Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

ՎԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿՈՒԹՅԱՆ ՇԱՓՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

«Համագործակցություն»
հայ մշակութային ընկերակցություն

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԹԻՒ 7

9(47.925)
Խ4-34

Ա.Լ. ԽԱՉԻՄԵԼԱՇ

ՎԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂՐՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ե. ՊԵՏՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹԻՒՆ
1968
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՆ

Մ. Ալպոյաճեան
25 Դեկտ. 75

Եար սիրուհի կը Հայրենի
այս գիրքը ղրկեմ սակաւ սիրոյ
և անձնատուրեան Հրաւէր
Շատ յարգանքով Մ. Ալպոյաճեան

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Մեր նորագոյն պատմութեան ամէնէն հետաքրքրական եւ լուսաւոր մէկ շրջանի հետ կապուած այս գիրքին վերհրատարակութիւնը գովելի աշխատանք է· պատմագրութենէ աւելի յուշագրութիւն մըն է այս հատորը, գրուած մարդու մը կողմէ որ դարձաւ ամէնէն տիրական դէմքերէն մէկը մեր վերջին շրջանի պատմութեան, թերեւս ամէնէն իրապաշտը մեր բաղաբական դեկավարութեան շարքերուն մէջ· Ջարական Ռուսաստանի վարչամեքենայիին մէջ մարզուած պետական մարդ, ան իր այս հատորով փաստը կու տայ բաղաքական լրջութեան, իրապաշտութեան եւ անկեղծութեան: Ահա թէ ինչու իր յուշագրութիւնը, որպէս հում նիւթ ապագայ պատմաբանին համար, կը գրաւէ կարեւոր տեղ:

Այս հատորին կցուած է նաեւ, յաւելուածի ձեւին տակ Լօզանի խորհրդաժողովի ընթացքին Ալ· Խատիսեանի կողմէ գրի առնուած խիստ շահեկան օրագիր – զեկուցումները, վերցուած Վահան Փափազեանի «Իմ Յուշեր»ու երրորդ հատորէն:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը անուանեցինք մեր նորագոյն պատմութեան ամէնէն հետաքրքրական եւ լուսաւոր շրջանը, գիտնալով հանդերձ որ այդ եղաւ սուի, համաճարակի, սահմանավէճերու, ներքին կռիւներու եւ պատերազմներու շրջան: Հայ ժողովուրդը, իր երկար թմբիրէն ետք, կ'ուզեր պետականութիւն: Ազգութեան եւ պետականութեան գաղափարին այս վերահաստատումը անկիւնադարձը պէտք է նկատել մեր արդի պատմութեան: Պետականութեան իրականացումը Սարդարապատեան ահեղ ճակատամարտերու ճամբով եւ անոր յաջորդող ազգային գիտակցութեան ամրապնդումը հայ ժողովուրդին մէջ կարեւոր եւ վճռական դէպք է մեր պատմութեան մէջ· եւ, ո՛վ գիտէ, թերեւս ապագայ պատմաբանը, երբ վերջնական հաշուեկշիռը ներկայացնէ մեր բսաներորդ դարու պատմութեան, հակառակ մեր եղեռնի անգնահատելի վնասներուն, վերջին հաշուով շահ մը ապահովուած տեսնէ հայ ժողովուրդին համար՝ հայ պետականութեան կերտումովը:

Այսօրուան մեր հանրապետութիւնն ալ, եւ անոր կարգ մը լուսաւոր երեսները, իրենց ջուրը կը խմեն Անկախ Հանրապետութեան ակունքէն:

Անկախ Հանրապետութիւն ըսինք, նախ ճանչցուած *ի ֆաքթօ* Դաշնակիցներուն կողմէ եւ ապա իրաւական ճանաչում գտած Սեւրի դաշնագրով: Եւ երէ անկախութիւնը շեշտեցինք, զգացական կամ անուեղի ու ծայրայեղ ազգայնականութեան մը արտայայտութիւնը չէ: Գերիշխան պետութեան գաղափարը իր յստակ սահմանումը ստացաւ Վոտէնով եւ որդեգրուեցաւ Եւրոպայի կողմէ արդէն իսկ տասնեօթերորդ դարուն: Միջազգային իրաւունքը որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ եւրոպական պետութիւններու սովորոյթին արդիւնք եղող օրէնքներուն սահմանումը եւ որդեգրումը, կարեւոր տեղ տուաւ քաղաքական անկախութեան եւ զայն վերածեց ազգի մը միակ հիմնական յատկանիշին՝ տեղ գրաւելու համար միջազգային ընտանիքին ներս: Այսօր գիտենք որ միջազգային օրէնքի աչքին իրաւական անձ (personne juridique) ըլլալու, այսինքն այդ օրէնքին հիման վրայ իրաւունքներ և պարտաւորութիւններ ունենալու համար, քաղաքական անկախութիւնը անհրաժեշտ է: Այս պայմաններու մէջ մանաւանդ, երբ վերջին քսան տարիներու անկախ պետութիւններուն թիւը աշխարհի երեսին աւելի քան կրկնապատկուեցաւ, եւ երբ շատերը այդ անկախացած ազգերէն ետ կը մնան հայ ժողովուրդի քաղաքակրթական մակարդակէն, կարելի չէ պահանջել հայ ժողովուրդէն, որ ան մէկդի դնէ անկախութեան գաղափարը: Ու երէ միջազգային կարգադրութեան այդքան կարեւոր տեղ տուած է անկախութեան եւ ժողովուրդները այդքան պայքար մղած են անոր հասնելու համար, պատճառը այն է, որ ազգերուն համար իրենց ճակատագիրը իրենց ձեռքով վարելու անհրաժեշտութիւնը բնազդային պահանջ է: Ինչպէս անհատին համար, նոյնպէս եւ ազգերուն համար, ինքզինք ազատօրէն արտայայտելու պահանջը պատմական եւ ընկերային անհրաժեշտութիւն է: Անհատը — գերագոյն արժէք իմաստասիրական որեւէ ըմբռնումով — իր անձնական արտայայտութեան կողքին ունի ուրիշ dimension մը, որ կ'արտայայտուի իր հաւաքականութեան մը մասնակցութեամբ: Եւ անհատի հաւաքական արտայայտութիւնն է ազգը:

Կեանքի դժբախտ պայմանները սակայն վերջ տուին մեր նորաստեղծ անկախ հանրապետութեան կեանքին, երկուքուկէս տարի ետք: Թրքահայաստանի ամայացումը, Ռուսաստանի վերադարձը Կովկաս եւ Եւրոպայի ու Ամերիկայի անտարբերութիւնը անխուսափելի կը դարձնէին մեր անկախութեան կորուստը: Ու երբ յետադարձ ակնարկ մը կը նետենք մեր պատմութեան վրայ, կարելի է թերեւս ըսել, որ նախատեսելով մեր ճակատագրի անխուսափելի հոլովոյթը, աւելի կանուխէն պէտք էր համաձայնիլ մեր հիւսիսի դրացիին հետ եւ այսպէսով խուսափիլ 1920 Սեպտեմբեր—Դեկտեմբերի հայ—թրքական պատերազմէն եւ Ռուսահայաստանի կարեւոր մէկ մասի կորուստէն: կամ ըսել, որ պէտք էր մեկնիլ քաղաքական իրապաշտութենէ, ճանչնալ Քեմալական ոյժը եւ լեզու գտնել անոր հետ

շատ աւելի համեստ սահմաններու շուրջ, քան հետագային Ուիլսընեան սահմանները: Այս բոլորը դիւրին է ըսել այսօր: Բայց քաղաքական դեկավարէն կարելի՞ է սպասել որ ան նախատեսէ անհատականը, անտրամաբանականը, անիրականը: Պէտք է փոխադրուիլ 1918–20ի ժամանակաշրջանին մէջ և տեսնել թէ ի՛նչ էին քաղաքական հաւանականութիւնները: Ռուսաստան պատերազմէն դուրս եկած էր որպէս պարտուած պետութիւն եւ կլանուած էր իր ներքին քաղաքային կռիւներով: Օսմանեան կայսրութիւնը ջախջախուած էր Դաշնակիցներու ուժին ներքեւ եւ 1920ի առաջին կիսուն Պոլիսը գրաւուած էր Դաշնակիցներու կողմէ, Իզմիրէն Ափիոն Գարահիսար Ցոյներու կողմէ, Ատալիան Իտալացիներէն եւ Կիլիկիան Ցրանսացիներէն: Հայաստանը, «փոքր դաշնակիցը» այնքա՜ն արիւն թափած էր Դաշնակիցներու համար եւ ստացած այնքա՜ն խոստումներ: Արդար էր Հայկական Դատը եւ քաղաքակիրթ մարդկութեան համար խղճի պարտք: Բարեկամներ ունէինք ամէն տեղ, ընկերվարական կուսակցութիւններու պարագլուխներէն մինչեւ պետական դէմքերը, որոնք յայտարարութիւններ ըրած էին ի նպաստ մեզի: Դաշնակիցները, պատերազմի ատեն թէ անկէ ետք, յստակ կերպով ըսած էին, թէ Հայաստանի ազատագրումը իրենց հիմնական նպատակներէն մէկն էր: Եւ ահա պարտուած էր Թուրքիան եւ յաղթական ու ամենազօր Դաշնակիցներուն համար իրենց կամքը Թուրքիոյ պարտադրելը դժուար չէր: Դաշնակիցներու յայտարարութիւնները ձեւ ստացան Սան–Ռեմոյի մէջ եւ վերջապէս ստորագրուեցաւ Սեւրի դաշնագիրը 10 Օգոստոս 1920ին: Այդ օրերու ակնոցով՝ սխալ չէր մեր ճակատագիրը Դաշնակիցներուն կապել:

Բայց դէպքերը այլ ընթացք ստացան: Պարտուած Թուրքիան ոտքի կանգնեցաւ՝ օգտուելով Դաշնակիցներու հակամարտութիւններէն եւ կարմիր Ռուսաստանի օժանդակութեամբ, մէջտեղէն վերցուց «հայկական սեպ»ը Դաշնակիցներու աչքին առջեւ, գործակցութեամբը Ռուսաստանի, զոր աւելի կը հետաքրքրէր Միջազգային Յեղափոխութիւնը, քան հայութեան փրկութիւնը: Եւ վերջ տուեցաւ Անկախ Հանրապետութեան, մնացած հողամասի խորհրդայնացումով:

Երկու հիմնական պատճառներ կային դէպքերու այս ընթացքին համար: Նախ՝ Մուդրոսի 30 Հոկտեմբեր 1918ի զինադադարը անգլիացի ծովակալին եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ աղիտալի եղաւ հայ ժողովուրդին համար: Թրքական ուժերու զինաթափման եւ հայկական ճահճացներու գրաւման շուրջ ոչ մէկ տրամադրութիւն կար այդ զինադադարի պայմաններուն մէջ: Յետոյ՝ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագրի կնքման անտեղի ուշացումը առիթ պիտի ընծայէր, որ Թուրքիան օգտուէր Դաշնակիցներու միջեւ առող տարակարծութիւններէն եւ համակարտութիւններէն: Որքան ժամանակը կ'անցնէր, այնքան դաշնակից երկիրներէն ներս կը շեշտուէր պատերազմէն եկող յոգնածութիւնը, ներքին տնտեսական եւ ընկերային տագնապները: «Հայերու քարեկամ» Ուիլսընն ալ ինչ դեր չունեցաւ խաղաղութեան դաշնագրի ձգձգման մէջ իր հայկական մանտայի

կապակցութեամբ արբնցուցած յոյսերով: Այսպէս՝ մինչ 1918ին կամ 1919ին Դաշնակիցները կրնային որեւէ պայման պարտադրել Թուրքիոյ, 1923ին, Լօզանի մէջ, այդ կարելի չէր այլեւս: Ցետոյ, պէտք է ընդունիլ նաեւ որ հիմնական շահեր չունէին Դաշնակիցները Հայաստանի մէջ եւ հայկական մանուկի մերժումն ալ Ամերիկեան Ռոնկրէսի կողմէ՝ Հարպըրտի տեղեկագրի մատնանշած այս իրողութենէն թելադրուած էր արդէն:

Լօզանի դաշնագիրը խօսք չունի Հայկական Հարցի մասին: Վերջին Միջազգային աժոր, որ ձեւակերպեց Հայկական Հարցի լուծումը, Սեւրի Դաշնագիրը եղաւ: Ճիշդ է որ այս դաշնագիրը չվաւերացուեցաւ ստորագրող պետութիւններու կողմէ եւ ուրեմն իրաւական ոյժ չունի: Բայց միջազգային հաւաքականութեան կողմէ ստորագրուած վերջին ճանաչումն է մեր Դատին եւ անոր արդար լուծման վերջին ձեւաւորումը: Անկէ ետք ստորագրուած Ալեքսանդրապոլի Դաշնագիրը — 2 Դեկտեմբեր 1920 — եւ Կարսի Դաշնագիրը — 13 Հոկտեմբեր 1921 — Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ պարտադրուած դաշնագրեր են Թուրքիոյ կողմէ:

Լօզանը լուծում չբերաւ Հայկական Հարցին, այլ թողուց զայն անլոյծ հարցերու կարգին: Ուրեմն Հայկական Հարցի անկիւնէն դիտած, Լօզանը չփոխարինեց Սեւրը եւ այս վերջինը կը մնայ միջազգային համաձայնութեան արժանացած Հայկական Հարցի լուծման միակ բանաձեւը:

Անկէ ասդին շատ ջուր անցաւ կամուրջին տակէն: Անկախ Սովետական Հանրապետութիւնը նախ միացաւ Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան եւ այդ ճամբով մաս կազմեց Սովետական Միութեան, ապա ուղղակիօրէն մասնակցեցաւ Սովետական Միութեան սթալինեան (1930ի) սահմանադրութեամբ:

Այսօր՝ Հայաստանի Սովետական Հանրապետութիւնը իրաւական անձ չէ եւ չի կրնար անդամակցիլ միջազգային կազմակերպութիւններու, դիւանագիտական ներկայացուցիչներ չի պահեր օտար երկիրներու մէջ, չի կրնար դաշնագրեր ստորագրել իր անունով, չի կրնար ներկայանալ Լա Հէյի Միջազգային Ատեանին, եւայլն: Ուրիշ խօսքով, միջազգային օրէնքի սահմանումով, պետութիւն չէ եւ չի կրնար ունենալ այդ օրէնքով ո՛չ իրաւունքներ եւ ո՛չ ալ պարտաւորութիւններ: Սովետական Հայաստանի իրաւական անձը մաս կը կազմէ Սովետական իրաւական անձին եւ կրնայ արտայայտուիլ միջազգային հրապարակի վրայ միայն այս վերջինի ճամբով:

Այս դրութիւնը անշուշտ մեծապէս կը դժուարացնէ Հայաստանի հանրապետութեան կողմէ Հայ Դատի հետապնդման գործը:

Ճիշդ ասոր համար սփիւռահայութիւնը պէտք ունի կազմակերպուելու՝ յատկապէս հետապնդելու համար Հայ Դատը: Այն փորձերը, որ եղան Սան-Ֆրանսիսքոյէն ասդին տարտամ ճիգեր են այս ուղղութեամբ: Եղեռնի Յիսնամեակը եկաւ ինչ մը եւս շեշտելու այս պահանջը մեր մէջ: Եւ եղան օգտակար արտայայտութիւններ ամէն կողմ, մեր Դատի ծանօթացման գծով: Բայց կ'արժէր որ այս աշխատանքը ասկէ ետք տարուէր աւելի կազմակերպուած եւ հետեւողական ձեւով, միացեալ ճիգերով: Այս ձեւի աշխատանք նիւթական լայն միջոցներու կը կարօտի եւ պետականօրէն կազմակերպուած մեքենաներու յատուկ է առհասարակ: Համահայկական գործ է այս իր տարողութեամբ: Բայց դժբախտաբար կարելի չեղաւ միացնել ճիգերը մինչեւ այսօր:

Սփիւռահայութեան մէջ անհամաձայնութիւնները կը ծագին գլխաւորաբար Հայ Դատի լուծման բանաձեւին շուրջ: Բայց ինչ մը իրապաշտութեամբ պիտի տեսնենք, որ աւելորդ է վիճիլ գործնական լուծման տարազին շուրջ, երբ շատ հեռու են տակաւին լուծման կարելիութիւնները: Սփիւռահայութեան գլխաւոր աշխատանքը պէտք է ըլլայ ծանօթացնել մեր հարցը թէ՛ օտարներուն, թէ՛ ժողովուրդին, այսինքն մատնանշել այն մեծ անարդարութիւնը, որ կատարուեցաւ մեր ժողովուրդին հանդէպ, իր բոլոր երեսներով, — իրաւական, ընկերային, մշակութային, — եւ արդարութիւն պահանջել: Թէ այդ արդարութիւնը ի՞նչ գործնական արտայայտութիւն պէտք է ունենայ, ատիկա ապագայի գործ է եւ այդ մասին կը մտածուի իր ատենին: Մինչ այդ սակայն հսկայական աշխատանք կայ տանելիք: Կ'արժէ, օրինակ, վերհրատարակել Մեծ Եղեռնի շուրջ գրուած ամբողջ օտար գրականութիւնը, որ կա՛մ սպառած է եւ կա՛մ զանազան միջոցներով հաւաքուած եւ փնտուած: Կ'արժէ նոր ուսումնասիրութիւններ հրատարակել, մեր հարցի պատմական եւ իրաւական երեսները ներկայացնող: Պէտք է խուսափիլ անցեալի սխալներէն, այսինքն գութ հայցելէ՝ հայ ժողովուրդի տառապանքները նկարագրելով: Գութը ինքնաբերաբար գերակայութեան եւ ստորակայութեան յարաբերութիւն մը կը ստեղծէ ստացողին եւ տուողին միջեւ, ինչ որ օգտակար չէ: Պէտք է ընդունիլ որ դժբախտաբար մեր միջազգային ընկերութիւնը դեկավարուած է ոյժով եւ փոխադարձ շահերով: Չկան յաւիտենական բարեկամներ եւ յաւիտենական թշնամիներ, այլ կան շահեր: Այդ շահերը կը հետապնդուին ոյժով: Ֆիզիքական ոյժի չգոյութեան պարագային անոր ամէնէն աւելի մօտեցող ազդակները կը դառնան իրաւական ոյժը եւ միջազգային հանրային կարծիքը: Այս երկու ուղղութեամբ ալ շատ բան կայ ընելիք:

Ըսինք նաեւ որ պէտք է ծանօթացնել մեր Դատի բոլոր երեսները մեր ժողովուրդին, որովհետեւ պայման է որ նախ պահանջատէրը ինք համոզուած ըլլայ իր դատի արդարութեան եւ անոր լուծման կարելիութիւններուն:

Այս բոլոր աշխատանքներու ընթացքին կարեւոր է իրապաշտ եւ մասնագիտացած գործը, առանց երազատեսութեան եւ ժողովրդական աւելորդ խանդավառութիւններու: Քաղաքական իմաստուն դեկավարութիւնը քաղաքական կարելիութիւններ կը հետապնդէ միայն:

Տակաւին կայ Սփիւռահայութեան կազմակերպման հարցը: Ինչ ալ ըլլան հայրենիքի պայմանները, Սփիւռքը այլեւս կոչուած է մնալու եւ, երբ կ'ուզէ դիմանալ, պէտք է կազմակերպուի: Այս կազմակերպման աշխատանքին մէջ հիմնական է արդիականացնել եւ նոր օրերու պայմաններուն պատշաճեցնել շատ մը կարծրացած երե-

ուշքիները մեր կեանքէն ներս: Նկատուած է պատմութեան ընթացքին, որ ժողովուրդները իրենց վերջալոյսին է որ կը կառչին ձեւին, երբ բովանդակութիւնը կորսուած է արդէն: Ատեն է որ Սփիւռքը ունենայ իր հաթազատ արտայայտութիւնը եւ չվարանի պէտք եղած պարագային փոխելու ձեւը՝ անոր տալու համար նոր բովանդակութիւն: Ապրող ժողովուրդի մը հիմնական յատկանիշն է այս: Դեռ կայ նաեւ սփիւռահայութիւնը տնտեսապէս կազմակերպելու աշխատանքը: Մեր բազմական դեկավարութիւնը առհասարակ զուրկ է եղած տնտեսական մտածողութենէ:

Այս աշխատանքները յաջող կերպով գլուխ հանելու համար կարեւոր է հոգեկան միութիւնը, ոչ միայն սփիւռահայութեան մէջ, այլեւ սփիւռահայութեան եւ Հայաստանի միջեւ: Ազգը կազմող անհատներուն գլխաւոր յատկանիշը այն է որ զիրենք հետաքրքրող *հիմնական* հարցերու շուրջ նոյն ձեւով կը մտածեն:

Այս հոգեկան միութեան համար հիմնական է նախ մեր վերջին հարիւր տարուան պատմութիւնը, այսինքն մեր ամիջական անցեալը տալ գիտականօրէն եւ ճշմարտօրէն: Գաղափարական տարբերութիւնները դժբախտաբար գունաւորեցին պատմական մեկնաբանութիւնները, տեղ-տեղ նոյնիսկ խեղաթիւրեցին պատմական դէպքերը: Անցեալի ճշգրիտ ճանաչումովն է որ միայն կրնանք ծրագրել ապագան՝ ազգովին եւ իմաստութեամբ:

Այս ուղղութեամբ, պէտք է ընդունիլ որ մխիթարական նշանաձեր կան: Սկիզբը կարծէք Հայաստանի Անկախ Դաշնակցական Հանրապետութիւնը եւ Սովետական Հայաստանը երկու տարբեր աշխարհներ էին, բաժնուած իրարմէ, առանց փոխադարձ ճանաչումի: Վիճակ մը՝ որ իր դժբախտ անդրադարձը ունեցաւ նաեւ մեր սփիւռահայութեան կեանքին վրայ: Բայց մշուշը կը փարատի տակաւ, դէմքերը եւ դէպքերը կը պայծառանան, պատմութիւնը կու գայ իր արդար խօսքը ըսելու Սարդարապատներու եւ այլ դէպքերու կապակցութեամբ: Պէտք է կարողանանք այլեւս ճշգրիտ պատմութիւնը տալ այդ շրջանին, չխուսն տարի ետք: Պատմութեան մեկնաբանութիւնը արդար իրաւունքն է պատմաբանին: Բայց պատմութեան դէպքերն ու դէմքերը պէտք է տրուին առանց խեղաթիւրումի: Պէտք է ընդունուին պատմական իրողութիւնները:

Կը յուսանք որ այս գործի վերհրատարակութեամբ Համազգային Մշակութային Ընկերակցութիւնը իր նպաստը բերած կ'ըլլայ ճշմարիտ պատմագրութեան վերահաստատման գործին, կամ առնուազն նիւթ հայթայթած՝ այդ աշխատանքին համար:

ՇԱՒԱՐՇ ԹՈՐԻԿԵԱՆ

Պէյրութ, 20—11—68

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍԵԱՆ

Ալեքսանդր Խատիսեանը միայն ռուսական յեղափոխութիւնից յետոյ, 1917ին, մտաւ Դաշնակցութեան շարքերը, բայց դրանից առաջ էլ գաղափարներով ու համակրանքներով Դաշնակցութեան հետ էր: Դեռ 1905ին նա ուզում էր անդամագրուել Դաշնակցութեան, բայց Ռոստոմի, Համօ Օհանջանեանի եւ ուրիշ ընկերների խորհրդով մնաց դուրսը· որպէս անկուսակցական, համազգային դէմք կարող էր աւելի ծառայութիւն մատուցանել հայ ժողովրդին եւ Դաշնակցութեան: Եւ իր կեանքով ու գործով նա արդարացրեց այդ կարծիքը:

Ալեքսանդրը Թիֆլիսի Խատիսեան համբաւաւոր ընտանիքի զաւակ էր: Նրա հայրը պետական բարձր պաշտօնեայ էր՝ յարգուած հեղինակաւոր Հայ եւ օտար շրջաններում: Մայրը կրթուած, հասարակական ջիղի տէր Հայուհի էր: Սիրում էր հայ մշակոյթը եւ Մաքիսեան ծածկանունով վէպեր ունի հրատարակած: Մեծ եղբայրը՝ Կոստանտինը Դաշնակցութեան հիմնադիրներից էր: Այսպիսի ընտանիքում ծնուեց Ալեքսանդրը 1874 թ· Փետրուար 17ին: Իր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը անցաւ Կիրք, հայասիրական միջավայրում: Աւարտելով Թիֆլիսի պետական Գիմնազիան՝ նա բժշկական կրթութիւն ստացաւ Մոսկուայի — 3 տարի — եւ Խարկովի — 2 տարի — համալսարաններում· ապա մասնագիտութիւնը զարգացրեց Գերմանիայում եւ վերադառնալով Թիֆլիս՝ նուիրուեց բժշկութեան:

Բժշկական ասպարէզը, սակայն, նեղ էր Խատիսեանի կարողութեան ու խառնուածքի տէր մի անհատի համար· նա բնածին հա-

սարակական գործիչ էր՝ բարձր դռիչքներով եւ բազմութիւնները վարելու ձգտումներով: Պերճախօս հռետոր, բազմագան հետաքրքրութիւններ ու ծրագիրներ հետապնդող, արտասովոր կերպով աշխատունակ, ցոյց ու ժողովրդականութիւն սիրող, ազատախոհ եւ լայն իմաստով պատեհապաշտ, կենդանի գործը վերացական տեսութիւններից գերադասող, հասարակական բոլոր խաւերի լեզուն հասկացող, հանրութեան ծառայելու պատրաստակամ, դիւրահաղորդ եւ ամէնից մատչելի, ազնիւ նկարագրի տէր՝ Խատիսեանը ստեղծուած էր հասարակական–քաղաքական գործունէութեան համար: Եւ զարմանալի չէ, որ նա շուտով լրեց այնպէս փայլուն կերպով սկսուած բժշկական ասպարէզը եւ ամբողջապէս նուիրուեց հասարակական գործունէութեան:

1902ին Խատիսեանը ընտրուեց Թիֆլիսի Քաղաքային Խորհրդի անդամ: 1906ին նա արդէն Թիֆլիսի քաղաքագլխի օգնական էր: 1909ից մինչեւ 1917՝ Թիֆլիսի քաղաքագլուխ: 1914—17ին՝ Կովկասեան 44 քաղաքների միութեան նախագահ: Ազդեցիկ եւ յարգուած դէմք նաեւ պետական շրջանակներում, մանաւանդ, փոխարքայ Վորոնցով–Դաշկովի օրով: Քաղաքային գործերին զուգընթաց՝ նա կենդանի կերպով մասնակցում էր եւ համակովկասեան կեանքի զանազան ասպարէզներում: Սիրուած ժողովրդական դասախօս էր: Ցօդուածներ էր գրում թերթերում: Հրատարակեց զանազան գրքոյկներ հանրային առողջապահութեան, տեղական ինքնավարութեան, տրնտեսական ու մշակութային հարցերի մասին: Թարգմանութիւններ էր անում հայ գրականութիւնից:

Ինչպէս համակովկասեան ու համառուսական, նոյնպէս եւ հայ կեանքում Խատիսեանը լայն ու գործօն դեր էր կատարում: Հայ–քաղաքական կուսակցութիւնների շրջանում, օրինակ, ամէն միջոցով օգնեց Դաշնակցութեան՝ ինքնապաշտպանութիւնը յաջողութեամբ տանելու եւ վճռական դեր կատարեց կուսակցութիւնին վերջ տալու գործում: Երբ ցարական կառավարութիւնը հալածանք սկսեց Դաշնակցութեան դէմ, Խատիսեանը ոգի ի բռին աշխատեց թերեւացնելու ձերբակալուածների վիճակը: Առհասարակ, անիրաւուածների պաշտպան էր նա կառավարութեան մօտ: Իր խորհուրդներով եւ միջամտութիւններով օգնում էր էջմիածնին՝ կառավարութեան հետ ունեցած դժուարութիւնների ժամանակ: Անդամ էր եւ փոխ–նախագահ Ազգային Բիւրոյի եւ կամաւորական գունդերի կազմութեան նախաձեռնողներից

մէկը: Իբրեւ քաղաքների միութեան նախագահ՝ անգնահատելի եղաւ նրա դերը պատերազմից աղէտուած հայ գաղթականների խնամատարութեան գործում:

Ցարական վարչածեւի խորտակումից յետոյ, Խատիսեանի հասարակական կեանքը տարբեր ընթացք ստացաւ: Թիֆլիսը անցաւ վրացիների ձեռքը: Անդրկովկասը փաստօրէն անջատուեց Ռուսաստանից: Եւ Խատիսեանը ամբողջ էութեամբ նետուեց հայ ազգային գործունէութեան մէջ: Այլեւս իրագործելի էր նրա վաղեմի փափաքը՝ մտնել Դաշնակցութեան շարքերը: 1917—18ին նա Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ է: 1917 թ· աշնանը մասնակցում է Ազգային Համագումարին: Անդրկովկասի անջատումից յետոյ՝ Սէյմի անդամ է եւ երեսմտական նախարար Դաշնակցութեան կողմից: 1918 թ· փետրուարին՝ Տրապիզոնի, եւ Մայիսին Բաթումի հաշտարար պատուիրակութեան անդամ: Հայաստանի անկախութիւնից յետոյ՝ Քաջազնունիի հետ ստորագրեց հաշտութեան դաշնագիրը Թուրքերի հետ: Ապա՝ Ահարոնեանի հետ Հայաստանի հանրապետութեան կողմից մեկնեց Պոլիս՝ նոր դաշինք կնքելու համար:

Ընդհանուր զինադադարից յետոյ, Խատիսեանը վերադարձաւ Հայաստան եւ ստանձնեց արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնը: 1919 Փետրուար — 1920 Մայիս՝ վարեց Հայաստանի վարչապետութիւնը: 1920 թ· ամառը կառավարութեան կողմից ուղարկուեց արտասահման փոխառութեան ու «Ոսկու Ցոնտ»ի կազմակերպութեան համար: Այցելեց Պոլիս, Եգիպտոս, Ֆրանսա, Անգլիա, Բելգիա, Ցունաստան, Ռումանիա, Բոլգարիա, Իւգոսլաւիա՝ ամէն տեղ հայութեան մէջ անմնան խանդավառութիւն առաջ բերելով: Եւ վերադառնալով երեւան՝ պատերազմի օրերին, նրան վիճակուեց Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրութիւնը, 1920 թ· Դեկտեմբեր 2ին:

Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, Խատիսեանը անցաւ Փարիզ եւ շարունակեց քաղաքական գործունէութիւնը, որպէս Հ· Հ· Պատուիրակութեան անդամ, ապա փոխ–նախագահ եւ վերջը՝ նախագահ՝ ներկայացնելով եւ պաշտպանելով հայկական շահերը պետութիւնների եւ Ազգերի Դաշնակցութեան առջեւ: Տարագրութեան տարիներին աշխատակցեց հայ մամուլին եւ լոյս ընծայեց «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը» արժէքաւոր հատորը:

Անհնար է սեղմ յօդուածի մէջ ամփոփել Խատիսեանի բազմաճիւղ ու բեղուն գործունէութիւնը: Նա մինչեւ մահ մնաց իր կոչման բարձրութեան վրայ եւ անշահախնդիր նուիրումով ծառայեց հայ ազգին: Ծանր ու տառապալից ապրումներ ունեցաւ վերջին պատերազմի տարիներուն, երբ ստիպուած էր պաշտպանել վտանգի ենթարկուած եւրոպահայութիւնը: Եւ հատուցումը եղաւ դաժան· այն մարդիկ, որոնց կեանքը նա փրկել էր բռնութեան ճիրաններից, տըմարդօրէն բանտարկութեան եւ չարչարանքների մատնեցին նրան: Արդարութիւնը շուտով յաղթանակեց, բայց բանտային տառապանքները վերջնականապէս խորտակեցին նրա արդէն իսկ տկարացած առողջութիւնը: Խատիսեանը մեռաւ 1945 թ·, Մարտ 10ին, Փարիզում՝ անջնջելի յիշատակ թողնելով Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութեան մէջ:

Ս· ՎՐԱՑԵԱՆ

«ՑՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ Հ· Ը· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ»

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ.

Իմ գրուածքը, որ առաջին անգամ տպուեցաւ «Հայրենիք» ամսագրի մէջ, պատմութիւն չէ անշուշտ, այլ՝ պատմական նիւթ, յուշերու ձեւով: Եւ հասկնալի է որ իմ գրութեան մէջ տեղ գտած են գերազանցապէս այն դէպքերն ու դէմքերը, որոնց հետ շփման մէջ եմ եղած ես, ինչպէս նաեւ յայտնուած եմ կարծիքներ, որոնց միակ պատասխանատուն ես եմ անհատաբար: Տարօրինակ չպէտք է թուայ նոյնպէս եւ այն, որ իրերու բերումով կամ պատահաբար, այս կամ այն փաստերն ու փաստաթուղթերը չեն արձանագրուած: Իմ դերը եղած է գրի առնել իմ իրբեւ հաղաբական գործիչի մը, յուշերը, յիշատակելով միաժամանակ յարակից դէպքերը: Աւելին — գործն է պատմաբանի:

Ալ· ԽԱՏԻՍԵԱՆ

324

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

1917 Թ. Փետրուար 28ին տեղի ունեցաւ Ռուսաստանի Մեծ Յեղափոխութիւնը եւ քիչ յետոյ Թիֆլիս եկան ռուս ժամանակաւոր կառավարութեան կողմէ նշանակուած «Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի» — կամ ինչպէս կ'անուանէին զայն այն առեն, «Օզակոմի» — անդամները: Այդ կոմիտէին յոյց տրուեցաւ խանդավառ ընդունելութիւն: Անոր նախագահն էր ռուս քաղէդական կուսակցութեան անդամ Խարլամովը՝ ծագումով կողակ մը: Անկէ բացի, կոմիտէն բաղկացած էր 3 անդամներէ, որոնցմէ մէկը Հայ էր՝ Մ. Պապաճանեանը, վրացի Ձխենկելին եւ Թաթար Ճաֆարովը:

Այս կազմն իսկ արդէն յոյց կու տար ազգային հարցի դոյութիւնն ու կարեւորութիւնը Կովկասի մէջ: Ինքը, կեդրոնական իշխանութիւնը հաշուի էր առած տեղական ազգութեանց չահերը եւ ջանացած էր չափով մը գոհացում տալ անոնց: Միւս կողմէ իրենք, ժողովուրդներն ալ ազգային արթնացման եւ ինքնագործունէութեան նշաններ յոյց կու տային: Կը գումարուէին ազգային համագումարներ եւ կ'ընտրուէին ազգային մարմիններ՝ ազգային գործերը վարելու համար:

324

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

1917 Թ. Փետրուար 28ին տեղի ունեցաւ Ռուսաստանի Մեծ Յեղափոխութիւնը եւ քիչ յետոյ Թիֆլիս եկան ռուս ժամանակաւոր կառավարութեան կողմէ նշանակուած «Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէ» — կամ ինչպէս կ'անուանէին զայն այն տաեն, «Օզակոմ» — անդամները: Այդ կոմիտէին յոյց տրուեցաւ խանդավառ ընդունելութիւն: Անոր նախագահն էր ռուս քաղէդական կուսակցութեան անդամ Խարլամովը՝ ծագումով կոզակ մը: Անկէ բացի, կոմիտէն բաղկացած էր 3 անդամներէ, որոնցմէ մէկը Հայ էր՝ Մ. Պապաճանեանը, Վրացի Ձխենկելին եւ Թաթար Ճաֆարովը:

Այս կազմն իսկ արդէն յոյց կու տար ազգային հարցի դիւթիւնն ու կարեւորութիւնը Կովկասի մէջ: Ինքը, կեդրոնական իշխանութիւնը հաշուի էր առած տեղական ազգութեանց չահերը եւ ջանացած էր չափով մը գոհացում տալ անոնց: Միւս կողմէ իրենք, ժողովուրդներն ալ ազգային արթնացման եւ ինքնագործունէութեան նշաններ յոյց կու տային: Կը դումարուէին ազգային համագումարներ եւ կ'ընտրուէին ազգային մարմիններ՝ ազգային գործերը վարելու համար:

1917 թ. Հոկտեմբեր ամսու մէջ դումարուեցաւ Նոր Հայոց Ազգային Ժողովը, որ ընտրեց Հայոց Ազգային Կեդրոնական Մարմինը։ Զուգընթացաբար տեղի կ'ունենային քաղաքային վարչութեանց ընտրութիւնները, որոնց առնչութեամբ կը ծագէին հրապարակ կու գային ազգային համախմբումներն ու հակամարտութիւնները։ Այսպէսով ազգային յորձանքը, որ յեղափոխութենէն առաջ գետնի տակ կը հոսէր, աննկատելի՝ չատերուն համար յանկարծ, հրապարակ եկաւ իր ամբողջ ուժգնութեամբ։ Ազգային դպացումներու եւ ակնկալութիւններու զարգացման, մասնաւորապէս Հայերու մէջ, նպաստած էին ռուսական գէնքի եւ մեր կամաւորական խումբերու յաղթանակները, որոնք Հայերու կարծիքով կը մօտեցնէին ազգային բաղձանքներու իրագործման ժամը։ Գրաւուած էր արդէն Թրքահայաստանի խաչորադին մասը, եւ Թուրքիա ամէն կողմէ անդամահատումի կ'ենթարկուէր դաշնակից զօրքերու նուաճումներու հետեւանքով։

Ազգային Մարմինը դրաւեց Ազգային Բիւրոյի տեղը, որ կազմակերպած էր հայ կամաւորական շարժումը եւ մինչ այդ գեկավարած էր հայ քաղաքական կեանքը պատերազմի առեն։ Ազգային Մարմնի առաջին գործը եղաւ կազմակերպել հայկական զօրաբանակ մը՝ դնելով զայն Զօր. Նազարբէկեանի հրամանատարութեան տակ։

Այս ժամանակները Ռուսիոյ մէջ արդէն շատ ուժեղ թափով առաջ կը տարուէր պոլշեւիկեան շարժումը։ Դեռ Յուլիս ամսուն պոլշեւիկները գինուած փորձ մը ըրին իշխանութիւնը իրենց ձեռքն առնելու, որ սակայն անյաջող անցաւ։ Յետոյ ծայր առաւ Զօր. Քորնիլովի հակայեղափոխական շարժումը։ Բանակին մէջ եւս ուժեղ պոլշեւիկեան խմորում կար։ Օր առաւ առաջ ընդհանուր կը դառնար նշանաբանը՝ «Հաշտութիւն առանց հողային նուաճումներու եւ պատերազմական տուգանքի»։ Այս նշանաբանը կոտրեց զանգուածներու ռազմական թափը, ալ ինչո՞ւ համար կռուիլ, արիւն թափել, եթէ ո՛չ մէկ նուաճում եւ հատուցում պիտի չըլլայ։

Հայերը սկսան անհանգստանալ, վախնալով որ Ռուսիա կրնայ լքել Թրքահայաստանի գրաւուած շրջանները, մանաւանդ որ այդ հակառազմական նշանաբանը մտած էր արդէն նաեւ կովկասեան բանակին մէջ։ Պոլշեւիկեան քարոզչութիւնն ու գրգռումը տեղի կ'ունենային ազատօրէն ամէն տեղ, խաղալով զանգուածներու ամենագռեհիկ բնազդներուն եւ զգացումներուն հետ։ Պոլշեւիկ գործակալները կ'ըսէին հասարակ ժողովուրդին. «Ահա այս մեծ ու զեղեցիկ

տան մէջ կ'ապրին երկու հոգի միայն, իսկ դուք պրոլետարներդ տասը մարդ ունիք հազիւ մէկ փոքրիկ սենեակ։ չէ՞ որ ասիկա անարդար է։ պոլշեւիզմը պիտի ոչնչացնէ այս դրութիւնը»։

Այս խօսքերը կ'ազդէին ամբոխի մտայնութեան վրայ։ Բանակի մէջ ալ նեռուած էր նշանաբանը «դէպի տուն, որը հարկաւ չէր կրնար չբարոյալքել գինուորական շարքերը։ Եւ ահա՛ գինուորները սկսան խումբերով լքել իրենց դիրքերը եւ փախչիլ տուն։

Պոլշեւիկ գրգռիչները գիւղացիներուն կը նետէին նոյնպէս հրապարակ նշանաբան մը՝ «ամբողջ հողը ժողովուրդին»։

Այսպէս էր, որ քանդուեցաւ ռուսական բանակը եւ՛ Կովկասի մէջ։ գինուորները, որոնց մեծ մասը պարզ գիւղացիներ էին, կը չտապէին օր առաջ տուն հասնիլ հողի բաժանումէն գրկուած չմնալու համար։

Հայոց Ազգային Մարմինը դիմեց վարչապետ Կերենսկիին, խնդրելով թոյլ տալ արեւմտեան ճակատի բոլոր հայ գինուորներուն վերադառնալ Կովկաս եւ կազմել յատուկ հայկական զօրաբանակ մը, պաշտպանելու համար կովկասեան ճակատը։ Կերենսկին կը դնդազղէր, այսուհանդերձ հայկական զօրաբանակը կը հաւաքուէր Թիֆլիսի մէջ։

Այդ առիթները եւ հեռագիր մը ստացայ ռուսական բանակի ընդհ. հրամանատարութենէն՝ անմիջապէս մեկնելու Մոկիլեով, ուր կը գտնուէր ընդհանուր սպայակոյտը։ Կը հրաւիրուէի խորհրդակցելու համար Կովկասեան Քաղաքներու միութեան մասին. պատրաստութիւններ կը տեսնուէին ընդհանուր համագումարի մը համար Մոսկուայի եւ Փեթերսպուրկի մէջ։ Հոկտեմբերի սկիզբը մեկնեցայ Ալեքսանդրապոլէն եւ գացի Մոսկուա։ Համագումարը արդէն սկսած էր։ Հին գործիչներու փոխարէն, զոր ես կը ճանչնայի 1916 թ., տեսայ բոլորովին նոր մարդիկ, որոնք ընտրուած էին ընտրական նոր սկզբունքներով։ Իշխող էր Սոցիալիստ-Յեղափոխականներու կուսակցութիւնը։ Անոնք ճնշող մեծամասնութիւն կը կազմէին։ Կային քանի մը պոլշեւիկներ միայն, որոնց գլուխը կանգնած էր Յարիցին քաղաքի նոր քաղաքագլուխ յայտնի պոլշեւիկ Մինինը։ Այսուհանդերձ պոլշեւիկները շատ յանդուգն եւ գրգռիչ ընթացք մը ունէին, այն աստիճան՝ որ բոլորին ծիծաղը կը շարժէին։

Պէտք է ըսել, որ այդ առիթները ամէն տեղ կարելի էր տեսնել պոլշեւիկներ, որոնք թէեւ շատ ակաւաթիւ էին, բայց կը գործէին խիստ եռանդուն կերպով եւ մանաւանդ մոլեռանդ հաւատ մը ունէին դէպի իրենց յաղթանակը։ Ես կը յիշեմ, երբ աւտոմոպիլով

Թիֆլիսէն կը մեկնէի Վլատիկաւկազ Մոսկուա երթալու համար, ինձ հետ կ'երթար Տօքթ. Օրախելաշվիլի, պոլշեւիկ մը, որ այժմ Վրաստանի խորհրդային կառավարութեան նախագահն է: Ան կը հաւատար մոլեգնօրէն, որ ամէս մը չանցած իշխանութիւնը իրենց ձեռքը պիտի անցնի: Ինձ մօտ կը ծառայէր ուրիշ յայտնի պոլշեւիկ մը, Նազարէթեան, զարմանալիօրէն ինքնավստահ մարդ մը, որ նոյնպէս տարակոյս չունէր իրենց յաղթանակի մասին: Բայց ամէնէն աւելի յիշողութեանս մէջ դրոշմուած է Սաենփան Շահումեանի պատկերը, որ Լենինի ամենասիրելի ընկերներէն էր մոլեռանդ հաւատացեալ առաքեալ մը պոլշեւիկեան գաղափարներուն: 1905 թ. կը ճանչնայի զինքը եւ զանազան առիթներով մտանակցած էի անոր հետ միջնորդ դատարաններու: Շահումեանը սպաննուեցաւ 1918 թ. Թուրքիստանի մէջ: կը ճանչնայի նաեւ չորք մը ուրիշ մոլեռանդ պոլշեւիկներ, ինչպէս, օրինակ, տխրահռչակ Ամթարպէկովը, որ կը ծառայէր Քաղաքներու Միութեան մէջ: Առանց չարքին մէջ կը յիշեմ նաեւ Ֆելիքի Մախարաձէն, նշանաւոր պոլշեւիկ, որ յետոյ դարձաւ վրացական խորհրդային կառավարութեան նախագահ: Այդ պարոնը 1917 թ. գարնան քարտուղարն էր յեղափոխական գործադիր կոմիտէի, որուն նախագահն էի ես: Մախարաձէն ուրիշ պատիժ չէր ճանչնար, բացի կախաղանէն:

Բայց դառնանք համագումարին:

Համագումարը այս անգամ չատ անդոյն էր: Ճառեր կ'արտասանուէին առանց ոգեւորութեան: Ժամակաւոր կառավարութիւնը տկար էր եւ կը խօսէր անվերջ: Ճառերը կարծես միակ զէնքն էին կառավարութեան:

Մոսկուայէն դացի դերագոյն հրամանատարի կայանը: Այն առենուայ դերագոյն հրամանատար Զօրավար Դուխոնինը մեղ հրաւիրեց խորհրդակցութեան: Շատ բան, սակայն, կայանին մէջ տարօրինակ թուեցաւ ինձ. արդէն չկար զինուորական կարգապահութիւն. ընդհ. հրամանատարը կը խօսէր չատ անորոշ եւ անվստահ չեշտով մը: Երեք օր վերջ կը սպասէին հոն Կերենսկիի դաշտեան, բայց ան չեկաւ: Մենք պատրաստեցինք ծրագիր մը Քաղաքներու Միութեան հետագայ գործունէութեան համար: Ես կ'ապրէի Մոսկիլովի մէջ հիւրանոց մը, իսկ իմ սենեակիս կողքին տեղաւորուած էր Կերենսկիի դահլիճի արդարադատութեան նախկին նախարար Պ. Պեռնվերդեւը, Քաղաքներու Միութեան դործիչ մը, որ սաստիկ վերդոված էր Կերենսկիի դէմ մեղադրելով զայն, Լենինը եւ Թրոցքին ազատ արձակելուն համար: Պեռնվերդեւը բանտարկած էր զանոնք

եւ անհրաժեշտ կը դանէր պահել բանտի մէջ: Ան կ'ըսէր ինձ, թէ Կերենսկին պիտի տապալուի անոնց իսկ միջոցով, իր անհեռատեսութեանը համար: Այդ տարակարծութեան համար էր, որ Պեռնվերդեւը դուրս էր եկած դահլիճէն:

Երբ Մոսկիլովէն մեկնեցայ Փեթերսպուրկ եւ Հոկտեմբերի 22ին հասայ հոն, փողոցներու մէջ արտակարգ բան մը չտեսայ, հսկայ քաղաքը կ'ապրէր իր սովորական խաղաղ կեանքով: Ես հանդիպեցայ իմ բարեկամ Ա.Էմմովին, որ ռուսական խորհրդարանի անդամ էր եւ սիրելի Տօքթ. Յ. Զաւրեանին: Նախարարութիւնները կը չարունակէին իրենց սովորական գրագրումները: Հոկտեմբեր 23ին եւ 24ին քանի մը այցելութիւններ ըրի կառավարական դիւանատուներուն՝ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային գործերուն համար եւ նոյնիսկ երկաթուղային տոմս առի Հոկտեմբեր 27ին Կովկաս մեկնելու համար:

Հոկտեմբեր 25ին առաւօտեան ժամը 10ին, երբ կ'անցնէի մայրաքաղաքի գլխաւոր փողոցէն, Նեւսկի պրոսպեկտէն, իմ ուշադրութիւնս գրաւեցին տարօրինակ մարդոց խումբեր, որոնք զինուած էին հրացաններով, բայց զինուորական համազգեստ չունէին: Ոչ ոք կը կանդնեցնէր զանոնք հարցնելու, թէ ո՞վ են եւ ինչո՞ւ համար են զինուած կամ ո՞ւր կ'երթան: Անցորդները հաւատքբերութեամբ կը նայէին անոնց եւ կ'անցնէին լուռ: Հասայ Նեւսկիի եւ Մոյքայի անկիւնը եւ լսեցի չանկարծ հրացանի պայթիւն: Ժամը 12 էր, երբ հասայ այն չէնքը, ուր տեղի կ'ունենար այսպէս կոչուած նախապարլամէնտի նիստը: Բոլորն ալ հոն գրաւուած էին երկարաչունչ ճառեր արտասանելով: Լսեցաւ Կերենսկին, խօսեցան մենչեւիկներու պարագլուխները, խօսեցան սոցիալիստ-յեղափոխականներու պետերը, խօսեցան կատէդներէ: Ճառերու նիւթը պարզեց ինձ այն, ինչ որ տեսայ փողոցներու մէջ: Կերենսկին կ'ըսէր. «Հուրով եւ սուրով կը ճնշեմ ապստամբները: Ազատ Ռուսիան Թոյլ չի տար ոեւէ բռնութիւն եւ օրինական կառավարութեան տապալումը»: Լրատուեցան խանգամած ծափահարութիւններ: Կուսակցութիւնները խոստացան իրենց անվերապահ աջակցութիւնը կառավարութեան:

Ընդմիջումի առեն, Բրոֆ. Կուլմին – կարավայեւի հետ զացինք ճաշասրահը, նստանք սեղանի մը մօտ, եւ ան բացատրեց ինձ թէ ինչ կը կատարուի դուրսը. յայտնեց որ զօրանոցներուն մէջ չատ ուժեղ խմորում մը կայ եւ զօրքերը պոլշեւիկներուն կողմը անցնելու հակում ցոյց կու տան, բայց վստահեցուց որ կառավարութիւնը կը ճնշէ չարժումը:

Նիստը վերսկսաւ: Սակայն, հազիւ քանի մը վայրկեան անցած

էր, երբ Ժողովարան մտան քանի մը զինուած նաւաստիներ եւ առաջադրեցին բոլորին ցրուիլ իրենց տուները: Լսուեցան բողոքներ զանազան կողմերէ, եւ սակայն, ամէնքն ալ առանց դիմադրութեան ի վերջոյ ցրուեցան: Ես եւս դուրս եկայ:

Նեւսկիի վրայ նկատեցի բազմաթիւ օթօմօպիլներ, որոնք լեցուած զինուորներով կը սլանային դէպի Ձմեռնային Պալատը: Ներչն գացի Ա.Էմմոլի մօտ եւ պատմեցի անոր՝ տեսածս ու լսածս: Մօտը նստած էր իր եղբօրորդին, Լեւոն Ա.Էմմոլը, 17 տարեկան պատանի մը, որ կառաւղի պոլշեւիկ էր եւ որ յետոյ, 1921ին, Փետրուարեան Ապստամբութեան օրերուն սպաննուեցաւ: Ան մեզ հաղորդեց որ պոլշեւիկները այդ օրը պիտի դրաւեն իշխանութիւնը, ու նորէն վազեց դէպի Սմոլնի վարժարան, ուր այդ պահուն նիստ կը դումարէր Պոլշեւիկներու Ներկայացուցչաց Խորհուրդը, Լենինի եւ Թրոցկիի ղեկավարութեամբ: Թէ ի՛նչ կը կատարուէր այդ պահուն Սմոլնիի մէջ, պատմած է Թրոցկին այդ օրերուն նուիրուած իր դրքին մէջ:

Ճանկարծ լսեցինք մեր հեռախօսի ձայնը: Զօր. Բագրատունին էր, որ կենսնակիի կողմէ նշանակուած էր Փեթերսպուրկի շրջանի զինուորական հրամանատար: Կը խօսէր Ձմեռնային Պալատէն: Տեսնելով, որ պոլշեւիկները կը մօտենան Պալատին, ան զգացեր էր կացութեան փափկութիւնը եւ պատասխանատուութիւնը ու պէտք էր զգացեր խորհրդակցելու Տոքթ. Չաւրեանին եւ ինձ հետ: Կը խնդրէր անմիջապէս երթալ Ձմեռնային Պալատը: Գացինք. Զօր. Բագրատունի առանձնասենեակին մէջ տեսանք Զօր. Տիգրանեանը, որ անոր ադիւտանտն էր: Պատուհաններէն տեսայ, որ պոլշեւիկեան զօրքերը կը շրջապատեն Պալատը: Զօր. Բագրատունին բացատրեց, որ Փեթերսպուրկի մէջ եղած 40·000 զինուորներուն մէկ մասը պոլշեւիկներուն կողմն է, իսկ միւս մասն ալ կ՚ուզէ չէզոք մնալ: Կառավարութեան կողմն են միայն սպայից վարժարանի աշակերտները, եւ կիներու դումարտակը, ընդամէնը 800 հոգի: Ի՞նչ ընել, ուրեմն:

Բագրատունին հաղորդեց նաեւ որ կենսնակին մեկներ է քաղաքէն դէպի առդմաճակատ, հաւատարիմ զօրքեր մայրաքաղաք բերելու նպատակով:

Խորհրդակցելով՝ մենք որոշեցինք ըսել զօրավարին, որ Պալատի պաշտպանութեան գործը անյոյս բան է եւ որ մենք, իբրեւ վկաներ կը տեսնենք թէ հրամանատարը անզօր է:

Մենք դուրս եկանք պալատէն, որ արդէն լիակատարօրէն շրջապատուած էր: Դժուարութեամբ ինձ ու Չաւրեանին դուրս թողուցին: Զօր. Բագրատունին ձերբակալուեցաւ, իսկ Զօր. Իշխան Թումանո-

վը, որ զինուորական նախարարի օգնականն էր, դիմադրութիւն ցոյց տուաւ, սպաննուեցաւ զինուորներու կողմէ եւ նետուեցաւ Մոյքայի ջրանցքը: Գետի մօտէն անցնելու ատեն մենք տեսանք, ինչպէս մարտանաւ Աւրորայի վրայէն պոլշեւիկները կը ռմբակոծէին պալատը, ուր այդ պահուն տեղի կ՚ունենար նախարարական նիստը: Շատ մը փողոցներ փակուած էին զինուած մարդոց կողմէ: Երբ ես կ՚անցնէի Քազաքային Դումայի չէնքին մօտէն, տեսայ բազմութիւն մը, հայտգի իշխան Ալեքսանդր Երկայնաբազուկի գլխաւորութեամբ, որ հազիւ տարի մը առաջ իմ օգնականն էր Թիֆլիսի մէջ եւ փոխադրուած էր այժմ ռուսական մայրաքաղաքը՝ նոյն պաշտօնով: Քաղաքային պատգամաւորներ, զրոյներ եւ հուսակցական գործիչներ էին ատոնք, որ կ՚երթային դէպի պալատ, վերջ տալու արիւնահեղութեան, բայց անոնք թոյլ չտուին առաջ չարժուելու: Պալատը պրաւուեցաւ եւ նախարարները ձերբակալուեցան: Հանրային չէնքերը եւ հաստատութիւնները առնուեցան պոլշեւիկներէ, մէկ խօսքով, իշխանութիւնը անցաւ պոլշեւիկներու ձեռքը:

Միւս օրը քաղաքը ամայի տեսք ունէր, նոյն օրն իսկ ես մեկնեցայ Կովկաս: Մոսկուայի կայարանէն լսեցի Քնդանօթաձգութիւն. կառավարական ուժերու միջեւ, — կռիւ մը, որ ամբողջ հօքթը օր տեւեց:

Հոկտեմբերի վերջին օրն էր, երբ հասայ Թիֆլիս: Եկաւ եւ Չաւրեանը: Թիֆլիսի մէջ պոլշեւիկներու կողմէ կարծես լուրջ փորձեր չէին ըլլար գրաւելու իշխանութիւնը: Հետեւեալ օրը, վաղ առաւօտեան, մօտս եկան Տոքթ. Չաւրեանը եւ Ստեփան Շահումեանը:

Չաւրեանի համար բոլոր դէպքերը մէկ արժէք ունէին միայն, որ չափով որ անոնք կրնային նպաստել Հայկական Հարցի լուծման եւ Քրքահայութեան ազատագրման: Չաւրեանի տեսակէտը այն էր, թէ Հայ ժողովուրդը պէնքով պէտք է նուաճէ իր ազատութիւնը, իսկ Ռուսիան, ինչ ուժիմ ալ ունենայ, պարտաւոր է եւ պէտք է օգնէ Հայերուն: Այդ գազափարի մոլեռանդ ապաստաւոր մըն էր, բիւրեղեայ մաքուր հոգի ունեցող մեծ անձնաւորութիւն մը, որ Թողած էր իր տունը, անձնական գործը եւ հանգստաւէտ կեանքը՝ ծառայելու համար իր ժողովուրդին. բարոյական մաքրութեան եւ հայրենասիրութեան տեսակէտով մեծագոյն մարդն էր, զոր տեսած եմ երբեւէ իմ կեանքի ճամբուն վրայ: Զինքը կը սիրէին ամէնքը եւ չէին կրնար չսիրել:

Պոլշեւիկներու իշխանութիւնը Չաւրեանին չէր Թուեր արգելք մը իր տեսակէտին իրականացման: Այդ պատճառով ալ կը պահէր իր

մօտ Շահումեանը, որուն ձերբակալման հրամանը արուած էր կովկասեան իշխանութեան կողմէ: Բերած էր Շահումեանը մօտս կարդալու համար այն յայտարարութիւնը, զոր իր յղացումով եւ Շահումեանի միջնորդութեամբ պիտի հրատարակէր իր կողմէ Լենինը Թրքահայաստանի ինքնավարութեան մասին, ազգերու ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրայ: Զարեան արդէն պատրաստած էր այդ յայտարարութեան նախագիծը, որուն Շահումեանը հաւանութիւն տուաւ իմ ներկայութեամբ եւ յանձն առաւ անմիջապէս ուղարկել Փեթերսպուրկ Լենինին, հրատարակութեան համար: Եւ իրաւ, այդ յայտարարութիւնը տեղի ունեցաւ պաշտօնապէս եւ նոյնիսկ այդ իմաստով կէտ մը մտաւ պոլշեւիկներու հիմնական սահմանադրութեան մէջ:

Թէեւ Հոկտեմբերեան յեղաշրջումէն յետոյ, ժամանակաւոր կառավարութեան նշանակած Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէն մը-նաց պաշտօնի մէջ, բայց անոր հեղինակութիւնը երկար չտեւեց: Պէտք եղաւ նոր իշխանութիւն մը, որ տարբեր ծագում ունենար. եւ ահա ստեղծուեցաւ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը, տեղական կուսակցութեանց համաձայնութեան միջոցով: Իշխանութեան մէջ մտան Հայեր, Վրացիներ եւ Թաթարներ:

Այդ կոմիսարիատը բռնեց Կերենսկիի նշանակած Յատուկ Կոմիտէի տեղը, յայտարարեց, որ կը նկատէ Կովկասը իբրեւ Ռուսիոյ անբաժան մասը:

Բ. ԳԱՐՕՒ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԸ

ԵՒ

ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԵՏ

Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական պատմութիւնը ուսումնասիրելու տեսակէտով չափազանց կարեւոր է այն շրջանը, որ սկսաւ 1917 թ. Հոկտեմբեր 25ին պոլշեւիկեան յեղաշրջումով եւ փակուեցաւ 1918 թ. Մայիս 28ին, երբ տեղի ունեցաւ Հայաստանի անկախութեան հռչակումը:

Որքան սակն որ Փեթերսպուրգի մէջ կ'իշխէր ժամանակաւոր կառավարութիւնը, խօսք չկար Կովկասի անջատման մասին: Պոլշեւիկեան յեղաշրջումը առաջին հարուածն եղաւ այդ ուղղութեամբ: Կովկասը չընդունեց այդ յեղաշրջումը եւ, թէեւ իրաւականօրէն դեռ կապուած Ռուսիոյ հետ, փաստօրէն սկսաւ ապրիլ ուրոյն, գրեթէ անկախ կեանքով: Կովկասի հետ միասին անջատ կեանքով սկսաւ ապրիլ նաեւ հայ ժողովուրդը իր մէջ առած Թրքահայ գաղթականներով, որոնց թիւը կը հասնէր 300·000ի:

Այդ ժամանակաշրջանը կարելի է բաժնել երկու մասի. առաջինը՝ Հոկտեմբեր 5էն մինչեւ Ապրիլ 1, եւ երկրորդը՝ Ապրիլ 1էն մինչեւ Մայիս 28: Առաջին շրջանը կ'ընդգրկէ Անդրկովկասեան կոմիսարիատի պատմութիւնը եւ բանակցութիւնները Թուրքիոյ հետ

Տրապիզոնի մէջ. երկրորդը՝ պատերազմը Թուրքիոյ հետ, Անդրկովկասեան առնկախ հանրապետութեան հռչակումը Ապրիլ 9ին, բանակցութիւնները Պաթումի մէջ. Անդրկովկասեան հանրապետութեան քայքայումը, ազգային հանրապետութիւններու հռչակումը եւ Պաթումի հաշտութիւնը: Այս գլուխի մէջ կը մտնեն առաջին չորքանի վերթերող դէպքերը:

Երբ Փեթրոկրատէն վերադարձայ Թիֆլիս, արդէն տեղի ունեցած էր պոլշեւիկեան յեղաշրջումը եւ մեծ յուզում կար Թիֆլիսի մէջ: Ես առաջինն էի, որ ականատես էի եղած Փեթրոկրատի յեղաշրջման: Ամէն կողմէ կ'ուղղէին ինծ հարցումներ, պարզելու համար առեղծուած կացութիւնը: Տեղի կ'ունենային կուսակցական եւ միջկուսակցական խորհրդակցութիւններ: Հասարակութեան հետաքրքրութիւնը այնքան մեծ էր, որ ես առիթուած եղայ, Նոյեմբեր 5ին, կարդալ հրապարակային զեկուցում մը, որուն ներկայ էր աննախընթաց թումութիւն մը:

Վտանգաւոր էր, մանաւորապէս, ռազմաճակատի կացութիւնը: Հայերը առանձնապէս կը վախնային, որ դժուար պիտի ըլլայ պահել առաւ զօրքը կովկասեան ճակատի վրայ, երբ արեւմտեան ճակատներու վրայ ան նուազ խուճապահար կը փախչէր դէպի տուն: Հայերէն թերեւս քիչ մը նուազ չափով մտահոգուած էին նաեւ վրացիները, որոնց համար եւս վտանգաւոր կացութիւն մը կրնար առեղծել առաւ բանակի փախուստը Կովկասէն: Միմիայն մահմետական թաթարներն էին, որ տարբեր կը մտածէին: Բայց անոնք ալ շատ զգուշաւոր ու ծածկամիտ էին, թէեւ պարզ էր իրենց ուրախութիւնը իրերու այդ անակնկալ ընթացքին համդէպ:

Բնական է, որ Կովկասի այս անապահովութիւնը ամէնէն աւելի կը մտահոգէր Հայերը, որոնք ռուսական զօրքի փախուստի եւեւէն կը տեսնէին տաճկական բանակի արշաւը: Եւ որովհետեւ այլեւս վտանգութիւն չկար ռուս զօրքի վրայ, որուն տրամադրութիւնները բաթճրացնելու եւ Կովկասի մէջ պահելու ամէն ճիգ կը թափուէր, այնուամենայնիւ հրատապ եւ հրամայական բնոյթ առացաւ հայկական յատուկ զօրք առեղծելու ծրագիրը, որուն հետ կապուած էր նաեւ ազգային հոգամաս մը ճչդելու եւ հաստատելու խնդիրը: Հայկական զօրքի առաջին գործը պիտի ըլլար պաշտպանել Թրքահայաստանը:

Մինչ այդ, Կովկասեան բանակի պինուորական ներկայացուցիչներու շրջանային խորհուրդը Հոկտեմբերեան Յեղաշրջման առթիւ, հեռաւեալ կոչը ուղղեց կովկասեան բանակին.—

«Շրջ. խորհուրդը վճռականապէս եւ խստօրէն դատապարտելով պոլշեւիկներու կատարած յեղաշրջումը Փեթրոկրատի մէջ, կը հրաւիրէ բանակը մնալ հանդարտ եւ կարգապահ:

Նախագահ՝ ՏՕՆՍԿՈՑ»

Այս կոչին կովկասեան ճակատի կոմիտէն անմիջապէս պատասխանեց հետեւեալ բանաձեւով.

«Տեղեկանալով Փեթրոկրատի մէջ կատարուած դէպքերուն եւ իշխանութեան յափշտակման պոլշեւիկներու կողմէ, կովկասեան բանակի կոմիտէն կը գտնէ, որ Ա.) Պոլշեւիկներու այդ փորձը հակառակ է գերիշխան կամքին ժողովրդի, որ իշխանութիւնը յանձնած է Կերենսկիի դահլիճին. Բ) Կերենսկիի նախարարութիւնն է միայն որ յեղափոխական դեմոկրատիայի հսկողութեան տակ լիազօրութիւն ունի կառավարելու երկիրը մինչեւ Սահմանադիր ժողով, եւ Գ.) Ուրիշ որեւէ այլ կառավարութիւն, իբրեւակոչ կերպով կառավարութեան գլուխ կանգնելով, ճակատագրականօրէն դէպի կործանումի պիտի առաջնորդէ յեղափոխական նուաճումները՝ մխրճելով երկիրը բաղաքացիական պատերազմի սարսափներուն մէջ եւ յանձնելով զայն գերմանական իմբերիալիզմի ձեռքը:

«Այս պարագաները նկատի ունենալով, կովկասեան բանակի կոմիտէն կ'որոշէ. Ա.) Ճանչնալ Կերենսկիի կառավարութիւնը Ռուսիոյ հանրապետութեան միակ լիազօր կառավարութիւնը, Բ) Յայտարարել թշնամի յեղափոխութեան ամէն մէկ այլ կառավարութիւն եւ ամէն միջոցներով պայքարիլ անոր բայբայիչ գործունէութեան դէմ, Գ) Պահպանել բանակի կարգն ու մարտունակութիւնը՝ նկատի ունենալով, որ յեղափոխական ժողովրդի բոլոր յոյսերը կապուած են բանակի հետ, որ է վերջին յենարանը նորածին ազատութեան, Դ.) Անյապաղ ընթացք տալ Սահմանադիր ժողովի ընտրութիւններուն, որոնց տեղի պիտի ունենան ամենակարճ ժամանակի մէջ, որովհետեւ միմիայն Սահմանադիր ժողովն է, որ պէտք է արտայայտէ ժողովրդի անվիճելի ձայնը եւ իր ձեռքն առնէ մեր թանկագին հայրենիքի ճակատագրի տնօրինութիւնը:

Այս բանաձեւը գրուած էր էրզրումի մէջ, եւ անկասկած, կ'արտայայտէր այն առեն գոյութիւն ունեցող ընդհանուր տրամադրութիւնները:

Սոցիալիստ-յեղափոխականները եւ սոցիալ-դեմոկրատները կուսակցական մարմիններն եւս համաձայնական բանաձեւեր հանեցին՝ կոչ ուղղելով ժողովրդին ու բանակին, «խազագօրէն հաշուեյարդար ենթարկել պոլշեւիկեան ապատամբութիւնը» եւ չուտափոյթ կերպով հրաւիրել Սահմանադիր Ժողովը: Նման որոշում եւ յայտարարութիւն ըրաւ նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Եւ այսպիսով հաստատուեցաւ միացեալ քաղաքական ճակատ մը:

Պէտք էր կազմակերպել իշխանութիւնը: Ժամանակաւոր կերպով քաղաքական կուսակցութեանց նախագահները Թիֆլիսի մէջ կազմուեցաւ «Հանրային Ապահովութեան» կոմիտէ մը, որ Նոյեմբերի 11ին Ժողովրդական Տան մէջ հրաւիրեց մեծ խորհրդակցութիւն մը, որուն կը մասնակցէին բոլոր քաղաքական, զինուորական եւ հասարական կազմակերպութեանց ներկայացուցիչները: Խորհրդակցութիւնը եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.—

«Նկատի ունենալով, որ կը բացակայի բոլորէն ճանչցուած կեդրոնական իշխանութիւն մը եւ երկիրը ենթակայ է յարաճուն անիշխանական վիճակի, որը կարող է տարածուիլ նաեւ Անդրկովկասի վրայ, նկատի ունենալով նոյնպէս, որ գոյութիւն ունին շարք մը անյետաձգելի հանրային, տնտեսական եւ ելեւմտական խնդիրներ, որոնց լուծումէն կախուած է Կովկասի մերձակայ ապագան·

«Խորհրդակցութիւնը **կ'որոշէ**՝ *Ա.*) Մինչեւ Սահմանադիր Ժողովի ընտրութեանց վերջանալը Անդրկովկասի եւ կովկասեան բանակի մէջ, երկրին իշխանութիւնը յանձնել Հանրային Ապահովութեան Կոմիտէին, որուն մէջ կը մտնեն, բացի յեղափոխական-դեմոկրատիկ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներէն, նաեւ ազգային եւ այլ հանրային կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներ· *Բ.*) Սահմանադիր Ժողովի ընտրութիւներէն յետոյ ժամանակաւոր իշխանութիւնը պէտք է կազմակերպեն Ժողովրդի եւ բանակի ընտրեալները հետեւեալ պայմաններով· 1) վարել տեղական բազմակողմանի ֆեդերալիստական քաղաքականութիւն, համաձայն համառուսական դեմոկրատիայի եւ համապետական շահերու, 2) ինքնավար կերպով տնօրինել միմիայն տեղական ընթացիկ խնդիրները, 3) կառավարել երկիրը մինչեւ համայն Ռուսիոյ կողմէ ճանչցուած կեդրոնական իշխանութեան մը կազմակերպուիլը Սահմանադիր Ժողովի կողմէ, եւ 4) Ցեղուրէ բանուորական, զինուորական ու գիւղացիական խորհուրդներու եւ տեղական ինքնավարութեանց մարմիններու վրայ»:

Այս որոշումները ընդունուեցան գրեթէ միաձայնութեամբ եւ չորս օր ետք, Նոյեմբերի 15ին, նոր իշխանութիւնը մտաւ պաշտօնի մէջ «Անդրկովկասեան Կոմիսարիատ» անուան տակ:

Կոմիսարիատի մէջ մտան հետեւեալ անձինք.— Նախագահ՝ Գիւկէզորի (Վրացի), որ էր նաեւ արտաքին գործոց կոմիսար, Ջիւնկելի՝ (Վրացի) ներքին գործոց կոմիսար, Տոքթ. Տոնսկոյ (Ռուս-Հրեայ)՝ զինուորական եւ ծովային կոմիսար, Ա. Կարճիկեան (Հայ)՝ ֆինանսական կոմիսար, Ակաքէեւ-Մխսիեւ (Վրացի)՝ արդարադատութեան կոմիսար, Մելիք Ասլանով (Թաթար) հաղորդակցութեան կոմիսար, Ներուչեւ (Ռուս) հողագործութեան կոմիսար, Տէր Ղազարեան (Հայ)՝ պարէնաւորման կոմիսար, Տոքթ. Հ. Օհանջանեան (Հայ)՝ խնամատարութեան կոմիսար եւ Խաս-Մամեդով (Թաթար)՝ պետական վերահսկիչ:

Երեք օր վերջ կոմիսարիատը հրատարակեց կոչ մը, ուղղուած կովկասեան ժողովուրդներուն, հրաւիրել զանոնք խաղաղ չինարար աշխատանքի եւ չեչտելով երեք կարեւոր խնդիրներ.— Ա) Սահմանադիր ժողովի ընտրութիւններ, Բ) Ազգային հարցի լուծում, Գ) Ամիջական հաշտութեան Թուրքիոյ հետ:

Այս երեք հիմնական հարցերը գրաւեցին կովկասի ամբողջ ուշադրութիւնը: Կարող եմ հաւաստիացնել, որ բովանդակ կովկասը համակրանքով վերաբերուեցաւ կոմիսարիատի կոչին: Դժբախտաբար, կոմիսարիատի մէջ մտած կուսակցութիւններն ու անձերը հակամարտ ձգտումներ, ղեկավարներ ու քաղաքական հակումներ ունէին, —բան մը որ երեւան եկաւ առաջին օրերէն իսկ: Հայերը կ'ուզէին պահպանել Տաճկահայաստանը իրենց համար· Թաթարները կ'ուզէին վերադարձնել զայն Տաճկաստանին· իսկ Վրացիները կ'ուզէին վերադարձնել զայն Տաճկաստանին· իսկ Վրացիները կ'ուզէին խաղաղ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատել Տաճիկներու եւ Թաթարներու հետ:

Կովկասեան նոր կառավարութեան մէջ կարեւորագոյն պաշտօններ առանձնած էին Վրացիները: Փաստօրէն անոնց ձեռքն էր ղեկավարութիւնը եւ ուժերու հաւասարակշռութեան պահպանումը:

Ազգային հակամարտութիւններու հետեւանքով հետզհետէ միշտ աւելի խոշոր դեր սկսան կատարել Ազգային Խորհուրդները՝ երկրորդ տեղը մղելով Անդրկովկասի կոմիսարիատը: Մասնաւորապէս հայկական կեանքի մէջ միշտ աւելի չեչտուեցաւ Ազգային Խորհուրդի ղեկավարութիւնը, որուն կեդրոնը դժբախտաբար կը գտնուէր Թիֆլիսի մէջ, Հայաստանի սահմաններէն դուրս· հոն էր նաեւ հայկական զօրաբանակի գլխաւոր սպայակոյտը:

Կոմիտարիատի մատնանշած երկու հարցերէն առաջին հերթին լուծման առարկայ դարձան երկուքը՝ հաշտութիւնը Թուրքիոյ հետ եւ Սահմանադիր Ժողովի ընտրութիւնները:

Ընտրութիւնները տեղի կ'ունենային խաղաղ, առանց խոչոր միջադէպերու եւ բաղխումներու: Պարզ էր, որ երեք իշխող կուսակցութիւնները՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Վրացի Մենշեւիկները եւ Մուսաւաթականները իրենց ապրային չրջանակներուն մէջ պիտի չահէին բացարձակ մեծամասնութիւն: Այդպէս ալ եղաւ: Սակայն, այդ ընտրութիւնները իրենց նպատակին չհասան, որովհետեւ Սահմանադիր Ժողովը առաջին օրն իսկ ցրուեցաւ պոլշեւիկներու կողմէ:

Երկրորդ խնդիրը՝ հաշտութիւնը Թուրքիոյ հետ ողբերգական ընթացք եւ վախճան ունեցաւ՝ ճակատագրօրէն որոշելով կովկասեան ժողովուրդներու հետագայ բախտը:

Նոյեմբեր 21ին կոմիտարիատը որոշեց սկսիլ հաշտութեան բանակցութեանց Թուրքիոյ հետ՝ որոնք յանգեցան զինադադարի, որ կնքուեցաւ 1917 թ. Դեկտեմբեր 5ին Երզնկայի մէջ: Իսկ 1918 թ. Յունուար 1ին տաճկական բանակի կովկասեան ճակատի հրամանատար վեհիպ փաշան ինվէր փաշայի կողմէ Անդրկովկասեան կոմիսարիատին ուղղեց ուշադրաւ հարցում մը, թէ «Ի՞նչ կը մտածէ Անկախ Անդրկովկասի կառավարութիւնը հաշտութեան պայմաններու մասին Թուրքիոյ հետ» եւ թէ «Ինչո՞ւ փաշան մտադի՞ր է Անկախ Անդրկովկասի մայրաքաղաքը ղրկել պատուիրակներ հաշտութեան դաշնագիր կնքելու համար»:

Առանձնապէս կը հրաւիրեմ ընթերցողի ուշադրութիւնը երկու անգամ կրկնուած անկախ բառին վրայ, որով Տաճիկները կ'ուզէին ներշնչել կովկասեան իշխանութեան, թէ իրենք կը կամենան գործ ունենալ միմիայն անկախ կառավարութեան մը հետ: Տաճիկներու համար անկախ կովկաս մը բաղձալի պատնէշ մըն էր Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ: Թիֆլիսի մէջ այդ բանը ղգացին. բայց դեռ ոչ ոք չէր ուզեր բացայայտօրէն խօսիլ Ռուսիային անջատուելու մասին: Ցամենայն դէպս, ուշադրութեան արժանի է, որ անկախութեան դաղափարը եւ այդ դաղափարի հրահրումը եկան Թուրքիայէն:

Կոմիսարիատը քանի մը նիստեր նուիրեց իր պատասխանի մշակման: Ան նպատակ ունէր հարցը ձգձգելով համաձայնութեան մը գալ Ուքրայինայի եւ Հիւսիսային Կովկասի հետ, որով մէկ կողմէն կ'ուզէր չեչտել իր կապը Ռուսիոյ հետ, իսկ միւս կողմէ յիշեցնել թուրքիոյ հետ բանակցութիւններ վարելու առեն: 1918 թ. Յունուար 15ին, կովկասեան կառավարութիւնը յայտնեց

Տաճիկներուն, որ իր պատասխանը պիտի տայ երեք շաբաթ ետքը՝ անհրաժեշտ համարելով նախօրօք հասկնալ Թուրական Հանրապետութեան ինքնավար անդամներու կարծիքը: Այդ յայտարարութեան մէջ որեւէ ակնարկ չէր եղած Անկախ Անդրկովկասի մասին:

Տաճիկները միեւնոյն առեն ձեռքերը ծալած չնստան, սպասելու համար կովկասի պատասխանին: Շարք մը հեռագիրներով՝ ուղղուած կովկասեան բանակի ընդհանուր հրամանատարին, որ Վրացի մըն էր, անոնք կը հաղորդէին հայկական բարբարոսութեանց չինծու լուրեր, իսկ Յունուար 30ին հաղորդեցին, թէ մահմետական բնակչութեան պաշտպանութեան համար իրենք ստիպուած են արշաւանքի սկսիլ: Կը սկսուէր նոր պատերազմ մը:

Տաճկական ուժերը, ըստ երեւոյթին, ուշքի եկած էին, մինչ ռուսական զօրքերը անընդհատ դանդաղածային եւ անկանոն կերպով կը լքէին ճակատը եւ կը չտապէին տուն: Ամբողջ երկու ամիս կը հետեւէի այդ զօրքերու փախուստին, որ կը կատարուէր երեք ուղղութեամբ՝ միանալով Ալէքսանդրապոլի մէջ. կու գային երկաթուղիով Երեւանի վրայով Պարսկաստանէն, Կարսի վրայով Էրզրումէն եւ խճուղիով Ելենովկայէն: Յաճախ անոնք կը ծախէին իրենց զէնքերը, նոյնիսկ իրենց սուրբերու պատկերները, կը ծախէին զինուորական կարքերը, հագուստները եւ այն ամէնը, ինչ որ կրնային ծախել: Բոլորն ալ ինքզինքնին պոլշեւիկ կը համարէին՝ յայտարարելով, թէ իրենք կը պատկանին այն կուսակցութեան որ ղիրենք զէնքի առեն կը հրաւիրէ: Բոլորն ալ ունէին այն համոզումը, թէ իրենց հայրենիքին մէջ արդէն հողերը կը բաժանուէին, եւ առեն կը չտապէին իրենց բաժինն չդրկուելու համար:

Զափազանց ծանր, դրեթէ անկարելի գործ մը սառնձնեց հայկական զօրաբանակը, որ այդ դժնդակ պայմաններու մէջ՝ որեւէ օգնութիւն չստանալով կովկասեան հարեւաններէն՝ պարտաւորուած էր պաշտպանել կովկասեան ճակատը եւ դիմադրել տաճկական բանակին: Դժուար էր Յունուարի եւ Փետրուարի ցարհուրելի ցուրաներուն զինուորները տանիլ դէպի Տաճկահայաստանի չըրջանները, որոնք աւերուած ու ամայի էին. մանաւանդ որ հաղորդակցութեան միջոցները կը բացակայէին այդ մեծ տարածութեան վրայ: Նաեւ կը պակսէր սնունդը:

Ալէքսանդրապոլ նստած՝ մենք սիրտս ած էինք երկու գործ միաժամանակ ընել. մէկ կողմէն կ'ընդունէինք ճակատէն փախչող ռուս զօրքերը, որոնք բարոյալքում եւ խուճապ կ'առաջացնէին, միւս կողմէն հաղճել կերպով հայկական զօրքեր կը հաւաքէինք ու կ'ուղարկէինք դէպի ռազմաճակատ:

Տաճիկներուն, որ իր պատասխանը պիտի տայ երեք շաբաթ ետքը՝ անհրաժեշտ համարելով նախօրօք հասկնալ Թուրական Հանրապետութեան ինքնավար անդամներու կարծիքը: Այդ յայտարարութեան մէջ որեւէ ակնարկ չէր եղած Անկախ Անդրկովկասի մասին:

Տաճիկները միեւնոյն առեն ձեռքերը ծալած չնստան, սպասելու համար կովկասի պատասխանին: Շարք մը հեռագիրներով՝ ուղղուած կովկասեան բանակի ընդհանուր հրամանատարին, որ Վրացի մըն էր, անոնք կը հաղորդէին հայկական բարբարոսութեանց չինծու լուրեր, իսկ Յունուար 30ին հաղորդեցին, թէ մահմետական բնակչութեան պաշտպանութեան համար իրենք ստիպուած են արշաւանքի սկսիլ: Կը սկսուէր նոր պատերազմ մը:

Տաճկական ուժերը, ըստ երեւոյթին, ուշքի եկած էին, մինչ ռուսական զօրքերը անընդհատ դանդաղածային եւ անկանոն կերպով կը լքէին ճակատը եւ կը չտապէին տուն: Ամբողջ երկու ամիս կը հետեւէի այդ զօրքերու փախուստին, որ կը կատարուէր երեք ուղղութեամբ՝ միանալով Ալէքսանդրապոլի մէջ. կու գային երկաթուղիով Երեւանի վրայով Պարսկաստանէն, Կարսի վրայով Էրզրումէն եւ խճուղիով Ելենովկայէն: Յաճախ անոնք կը ծախէին իրենց զէնքերը, նոյնիսկ իրենց սուրբերու պատկերները, կը ծախէին զինուորական կարքերը, հագուստները եւ այն ամէնը, ինչ որ կրնային ծախել: Բոլորն ալ ինքզինքնին պոլշեւիկ կը համարէին՝ յայտարարելով, թէ իրենք կը պատկանին այն կուսակցութեան որ ղիրենք զէնքի առեն կը հրաւիրէ: Բոլորն ալ ունէին այն համոզումը, թէ իրենց հայրենիքին մէջ արդէն հողերը կը բաժանուէին, եւ առեն կը չտապէին իրենց բաժինն չդրկուելու համար:

Զափազանց ծանր, դրեթէ անկարելի գործ մը սառնձնեց հայկական զօրաբանակը, որ այդ դժնդակ պայմաններու մէջ՝ որեւէ օգնութիւն չստանալով կովկասեան հարեւաններէն՝ պարտաւորուած էր պաշտպանել կովկասեան ճակատը եւ դիմադրել տաճկական բանակին: Դժուար էր Յունուարի եւ Փետրուարի ցարհուրելի ցուրաներուն զինուորները տանիլ դէպի Տաճկահայաստանի չըրջանները, որոնք աւերուած ու ամայի էին. մանաւանդ որ հաղորդակցութեան միջոցները կը բացակայէին այդ մեծ տարածութեան վրայ: Նաեւ կը պակսէր սնունդը:

Ալէքսանդրապոլ նստած՝ մենք սիրտս ած էինք երկու գործ միաժամանակ ընել. մէկ կողմէն կ'ընդունէինք ճակատէն փախչող ռուս զօրքերը, որոնք բարոյալքում եւ խուճապ կ'առաջացնէին, միւս կողմէն հաղճել կերպով հայկական զօրքեր կը հաւաքէինք ու կ'ուղարկէինք դէպի ռազմաճակատ:

Հայերու եւ Տաճիկներու ուժերը այսպիսի պայմաններու մէջ հաւասար չէին կրնար ըլլալ:

Հայկական զօրաբանակի կազմակերպութեամբ զբաղուած էր Հայոց Ազգային Խորհուրդը, բայց միաժամանակ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը կը կազմակերպէր վրացական ու թաթարական զօրաբանակները: Անդրկովկասեան իշխանութեան պինդ ուրական դեկավարութիւնը Հայերու ձեռքը չէր, ուստի ան կը ծառայէր հակահայկական, այսինքն ռազմաճակատին հակառակ նպատակներու: Որովհետեւ թաթարները պարզապէս Թուրքերու կողմն էին, իսկ վրացիները անոնց աջ կու տային փաստօրէն, Անդրկովկասեան կոմիսարիատը իրաւունք չէր տար զօրահաւաք ընելու, որուն համար կը բերէր զանազան ձեւական առարկութիւններ: Եղաւ վայրկեան մը, երբ Հայերը պատրաստ էին առանց կոմիսարիատի թոյլտուութեան, ինքնագլուխ կերպով, հայկական զօրահաւաք ընել: Ամբողջ ամիս ու կէս պայքար տանի կ'ունենար մեր եւ մեր հարեւաններու միջեւ, մինչեւ որ յայդուղեցաւ ձեռք բերել թոյլտուութիւն:

Պէտք է նկատի առնենալ նաեւ, որ երկաթուղիներն ալ Հայերու ձեռքը չէին, այլ Թաթարներու եւ վրացիներու, որոնք կը մերժէին մեզ վագոններ տալ դէպի ճակատ զօրք փոխադրելու համար: Հայոց Ազգային Խորհուրդի նախագահն ու անդամները ամբողջ 48 ժամ սպասած եղան սպասել Թիֆլիսի կայարանին մէջ, մինչեւ որ գնացք մը տացան Կարս երթալու համար: Երեւան–Զուլֆա գծի վրայ, հայկական զօրքերու չարժումը կանգնեցնելու համար, Թաթարները պայթեցուցին երկաթուղային կամուրջը:

Միեւնոյն առեն հայկական զօրաբանակի կազմակերպումն ալ մեծ դժուարութիւններու կը հանդիպէր: Գաղաքացիները դժուարութեամբ կը մտնէին բանակին, մանաւանդ հետեւազօրքի մէջ: Հայ հարուստները դրամ չէին տար, եւ պէտք կ'ըլլար զանոնք բանտ նետցնել՝ վճարել տալու համար իրենց վրայ ինկած բաժինը: Թիֆլիսցի Հայերը, մանաւանդ, կը խուսափէին պինդ ուրական ծառայութենէ, եւ զօրքի մէջ կը մտնէին առաւելապէս Երեւանի, Պայազիտի ու Զանգեզուրի Հայերը, այսինքն բուն Հայաստանի Հայերը:

Հայոց Ազգային Խորհուրդէն զատ, Թիֆլիսի մէջ կը գործէր նաեւ Թրքահայերու կոմիտէ մը: Այն առեն դեռ միացեալ Հայաստանի մասին խօսք չկար, եւ հայկական հաստուածները իրարու մօտենալով հանդերձ՝ դեռ չէին ձուլուեր: Թրքահայերը գրաւուած էին միմիայն Տաճկահայաստանի ազատագրութեան խնդրով եւ կը

Ա. Գերեճմի

կազմակերպէին յատուկ զօրամասեր Անդրանիկի զեկավարութեամբ: Անոնց հետ կը գործէր Անգլիացի զնդապետ Բարքը, որ յետոյ սպանուեցաւ պոլշեւիկներու կողմէ Վլատիկաւկազի մէջ: Անոր միջոցով Ազգային Մարմնուրդը ստացաւ 4 միլիոն ռուպլի զինուորական նպատակներու համար:

Օրէ օր կ'աճէր Հայոց Ազգային Մարմնուրդի հեղինակութիւնը. անոր չուրջ կը համախմբուէին հայկական բոլոր տարրերը՝ համակուելով Կովկասի մէջ հայկական յատուկ հոգամաս ունենալու զգացումով:

Հայկական զօրաբանակը կը կազմակերպուէր եւ մաս առ մաս ճակատ կ'ուղարկուէր: Ջեմ կրնար ըսել սակայն, որ անիկա սպառնալիք ուժ մը կը ներկայացնէր, որովհետեւ ռազմաճակատը մեծ էր, եւ սահպուած էր տարածուիլ կազմելով չատ փոքրիկ զօրամասեր: Դրօն, որ անկասկած զինուորական բնածին տաղանդ մըն է, կ'ըսէր թէ մեծ սխալ է զօրքը այդպէս տարածելը. ան կը պաշտպանէր այն միտքը, թէ անհրաժեշտ է կրճատել ճակատը եւ զօրքը համախմբել զօրաւոր բռունցք մը կազմելու համար: Ատոր փոխարէն, սակայն, մեր զօրքերը կը բաժնուէին փոքրիկ մասերու եւ մասմաս կը ջարդուէին:

Թիկունքի կացութիւնը օր աւուր կը վատթարանար. կովկասեան մահմետականները զինուած խումբեր կազմած՝ յարձակումներ կը գործէին դէպի ճակատ մեկնող մեր զօրամասերուն վրայ, կը քանդէին երկաթուղագծերը, կը պայթեցնէին կամուրջները. մէկ խօսքով կ'ընէին այն ամէնը, ինչ որ անհրաժեշտ է բանակի մը չարժումները կասեցնելու համար:

Փոքրիկ բնորոշ դէպք մը: Ալեքսանդրապոլի մօտ մահմետական գիւղ մը կար Մոլլա-Մուսա անունով: Այդ գիւղի բնակիչները յարձակումներ կը կատարէին հայ զինուորներուն վրայ, կը սպաննէին զանոնք եւ դէնքերը կը գրաւէին. նախքան պատժիչ զօրամաս մը այդ գիւղը ուղարկելը, որոշուեցաւ ուղարկել պատգամաւորութիւն մը՝ զինուորական պատգամաւորներու խորհուրդի նախագահ Աարիբէգեանի գլխաւորութեամբ: Աարիբէգեանը երիտասարդ սոցիալ-դեմոկրատ մըն էր, մենշեւիկ, որ կը հաւատար համոզելու միջոցներուն այդպիսի պարագաներու մէջ: Անոր հետ գացին նաեւ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչութեան անդամները: Երբ պատգամաւորութիւնը մօտեցեր էր գիւղին, գիւղացիները հրացաններ էին պարպեր անոր վրայ եւ սպաննուեր էր Աարիբէգեանը: Ալեքսանդրապոլի բնակչութիւնը խորապէս յուզուեցաւ եւ գրգռուեցաւ:

երբ կայարանին մօտեցաւ Թիֆլիսէն եկող գնացքը, ամբոխը դուրս քաշեց վակոնէն մահմեդական ճամբորդ մը եւ տեղն ու տեղը սպանեց:

Այսպիսի երեւոյթներ սովորական էին Կովկասի բոլոր կողմերը:

Թուրքերը տեսնելով, որ ռուսական զօրքերը լքած են ճակատը, հեռագիր հեռագիրի հետէ կ'ուղարկէին Կովկասեան բանակի ընդհանուր հրամանատար զօր. Օղիչէլիձէին՝ մեղադրելով Հայերը զարհուրելի բռնութեանց մէջ հանդէպ Քրդերու եւ Թաթարներու: Ցայտնի է, որ Թուրքերը ամէն անգամ երբ կոտորածի կը պատրաստուին սովորութիւն են դարձուցած Հայերը մեղադրելով՝ հոգեբանական դետին մը պատրաստել իրենց դիւային ծրագիրներուն համար: Այդ հաղորդագրութիւնները նպատակ ունէին պարզապէս զրգռել եւ ոտքի հանել Կովկասի մահմեդականութիւնը Հայերուն դէմ: Անոնց չնորհիւ մեծապէս լարուեցան մեր յարաբերութիւնները Ատրպէճանի Թաթարներուն հետ եւ անկարելի եղաւ որեւէ համաձայնութեան գալ անոնց հետ: Տաճիկները ամէն ջանք ի գործ դրին, որպէսզի այդպիսի համաձայնութիւն մը տեղի չունենայ, եւ յաջողեցան՝ զրգռելով մեր հարեւաններուն կրօնական ու այլ կիրքերը:

Թաթարները, սակայն չէին զոհանար Հայերու վրայ միայն յարձակելով, անոնք յարձակումներ կը կատարէին նաեւ տուն վերադարձող ռուս զինուորներու վրայ: Ամէնէն մեծ յուզումը առաջ բերաւ ռուս զինուորներու մէջ Թաթարներու զօրաւոր յարձակումը ռուս զօրամասի վրայ՝ Շամխոր կայարանի մօտ: Յարձակողները յանկարծակիի էին բերեր միամիտ ռուս զինուորները, որոնք զէնքերը մէկ կողմ դրած եւ վակոններու մէջ տեղաւորուած, կը հանգստանային: 1000 ռուս զինուորներ այրուեցան վակոններու մէջ, դրաւեցան թնդանօթներ եւ բազմաթիւ հրացաններ ու տարուեցան Գանձակ: Այդ դէպքին համար ռուս զինուորները 1920 թ. վրէժ լուծեցին Թաթարներէն հազարաւոր մարդիկ սպաննելով եւ ամբողջ քաղաքամասերը այրելով ու աւերելով: Թաթարները մեղադրեցին Հայերը, որ անոնք ալ իրր թէ օգնեցին պոլշեւիկներուն իրենց սեփական վրէժը լուծելու համար:

1918 թ. Յունուարին տաճկական արշաւող բանակի ճնշման տակ Հայերը աստիճանաբար կը պարպէին Տաճկահայաստանի շրջանները. կը հեռանային զաղթականները, իսկ անոնց հետէն նաեւ հայ զօրամասերը: Ճակատը կը մօտենար 1914 թ. Ռուս–տաճկական սահմանին: 1917 թ. Դեկտեմբեր 5ի կնքուած զինադադարը խախտուած էր հիմնովին թէ՛ փաստօրէն եւ թէ՛ իրաւականօրէն:

Ես կը պատրաստուէի մեկնիլ Էրզրում, ուր կը կանչէին զիս անդադար, երբ, յանկարծ, հեռագիր մը ստացայ Թիֆլիսէն. մեր կուսակցական մարմինը կը կանչէր Թիֆլիս: Երբ հասայ Թիֆլիս, արդէն ընդհանուր խօսակցութեան առարկայ էին հաշտութեան բանակցութիւնները Թուրքիոյ հետ: Տեսայ, որ մենք արդէն շատ ուշացած էինք:

1918 թ. Յունուար 3ին զրուած նամակով մը Կովկասեան ռազմաճակատի Թուրք հրամանատար վեհիպ փաշան կը հրաւիրէր Անդրկովկասեան ներկայացուցիչները երթալ Պրեսթ–Լիթովսք, ուր տեղի կ'ունենար հաշտութեան ծանօթ քոնֆերանսը: Վեհիպ փաշա կը խոստանար ճանչցնել տալ Անդրկովկասեան կառավարութիւնը նաեւ իր դաշնակիցներուն՝ Գերմանացիներուն, Աւստրիացիներուն եւ Պուլկարներուն: Այս հրաւէրը թէեւ որոշ տարակարծութիւն առաջ բերաւ կովկասեան գործիչներու մէջ, բայց մեծամասնութիւնը դէմ էր Պրեսթ–Լիթովսք երթալու: Վեհիպ փաշայի նամակը Թիֆլիսի մէջ ստացուեր էր միայն Փետրուար 1ին: Պրեսթ–Լիթովսք երթալու կողմնակից էին վրաց ազգայնականները, բայց վճռականապէս դէմ էին վրաց սոցիալ–դեմոկրատ մենշեւիկներն եւ Հայերը:

Պէտք է ըսել, որ կառավարութենէն բացի վճռական խօսք ունէր ըսելու այդ կարգի խնդիրներու մէջ, Անդրկովկասեան Սէյմը: Սէյմի նախագահն էր վրացի Զհկէիձէն, իսկ փոխ–նախագահներն էին Ս. Տիգրանեանը եւ Տօքթ. Ազայեւը (Թաթար) որ յետոյ սպաննուեցաւ Թիֆլիսի մէջ: Սէյմը կը խտացնէր իր մէջ կովկասեան ազգութեանց երեք գլխաւոր կուսակցութիւններու տարբեր ձգտումներն ու քաղաքականութիւնը, ուստի եւ ոչ մէկ հիմնական հարցի մէջ ան կրցաւ համերաշխութիւն դոյացնել: Սէյմի քուլիսներու ետեւ զործերը կը զեկավարէին կուսակցութեանց կեդրոնական մարմինները:

Փետրուար 1ին Անդրկովկասեան կառավարութիւնը առաջին անգամ ըլլալով լրջօրէն մտահոգուեցաւ հաշտութեան բանակցութիւններով: Այդ առեն Պրեսթ–Լիթովսքի մէջ համաձայնութիւն չէր գոյացած պոլշեւիկներու եւ գերմանական քօալիսիոնի միջեւ. Թուրքերն ու Գերմանացիները յարձակողականի անցած եւ գրեթէ առանց դիմադրութեան առաջ կը շարժուէին:

Անդրկովկասեան կառավարութիւնը կը չարունակէր բանակցութիւններ վարել հիւսիսային Կովկասի հետ ոչ–պոլշեւիկեան Ռուսիոյ վիճակի մասին: Կովկասի զինուորական իշխանութիւնները անհրաժեշտ կը զանէին հաշտութեանց բանակցութիւնները, որպէսզի

կարելի ըլլար դէմ փրկել զէնքի եւ ռազմամթերքի հսկայ պահեստները Տրապիզոնի մէջ:

Նկատի ունենալով այս պայմանները՝ Անդրկովկասեան կառավարութիւնը որոշեց Փետրուար 1ին խնդրել Սէյմէն, որ յատուկ յանձնախումբի մը միջոցով մշակէ հաշտութեան պայմանները, միաժամանակ ձեռնարկելով բանակցութեանց դործին: Այս որոշումէն յետոյ է որ դիս կանչեցին Ալէքսանդրապոլէն Թիֆլիս: Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը անհրաժեշտ էր դտած իմ մասնակցութիւնը հաշտութեան բանակցութիւններուն:

Փետրուարի ընթացքին կառավարութիւնը բազմաթիւ նիստեր դումարեց քննութեան ենթարկելու համար հաշտութեան խնդիրը եւ պայմանները: Փետրուար 1ին կովկասեան ճակատի սպայակոյտի պետը յայտարարեց, որ «զինուորական ուժ չկայ այլեւս չարունակելու համար պատերազմը»: Հայերն եւս կ՚ուղէին հաշտութիւն: Միայն Ռուսերն էին որ կը ջանային ձգձգել հաշտութեան բանակցութիւնները առաջքն առնելու համար Կովկասի անջատման Ռուսիայէն:

Հաշտութեան խորհրդաժողովի վայրը դարձաւ վիճաբանութեան առարկայ. կ՚առաջարկուէին Թիֆլիսը, Պաթումը եւ Տրապիզոնը: Երկու առաջին քաղաքները մերժուեցան, որպէսզի պատեհութիւն չտրուի Թուրքերուն մօտէն ծանօթանալու Կովկասի ներքին վիճակին: Կանգ առին, վերջապէս, Տրապիզոնի վրայ, որ կը նկատուէր «չէզոք» քաղաք մը, որովհետեւ դեռ այդ որոշումը կայացնելու առեն Տրապիզոնը Ռուսերուն ձեռքն էր:

Փետրուար 13ին, նկատի ունենալով որ Հիւսիսային Կովկասէն եւ Ուքրայինայէն ոչ ոք եկաւ, Անդրկովկասեան կառավարութիւնը հաղորդեց Ուքրայինայի կեդրոնական իշխանութեան, թէ ինք համաձայնութեան եկած է Թուրքերուն հետ հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու համար Տրապիզոնի մէջ՝ յայտնելով միաժամանակ, որ հաշտութեան խորհրդաժողովը պիտի բացուի Փետրուար 17ին (հին տոմարով):

Սէյմի մէջ, երբ ես վճռականապէս արտայայտուեցայ ի նպաստ հաշտութեան ու մերձեցման Թուրքիոյ հետ, ռուս քաղաքական շրջանակները շատ յուզուեցան եւ վրդովուեցան՝ երեսիս տալով իմ ճառերը Մոսկուայի մէջ: Սակայն, անոնք կը մոռնային, որ ոչ թէ մենք էինք Ռուսիայէն հեռացեր, այլ ինքը Ռուսիան էր լքեր մեզ:

Փետրուար 16ին Սէյմը ընտրեց հաշտութեան պատուիրակութիւնը, որուն կազմը հետեւեալն էր. նախագահ՝ Ակակի Ջհանկէլի (Վրացի), անդամներ՝ Ապաշիձէ (Վրացի մահմեդական) Գվազավա եւ Լասխիշվիլի (Վրացիներ), Ց. Քաջազնունի եւ ես Հայերու կողմէ եւ Համբնակի, Հայտարով, Մխէիտով, Ֆատմատեով ու Շէյխիւլիսլամով (Թաթարներ):

Թուրքերը սկիզբը առաջարկեցին իբրեւ խորհրդաժողովի յարմար վայր Պաթումը, բայց յետոյ հրաժարեցան իրենց պահանջէն եւ համաձայնեցան Տրապիզոնին: Մեր գլխաւոր նպատակն էր չկորսնցնել Թրքահայաստանը, մինչդեռ Թաթարներն ու Վրացիները տրամադիր չէին պաշտպանելու զայն: Պարզ էր, որ հիմնական վէճը Թրքահայաստանի չուրջ պիտի ըլլար: Վրացիներու բաւականաչափ արդէն փոխուած տրամադրութեանց արտայայտիչն էր պատուիրակութեան նախագահ Ջհանկէլին, որ Գեղեկչկորիի նման ռուսական հակումներ չունէր, այլ Թրքական օրիէնթացիայի մարդ էր: Պատուիրակութեան Թաթար անդամներէն աչքի կ՚իյնային Մահմեդ Համան Համբնակին, Պաքուէն, չափազանց զգուշաւոր եւ լուրջ դործիչ մը: Հայ պատուիրակներու հետ իրենք խորհրդական եկած էին նաեւ Ռուբէն Տէր-Մինասեանը, Լէօն:

Պատրաստուելով Տրապիզոն երթալ՝ ես հետս վերցուցած էի կովկասեան գինուորական չտապէն աշխարհագրական քարտէս մը, որ այսօր ալ մօտս է եւ հետագային բոլոր խորհրդաժողովներու առեն սեղանի վրայ էր. անոր վրայ ինվէր փաշան, Վեհիպ փաշան, Րէուֆ պէյը եւ Պէքիր Սամի պէյը յաջորդաբար գծած են Հայաստանի սահմանները: Կամենալով ունենալ նախ Թրքահայոց Ֆորհուրդի կարծիքը՝ ես դիմեցի անոր անդամ վահան Փափազեանին՝ խընդրելով դրաւոր կերպով տալ ինձ իրենց պահանջները Թրքահայաստանի սահմաններու մասին: Պէտք է ըսեմ որ անոր տուած սահմանները գրեթէ նոյնն էին, ինչ որ հետագային գծեց նախագահ Ուիլսընն:

Պատուիրակութիւնը Փետրուար 17ի գիշերը ժամը 12ին պիտի մեկնէր Տրապիզոն, բայց նախքան կայարան երթալը պատուիրակները հաւաքուեցան նախկին փոխարքայի պալատին մէջ, մտքերու վերջին փոխանակութիւն մը ունենալու համար կառավարութեան անդամներուն հետ: Երբ մենք պալատին մէջն էինք, եկաւ, յանկարծ, ռատիօ-հեռագիր մը՝ ստորագրուած Կարախանէ: Հեռագիրը կու գար Պրեսթ-Լիթովսքէն, պոլշեւիկեան պատուիրակութեան կողմէ: Հեռագրի մէջ, ի միջի այլոց, կարդացինք.

«Փետրուար 11ի վերջնագրի հետ համեմատած Թուրքերու այս նոր առաջարկը պայմանաժամ կը պարունակէ: Այդ նկատումով,

ինչպէս նաեւ հաշուի առնելով Գերմանացիներու մերժումը, դադրեցընել պատերազմական գործողութիւնները հաշտութիւն կնքելէ առաջ, մենք որոշեցինք ստորագրել հաշտութեան դաշնագիրը առանց գայն բննած ըլլալու եւ մեկնիլ անմիջապէս: Ամենալուրջ վտրանգումը փետրուար 11ի պայմանաւորուն այն է, որ Ռուսիայէն կ'անջատուին, ինքնորոշման պատրուակով, Արտահանը, Կարսը եւ Պաթումը:

ԿԱՐԱՒԱՆ»

Այս հեռագիրը մեծ զարմանք եւ յուսախաբութիւն պատճառեց: Մենք որ երկար նիստերու մէջ քննութեան առած էինք Թրքահայաստանի միացման պայմանները, այժմ կ'իմանայինք որ ոչ միայն Թրքահայաստանը, այլեւ Անդրկովկասի գրեթէ կէսը կ'անջատուէր եւ կը յանձնուէր Թուրքերուն: Փոքրիկ տատանում մը ունեցանք, երթա՞լ արդեօք թէ ոչ· բայց ի վերջոյ զգացինք, որ անհրաժեշտ է մեր երթալը: Սակայն, բոլորիս սրտերուն մէջն ալ մտած էր արդէն թունաւոր ու ճնշող կասկածը: Կարծես նախազգացում մը ունէինք, որ անկարելի է այլեւս հաշտութեան բանակցութիւնները վարել, երբ խնդիրը անձնասպանութեան դուռը հասած էր: Այսուհանդերձ, անհրաժեշտ էր որեւէ ձեւով ընդհանուր լեզու մը գտնել Թուրքերուն հետ, մանաւանդ որ Եւրոպային ալ ևկած պատերազմական լուրերը մխիթարական չէին մեզի համար:

Ժողովուրդը հաշտութիւն կ'ուզէր, եւ մենք չէինք կրնար չերթալ: Երբեմն մեզ կը թուէր, որ եթէ Պրեսթ-Լիթովսք երթայինք, թերեւս կարողանայինք փրկել 1914ի սահմանները:

Նոյն գիշերը, այսինքն Փետրուար 17ին, Անդրկովկասեան Սէյմի նախագահ Զաքիձէն եւ կառավարութեան նախագահ Գեղեչկորին հաղորդեցին աշխարհի բոլոր կառավարութեանց, թէ Անդրկովկասը չի ճանչնար Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը եւ թէ իր պատուիրակութիւնը կ'երթայ Տրապիզոն:

Վեհիպ փաշան, սակայն, չուտով, Փետրուար 25ին, հիմնուելով արդէն Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրի վրայ, պահանջեց ամենակարճ ժամանակուայ մէջ պարպել Կարսը, Պաթումը եւ Արտահանը: Նոյն օրն իսկ անոր պատասխանուեցաւ, թէ Անդրկովկասի կառավարութիւնը չի ճանչնար Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը եւ վեհիպ փաշայի պահանջը կը նկատէ մերժում հաշտութեան բանակցութիւնները վարելու, որոնց համար արդէն մեկնած է Տրապիզոն յատուկ պատուիրակութիւն մը Անդրկովկասեան Սէյմի կողմէ:

Անդրկովկասի կառավարութիւնը իր տեսակէտը աւելի եւս ամրապնդելու համար հարկ համարեց հետեւեալ օրը, Փետրուար 26ին, Սէյմի արտակարգ նիստ մը հրաւիրել, ուր վարչապետ Գեղեչկորին գեկոյց մը տուաւ վեհիպ փաշայի պահանջներու, կառավարութեան պատասխանի եւ պատուիրակութեան մեկնումի մասին: Այս գեկոյցը ընելու առեն, Գեղեչկորին առաջին անգամը ըլլալով հրապարակօրէն ու պաշտօնապէս յիշեց որ Անդրկովկասը կը դործէ իբրեւ կատարելապէս անկախ քաղաքական միաւոր մը: Գեղեչկորին դարմանք յայտնեց, որ Թուրքերը, խոստանալէ ետք պաշտպանել Պրեսթ-Լիթովսքի մէջ Անդրկովկասի անկախութիւնը, չսպասեցին Տրապիզոնի խորհրդաժողովին, այլ անջատ հաշտութիւն մը կնքեցին Ռուսիոյ հետ ի վնաս Անդրկովկասեան հողամասերու: Գեղեչկորի յայտնեց, որ «հաշտութիւնը վտանգի տակ է եւ ժողովուրդը պէտք է պատրաստ ըլլայ ամէն պատահականութեանց»:

Բոլոր կուսակցութիւնները, բացի Մուսաւաթէն, այժ տուին կառավարութեան անդրդուելի դիրքին՝ համաձայնելով, որ պէտք չէ ճանչնալ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը: Միայն Յառ-Յոյքին, Մուսաւաթի լիաբերը, կը հրաւիրէր ազատողական դիրք բռնել եւ վճռական ոչ մէկ քայլ առնել, մինչեւ որ Տրապիզոնէն նոր տեղեկութիւններ գան:

Սէյմի ընդունած բանաձեւը կը մերժէր Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը եւ հաւանութիւն կու տար կառավարութեան քայլերուն:

Ծանրութեան կեդրոնը փոխադրուեցաւ Տրապիզոն: Բայց հետեւեալ օրը Անդրկովկասը կը դդար ինքզինքը բոլորովին մինակ, լքուած Ռուսիայէն, թէեւ պաշտօնապէս դեռ անջատուած չէր: Երկդիմի վիճակ մը առեղծուած էր· փաստօրէն Անկախ Անդրկովկասը տակաւին իրաւականօրէն անկախ չէր: Եւ Թուրքերը կը բացատրէին այդ՝ Հայերու եւ մասամբ Վրացիներու ռուսասիրութեամբ, որ աւելի եւս կը դրգռէր զանոնք:

Ընդհանրական տեսակէտով Հայերու վիճակը ամէնէն ծանրն էր: Եւ բնական է, որ ամէնէն աւելի անհանգիստ էին անոնք՝ սրտատրոփ սպասելով Տրապիզոնի բանակցութեանց արդիւնքին:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

(1918 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 23 — ԱՊՐԻԼ 1)

Տրապիզոն գացած պատուիրակութեան կազմը չատ բազմանդամ էր: Բոլորս միասին 40 հոգի էինք — պատուիրակութեան անդամները, խորհրդականները, քարտուղարները, անհետևական բաժնի վարիչները, յատուկ յանձնարարութեանց պաշտօնեաները: Ամէն զատ, հետևակին առած էինք 50 հոգիէ կազմուած պահակախումբ մը:

Այս ահագին բազմութիւնը ինքնին ցոյց կու տայ, թէ որքան անփորձ էինք ատկաւին հաշտութեան խորհրդաժողովի մը պատուիրակութիւն կազմելու համար, միւս կողմէ ան ապացոյց էր, թէ ո՛ր աստիճան փոխադարձ անվստահութիւն կար պատուիրակութիւնը կազմող զանազան տղոցմէնց ներկայացուցիչներուն միջեւ, որոնք ամէնքն ալ կ՚ուզէին իրենց սեփական խորհրդականներն ունենալ՝ չվստահելով ուրիշներուն: Հետագային, երբ հասանք Տրապիզոն, մարդ թերթերը չարամիտ կերպով սրախօսեցին, թէ՝ «եթէ եկածը պինուորական արշաւախումբ մըն է, փոքր է. բայց եթէ հաշտութեան պատուիրակութիւն մըն է, չափէն աւելի մեծ է»:

Ցեղաւորուելով յատուկ գնացքի մը մէջ՝ Փետրուար 17ին կէս գիշերին մեկնեցանք Թիֆլիսէն: Փետրուար 22ին արդէն ծովի վրայ էինք: Ռատիօ-հեռագրով հաղորդեցինք Պոլիս մեր դուրս գալու մասին: Կը ճամբորդէինք «կարլ» նաւով:

Առաւօտեան ժամը 4ն էր, երբ, յանկարծ, խուցիս դուռը ծեծեցին: Դուրս նետուելու պատասխանատուութեան նախագահը կը խնդրէր անմիջապէս զայն խորհրդակցութեան չատ կարեւոր հարցի մը մասին: Երբ ես բարձրացայ նաւապետի սենեակը, տեսայ որ հոն նըստած էին Զիւննկլին եւ մեր պահակախումբի հրամանատարը. նաւապետն ալ հոն էր. նաւապետի բացատրութիւններէն տեղեկացայ, որ գիշերը Սեւաստափոլէն Սեւ Ծովի նաւատորմի պոլշեւիկեան կոմիսէն պահանջեր էր անմիջապէս երթալ դէպի Սեւաստափոլ եւ յանձնել մեզ կոմիսէին: Նաւապետը թէեւ անձամբ որոշապրութիւն չունէր ենթարկուելու, բայց, կը տատանուէր. մէկ կողմէ կը վախնար չկատարել իր նաւատիներու պահանջը ուղղելու նաեւ դէպի Սեւաստափոլ, միւս կողմէ պատուոյ խօսք տուած էր մեզ հասցնել Տրապիզոն: Ետք, ինչպէս յետոյ պարզուեցաւ, իր սեփական նպատակն էր հասցնել մեզ Տրապիզոն եւ յետոյ նաեւ դարձ բերել Սեւ Ծովէն ու ծախել:

Այդ ժամանակ մենք միայն մէկ բանի մասին կը մտածէինք, ազատուիլ հասնիլ Տրապիզոն: Մեր ամէնէն եռանդուն եւ ճարպիկ աշխատակիցներու միջոցով անմիջապէս նախապատրաստեցինք մեր ձեռք առնենք, զրամներ բաշխեցինք նաւատիներուն՝ ամէն մէկուն տալով միանուագ 60·000 ռուպլի եւ խոստանալով 10·000 ռուպլի եւս վճարել ամէն օր, որ մնանք Տրապիզոնի նաւահանգիստին մէջ: Իսկ նաւատիներէն աւելի ըմբռստներուն սպառնացինք մեր պահակախումբով: Այս բոլոր միջոցները յաջողութիւն ունեցան եւ մեր նաւը որ արդէն Սեւաստափոլի ճամբուն վրայ էր, նորէն դարձուցինք դէպի Տրապիզոն: Փետրուար 23ի երեկոյեան ժամը 8ին արդէն կանգնած էինք Տրապիզոնի առջեւ: Հետեւեալ առաւօտ Փետրուար 24ին, երբ դուրս եկանք նաւի տախտակամածը եւ նայեցանք չորս կողմը, չվար ուրիշ նաւ մը որ բերած ըլլար Պոլսէն Թուրք պատուիրակներ: Մոմափէն կը լսէր պինուորական նուագախումբի ձայն եւ կը նըշմարէին պինուորական մասերու չարժումներ: Երբ նայեցանք հեռադիտակով, այն ապաւորութիւնը ստացանք, թէ Թուրքերը պինուորական ցոյց կ'ընէին: Ժամը 10ին ծովափ ուղարկեցինք մեր քարտուղարը եւ պահակախումբի հրամանատարը՝ իմանալու համար թէ ինչ տեղեկութիւններ կան Թուրք պատուիրակութեան մասին: Վերադառնալով անոնք մեզ հաղորդեցին, թէ Թուրք պատուիրակութիւնը արդէն Պոլիս մեկնած է: Փետրուար 24ին եւ 25ին մնացինք նաւի վրայ, բայց ոչ ոք եկաւ. արդէն սկսանք անհանգստանալ. մեր ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած էր: Հաղորդեցինք Թիֆլիս,

թէ Թուրքերը չեն եկած: Փետրուար 25ի երեկոյեան մեր նաւը եկաւ Տրապիզոնի վարին ու յայտնեց թէ Թրքական պատուիրակութիւնը չուտով կու գայ: Մենք տուինք անոր փոխ-այցելութիւն մը եւ որոշեցինք, որ եթէ հետեւեալ օրը Թուրք պատուիրակները չգան, անմիջապէս պիտի վերադառնանք Պաթում: Սակայն, հետեւեալ օրը առաւօտեան հորիզոնի վրայ երեւցաւ ու յետոյ մեր նաւահանգիստը մտաւ Թրքական նաւ մը, Թուրք պատուիրակներով:

Երեք ժամ յետոյ մեր նաւին մօտեցաւ փոքրիկ նաւակ մը, ուրկէ վեր բարձրացան Թրքական պատուիրակութեան նախագահ Րէուֆ պէյը, ծագումով Պոսնացի, գնդապետ Համիտ պէյ եւ երեք տասարդ Թուրքերու կոմիտէի անդամ Բիլա պէյը, որ 1914 Թուին մասնակցած էր Ազատեայի արշաւանքին: Թուրք պատուիրակները խնդրեցին մեզմէ ցամաք ելլել. վէճ ծագեցաւ մեր եւ Թուրքերու միջեւ պահակախումբ ունենալու իրաւունքի մասին. Թուրքերը յայտնեցին որոշապէս, թէ Տրապիզոնը չէզոք քաղաք մը չէ, այլ Թրքական է եւ թէ միջազգային օրէնքով անոնք իրենց վրայ կը վերցնեն մեր պատուիրակութեան պաշտպանութիւնը: Որոշ տատանումներէ յետոյ մենք համաձայնեցանք մեզ մօտ թողուլ մեր պահակախումբէն 10 հոգի եւ մնացածները ճամբել Պաթում, առաջին իսկ նաւով:

Երեկոյեան դէմ ցամաք ելանք, նախօրօք փոխ-այցելութիւն մը ընելէ ետք Թուրք պատուիրակութեան: Մեզ ընդունեցին խղճուկ նաւապահումբի մը նաւագով եւ հրաւառութեամբ: Մեզ տեղաւորեցին երկյարկանի տան մը մէջ, որուն դիմացը կը գտնուէր Թրքական զօրանոց մը զինուորներով լեցուն: Հետեւեալ առաւօտ դուրս եկանք փողոց. քաղաքը գրեթէ ամայի էր եւ փողոցները ցեխոտ էին: Հարկաւ, ոչ մէկ հայ կար. խանութները փակ էին ու դատարկ. քանի մը Յոյներ միայն մին ու կանաչեղէն կը ծախէին: Գացինք դէպի հայ եկեղեցին, որ ախոռի էր վերածուած:

Հետեւեալ օրը մեզի տեղի ունեցաւ մեր առաջին պաշտօնական խորհրդակցութիւնը Թուրք պատուիրակներուն հետ: Նախագահութիւնը իր վրայ վերցուց Րէուֆ պէյը եւ մեզ հրաւիրեց հաշտութեան խորհրդաժողովի հանդիսաւոր բացման, որով անուղղակի կերպով Տրապիզոնը կը ճանչցուէր արդէն Թրքական քաղաք:

Մեր խորհրդաժողովի առաջին օրն իսկ տուինք երկու բախտորոշ դէպքերու լուրը. առաջին՝ Թուրք զօրքերը վերցուցեր էին էրզրումը. եւ երկրորդ՝ պոլշեւիկները Պրեսթ-Լիթովսքի մէջ, ստորագրած էին հաշտութեան դաշնագիր մը, որով Կարսը, Պաթումը եւ Արտահանը կը զիջէին Թուրքերուն:

Աւելի պարզ կերպով ներկայացնելու համար մեր խորհրդաժողովի աշխատանքները, պէտք է յիշենք նաեւ, որ ասոր տեւողութեան ամրողջ ընթացքին Թուրքերը անդադար առաջ կը շարժուէին կովկասեան ճակատի վրայ, իսկ մեր զօրքերն ալ անընդհատ կը նահանջէին: Խորհրդաժողովի սկիզբը մեր զօրքերու տեղաւորումը հետեւեալն էր — Պաթումը եւ Ճորոխի հովիտը գրաւած էին Վրաց զօրամասերը: Երզնկայի ուղղութեամբ կանգնած էր մեր Երզնկայի դունդը: Էրզրում կը գտնուէին Էրզրումի դունդը եւ Ա. ու Դ. գունդերը: Կարսի մէջ ունէինք երեք դունդեր: Ինեուէն մինչեւ վար դիրքեր բռնած էին Բ. հայկական դունդը եւ Ինեուի եւ Վանի գունդերը: Վանէն հարաւ կանգնած էին Ե. հայկական գունդը եւ Ա. Բ. ու Դ. Վանի գումարտակները: Վանէն արեւելք կեցած էր Մակուի գունդը: Առանձին գաղթական ճակատներու վրայ մենք ունէինք յատուկ զօրամաս մը Անդրանիկի հրամանատարութեամբ եւ Սեպուհի, Մուրատի, Տէր Ղեւոնդեանի, Թորգոմի, Պանդուխտի եւ այլոց խումբերով: Երեւանի մէջ կը գտնուէր Զօրավար Սիլիկեանի տիվիզիան, Ալեքսանդրապոլի մէջ՝ Զօր. Արեշեանի տիվիզիան եւ հեծելազօրաց զօրամասը գնդ. Կարիանեանի հրամանատարութեամբ: Գըլխաւոր սպայակոյտը եւ Նազարբէկեանը կը գտնուէին Թիֆլիս, իսկ Պաքուի մէջ կային 10-000է աւելի հայ զօրքեր: Պարսկաստանի մէջ էին Ասորիներու զօրամասերը Ագա Պետրոսի դլխաւորութեամբ եւ հայկական գումարտակ մը՝ Սաեփանեանի հրամանատարութեամբ:

Թուրքերու ընդհանուր ծրագիրն էր գրաւել Պաթում–Պաքու երկաթուղագիծը, տիրել Պաքուի նաւթահանքերուն, փոխադրել զօրքերը Թուրքեստան եւ այնտեղէն ապառնալ Անդլիոյ: Միաժամանակ անոնք կը շարունակէին մօտենալ Ալեքսանդրապոլին, որպէսզի այնտեղէն երթան Պաքու, Ջուլֆա, Պարսկաստան, իսկ այդ տեղէն ալ ապառնալ Պաղտատի՝ Անդլիացիներուն:

Հասկնալի է, որ Կովկասը կը դառնար ռազմական գործողութեանց կեդրոն: Գերման զօր. Լիտէնտորֆ պատերազմի մասին գրուած իր յիշողութեանց մէջ կ'ըսէ, թէ Հայերու հերոսական դիմադրութիւնը խանգարեց այդ ծրագրի իրագործումը, արդելք եղաւ նաւթի եւ կապոլինի առացման Պաքուէն, — բան մը որ անհրաժեշտ էր օթոմաններուն ժամանակին հասցնելու եւ չարժելու համար:

1918 թ. ամրան սկիզբը Գերմանացիները կեդրոնացուցին Օսեասյի մէջ 15,000 զօրք կովկաս ղրկելու համար, իսկ կովկաս ղրկուած թրքական զօրքերը մօտ 30,000 էին, որոնցմէ 8,000ը Պաքուի մէջ էր: Առնք Պաղեսթինի ճակատէն վերցուած թրքական լաւագոյն

զօրամասերն էին:

Եւ բաղխեցան երկու ուժեր՝ կովկասեան, կամ աւելի ճիշդը, հայկական ու թրքական. էրզրումի գրաւումէն յետոյ Թուրքերու կողմէ հայկական զօրքը նահանջեց դէպի Սարիղամիշ. 11 օր հայ զօրքերը կրցան դիմադրել, մինչեւ որ Թիֆլիսէն օգնական ուժեր հասան: Այսուհանդերձ անկարելի եղաւ պահել Սարիղամիշը, զոր Թուրքերը գրաւեցին Մարտ 23ին: Նահանջելով՝ Հայերը կրակի տուին քաղաքն ու պահեստները եւ քաշուեցան դէպի Կարս:

Խորհրդաժողովի առաջին օրը Ռէուֆ պէյը, թրքական պատուիրակութեան նախագահը, երկար, դեղցիկ խօսքերով զարդարուած ճառ մը խօսեցաւ: Ինչպէս իր գրոյցներէն ալ յետոյ հասկցուեցաւ, Ռէուֆ պէյ մեծ նշանակութիւն կու տար Թուրքիոյ եւ Անգլիոյ մերձեցման: Ծագումով Չերքէզ, ան չատ կը հետաքրքրուէր Կովկասի ու իր ցեղակիցներու բախտով: Իր ճառին մէջ Ռէուֆ պէյ ըսաւ, թէ «Արեւելքի մէջ կը բարձրանայ նոր աստղ մը եւ աւիկա Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնն է», զոր կ'ողջունէ, ինչպէս նաեւ կ'ողջունէ անջատուած հողամասերու վերադարձը մայր երկրի գիրկը: Ռէուֆ պէյ նկատի ունէր Կարսի, Պաթումի եւ Արտահանի վերադարձը Թուրքիոյ:

Բնականաբար, այս ակնարկները չհոթութիւն եւ տհաճութիւն պատճառեցին մեզի: Այսուհանդերձ մենք չարունակեցինք պաշտպանել մեր դիրքերը, ինչ որ արտայայտեցինք Մարտ 7ին մեր յատուկ յայտարարութեան մէջ:

Պաշտօնական եւ անպաշտօն բանակցութիւններէն պարզուեցաւ, որ. ա) Թուրքերը ամէն գնով կ'ուզեն առանձնել Կարսը, Պաթումը եւ Արտահանը յենուելով Պրէսթ–Լիթովսքի դաշնագրի վրայ. եւ բ) կ'ուզեն առեղծել պատուար մը Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ յանձին Անդկովկասեան Հանրապետութեան, որ թէ՛ փաստօրէն եւ թէ՛ իրաւականօրէն անկախ ըլլայ եւ անջատուի Ռուսիայէն:

Այս ծրագիրը իրագործելու համար Թուրքերը որոշած էին դինուորական արշաւանք մը կատարել եւ գրաւել վիճելի հողամասերը:

Թուրք պատուիրակութեան քարտուղարը Համի պէյ, որ 85 տարեկան մարդ մըն էր, «միջազգային իրաւունքի փրոֆեսոր» չատ մօտ էր Ռէուֆ պէյին եւ անոր յանձնարարութեամբ յաճախ կու գար ինձ մօտ խօսելու համար յատկապէս Հայկական Հարցի մասին: Այդ պարոնին ես հանդիպեցայ նաեւ Կ. Պոլիս 1918 թ. աշնան: Թէ Ռէուֆ պէյի եւ թէ Համի պէյի հետ ունեցած իմ խօսակցութեանց տպաւո-

բութիւնն այն էր, որ Թուրքերը Թրքահայ հարցի լուծման երկու ծրագիր ունէին այն առեն: Առաջին՝ բնակչութեանց փոխանակութիւն Թուրքիոյ եւ Անդրկովկասի միջեւ եւ երկրորդ՝ տեղական ինքնավարութիւն Թրքական վհատեալութեան տակ Ալաշկերտի, Վանի եւ Մնուսի չրջաններուն մէջ:

Փոխանակութեան վերաբերմամբ Բէուֆ պէյ մեզ կ'առաջարկէր Թողուլ Անդրկովկասի մէջ 300,000 Թրքահայ գաղթականները, իսկ անոնց փոխարէն Անդրկովկասէն Թուրքիա փոխադրել 300,000 Թաթարներ: Այս առաջարկը մենք մերժեցինք, որովհետեւ ան կը դրկէր մեզ իրաւունքէ պահանջել Թրքահաստանը, որ Թուրքերը կ'ուզէին տեղաւորել Անդրկովկասէն տարուած մահմետական տարրեր:

Երկրորդ ծրագիրը Թուրքերու մտքին մէջ ալ շատ աղօտ էր եւ Բէուֆ պէյ դուրս չէր գար ընդհանուր խօսքերու սահմանէն. պարզ էր միայն, որ ան կ'ուզէր այդպէսով Թրքահայաստանի խընդիրը դարձնել Թրքական ներքին խնդիր մը:

Գալով Անդրկովկասի անկախութեան խնդրին, Թուրքերը այդ մասին շատ վճռական էին: Անոնք կը պահանջէին, որ Անդրկովկասը յայտարարէ իր անկախութիւնը հանդիսաւոր կերպով, այլապէս կը մերժէին մեզ հետ պաշտօնապէս բանակցիլ:

Առաջնահերթ, ռազմական զօրծողութեանց դադրեցման հետ զուգընթաց կովկասեան ճակատի վրայ, մենք հասանք այն եզրակացութեան, Թէ անհրաժեշտ է որոշ հողային զիջումներ ընել Թուրքերուն: Իսկ երբ այդ համոզման եկանք, սկսան ներքին վէճերը կովկասեան ազգութեանց ներկայացուցիչներուն միջեւ: Վրացիները չէին ուզեր զիջիլ Պաթումը, Հայերն ալ ոչինչ կ'ուզէին զիջիլ Կարսէն, իսկ Թաթարները չէզոք էին այդ խնդիրներու մէջ, բացի Շէյխիւլիսլամովէն, որ ընկերվարական էր եւ Հայերու ու Վրացիներու կողմը կը բռնէր միշտ:

Շուտով Տրապիզոն եկան եւ՛ Հիւսիսային կովկասի լեռնականներու ներկայացուցիչները, Զերմոեւ եւ Բամատով: Երկուքն ալ միացեալ կովկասեան Ֆետերասիոնի կողմնակից էին եւ իրենց փերկութիւնը առոր մէջ կը տեսնէին: Առհասարակ, պէտք է ըսել, որ Տաղստանի լեռնականները այն աստիճան Թրքական օրիէնթացիա չունէին, որքան Ատրպէճանցիները: Անկախ Տաղստանի եւ հերոս Շամիլի յիշատակը դեռ Թարմ է անոնց մէջ: Անոնք փորձեցին մեզ օգնել: Խօսքցան Բէուֆ պէյին հետ յիշեցնելով անոր, Թէ ինքն ալ Զերքէզ է, կովկասցի եւ ուրեմն պարտաւոր է օգնել կովկասեան զօրծիչներուն իրենց ժողովուրդներու ազատութեան գործին մէջ:

հայց անոնց միջամտութիւնը արդիւնք չտուաւ: Թուրքերը անդրդուելի էին:

Կովկասեան պատուիրակութեան նախագահ Պ. Զիւնկէլին, տեսնելով, որ բանակցութիւնները՝ այսքան հակամարտ տրամադրութիւններով ու ձգտումներով իր իսկ կազմին մէջ, չեն կրնար ոեւէ դրական արդիւնք տալ, առաջարկեց ուղարկել Թիֆլիս յատուկ յանձնախումբ մը, որ պիտի պաշտօն ունենար անձամբ ներկայացնելու կառավարութեան իրերու վիճակը պարզել եւ յատուկ լիազօրութիւններ խնդրելու նախագահին համար՝ «ինքնուրոյն քայլեր» առնելու: Այդ յանձնախումբը, որու մէջ մտաւ նաեւ Քաջազնունին մեր կողմէ, գնաց Թիֆլիս եւ արտակարգ լիազօրութիւններ առացաւ Սէյմէն Պ. Զիւնկէլիին համար Թուրքիոյ դիջելու Անդրկովկասեան հողամասերու մէկ մասը:

Երբ յանձնախումբը վերադարձաւ, մեր պատուիրակութիւնը Մարտ 23ին գրաւած նամակով մը հաղորդեց Թուրքերուն, Թէ համաձայն է զիջելու կարսի նահանգի որոշ մասերը Թուրքիոյ: Այդ զիջումները չգոհացուցին Թուրքերը: Եւ անոնք պահանջեցին իրենց բոլոր առաջարկներու լիակատար ընդունումը: Միեւնոյն գրութեան մէջ կովկասեան պատուիրակութիւնը Թրքահայկական ամբողջ հարցը կը վերածէր հայ գաղթականներու վերադարձի եւ տեղաւորման խնդրի մը՝ անոր հետ կապելով նաեւ որոշ երաշխիքներ գաղթականներու կեանքը ապահովելու համար: Ցիշուած էին նաեւ ուրիչ ազդերու գաղթականներ. նկատի առնուած էին յատկապէս Ասորի գաղթականները:

Պէտք է ըսել, որ երբ մենք Թիֆլիսէն Տրապիզոն կը մեկնէինք, Ասորիներու ղեկավարները դիմեցին մեզի խնդրելով, որ իրենց հարցն ալ պաշտպանենք: Անոնք ալ մեզի պէս յուսախաբուեցան: Աւելի լաւ է այս կտորը դնել Լօզանի գլուխը:

Թուրքերը կը չարունակէին անդրդուելի մնալ: Տրապիզոն եկաւ վհատիլ փաշան եւ ընդունուեցաւ մեծ հանդիսաւորութեամբ, երաժշտութեամբ եւ զօրահանդէսով. տեսնուեցաւ նաեւ մեզ հետ, հաղորդեց իր ռազմական յաջողութիւններու մասին: Քաղաքին մէջ նկատելի էր որոշ դրգռում: Եւ, իրաւ, Մարտ 24ին, ուշ երեկոյեան, մեր պատուիրակութիւնը առացաւ Բէուֆ պէյէն այս նամակը.—

«Պ. Նախագահ, Օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը կը պնդէ 1918 Մարտ 21ին իր բրած յայտարարութեան վրայ եւ կը խնդրէ Անդրկովկասեան յարգելի պատուիրակութենէն վերջնական պատասխան տալ իրեն այդ մասին 48 ժամուայ ընթացքին»:

Այս վերջնագիրը չատ լուրջ կացութիւն մը կը ստեղծէր, ուրովհետեւ պարզ էր թէ զայն չընդունելու պարագային պատերազմական գործողութիւնները պիտի վերսկսէին եւ Անդրկովկասը զրաւման կ'ենթարկուէր: Մեր պատուիրակութիւնը անմիջապէս նիստ գումարեց դիչերը, եւ ձայներ կը լսուէին արդէն պիջելու: Բայց յանձնել կարան ու պահումը Թուրքերուն, կը նշանակէր Անդրկովկասէն փրցնել անոր ամէնէն արժէքաւոր մասերը: Մենք փորձ ըրինք փրկել դէթ բան մը: Մարտ 25ին առաւօտեան Չխենկէլին հեռագիր մը քաչեց Թիֆլիս հաղորդելով, որ իր կարծիքով իրրեւ առաւելագոյն պիջում Թուրքերուն պէտք է յանձնել ամբողջ Կարսի նահանգը հայ տարրով բնակուած անոր արեւելեան սահմանագլուխի փոքրիկ սրբագրութեամբ, Արաքսահանի չրջանի հիւսիսային մասերը եւ Պահումի նահանգի Արդուինի չրջանը: Պ. Չխենկէլի աւելցուցեր էր մտնաւորապէս. «Ես համոզուած եմ որ Թուրքերը չեն զիջիր ե'ւ Պաքումը: Վեհիպ փաշան որոշապէս ըսաւ այդ, բայց տարբերութիւնը այն է, որ անոնք կը սակարկեն անոր շուրջ: Գալով Կարսին՝ զայն պահպանել դիւանագիտական ճամբով բացարձակապէս անկարելի է: Կարսի մասին Թուրքերը խօսիլ անգամ չեն ուզեր: Ես գիտեմ, որ հարցին այս կերպ դրուիլը կը սպառնայ Անդրկովկասի եւ Սէյմի միութեան, բայց, դժբախտաբար, ուրիշ ելք չկայ: Թուրքերը շատ լուրջ կերպով սկսած են պատերազմ մղել»:

Գիշերը ես ականատեսս Չխենկէլիի հետ, եւ երկուքս ալ այն կարծիքէն էինք, որ պէտք է դիջումներ ընել, որովհետեւ պատերազմ չէինք ուզեր եւ չէինք կրնար:

Միեւնոյն ատեն Թուրքերը արդէն մտած էին Անդրկովկասի սահմանները. անոնց զօրամասերը գրաւած էին Սարիղամիչը եւ Պահումի նահանգի մէկ որոշ մասը: Ուստի, Անդրկովկասի կառավարութիւնը Մարտ 26ին հեռագրով հրահանգեց պատուիրակութեան. «Պէտք է յայտնել թուրք պատուիրակութեան, թէ քանի որ թուրք զօրքերը մտած են Անդրկովկասի սահմանները, հաշտութեան բանակցութիւնները պէտք է դադրին եւ այս մասին պիտի հաղորդուի Անդրկովկասի ժողովուրդներուն»:

Բայց նոյն օրը Երեկոյեան կառավարութիւնը հաղորդեց, թէ ինքը համաձայն է դիջելու Կարսի նահանգը եւ Արդուինի չրջանը աւելցնելով՝ որ Հայերը չեն ուզեր յանձնել Կարս քաղաքը Թուրքերուն:

Ժամանակը, սակայն, կ'անցնէր: Պատուիրակութիւնը կը

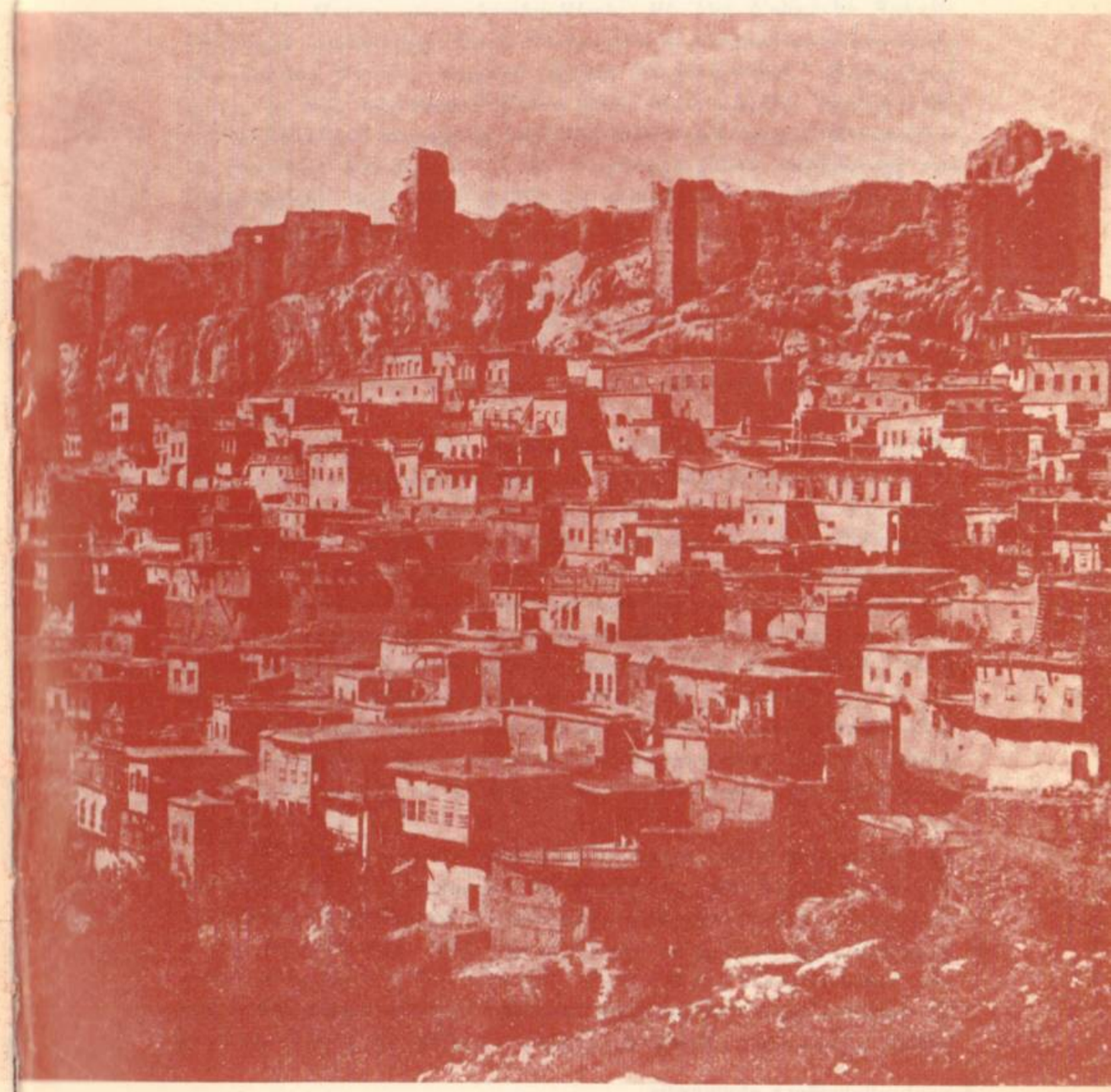

զգար, որ Թուրքերը կ'ուզեն դահավիժել դէպքերը: Եւ Մարտ 26ին, հեռագրեց կառավարութեան, թէ իրերու վիճակը կը պահանջէ անմիջապէս ճանչնալ Պրեսթ-Լիթովսքի հաշտութիւնը: Վերցնելով պատասխանատուութիւնը իր վրայ, պատուիրակութիւնը Մարտ 28ին հաղորդեց Թուրք պատուիրակութեան, թէ ինք կ'ընդունի Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը: Ես եւ Քալանթարեանին անհրաժեշտ նկատեցինք մեր կողմէն անձամբ ազդելու Սէյմի Դաշնակցական Ֆրակցիայի վրայ, եւ այդ նպատակով Մարտ 28ին հեռագրեցինք Գեղեչկորիին ու Ֆիննանեներու նախարար Կարճիկեանին հետեւեալը. «Անհրաժեշտ կը նկատենք հրատիրելու Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամենալուրջ ուշադրութիւնը այն բանի վրայ, որ ստեղծուած պայմաններու մէջ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրին ընդունելը փոքրագոյն չարիքը պէտք է համարել»:

Պէտք է ըսել, որ այդ հեռագրէն չարաթ մը առաջ վարչապետ Գեղեչկորին հրատիրած էր զիս եւ Քալանթարեանին մանելու կառավարութեան մէջ: Մենք առած էինք մեր համաձայնութիւնը եւ այդ պատճառով ալ մեր հեռագիրը ուղղած էինք մեր կառավարական ընկերներուն:

Թուրքերը, աւելի եւս ազդելու համար մեր տրամադրութիւններուն վրայ, հաղորդեցին մեզ, թէ վերաէօնը ինկած է արդէն, եւ Գերմանացիները կը մօտենան Փարիզին: Մարտ 30ին Թուրքերը վերջնագիր մը ղրկեցին Պաթումի հրամանատարին՝ անմիջապէս յանձնելու իրենց Պաթումի բերդը իր բոլոր ամրութիւններով ու ռազմամթերքով, հակառակ պարագային կը սպառնային Ապրիլ 1ին զրոհ տալ բերդին վրայ, որուն հետեւանքը պիտի ըլլար «աւերում, սրեան թափում եւ գինուորներու գերում»: Իսկ Մարտ 31ին Բէուֆ պէյը հաղորդեց մեր պատուիրակութեան, թէ «օրպէսզի կարելի ըլլայ բանակցութիւններուն մասնակից դարձնել նաեւ գինակիցները (Գերմանացիները, Աւստրիացիներն ու Պուլկարները), անհրաժեշտ է ամէն բանէ առաջ, որ Անդրկովկասը յայտարարէ իր անկախութիւնը»:

Մենք ապշահարած վիճակի մէջ էինք: Ամէն վայրկեան կը սպասէինք Սէյմի հեռագրին: Կը կարծէինք, թէ Սէյմը պիտի ընդունի Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը: Մինչդեռ Թիֆլիսի մէջ չատ ուժեղ յուզում կար. մեր հեռագիրները առացուած էին, հարցերը լուրջ քննութեան կ'ենթարկուէին: Մարտ 31ին, ժամը 1·50ին, ցերեկը, Զաֆխճէի նախագահութեամբ Թիֆլիսի մէջ տեղի ունեցած էր կարեւոր ժողով մը Սէյմի նախագահութեան, կուսակցութեանց

ներկայացուցիչներու եւ կառավարութեան մասնակցութեամբ: Գեղեչկորին կառավարութեան կողմէ յայտարարեր է, թէ զինուորական հեղինակութեանց կարծիքով Պաթումի պաշտպանութիւնը ամենալու վիճակի մէջ է: Մեւթէչլին յայտներ է, թէ աւելի լաւ է մեռնիլ կռուի մէջ, քան մահացու ինքնահարուած հասցնել յանձնելով Պաթումը: Կարճիկեանն եւս նոյնիմաստ յայտարարութիւն ըրած է: Բոլոր կուսակցութեանց ֆրակցիաները խօսեր են նոյն ոգիով, եւ ժողովը, որ փակուեր է ժամը 2·55ին, ընդուներ է հետեւեալ բանաձեւը. «Առաջարկել Սէյմին եւ կանչելու պատուիրակութիւնը Տրապիզոնէն, ընտրել մարմին մը երեք հոգիէ բաղկացած՝ տալով անոր արտակարգ լիազօրութիւններ երկրին պաշտպանութեան գործը վարելու համար եւ անմիջապէս հրաւիրել Սէյմի նիստ»:

Այս բանաձեւը ընդունուեր է միաձայնութեամբ:

Նոյն օրը, երեկոյեան ժամը 7ին կը հրաւիրուի Սէյմի նիստը, եւ վրաց սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան պարագլուխ Ժորդանիայի առաջարկութեամբ միաձայնութեամբ կ'ընդունուի բանաձեւ մը, որ կ'ըսէր. «Նկատի ունենալով, որ Թուրքիոյ եւ Անդրկովկասի միջեւ կարելի չեղաւ խաղաղ համաձայնութեան մը գալ սահմանների վերաբերմամբ, կ'առաջարկուի Անդրկովկասեան պատուիրակութեան անմիջապէս վերադառնալ Թիֆլիս»:

Ժորդանիայի բացատրութեամբ այդ բանաձեւի ընդունումը կը նշանակէր պատերազմի յայտարարութիւն Թուրքիոյ դէմ: Պատերազմը վարելու համար ընտրուեցաւ մարմին մը արտակարգ լիազօրութիւններով: Այդ մարմնին մէջ կը մտնէին վարչապետ եւ միաժամանակ պինուորական նախարար Գեղեչկորի, ներքին գործերու նախարար Ռամիշվիլի եւ ելեմտական նախարար Կարճիկեան:

Ապրիլ 1ին, առաւօտեան ժամը 10ին, վարչապետ Գեղեչկորիէն պատուիրակութիւնը առացաւ հետեւեալ որոշումը, որով մեզ կը հաղորդուէր Սէյմի ընդունած բանաձեւը եւ կը հրահանգուէր անմիջապէս մեկնիլ Թիֆլիս: Մեր որոշումով Զեւնկելին յայտնեց Թուրքերուն, թէ պիտի մեկնինք անմիջապէս, բայց ոչ թէ հաշտութեան բանակցութիւնները խզելով, այլ ժամանակաւորապէս ընդհատելով: Թէեւ Թուրքերը չատ լաւ կը հասկնային, թէ ինչ կը նշանակէ մեր այդ ձեւակերպումը, բայց լուութեամբ ընդունուեցաւ: Նոյն օրը երեկոյեան արդէն մեկնեցանք Նաւով:

Այսպէսով հաշտութեան փոխարէն մենք Տրապիզոնէն կը տանէինք մեր երկրին պատերազմ:

Դ. ԴԱՒԹԵԱՆ

ԹՈՒՐՔ–ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՊԱԹՈՒՄԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(1918 ԱՊՐԻԼ 1 — ՄԱՅԻՍ 28)

1

Ապրիլ 2ին, կէսօրին, մօտեցանք Պաթումին, չափազանց անհանդիստ սրտով: Գիտէինք, որ նախորդ օրը Թուրքերուն կողմէ վերջնագիր ուղղուած էր Անդրկովկասեան կառավարութեան անմիջապէս յանձնելու Պաթումը:

Պայծառ, արեւոտ օր մըն էր: Օդը այնքան թափանցիկ էր, որ դիւրութեամբ հեռուները կը տեսնէինք: Ճանկարծ, մեր նաւապետը յուզուած մօտեցաւ ինձ եւ Զեւնկելիին եւ կէս ձայնով բաւ. «Ամրոցի վրայ թրքական դրօշակ կը տեսնեմ, բաղարբ Թուրքերուն ձեռքն է, եւ մեզի չեզի կրնար մտնել ճատահանգիստ»: *Եւ իրաւ, Պաթումի ամրութեանց վրայ կը ծածանէր Թրքական դրօշակը եւ քաղաքը, անկասկած Թուրքերուն ձեռքն էր:*

Փոքրիկ խորհրդակցութենէ մը ետք, որոշեցինք մեր նաւը ուղղել դէպի Փոթի: Քանի մը ժամ ետքը արդէն հասած էինք. ճանապարհին տեսանք բազմաթիւ նաւեր ու նաւակներ լեցուած Վրացի պինուորներով, որոնք կը փախչէին Պաթումէն. իսկ Փոթիի նաւա-

հանգիստը նոյնպէս լեցուն էր փախստական ժողովուրդով: Զինուորներն ու ժողովուրդը խառն էին իրենց իրերով ու կահկարասիներով:

Նաւէն իջնելով՝ փութացինք կառախումբ նստիլ ժամ առաջ Թիֆլիս հասնելու համար: Երբ հասանք Սամտրեդի կայարանը, որ Փոթիի դիծը կը միացնէ Պաթում–Թիֆլիս գլխաւոր երկաթուղագիծին, տեսանք հսկայական մթերինկ մը՝ բաղկացած մեծ մասամբ Պաթումէն փախած զինուորներէ: Ճառախօսը ժորտանիան էր, վրաց սոցիալ–դեմոկրատ կուսակցութեան չէֆը, որ յատկապէս եկած էր Թիֆլիսէն, զինուորներու տրամադրութիւնը բարձրացնելու համար: Ժորտանիայի հետ եկած էին նաեւ Նոյ Ռամիշվիլին, նոյնպէս ականաւոր վրացի գործիչ մը ու կառավարութեան անդամ, եւ Սէյմի քանի մը անդամներ: Առանց հետ չդարձնակեցինք մեր ճամբան դէպի Թիֆլիս: Ժորտանիան եւ ընկերները յոյս կը յայտնէին, թէ Պաթումի ուղղութեամբ ճակատը կարելի պիտի ըլլայ ամրացնել:

Երբ Թիֆլիս եկանք, իմացանք, որ Վրացիները Պաթումը յանձնած էին գրեթէ առանց կռիւի՝ տալով միայն մէկ պատնոտած. հրամանատարները եւ զօրքի մէկ մասը դերի էին ինկած: Գրաւելով Պաթումը՝ Թուրքերը անմիջապէս առաջ չարժեցան Օզուրկեթի ուղղութեամբ: Տեղի ունեցան քանի մը աննշան ընդհարումներ եւ ի վերջոյ Օզուրկէթին ալ գրաւեցաւ Թուրքերուն կողմէ, որոնց միացան չուտով Աբասթումանի կողմի Թաթարները: Աբասթումանն եւս անցաւ Թուրքերու ձեռքը:

Միաժամանակ Թուրքերը սկսան առաջ չարժիլ Կարսի ուղղութեամբ՝ նահանջի մղելով հայկական զօրամասերը: Սկսաւ կանոնաւոր պատերազմը: Բնակիչները կը փախչէին արշաւող թշնամիին առջեւէն դէպի Թիֆլիս:

Երբ մեր պատուիրակութիւնը հասաւ Թիֆլիս, անմիջապէս անոր անդամները սկսան զեկուցումներ տալ իրենց պատկանած կուսակցութիւններուն: Իսկոյն չեշտուեցաւ կուսակցութեանց տարբեր վերաբերմունքը զէմի սկսուած պատերազմը: Վրացիները չէին սպասեր, որ այդքան դիւրութեամբ պիտի իյնար Պաթումը, եւ այդ պատճառով ալ շատ վչտացած էին: Վրացական դանդուածներու մէջ պատերազմը ժողովրդականութիւն չունէր: Մահմետականները հոգիով ու մարմնով Թուրքերու կողմն էին, եւ դարձեալ պատերազմի ամբողջ ծանրութիւնը կ'իյնար Հայերու վրայ: Պարզ էր, որ սկսուած պատերազմը պիտի ըլլար պատերազմ մը ոչ թէ Անդրկովկասի եւ Թուրքիոյ, այլ Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ:

Ամէն բանէ առաջ պէտք էր ճշդել, թէ ինչ գործնական նպատակներու համար կը մղուէր պատերազմը: Հայերու համար անիկա մէկ փուլն էր հայ–թրքական յաւիտենական վէճին, իսկ այս պարագային ան կռիւ մըն էր Կարսի համար: Վրացիներու համար պատերազմը կը նշանակէր կռուիլ Պաթումի պաշտպանութեան համար: Երբ Պաթումը կորսուեցաւ, Վրացիներու համար պատերազմը կորսնցուց իր իմաստը:

Այսպիսի պայմաններու մէջ Հայոց Ազգային Խորհուրդը, որուն վրայ կ'իյնար հայկական պայքարի ամբողջ ծանրութիւնը, շարք մը ժողովներու մէջ քննութեան առնելէ ետք ստեղծուած կացութիւնը, որոշեց Ալէքսանդրապոլ ուղարկել յանձնախումբ մը՝ կազմուած Ազգ. Խորհուրդի, Սէյմի, կառավարութեան եւ պատուիրակութեան անդամներէ՝ մօտէն ծանօթանալու համար ռազմաճակատի վիճակին: Ալէքսանդրապոլի մէջ տեղի ունեցաւ կարեւոր խորհրդակցութիւն մը Ասլբէկ Տէն եւ Ճին, որուն կը մասնակցէին նաեւ ռազմաճակատէն եկած ներկայացուցիչներ ու գործիչներ, որոնք բերած էին բաւական մթին տեղեկութիւններ: Խորհրդակցութիւնը եկաւ այն եզրակացութեան, որ պէտք է չարունակել զիմադրութիւնը եւ զօրացնել ռազմաճակատը:

Երբ վերադարձանք Թիֆլիս, այնտեղի տրամադրութիւնը գտանք չատ աւելի խնկած, քան թողած էինք: Վրաց իշխող կուսակցութեան մէջ ծայր էին առած լուրջ տարակարծութիւններ պատերազմը չարունակելու մասին: Անոնք կը զգային որ իրենց ժողովուրդը չ'ուզեր կռուիլ Պաթումի անկումէն յետոյ: Միւս կողմէ, դառած էին միջոց մը ինքզինքնին ապահովելու համար Թուրքերէն: Եւ այդ միջոցը համաձայնութիւնն էր Գերմանիոյ հետ:

Այս պարագան բախտորոշ ազդեցութիւն ունեցաւ զէպքերու ընթացքին վրայ: Պէտք է ըսել, որ Տրապիզոնի խորհրդաժողովի վերջին օրերուն Տրապիզոն եկան երեք խորհրդաւոր գերման սպաներ, որոնք այցելութիւն տուին Զեներկլիին: Վերջինս պաշտօնապէս ոչինչ բաւ պատուիրակութեան այդ այցելութեան մասին, բայց անպաշտօն կերպով յայտնեց ինձ, որ եկողները մասնաւոր մարդիկ են, չահագրգռուած Զիատուրիի մանկանէզով:

Օգտուելով պատուիրակութեան նախագահի հանդամանքէն, ինչպէս նաեւ այն պարագայէն, որ Տրապիզոնի խորհրդաժողովը պաշտօնապէս ժամանակաւոր զադար մըն էր առած միայն եւ ոչ թէ խզուած, Զեներկլին Թիֆլիսէն ալ կը չարունակէր յարաբերութիւններ պահպանել Թրքական բանակի հրամանատար Վեհիպ փաշայի

հետ: Մասնաւորապէս հայկական շրջանակները վրդովուած էին այդ գաղտնի եւ ինքնագլուխ բանակցութիւններէն. այդ վրդովմունքը կատաղութեան հասաւ, երբ Զինկիլի ինքնագլուխ կերպով կարգադրած էր յանձնել Կարսը Թուրքերուն:

Կարսի յանձնումին այս խորհրդաւոր կարգադրութեան շուրջ մեծ տարակարծութիւններ կան, եւ ես պիտի ջանամ պարզել միայն այն, ինչ որ անձամբ տեսայ Ապրիլ 7—13 տարուան օրերուն: Նախ եւ առաջ ըսենք, որ այդ օրերուն տեղի ունեցան չորս կարեւոր դէպքեր: Առաջին՝ Գեղեչկորիի դահլիճին փոխարէն, Ապրիլ 13ին Սէյմին ներկայացաւ նոր կառավարութիւն մը Զինկիլիի գլխաւորութեամբ: Երկրորդ՝ Անգրկովկասը Ապրիլ 9ին յայտարարեց իր անջատումը Թուրքիայէն: Երրորդ՝ Զինկիլիի հրամանով Կարսը յանձնուեցաւ Թուրքերուն: Եւ չորրորդ՝ Զինկիլի եւ Վէհիպ փաշա նօթաններու փոխանակութիւն ունեցան հաշտութեան բանակցութիւնները վերըսկսելու մասին:

Այս բոլոր դէպքերը տեղի ունեցան չնորհիւ այն հանգամանքին, որ Վրացիները այլեւս կռուիլ չէին ուզեր եւ Զինկիլին իրրեւ հաշտութեան կողմնակից դարձաւ կեդրոնական դէմք մը՝ եւ մղելով կառավարութեան մէջ պատերազմի կողմնակից անդամները՝ Գեղեչկորին եւ Կարճիկեանը: Կարսի յանձնման հրամանը Զինկիլին առած էր առանց սասցած ըլլալու Սէյմի վստահութիւնը:

Ինչպէս ըսինք, Վրացիներու մէջ երկու հոսանք կար: Առաջինը Ժորտանիայի եւ Գեղեչկորիի գլխաւորութեամբ կ'ուզէր շարունակել պատերազմը եւ դէմ էր Անդրկովկասի անջատումին Թուրքիայէն: Եւ երկրորդ հոսանքը Զինկիլիի եւ Ռամիշվիլիի առաջնորդութեամբ անկախութեան ու հաշտութեան կողմնակից էր: Այս երկու հոսանքներու պայքարը կատաղի էր. ձայները բաժնուած էին գրեթէ կէս առ կէս: Երկօրեայ տաք վիճաբանութիւններէ ետք, վերջապէս, Վրաց իշխող կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէն 9 ձայնի մեծամասնութեամբ ընդդէմ 7ի որոշած էր յայտարարել Անդրկովկասը անկախ հանրապետութիւն, կառավարութեան գլուխ դնել Զինկիլին եւ վերսկսիլ հաշտութեան բանակցութիւնները Թուրքերուն հետ:

Հ. Ց. Դաշնակցութեան մէջ այդքան կատաղի վէճ չկար. բոլորին ցանկութիւնն էր պահպանել համերաշխութիւնը Անդրկովկասեան գրացիներու եւ, մասնաւորապէս, Վրացիներու հետ՝ մինակ չմնալու համար Թուրքերուն դիմաց: Պատերազմի ամբողջ պատասխանատուութիւնը Թուրքերուն հետ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը իր վրայ չէր կրնար վերցնել, իսկ այդպէս պիտի ըլլար, եթէ ան գործէր հակառակ Վրացիներուն: Դաշնակցութեան դէկավար շրջանակներու տրամադրութիւնները շատ լաւ արտայայտեց այն առեն Սէյմի անդամ Եսվհաննէս Քաջազնունին, որ կառավարութեան կողմէ հետեւեալ բնորոշ յայտարարութիւնը ըրաւ Սէյմի մէջ. «Պաղատացիներ, Սէյմի անդամներ, Դաշնակցութեան Սէյմի խմբակցութիւնը լիակատար յստակութեամբ գիտակցելով այն մեծ պատասխանատուութիւնը, զոր իր վրայ կը վերցնէ այս պատմական վայրկեանին, կը միանայ Անդրկովկասը անկախ հանրապետութիւն յայտարարելու առաջարկին»: Դաշնակցութեան մէջ տիրող այս տրամադրութիւնները կարճիկեանը պարզեց քանի մը օր ետք ընդարձակ եւ դէկեցիկ ճառով մը Սէյմի նիստին մէջ:

Անկախութեան յայտարարութեան դէմ արտայայտուեցան սոցիալիստ-յեղափոխականները յանձին Լ. Թումանեանի, հետագային Հայաստանի Հանրապետութեան անդամ, եւ Վրացի Լոնտա Կիպանիձէն: Այսուհանդերձ ամբողջ դահլիճը խանդավառ ցոյցերով ընդունեց Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Ապրիլ 9ին: Այդ որոշումէն յետոյ Զինկիլին զեկուցում մը ըրաւ Տրապիզոնի խորհրդաժողովի մասին: Եւ Սէյմը այդ զեկուցումը լսելէ ետք, առանց վիճաբանութեան ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը. «Լսելով հաշտութեան պատուիրակութեան զեկուցումը, Սէյմը կ'առաջարկէ կառավարութեան շարունակել հաշտութեան բանակցութիւնները եւ միջոցներ ձեռք առնել հաշտութիւնը շուտափոյթ կերպով կնքելու համար. միաժամանակ Սէյմը կ'առաջարկէ կառավարութեան եռանդուն միջոցներ ձեռք առնել երկրի պաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար»:

Երբ Ապրիլ 9ին Սէյմը որոշեց յայտարարել Անդրկովկասեան հանրապետութեան անկախութիւնը եւ վերսկսիլ հաշտութեան բանակցութիւնները Թուրքերու հետ, Գեղեչկորիի դահլիճը նկատեց այդ որոշումը իրր անվստահութեան արտայայտութիւն իր քաղաքականութեան եւ հետացաւ քաղաքական բեմէն: Երբ Ապրիլ 10ի առաւօտը ես դացի պալատ, հանդիպեցայ Գեղեչկորիին սանդուխները վրայ դուրս գալու առեն: Հարցուցի իրեն թէ ինչո՞ւ կը հեռանայ, ան պատասխանեց. «Սէյմի որոշումէն ետք այլեւս չկայ հիմ դահլիճ»: Բայց ես առարկեցի, թէ՝ չէ՞ որ նորը չկայ դեռ: Ես ինքս Գեղեչկորիի դահլիճի անդամ էի եւ անհրաժեշտ կը նկատէի պաշտօնի մէջ մնալ, մինչեւ որ Սէյմը վստահութիւն յայտնէ նոր դահ-

լիճին: Այսօր ալ այն կաթիլէն եմ, որ Գեղեչկորի–կաթողիկեան–Իա–միշվիլի երրորդութիւնը ժամանակէն առաջ լքեց իշխանութիւնը: Նոյնը յայտնեցի նաեւ կաթողիկեանին:

Իրիկունին մէջ, Ապրիլ 9ին, դիւերութենէ սկսեալ մինչեւ Ապրիլ 13ը երկիրը մնաց առանց օրինական իշխանութեան: Եւ Զեննկելին էր, որ ինքնագլուխ ու միահեծան կերպով կը վարէր գործերը: Ապրիլ 13ին միայն Սէյմը վատահութիւն յայտնեց Զեննկելիի կազմած դահլիճին, որուն ծրագիրն էր անկախութիւն եւ հաշտութիւն:

Սակայն, հետաքրքիր է իմանալ, թէ ի՞նչ ըրաւ Զեննկելին իր միահեծան իշխանութեան երեք օրերու (Ապրիլ 10, 11, 12) ընթացքին: Ան յարաբերութեան մէջ մտաւ վեհիպ փաշայի հետ, վերլսկըսելով հաշտութեան բանակցութիւնները անոր հետ, հրաման արձակեց զօր. Նազարբէկեանին յանձնել կարսը Թուրքերուն եւ զբաղեցաւ իր դահլիճի կազմութեան գործով:

Հարկաւ, Զեննկելին այն ատեն իրաւունք չունէր այդ բոլոր քայլերն ընելու, որոնցմով առաջ բերաւ վրդովմունքի փոթորիկ մը, որ կարող էր չատ վտանգաւոր բարդութիւններու առիթ տալ:

Գեղեչկորիէն բաժնուելով՝ ես, այնուամենայնիւ բարձրացայ վերեւ եւ մտայ կառավարութեան նախագահի առանձնասենեակը, ուր դտայ մինակ Զեննկելին: Քանի մը աննշան նախադասութիւններ փոխանակելէ ետք, հեռացայ, եւ ներս մտաւ կովկասեան ռազմաճակատի հրամանատարը: Հետեւեալ օրը միայն հասկցուեցաւ, որ Սէյմի նախագահ Զեխիձէն նամակով մը յանձնած էր Զեննկելիին նոր դահլիճը կազմելու պաշտօնը: Ապրիլ 12ին, կէսօրէն ետք, Աւետիք Սահակեանը (Հայաստանի Հանրապետութեան ապագայ նախագահը), Ցոլհ. Քաջազնունին եւ ես հրաւէր առացանք Զեննկելիէն մըտնելու իր դահլիճին մէջ. ինձ կ'առաջարկուէր եզերամտական նախարարի պաշտօնը, Քաջազնունիին՝ խնամատարութեան, իսկ Սահակեանին՝ պարենաւորման: Մեր կուսակցութեան հաւանութեամբ մենք ընդունեցինք մեզի առաջարկուած պաշտօնները: Նոյն օրը երեկոյեան ժամը 8ին Զեննկելին հրաւիրեց մեզ նոր կառավարութեան առաջին նիստին՝ կազմելու համար նոր դահլիճի յայտարարութիւնը, որ պիտի ներկայացուէր Սէյմին:

Զեննկելին բանալով նիստը՝ ըսաւ հետեւեալը. «Պարոնայք, ես շնորհակալ եմ ձեր աշխատակցութեան համար: Ես յանձն առի կազմել այս դահլիճը, երբ Սէյմը յայտարարեց Անդրկովկասի անկախութիւնը եւ որոշեց վերսկսիլ հաշտութեան բանակցութիւնները: Ուստի ժամանակ չկորսնցնելու համար ես արդէն Ապրիլ 10ին շարք մը հայլեր ըրի: Ցայտնեցի վեհիպ փաշային, որ Սէյմը կ'ընդունի Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագիրը՝ հաղորդելով իրեն որ Կարսի պարպումին համար արդէն տուած եմ անհրաժեշտ հրամանները: Նոյն օրը եւեթ հրաման տուի մեր բոլոր զօրքերուն դադրեցնել զինուորական գործողութիւնները: Ապրիլ 11ին վեհիպ փաշան պատասխանեց, որ իմ ես դադրեցուցած է զինուորական գործողութիւնները, հրամայելով իր բանակին կանգ առնել Կարսէն երկու վերստ հեռաւորութեան վրայ: Վեհիպ փաշան կը խնդրէր հաշտութեան պատուիրակութիւն ուղարկել Ռուէն Տրապիզոն»:

Երբ Զեննկելին վերջացուց իր խօսքը, մենք նոր հասկցանք, որ Կարսը արդէն յանձնուած է Թաճիկներուն: Ցնցուած էինք այդ լուրէն: Եւ որովհետեւ չէինք կրնար այդպիսի անակնկալ պայմաններու մէջ մեր վրայ պատասխանատուութիւն վերցնել կատարուած իրողութեանց համար, Սահակեանը, Քաջազնունին եւ ես յայտարարեցինք, թէ մեր համաձայնութիւնը մանակցելու Զեննկելիի դահլիճին մենք եւս կը վերցնենք: Եւ դուրս եկանք նիստէն: Ես անմիջապէս հեռաթոռով հաղորդեցի Սէյմի Դաշնակցական խմբակցութեան նախագահ Կարճիկեանին իրերու կացութեան մասին: Ան անմիջապէս եկաւ պատասխան եւ յարաբերութեան մէջ մտաւ վրաց մենշեւիկ կուսակցութեան նախագահութեան հետ, տեղի ունեցած միջադէպի մասին:

Երեկոյեան ժամը 10ին, նոյն օրը, իրերու վիճակը հետեւեալն էր: Թորամանիա, Գեղեչկորի, Ծերեթելի եւ Ռամիշվիլի վրաց մենշեւիկներու կողմէ ու Կարճիկեան, Օհանջանեան, Քաջազնունի եւ ես Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ խորհրդակցութիւն ունեցանք այն խնդրի մասին, թէ արդեօ՞ք Զեննկելին կարող է մնալ իրերու թեկնածու վարչապետի պաշտօնին այն ինքնագլուխ քայլերէն ետք, զորս ըրած էր եւ որոնք կը սպառնային մեծագոյն բարդութիւններով: Նոյն ժամուն, կարսէն կամ աւելի ճիշդը Ալեքսանդրապոլէն զօր. Նազարբէկեանի հրահանգով հարցում կ'ուղղուէր Հայոց Ազգային Հանրապետին, թէ արդեօ՞ք ան հաւանութիւն տուած էր կարսը Թուրքերուն յանձնելու հրամանին: Ամէն պարագայի տակ զօր. Նազարբէկեան կը պահանջէր երկարաձգել Կարսի պարպումի պայմանաժամը: Ան կը յայտնէր, որ ամբողջ քրիստոնեայ բնակչութիւնը կ'ուզէ լքել Կարսը եւ առնուազն չաբաթ մը պէտք է, որպէսզի ամէնքը կարողանան հեռանալ: Զօր. Նազարբէկեան կը չեշտէր նաեւ, թէ

կարսի հահանգի մէջ գանուող Ալէքսանդրապոլի ամրութեանց ոչընչացումը, միաժամանակ Ալէքսանդրապոլն եւս կը յանձնէ Թուրքերուն, եւ որ անտարակոյս է, թէ ով պէտք է պաշտպանէ Կարս–Ալէքսանդրապոլ երկաթուղագիծը:

Սրտաճմլիկ տեղեկութիւններ կու գային կարսի պարպուելի մասին: Կարսի նահանգային քոմիտաթ Ծամոյեանը պաշտօնապէս կը հաղորդէր Ապրիլ 14ին հետեւեալը.

«Անակնկալ եւ արտակարգօրէն արագ յանձնումի հետեւանքով, որ տեղի ունեցաւ Թիֆլիսէն եկած հրամանով, Անդրկովկասի այս մեծագոյն ամրութիւնը պաշտպանելու պատրաստուած բնակչութիւնը հարկադրուեցաւ լքել ամէն ինչ եւ ձգել կարսը Ապրիլ 12ին, երեկոյեան ժամը 5ին՝ թողլով կարսը համատարած հրդեհի մէջ: կը վառէին լաւագոյն շէնքերը: Բնակչութեան նահանջի պատկերը անկարագրելի է»:

Այսպիսի պայմաններու մէջ Զիւենկելիի վարչապետութիւնը անհանգուրժելի էր: Եւ մենք մեր այդ տեսակէտը պարզեցինք վրացի մենշեւիկներուն, որոնք յայտնեցին թէ համաձայն են եւս վերցնելու Զիւենկելիի թեկնածութիւնը, բայց չեն ուզեր ուրիշ մենշեւիկի մը անունը առաջ անոր տեղ: Վրացիները հաղորդեցին նաեւ, որ իրենք համաձայն են, որ վարչապետ դառնայ Ջալագոնիան, որուն աջակցելու պատրաստակամութիւն կը յայտնէին: Այդ յայտարարութենէն յետոյ մենք սկսանք խորհրդակցիլ առանձին: Ջալագոնիային բացատրեցինք անընդունելի դառնալ վրացիներու առաջարկը՝ ընդդէմ Հեռեւեալը. «Այժմ ամէն բան լմնցած է. կարսը յանձնուած է. զայն եւս ստանալ անկարելի է. պէտք է հաշուի առնել կատարուած իրողութիւնները: Անկարելի է մեր վրայ վերցնել վաղուայ պատասխանատուութիւնը: Եթէ մենք ընդունինք վրացիներու առաջարկը, այդ պիտի նշանակէ որ մենք մարտահրաւէր կ'ընենք մահմետականներուն եւ մենք պատերազմի գլուխ կ'անցնինք Թուրքերու դէմ: Մեր ներկայ ուժերով մենք իրաւունք չունինք այդպիսի քայլ ընելու»:

Ի վերջոյ, մենք մերժեցինք վրացիներու առաջարկը:

Կէս գիշերին, սակայն Վրաց մենշեւիկները նորէն եկան մեզ մօտ եւ յայտնեցին, որ կը կրկնեն իրենց առաջարկը՝ կամ Զիւենկէլին կամ Ջալագոնիին:

Մենք նորէն քննութեան առինք կացութիւնը: Գիտէինք որ հանրային կարծիքը մեզ կը դատապարտէ Զիւենկելիի դահլիճին մասնակցելու համար: Բայց ամէն բանէ վեր կը դասէինք Անդրկովկասի ժողովուրդներու համերաշխութեան պահպանման գաղափարն ու անհրաժեշտութիւնը: Այդ պատճառով ալ առաւօտեան ժամը 4ին եկանք այն եզրակացութեան, թէ ուրիշ ելք չունինք բայց եթէ ընդունիլ Զիւենկելիի վարչապետութիւնը և մտնել անոր դահլիճին մէջ: Ու մենք առինք մեր հաւանութիւնը:

Կուսակցական գործիչները սկսան բացատրել պանդուածներուն առեղծուած ապտնապոլի կացութիւնը եւ անկէ բխող անխուսափելիութիւնները: Եւ ասիկա յաջողեցաւ շնորհիւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան զօրաւոր կազմակերպութեան եւ անոր ազդեցութեան ժողովրդական պանդուածներուն վրայ: Կուսակցական կարգապահութիւնը յաղթանակեց:

Միեւնոյն ատեն Հայոց Ազգային Խորհուրդը զբաղուած էր դաղթականները Ալէքսանդրապոլ փոխադրելու եւ տեղաւորելու հարցով, ինչպէս նաեւ հայկական գաւառներու պաշտպանութեան գործով: Արդէն շաաբը կը գիտակցէին, որ պատերազմը կը դառնայ դէպ հայ–թրքական եւ պիտի չարունակուի հայկական հողի վրայ: կը զգացուէր, որ չուտով կովկասեան ազդութեանց հակամարտութիւնները իրենց ծայրայեղ աստիճանին պիտի հասնին շնորհիւ տարբեր օրիէնթացիաներու:

Ապրիլ 15ին գօր. Նազարբէկեան եւ վ.հ.փ. փաշան հաղորդեցին պաշտօնապէս կարսի յանձնումի մանրամասնութիւնները: Վ.հ.փ. փաշա իր հաղորդագրութեան մէջ կը մեզադրէր գօր. Նազարբէկեանն այն բանի մէջ, որ հայ զօրավարը թնդանօթային կրակի էր բանած թրքական զօրքերը, — բան մը, որ հակառակ էր յանձնման պայմաններուն: Իսկ գօր. Նազարբէկեանը կը մատնանշէր այն պարագան, որ բնականոն պայմաններու մէջ բերդը կրնար պաշտպանուիլ ամիս մը եւս, բայց հաշտութեան լուրերը եւ բանագնացներու հանդիպումը ապանեցին դիմադրութեան ոգին զօրքերու եւ ժողովուրդի մէջ:

Այսպէս թէ այնպէս, կարսը Թուրքերուն ձեռքը ինկաւ, եւ մեր զօրքերը նահանջեցին դէպի Ալէքսանդրապոլ:

Այս փաստերէն պարզ կ'երեւի, որ Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարման, հաշտութեան բանակցութեանց եւ Կարսի յանձնումի ծանրակշիռ խնդիրներուն մէջ բախտորոշ դեր կատարեցին Վրացիները: Խանդավառ ճառերով անոնք ոգեւնեցին պատե-

բազմը, բայց հապիւ 9 օր անցած, հաշտութեան խօսք բացին եւ ճակատագրական քայլերը ըրին: Եւ այս դէպը կրցան խաղալ, որովհետեւ իրենց եռանդնած էին նաեւ Անդրկովկասի մահմեդականները:

Զեներկելիի դահլիճի կազմը հետեւեալն էր.— վարչապետ եւ արտաքին գործերու նախարար՝ Զեներկելի, Ներքին գործոց նախարար՝ Ռամիշվիլի, ելեւմտական նախարար՝ Ա. Խատիսեան, հաղորդակցութեան նախարար՝ Մելիք Ազանով (Թաթար), արդարադատութեան նախարար՝ Յան Յոյկի (Ատրպէյճանի ապագայ վարչապետը), զինուորական նախարար՝ Գէորգաձէ (Վրացի), հանրային կրթութեան նախարար՝ Ուսուբպէկով (Ատրպէյճանի ապագայ վարչապետը), առեւտուրի նախարար՝ Հաճինսկի (Թաթար), աշխատանքի նախարար՝ Ադամալիս Երզնկեան, պարէնաւորման նախարար՝ Աւետիք Սահակեան, խնամատարութեան նախարար՝ Յ. Քաջազնունի եւ պետական վերահսկիչ՝ Հայտարով (Թաթար):

Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, Զեներկելիի դահլիճը զօրաւոր էր իր կազմով, որովհետեւ իր մէջ առած էր Անդրկովկասի ապագայ հանրապետութիւններու գրեթէ բոլոր վարչապետները, նախարարներն ու դեսպանները:

Զեներկելիի կարգացած յայտարարութիւնը՝ Սէյմի մէջ, երկու հիմնական նպատակ կը պաշտպանէր՝ հաշտութիւն և անկախութիւն: Ակնկ զատ ան կը ծանուցանէր հետեւեալ չինարարական ծրագիրը. «Հողային հարցի լուծում, գործաւորական դասակարգի վիճակի բարելաւում, ելեւմտական անկախ դրութեան առեղծում, պարենաւորման գործի կանոնաւորում, հաղորդակցութեան միջոցներու վերականգնում եւ կառավարական հաստատութեանց պատշաճեցում պետական նոր իրաւակարգին»:

Զեներկելիի յայտարարութեան ընթերցումէն յետոյ արտայայտուեցան Անդրկովկասի երեք պլխաւոր կուսակցութեանց, այսինքն՝ ազգութեանց ներկայացուցիչները: Մուսաւաթի, այսինքն՝ Թաթարներու կողմէ խօսեցաւ Ռասուլզադէ, որ առանձին խանդավառութեամբ ողջունեց Անդրկովկասի անջատումը Ռուսիայէն: Վրաց մենշեւիկներու կողմէ խօսեցաւ Ծերեթելի, փայլուն հռետոր մը, որ կարեւոր դեր կատարած էր յեղափոխական Ռուսիոյ մէջ: Ծերեթելին Անդրկովկասի անջատումը Ռուսիայէն պատճառաբանեց երկու գլխաւոր չարժառիթներով՝ — արտաքին ճնշում (Թուրքերու կողմէ) եւ անկարելիութիւն ապրիլ Ռուսիոյ հետ ընդհանուր կեանքով այն օրէն ի վեր, երբ իշխանութիւնը անցած է պոլշեւիկներու ձեռքը, որոնք կը սպաննեն ժողովուրդի ոգին եւ կը գործեն միմիայն բռնութեամբ:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ Սէյմի այս պատմական նիստին խօսեցաւ Խ. Կարճիկեան, որ բաւ հետեւեալը.—

«Բաղաքացիներ, Սէյմի անդամներ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան խմբակցութեան կողմէ պէտք է յայտարարեմ ձեզ, թէ մեր խմբակցութիւնը պիտի պաշտպանէ բաղաքական այն ծրագիրը, որ ներկայացուեցաւ այստեղ Անդրկովկասեան հանրապետութեան վարչապետի յայտարարութեան մէջ:

«Գլխաւոր, ամէնէն էական հարցի՝ Անդրկովկասի հանրապետութիւնը ամրապնդելու վերաբերմամբ մենք կը կարծենք, որ կառավարութիւնը արտաքոյ կարգի դժուարութիւններ ներկայացնող խնդիրներու առջեւ է կանգնած: Անկախութեան յայտարարման փաստը՝ ներկայ արտակարգ կարեւորութիւն ունեցող վայրկեանի մէջ և Անդրկովկասի ազգութեանց սպառնացող մահացու վտանգին տակ՝ ինքնին արդէն կ'ըսէ, թէ այդ քայլը կատարուած է արտաքին ուժերու ենթման հետեւանքով: Այդ ուժերու ենթումը կու գայ պոլշեւիկեան Ռուսիայէն եւ արտաքին թշնամիէն: Եւ ահա այդ արտաքին ուժերը, որոնք հարկադրեցին մեզ յատկապէս այսպիսի վայրկեանի մը յայտարարել Անդրկովկասի անկախութիւնը, կը դրդեն Անդրկովկասի ազգութիւնները եւ Անդրկովկասեան դեմոկրատիան հրապարակ բերել որոշ տատանումներ: Արդեօ՞ք ներկայ վայրկեանին այդ է փրկութեան ճամբան, թէ կը տանի դէպի կործանում:

«Ահա հարցեր, որոնք կը մտահոգէին մեզ: Անդրկովկասեան ժողովուրդներու այս վարանումը ցոյց կու տայ, թէ չկայ այն վըստահութիւնը, որ անհրաժեշտ էր երեւան բերել ներկայ հանդիսաւոր վայրկեանին: Պէտք չէ ժխտել այս փաստը:

«Տարակոյս չկայ, որ շատ շատերը, եւ ոչ միայն քաղաքական խմբակցութիւններն ու կուսակցութիւնները, այս հիմնական հարցի մասին տարակարծիք են: Եւ ահա Անդրկովկասեան նոր կառավարութեան առջեւ դրուած է պահանջ մը՝ ներշնչել այդ վստահութիւնը, հասկցնել Անդրկովկասեան ժողովուրդներուն, թէ անկախութիւնը բարիք է ինքնըստինքեան եւ թէ ան է Անդրկովկասի փրկութեան ճամբան: Այս ուղղութեամբ Անդրկովկասեան կառավարութեան առջեւ կանգնած են շատ ծանր դժուարութիւններ: Եւ եթէ անիկա կարենայ յաղթահարել այդ դժուարութիւնները, վստահութիւն ներշնչել Ան-

դըրկովկասի դեմոկրատիային, թէ անկախութիւնը պիտի փրկէ Անդրկովկասը եւ տանի ղէպի ազատ կեանք, ատիկա պիտի ըլլայ նոր կառավարութեան մեծագոյն ծառայութիւնը հանդէպ Անդրկովկասի: Որովհետեւ եթէ չըլլայ այդ վստահութիւնը, եթէ շարունակուին վարանումները, այդ պարագային ես պիտի ըսեմ մեր կուսակցութեան կողմէ, թէ ո՛չ մէկ կառավարութիւն եւ ո՛չ մէկ ուժ պիտի չկարենան ամրապնդել Անդրկովկասի անկախութիւնը եւ հաստատուն հիմի ձգել պետական նոր կազմի համար:

«Կառավարութեան առջեւ դրուած մէկ ուրիշ արտակարգօրէն ծանր խնդիր է հաշտութեան կնճռումը: Այն պարագան, որ նոր կառավարութեան գլուխ կանգնած է հաշտութեան նախկին պատուիրակութեան նախագահը, կ'ըսէ արդէն թէ նոր կառավարութեան պիտի դրուին շատ ծանր հաշտութեան պայմաններ: Տրապիզոնէն հոս եկած պատուիրակութիւնը լիովին վստահ էր, թէ կարելի պիտի ըլլայ կընքել հաշտութիւն մը, որ պիտի փրկէ Անդրկովկասը: Եւ պատուիրակութիւնը ոչ միայն ինքը վստահ էր, այլ եւ կարողացաւ այդ վստահութիւնը ներշնչել նաեւ զանգուածներուն: Այս պարագան ծանր պատասխանատուութիւններ կը դնէ ոչ միայն պատուիրակութեան, այլ նաեւ կառավարութեան վրայ. այդ մուրհակով կառավարութիւնը կը պարտաւորուի վճարել:

«Կառավարութեան առջեւ դրուած հարցերէն ոչ նուազ դժուարութիւն կը ներկայացնէ նաեւ Անդրկովկասի հողային միաւորներու ստեղծումը՝ ըստ ազգութեանց: Անկասկած, առանց այդ հիմնական հարցի լուծման, կարելի չէ խօսիլ խաղաղութեան եւ հանգստութեան մասին: Երէ կառավարութիւնը կարենայ լուծել այս խնդիրը, որուն առջեւ այսքան ծանր արգելքներ են դրուած, այն ատեն անիկա կը դառնայ Անդրկովկասին արժանի կառավարութիւն մը:

«Ահա այս գլխաւոր հարցերու վերաբերմամբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան խմբակցութիւնը իր բոլոր միջոցներով պիտի պաշտպանէ նոր կառավարութիւնը ամէն կերպ աջակցելով անոր և ջանալով դիւրացնել կառավարութեան գործը՝ զանգուածները պատրաստելու, անոնց վստահութիւն ներշնչելու եւ երկրի մէջ համապատասխան մթնոլորտ ստեղծելու աշխատանքին մէջ»:

Այս ճառերէն ետքը, Ակյմը ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը. «Հանելով անկախ Անդրկովկասեան հանրապետութեան առաջին դահլիճի պետին յայտարարութիւնը, Ակյմը ծայրայեղօրէն անհրաժեշտ

կը գտնէ իրագործուած տեսնել յայտարարութեան մէջ յիշուած կէտերը՝ արտաքին եւ ներքին քաղաքականութեան վերաբերեալ եւ, խոստանալով իր լիակատար աջակցութիւնը կառավարութեան՝ կ'անցնի հերթական հարցերուն»:

Հետեւեալ օրը կառավարութիւնը դործի վրայ էր արդէն: Ես եւս դարձի եւրոպական նախարարութիւն եւ սկսայ աշխատանքի:

Անդրկովկասը իր սեփական դրամն ունէր արդէն: Անոնց արժէքը չատ լաւ էր՝ ռուպլին 2 ֆրանք: Ապրանքներու դիները բնական էին: Ինձ մօտ եկաւ պատուիրակութիւն մը առեւտրական դասին կողմէ, Թիֆլիսի վաճառականներու ատպ Միլովի դլխաւորութեամբ: Պատուիրակութիւնը խոստացաւ ինձ ամբողջ առեւտրականներու կողմէ լիակատար աջակցութիւն: Ես հրաւիրեցի հին ռեժիմի փորձուած պաշտօնեաները՝ Պ. Կելթրեւ, Օպոչինին եւ ուրիշներ, որոնց յանձնեցի Անդրկովկասի հանրապետութեան պիւտճէի պատրաստութիւնը եւ դծեցի եւրոպական բարենորոգմանց ծրագիրը:

Սակայն, քաղաքական գործերը եւ մասնաւորապէս Թուրքիոյ բնթացքը թոյլ չէին տար հանդիստ սրտով դրազուելու մեր ընթացիկ աշխատանքներով: Ժողովուրդի մէջ առաջ եկած յուզումը մեղմացնելու համար որոշեցինք քննութիւն կատարել այն մասին, թէ ո՛րքան ժամանակ կարող կրնար պաշտպանուիլ, եթէ անոր յանձնումի հրամանը չըլլար: Ընդհանուր հրամանատարի սպայակոյտի պետ գոր. Լեվանտովսկի յայտնեց հետեւեալ կարծիքը գրաւոր կերպով. «Կարսի գրութիւնը Ապրիլ 11ին անյուսալի էր եւ անոր ժամերը հաշուրուած էին: Բանակի ոգին ինկած էր այն աստէն, երբ Թուրքերը մօտեցան Կարսի ամրութեանց երկու քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ: Դժուար է ապահել թէ Կարսը պիտի կարենար դիմադրել մէկ չաբաթ»:

Իմ տրամադրութեան տակ են այս պահուս բոլոր հեռագիրները, որոնք կը վերաբերին Կարսի յանձնումին, — թէ՛ անոնք, որ Թիֆլիսէն գացած էին եւ թէ՛ անոնք որ Թիֆլիս եկած էին, Ապրիլ 10–17: Շատ երկար պիտի ըլլար այդ հեռագիրներու բովանդակութիւնը մէջբերել հոս. կ'ուզեմ սակայն ըսել, թէ այժմ ալ, երբ նորէն աչքէ կ'անցընեմ զանոնք, կատարուած դէպքերէն գրեթէ վեց տարի ետք, չեմ կրնար ողբերգութիւն չտեսնել Կարսի յանձնումը կամ այդ յանձնումին եղանակը:

Որովհետեւ հասարակութիւնը կը չարունակէր յուզուիլ Կարսի խնդրով, կառավարութիւնը 1918 Մայիս 5ին հրատարակեց մանրամասն եւ վաստակի կերպով կազմուած պաշտօնական հաղորդագրու-

թիւն մը՝ ներկայացնելով այն բոլոր պարագաները, որոնք կը բացատրէին Կարսի յանձնումը:

Այն առեն, երբ Թիֆլիսը դեռ կ՝ապրէր Կարսի յանձնման խօսակցութիւններով եւ յուզումներով, հայկական գաւառներու մէջ տեղի կ՝ունենային պատերազմական գործողութիւններ: Ապրիլ 16ին մեր զօրքերը պարպեցին Կարսի նահանգը եւ կեդրոնացան Ալեքսանդրապոլի մէջ: Թուրքերը մօտեցան Արփաչային եւ կեցան Ալեքսանդրապոլէն վեց վերստ հեռաւորութեան վրայ: Գաղթականները Կարսէն, Էրզրումէն, Վանէն եւ Մուշէն լեցուեցան Երեւանի նահանգը:

Երեւանի մէջ կը գործէր տեղական Ազգային Խորհուրդը, որուն գլխավորն էր Արամը եւ գինուորական հրամանատարը՝ Դրօն: Այս երկու զօրեղ դէմքերը կը կառավարէին Երեւանի թէ՛ քաղաքացիական եւ թէ՛ գինուորական գործերը: Երեւանի ճակատի վրայ մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր զօր. Սիլիկեանը, որ տարի մը առաջ ինքնապաշտպանութիւն գործեց Խորհրդային Հայաստանի մէջ: Երեւանը կ՝ապրէր իր սեփական ներքին կեանքով: Հոն կը հասուննար ազգային պետական կորիզը: Ռազմամթերք և զրամ մենք կ՝ուղարկէինք Երեւան, որ ինքզինքը գրեթէ անկախ կը զգար Թիֆլիսի կեդրոնական կառավարութենէն եւ ամբողջովին կլանուած էր ռազմաճակատի գործերով: Երեւանի այս անջատ եւ գրեթէ անկախ վիճակը աւելի զօրացաւ, երբ Մայիս 15ին Թուրքերը գրաւեցին Ալեքսանդրապոլը եւ կտրեցին Թիֆլիս—Երեւան երկաթուղագիծը:

Թիֆլիսի մէջ մենք կը չարունակէինք ամրապնդել Անդրկովկասեան անկախ հանրապետութեան գաղափարը: Հրատարակեցինք անկախ չրջաբերական մը՝ ուղղուած բոլոր իշխանութիւններուն՝ հրահանգելով խնամքէն հետեւիլ Անդրկովկասի ժողովուրդներու խաղաղ կենակցութեան, վերջ տալ աւազակութիւններուն, ընդհարումներուն և ամէն տեսակի բռնութիւններուն և խոստանալով փայլուն ապագայ մը, երբ «անիշխանութիւնը վերնայ եւ Անդրկովկասեան հանրապետութիւնը դառնայ իրապէս անկախ եւ զօրաւոր պետութիւն մը»:

Սակայն, մեր յորդորներն ու ձեռք առած միջոցները անզօր էին խաղաղեցնելու երկիրը: Թաթարները կը չարունակէին յուզուիլ եւ ամէն տեսակ արգելքներ յարուցանել: Ուր որ կարող էին, կը խանգարէին Հայերու ինքնապաշտպանութեան գործը՝ արշաւող Տաճիկներու դէմ:

Գաղթականներու տարերային հոսանքը դէպի Երեւան, մթերքներու պակասը, պատերազմական գործողութիւնները եւ համաճա-

րակ հիւանդութիւնները այնպիսի ծանր կացութիւն մը ստեղծած էին մանաւանդ Հայկական գաւառներու մէջ, որ անհրաժեշտ էր վերթացնել հաշտութեան կնքումը: Բանակցութիւնները կը մօտենային իրենց վախճանին: Ռուսհրամայողովը պիտի ունենար Պէյումի մէջ: Նոքէն սկսանք կազմել պատուիրակութիւն մը, ուելլի սակաւաթիւ: Պատուիրակութեան պլուխ անցաւ զՅովհաննէսին, իսկ անդամներն էին՝ Հայերու կողմէ՝ Քաջազնունին եւ ես: Մեր առաքելութիւնը այս անգամ մեզ շատ դիւրին կը թուէր: Կը մտածէինք թէ պէտք է միայն երթալ եւ առարկել զաշնագիր մը, համաձայն Պրեսթ–Լիթովսքի պայմաններուն:

Մենք դուրս եկանք Թիֆլիսէն Մայիս 5ի երեկոյեան, եւ յաջորդ օրը երեկոյեան արդէն Պէյումի էինք: Բոլոր պատուիրակներն ալ իջեւանեցան Յովհել Խաբիբիալի մէջ: Իրրեւ խորհրդական մեզ կ'ուղեկցէր նաեւ Սիմոն Վրացեանը: Թաթարներու կողմէ իրրեւ պատուիրակներ եկած էին Ուսուբպէկովը, Խան Խոյսկին եւ Չաճինսկին, իսկ իրրեւ խորհրդական՝ Ռասուլ Զաուէն: Վրացիներու կողմէ՝ Ամալով, Նիկոլաձէ, Ռխելաձէ: Տաճիկներու կողմէ եկած էին Թուրքիոյ արդարադատութեան նախարար եւ պետական խորհուրդի նախագահ Խալիլ պէյը եւ օսմանեան զօրքերու Կովկասեան ճակատի հրամանատար Վէհիպ Մէհմէտ փաշան: Գերմանիոյ կողմէ միայն ներկայացուցիչ մը կար՝ Զօր. Ֆոն Լոսով:

Այս պէյպէրու ժամանակամիջոցին Ռուսիոյ ձայնը չէր լսուեր: Յատկանշական է յիշատակել հոս շատ հետաքրքրական հեռագիր մը, զոր սատցած էինք Պաթումի անկումէն մէկ օր առաջ, Մարտ 31ին: Այս հեռագիրը շատ քիչերուն ծանօթ է, բայց իր չահեկանութեան պատճառով արժէ մէկ քերել: Հեռագիրը հետեւեալն է.

ՄՈՍԿՈՒԱ.— Թրքական բանակը առաջ կը շարժի Պաթումի, կարսի, Արտահանի ուղղութեամբ՝ աւերելով երկիրը եւ ոչնչացնելով գիւղական բնակչութիւնը: Հայերու հետագայ բախտի ամբողջ պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ Գերմանիոյ վրայ, որովհետեւ ամոր պահանջով ռուսական զօրքերը դուրս քերուեցան հայկական նահանգներէն, եւ այժմ Գերմանիայէն է կախուած զսպել թրքական զօրքերը իրեն յատուկ բռնութիւններէն վրէժի եւ թշնամութեան հողի վրայ: Դժուար է հաշտուիլ այն մտքի հետ, որ Գերմանիոյ պէս կուլտուրական պետութիւն մը, որ հնարաւորութիւն ունի ազդելու իր զինակից Թուրքիոյ վրայ, թոյլ պիտի տայ, որ Պրեսթ–Լիթովսքի դաշ–

նագիրը դառնայ մեծ պատերազմի մէջ իր կամքէն անկախ մտած հայ ժողովուրդին համար աղբիւր անմատչելի դժբախտութեան: Ուստի, խորհուրդը համոզուած է, որ դուք անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք կ'առնէք, ազդելու քրէական իշխանութիւններու վրայ, կանխելու համար հայ բնակչութեան ոչնչացումը, որպէսզի տեղի չունենայ այն ինչ որ եղաւ Արտահանի մէջ: Զիչերին, Կարախան»:

Ես չատ ուրախ պիտի ըլլայի, եթէ Զիչերին եւ Կարախան այսօր անդամ մը եւս կարդային իրենց այդ հեռագիրը ու անկէ հանէին համապատասխան եզրակացութիւնը.— այն ինչ որ անոնք կը պահանջէին Թուրքիոյ դաշնակից Գերմանիային, այսօր կրնայ իրագործել ինքը՝ Թուրքիոյ ներկայ դաշնակից Ռուսիան, որ զիջեր է Թուրքիոյ Հայաստանի կէսը:

Մէկ խօսքով՝ այն աւեն Անդրկովկասը եւ Թուրքիան կանգնած էին դէմ դիմաց: Կատաբուած իրողութիւն էին արդէն Տրապիզոնի խորհրդաժողովին մէջ դրուած երկու պայմանները՝ Անդրկովկասի անկախութիւնը եւ Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագիրը: Բայց կար աւելի բան մը եւս, զոր հաշուի առած էին Թուրքերը, այն է՝ կարսը եւ Պաթումը Թուրքերու ձեռքն էին: Երբ մենք կանք Պաթում, վերջինս արդէն Թրքական տեսք ունէր, — ամէնուրեք սակեարներ, առեւտուրը դադրած էր, արժէքաւոր իրերը կ'անհետանային, խանութները կը թալանուէին զիշերը սակեարներու կողմէ, քաղաքը գրեթէ մեռած էր, փողոցները ամայի էին: Այն հիւրանոցին մօտ, ուր մենք իջեւանած էինք, կը գտնուէր խոշոր դեղատուն մը: Գիշերը մեծ կառքերով Թուրքերը եկան ու գտատրկեցին այդ դեղատունը: Հետագային, պինդ պատրէն եաք, ես լսեցի, որ դեղատան թալանի մէջ ամբաստանուեր է գլխաւոր հրամանատար Վեհիպ փաշան: Փողոցներով կը տանէին Վրաց զերի դինուորներ: Համեմատաբար ինքգինքին լաւ կը զգային Ռուսերը, որոնց հանդէպ Թուրքերը նեղոզամիտ եւ ուշադիր էին, ռուս սպաներուն ոսճիկներ կու տային, ոմանց ծառայութեան մէջ կ'ընդունէին. մէկ խօսքով՝ ամէն կերպով կը ջանային սիրաշահիլ զանոնք:

Քաղաքին մէջ Հայեր գրեթէ չէին մնացած, բոլորն ալ հեռացեր էին Թիֆլիս: Համեմատաբար աւելի չատ կային Վրացիներ: Արդուինի մէջ միայն Հայերը մնացեր էին իրենց տեղերը՝ յանկարծակիի եկած զահավիժող դէպքերէն:

Պաթումի մէջ մեր առաջին գործերէն մէկը եղաւ այցելու-

թեան երթալ Թրքական պատուիրակութեան նախագահ Խալիլ պէյի եւ վերմանական ներկայացուցիչ Զօր. Ֆոն Լոսովի մօտ: Խալիլ պէյը հասուն մարդ մըն էր, ուսած դէմքով ու լաւ կը խօսէր Ֆրանսերէն: Իր մասին այն կարծիքը կար, թէ Թուրք պետական գործիչներու մէջ ամէնէն մեզմ, չափաւոր եւ դիմող մէկն է: Խալիլ պէյը կը պաշտպաներ այն գաղափարը, թէ Անդրկովկասը եւ Թուրքիան ամենաաւելի բարեկամներ պէտք է դառնան: Յայտնի է, որ Խալիլ պէյ ապաստան էր գտած Զօհրապի մօտ այն աւեն, երբ Երիտասարդ–Թուրքերը հալածանքի ենթարկուեցան Նպատակ վրաչային յեղաշրջման աւեն: Բայց երբ 1915 թ. Զօհրապի կինը յուսահատօրէն դիմած էր Խալիլ պէյին, խնդրելով պաշտպանել իր ամուսինը, ան կարուկ կերպով մերժած էր որեւէ օգնութիւն ընծայել:

Թրքական երկրորդ պատուիրակը Վեհիպ փաշան էր: Այս մարդը չատ ինքնավստահ չարժուձեւեր ունէր, խլացնող ձայնի տէր էր, զարմանալիօրէն պիտէր բացայայտօրէն սեւ՝ ուղիղ նայելով աչքերուդ մէջ: Երբ Վեհիպ փաշա զարմանք կը յայտնէր իր զօրքերու կատարած այս կամ այն բարբարոսութիւններու մասին, այն ապաւորութիւնը կը ձգէր, թէ իսկապէս անտեղեակ է այդ ցաւալի իրագործութիւններուն. բայց յետոյ փաստերը մեզ համոզեցին, թէ ինքն էր հեղինակը իր զօրքերու կատարած բոլոր վայրագութիւններուն: Վեհիպ փաշան զարմանալի քաղաքավար եւ սիրալիր էր մեզ հետ, դէշ կը խօսէր Ֆրանսերէն, բայց աւելի լաւ՝ Գերմաներէն:

Զօր. Ֆոն Լոսովը բարձրահասակ, ջղուտ ծերունի մըն էր, որ անկեղծօրէն վրդոված էր Թրքական խժդժութիւններէն, բայց, նկատած ըլլալով իր հայրենիքի չահերուն, ամէն կերպ կը ջանար հասկացողութեան լեզու գտնել Կովկասեան ազգերու եւ Թուրքիոյ միջեւ: Վրացիներու վերաբերմամբ Զօր. Ֆոն Լոսովը որոշ հրահանգներ ունէր, նախնական համաձայնութիւն մը արդէն գոյացած էր Վրացիներու եւ Գերմաններու միջեւ. Վրացիները մենաշնորհներ արուած էին Գերմանիոյ, Օլթիի նաւահանգիստի վերաբերմամբ, ինչպէս նաեւ Վրաստանի մանկանէզը եւ հարուստ անտառները չահագործելու մասին: Տնտեսական այս առանձնաշնորհումներու փոխարէն Գերմանիա խոստացած էր պաշտպանել Վրաստանի սահմանները:

Մեր եւ Թուրք պատուիրակութեանց առաջին պաշտօնական նիստը տեղի ունեցաւ 1918 Մայիս 11ին տեղական ակումբի չէնքին մէջ: Կը նախագահէր Խալիլ պէյը համաձայն միջազգային օրէնքի, որով խորհրդաժողովի մը նախագահութիւնը կը պատուի այն պետութեան, որուն հողամասին վրայ կը գումարուի խորհրդաժողովը:

Անդրկովկասեան Սէյմի ներկայացուցիչներէն զատ՝ խորհրդաժողովին մասնակցեցան Հիւսիսային Կովկասի եւ Տաղստանի ներկայացուցիչներն եւս:

Ողջոյնի ճառերէն առաջ Զիւնկիլի Անդրկովկասեան պատուիրակութեան կողմէ յայտարարեց Ա) Թէ Անդրկովկասը անկախ պետութիւն մըն է, որու մասին արդէն հաղորդուած է պաշտօնապէս բոլոր պետութիւններուն եւ ամէնէն առաջ Թուրքիոյ, եւ Բ) Թէ իրեւ հիմք բանակցութիւններու պատրաստ է ընդունիլ Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագիրը, — պայման մը, որ դրած է Թրքական պատուիրակութիւնը Տրապիզոնի մէջ:

Թուրքական քանի մը հարց ու փորձէ ետք Խալիլ փաշա հետեւեալ յայտարարութիւնները ըրաւ, որ միանգամայն կը պարզէր Թուրքերու ծրագիրները.—

«Տրապիզոնի բանակցութիւններէն յետոյ տեղի են ունեցած բաղխումներ եւ արիւնահեղութիւն Թուրքիոյ եւ Անդրկովկասի զօրքերուն միջեւ: Ուստի, մեր յայտարարութեանց բնոյթը եւ հիմքը արդէն փոխուած են, հետեւաբար ես չեմ կրնար թոյլ տալ, որ մեր ներկայ բանակցութեանց իբրեւ միակ հիմք ծառայէ Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագիրը»:

Այս յայտարարութիւնը նախորոշեց հետեւեալ դէպքերու ընթացքը: Ասիկա անսպասելի չէր մասնաւորապէս մեզ համար: Այս նկատումով էր, որ ես եւ Քաջազնունին Տրապիզոնէն հեռագրած էինք Թիֆլիս, Թէ «ստեղծուած պայմաններու մէջ Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագիրն ընդունելը փոքրագոյն չարիքն է»: Այդ խօսքերը ըսուած էին Մարտ 28ին: Այդ օրէն անցած էր 44 օր աւելորդ պայքարներու եւ յուսախաբութիւններու: Մենք ուշացած էինք, ինչպէս քանի մը անգամ ուշացանք մեր վերջին տարիներու պատմութեան մէջ: Պատճառը միշտ ալ այն էր, որ մենք գերագնահատեցինք մեր սեփական ուժերը եւ ստորագնահատեցինք թշնամիին ուժերը:

Խալիլ պէյի յայտարարութենէն յետոյ սկսան վիճաբանութիւնները, զոր Խալիլ պէյը անուանեց ապարդիւն ու անիմաստ: Շուտով պարզուեցաւ, որ Թուրքերը արդէն պատրաստ ունին հաշտութեան դաշնագրի նոր ծրագիրը, զոր Խալիլ պէյ անմիջապէս յանձնեց Զիւնկիլիին: Գերման ներկայացուցիչ Ֆոն Լոսովը ըսաւ, Թէ

ինք «նկատի պիտի առնէ Թրքական եւ Անդրկովկասեան պատուիրակութիւններու տարբեր տեսակէտները Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագրի մասին, պատրաստ է ուսումնասիրելու Թրքական նոր դաշնագրի ծրագիրը եւ մասնակցելու անոր քննութեան գերման շահերը պաշտպանելու համար:

Այս յայտարարութեան վրայ ժողովը փակուեցաւ: Մենք տուն դարձանք չափազանց ծանր եւ մռայլ տպաւորութեան տակ: Հարկաւ, մեր առաջին զործը եղաւ ծանօթանալ Թրքական դաշնագրի նոր ծրագրին, որ մեզ յանձնուած էր կնքուած ծրարի մը մէջ: Երբ բացինք ծրարը, մեր առաջին հայեացքը ինկաւ սահմաններու վրայ, որոնց նկարագրութենէն տեսանք, Թէ Հայաստանէն կը խլուէին ոչ միայն Կարսի նահանգը, այլ նաեւ Ալեքսանդրապոլը, Սուրմալուի գաւառը եւ Երիվանին, Հայաստան դառնապարտուած էր խեղդուելու անառանելիօրէն նեղ սահմաններու մէջ: Վրացիներն եւս ուրախանալու բան մը չունէին, որովհետեւ իրենցմէ կը խլուէր Ախալցխայի գաւառի մէկ կարեւոր մասը: Մեր վրդովմունքին սահման չկար:

Հետեւեալ օրը, Մայիս 12ին, մեր պատուիրակութիւնը հաւաքուեցաւ խորհրդակցութեան: Ընդհանուր կարծիքը այն էր, Թէ պէտք է պինդ կանգնիլ Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագրին դեմին վրայ եւ յենուիլ զայն ստորագրող Գերմանիոյ, Աւստրիոյ ու Պուլկարիոյ վրայ: Ժողովէն յետոյ մենք անմիջապէս գացինք Զօր. Ֆոն Լոսովի մօտ, որ միակ ներկայացուցիչն էր Թուրքիոյ դաշնակիցներուն, եւ մեր առանձին բողոքը ներկայացուցինք Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագիրը այնքան կոպիտ կերպով խախտելուն համար: Զօր. Ֆոն Լոսովը արդէն գիտէր Թուրքերուն պահանջները: Զուսպ, բայց որոշ կերպով ան հասկցնել տուաւ մեզ, Թէ ինք համամիտ է մեզ, սակայն պարտաւոր է վերապահ ըլլալ:

Լեփսիուսի «Գերմանիա եւ Հայաստան» գրքէն կը հասկցուի, որ Զօր. Ֆոն Լոսովը նոյն դիշերն իսկ վրդովմունքով լի հեռագիր մը ուղղած է Պոլսոյ գերման դեսպանին եւ Պերլինի կառավարութեան՝ Թրքական պահանջներու մասին: Այդ հեռագրի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

«Ամէն սահման անցնող բրէական պահանջները՝ անջատելու զուտ հայկական գաւառները, ինչպէս են Ախալքալաքը, Ալեքսանդրապոլը եւ Երեւանի նահանգի մասերը, կը խախտեն Պրեսթ–Լիթո-

վըսֆի դաշնագիրը ադաղակող կերպով եւ նկատի ունին ոչնչացնել Հայերը Անդրկովկասի մէջ: Այսօր երեկոյեան Թուրքերը վերջնագիր ներկայացուցին թոյլ տալու, որ իրենց զօրքերը անցնին Ալեքսանդրապոլի վրայով Ջուլֆա եւ այդ մասին ոչինչ հաղորդեցին ինձ: Ես բաղոքեցի այդպիսի ընթացքի դէմ»:

Այս հեռագիրը ուղարկելով Պերլին գերման կառավարութեան՝ Պոլսոյ գերման դեսպանը իր կողմէն կը թելադրէ երկու պայման իրը հիմք հաշտութեան, — Ա.) Թուրքիա պէտք է ընդունի Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագիրը, եւ Բ.) Դիւրացնելու համար Թուրքերուն նահանջը դէպի Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագիրը՝ կատարել փոխանակութիւն, այսինքն՝ առաջարկել Թուրքերուն վերցնել Ախալցխա գաւառի Թրքական մասը եւ ատոր փոխարէն վերադարձնել Կարսի չրջանի հայկական մասը (Կազգուան): Գերման դեսպանը կ'աւելցնէ, թէ Ռուսիոյ պէյ եւ վճռիպ փաշա համաձայն են այսպիսի փոխանակութեան մը, բայց Լենինը փաշա կը պահանջէ անմիջապէս վերջնագիր մը տալ: Դեսպանը կը յայտնէ այն կարծիքը, թէ այդպիսի վերջնագիր մը առաջ պիտի բերէ նոր պատերազմ Կովկասի մէջ, եւ անհրաժեշտ կը դտնէ յայտարարել վարչապետ Թալէաթ փաշային, թէ Թրքական այդպիսի քաղաքականութիւն մը Կովկասի մէջ չի կրնար արժանանալ Թուրքիոյ դինակիցներու պաշտպանութեան, այլ ընդհակառակն, պիտի մեծապէս վնասէ Թուրքիոյ չահերուն, հանդիպելով դինակիցներու բուռն դիմադրութեան:

Այսպէս կը մտածէին ու կը զործէին գերման Զօր. Ֆոն Լոսովը Պաթումի եւ գերման դեսպան Կոմս Պերնստորֆը Պոլսոյ մէջ: Այդ օրերուն, այսինքն Մայիս 15ին, Թիֆլիս հասած էր գերմանական պատուիրակութիւն մը Զօր. Ֆոն Կրեսսի դլխաւորութեամբ: Պատուիրակութիւնը ունէր ռազմական եւ քաղաքական առաքելութիւն:

Այդ առթիւ գերման արտաքին զործոց նախարարի օգնական Կէօպպէրթ կը հաղորդէր Հայոց Ազգային Խորհուրդի ներկայացուցչութեան հետեւեալը. «Թուրքերը կ'ուզեն ընդարձակել Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագրին սահմանները: Ասիկա առաջ պիտի բերէ բաղխում անոնց եւ Հայերու միջեւ: Այս հարցի մասին գերման կառավարութիւնը բանակցութիւններ կը վարէ թրքական կառավարութեան հետ: Անհրաժեշտ է որ դուք երթաք Կովկաս եւ տեսնուիք Զօր. Ֆոն Կրեսսի եւ Զօր. Ֆոն Լոսովի հետ»:

Յունիս 9ին գերման բանակի ընդհանուր հրամանատար Հինտենպուրկը հետեւեալ հեռագիրը ուղղած է Լենինի փաշային.—

«Գերման գերագոյն հրամանատարութեան անունով կը խընդրեմ Ձերդ Գերազանցութենէն հրամայել, որպէսզի բոլոր թրքական զօրքերը դուրս բաշուին Կովկասի սահմաններէն, բացի Կարսէն, Արտահանէն եւ Պաթումէն»:

Գերմանական այս բաղաքները եւ քայլերը երկու պատճառ ունէին: Առաջին՝ անոնք կ'ուզէին հատատա կենալ Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագրի պայմաններու գեմին վրայ, որ անոնց կողմէ նախօրօք գծուած եւ որոշուած էր, ինչպէս չատ մը ուրիչ բաներ պատերազմի վերաբերմամբ: Եւ երկրորդ՝ անոնք տեղեակ էին իրերու խական վիճակին Կովկասի մէջ Զօր. Ֆոն Լոսովի եւ Հայոց Ազգային Խորհուրդի ներկայացուցչութեան միջոցով, որ այն ատեն Պերլին կը դտնուէր. Թուրքերը իրենց ընթացքով կը խախտէին ռազմական ընդհանուր ծրագիրը, որուն համաձայն Թրքական ուժերը պիտի դործէին հարաւի ուղղութեամբ ընդդէմ անգլիական չարժման դէպի Պաղտատ, մինչդեռ անոնք կ'երթային դէպի հիւսիս՝ Պաքու եւ Հիւսիսային Կովկաս իրենց սեփական համաթրքական նպատակներու իրագործման համար:

Այս հողի վրայ տեղի կ'ունենար բաղխում Թուրքերու եւ իրենց դինակիցներու միջեւ: Այս պարագան բացատրելին ինձ նաեւ վեհիպ փաշան եւ Զօր. Ֆոն Լոսովը: Ակէ մտատմբ հասկնալի պիտի բլլայ, թէ ինչու Գերմանացիները կ'աշխատէին պաշտպանել մեր չահերը:

Փոքձեր բրին նաեւ Պաթումի բանակցութիւններուն մասնակից դարձնել Պուլկարներն եւս, որուն համար որոշեցինք նոյն իսկ պատուիրակ դրկել Վառնա, բայց դէպքերու դահավէժ ընթացքը թոյլ չտուաւ իրագործել այդ ծրագիրը:

Իրենց նոր պայմաններուն պատասխան չստանալով՝ Թուրք պատուիրակները Մայիս 14ին նոր պահանջ մը ներկայացուցին մեզ՝ թոյլ տալ Թուրք զօրքերուն Ալեքսանդրապոլի վրայով անցնիլ Ջուլֆա: Այս առթիւ ես ստիպուած եղայ երթալ Նոթանեպի կայարանը ուղիղ հեռագրաթելով խօսելու Ահարոնեանի եւ Կաբճիկեանի հետ՝ խնդրելով անմիջապէս քննութեան առնել Թրքական պահանջները եւ մեզ չուտափոյթ պատասխան տալ: Սակայն մինչեւ մեր պատասխան առնելը, Մայիս 14—15ի գիշերը ժամը 1ին, տեսակցութիւն մը տեղի ունեցաւ, որուն կը մասնակցէին Խալիլ պէյը, վեհիպ փաշան,

Քաջազնունին եւ ես: Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Խալիլ պէյի բնակարանին մէջ՝ յայտնի Հարուստ Զիլինկարեանի պեղեցիկ տունը: Խալիլ պէյը կ'ըսէր մեզ. «Հասկցէ՛ք իրերու դրութիւնը: Ես եւ վեհիպ փաշան կը ներկայացնենք կոմիտէի մէջ չափաւոր, հաշտարար հոսանքը. Թալէաթ եւ Էնվէր փաշաները կ'ուզեն ի սպառ ոչընչացնել հայկական հողը: Օգնեցէ՛ք մեզ մեր դիրքը ուժեղացնելու. ըրէ՛ք բոլոր զիջումները, հնարաւորութիւն ստեղծեցէ՛ք մեզ երթալու Ջուլֆա — Պարսկաստան երկաթուղագծով եւ թոյլ տուէ՛ք մեզ երթալու Պաճու եւ Հիւսիս՝ Ղարաֆիլիսէ — Եւլախ ճանապարհով: Իսկ յետոյ, երբ պատերազմը վերջանայ, մենք ձեզ օգնութեան կը հասնինք եւ կը վերադարձնենք այն, ինչ որ այսօր ձեզմէ կ'առնենք: Մենք ձեզ կ'օգնենք ապագային: Իսկ ձեր դիմադրութիւնը այսօր միայն պիտի վնասէ ձեզ եւ նոր արիւնահեղութեանց պատճառ դառնայ»:

Խալիլ փաշան յիշեց նաեւ այն բոլոր դէպքերը, երբ Հայերը զործակցեր էին իրեն եւ ըսաւ, թէ ինք եղած է Հայերու լաւ խորհրդատուն: Ես եւ Քաջազնունին մեր սրտի ամբողջ զառնութիւնը յայտնեցինք անոնց՝ չեշտելով որ Թուրքերը ուրիշ քաղաքականութիւն չունին բացի Հայերու բնաջնջումէ: Մենք ըսինք, որ Հայերն ալ համաձայնութեան եղբ մը կը փնտռեն Թուրքերուն հետ, բայց Թուրքերը իրենց անդիջող ընթացքով կը մղեն մեզ դէպի բաղխում:

Մեր խօսակցութիւնը տեւեց երկու ժամ եւ իրրեւ արդիւնք ա-նոր համաձայնեցանք զերմանական պաշտպանութեամբ թոյլ տալ, որ Թրքական զօրքերը անցնին հայկական հողերով: Այս մասին հաղորդեցինք հեռագրով Թիֆլիս: Գալով հաշտութեան դաշնագրի պայմաններուն՝ Խալիլ պէյը հաղորդեց մեզ, թէ միմիայն իր հաշտարար կամքն է, որ արգելք կը զառնայ դէպքերու զահավիժման, որովհետեւ Թրքական վերջնագիրը իր դրպանին մէջն է, եւ ինքը կը պահանջէ անմիջապէս զայն ներկայացնել, բայց ինքը կը ձգձգէ այն յոյսով, որ Անդրկովկասը առանց վերջնագրի ալ անհրաժեշտ զիջողութիւններ պիտի ընէ:

Սակայն, Անդրկովկասեան կառավարութիւնը Մայիս 15ի հեռագրով կը հրահանգէր իր պատուիրակութեան բանակցութեանց մտնել Թուրքերու հետ Ալէքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղագծի վերաբերմամբ, իսկ մինչեւ համաձայնութեան կայանալը կը հրամայէր զօր. Նազարբէկեանին «պահել Ալէքսանդրապոլը եւ երկաթուղագիծը զինու զօրութեամբ»:

Մայիս 15ին Թուրքերը նորէն պնդեցին թէ Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագիրը միակ հիմքը չի կրնար ծառայել հաշտութեան համար, եւ թէ առանց Գերմանացիներու եւ միւս դինակիցներու ալ հաշտութիւնը կարող է կնքուիլ. ապագային անոնք կրնան միանալ:

Մայիս 16ին մենք երկար զրութեամբ մը պատասխանեցինք Թուրքերու պահանջներուն եւ առաջարկներուն՝ նորէն յենուելով Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագրին վրայ եւ պահանջելով Գերմանիոյ եւ միւս դինակիցներու մասնակցութիւնը: Բայց այն ատեն, երբ մենք կը բանակցէինք Թուրքերու հետ Պաթումի մէջ հաշտութեան պայմաններու մասին, Թուրքերը Մայիս 15ին առաւօտեան ժամը 7·15ին, յանկարծ, յարձակում զործած էին Ալէքսանդրապոլի վրայ՝ նախօրօք երեք ժամ ժամանակ տալով քաղաքը զատարկելու համար եւ առանց սպասելու պատասխանի յարձակած եւ զրաւած էին քաղաքը:

Մայիս 17ին եւ 18ին եռանդուն հեռագրային փոխանակութիւն տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի եւ Պաթումի միջեւ: Դաշնակցութեան խմբակցութիւնը Սէյմի մէջ խնդրած էր մեզմէ հեռագրով երեք բան, Ա) Որ Գերմանացիք պաշտպանեն Ալէքսանդրապոլ–Ջուլֆա երկաթուղագիծը, Բ) Որ հայկական զօրքերը մնան իրենց դիրքերուն մէջ երկաթուղիի երկու կողմերու վրայ, եւ Գ) Որ հաշտութեան պատուիրակութիւնը, եթէ առանձայ այս երաշխիքները, հրաժարակէ կոչ մը ուղղուած ժողովուրդին՝ հանդարտ մնալու իրենց տեղերը: Հեռագիրը ստորագրուած էր Կարճիկեանի կողմէ:

Մենք անմիջապէս դիմեցինք Զօր. Ֆոն Լոսովին եւ Խալիլ պէյին այդ երեք պահանջները իրագործելու համար: Զօր. Ֆոն Լոսովը յայտնեց, թէ Թուրքերը չատ քիչ հաշուի կ'առնեն իր բողոքները, բայց խոստացաւ այդ մասին յարաբերութեան մէջ մտնել իր կառավարութեան հետ: Խալիլ պէյը եւ Վեհիպ փաշան պատասխանեցին. «Ինչի՞ են պէտք ձեզ Գերմանացիները: Մենք իմիներս կրնանք ձեզ հետ համաձայնութեան գալ: Թող բնակչութիւնը մնայ իր տեղը»: Զատանալով որեւէ երաշխիք՝ մենք որեւէ կոչ չհրատարակեցինք:

Տեսնելով, որ անմիջական բանակցութիւններու միջոցով մեր եւ Թուրքերու միջեւ անկարելի է որեւէ համաձայնութեան գալ, Զօր. Ֆոն Լոսովը Մայիս 19ին ուղարկեց Անդրկովկասեան պատուիրակութեան հետեւեալ ուշագրաւ նամակը.—

«Պաթումի բանակցութիւնները առաջ չեն երթար եւ ցարդ որեւէ արդիւնք չտուին, սակայն որովհետեւ բոլոր կողմերու շահերն

ալ կը պահանջեն որ՞ան կարելի է շուտ որեւէ արդիւնքի հասնիլ, ուստի պատիւն ունիմ առաջարկելու Ձեզի, պարոն նախարար, իմ բարի ծառայութիւնները իրրեւ միջնորդի: Կը խնդրեմ Ձեզմէ պաշտօնական ճանապարհով հաղորդել ինձ, թէ արդեօ՞ք Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը պատրա՞ստ է ընդունելու իմ առաջարկը:

ՖՈՆ ԼՈՍՈՎ»

Մեւնոյն օրը, երեկոյեան ժամը 8·30ին տեղի ունեցաւ պատուիրակութեան նիստը այդ առթիւ: Ես եւ Ֆալդոնունին, ինչպէս նաեւ վրացի պատուիրակները անմիջապէս տուինք մեր համաձայնութիւնը, մինչ Թաթար ներկայացուցիչները՝ Համիտնակին եւ Ռասուլ Զադէն երկար ժամանակ կը տատանէին: Անոնք կ'առաջարկէին նախ հարցնել Թուրքիոյ կարծիքը՝ վախնալով անոնց համար անախորժ քայլ մը ընելէ: Երկար խօսակցութիւններէ ետք անոնք ալ իրենց համաձայնութիւնը տուին ի վերջոյ: Եւ մենք դիչերուայ ժամը 12ին մեր դրական պատասխանը հաղորդեցինք Ձօր· Ֆոն Լոսովին:

Թուրքերը դրաւելով Ալեքսանդրապոլը՝ կը չարունակէին իրենց առաջխաղացքը: Ձօր· Նազարբէկեանը Մայիս 20ին հեռագրեց, որ «հակառակ զինադադարին՝ Թուրքերը կը չարունակեն առաջ չարժիլ Ղարաքիլիսէի ուղղութեամբ եւ դուրս են քաշած մեր պահակաղօրքը Արաքիրդ գիւղէն: Անոնք առաջ կը չարժին Լոռիի ուղղութեամբ Ղարաքիլիսէի վրայ եւ հաւանաբար այնտեղէն պիտի անցնին Թիֆլիս: Ասկէ կ'եզրակացնեմ, որ Ալեքսանդրապոլի եւ երկաթուղիի դրաւումը պատրուակ մըն էր միայն»:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը, տեսնելով որ բաղխումը որոշապէս ատացեր է հայ-Թրքական պատերազմի մը բնոյթը, ուղարկեց Պաթում նոր պատուիրակութիւն մը յանձին Տոքթ· Համօ Օհանջանեանի եւ Աբչակ Զորաբեանի՝ գերման կառավարութեան հովանաւորութիւնը Ձօր· Ֆոն Լոսովի միջոցով: Հայոց Ազգային Խորհուրդի պատուիրակութիւնը եկաւ Պաթում Մայիս 20ին: Մենք բացատրեցինք անոր, որ Անդրկովկասեան Սէյմի պատուիրակութեան մահմետական անդամները ոչ միայն մեզ չեն օգներ, այլ ուղղակի կը վնասեն: Անոնք կը մերժեն մեր ամենատարրական պահանջներն իսկ: Այսպէս, օրինակ, երբ մենք Թուրքերէն կը պահանջենք Թողուլ մեզի Ալեքսանդրապոլի գաւառի հայկական մասերը, Աորբէջանի Թաթարները ատոր դէմ կը պնդեն, Թէ Հայաստանի հանրապետութեան մայրաքաղաք պէտք է ըլլայ Վաղարշապատ (Էջմիածին) գիւղը՝ պահանջելով կապել երեւանը Աորբէջանին: Ուսուբեկովի և Խանխոյսքիի բերանով անոնք կը պնդեն Թէ երեւանը Թաթարական քաղաք է, ուստի մահմետականները պիտի չներեն, երբ երեւանը զիջին Հայերուն: Աորբէջանի պատուիրակութեան եռեւ հաւաքուած էին Գանձակի եւ Ախալցխայի մահմետականներու ներկայացուցիչները՝ Սուլթանովը, Ռամֆիսկիովը եւ ուրիշներ, որոնք ուզղակի կը հրաւիրէին Թուրքերը գրաւել Կովկասը: 40 տարբերութիւններով յատուկ գրութիւն մը եւս ներկայացուցած էին Ախալցխայի եւ Ախալքալաքի Թուրքերուն կողմէ· որով կը պահանջուէր միացընել այդ գաւառները Թուրքիոյ:

Այսպիսի պայմաններու մէջ, չրջապատուած ամէն կողմէ թշնամիներով, մեր միակ յոյսը կը մնար Գերմանացիներու միջնորդութիւնը: Մենք քննութեան առնելով ստեղծուած կացութիւնը՝ եկանք այն եզրակացութեան, Թէ ճիշդ է Հայոց Ազգային Խորհուրդի տեսակէտը· պատրաստեցինք քարտէսներ, Թուական տեղեկութիւններ եւ գրաւոր դեկուցում՝ որոշելով յանձնել զանոնք Ձօր· Ֆոն Լոսովին եւ ընթացք տալ Ազգային խորհուրդի հրահանգին անյապաղ:

Ֆալդոնունին եւ ես, Վրացիներու հետ միասին, գացինք Ձօր· Ֆոն Լոսովի մօտ, Մայիս 21ին, բացատրելու համար անոր Հայերու վիճակը: Ան Թելադրեց մեզի մեր խնդիրքը ներկայացնել գրաւոր կերպով, եւ մենք այդ ըրինք Մայիս 22ին: Մայիս 23ին, Ձօր· Ֆոն Լոսով երկար ու մանրամասն հեռագրով մը՝ ուղղուած Պոլսոյ գերման դեսպանին՝ բացատրեց մեր հարցի էութիւնը: Այդ հեռագրի մէջ ան կը մատնանչէր, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդի ներկայացուցիչները եւ Անդրկովկասեան պատուիրակութեան անդամ հայ նախարարները Գերմանիայէն կը սպասեն օգնութիւն եւ փրկութիւն իրենց ժողովուրդի ներկայ ողբերգական վիճակէն: Ձօր· Ֆոն Լոսով կը ներկայացնէր նաեւ հայ զաղթականներու անտանելի կացութիւնը· կը բացատրէր Թուրքերու տարապայման պահանջները եւ կը պաչտպանէր այն միտքը, Թէ Թուրքերու իսկական նպատակն է յափըչտակել հայկական հողերը եւ բնաջնջել հայ ժողովուրդը: Ձօր· Ֆոն Լոսով կը խնդրէր չհաւատալ էնվէր եւ Թալէաթ փաչաներու հաւատիացումներուն, եւ մեկնելով գերման չահերու տեսակէտէն, կ'ըսէր Թէ Հայերը պիտի անչնին պարտիզանական կռիւներու, պիտի փճացնեն երկաթուղային հաղորդակցութիւնը եւ ծանր վիճակի մէջ պիտի դնեն Կովկասեան ճակատը:

Յաւել պէյ եւս հեռագրական հաղորդակցութեան մէջ կը դըտնըէր եւ կը վստահեցնէր մեզ թէ ինքը կը ջանայ համոզել Էնվէրը եւ Թալէաթ փաշաները դիջումներ ընելու, սակայն, կ'աւելցնէր, թէ կամիէն ոչ մէկ դիջում կ'ուզէ ընել:

Իրերու վիճակը հետեւեալն էր. Գերմանացիները հետզհետէ կը զօրանային Թիֆլիսի մէջ՝ պաշտպանելու համար Վրացիները ու Վրաստանի սահմանները, իսկ Թուրքերը կը շարժէին հայկական հողերով եւ պատերազմ կը մղէին Հայերու հետ: Պաթումի մէջ հարցերը մեռեալ կէտի մը յանգած էին:

Մայիս 22ին Պաթում եկաւ «Կիւլ Ձեմալ» նաւով, ծովային նախարար Ձեմալ փաշան: Ան այցելեց մեր պատուիրակութեան: Շատ լաւ կը յիշեմ այդ օրը: Պատուիրակութիւնը ողջունեց Ձեմալ փաշայի գալուստը երեք ճառերով. Վրացիներու կողմէ խօսեցաւ Ջաւախիշվիլի, Հայերու կողմէ՝ ես եւ Թաթարներու կողմէ՝ Ռասուլ Զադէ: Մենք համերաշխաբար խօսեցանք Անդրկովկասի չահերու մասին եւ ապա մեղմէ իւրաքանչիւրը մասնաւոր կերպով կանգ առաւ իր ազգային չահերու վրայ: Մեր ճառերուն մէջ մենք մասնաւորեցինք այն միտքը, թէ փոխանակ արիւն թափելու, պէտք է ապրելու, շինելու, աշխատելու եւ կերակրուելու հնարաւորութիւն տալ բոլորին: Ես, մասնաւորապէս, մասնաւորեցի պատերազմի սարսափներն ու աւերները եւ խնդրեցի վերադառնալ դաշնագրի պայմաններուն:

Ձեմալ փաշա, պատասխանելով Ռասուլ Զադէի ճառին, շատ ջերմ թօնով մը ըսաւ, որ Ատրբէյճանցիք Թուրքերու սիրելի եղբայրներն են եւ թէ Թուրքերը եկած են «ազատագրելու» դանոնք: Դառնալով Ջաւախիշվիլիին եւ Վրացիներուն Ձեմալ փաշա խօսեցաւ նոյնպէս սիրալիր եւ հաճոյալի թօնով մը, որ ի վերջոյ նոյնիսկ դարձաւ սըրտապին: Ան ըսաւ, թէ Թուրքերու եւ Վրացիներու միջեւ, ճիշդ է, եղած են անցողակի թիւրիմացութիւններ, բայց ինքը վստահ է, թէ ապագային անոնք պիտի չկրկնուին այլեւս եւ շատ դիւրութեամբ կարելի պիտի ըլլայ համերաշխ գործակցութեան մը գետինը մշակել: Դառնալով, վերջապէս, ինձ՝ անոր դէմքը մռայլեցաւ եւ թօնը չորցաւ. ան կը խօսէր արդէն թոյլ եւ դանդաղ ձայնով մը, աչքերը լեցուն էին դժուան եւ մռայլ կայծերով. Ան ըսաւ. «Թուրքերու վէճը Հայերու հետ հին է, եւ Հայերը ոչ մէկ բայլ կ'ընեն հաշտուելու համար Թուրքերու հետ: Այս ընթացքը պատճառ պիտի դառնայ Հայերու նոր դժբախտութեանց»: Ձեմալ փաշա յիշատակեց Անդրանիկի անհաչտ դիրքը Զանգեզուրի մէջ, Հայերու կապը պոլշեւիկներու հետ, հայկական «պահանջները» մահմետականներու նկատմամբ: Անոր ամէն մէկ խօսքին մէջ կը զգացուէր, թէ որպիսի ահաւոր անդունդ մը կայ Թուրքերու եւ Հայերու միջեւ, եւ թէ որպիսի անյաղթելի առելութեամբ լեցուած է փաշային սիրտը հանդէպ Հայերուն, որոնք կանգնած էին Թուրքերուն ճամբուն վրայ:

Ձեմալ փաշային եւս պատահեցայ առիթ ետք նաեւ Պոլսոյ մէջ ու այնտեղ ինքը պատ աւելի մեղմ տրամադրութեան մէջ, բայց Պաթումի մէջ իր դիրքը բացարձակապէս թշնամական եւ անհաչտ էր մեղի հանդէպ:

Հետեւեալ օրը հանդիսաւոր ճաշկերոյթ մը տեղի ունեցաւ Թրքական նաւի վրայ ի պատիւ Անդրկովկասեան պատուիրակութեան: Արտաքին վերաբերմունքը շատ սիրալիր էր. նաւը զարդարուած էր դրօշակներով, ծաղիկներով եւ մեզ դիմաւորեցին խոնարհ ողջոյններով: Ճաշի առեն դիս նստեցուցին Ձեմալ փաշայի եւ Տոքթ. Պեհաէտտինի Շաքիրի միջեւ: Վերջինս պատմեց, թէ ինչպէս ինքը մասնակցեր էր Էնվէր փաշայի արշաւանքին 1914 թ. Արտահանի ուղղութեամբ եւ թէ ինչպէս գնդ. Ռիպա պէյի հետ կատմակերպեր էր աճառական չէթաները: Եւ յայտնեց, թէ ինքը Հայերու պղնիւ թըշնամին է:

«Հայերը, ըսաւ ան, կանգնած են մեր համիսլամական եւ համաթրքական սրբազան իտէալներու իրականացման ճամբուն վրայ, եւ մենք անխուսափելիօրէն կը բաղխինք անոնց հետ: Ատիկա վեր է եւ դուրս է մեր անձնական զգացումներէն ու տրամադրութիւններէն: Մենք հարկադրուած ենք տարերայնօրէն ոչնչացնել մեր ճամբուն վրայէն այն ամէնը, ինչ որ արգելք կը հանդիսանայ մեր ազգային սրբազան իտէալներուն: Եւ յետոյ, դուք միշտ Ռուսերուն հետ էք. դուք անոնց առաջապահն էք, իսկ Ռուսերը մեր ոխերիմ թշնամիներն են: Պատմական թշնամիները: Մտածեցէք այս մասին, փոխեցէք ձեր հոգեբանութիւնը եւ օրիէնտացիան: Դուք թշնամի էք եւ ես ալ թշնամի եմ, բայց մենք ընկերակիցներ ենք. մենք կը հասկընանք կենդանի մարմնի կեանքը, եւ անոր մէջ չկայ մարդասիրութիւն կամ կամքի տկարութիւն: Զօրաւոր եւ կենսունակ մարմնի իրաւունքն է, այն միակ իրաւունքը, որով կ'ապրի մարմինը: Այդպէս է ե՛ւ ազգերու կեանքին մէջ: Այդտեղ չկայ մեղկ զգայնականութիւն, կայ միայն ինքնապաշտպանութեան բնազդ եւ զգացում»:

Ես, հարկաւ, պատասխանեցի իրեն ինչ որ պէտք էր, բայց ակներեւ էր, որ մենք կը խօսէինք տարբեր լեզուներով, ու մենք

բաժնուեցանք առանց որեւէ կերպով համոզած ըլլալու զիրար։

Այդ խօսակցութենէն առաջ օր ետք Ինվէր փաշան պաշտօնական դիմում ըրաւ մեզի՝ Հայերուս հայ-թրքական զինադադարի մը կնքելու մասին։ Արդեօք ճի՞շդ վարուեցանք մենք թէ սխալ՝ տարբեր խնդիր է· բայց, ինչպէս եւ 1914 թ·, մենք մերժեցինք այդ առաջարկը։

Քանի մը ամիս ետք, իմացայ, որ Ճեմալ փաշան իրեն հետ պաթումէն տարած էր շատ արժէքաւոր ապրանքներ ու այդ առթիւ իրեն դէմ նոյնիսկ դատական քննութիւն էր սկսած, որ սակայն, անհետեւանք մնաց։

Երբ Ճեմալ փաշա հեռացաւ Պաթումէն, միւս օրն իսկ հանդիպեցայ Կոմս Շուլենպէրկին, որ նոր էր եկած Պերլինէն։ Շատ հետաքրքրական մարդ էր ան· եկած էր Պաթում իբրեւ զերման սպայ։ Զինքը կը ճանչնայի դեռ 1912 թ· պատերազմէն առաջ եղած էր Թիֆլիսի զերման ընդհանուր հիւպատոսը, կը խօսէր ռուսերէն եւ ֆրանսերէն, լաւ կապեր ունէր Թիֆլիսի ամենաբարձր հասարակութեան հետ եւ ամենալայն ու ամենախոր կերպով ուսումնասիրած էր կովկասի կեանքը։ Պատերազմէն ամիս մը առաջ Կոմս Շուլենպէրկ տրձակուրդով մեկնեցաւ հայրենիք։ Եւ 1914ին, երբ Ինվէր եւ Իհսան փաշաները երեք զօրաբանակներով յարձակում գործեցին կովկասի վրայ, անոնց սպայակոյտին մէջ կը գտնուէր նաեւ Կոմս Շուլենպէրկը։ Երբ Թուրքերը պարտուեցան, ան ալ անհետացաւ, թէեւ ռուսական զօրավարները կ'ուզէին զինքը գերի վերցնել։ Եւ ահա, յանկարծ, երեւցաւ Պաթումի մէջ։ Ան բացատրեց ինձ, որ նշանակուած է իրեւ անգամ զերման զինուորա-քաղաքական առաքելութեան կովկասի մէջ։ Ես բացատրեցի անոր մեր տեսակէտը, եւ ան, ընդառաջ երթալով մեզի, ըսաւ· «Մենք՝ Գերմանացիներս շահագրգռուած ենք Անդրկովկասի անկախութեամբ։ Եթէ դուք՝ Հայերդ օգնէք Լոռիի շրջանի գերման պաճրագործներուն եւ գործարանատէրերուն, այն ատեն մենք կ'օգնենք ձեզի համար նպաստաւոր կերպով լուծելու այդ վիճելի շրջանի բախտը»։ Պէտք է ըսել, որ այդ շրջանին մէջ կը գտնուէին զերման խոշոր գործարան մը Ֆոն Կուչենրաիթի անունով, ինչպէս նաեւ չարք մը ուրիշ մանր գործարաններ։ Այդ շրջանի վրայ յատկութիւն ունէին վրացիները եւ այդ պատճառով է, որ յետոյ տեղի ունեցաւ հայ-վրացական պատերազմը, որմէ ետք անիկա սուացաւ չէզոք գօտի անունը։

Կոմս Շուլենպէրկը ծանօթանալով իրերու վիճակին՝ Մայիս 23ին մեկնեցաւ Թիֆլիս։

Ֆոն Լոսովը, առանալով մեզմէ համաձայնութիւն իր ըրած առաջարկին համար, դիմեց նոյն պահանջով նաեւ Թուրքիոյն, բայց անոնցմէ մերժուեցաւ։ Եւ Մայիս 24ին հաղորդեց մեր պատասխանին, թէ իր միջամտութեան ջանքերը, ժամանակաւորապէս, յաջողութիւն չեն ունեցած։

Մայիս 25ին, Զիչերին Մոսկուայէն հեռագրով մը հաղորդած էր զերման դահլիճին, թէ խորհրդային կառավարութիւնը պատրաստ է բանակցութիւններ վարել Անդրկովկասեան կառավարութեան հետ, Անդրկովկասի մօտ գտնուող որեւէ քաղաքի մէջ, առանց նախօրօք վճռելու Անդրկովկասի անկախութեան խնդիրը։

Երբ Պաթումի մէջ է դերեւ կ'ելլէին հաշտութեան փորձերը Անդրկովկասի եւ Թուրքիոյ միջեւ, եւ զերման միջամտութեան առաջարկները ապարդիւն կ'անցնէին, հայկական շրջաններու մէջ տեղի կ'ունենար կանոնաւոր պատերազմ, որու ընթացքին տեղի ունեցած իրադարձութիւններէն ամէնէն կարեւոր եւ պատմական նշանակութիւն ունեցան երկու ճակատամարտներ՝ Սարդարապատի մէջ՝ Մայիս 24–29 եւ Ղարաքլիսէի մէջ՝ Մայիս 25–29։

Իմ նպատակը չէ այստեղ մանրամասնօրէն նկարագրել այդ ճակատամարտները, բայց այն ինչ որ ինձ ըսած են ռուս, Թուրք եւ հայ զինուորական հեղինակաւոր անձինք, իրաւունք կու տայ պնդելու, թէ այդ ճակատամարտները հայ ժողովրդի ամէնէն լուրջ եւ փայլուն դէպքերն են եղած։ Սարդարապատի հերոսներն էին Դրօ եւ Զօր· Սիլիկեանը։

Յրանսացի քաղաքագէտ Պուատեվարը իր ծանօթ գրքին մէջ հետեւեալ կերպով կը գնահատէ Սարդարապատի ճակատամարտը·

«Երկրորդ հայկական տիվիզիան Զօր· Սիլիկեանի հրամանատարութեամբ կը պաշտպաներ Արաքսի հովիտը՝ երեւանէն դէպի հարաւ, բաղաքէն բաւական մը վերստ հեռաւորութեան վրայ։ Շէֆքի փաշայի ամբողջ բանակը կանգնած էր անոր դէմ։ Մայիս 24ին Զօր· Սիլիկեանը այնպիսի ուժով գրոհ տուաւ Թուրքերուն վրայ, որ կատարելապէս ջախջախեց զանոնք, եւ հայկական հեծելազօրքը հալածեց Թուրքերը մինչեւ Ալեքսանդրապոլի բարձունքները։ Միմիայն ռազմամթերքի պակասն էր որ կանգնեցուց այդ հետապնդումը»։

Այս վայրկեան ճակատամարտը փրկեց Երեւանը՝ Հայաստանի ապագայ մայրաքաղաքը։ Այս ճակատամարտը նոր յաղթանակներու ոգի ներշնչեց հայ զինուորին։

Գրեթէ միաժամանակ, Մայիս 25ին, թրքական զօրամասերը առաջ խաղալով դէպի Թիֆլիս, ճակատամարտի բռնուեցան հայկական առաջին տիվիզիայի հետ Ղարաքիլիսէի մօտ։ Կռիւը տեւեց չորս օր։ Հայկական դիմադրական ուժը, թրքական սպայակոյտի իսկ վկայութեամբ, սքանչելի էր եւ յաւագոյնը ամբողջ պատերազմի ընթացքին։ «Բայց, ի՛նչպէ նոյն Պուատեպար, թշնամիին գերազանց հրետանիի հարուածներէն եւ ռազմամթերքի պակասէն ստիպուած, Հայերը տեղի տուին Թուրքերու գերազանց ուժին։ Եւ հայկական առաջին տիվիզիայի մնացորդները նահանջեցին դէպի Երեւան, իսկ Թուրքերը կոտորեցին Ղարաֆիլիսէի մէջ 7000 բնակիչներ եւ գերիներ»։

Ընթերցողը արդէն գիտէ, որ Մայիս 28ին Թիֆլիսի մէջ յայտարարուած էր Հայաստանի անկախութիւնը։ Սարդարապատը եւ Ղարաքիլիսէն ստեղծած էին մեր ժողովուրդի այն ռազմական ոգին եւ կամքը, որ անհրաժեշտ են անկախ պետութիւն մը կազմելու համար։ Վեհիպ վերջին խօսակցութեան ժամանակ անձամբ ըսաւ ինձ, որ դիմադրական թափը, քաջութեան եւ արիութեան առասկէտով Ղարաքիլիսէի ճակատամարտը իրեն յիշեցուցած էր Տարտանէլի ամէնէն յամառ կռիւները, որոնց ինքը մասնակցած էր։

Ղարաքիլիսէի ճակատամարտէն յետոյ այլեւս լուրջ կռիւներ տեղի չունեցան, միայն Լոռիի եւ Բորչալուի շրջաններուն մէջ թաթարները կը կոտորէին Հայերը, ուր որ կը հանդիպէին։ Զօր. Կորկանեանի աչքին առջեւ թաթարները կոտորած էին 20 հայ երախաներ եւ հայ վարժուհի մը, իսկ դինքն ալ տարած էին անտառ՝ ընդունելով Անդրանիկի տեղ։ Գերմանական եկատերինէնֆէլտ գիւղին մօտ, թաթարները շրջապատած էին 300ի չափ Հայեր դաշտի մէջ եւ կոտորեր էին, ինչպէս այդ մասին հաղորդած էր գերման սպայ Վալքէր իր կառավարութեան։ Իսկ նախկին գերման հիւպատոս Աֆտերս, Մայիս 14ին, կարգէն կը հաղորդէր Թուրքերու վայրագութեանց մասին՝ երկնկա–խրդում–կարս ճամբուն վրայ։

Մայիս 25ը Պաթումի մէջ ազգերդական օր մըն էր մեզ համար։ Գերման զօրավարի միջնորդութեան ձախողանքէն յետոյ, մենք ինկած էինք անել վիճակի մէջ։ Թաթարներն ու Վրացիները չէին ուզեր պատերազմիլ։ Թաթարները կը պահանջէին հաշտութիւն որեւէ գնով, իսկ Վրացիները ապահոված էին ինքզինքին գերմանական ուժով։ Եւ մենք էինք միայն, որ կը պատերազմէինք Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսէի մէջ։ Մեր ճամբանները բաժնուած էին եւ ընդհանուր լեզու բացարձակապէս անկարող էինք գտնել։ Օդին մէջ արդէն կը

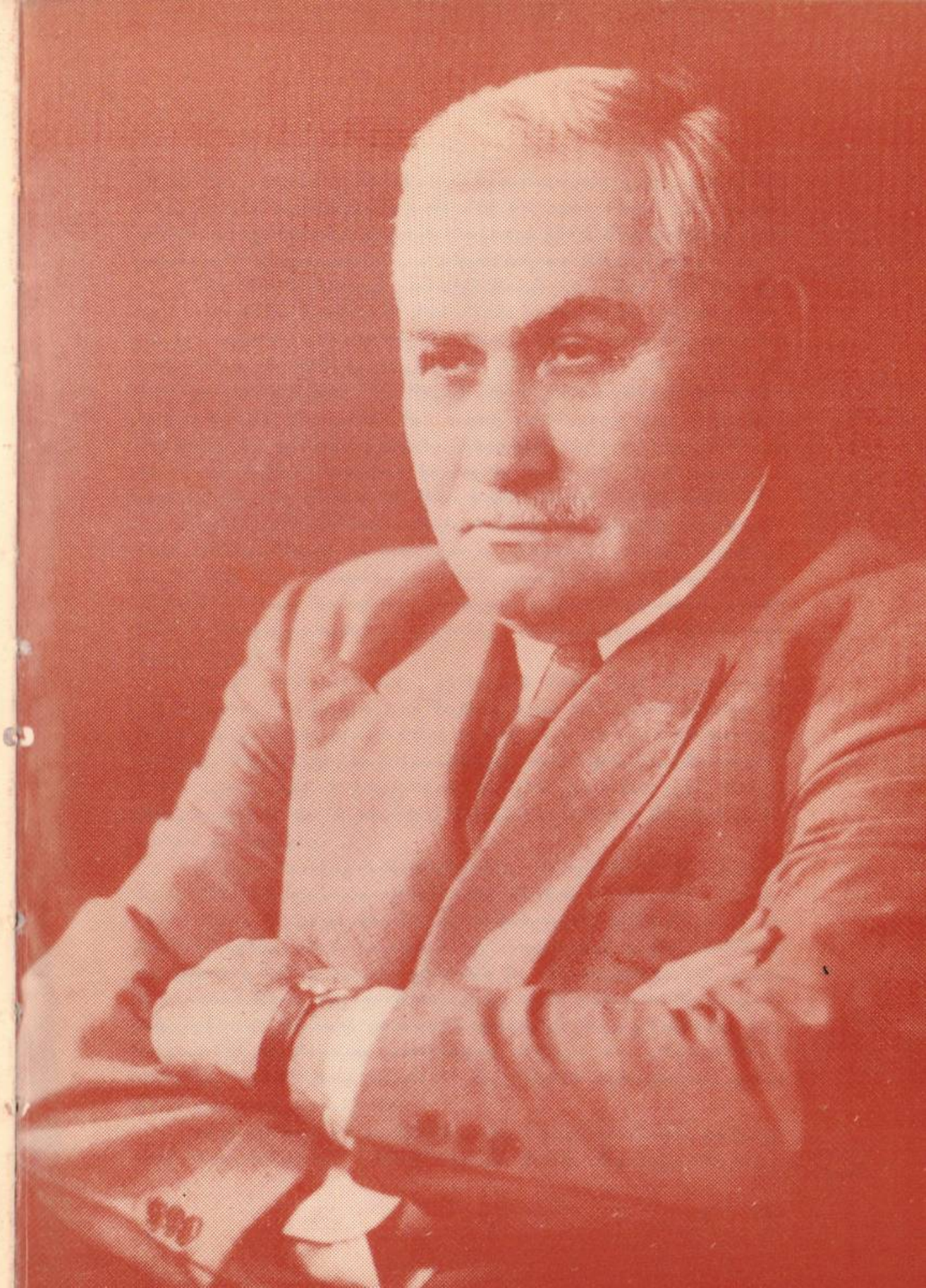

դգացուէր, որ Անդրկովկասեան հանրապետութիւնը կը քայքայուի, բայց ինչպէս հանդուցեալի տան մէջ մահուան մասին չեն խօսիր, այնպէս ալ կը խուսափէինք որեւէ ակնարկ ընելէ Անդրկովկասի հանրապետութեան քայքայման ու անդամահատութեան վրայ:

Այդ մասին, սակայն, առաջին խօսքն ըրաւ Զօր. Ժոն Լոսովը, որ Մայիս 25ին, երեկոյեան ժամը 7ին, նամակով մը յայտնեց մեզ, թէ իր ունեցած հաստատ տեղեկութեանց հիման վրայ Անդրկովկասեան հանրապետութիւնը քայքայման վիճակի մէջ է, եւ որովհետեւ ինքը լիազօրութիւններ ունի Անդրկովկասի հանրապետութեան և կառավարութեան վերաբերմամբ, ուստի այժմ, երբ այդ հանրապետութիւնը եւ կառավարութիւնը խնդրական կը դառնար, աւելորդ կը նկատէ այլեւս ժամանակ կորնցնել Պաթումի մէջ եւ որոշած է նոյն երեկոյ իսկ դէպի «Մինսա Խորի» նաւով մեկնիլ Պաթումէն:

Երեկոյեան ուշ ատեն Քալիզնունիի հետ գացինք զօրավարին մօտ՝ «Մինսա Խորի» նաւուն վրայ, խնդրելու անկէ, որպէսզի պաշտպանէ մեր նաւատորմի արդար պահանջները դէպի կառավարութեան մօտ: Զօրավարը խոստացաւ եւ խորհուրդ տուաւ անմիջապէս ներկայացուցիչներ ուղարկել Հայոց Ազգային Խորհուրդի կողմէ Պերլին:

Նաւին մեկնումէն ետք, դիշերուան ժամը 12ին վերադառնալով հիւրանոց, ես իմացայ, որ Պաթում եկած է Ժորտանիան, Վրաստանի ապագայ կառավարութեան նախագահը: Ան եկած էր խորհրդակցելու Ջխենկելիի հետ, Վրաստանի անկախութեան յայտարարութեան հետ կապուած խնդիրներու մասին: Հետեւեալ օրը, Մայիս 26ին, որոշուած էր յայտարարել Վրաստանի անկախութիւնը և Ժորտանիա կը չտապէր:

Ժորտանիա կեդրոնական դէմքն էր Վրացիներու մէջ, ըլլալով Վրաց մենշեւիկ կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի, ինչպէս նաեւ Վրաց Ազգային Խորհուրդի նախագահը: 1900 թ. իսկ կը ճանչնամ զինքը: Շատ խելացի եւ իր ժողովուրդի հոգեբանութիւնը լաւ ըմբռնող հմուտ քաղաքագէտ մըն է, տեսականապէս լաւ պատրաստուած: Անոր ազդեցութիւնը վրացական դանդուածներու վրայ հսկայական է: Կը խօսի շատ դէշ կակազելով, բայց իր ճառերը կառուցուածքի եւ մտքերու տեսակէտով դեղեցիկ են: Դէմքի մկանունքները գրեթէ խաղ չունին եւ կը յիշեցնեն եգիպտական քրմապետի մը արտայայտութիւնը:

Տեղեկանալով Ժորտանիայի գալու նպատակի մասին, ես գացի անոր մօտ անմիջապէս: Անոր հետ էր Փրոֆ. Ալալովը, նոյնպէս

Վրացի։ Ժորտանիան պատմեց Թիֆլիսի մէջ իշխող տրամադրութիւններու մասին, հաղորդեց, որ Հայերը կը չարունակեն պատերազմիլ Թուրքերու հետ, որ Թուրքերը սանձարձակօրէն կը չարունակեն իրենց առաջխաղացքը, եւ յայտնեց թէ այդպիսի պայմաններու մէջ Վրացիներուն ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ յայտարարել Վրաստանի անկախութիւնը։

— Ինչպէ՞ս, բացագանչեցի ես. չէ՞ որ մենք եւ դուք միասին պատերազմի մէջ ենք, ընդհանուր պատերազմի մէջ ընդհանուր թշնամիին դէմ։ Ինչպէ՞ս կրնաք լքել մեզ, երբ մենք դեռ արիւն կը թափենք։ Մի՞թէ ազնիւ բան է այս։

— Ազնիւ բան է այն, ինչ որ օգտակար է ժողովուրդին, պատասխանեց Ժորտանիան։

— Այո՛, ըսի ես, իսկ մե՞նք։

— Մենք չենք կրնար խեղդուիլ ձեզի հետ միասին, պատասխանեց Ժորտանիան։ Մեր ժողովուրդը կ'ուզէ փրկել այն ինչ որ կրնայ։ Դուք ալ պարտաւոր էք համաձայնութեան լեզու մը գտնել Թուրքերուն հետ։ Ուրիշ ելք չունիք։

Ասոր վրայ վերջացաւ մեր խօսակցութիւնը։ Ժամ մը ետք, Ժորտանիան մեկնեցաւ Թիֆլիս՝ Վրաց պատուիրակներու մէկ մասին հետ։

Մեզ իրապէս ուրիշ ելք չէր մնար, բայց եթէ մեր կողմէ եւս յայտարարել Հայաստանի անկախութիւնը։ Բախտորոշ դեր կատարեց այն վերջնագիրը, զոր մենք ստացանք նոյն գիշերն իսկ Թուրքերու կողմէ։

Երեք օր ժամանակ կու տար վերջնագիրը ընդունելու այն դաժան պայմանները, զորս Թրքական պատուիրակութիւնը ներկայացուցած էր Պաթումի խորհրդաժողովի առաջին նիստին իսկ, փակ ծրարով։

Այս վերջնագրէն եւ Վրացիներու մեկնումէն յետոյ, մեզի այլեւս բան չէր մնար ընել Պաթումի մէջ։ Պէտք է փութայինք Թիֆլիս։ Մայիս 26ի երեկոյեան ժամը 7ին մեր գնացքը չարժեցաւ Պաթումի կայարանէն։ Մայիս 27ի առաւօտեան հասանք Թիֆլիս։ Ճանապարհին կայարաններու մէջ կանգնած էին զեմման գինուորներ եւ վրացական սահմանին վրայ կը ծածանէր զեմման դրօշակը։ Վրացիները ապահոված էին ինքզինքնին Թրքական արշաւանքէն։

Ե. ԳԼՈՒԽ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՓԱՅՓԱՅՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ

Թիֆլիս հասնելով՝ Քալաշնունին եւ ես անմիջապէս դացինք Հայոց Ազգային խորհուրդի չէնքը, որ Արամեանցի հսկայ տունն էր, Գալուստեանքի պողոտայի եւ Բարեւտաինսկայա փողոցի անկիւնը։ Մեզ կը սպասէին անհամբեր, մանաւանդ այն պատճառով, որ մէկ կողմէ անոնք կ'ուզէին այդ պահուն արիւնահեղ կռիւներ Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսէի մէջ, իսկ միւս կողմէ չափազանց կասկածելի էր դարձեր Վրացիներու ընթացքը։ Հայերը պարտաւորուած էին որոշել իրենց դիրքը։

Ճիշդ նոյն առաւօտեան, Մայիս 27ին, Զօր. Սիլիկեանէն ստացանք հեռագիր մը, որով կ'ազդէր փամփուշտ ղրկել։ Ազգային Խորհուրդը կազմող կուսակցութիւնները շատ տարբեր կերպով կը վերաբերուէին Վրաստանի անկախութեան յայտարարութեան։ Ոմանք կը կարծէին, թէ Վրացիներու այդ քայլը պէտք չէ հարկադրէ մեզ եւս նոյն քայլն ընելու. ոմանք ալ կ'ըսէին, թէ ժամանակը եկած է վերջապէս, մեր երկիրն ալ յայտարարելու անկախ։

Քալաշնունին եւ ես նոյն օրը երեկոյեան (Մայիս 27) զեկուցում տուինք Պաթումի խորհրդաժողովի մասին։ Նախորդ օրը Սէյ-

մը հանած էր հետեւեալ բանաձեւը. «Նկատի ունենալով, որ պատերազմի եւ խաղաղութեան խնդրին մէջ երեւան եկան հիմնական տարակարծութիւններ Անդրկովկասեան անկախ հանրապետութիւնը կազմող ազգերու միջեւ, որով անկարելի կը դառնայ ամբողջ Անդրկովկասի համար հեղինակաւոր իշխանութեան մը գոյութիւնը, Սէյմը կ'արձանագրէ Անդրկովկասի բայբայման փաստը եւ վար կը դնէ իր լիազօրութիւնները»: Այս բանաձեւէն յետոյ, Վրաստան նոյն օրն իսկ յայտարարած էր իր անկախութիւնը՝ ընտրելով կառավարութիւն Նոյ Ռամիշվիլիի նախագահութեամբ: Վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը հեռագրով հաղորդուած էր 18 պետութիւններու:

Նոյն պահուն յայտնուեցաւ, որ Թաթարները եւս կը պատրաստուին Մայիս 28ին յայտարարել Ատրպէյճանի անկախութիւնը:

Այսպիսի պայմաններու մէջ Հայոց Ազգային Խորհուրդը որոշեց յանձնարարել իր անդամներուն անմիջապէս ցրուիլ եւ մինչեւ հետեւեալ օրը ժամը 10 բերել իրենց կուսակցութեանց վճիռը Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան մասին: Հետեւեալ օրը բոլոր կուսակցութիւններն ալ Ազգային Խորհուրդին մէջ եկան յայտնելու, թէ իրենք կողմնակից են Հայաստանի անկախութեան հռչակման: Անմիջապէս սկսան կազմել անկախութեան յայտարարութեան բանաձեւը, որուն խմբագրութիւնը յանձնուեցաւ Ա. Ահարոնեանի, Նիկոլ Ադրալեանի, Ց. Խալաթեանի եւ ինձ: Ի վերջոյ, ցերեկուայ ժամը 12ին Հայոց Ազգային Խորհուրդի կողմէ ընդունուեցաւ հետեւեալ պատմական բանաձեւը.—

«Անդրկովկասի fաղաքական ամբողջութեան լուծումով եւ Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի անկախութեան հռչակումով ստեղծուած նոր դրութեան հանդէպ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարած է հայկական գաւառներու գերագոյն եւ միակ իշխանութիւնը: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մօտիկ օրերում կազմել Հայոց ազգային կառավարութիւն՝ Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարական բոլոր փունկցիաները՝ հայկական գաւառների fաղաքական ու վարչական դեկը վարելու համար»:

Այս բանաձեւը հրատարակուեցաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդի կողմէ իբրեւ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւն:

Այսպիսով, 1918 Մայիս 28ին, ցերեկուայ ժամը 12ին, հրա-

չակուեցաւ Հայաստանի անկախութիւնը: Կառավարութեան կազմութիւնը յետաձգուեցաւ մինչեւ հաշտութեան պատուիրակութեան Պաթում երթալն ու վերադառնալը, որովհետեւ Քաջազնունիի եւ իմ մասնակցութիւնը կառավարութեան մէջ անհրաժեշտ կը նկատուէր, իսկ մենք պէտք է նորէն երթայինք Պաթում: Թուրքերու վերջնագրին պայմանաժամը կը լրանար հետեւեալ օրը Մայիս 29ին, երեկոյեան ժամը 8ին: Հետեւաբար պէտք էր չտապել:

Մեր՝ արդէն գուտ հայկական պատուիրակութիւնը կազմուեցաւ 3 հոգիէ, նախագահը ես էի, իսկ անդամներն էին Քաջազնունին եւ Մ. Պապաջանեանը: Պատուիրակութեան fարք պլանշ տրուեցաւ եւ մենք Մայիս 28ին, դիշերուան ժամը 12ին մեկնեցանք Պաթում, ուր հասանք հետեւեալ օրը ցերեկուայ ժամը 12ին: Այս անգամ Պաթումի մէջ մնացինք 8 օր միայն, մինչեւ Յունիս 5, եւ ամբողջ ժամանակը զբաղուած էինք հաշտութեան գաշնագրի կազմութեամբ: Առաջին միջադիպին աիտն էր, որ պիտի կատարէր Հայաստանը, եւ մեծ ու խնամքոտ աշխատանք էր պէտք այն ժամանակուայ ծայրայեղ պայմաններու մէջ, ըստ կարելւոյն առնելի դաշնագիր մը կնքելու համար Թուրքերուն հետ:

Հէնց որ Պաթում եկանք, մեր առաջին գործը եղաւ նամակով մը յայտնել Խալիլ պէյին Հայաստանի անկախութեան յայտարարման, ինչպէս նաեւ Թրքական վերջնագրի ընդունման մասին: Նամակը ստացուած էր Մայիս 29ին, երեկոյեան ժամը 7ին, այսինքն՝ վերջնագրի պայմանաժամը լրանալէ 1 ժամ առաջ: Իսկ Վրացիները իրենց յոյսը դնելով Գերմանացիներու վրայ, չէին չտապեր: Միայն Մայիս 31ին անոնք յարաբերութեան մէջ մտան Խալիլ պէյին հետ, թէեւ իրենց ալ վերջնագրի պայմանաժամը կը լրանար Մայիս 29ին, երեկոյեան ժամը 8ին: Այս պարագան չատ դէշ տպաւորութիւն ձգեց Թուրքերու վրայ, բայց այս մասին յետոյ:

Խալիլ պէյ նոյն երեկոյեան իսկ պատասխանեց ինձ, եւ մենք պայմանաւորուեցանք անոր հետ նիստ գումարել հետեւեալ օրը, Մայիս 30ին, ցերեկուայ ժամը 12ին ակումբի չէնքին մէջ: Բանակցութիւնները տեղի կ'ունենային fրանսերէն: Առաջին նիստի աաեն վեհիպ փաշա անձամբ գծեց Հայաստանի սահմանները այն պատմական քարտէսին վրայ՝ որ ինձ մօտ էր թէ՛ Տրապիզոնի եւ թէ՛ հետագային՝ Պոլիս, Ալեքսանդրապոլ ու Երեւան: Երբ մենք նայեցանք քարտէսին վրայ, երկու սուր զգացումներ համակեցին մեզ. առաջին՝ հպարտութիւն, որ մենք ալ զարաւոր պայքարներէ ետք, վերջապէս, դէթ փոքր անկիւն մը ունեցանք աշխարհի քարտէսին

վրայ, եւ երկրորդ՝ դառնութիւն, որ մեզի արուած այդ անկիւնը հազիւ 9,000 քառ. քիլոմեթր կը պարունակէր, որ բացարձակապէս անբաւարար էր մեր ժողովուրդը իր մէջ առնելու համար:

Առաջին նիստը նուիրուած էր սահմաններու քննութեան: Ճիշդ է, Թուրքերը կը խուսափէին նկատի առնել մեր սահմանները Վրաստանի եւ Ադրպէյճանի հետ, անոնք կը գծէին միայն մեր եւ Թուրքիոյ սահմանները՝ ըսելով, որ մենք ինքներս հակակցողութեան դանք մեր հարեւաններուն հետ, անոնց հետ ունեցած մեր սահմաններու մասին: Բայց մենք պիտէինք արդէն, որ Վրացիները մեզմէ կը պահանջեն խոշոր հայկական հողամաս մը մինչեւ Ղարաքիլիսէ, իսկ Ադրպէյճանցիները մինչեւ Երեւան: Անվիճելի հողեր էին միայն Նոր-Պայազիտի գաւառը եւ Ալեքսանդրապոլի լեռնային մասը, որոնց մէջ հազիւ կ'իյնար 13 քիլոմեթր երկաթուղի:

Ամբողջ 3 նիստ նուիրեցինք սահմաններու խնդրին, այստեղ Վեհիպ փաշային ու Խալիլ պէյին լսեցինք շատ մը բաներ, որ այսօր ալ, վաղն ալ առանձնակարգ նշանակութիւն պիտի ունենան հայ ժողովուրդի բախտի համար: Ծոյց տալով քարտէսը եւ նկարագրելով Թրքական ձգտումները, Վեհիպ փաշան ըսաւ.

«Դուք կը տեսնէք որ ճակատագիրը կը բաշէ Թուրքիան արեւմուտքէն արեւելք. մենք հեռացանք Պալքաններէն, կը հեռանանք նաեւ Ափրիկէէն, բայց մենք պէտք է տարածուինք դէպի արեւելք. հոն է մեր արիւնը, մեր կրօնքը ու լեզուն: Եւ ասիկա տարերային ձգողութիւն ունի. մեր եղբայրները Պաքու, Տաղստան, Թուրքիստան եւ Ատրպէյճան են: Մենք պէտք է ճամբայ ունենանք դէպի հոն: Եւ դուք՝ Հայերդ կանգնած էք մեր այդ ճամբուն վրայ: Պահանջելով վանը՝ դուք կը փակէք մեր ճամբան դէպի Պարսկաստան: Պահանջելով Նախիջեւանն ու Զանգեզուրը՝ դուք արգելք կը դառնաք մեզի իջնելու Քուրի հովիտը եւ երթալու Պաքու: Կարսն ու Ախալքալաքը կը փակեն մեր ճամբան դէպի Ղազախ ու Գանձակ: Դուք պէտք է մէկ կողմ քաշուիք եւ մեզի ճամբայ տաք: Ահա թէ ո՛ւր է մեր հիմնական վէճը: Մեզի պէտք են երկու լայն ճամբաներ, որոնք հնարաւորութիւն տան մեր բանակներուն առաջ շարժելու եւ պաշտպանուելու: Մէկ ճամբան՝ Կարս-Ախալքալաք-Բորչալու-Ղազախն է, որ կը տանի դէպի Գանձակ, միւսը՝ կ'երթայ Շարուր-Նախիջեւան-Զանգեզուրով Քուրի հովիտը: Դուք կարող էք մնալ անոնց մէջտեղը, այսինքն Նոր-Պայազիտի եւ Էջմիածնի շուրջը»:

Մենք նկատել տուինք, որ Վեհիպ փաշան հաշուի չ'առներ երեք պարագաներ, այն է՝ Ա) որ Հայերուն թողուած հողամասը չափազանց փոքր է հայ ժողովուրդին գոհացում տալու համար, նուազագոյն չափով իսկ, Բ) որ Հայկական Հարցը միջազգային խնդիր մըն է եւ չի կրնար այդ ձեւով վերնալ մէջտեղէն. եւ Գ) որ Թուրքերուն այժմ գծած Հայաստանի սահմանները ազրիւր պիտի դառնան յաւիտենական թշնամութեան Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ:

Վեհիպ փաշան պատասխանեց. «Հայկական հողամասը այսօր փոքր է, որովհետեւ մեզ մօտ շատ մահմետական տարրեր կ'ապրին. տուէք զանոնք մեզի եւ մեր տեղը կը մեծնայ: Հայկական Հարցը միջազգային է, կ'ըսէք, եւ պիտի նկատի առնուի հաշտութեան ընդհանուր խորհրդաժողովին մէջ: Այդ բանը շատ լաւ գիտենք, բայց հէնց ատոր համար ալ մենք առաջինը ըլլալով յանձն կ'առնենք լուծելու զայն եւ կ'ընդունինք Հայաստանի անկախ գոյութիւնը: Գալով թշնամութեան զգացումներուն հողամասի փոքրութեան պատճառով, պէտք է ըսեմ, որ բոլոր պետութիւններն ալ փիչով սկսեր են եւ աստիճանաբար են աճեր: Կարեւորն այն է, որ մենք բարեկամներ դառնանք եւ փոխադարձաբար պաշտպանենք զիրար: Մեզ պէտք է Հայերու նպաստաւոր պրոպականտը արտասահմանի մէջ»:

Հետագային մենք համոզուեցանք, որ Խալիլ պէյ եւ Վեհիպ փաշա աննահանջ կերպով կը պաշտպանէն իրենց մատնանշած սահմանները, որոնց համաձայն Թուրքերուն ձեռքը պիտի անցնէին ամբողջ Կարսի չրջանը, Ախալքալաքի գաւառը, Ալեքսանդրապոլ քաղաքը, Համամլու-Երեւան խճուղին, Սուրմալուի գաւառը, Երեւանի գաւառի կէսը եւ Ղարաքիլիսա-Ուլուխանլու ամբողջ երկաթուղին: Մենք խնդրեցինք մեր բոլոր պատճառաբանութիւնները հետաքրքրով հաղորդել Պոլիս եւ անոնց համաձայն ընդարձակել սահմանները: Ցունիս 2ին մենք ստացանք պատասխանը, որով «յանուն սկսուած լաւ յարաբերութիւններու» Թուրքերը համաձայնութիւն կու տային գիջելու մեզի Համամլու-Երեւան խճուղին եւ սահմանը անցնելու Արագած լերան գագաթով: Այս նոր սահմանագիծը Ջաջուր կայարանէն կ'անցնէր Ալագեազի գագաթով եւ կ'իջնէր դէպի Վազարշապատ, որով մենք 1000 քառ. քիլոմեթր տարածութիւն մը կը շահէինք: Ակէ աւելի գիջում Թուրքերը չըրին:

Գալով մեր բանակցութեանց քաղաքական կողմին՝ Վեհիպ փաշան կը համոզէր մեզ գինուորական դաշինք կնքել Թուրքերուն

հետ, տալ անանց 10,000 զօրք եւ միասին արշաւել Պաղտատի վրայ: Այս առաջարկի հեղինակն էր Էնվէր փաշան: Ոչ մէկ տեսակէտով չէինք կրնար ընդունիլ այս առաջարկը եւ պատրուակ բերելով մեր ժողովուրդի ծայրայեղ յոգնածութիւնը, մերժեցինք զայն: Վեհիպ փաշան, ասկէն, ցասով յայտնեց որ այդպիսի դաշինք մը պիտի վերացնէր չատ մը թիւրիմացութիւններ Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ:

Այդ օրը մեզի այցելութեան տուաւ Ահմէտ Ազայեւը, «կասպի» թէքթի նախկին խմբագիրը եւ Իթթիհատի ականաւոր դէմքերէն մէկը, որ ջերմօրէն պաշտպանեց մեր մերձեցումը Թուրքերու հետ: Ազայեւ մեզի խոստացաւ իր աջակցութիւնը, բայց առոր արդիւնքը չտեսանք: Երբ հաշտութեան դաշնագրի ահմաններու վերաբերեալ մասը պատրաստ էր արդէն, Վեհիպ փաշան դրպանէն հանեց կտոր մը՝ կարմիր խաչ մը սպիտակ ֆոնի վրայ՝ եւ ըսաւ. «Ահա հայկական դրօշակի իմ ճակատագիրը: Դուք բրիստոնեաներ էք եւ կը պարծենաք այս խորհրդանիշով. ես կը կարծեմ թէ խաչը պէտք է ըլլայ ձեր խորհրդանիշը»:

Առհասարակ, պէտք է ըսեմ, որ բանակցութեանց այս շրջանը բաւական երեւոյթին կը շոյէր Թուրքերուն ինքնասիրութիւնը. կ'ենթադրէին իրենց ծրագիրները եւ կը լուծուէր Հայկական Հարցը այնպէս, որ դիւրանաթ ապագայ միջազգային հաշտութեան խորհրդաժողովին մէջ ունենալիք իրենց դործը: Պէտք է նկատի ունենալ, որ Թուրքերը շատ կը վախնային Հայկական Հարցէն ապագայ խորհրդաժողովին մէջ: Այդ մասին լսած եմ Րէուֆ պէյէն, Վեհիպ փաշայէն: Ռալիլ պէյէն, Էնվէր փաշայէն եւ շատ մը ուրիշ Թուրք դործիչներէ: Այդ էր պատճառը, որ մինչեւ միջազգային խորհրդաժողովը Թուրքերը կ'ուզէին լուծել Հայկական Հարցը:

Հետագային իմացայ, որ երբ մենք բանակցութիւններ կը վարէինք Պաթումի մէջ, կառավարի վճիռներ տեղի ունեցեր են Պոլսոյ երիտասարդ Թուրքերու կոմիտէին մէջ այն մասին, թէ ո՛ր աստիճան նպաստակայարմար է Կովկասի մէջ պահպանել հայկական պետութիւն մը: Այս մասին ինձ պատմեց Պոլսոյ մէջ, 1918 թ. աշնան, մեծ վէզիր Թալէաթ փաշան հետեւեալ խօսքերով.—

«Էնվէր փաշան կը գտնէր, որ քանի որ Հայերը եղած են եւ պէտք է միշտ ըլլան մեր բշնամիները ու հանգիստ պիտի չթողուն մեր Անատոլուի նահանգները, աւելի լաւ է, որ հիմնապէս բնաջրնջուին ամբողջ Կովկասի մէջ, ինչպէս եղած են Թուրքիոյ մէջ: Իսկ փոքրիկ Հայաստան մը Կովկասի մէջ պատնառ պիտի դառնայ, որ միշտ ձգտի ընդարձակելու իր սահմանները եւ դառնայ յաւիտենական վտանգ Թուրքիոյ համար: Իսկ ես, շարունակեց Թալէաթ, պատասխանեցի, որ այդ ծրագիրը անկարելի ծրագիր մըն է թէկուզ այն պատճառով, որ այսպէս թէ այնպէս երկու միլիոնի չափ ողջ մնացած Հայեր կան այժմ եւ անհնար է զանոնք բոլորն ալ ոչնչացնել, ուստի աւելի լաւ է, որ անոնց գոհացում տրուի, որովհետեւ եթէ նոյնիսկ 100,000 Հայեր մնան աշխարհի երեսին, մեզի հանգիստ պիտի չտան երբեք: Եւ վերջապէս, փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելով՝ մենք լուծած կ'ըլլանք Հայկական Հարցը եւ այդպէս կը ներկայանանք հաշտութեան միջազգային խորհրդաժողովին»:

Թալէաթ փաշայի տեսակէտը յստակ էր եւ Թուրքերը ատեղծելն փոքրիկ Հայաստանը: Ահկէ եւրը Էնվէր փաշան օր մը պարծենալով ըսաւ ինծի. «Ես լուծեցի շատ դժուարին խնդիր մը, ստեղծեցի Հայաստանը, գոհացում տուի Հայերու ազգային պահանջներուն, բայց այդ ըրի այնպիսի ձեւով մը, որ չգոհեցի բրիական հոդերէն ոչ մէկ թիզ իսկ»:

Այս նոյն մտայնութիւնը փոքրիկ Հայաստանի մը գոյութեան անհրաժեշտութեան մասին Թրքական չհերու տեսակէտով եւ դեռ նաեւ 1920 թ. Ալեքսանդրապոլի մէջ կարապէքիր փաշայի հետ հաշտութիւն կնքելու առեն: Թրքական չարժառիթները կարելի էր ամփոփել երեք կէտերու մէջ. Ա) Անոնք կ'ենթադրէին ունենալ Կովկասի մէջ իրենց ազդեցութեան եւ, եթէ հնարաւոր է, իրենց հովանաւորութեան տակ չորս հանրապետութիւններ (Հայաստան, Վրաստան, Ադրպէյճան եւ Հիւս. Կովկաս), միացած դաշնակցային կապերով, որով Թուրքիա բաժնուած պիտի ըլլար իր ամէնէն սարսափելի թշնամիէն՝ Ռուսիայէն: Բ) Թուրքերը հաշուի կ'առնէին Հայկական Հարցին միջազգային բնոյթը եւ փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելով՝ կ'ուզէին որոշ զոհացում մը տալ աշխարհի հանրային կարծիքին: Եւ Գ) Թուրքերը կ'ուզէին ունենալ, յանձին Հայաստանի, հոդամաս մը, ուր կարողանային հաւաքել Հայերու մնացորդները Թուրքիոյ սահմաններէն:

Լօզանի մէջ հաշտութեան խորհրդաժողովի առեն, չորս ամսուայ ընթացքին, Իսմէթ փաշա 22 անդամ զանազան առիթներով ու զանազան անձանց կրկնած է, որ Հայկական Հարցը վերջնականա-

պէս լուծուած է հայկական հանրապետութեան առեղծուածով: Ախ-
կա Թուրքերուն ամենագօրաւոր փաստարկութիւնն է, զոր լսած եմ
բազմաթիւ Թուրք քաղաքական գործիչներու բերնէն: Այն առարկու-
թիւնն, թէ ներկայ Հայաստանի հողամասը չատ փոքր է, կտրուած է
ծովէն, անկարող է կերակրել իր բնակչութիւնը եւ տեղաւորել իր
բոլոր գաղթականները, Թուրքերը միշտ կը պատասխանեն, որ այդ
բոլոր հարցերը լուծում կը առանան ապագային, «բարի դրացիական
յարաբերութիւններու» առեղծման հետեւանքով:

Դառնալով Պաքուի մեր բանակցութեանց՝ պէտք է նկատեմ,
որ գաշնագրի մէջ առհմանները պատ մտան 12 կէտեր, որոնք կը
վերաբերէին, ի միջի այլոց, երկաթուղիներուն, հիւպատոսական
իրաւունքներուն, առաքելասիրական չահերու յանձնառութեանց,
եւայլն, եւայլն: Դաշնագրին կցուած էին երեք յաւելուածներ, 1)
Քրանպիի մասին, 2) առեւտուրի մասին առհմանակից շրջաններու
մէջ. եւ 3) փոխադարձ յարգանքի մասին՝ հանդէպ կրօնի եւ կրօնա-
կան հաստատութեանց:

Ցունիս 3ին երեկոյեան բոլոր Թուրքերը արդէն պատրաստ
էին եւ գաշնագրի ստորագրումը նշանակուած էր հետեւեալ օրը ցե-
րեկուայ ժամը 12ին: Այս մասին ես հեռախօսով հաղորդեցի Կարս,
գօր. Կարկանովին, որպէսզի ան ալ իր կարգին հաղորդէ Երեւան գօր.
Սիլիկեանին, Դրոյին եւ մեր բանակին: Երկու կողմերն ալ հետե-
ւեալ օրը ներկայացան լիակատար կազմով եւ ռազմական հագուստով:
Թրքական պատուիրակութեան քարտուղար Միւնիր պէյ, որ նաեւ
իրաւական խորհրդական էր եւ որ հետագային ալ մասնակցեցաւ
չարք մը ուրիչ խորհրդաժողովներու՝ Ալեքսանդրապոլի, Լոնտոնի
եւ Լօզանի մէջ, դառնալով ինծի ըսաւ. «Այսպէս կը կատարուի պե-
տութեանց պատմութիւնը: Պէտք չէ հոգ ընել. յաւիտենական ոչինչ
կայ. դաշնագիրներն ալ ժամանակաւոր են»: Երկու կողմերն ալ ստո-
րագրեցին գաշնագիրը եւ յաւելուածները: Ստորագրութենէն յետոյ
խալխ պէյը եւ ես ողջոյնի եւ շնորհաւորանքի ճառեր խօսեցանք ու
սեղմեցինք միմիանց ձեռքերը:

Մեր գաշնագիրը ժամանակագրական տեսակէտով առաջինն
էր: Վրացիներն ու Ատրպէյճանցիները որոշ նկատումներով չէին չատ-
պեր: Ատրպէյճանցիները ստորագրեցին մեզմէ ետք, Ցունիս 4ի երե-
կոյեան, իսկ վրացական գաշնագիրը դեռ ստորագրուած չէր: Երե-
կոյեան ժամը 11ին, յանկարծ, ինձ մօտ եկաւ Վեհիպ փաչայի պին-
ուորական համհարզը եւ հաղորդեց, որ Վեհիպ փաչան կ'ուզէ դիս
տեսնել չատ կարեւոր գործով մը: Ես յայտնեցի, որ պատրաստ եմ

պինք ընդունելու: Կէս գիշերին Վեհիպ փաչան եկաւ ինձ մօտ եւ ը-
սաւ հետեւեալը.

«Որովհետեւ դուք արդէն ստորագրած էք հաշտութեան դաշ-
նագիրը եւ մեր միջեւ խաղաղ բարեկամական յարաբերութիւններ են
հաստատուած, ես իմ պարտքս համարեցի նախազգուշացնել ձեզ, որ
մենք կամ պէտք է ստանանք վրացական պատուիրակութեան ստո-
րագրութիւնը հաշտութեան դաշնագրի տակ մեր առաջարկած պայ-
մաններով, եւ կամ այս առաւօտ իսկ ժամը 6ին մեր զօրքերը Վա-
րանցովկա գիւղէն (Բորչալուի գաւառ) պիտի շարժին Թիֆլիսի վը-
րայ, ուր կը հասնին երեկոյեան: Հրամանը արդէն տրուած է: Դուք
կը հասկնաք, անշուշտ, թէ որպիսի խուճապ կարող էր առաջացնել
այդ, Թիֆլիսի մէջ, ուր մօտ 200,000 հայ բնակչութիւն կայ: Մենք
հարկաւ հրաման կու տանք, որ Հայերուն ձեռք չտան, բայց թերեւս
աւելի լաւ կ'ըլլայ, որ դուք անմիջապէս խօսիք վրացական պատ-
ուիրակութեան նախագահին հետ»:

Պարզ է, որ Վեհիպ փաչան երկու կողմէն կ'ուզէր ազդել Վրա-
ցիներու վրայ՝ սպառնալով գրաւել Թիֆլիսը եւ սպառնալով հայ-
կական նոր կոտորած առաջացնել Թիֆլիսի մէջ: Դիչերուան ժամը
1ին ես գացի Վրաց պատուիրակութեան նախագահ Նոյ Ռամիշվիլիի
մօտ եւ հաղորդեցի անոր Վեհիպ փաչայի հետ ունեցած խօսակցու-
թիւնս: Ռամիշվիլին չատ յուզուած էր: Ան իր ձեռքին ունէր իր կա-
ռավարութեան կարուկ հրամանը՝ չստորագրել գաշնագիրը մինչեւ
որ Թուրքերը առհմաններու մասին որոշ դիջումներ չընեն: Եւ որով-
հետեւ արդէն ուչ էր, ան հնարաւորութիւն չունէր բանակցելու
Թիֆլիսի հետ: Իսկ Թիֆլիսի գրաւումը ոչ մէկ պարագայի տակ
կ'ուզէր թոյլ տալ: Վերջապէս, դիչերուայ ժամը 3ին էր, որ համա-
ձայնեցաւ ստորագրել գաշնագիրը այդ մասին հաղորդելով Վեհիպ
փաչային յատուկ նամակով մը՝ խնդրելով միայն Թուրքերէն ինք-
նաբերաբար ընել որոշ դիջում առհմանի մասին:

Հետեւեալ օրը ստորագրուեցաւ Թուրք–վրացական գաշնագիրը
եւ Թուրքերը ինքնաբերաբար Աբասթումանը դիջեցան Վրացիներուն:

Ցունիս 5ին երեկոյեան Թրքական պատուիրակութիւնը մեզ
ամենքս հրաւիրեց հանդիսաւոր ճաշկերոյթի: Ներկայ էին կովկա-
եան բոլոր պատուիրակութիւնները եւ Պոլսէն եկած բազմաթիւ սպա-
ներ, պաշտօնեաներ ու օրագրողներ: Դաշնագիրներու վաւերացումը

նշանակուած էր մէկ ամիս առաջ, Պոլսոյ մէջ։ Յունիս 6ին բոլոր պատուիրակութիւնները մեկնեցան Պաթումէն։ Մենք վերադարձանք Թիֆլիս՝ բերելով մեզի հետ հաշտութեան դաշինքը, որուն բնագիրը այժմ կը պահուի Էջմիածնի թանգարանին մէջ, իսկ պատճէնը ապուած է երեք լեզուներով՝ ռուսերէն, ֆրանսերէն եւ հայերէն։

Յունիս 4ին հաշտութեան դաշինքի հետ միասին Պաթումի մէջ մենք կնքեցինք Թուրքերուն եւ մեր կովկասեան հաբեւաններուն հետ յատուկ համաձայնութիւն մը երկաթուղային գոյքերու բաշխման մասին, ըստ իւրաքանչիւր պետութեան երկաթուղագծի երկարութեան։ Հարկաւ, այս համաձայնութիւնը երկաթուղային ամբողջ գոյքը չէր թէ ստր վրացիներուն, Թաթարներուն եւ Թուրքերուն, որովհետեւ վրացիներն ունէին մօտ 500 վերստ երկաթուղագիծ, Թուրքերն ու Թաթարները միասին 700 վերստ, իսկ մենք միայն 13 վերստ։ Այս համաձայնութիւնը ուժի մէջ չէրցաւ մտնել հետագայ դէպքերու հետեւանքով։ Ուրիշ համաձայնութիւն մըն ալ կնքուեցաւ զերիներու փոխանակութեան մասին։

Երբ անդրկովկասեան հանրապետութիւնները հաշտութիւն կնքեցին Թուրքիոյ հետ, անմիջապէս հերթական դարձաւ սահմաններու խնդիրը նորակազմ հանրապետութիւններու միջեւ. հրապարակ եկան Լոռիի, Ղազախի, Զանգեզուրի, Սեւանայ լճի, Ղարաբաղի, Նախիջեւանի եւ այլ ցաւոտ սահմանային խնդիրներ։ Թուրքերը ուզեցին վարձատրել Հայերը ի հաշիւ վրացիներուն եւ առաջարկեցին իրենց ծառայութիւնները մեր եւ վրացիներուն միջեւ եղած սահմաններու խնդիրը մեղի համար նպաստաւոր կերպով կարգադրելու։ Առաջնորդներն եւս, որոնք վէճ ունէին վրացիներու հետ Ջաքաթալայի շրջանի եւ Բորչալուի գաւառի մէկ մասի վերաբերեալ, նոյնպէս յոյս ունէին Թուրքերու աջակցութեան վրայ։ Բայց վրացիները յատուկ դրութեամբ մը խնդրեցին Թուրքերէն չխառնուիլ Անդրկովկասեան հանրապետութեանց սահմանային վէճերուն մէջ։ Յուլիս 7ին գերման զօր. Ֆոն Լոսովը հաղորդեց Վրաստանի կառավարութեան, որ «գերմանական պահակազօրքերուն հրաման է տրուած բշնամաբար չվերաբերուիլ Թուրքերուն, բայց անպայման կենալ իրենց տեղերուն վրայ եւ յայտնել Թուրքերուն, թէ իրենք դրուած են հոն գերման վերին հրամանատարութեան հրամանով»։ Այսպէսով Գերմանիա իր հովանաւորութեան ու պաշտպանութեան տակ կ'առնէր Վրաստանի սահմանները, եւ Մայիսի կէսին Թիֆլիս հասած գերման զօր. Ֆոն Կրեսսի առաքելութիւնը դարձաւ Վրաստանի փաստական իշխանութիւնը։

Երեւան եւս գնաց գերմանական առաքելութիւն մը, բայց չորս դիւնուորներով միայն։

Երբ մեր պատուիրակութիւնը Պաթումէն վերադարձաւ Թիֆլիս, Հայոց Ազգային Խորհուրդը անմիջապէս ձեռնարկեց Հայաստանի կառավարութեան կազմակերպման։ Վարչապետութեան թեկնածու երեք հոգի կային, բայց կարգ մը նկատումներով միաձայնութեամբ որոշուեցաւ ընտրել Ց. Քալանդարեանին։ Միւս երկու թեկնածուները՝ Կարճիկեանը եւ ես, մտանք Քալանդարեանի դահլիճին մէջ, — ես իբրեւ արտաքին գործոց, իսկ Կարճիկեանը իբրեւ ներքին եւ խնամատարութեան նախարար։

Քալանդարեանի դահլիճը ընդունուեցաւ մեծ համակրանքով հայ հասարակութեան կողմէ։ Մանաւորապէս Քալանդարեանին յարգուած ըլլալով միւս կուսակցութիւններու կողմէ, ընդունելի անձնաւորութիւն մըն էր ամէնուն համար։ Զօր. Կորկանովը, որ հրաւիրուեցաւ մանելու դահլիճին մէջ իբրեւ դիւնուորական նախարար, մերժեց ընդունիլ իրեն առաջարկուած պաշտօնը եւ յանձնարարեց զօր. Ախվերտովը։ Վերջինս մտաւ դահլիճին մէջ։ Զօրավարը անպայմանօրէն նուիրուած ըլլալով Հայաստանի անկախութեան գաղափարին, դժբախտաբար հայերէն չէր դիտեր։ Հայերէն չէին դիտեր նաեւ զօր. Սիլիկեանը եւ զօր. Նազարբէկեանը։ Եւ ասիկա անկասկած մեծ թերութիւն մըն էր, որ անկարելի էր արդէն ուղղել։

Կառավարութիւնը կազմելէ ետք կուսակցութիւնները սկսան մտածել ժամանակաւոր խորհրդարանի մը կազմութեան մասին։ Որոշուեցաւ խորհրդարանը կազմել այնպէս, ինչպէս կազմուած էր Հայոց Ազգային Խորհուրդը, այսինքն՝ կուսակցութիւններու համամասնութեամբ եւ, որոշ թուական համեմատութեամբ։ Քալանդարեանին հակառակ էր, որ թէ՛ դահլիճը եւ թէ՛ խորհրդարանը կազմուին Թիֆլիսի մէջ։ Ան անհրաժեշտ կը դանէր այդ խնդիրը վերջնականապէս լուծել Երեւանի մէջ՝ դահլիճի եւ խորհրդարանի մէջ առնելով Երեւանի պատգիչները։

Մինչ տեղի կ'ունենար կազմակերպչական այս աշխատանքը, Թրքական զօրքերը Ղարաքիլիսէի վրայով կ'անցնէին դէպի Դիլիջան եւ Ղազախ, ուրկէ կ'ուղեւորուէին դէպի Պաքու։ Պաքուի մէջ կազմուած էր տեղական իշխանութիւն մը, որուն ուժ կուտային պոլշեւիկները եւ որ չէր ուզեր ճանչնալ Պաթումի դաշնագիրը։ Միւս կողմէ Անդրանիկը ամրացեր էր Զանգեզուրի մէջ եւ որոշեր էր թոյլ չտալ Թուրքերուն անցնելու Ղարաբաղ։ Այսպիսով, Պաթումի դաշնագիրը լուծած չէր Կովկասի բոլոր խնդիրները եւ նոյնիսկ նոր ա-

ուխնեք ու կու տար Թշնամութեանց ու բախտումներու։ Ամէնէն կարեւոր խնդիրը Պաքուի պատուոմն էր, որուն դէմ Թուրքերը ուղղեցին 15,000 զօրք։

Պաքուոմի գաշնագրի կնքումէն յետոյ դաշնական պինուորական բաղխումները Թուրքերուն հետ, Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի շրջանին մէջ։ Յաղթել փաշան՝ Մէջադնաքի ճակատի հրամանատարը՝ եկած էր Երեւանի Թրքական ճակատը՝ իր զօրքերուն վիճակը քննելու համար։ Զօր. Նազարբէկեանի՝ իմանալով անոր գալու մասին՝ ցանկութիւն էր յայտնած երթալու իր հակառակորդի մօտ, որ Յարդած էր պարսկական ճակատի վրայ, Դիլմանի մօտ։

Յաղթել փաշա, լսելով Զօր. Նազարբէկեանի այդ ցանկութեան մասին, խնդրած էր հաղորդել երեն. «Յաղթել փաշան Թոյլ չի տար երթնք, որ այն մարդը, որ պինքը միշտ ջարդած է, առաջինը այցելէ երեն»։ Եւ, իրաւ, Յաղթել փաշան ինքը եկաւ Երեւան, Նազարբէկեանի մօտ՝ առաջնորդութիւն ունենալով նաեւ Աբամին հետ, որուն անձամբ ծանօթ էր շատոնց ի վեր։ Թողլով Մեհմէտ փաշան Երեւանի մէջ երթաւ Թուրքիոյ դնացան՝ Յաղթել փաշա մեկնեցաւ։

Թիֆլիսի եւ Երեւանի կապը շատ ակար էր։ Թուրքերը գրաւած էին Լոկաթուղիները եւ անցնելու Թոյլատուութիւն առանալ անոնցմէ շատ դժուար էր։ Հեռագիրը փճացած էր ու չէր գործեր ու երկաթուղիներն ալ գրեթէ կանգ առած էին։ Մինչեւ Քաջաղնունիի դահլիճին Երեւան գալը, որ տեղի ունեցաւ Օդոստոսին, Հայաստան կը կառավարուէր Երեւանի Ազգային Խորհուրդին եւ բանակին կողմէ։

Պերլին ուղարկուած մեր պատուիրակութիւնը՝ Տօքթ. Համօ Օհանջանեանի եւ Աբչակ Զօհրապեանի մասնակցութեամբ յաջողած էր մեզ համար որոշ նպաստաւոր տրամադրութիւններ առեղծել գերմանի կառավարութեան մօտ։ Այդ ջանքերուն հետեւանքով էր, որ Պոլսոյ մէջ Յունիս 25ի համար նշանակուեցաւ խորհրդաժողով մը, որուն պիտի մասնակցէին Կեդրոնական Եւրոպայի բոլոր պետութիւնները՝ Գերմանիա, Աւստրօ-Հունգարիա, Թուրքիա եւ Պուլկարիա, եւ որուն հրաւիրուած էին նաեւ Անդրկովկասի հանրապետութիւնները։ Ցոն Կրեսսը պաշտօնապէս հաղորդեց այդ մասին Հայոց Ազգային Խորհուրդի նախագահ Ա. Ահարոնեանին, խնդրելով անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ընել խորհրդաժողովին մասնակցելու համար։ Նոյն օրը երեկոյեան տեղի ունեցաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդի նիստը, մասնակցութեամբ Քաջաղնունիի դահլիճի անդամներուն։ Հեռագիրը նպաստաւոր տրամադրութիւն ձգեց։ Ընդհանուր կարծիքն այն էր, թէ Գերմանիա կ'ուզէ վերաքննել Պաքուոմի դաշ-

նագիրը եւ փոխել զայն, համաձայն Պրեսթ-Լիթովսքի հաշտութեան պայմաններուն։ Պոլիս երթալու համար ընտրուեցաւ պատուիրակութիւն մը յանձին Ա. Ահարոնեանի, Մ. Պապաջանեանի եւ ինձ։ Մեզ հրահանգ տրուած էր ամէն ջանք թափել ընդարձակելու Հայաստանի սահմանները։ Մեզ հետ տաինք իրրեւ պինուորական խորհրդական Զօր. Կորկանեանը եւ երկու քարտուղարներ, Յունիս 14ին վերջ պատուիրակութեան հետ միասին մեկնեցանք Պաքուոմ, ուրկէ հետեւեալ օրը գնացքան «Գիւնեբալ» նաւով ուղեւորուեցանք Պոլիս։

Երեք օր եւոք արդէն Պոլիս էինք։ Քարտիը մեզ դիմաւորեցին, Մուխթար պէյի գլխաւորութեամբ։

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՉՈՐՍ ԱՄԻՍ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

(1918 ՑՈՒՆԻՍ 15 — ՆՈՑԵՄԲԵՐ 1)

Մեր Պոլիս հասնելուն, հէնց որ նաւի կամուրջը իջեցուցին, Մուխթար պէյը, որ Թուրքիոյ նախկին դեսպանն էր Ճունաստանի մէջ եւ այժմ պաշտօն ունէր մեզ ուղեկցելու, երեք սպաներու հետ միասին բարձրացաւ նաւ եւ ֆրանսերէնով մը ողջունեց մեզ իր կառավարութեան կողմէ, չնորհաւորեց, որ ողջ-առողջ հասած ենք եւ ներկայացուց մեզ իր հետ եկած սպաները՝ Նուրի պէյը եւ Ահմէտ պէյը: Վերջինս ծագումով Արաբ էր:

Մուխթար պէյը մեզ հաղորդեց, որ մենք Թուրք կառավարութեան հիւրերն ենք եւ մեր բնակութեան համար յատկացուած է Թոքաթլեանի պանդոկը: Մենք յայտնեցինք մեր չնորհակալութիւնները կառավարութեան սիրալիր վերաբերմունքին համար եւ մեկնեցանք պանդոկ: Ուշադրութեամբ կը դիտէինք քարափը հաւաքուած ամբոխի դէմքերը եւ չէինք կրնար դտնել Հայեր, որոնցմէ ոչ ոք յանդգնութիւն ունեցած էր բացարձակ կերպով դիմաւորելու Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչները: Երեւոյթը դեռ շատ նոր էր ու երկիւղալի: Պատերազմը դեռ վերջացած չէր եւ անոր վախճանը կասկածի տակ էր: Բոլորն ալ չափազանց զգուշաւոր էին: Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչներու գալուստը, ինչպէս յետոյ իմացանք, շատերուն կը թուէր երազ· բոլորի յիշողութեան

մէջ դեռ թարմ էին մեծ ազէտի զարհուրելի պատկերները, եւ ո՞ր Հայը կրնար հաւատալ, թէ այդ սարսափներէն ետք իր ազգը պիտի դանէ Հայաստանի Հանրապետութեան նախադրիւները:

Երկու տարի ետք ես նորէն Պոլիս եղայ: Դանի մը կ'ինձի պատմելին ինծի, թէ ինչպէս այն տան իրենց տուներուն մէջ պահուըտած՝ չերմօրէն ազօթած են մեր առաջնութեան եւ բարօրութեան համար: Անոնք կը վախնային, թէ Թուրքերը օր մը մեզ պիտի ողջունեն կամ Թունաւորեն:

Պանդոկին մէջ մեզ համար լաւ սեղան մը պատրաստած էին արդէն: Ձաշելէ եւ քիչ մը հանգստանալէ ետք պայմանաւորուեցանք Մուխթար պէյի հետ, որ մեր առաջին այցելութիւնը պիտի ընենք Ֆալիլ պէյին, որ արդարադատութեան նախարար էր եւ Պաթումի խորհրդաժողովին տան Թուրք պատուիրակութեան նախագահն էր:

Ֆալիլ պէյ մեզ ընդունեց շատ սիրալիր կերպով. մեր խօսակցութեան առարկան եղաւ առաջիկայ խորհրդաժողովը, անոր օրակարգը եւ այն միջոցները, որոնք անմիջապէս պէտք է առնուին Հայերու վիճակը կովկասի մէջ բարելաւելու համար: Մեր հիմնական միտքը հետեւեալն էր, որ որոշ կերպով արտայայտնէինք խօսակցութեան ընթացքին. «Կ'ուզենք Հայաստանը պիտի տպրի, ըսինք մենք Ֆալիլ պէյին, այն տան տուէք անոր յարմար սահմաններ, կամ պիտի չապրի, այն տան մեր բոլոր խօսակցութիւնները աւելորդ են»:

Պէտք է ըսեմ ընդհանուր կերպով, որ մեր պատգամներու ու խօսակցութիւններու դլխաւոր առարկաները չորս ամսուան ընթացքին եղան երեք. Ա) Նպատակայարմար սահմաններ կենսունակ Հայաստանի մը առեղծման համար. Բ) Պոլսոյ խորհրդաժողովը. Գ) Հայերու անտանելի վիճակը կովկասի մէջ: Այս հարցերու մասին էր, որ կը խօսէինք չարունակ այն բոլոր պաշտօնական թէ անպաշտօն անձերուն հետ, որոնց հետ առիթ ունեցանք տեսնուելու Պոլսոյ մէջ: Եթէ մեր այդ բոլոր խօսակցութիւններն ու տեսակցութիւնները չատ մը անձերու հետ՝ դրի առնելու ըլլայի, ահագին հատոր մը դուրս պիտի գար: Ես կանդ կ'առնեմ միայն ամէնէն կարեւոր դէպքերու վրայ, որոնք պիտի բաժնեմ երեք խումբի. Ա) Մեր յարաբերութիւնները Թուրք Նախարարական Խորհուրդին հետ, Թալէաթ փաշայի եւ Ենվէր փաշայի դլխաւորութեամբ. Բ) Մեր յարաբերութիւնները օտար դեսպաններու հետ, Գերմանիոյ դեսպան Կոմս Պերնստորֆի, Աւստրօ-Հունգարիոյ դեսպան Մարքիզ Բալլավիչինիի եւ Պուլկարիոյ դեսպան Ռոչէֆի, ինչպէս նաեւ չէզոք պետութեանց՝

Պարսկաստանի եւ Շուէյտի դեսպաններուն հետ. Գ) Մեր յարաբերութիւնները Երիտասարդ Թուրքերու կոմիտէի, ինչպէս Թուրք պետական ազդեցիկ գործիչներու եւ մամուլի ներկայացուցիչներու հետ. ասոնց մէջն էին, ի միջի այլոց, Ահմէտ Բիզա պէյը, «Թանինի» խմբագիր Հիւսէին Ճահիտ պէյը եւ Ծուլային նախարար Բէուֆ պէյը: Ամէն գատ մենք տեսակցութիւն ունեցանք Սուլթանին հետ, որուն մեզ ներկայացուց Ենվէր փաշան: Մեր խօսակցութեան նիւթն էր Հայկական Հարցը:

Մեր դիտողութիւնները Հայաստանի սահմաններու չափազանց նեղ ըլլալու մասին, չարունակ կը հանդիպէին Թուրքերու կողմէ այն առարկութեան, թէ բոլոր պետութիւններն ալ սկսած են իրենց կեանքը փոքրիկ հողամասով եւ փոքրիկ ժողովուրդով: Իրրեւ օրինակ կը բերէին Շուէնսատանը, որ իր ակրնատուրութեան օրերուն ունեցած էր միայն 400·000 բնակիչ. կը մտանանչէին Պելճիքան, որ 30·000 քառ. քիլոմեթրի վրայ կրցած էր միայն վեց միլիոն ժողովուրդ ապրեցնել եւլն.: Թուրքերուն առարկութիւնները այս ուղղութեամբ չքնելու եւ մեր տեսակէտները աւելի համոզիչ կերպով ներկայացնելու համար մենք պէտք ունէինք վիճակագրական տեղեկութիւններու ու փաստական տուեալներու: Այդ պատճառով ալ մեր առաջին գործը եղաւ պատրաստել դեկոյց մը, որով ցոյց տայինք թէ որքան հող պէտք է Հայ ժողովուրդի գոյութեան համար, ինչպէս նաեւ համեմատական թիւեր կու տայինք կովկասեան երեք ազգերու բնակչութեան եւ հողի մասին: Այս աշխատանքը կատարուեցաւ պինուորական մասնագէտ գօր. Կորկանեանի, անտեսական դիտութեանց փրոֆեսոր Բունեաթեանի եւ կովկասի ապրուստրութեան մէջ հմուտ եղբօրս՝ Գէորգ Ֆաթեանի դեկավարութեամբ: Մեր նպատակն էր ցոյց տալ մեր անվիճելի իրաւունքները Ախալքալաքի, Լոռիի, Զանգեզուրի, Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի վրայ, որոնց վրայ յաւակնութիւններ ունէին մեր կովկասեան հարեւանները:

Թուրքերը չատ լաւ ծանօթ էին մեր ծրագիրներուն եւ գաղտնիներուն, բայց չէին ուզեր որ պոյտիւն ունենայ կենսունակ Հայաստան մը: Անոնք դէմ էին, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կցուին Հայաստանին, որովհետեւ կ'ուզէին բաց պահել իրենց ճամբան դէպի Պաքու: Դէմ էին նոյնպէս, որ Ախալքալաքն ու Լոռին մեզի տրուին, որովհետեւ կ'ուզէին ազատ պահել ճամբան դէպի Ղազախ ու Գանձակ: Մենք չարունակ կը վիճէինք իրարմէ ծածկելով ճշմարտութիւնը, խուսափելով բանալ մեր բոլոր քարտերը իրարու առջեւ: Երբ, վերջապէս, մեր քարտէսը զծուած սահմաններով ներկայացուցինք

Թուրքերուն, տեսանք որ Ատրպէյճանցիներն ու Վրացիները ալ շարք մը հայկական հողամասեր մացուցած են իրենց սահմաններուն մէջ: Հրապարակ կու գար ներքին վտանգաւոր հակամարտութիւն մը, որ յետոյ արտայայտուեցաւ հայ-վրացական եւ հայ-ատրպէյճանեան ընդհարումներու միջոցով, որ այսօր ժամանակաւոր կերպով դրսպուած է եւ որ վաղը հաւանաբար նորէն հրապարակ պիտ գայ այս կամ այն եղանակով:

Իւրաքանչիւր սուրհանդակ՝ որ կու գար Կովկասէն, մեզ կը բերէր սարսափելի լուրեր Հայաստանի ժողովուրդի վիճակին մասին: Թուրքերը դուրս կը տանէին մեր երկրէն կենսամթերքները, եւ զանդուածը կը մահանար սովի ու համաճարակի:

Ցուլիսի սկիզբը մենք կը սպասէինք, որ պիտի բացուի խորհրդաժողովը, որուն համար արդէն պատրաստ էինք լիովին: Բայց չբացուեցաւ. կը նշանակուէին չարունակ բացման օրեր եւ միշտ կը յետաձգուէին: Գլխաւոր պատճառը անյաջողութիւններն էին ռազմաճակատներուն վրայ: Որքան աւելի կը մեծնային այդ անյաջողութիւնները, այնքան աւելի Թուրքերն ու Գերմանացիները կը խուսափէին խորհրդաժողովի մասին խօսելէ: Զորս ամիս այսպէս սպասեցինք եւ ի վերջոյ խորհրդաժողով չունեցանք: Եւ մեր պիւանագիտական աշխատանքը Պոլսոյ մէջ՝ սահմանափակուեցաւ մեր ունեցած տեսակցութիւններով, Թուրքիոյ զեկավար անձնաւորութիւններուն եւ անոր զինակից դեսպաններուն հետ:

Յաւիլ պէյէն յետոյ, մենք նոյն օրն իսկ այցելութիւն տուինք Թալէաթ եւ Էնվէր փաշաներուն: Ցունիսի վերջն էր: Թալէաթ փաշան մեզ ընդունեց Բ. Դրան մէջ: Հարկաւ, իր առաջին իսկ խօսակցութեան առեն, ջանաց նեռել իր վրայէն որեւէ պատասխանատուութիւն հայկական եղեռնին համար: Ամբողջ պատասխանատուութիւնը կը ձգէր զինուորական իշխանութեան, Քիւրտերու եւ տեղական իշխանութիւններու վրայ: «Ահա դուք պիտի տեսնէք ինքներդ, կ՝ըսէր ան, թէ ինչպէս երբեմն պաշտօնեաները կամայական կերպով կ՝աղաւաղեն վերէն եկած հրամանները»: Ան կը պատմէր, թէ ինչպէս պատերազմի առաջին օրերուն ինք խնդրած էր խորհրդարանի անդամ վարդգէսէն Թուրքիոյ կողմը բռնել եւ ինչպէս Վարդգէսը իր այդ խնդրանքին պատասխանած էր լուութեամբ: «Մեր Թշնամիները Ռուսերն էին, կ՝ըսէր Թալէաթ, բայց երբ անոնք իրենց հրացանները կը պարպէին մեր զինուորներուն վրայ, անոնց փամփուշտները կը դպչէին մեր զինուորներուն ոտքերուն: Իսկ երբ սկսան կրակել Թրքահպատակ Հայերը, իրենց հայրենիքի դաւաճանները, այն

առեն փամփուշտները կը դպչէին մեր զինուորներու սրտին»:

Այս տեսակցութիւնը հարկաւ տանջանք էր մեզի համար: Ահա բռնակալը խօսեցաւ հանդամանօրէն եւ բուռն կերպով, իսկ Պապաջանեանն ու ես աշխատեցանք մեր խօսակցութեան ներքը անցեալէն փոխադրելու ներկայի հրատապ հարցերուն վրայ:

Ընդհանրապէս պիտի ըսեմ, որ դերերը մենք առաջուընէ կը բաժնէինք իրարու միջեւ եւ ամէն մէկը յանձն կ՝առնէր խօսիլ որոշ նիւթերու վրայ:

Թալէաթ փաշան խօսքով իր հաւանութիւնը կու տար մեր պահանջներուն, բայց կ՝ըսէր թէ բոլոր հարցերն ալ խորհրդաժողովը պիտի որոշէ: Թալէաթի արտաքինը իրեն համար նպաստաւոր ապաւորութիւն մը չէր ձգեր. իր ամբարտաւան երեւոյթը, ոչ-մտաւորականի դէմքը, մարմնեղ կազմուածքը, իր ձայնը, որ կեղծ բարեկամութեան մը չեչտը կ՝առնէր, չէին կրնար նպաստաւոր ըլլալ: Ի վերջոյ, ան խնդրեց գրաւոր կերպով ներկայացնել իրեն հայկական պահանջները, զեկուցանելու համար նախարարական խորհուրդին եւ խոստացաւ խօսիլ արտաքին գործերու նախարարին հետ:

Մեր երրորդ այցելութիւնը տուինք Էնվէր փաշային, որ մեզ ընդունեց պատերազմական նախարարութեան չէնքին մէջ, Պայազիտի հրապարակին վրայ: Երբ մտանք ընդունման մեծ սրահը, մեր ուշադրութիւնը գրաւեց դիմացի պատին վրայ ոսկէ տառերով գրծուած արարերէն մակագրութիւն մը, որ կ՝ըսէր. «Սուրերու հովանու տակ կը գտնես fn հանգիստը»: Էնվէր փաշա անմիջապէս ընդունեց մեզ. միջահասակ եւ վայելչակազմ մէկն էր, որ առաջին անգամէն քաշուող, վերաբերմունքի մէջ պարզ եւ չատ զուսպ մարդու տպաւորութիւն մը կը ձգէր. դէմքը չատ խիստ էր եւ հանդարտ, աչքերը՝ խորաթափանց եւ խոհուն. ընդհանրապէս գրաւիչ էր արտաքինով: Այս մարդուն նայելով դժուար էր հաւատալ, թէ ընդունակ է հանդարտ սրտով հարիւր հազարաւոր մարդիկ մահուան դիրկը նետել: Այդքան խորամուխ է Թուրքերուն երեւոյթը. ատոր համար է, որ Եւրոպացիները այնքան դիւրաւ կը խաբուին անոնց անուշ եւ գրաւիչ ձեւերէն:

Էնվէրի մօտ մենք ուղղակի անցանք մեզ չհատգրգռող հրատապ խնդիրներուն՝ գաղթականներուն, սահմաններուն եւ խորհրդաժողովին: Էնվէր փաշա չատ զուսպ կերպով պատասխանեց. «Արտաքին նկատումները մեզ թոյլ չեն տար, որ ազատութիւն տանք գաղթականներուն վերադառնալու մեր գրաւած չրջանները. տեղական մահմետականները չեն ուզեր զանոնք տեսնել. ես չեմ կրնար

երաշխաւորել անոնց կեանքը: Թող անցնի ժամանակ մը. հանդամանքները թերեւս կը փոխուին: Եւ յետոյ, չէ՞ որ Հայերը դեռ պատերազմ կը մղեն մեզի դէմ. Պաքուի մէջ անոնք կազմակերպած են բանակ մը եւ կը կռուին տակաւին, ինչպէս նաեւ Զանգեզուրի մէջ Անդրանիկը կը չարունակէ պատերազմիլ մեր դէմ»: Նոյն պատասխանը տուած էր նաեւ յետոյ գերման դեսպան Կոմս Պիւնաուրֆին եւ ընդհանուր հրամանատար Լիմանֆոնզուրիին: Այդ մենք տեսանք այն հեռագիրներէն, որոնք փոխանակուած էին անոնց միջեւ:

Գալով սահմաններուն՝ ինծի էր փաշան յայտնեց մխոք մը, որ երեւի չատ խորն էր նռռած անոր ուղեղին մէջ: Ան ըսաւ. «Մենք չենք կրնար մտածել սահմաններու ընդարձակութեան մասին, որովհետեւ ես յաջողեցայ ընել այն, ինչ որ կենսական անհրաժեշտութիւն մըն է Թուրքիոյ համար: Ես եւ իմ ընկերներս ստեղծեցինք Հայաստանը եւ ատով զոհացում տուինք Հայերու ազգային ձգտումներուն եւ լուծեցինք Հայկական Հարցը: Միեւնոյն ատեն մենք այդ ըրինք Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս, ռուսական հողին վրայ, եւ ունեցանք երկու յաջողութիւն. Ա) Ստեղծեցինք Հայաստանը եւ Բ) Ազատեցինք Թուրքիոյ հողը: Միայն այդ գնով է, որ մենք համաձայնեցանք հաշտուիլ Հայկական Հանրապետութեան գոյութեան հետ: Արդ, ի՛նչպէս կարելի է այժմ պահանջել, որ նոր հողամասեր կցենք Հայաստանին. չէ՞ որ այդ չենք կրնար ընել առանց դպչելու հին եւ նոր Թուրքիոյ հողերուն: Կարսը, Արտահանը եւ Պաթումը նոր միայն վերադարձան իրենց հին հայրենիքին գիրկը»:

Մեր առարկութիւններուն՝ Հայաստանի սահմաններու չափազանց նեղ ըլլալուն եւ Հայ ժողովուրդի պատմական իրաւունքներուն մասին, ինծի էր փաշա պատասխանեց. «Օ՛, ես լաւ գիտեմ, որ ամբողջ մը ազատութիւն ճաշակած ժողովուրդ մը երբեք չի կրնար անկէ հրաժարիլ»:

Մեր առաջին առարկութիւնները ընդհանուր առմամբ որեւէ դրական արդիւնք չտուին: Մեր հետեւեալ առարկութիւններն ալ արտաքին գործոց նախարար Ենիմի պէյի եւ ներքին գործոց նախարար Ճանպոլաթ պէյի հետ չատ քիչ բան ունկցուցին նախորդ տպաւորութիւններուս վրայ: Բոլոր Թուրքերն ալ իրենց խօսակցութիւններուն մէջ չարունակ կը չեշտէին այն միտքը, թէ Հայերն ու Թուրքերը բաժնողը Անգլիան եւ Ռուսիան են, որոնք երկու հարեւան ժողովուրդները իրար հետ կռուեցնելով՝ պղտոր ջուրի մէջ ձուկ կ'որսան: Մասնաւորապէս հետաքրքրական էին Հիւսէին Ճահիտ պէյի եւ Րէուֆ պէյի արտայայտութիւնները:

Նկատելով, որ մեր խորհրդաժողովը ձգձգումներու կ'ենթարկուի, մենք կը ջանայինք պրուել մեր կողմը Թուրքիոյ հանրային կարծիքը՝ աշխատելով ցոյց տալ Թուրք հասարակական գործիչներուն, որ համաձայնութիւնը Հայերու հետ Թուրքերու համար ալ օգտակար է: Մեր պատճառաբանութիւնները հետեւեալներն էին.—

Առանց ժխտելու մեր պրոպականդը արտասահմանի մէջ, ինչպէս նաեւ հայասէրներու գործունէութիւնը ամէնուրեք, մենք կը յայտնէինք թէ այդ բոլորը պիտի չարունակուի ի վնաս Թրքական վարիչին, որքան ատեն որ Հայկական Հարցը լուծուած չէ գոհացուցիչ կերպով: Միւս կողմէ մենք կը խոստանայինք բարոյական աջակցութիւն Թուրքիոյ վերաչինութեան գործին մէջ, ցոյց կու տայինք, որ անկախ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրպէյճանի գոյութիւնը ապահով ահմաններ կը ստեղծէ Թուրքիոյ համար անհանգիստ Հիւսիսին դէմ: Մեր պատճառաբանութիւնները որոշ տպաւորութիւն կը ձգէին Թուրքերու վրայ, բայց զգալի էր, որ իրենց միտքերը ուրիշ ուղղութեամբ կը գործէին, այն է՝ իրենց անյաջողութիւնները արեւմտեան ճակատի վրայ իրենց հայեացքները ուղղած էին դէպի արեւելք: Կորնչցնելով Գալլիպոլիները, արաբական երկիրները յոյս ունէին, թէ իրենք փոխ-հատուցում պիտի ստանան կենդանի ուժ եւ հող Կովկասի, Թուրքիստանի եւ պարսկական Ադրպատականի մէջ: Ես կրնամ պնդել, որ այդ հեռանկարները բաւականին իրական հնարաւորութեան մը ձեւով ներկայացուցած էր Թուրքերուն Պրեսթ-Լիթովսքի մէջ Գալլիպոլիի վարչապետ Մալինովը: Այս մասին ինծի պատմեց Պոլսոյ գլխաւոր գեսպան Գոլչովը, որուն հետ առիթ ունեցանք տեսնուելու տասնեակ անգամներ:

Այսպիսով, երկու հիմնական ծրագիրներ կը գրաւեցնէին Թուրքերուն միտքը այն ատեն: Առաջին՝ ենթարկել Կովկասը Թուրքիոյ, յենուելով միւսուլմանական մեծամասնութեան վրայ եւ իջեցնել Հայերու եւ Վրացիներու ուժը նուազագոյն չափի մը. տարածուիլ Թուրքիստանի վրայ եւ Մակուի վրայով նորէն պարսկական Ադրպատականի վրայ: Երկրորդ՝ ստեղծել Կովկասի մէջ կովկասեան պետութեանց զօրեղ դաշնակցութիւն մը եւ այսպիսով ուժեղ պատուար մը առաջ բերել Թուրքիոյ դարաւոր թշնամիին՝ Ռուսիոյ դէմ: Թուրքերէն ոմանք կը ջանային այս երկու ծրագիրները միացնել. այսպէս էր օրինակ Հիւսէին Ճահիտ պէյը, որ կ'ուզէր ստեղծել կովկասեան զօրաւոր դաշնակցութիւն մը Թուրքիոյ հովանաւո-

բուքեան տակ: Այն առեն դեռ ծանօթ չէր Ինկիւրիի կառավարութեան արտաքին գործերու նախարար Գէքիր Սամի պէյի հետ, որ հետագային նոյն ծրագիրը արծարծեց քանի մը անգամներ:

Հիւսէին Ճահիա պէյի մօտ մենք գտինք հայ հրապարակագիր Տիգրան Զաւէնի հետ. բնակարանը, ծառաները, կարգ ու սարքը եւ վերաբերմունքը եւրոպական երեւոյթ ունէին: Բարձրահասակ, խելացի դէմքով, լաւ հագուած, ֆրանսերէնն աքանչելի խօսող՝ Ճահիա պէյը չատ հաճելի տպաւորութիւն կը ձգէր: Մենք պատմեցինք անոր մեր պահանջներու մասին, եւ ան պատասխանեց մեզ, որ ինքը կառավարական կուսակցութեան չի պատկաներ եւ ընդդիմադիր մէկն է, ուստի հպիւ թէ կարողանայ գործնական օգտակարութիւն ցոյց տալ մեզ, բայց իրրեւ հանրային գործիչ մը՝ ան անհրաժեշտ կը գտնէ զոհացում տալ Հայերուն: Ան ըսաւ. «Պէտք է դուք ձեզ հաչիւ տաք եւ ըմբռնէք նաեւ մեր ազգային կենսական պահանջները»: Եւ սկսաւ մեզ ներկայացնել դանոնք: Վերցուց քարտէսը եւ սկսաւ պարզել այն տեսութիւնը, թէ Թուրքիոյ մէջ պատերազմէն յետոյ հպիւ թէ վեց միլիոնէն աւելի Թուրքեր կը մնան: «Մեզ պէտք են կենդանի ուժեր, ըսաւ ան, եւ Հայերը պէտք չէ որ մեր ճամբան փակեն դէպի մեր եղբայրները»: Եւ ցոյց տուաւ երկու ճանապարհներ, որոնք կը տանին դէպի այդ եղբայրները. առաջինն՝ Զանկհազար–Ղարաբաղ ճամբան, եւ երկրորդ՝ Ախալքալաք–Բորչալու դիծը: «Առանցմէ մէկին ու մէկը, եղբայացուց ան, պէտք է բաց մնայ մեզ համար. բայց առար զուգընթաց պէտք է որոշ զոհացում տալ նաեւ ձեզ»: Եւ Ճահիա պէյ այնուհետեւ սկսաւ ցոյց տալ այն հողերը, ուր Հայերը կրնան զոհացում առանալ:

Հիւսէին Ճահիէն յետոյ տեսակցութիւն ունեցանք նաեւ Րէուֆ պէյի հետ: Ձեմալ փաշայէն յետոյ ան ծովային նախարարի պաշտօն առանձնեց: Այն առեն ասկայն Րէուֆ պէյ իշխանութեան գլուխ չէր, բայց յետոյ, երբ անգլիական հոսանքը Թուրքերու մէջ զօրացաւ՝ չնորհիւ անգլիական յաղթանակներու, Րէուֆ պէյը ծովային նախարար կարգեցին: Րէուֆ պէյը չափաւոր հայեացքներու տէր կը համարուէր, եւ խոստացաւ մեզ խօսիլ էնվէր փաշայի հետ ի նպաստ մասնաւորապէս մեր գաղթականներուն: Իր խոստումը կատարած էր, բայց իր միջամտութենէն օրեւէ արդիւնք չեղաւ:

Իր վարչապետութեան օրով այդ մարդը ոչ մէկ համակրանք ցոյց տուաւ դէպի Հայերը, թէեւ Պոլիս եղած առեններս, երբ դեռ իշխանութեան գլուխ չէր, ջերմ համակրութիւն ցոյց կու տար: Անոր ժամանակն էր, որ տեղի ունեցան Իզմիրի ազէտը եւ Պոլսոյ ահա-

բեկման օրերը:

Այցելութիւն մը տուինք նաեւ վեհիպ փաշային, որ կ'ապրէր Գատըգէօյ եւ զործէ քաշուած էր: Զափազանց սիրալիր էր: Իր կարծիքով այսուհետեւ այլեւս վիճելի խնդիրներ Հայերու և Թուրքերու միջեւ պէտք չէ ըլլան, բայց մէկ քանի անձնական «թիւրիմացութիւններէ» եւ զաղթականական խնդիրներէ: «Հայ–Թրքական բարեկամութեան նոր զարաշրջան սկսած է», եզրակացուց ան:

Բնորոշ է, որ անկեղծ թէ կեղծ՝ մեր տեսած բոլոր Թուրքերն ալ կը չեշտէին հայ–թրքական բարեկամութեան անհրաժեշտութիւնը Թուրքիոյ համար: Ես պատմագիր եմ կարծելու, որ անոնք այն առեն անկեղծ էին, որովհետեւ Հայկական Հարցը ապագայ հաշտութեան խորհրդաժողովին մէջ կը նկատէին իրենց ամէնէն զժուարին հարցը: Հայկական զոհերու պրիւնը զեռ թարմ էր յիշողութեանց մէջ, եւ Մուսուլի նաւթին հատը չէր կրցած տակաւին մոռցնել մեծ եղեռնը:

Օր մը մեզ մօտ եկաւ երիտասարդ Թուրք մը՝ էմին պէյ, որ այժմ «Վազըր» թերթի խմբագիր է: Ան յետոյ Մալթա աքսորուեցաւ ու վերադարձաւ Պոլիս՝ շարունակելու իր հրապարակագրական գործունէութիւնը: Էմին պէյ նոր ճամբաներ կը փնտռէր հայ–թրքական մերձեցման համար. ան բարեխղճօրէն ներկայացուց մեր պահանջները իր թերթին մէջ, պաշտպանելով զանոնք, «առանց սակայն վնաս մը հասցուցած ըլլալու թրքական շահերուն»:

Պոլսոյ միւս օրկաններըը, օրինակ՝ «Թասվիրը էֆքեարը» եւ «Ազշամ»ը բուռն կերպով հակառակ կ'արտայայտուէին մեզ: Առաջինը լրբարար հնարեց էնթէրվիւ մը ինձ հետ՝ ինծի վերագրելով այնպիսի մտքեր, ինչպէս, օրինակ, «Հայերը սարքեցին հայկական կոտորածը՝ արդար կերպով զրգռելով մահմետականներու վրէժխնդրութիւնը» եւն.: Ես ստիպուած էի հերքում զրկել եւ թերթը հարկադրուեցաւ ապել:

Տեսակցութիւն մը ունեցանք նաեւ Ահմէտ Ռիզայի հետ: Իր արտաքինով ան ամէնէն համակրելի Թուրքն էր, զոր մենք տեսանք Պոլսոյ մէջ. բարձրահասակ, սպիտակ մօրուքով, մեղմ աչքերով, ազնուական դիմագծով, Ահմէտ Ռիզա առաջին անգամէն կը գրաւէր իր խօսակիցը: Թալէաթ փաշայի անկումէն յետոյ ան առաջինն է Թուրքերուն մէջ, որ Մերակոյտի մէջ յայտարարեց սպաննուած Հայերու եւ Աբարներու թիւը: Մեզ զանգատեցաւ, որ երիտասարդ Թուրքերը ի չարը գործ դրին այն պատասխանները, որոնց համար ինք եւ անոնք պայքարեցան ժամանակին: Ան ոգրաց միութեան եւ հաւատարութեան խաչակներու անկումը եւ ըսաւ, թէ որքան առեն

որ Թալէաթ եւ Էնվէր իշխանութեան գլուխ են, ապարդիւն են մեր բոլոր ջանքերը:

Թուրքերը առաձներ կը կճրտացնէին մեր դէմ, բայց ժպիտով ու անուշ հայհոյքով կը խօսէին մեզ հետ: Մասնաւորապէս բնորոշ էր այդ տեսակէտէն Պոլսոյ ոստիկանապետ Ադմի պէյը: Անգամ մը ես եւ Ահարոնեանը նստած էինք Թալէաթ փաշայի ընդունարանը եւ կը սպասէինք տեսակցութեան: Թալէաթ փաշայի մօտ էր ուսուրեական դեսպանը: Մեզ սուրճ հրամցուցին եւ ժամանակը ձանձրալի չըլլալու համար, կը զրազեցնէր Ադմի պէյը: Ան իր հիացումը կը յայտնէր Ահարոնեանին իր գրուածքներուն համար, մանաւանդ այն զըրուածքներուն, որոնք Թրքահայերու տառապանքը կը պատկերացըներին: «Օ՛, կը բացագանչէր ան, այդ գրուածքները խիստ բանաստեղծական են ու դեղեցիկ»:

Թուրք նախարարներէն եւ քաղաքական գործիչներէն յետոյ մենք այցելութիւններ տուինք Ասատրիոյ եւ Գուլիարիոյ դեսպաններուն, եւ մեր առաջին տեսակցութիւնը, ի հարկէ, եղաւ գերման դեսպան կոմս Պէրնստորֆի հետ, որ կ՝ապրէր Վոսփորի իր ապարանքին մէջ: Պէտք է խոստովանիմ, որ գերման դեսպանատունը, ուր մենք եղանք քանի անգամէն աւելի, չափազանց ուշադիր վերաբերմունք եւ գործնական օգնութիւն ցոյց տուաւ մեզ: Մեր արամադրութեան տակ գրուեցաւ ուղիղ հեռագրաթելը Պոլսոյ եւ Պերլինի միջեւ, ու մենք քանի մը անգամ խօսեցանք Պերլին դանուող մեր ընկեր Տօքթ. Համօ Օհանջանեանի հետ: Գերման սուրհանդակները կը տանէին մեր նամակները Պերլին, գերման դեսպանատան քարտուղար Ֆոն Տիքով դիշեր ու ցերեկ պատրաստ էր մեր հեռագիրներն ու նամակները հասցնել, ուր որ անկ էր: Ինքը, կոմս Պէրնստորֆը ուշադրութեամբ լսեց մեզ, ընդունեց որ մեր պահանջները միանգամայն արդար են եւ հաղորդեց զանոնք իր կառավարութեան: Լէվիտուսի հրատարակած «Գերմանիա եւ Հայաստան» գրքին մէջ ապուած են անոր բաղմաթիւ հեռագիրները, որոնք կ՝ապացուցանեն իր բարեացակամ վերաբերմունքը մեզի հանդէպ: Հեռագրական դիմումներէն բացի, գերման դեսպանը քանի մը անգամ անձամբ գնաց Թալէաթ փաշայի մօտ եւ պաշտպանեց մեր պահանջները: Սակայն, ինչպէս միշտ, այդ դիմումն ալ արդիւնք չտուաւ: Պէտք է ըսել ընդհանրապէս, որ այդ առիթները Թուրքերը արդէն սկսած էին արհամարհանքով վերաբերուիլ գէպի Գերմանիան եւ կը ջանային ազատուիլ գերման խնամակալութենէն:

Այսուհետ աւելորդ չեմ նկատեր յիշատակել, որ հայ ժողովուրդի դատը Թուրքիոյ մէջ, այն ժամանակամիջոցին, երբ մենք Պոլիս էինք, աւելի ծանրացած էր: Մասնաւորապէս յուսահատական էր Ախալքալաքի գաւառի վիճակը: Այդ գաւառը, որ 80,000 հայ բնակչութիւն ունէր, ստիպուած էր դրեթէ ամբողջովին տեղահան ըլլալ եւ ապաստան գտնել Հարեւան Վրաստանի Բակուրեան չրջանի մէջ, 6000 ոտք բարձրութեան վրայ, անձրեւի եւ ձիւնի տակ: Զարմանալի չէ, որ այդպիսի պայմաններու մէջ այդ դանգուածը ենթարկուեցաւ հսկայական կորուստներու՝ թիֆոյի, քոլերայի եւ սովի միջոցով: Երեք ամսուան մէջ մօտ 25·000 մարդ զոհուեցան այդտեղ:

Բակուրեանի մէջ կուտակուած հայ գաղթականներու հարցը ամէնէն աւելի կը զրազեցնէր այդ ժամանակ բոլոր Հայերու միտքը, թերթերը չարունակ անոնց վիճակով էին զրազուած, եւ ազգային իշխանութիւնները անոնցմով էին մտահոգուած: Թուրքերը գրաւած էին Ախալքալաքի գաւառը եւ թոյլ չէին տար, որ Հայերը վերադառնան իրենց տեղերը: Այս մասին էր, որ մենք բազմաթիւ դիմումներ ըրինք Թուրք կառավարութեան:

Հայ գաղթականներու ծայրայեղօրէն ծանր վիճակի մասին դիմումներ ըրին նաեւ գերմանական ներկայացուցիչները Կովկասի մէջ: Գերման կառավարութեան դիմում ըրաւ նաեւ այդ մասին Համօ Օհանջանեանը՝ Պերլինի մէջ: Վրաստանի գերման դեսպան Ֆոն Գրէս չարք մը հեռագիրներով, որոնց մէջ կը նկարագրէր տիրող սարսափելի կացութիւնը հայ գաղթականներու, կը պահանջէր իր կառավարութենէն անմիջապէս կարուկ միջոցներ ձեռք առնել, վերջ տալու համար այդ կացութեան: Հայ գաղթականներուն ի նպաստ միջամտեց նաեւ Հռոմի Պապի Նուիրակը Միւնխէնի մէջ, որ յատուկ հեռագրով դիմեց գերման կառավարութեան, խնդրելով անոր աջակցութիւնը «Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի հայ եւ ասորա-քաղդէական քրիստոնեայ բնակչութեան համար»: Նոյն ուղղութեամբ մենք կոչ ըրինք նաեւ կարտինալ Տոլչէին, որ Պապի ներկայացուցիչն էր Պոլսոյ մէջ: Յուլիս 15ին Համօ Օհանջանեանը եւ Արշակ Զօհրապեանը մանրամասն դեկոյց մը ներկայացուցին գերման կառավարութեան, մեր գաղթականներու վիճակի մասին՝ Կովկասի մէջ: Յուլիս 16ին նոյնը ըրած է նաեւ դօր. Ֆոն Գրէսը Թիֆլիսէն:

Թուրքերու հոդեբանութիւնը հասկնալու համար ես կը բերեմ այստեղ Վահիպ փաշայի Գերմանը, որ հրատարակուած է Յունիս 4ի Պաթումի հաչտութեան առիթով: Ահա թէ ինչ կ՝ըսէ այդ Գերմանը.— Երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Գանճակի եւ Երեւանի միջեւ միջեւ վերականգնելու համար չրջանառութեան մէջ պիտի դրուին յա-

տուկ դնացքներ, որոնց մէջ պիտի գտնուին Թուրք սպաններ: Այդ սպանները իրենց ձեռքը պիտի ունենան Վեհիպ փաշայի ֆեթվանը, զոր պիտի կարդան Թուրք-Թաթարական բնակչութեան՝ ամէն տեղ յայտարարելով, որ այնուհետեւ հաշտութիւն է, որ արդիւնած է Քէնամական վերաբերում ցոյց տալ դէպի Հայերը. կ՚արդիւնաւ նաեւ այսուհետեւ սպաննել Հայերը»:

Բնորոշ է այս նախադասութիւնը: Ուրեմն, առաջ Թոյլատրելի էր սպաննել պատահած Հայը:

Մեր բոլոր դիմումները հետեւեալ երեք արդիւնքները տուին— Ա.) Հարց բարձրացաւ, որ Հայաստան ուղարկուին աւստրիական զօրքեր, այնպէս ինչպէս վրաստան ուղարկուած էին գերմանական զօրքեր: Բ) Գերման դիւանագիտութիւնը լուրջ պահանջներ դրաւ Էնվէր փաշային: Գ) Գերման դեսպան Կոմս Պերնստորֆ արտաքին գործոց նախարարութենէն պահանջեց վերաքննել Գերմանիոյ վերաբերմունքը դէպի Հայերը եւ Հայաստանի քաղաքական վիճակը:

Աւստրիական կառավարութիւնը սկիզբներէ սրտմտութիւն ցոյց տուաւ զօրքեր ուղարկել Հայաստան, սակայն արեւմտեան ճակատի վրայ ունեցած պարտութենէն յետոյ հրաժարեցաւ այդ միտքէն: Պուլկարները, Աւստրիացիները եւ Գերմանացիները յատուկ պատուիրակութիւններ ուղարկեցին Հայաստան, որոնք մեզի համար նպաստաւոր դիտոյթներ ըրին իրենց կառավարութենանց: Համօ Օհանջանեանը յատկապէս Վիէննա էր գացած, աւստրիական կառավարութեան հետ բանակցելու համար: Ուշադրաւ է նաեւ Համօ Օհանջանեանի տեսակցութիւնը Թալէաթ փաշայի հետ Պերլինի մէջ: Ան խոստացած է Նոյեմբեր 1ին Պոլսոյ մէջ հանդիսաւոր կերպով յայտարարել, որ Թուրքերը պիտի պարպեն մինչեւ 1914 Թուի սահմանները՝ Թողլով Ռուսահայաստանի գրաւուած վայրերը Հայերուն:

Նոյն օրերուն խմացանք, որ համաձայնութիւն մը գոյացեր է Վրացիներու եւ Գերմանացիներու միջեւ: Գերմանացիները պարտաւորուեր էին ճանչնալ Վրաստանի անկախութիւնը եւ պարտադրել զայն Ռուսերուն, իսկ Վրացիները տուած էին Գերմանացիներուն մենաշնորհներ Փոթիի նաւահանգիստի, իրենց անտառներու եւ մանկանէզի հանքերու շահագործման համար:

Մինչ մենք բանակցութիւններ կը վարէինք Պոլսոյ մէջ պաշտօնական անձնաւորութիւններու հետ, ինկաւ Պաքուն, որուն գրաւման առեն Թուրքերը սարսափելի կոտորած մը սարքած էին՝ ջարդելով մօտ 30·000 Հայեր: Լուրջ վտանգ կը սպառնար նաեւ Ղարաբաղի հայութեան. ընդհանուր յուզում կը տիրէր Հայերու մէջ, եւ

մենք որոշեցինք բանակցութեան մէջ մանել երիտասարդ Թուրքերու կոմիտէի հետ: Մեզ ընդունեց կոմիտէի չինքին մէջ գնդապետ մը, Բիզա պէյ, որ հրաւիրեց ժողովասրահ, ուր մեզ կը սպասէին Տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիր եւ Տոքթ. Նազիմ: Երկու ժամու չափ խօսակցութիւն ունեցանք ես եւ Ահարոնեանը՝ այդ պարոններուն հետ: Մենք յայտնեցինք մեր վրդովմունքը Պաքուի կոտորածին համար այն առեն, երբ մենք հաշտութիւն կնքած էինք Թուրքերուն հետ, եւ խընդրեցինք, որ երիտասարդ Թուրքերու կոմիտէն միջամտէ կառավարութեան մօտ, ի նպաստ խաղաղութեան ու մեր համեստ պահանջներու իրագործման:

Պեհաէտտին Շաքիր եւ Նազիմ ամբողջ մեղքը ձգեցին Թուրք զօրքի յոռնածութեան վրայ, որ չէր կրցած տեղական թաֆարներու կոմկ կառավարած կոտորածին առաջքն առնել եւ յայտնեցին, թէ ոչ թէ 30·000 Հայեր կոտորուած են, այլ միայն 300, այն ալ փողոցային կռիւներու ժամանակ: Ըսին, որ Հայերը ամէն տեղ կը կռուին Թուրքերուն դէմ եւ կ՚օգնեն Թուրքիոյ թշնամիներուն ու եզրակացուցին, թէ միակ բանաւոր ելքը Հայ-Թուրք անվերապահ գործակցութիւնն է: «Դուք ամէն տեղ մեր դէմ կը գործէք, կ՚ըսէին անոնք, կը դնէք ամբողջ Եւրոպան ու Ամերիկան մեր դէմ. անդադար կերպով կը ձգէք մեր վարկը: Եւ եթէ մենք ձեզ ֆիզիքապէս կ՚ոչնչացնենք, դուք ալ մեզ կը սպաննէք բարոյապէս, — բան մը, որ չատ աւելի ծանր է մեզի համար»: Մեր խօսակիցները կը պահանջէին լիովին մոռնալ անցեալը, անմիջապէս դադրեցնել ամէն հակաթրքական պրոպականդա եւ գործակից Թուրքերուն՝ ամէն կերպով:

Երբ մենք կը խօսէինք անոնց մեր պահանջներու եւ սահմաններու մասին, անոնց խօսքերը կը դառնային մշուշոտ եւ անորոշ: Երկու ժամուայ խօսակցութենէն ետք կոմիտէի անդամները մեզ խոստացան քննելու մեր պահանջները Թալէաթ փաշայի հետ: Երբ մենք դուրս կու գայինք ժողովասրահէն, սպասման սրահին մէջ նստած էր Թալէաթ փաշան, որ կը սպասէր մեր խօսակցութեան վերջաւորութեան՝ տեսակցելու համար կոմիտէի անդամներուն հետ:

Հետեւեալ օրը մենք եղանք նաեւ Թալէաթ փաշայի մօտ: Ան ալ նոյն բացատրութիւնները տուաւ մեզ Պաքուի կոտորածի մասին: Ըստ երեւոյթին ընդհանուր ներքին համաձայնութիւն մը կար Թուրքերուն մէջ՝ այդ եղանակով խօսելու մեզի հետ: Երբ մենք մեր բողոքը յայտնեցինք Թալէաթին, թէ Թուրք զօրքերը կը պատրաստուին յարձակում գործել Ղարաբաղի վրայ, Թալէաթ վերցուց հեռախօսը եւ սկսաւ խօսիլ Էնվէրի հետ՝ ըսելով ի միջի այլոց, որ «Հայերը կը

խնդրին հրաման տալ չյարձակելու Ղարաբաղի վրայ»: Քան երեւոյթին ինվէրը կը ժխտէր այդպիսի յարձակման մը մտադրութիւնը եւ Թալէաթը ժպտելով կ'ըսէր. «Ինվէրը, մի՛ մոռնար որ քեզ հետ խօսողը օտար դեսպան մը չէ: Եւ յետոյ այստեղ նստած են Ահարոնեանն ու Ֆաւսխանեանը, որոնք շատ լաւ դիտեն ամէն ինչ»:

Այս խօսակցութենէն յետոյ Թալէաթ մեզ յայտնեց, որ ինքը կ'երաշխաւորէ թէ ոեւէ յարձակում պիտի չըլլայ Ղարաբաղի վրայ:

Թալէաթէն ետք մենք պէտք դգացինք նոր այցելութիւն մը տալու նաեւ Ինվէրը փաշային: Ինվէրը կրկին հաւաստիացուց մեզ, որ ինք հրաման տուած է չգրաւել Ղարաբաղը, բայց երբ կարգը եկաւ Պաքուի կոտորածին, ան ըրաւ հնարաւոր յայտարարութիւնը, որ դեռ թարմ է յիշողութեանս մէջ.

«Դուք կ'ըսէք կոտորած. բայց չէ՞ որ պատերազմի ժամանակ ալ մարդիկ կը սպանուին եւ շատ աւելի մեծ արիւնահեղութիւններ կը կատարուին, որոնց համար ժողովուրդները արձանիներ ալ կը կանգնեցնեն իրենց զօրավարներուն: Չէ՞ որ ըստ էութեան նոյնն է խնդիրը. պատերազմի մէջ թնդանօթներով ու հրացաններով կը սպանեն, իսկ այստեղ սուրերով եւ սուիններով: Արդիւնքը նոյնն է՝ մարդոց սպանութիւնը, ինչո՞ւ փարիսեցիութիւն ընել: Թուրքիոյ մահացու վտանգ մը կը սպառնար Հայերէն, որուն սպանութիւնը հաւասարազօր է թշնամիներու սպանութեան՝ պատերազմի մէջ»:

Գալով Ախալքալաքի պաղթականներու վերադարձի խնդրին, Ինվէրը պատասխանեց, թէ այդ անկարելի է դիւրաւորական տեսակէտով:

Թուրք զօրքերը շատ ճչղտպահ կերպով կը պատասխանէին մեր այցելութիւններուն: Մասնաւորապէս Հոկտեմբերին, երբ Գերմանացիներու անյաջողութիւնները արեւմտեան ճակատի վրայ կ'աճէին, Թուրքերու փոխ-այցելութիւնները աւելի յաճախակի դարձան եւ վերաբերմունքը դէպի մեզ աւելի սիրալիր ու արտայայտութիւնները աւելի դրուշաւոր: Այսպիսի տրամադրութեան մէջ էր, որ օր մը մեզ յայտնեցին, թէ մեզ կը հրաւիրէին ներկայ գտնուելու Սելամլըղի՝ ներկայանալու համար Սուլթանին: Կրօնական արարողութենէն ետք մզկիթի մէջ Ինվէր փաշա մեզ ներկայացուց Սուլթանին: Ահարոնեանը ճառ մը խօսեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան անունով եւ յայտ յայտնեց, որ անկախ Հայաստանն ու Թուրքիան այսուհետեւ բարի դրացիներ պիտի ըլլան: Սուլթանը պատասխանեց, թէ ինքը

չատ երջանիկ է, որ «դարաւոր բարեկամական» յարաբերութիւնները Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ այժմ քաղաքական բարեկամութեան կը վերածուին Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ: Սուլթանը յոյս յայտնեց, որ մենք վերադառնալով Հայաստան՝ կը հաղորդենք Հայ ժողովուրդին՝ Սուլթանի եւ ամբողջ Թուրքիոյ անունով իր բարեմաղթութիւնները:

Սուլթանէն ետք մեզ ներկայացուցին Թալաժտաանդին՝ իր պալատին մէջ: Կառավարական մտաւորական մարդու երեւոյթ ունէր եւ չատ հաճելի ապտաւորութիւն ձգեց. բաւ մեզ, թէ ինք երբեք համակիր չէ եղած հայկական հալածանքներուն եւ մաղթեց, որ Հայաստանը երջանիկ ըլլայ:

Թալաժտաանդին մօտ մենք ծանօթացանք նաեւ Թեվֆիք փաշային հետ, որ Թուրքիոյ նախկին դեսպանն էր Լոնտոնի մէջ: Թեվֆիք փաշա մեզի բաւ, թէ ինքը կը նախատեսէ պատերազմի քաոտրոփիկ վերջաւորութիւնը. այն կարծիքը յայտնեց, թէ երբ Թուրքիա կռուի Անգլիոյ դէմ, միշտ դժբախտութիւն կը պատահի Թուրքիոյ:

Քանի մը օր ետք Ինվէր փաշա հրաւիրեց մեզ ճաշի իր տունը: Արեւելքի ամբողջ չքեղութիւնը բացուեցաւ մեր առջեւ, ոսկի, մետաքս, դորգ եւ ամէն տեսակ թանկարժէք իրերով լեցուն էր Ինվէրի բնակարանը: Ճաշի հրաւիրուած էին նաեւ պերման գօրավար Ֆոն Սէկթ, որ այժմ պերման ընդհանուր բանակի հրամանատարն է, Թալէաթ եւ Իզէթ փաշաները եւ կովկասեան երեք պատուիրակութիւնները: Սեղանի չուրջ խօսակցութեան նիւթն էր կովկասեան նորակազմ հանրապետութիւններու ապագան: Ինվէր փաշան ըսաւ. «Վաւ պիտի ըլլար, եթէ Հայաստանը իրեն համար թագաւոր ընտրէր աւըստրիական իշխան մը, Վրաստանը՝ գերմանական իշխան մը, իսկ Ատրբէյճանն ալ բրիտական իշխան մը: Այս երեք թագաւորութիւններն ալ կարող էին շատ լաւ ամրանալ իրենց արբայական տուներու շնորհիւ»:

Ճաշէն ետք հիւրերը սկսան ուշադրութեամբ դիտել մեծ իւղանկարի պատկեր մը, որ կը ներկայացնէր տեսարան մը Տրիպոլսոյ պատերազմէն: Ինվէր փաշա ըսաւ, որ իր պինուորական քարիէրը պատերազմի դաշտին վրայ սկսաւ եւ աւելցուց. «Կռիւէն դուրս ես կեանք չեմ ճանչնար ու չեմ հասկնար»:

Այսպէս, չաբաթներ կ'անցնէին իրարու նման եւ ո՛չ խորհրդաժողով տեղի կ'ունենար, ո՛չ ալ մեր բանակցութիւնները ոեւէ չափելի արդիւնք կու տային, իսկ անդին, պատերազմի մեծ ճակատ-

ներուն վրայ, անդի կ'ունենար ճակատագրական բեկումը: Պատերազմի բախտը կը դատճանէր Գերմանիոյ եւ իր դինակիցներուն: Թէեւ խիստ դրաքննութիւն կար մամուլի վրայ, բայց արդէն որոշ պէս կը զգացուէր, թէ իրերու ընթացքը կը փոխուի հիմնապէս: Համօ Օհանջանեանը Պերլինէն մեզ կը հաղորդէր, թէ Ֆրանսական յաջողութիւնները հաւանական կը նկատուին Գերմանացիներու կողմէ: Անգլիական սաւառնակները աւելի յաճախ սկսան երեւալ Պոլսոյ վրայ եւ ռումբեր նետել:

Հոկտեմբերի կէսին անակնկալ կերպով Թալէաթ փաշա մեկնեցաւ Պերլին: Հայերը սկսան աւելի համարձակ դառնալ. եկեղեցիին մէջ արդէն կը մօտենային մեզ եւ կը ջանային խօսակցութեան բռնուիլ: Ցոյները համարձակ կերպով կը խօսէին Ֆրանսացիներու յաջողութեանց մասին: Մենք պացինք գերման դեսպանին մօտ, որոշ տեղեկութիւններ ստանալու համար, եւ կամ Պերնատօթը աղդակից ըսաւ մեզ, որ Դաշնակիցները կը յաղթեն: Անոր մօտ մենք հանդիպեցանք զօր. Ֆոն Լոսովին, որ շատ մտայղ էր: Վերջինս ըսաւ ինծի. «Մեր ժողովուրդը յոգնած է. մեր բշնամիին երեք ուժ ունի՝ քաց ծովը, սաւառնակները եւ կեռասմբեբիները: Մենք այդ չունինք եւ յաղթուած ենք»:

Փոփոխութիւնները ճակատներու վրայ ազդեցին նաեւ Թուրք կառավարութեան ընթացքին վրայ: Մեզ մօտ բերին 60 հայ գերիներ ռուսական բանակէն եւ յանձնելով մեզի ըսին. «Ձեզ կը յանձնենք ձեզ, որպէսզի դանոնք ուղարկէք Հայաստան»: Թալէաթ փաշան վերազարձաւ Պերլինէն՝ հպիւ ազատուելով գերի իյնալու վտանգէն Պուլկարիոյ մէջ, որ արդէն պինազատար էր կնքած Դաշնակիցներու հետ: Ան յայտնեց մեզ, որ Թուրքիա պատրաստ է վերազարձնել Հայաստանի եւ Վրաստանի 1914 Թուի սահմանները: Ապագային գործոց նախարար Ենիմի պէյ ինք եկաւ մեր մօտ, Թոքաթլեանի պանդոկը եւ յայտնեց, որ ամէն բան կարգին է ու Թուրքերը շուտով պիտի պարպեն Կովկասը:

Պոլսոյ մէջ արդէն կը խօսուէր Թալէաթ փաշայի դահլիճի անկման մասին: Հոկտեմբեր 20ին, եթէ չեմ սխալիր, կերեկուան ժամը 4ին, Թալէաթ փաշա ընդունեց մեզ ոտքի վրայ եւ ըսաւ. «Քանի մը ժամ ետք ես պիտի ձգեմ իշխանութիւնը. մենք յաղթուած ենք, ես ձեզ կը նախանձիմ. դուք յաղթողներու բանակին մէջն էք, իսկ մենք պարտուածներու հետ ենք եւ շատ բան կը կորսնցնենք: Բայց ձեզ բան մը պիտի ըսեմ. երբեք մի՛ մոռնաք, որ ապագան անյայտ է եւ

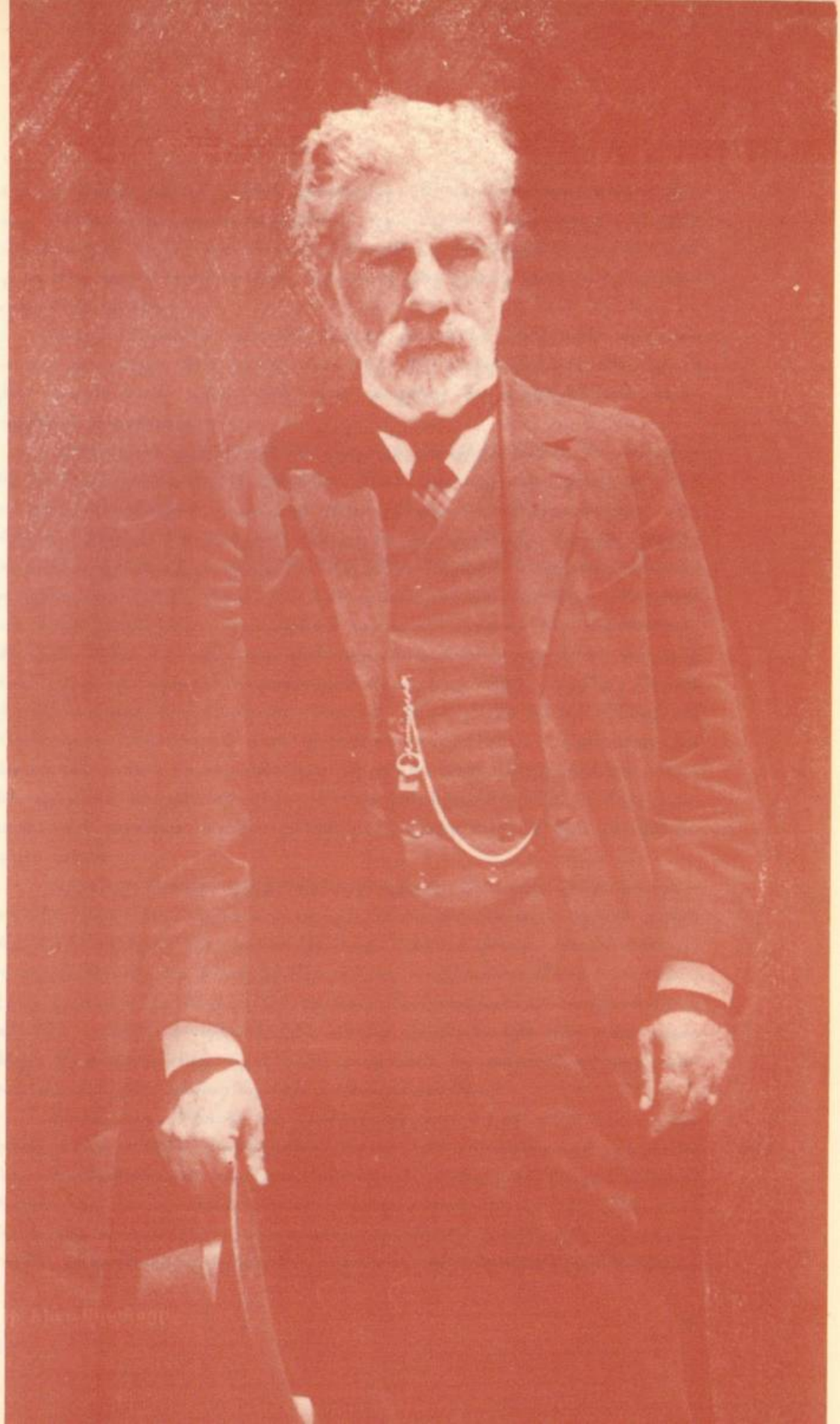

Ծովհաննէս Քաջազնունի

դեռ ով գիտէ ինչեր կրնան պատահիլ: Ես ճակատագրապաշտ եմ. դուք երիտասարդ դիւանագէտներ էք. միշտ սպասեցէք վերջին վայրկեանին. երբեք չատորոշէք թուղթ մը երեկոյեան, երբ առաւօտեան, ով գիտէ ինչ կրնայ պատահիլ դիչերուայ ընթացքին»:

Քանի անգամներ Լօզանի մէջ ես յիշած եմ Թալէաթի այս չարաչուք խօսքերը: Ո՞վ կրնայ մտածել, թէ ջախջախուած Թուրքիան հինգ տարի ետքը պիտի թելադրէ յաղթող Դաշնակիցներուն հաշտութեան պայմանները:

Երեկոյեան դէմ Թալէաթ փաշայի դահլիճը լեցուեցաւ մեծ վէզիր նշանակուեցաւ Իզէթ փաշան: Հետեւեալ օրը մեր պանդոկի մէջ երեւցաւ անգլիական դօրավար Թաուզէնտը, որ Միջագետքի մէջ գերի էր ինկած Թուրքերուն ձեռքը եւ կը պահուէր Հալեպի կղզին: Անոր հետ էր Իզմիրի վալի Բահմի պէյ: Ինչպէս հասկցանք յետոյ, կը պատրաստուէին մշակելու զինադադարի պայմանները անգլիական ծովակալին հետ: Երեկոյեան ուշ ատեն, ժամը 11ի տեղները, մեզ մօտ եկաւ Րէուֆ պէյի զինուորական համհարզը եւ խնդրեց մեզմէ երթալ ծովային նախարարին մօտ: Երբ մենք գացինք, Րէուֆ պէյ դիմաւորեց մեզ հետեւեալ ճառով. «Այս գիշեր ես պիտի երթամ անգլիական ծովակալին մօտ զինադադար կնքելու, կ'առաջարկեմ ձեզ ալ անոր մօտ երթալ ինձ հետ միասին: Թող Անգլիացիները տեսնեն որ մենք հաշտուած ենք. չէ՞ որ խորհրդաժողովի համար շատ կարեւոր է իմանալ, որ Թուրքերն ու Հայերը այլեւս վէճ չունին իրարու հետ»:

Ցիշելով Րէուֆ պէյի անհաչա դիրքը Տրապիզոնի խորհրդաժողովին մէջ՝ ես հարցում ուղղեցի իրեն, թէ ինչպէ՞ս պիտի ըլլան մեր սահմանները: Ան պատասխանեց. «1914 Թուի սահմանները, սրբագրութեամբ մը ի հաչիւ Ալաչկերտի հովիտին»: Մենք, հարկաւ, չէինք կրնար մեր հաւանութիւնը տալ: Դաշնակիցները յաղթած էին, իսկ մեր յոյսերը կապուած էին անոնց յաղթանակին հետ: Եւ չգացինք: Վերադարձանք տուն շատ յուզուած եւ ամբողջ գիշերը անքուն՝ սպասելով զինադադարի յայտարարութեան:

Միւս օրը, Րէուֆ եւ Համիտ պէյերը եկան մեր մօտ. շատ մռայլ տեսք ունէին. իրենց հետ բերած էին զինադադարի պայմանները: Ծանօթանալով այդ պայմաններուն՝ մենք անմիջապէս ըմբռնեցինք, որ Հայաստանի ազատութիւնը ապահովուած չէ: Զինադադարը չէր պահանջեր Հայաստանի դրաւումը Դաշնակից զօրքերու կողմէ, զինաթափ չէր ըներ Թուրքիան եւ կը պարունակէր այն բոլոր

դժբախտ կարելիութիւնները, որոնք ապագային իրողութիւն դարձան:

Զինադադարի կնքումէն եառ այլեւս գործ չունէինք Պալոյ մէջ: Մենք պէտք է վերցնէինք վարչապետ Իզէթ փաշայէն Հրաման Շեւքըի փաշայի վրայ կովկասեան սահմաններու պարպումի մասին. պէտք է վերցնէինք մեզի հետ հայ գերի զինուորները եւ վերադառնայինք տուն, նոր պատրաստութիւններ տեսնելու մեծ խորհրդաժողովին մասնակցելու համար:

Իզէթ փաշան տուաւ մեզ փակ ծրարի մէջ Հրաման, Շեւքըի փաշայի անունով, Ալեքսանդրապոլը եւ կարսը Դեկտեմբեր 6ին զատարկելու համար: Հրաժեշտի այցելութիւններ ընելէ եառ, Նոյեմբեր 1ին Րէչիտ փաշա նաւով պատրաստուեցանք մեկնելու: Մուլթանի կողմէ եկաւ մեզ ողջերթ մաղթելու սպայ մը: Մեր գերի զինուորները «Մեր Հայրենիք»ը երգեցին, թուրք ասկեարները բարեւի կանգնեցան եւ ցերեկուան ժամը 12ին նաւը չարժեցաւ դէպի Պաթում: Վերջին վայրկեանին նաւ բարձրացաւ Էնվէրի հօրեղբայր Խալիլ փաշան: Ճանապարհին մեր նաւը քանի մը տեղ ածուխի բացակայութեան եւ այլ պատճառներով կանգ առաւ: Տրապիզոնի մօտ ափ իջանք, այցելութիւն մը տուինք վալիին, հարցուցինք Հայերու վիճակին մասին եւ իմացանք, որ մօտ 200ի չափ հայ կիներ մնացած են թուրք տուներու մէջ: Անգամ մը անգլիական ականակիր նաւ մը կանգնեցուց մեր նաւը եւ վար իջեցուց Խալիլ փաշան՝ Պոլիս տանելու համար: Ինչպէս յետոյ իմացանք, Խալիլ փաշան Մալթա աքսորուելիք թուրք պետական գործիչներու ցանկին մէջն էր:

Պաթումը տակաւին Թուրքերուն ձեռքն էր եւ պարտութեան չունչը մինչեւ հոն դեռ հասած չէր, ուստի մեզի որոշ նեղութիւններ պատճառեցին: Նոյեմբեր 14ին, երեկոյեան ժամը 9ին հասանք Թիֆլիս, ուր խորհրդակցութիւն ունեցանք Վրաց կառավարութեան հետ, որ կը պահանջէր զիջիլ Վրաստանին՝ Ախալքալաքի եւ Բորչալուի գաւառները այն պատրուակով, թէ մենք պիտի տանանք Թրքահայաստանի վեց վիլայէթներն ալ, հետեւաբար հողի կարիք պիտի չունենանք: Մենք վերապահ դիրք բռնեցինք: Նոյեմբեր 15ին երեւանէն առացանք անապահովի հեռագիր մը, որ կը հաղորդէր Կարճիկեանի սպանութեան մասին: Այդ լուրը մեզ չափազանց անհանգստացուց եւ մենք որոշեցինք ըստ կարելւոյն չուտ մեկնիլ Երեւան:

Նոյեմբեր 20ին Ահարոնեանը, ես, Պապաջանեանը եւ ժողովրդական կուսակցութեան պատկանող նախարարները մեկնեցանք Երեւան:

Է. ԳԼՈՒԽ

ԻՄ ՄԱՄՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՓԱՋԱՋՆՈՒՆԻ ԳԱՀԼԻՃԻՆ

Կովկասեան դէպքերու նկարագրութիւնը ես ընդհատեցի Յունիս 15–ին, այսինքն այն օրը, երբ մենք մեկնեցանք Պոլիս: Այդ պահուն արդէն կազմուած էր Հայաստանի առաջին կառավարութիւնը՝ նախագահութեամբ Յովհ. Քաջազնունիի: Յունիսի վերջը ան մեկնած էր արդէն Երեւան եւ կազմած ու լրացուցած իր գահլիճը, անոր մէջ ընդունելով Արամը իրրեւ ներքին գործոց նախարար: Աչնան ընթացքին, Հոկտեմբերի վերջը, Քաջազնունին վերակազմեց իր գահլիճը քօալիսիոնի սկզբունքով, որուն համաձայն կառավարութեան մէջ մտան չորս նախարարներ ժողովրդական կուսակցութենէն, մինչ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները հինգ հոգի էին: Այս վերակազմուած գահլիճին մէջն էր, որ ես մտայ իրրեւ պարենաւորման եւ ժողովրդական առողջապահութեան նախարար, սպաննուած Կարճիկեանի փոխարէն:

Երբ Թիֆլիսէն Երեւան կ'երթայի, իմ դնացքի մէջն էին նաեւ ժողովրդական կուսակցութեան նորընտիր նախարարներէն Ղուլեանը, Վերմիշեանը եւ Ենֆիէճեանը: Ուլուխանլու կայարանի մօտ, երեւանէն հօթ քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ, թուրք պահակնե-

րը կանգնեցուցին մեր գնացքը: Մեր իրերը նայելու պատրուակով անոնք առաջարկեցին մեզ դուրս գալ գնացքէն եւ թողուլ իրերը գնացքի մէջ: Մենք չէինք համաձայներ: Սկսան խօսակցութիւններ ու վէճեր. ասկեարները հրացաններն առնելով սպառնական դիրք բռնեցին. արդէն կը մթնէր. գնացքի մէջ անհանգստութիւնը կը սաստկանար: Այդ ժամանակ երեւանի կայարանը մեզ ապահով պաշտօնական անձինք, երեւանի պրիքհանտ Շահխթունիի գլխաւորութեամբ, կարծելով թէ մեր գնացքը ուշացեր է, քանի մը սպանելու հետ կը բարձրանան չոգեմեքենային վրայ եւ ընդառաջ կու գան մեզ: Կը հասկնան եղելութիւնը, բանակցութեանց մէջ կը մտնեն թուրք սպաներու հետ եւ կ'ապահովեն մեր գնացքը: Այսպէս հասանք վերջապէս, երեւանի կայարանը:

Արդէն երեկոյեան ժամը 10 էր. կայարանը լուսաւորուած չէր, յորդ անձրեւ կը տեղար, բոլորի դէմքերը մռայլ ու յոգնած էին: կայարանի մէջ մեզ դիմաւորից ներքին գործերու նախարար Աբամը, որ շատ տխուր եւ յոգնած կ'երեւար: Իր առաջին խօսքերն էին ուղղուած ինձ. «Օ, շատ ծանր է, չափազանց ծանր մեր աշխատանքը այստեղ»: կայարանը ամայի էր եւ մենք ցրուեցանք մեզի յատկացուած բնակարանները:

Հետեւեալ օրը, Նոյեմբեր 22ին, իմացանք, որ արեւմտեան ճակատի վրայ, Եւրոպայի մէջ, դինադադար է կնքուած: Բայց կիրքերը տակաւին յուզուած էին կարճիկեանի սպանութեամբ, որուն հանդիսաւոր թաղումը կատարեցինք: Սպաննիչը եզոր Մինասեան, դաշնակցական մըն էր, բանտարկուած էր: Դատարանին մէջ ան յայտնեց, թէ սպաննած է կարճիկեանը, նկատելով գայն մեղաւոր՝ այն բանին համար, որ կովկասեան իշխանութիւնները զրկեցին կովկասը ռուսական օգնութենէ եւ այդպիսով Թուրքերուն հնարաւորութիւն տուին Պաքուի մէջ կոտորած սարքել:

կարճիկեանի հանդիսաւոր թաղումէն յետոյ կեանքը մտաւ իր բնականոն հունին մէջ: Մեր առջեւ դրուած էին տակաւին կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներ — պատրաստութիւն հաշտութեան խորհրդաժողովի, որ տեղի պիտի ունենար Փարիզի մէջ, ընտրութիւն պատուիրակութեան եւ հրահանգներու մշակում. յարդարում վիճելի հարցերու վրաստանի հետ եւ պայքար սովի եւ տիֆի համաճարակին դէմ, որ կը սպառնար Հայաստանի ժողովուրդի գոյութեան՝ իր ահռելի ծաւալով:

Նոյեմբեր 24ին Անգլիացիները էնզելիէն մտան Պաքու, եւ զօր. Թամսընը հրատարակեց իր ծանօթ կոչը Ադրպէյճանին: Նոր չըր-

ջան մը կը սկսէր Կովկասի կեանքին մէջ:

Իմ առաջին պատրուակութիւնները երեւանէն ծայր առաիճան ճնշող էին — ձմեռ, ձիւն, ցուրտ, ցեխ փողոցներու մէջ. քաղցածներու բազմութիւններ հրապարակներու վրայ, մեռնող զաղթականներ փողոցներու անկիւնները, պատերու տակ, մթերքներու սպառնալից բացակայութիւն, ճամբաները փակուած եւ ամէն տեսակ արգելքներ Հայաստանի ժողովուրդը պարենաւորելու դէմ: Քաղաքը կիսով չափ աւերակ էր. պատրաստուած պետական պաշտօնեաներ մատի վրայ միայն կը համրուէին. իսկ 7 քիլոմեթրի վրայ կանգնած էին Թրքական զօրքերը: Բառին բուն նշանակութեամբ մենք կ'աշխատէինք պիշեր-ցերեկ:

Չինադադարէն յետոյ մեր պատուիրակութեան զեկուցումը Պոլսոյ բանակցութեանց մասին, հարկաւ կորնցուցեր էր իր արժէքը, բոլորի հայեացքները այժմ ուղղուած էին դէպի Փարիզ: Հաշտութեան նոր պատուիրակութեան ընտրութիւնը մեզմէ շատ ժամանակ չպահանջեց: Մեր կուսակցութիւնը կանգ առաւ Ա. Ահարոնեանի, իսկ ժողովրդական կուսակցութիւնը Մ. Պապաջանեանի վրայ: Պատուիրակութեան երրորդ անդամ նշանակուեցաւ Տօքթ. Համօ Օհանջանեանը, որ արդէն արտասահման էր: Հարց կար Արամը եւ դիմուղարկելու իրրեւ պատուիրակ, բայց Քալանթարեանի պնդումով, թէ մեր երկուքիս ալ ներկայութիւնը անհրաժեշտ է Հայաստանի մէջ, մեր թեկնածութեան խնդիրը մէջտեղէն հանուեցաւ:

Ընտրուած պատուիրակութեան տրուեցաւ հրահանգ՝ պահանջել թրքահայկական հողերը եւ ելք դէպի ծով, առանց սակայն յիշելու այդ ելքի վայրը: Կիլիկիայի մասին խօսք անգամ չկար: Պատուիրակութեան հրահանգ տրուեցաւ գործել համերաշխաբար Պօղոս Նուպար փաշային հետ, իսկ եթէ պէտք ըլլայ անոր յանձնել նախագահութիւնը, իսկ Ահարոնեանին՝ փոխ-նախագահութիւնը:

Այսպիսի հրահանգով Դեկտ. 12ին պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ երեւանէն: կը յիշեմ, որ քաղաքական եւ հոգային պահանջներու տեսակէտով ամէնէն չափաւորներն էին Ռուբէն Տէր Մինասեանը եւ Քալանթարեանը: Քալանթարեանին նոյնիսկ կը գանէր, որ դէպի ծով ելք ալ պէտք չէ պահանջել:

Երբ Թուրքերը հեռացան, աւելի եւս սաստկացաւ սովի տագնապը, որովհետեւ անոնք իրենց հետ տարին մեր հացի պաշարները: Գաղթականները կրկնապատկած էին Հայաստանի բնակչութեան թիւը: Թիֆոյի համաճարակը հարիւրաւոր զոհեր կը տանէր. առաւօտները երեւանի փողոցներուն մէջ տասնեակներով, իսկ յետոյ

նաեւ հարիւրներով դիակներ կը գտնուէին. ժամանակ չէին ունենար նոյնիսկ հաւաքելու այդ դիակները: Թիֆոյէն հիւանդացան ու մեռան նաեւ գործոց նախարար Արամը, անոր եւեւէն պետական վերահսկիչ Մինաս Պէրպէրեանը եւ Հայաստանի զինուած ազգապահպանական սեռուչ Տոքթ. Անդրէասեանը: Թիֆոն զարձաւ ժողովրդական ահռելի ազէտ մը:

Արամին մահէն ետք նաեւ գործոց նախարարութիւնը ինձ յանձնուեցաւ, հակառակ անոր, որ Կարճիկեանի ոսպնեակութենէն ետք ելեւմտական նախարարութիւնն ալ արուած էր ինձ, բայց ֆնանսատարութեան գործէն:

Ոչ ոք կրնայ ըսել, թէ 1918 եւ 1919 թ. ձմեռն ու ձմրան որքան մարդիկ մեռան Հայաստանի մէջ սովէն ու թիֆոյէն. բայց իրականութենէն բնաւ հեռու պիտի չըլլայ, եթէ ըսեմ, որ մեր կորուստը այդ ամիսներուն 150·000էն պակաս չէր:

Թիֆոն հարկաւ չէր կրնար կանգնեցնել մեր պետական կեանքի ընթացքը: Դրօն հայ զօրքերու գլուխն անցած՝ Դեկտեմբեր 6ին մտաւ Ալէքսանդրապոլ, որ մաքրուած էր Թուրքերէն: Մենք կը ձգտէինք օր առաջ մտնել նաեւ Կարս, եւ կը պահանջէինք, որ Թուրքերը անմիջապէս թողուն Կարսը, բայց մեր ճիգերը ապարդիւն անցան: Հայաստանը համար առաիոյով չարունակ կոչեր կ'ուղղէինք Եւրոպային, սակայն ապարդիւն: Վրաստանը ամէն կերպ դժուարութիւններ կը յարուցանէր Թիֆլիս–Ղարաքլիսա գծին վրայ: Օգտուելով մեր նեղութիւններէն եւ ուժասպառ վիճակէն, մեր դրացիները կ'ուզէին իրենց ի նպաստ լուծել հողային վէճերը, գրաւելով Բորչալուի եւ Ախալքալաքի գաւառները: Այսպիսով կը ստեղծուէր այն մթնոլորտը, որմէ ծնաւ հայ—վրացական պատերազմը:

Այդ պատերազմի անմիջական առիթները երկուք էին. Ա) Հայաստան կ'ուզէր ազատ ելք ունենալ դէպի Պաթում, եւ Բ) իրեն կցել Լոռիի եւ Ախալքալաքի զուտ հայկական գաւառները, որոնց վրայ Վրաստան դրած է իր ձեռքը: Վրաստան հաղորդակցութեան անցանելի դժուարութիւններ յարուցանելով՝ կը ձգտէր ճնշում ի գործ դնել Հայաստանի վրայ, որպէսզի մենք իրեն դիմումներ ընենք՝ հողային վէճերու մէջ: Այս պարագաները պէտք կը զգամ հետեւելու, որովհետեւ ամանք տարբեր պատճառներ կը փնտռեն հայ—վրացական պատերազմի բռնկման մէջ, ըսելով թէ վճռական դեր կատարած են Հայաստանի մէջ գտնուող ռուս սպաներու հակավրացական փրոփագանդիստները եւ Դրօյի ռազմատենչ խմբակցութիւնը:

1918 թ. Դեկտեմբերի երկրորդ կէսը ամբողջովին անցաւ այդ

բանակցութեանց մէջ: Հէնց որ Դաշնակիցներու յաղթանակը որոշուեցաւ յայտնուեցաւ կովկասի մէջ, Վրաստանի կառավարութիւնը, որ աւելի լաւ ու անմիջական հեռագրական հաղորդակցութիւն ունէր Եւրոպայի հետ եւ ապատ էր սովէ, համառաբակէ ու Թուրքերէ, աւելի ընդարձակ կերպով կարողացաւ նուիրուիլ դիւանագիտական աշխատանքներու: Այդ առիթները Հայաստանի միջազգային վարկը բաւական բարձր էր: Վրացիները կ'ըմբռնէին այդ եւ կ'ուզէին իրենց գործը աւարտէն կապել Հայկական Դատին հետ, որ չատոնց ի վեր մեծ ժողովրդականութիւն ստացած էր Եւրոպայի մէջ: Հայերն ալ կը պնդակցէին իրենց գատի միջազգային կշիռին եւ մեծ յոյսեր կապած էին անոր հետ: Սակայն, այդ առիթները Հայերը որոշապէս զգացին, որ իրականին մէջ Ռուսահայաստանն է միայն որ հայ բնակչութիւն ունի, իսկ Թրքահայաստանը գրկուած հայութենէ եւ առհասարակ բնակչութենէ, միմիայն առարկայ է միջազգային մրցակցութեան: Այսպիսի պայմաններու մէջ էր, որ պահանջ կը գրուէր միացնելու ժողովուրդ ունեցող Ռուսահայաստանը գատարկուած Թրքահայաստանի հետ:

Առաջին քայլը, որ առաւ Անդրկովկասեան հանրապետութիւններու ներքաշնակ գործակցութիւնը դիւանագիտական ճակատի վրայ առաջ բերելու համար, Վրաստանն էր: Հոկտեմբեր 28ին վրացական կառավարութիւնը իր համապատասխան դեսպաններու միջոցով ուշադրաւ նօթ մը ուղղեց Հայաստանի, Ադրպէյճանի եւ Հիւսիսային Կովկասի լեռնականներու հանրապետութեանց՝ առաջարկելով Նոյեմբեր 3ին Թիֆլիսի մէջ դումարել խորհրդաժողով մը, որուն իբրեւ օրակարգ նպատակայարմար կը սեպուէր ընդունելու հետեւեալ հարցերը. Ա) Նորակազմ հանրապետութեանց փոխադարձ ճանաչում. Բ) լուծում բոլոր վիճելի հարցերու, որոնց մէջ նաեւ հողային հարցը, փոխադարձ համաձայնութեամբ, իսկ համաձայնութիւն մը չգոյանալու պարագային՝ իրաւարարութեամբ. Գ) փոխադարձ պարտաւորութիւն՝ չմանելու համաձայնութեան մէջ որեւէ պետութեան հետ ի վնաս կովկասեան հարեւաններու. Դ) Փոխադարձ պաշտպանութիւն եւ միացեալ դիւանագիտական ճակատ Փարիզի հաշտութեան խորհրդաժողովին մէջ յանուն կովկասեան հանրապետութեանց անկախութեան:

Այս նօթին Հայաստանի կառավարութիւնը Թիֆլիսի իր դեսպանին միջոցով յայտնեց, որ Հայաստան եւս կը ձգտի զօրացնել իր բարեկամական կապերը հարեւան պետութեանց հետ, ուստի վրացական կառավարութեան արձարձած մտքերուն ընդհանուր հաւանու-

թիւն կու տայ: Սակայն զանոնք իրականացնելու համար անհրաժեշտ կը սեպէ նախնական բանակցութիւններ վարել ինչպէս խորհրդաժողովի օրակարգին, այնպէս ալ ժամանակի եւ տեղի մասին:

Վրացական կառավարութիւնը պատասխանեց, թէ իր առաջարկած օրակարգը նախադիծ մըն է միայն, որ կարող է խորհրդաժողովի մասնակիցներու ցանկութեամբ փոփոխութեան ենթարկուիլ, եւ թէ անոնք կարող են գնել ուրիշ հարցեր ալ:

Հայաստանի կառավարութիւնը անհրաժեշտ նկատեց, որ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ եղած վէճերը չդրուին խորհրդաժողովի օրակարգին վրայ, այլ լուծուին փոխադարձ համաձայնութեամբ երկու պետութիւններու միջեւ: Ամէն պատ Հայաստանի կառավարութիւնը կ'ուզէր նախօրօք իմանալ լեռնային Ղարաբաղի հանրապետութեան ներկայացուցիչներու լիազօրութեան եւ կազմի մասին, ինչպէս նաեւ Ադրբէջանի վերաբերմունքի մասին դէպի խորհրդաժողովը յառաջիկայ երկու շաբաթով: Բայց Վրացիները արդէն հրաւիրած էին խորհրդաժողովի եւ կը պահանջէին, որ Հայաստան ուղարկէ իր ներկայացուցիչները անմիջապէս, հասկցնելով, որ եթէ Հայաստան լիազօրներ չուղարկէ, խորհրդաժողովը տեղի պիտի ունենայ առանց անոր մասնակցութեան: Վերջապէս Հայաստան համաձայնեցաւ իր ներկայացուցիչները ուղարկել, առանց նախօրօք պահանջելու, որ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ եղած խնդիրները նախօրօք լուծուին, պայմանաւ սակայն որ առանք չդրուին խորհրդաժողովի օրակարգին վրայ եւ խորհրդաժողովը որոշ ժամանակով յետաձգուի, որպէսզի Հայաստան կարենայ մասնակցիլ: Վերջապէս, Վրաստան յետաձգեց խորհրդաժողովը Նոյեմբեր 30ին:

Ակնկալելի է արդէն կռահել, որ Երեւանի մէջ կը վախնային Ադրբէջանի ազդեցութենէն Թիֆլիսի վրայ եւ կ'ուզէին կարեւոր խնդիրները նախօրօք լուծել անմիջական բանակցութեանց միջոցով Վրացիներու հետ: Ակնկալ պատ Հայերը պէտք չէին տեսներ առանձնապէս չտապալելու եւ կ'ուզէին ապահովել Փարիզի խորհրդաժողովի ընթացքին: Այս էր ընդհանուր մտայնութիւնը այն ատեն Հայերու մէջ. մինչդեռ քաղաքական մթնոլորտը օր ըստ օրէ կը թանձրանար, մանաւանդ Հոդային վէճերը սպառնալից կերպարանք կը ստանային: Արժէ անոնց վրայ քիչ մը աւելի հանգամանօրէն կանգ առնել որովհետեւ անոնք մինչեւ այժմ ալ հրատապ բնոյթ ունին: Այստեղ կարեւոր կը նկատեմ յիշատակել չատ մը կարեւոր փաստաթղթեր Վրաստանի եւ Հայաստանի հոդային վէճերուն վերաբերեալ:

Հոկտեմբեր 19ի դրութեամբ մը Վրաստանի արտաքին գործոց

նախարարութիւնը դիմեց Հայաստանի կառավարութեան Թիֆլիսի հայկական դեսպանին միջոցով ըսելով. «Վրաստանի հանրապետութեան կառավարութիւնը տեղեկացաւ, որ Հոկտեմբեր 18ին հայ կանոնաւոր զօրամասերը, այսինքն՝ Հայաստանի առաջին եւ չորրորդ գունդերը գրաւած են Թիֆլիսի նահանգի մէկ մասը Քոպէր կայանէն մինչեւ սահմանային կամուրջը, ինչպէս նաեւ Սանահինի շրջակայքը: Այս առթիւ Վրաստանի կառավարութիւնը, պատրաստ ըլլալով միշտ փոխադարձ համաձայնութեամբ հարթել հոդային վէճերը Հայաստանի բարեկամ կառավարութեան հետ, անհրաժեշտ կը սեպէ յայտնել, թէ բանի դեռ չկայ այդպիսի համաձայնութիւն մը, հայկական զօրամասերու մուտքը Թիֆլիսի նահանգի սահմաններէն ներս կը նկատէ ընդհանուր յարձակում Հայաստանի կողմէ հանդէպ Վրաստանի»:

Հայաստանի կառավարութիւնը համաձայնութիւն յայտնեց խաղաղ կերպով լուծելու հոդային հարցերը եւ այս առթիւ Վրացիները հրահանգ տուին իրենց զօրքերուն դինուորական գործողութիւններէ խուսափիլ՝ այն պայմանով, որ Հայերը եւս առանց չշարժին, հակառակ պարագային Վրացիները առիթուած պիտի ըլլան համապատասխան քայլեր առնել:

Հոկտեմբեր 23ին Վրաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւնը այդ մասին հաղորդեց Հայաստանի վարչապետին: Միեւնոյն օրը Վրացիները ուրիշ դրութիւն մը ուղղեցին Վրաստանի հայկական դեսպանին՝ յայտնելով, որ հայ զօրամասերը կը շարունակեն առաջ շարժիլ եւ դրաւած են Գորիննի–Ցաւէր դիծը: Այս առթիւ Վրաց կառավարութիւնը պահանջեց, որ հայկական զօրամասերը անմիջապէս պարպեն նոր դրաւած տեղերը՝ Գորիննի–Ցաւէր դիծը, հակառակ պարագային Վրաստան պիտի նկատէ այդ իրրեւ պատերազմի յայտարարութիւն Հայաստանի կողմէ, որուն վրայ պիտի իյնայ պատերազմի կործանարար հետեւանքներուն ամբողջ պատասխանատուութիւնը:

Հայաստանի ներկայացուցիչը Թիֆլիսի մէջ պատասխանեց, որ կապ չունենալով Երեւանի հետ, ինքը ի վիճակի չէ անմիջապէս հաղորդել վրացական նօթի բովանդակութիւնը Հայաստանի կառավարութեան, ուստի կը խնդրէ ռատիոյով հաղորդել նօթը Երեւան: Բայց նկատի ունենալով, որ ռատիոն ալ կրնայ վնասուած ըլլալ, հայկական դեսպանը կ'առաջարկէ թոյլ տալ իր լիազօր ներկայացուցիչներուն՝ Մ. Արզումանեանին եւ Ա. Շահմազեանին արտակարգ

դնագքով մը Թիֆլիսէն երթալ ճակատ եւ հազորդել վրացական ճօքը հայկական զօրամասերուն, որպէսզի անոնք ալ իրենց կողմէ տեղեկացնեն Հայաստանի կառավարութեան: Հայկական դեսպանը յոյս կը յայտնէ, թէ Վրաստանի կառավարութիւնը ամէն միջոց ի գործ պիտի դնէ, կանխելու համար պատերազմը երկու բարեկամ հանրապետութիւններու միջեւ:

Հայաստանի կառավարութիւնը Հոկտեմբեր 25ին իր Թիֆլիսի դեսպանին միջոցով կը հազորդէ Վրացիներուն հետեւեալը. «Առաջին. Հայաստանի խորհուրդը լսելով վարչապետի տեղեկատուութիւնը վրացական վերջնագիր–ճօքի մասին (թիւ **4303**), որով **կը** պահանջուէր պարպել անմիջապէս Շահպին, եւ **վրացական ձեռք** առած միջոցներու մասին, որոշեց հաւանութիւն տալ կառավարութեան գործելակերպին եւ առաջարկել անոր՝ **յառաջիկային ալ հետեւիլ նոյն ընթացքին**: Երկրորդ. **Խորհուրդը պարտականութիւն դրաւ** կառավարութեան վրայ ամէն միջոց ի գործ **դնել՝ հաշտութեամբ** լուծելու **բախումը**, այն յոյսով, թէ **Վրաստան եւս ետ կը կենայ յարձակողական** քայլերէ եւ առաջ չի շարժիր իր գրաւած **գիծէն**»:

Հոկտեմբեր 27ին Հայաստանի վարչապետը Վրաց արտաքին գործոց նախարար Թամիշվիլիին կ'ուղարկէ հետեւեալ հեռագիրը. «Ի պատասխան Ձեր հեռագրին, որ ո՛չ թիւ ունէր եւ ո՛չ թուական եւ **որ ստացուած է** Երեւանի մէջ Հոկտեմբեր 25ին, **գիշերուայ ժամը** 11ին, **կը** հաղորդեմ, որ խիստ հրաման տրուած է մեր զօրքերուն՝ գրաւելու միայն այն կէտերը, զորս պարպած են **Թուրքերը**: Հրաման տրուած է երկրորդ անգամ: Մասնաւորապէս **հրահանգ** տրուած է պարպել **Գորինջի–Ցաւաէր գիծը**, որը **ըստ** երեւոյթին գրաւուած է թիւրիմացութեամբ կամ պաշտպանողական նպատակներով: **Բարի** եղէք Ձեր կողմէ կարգադրութիւններ ընելու, որ վերջ տրուին վրացական **զօրքերու** գրգռիչ գործողութիւններուն եւ երկիւղածիր շարժումներուն: Հողային վէճերու լուծման համար **կ'առաջարկեմ** հրաւիրել հայ–վրացական խորհրդաժողով մը»:

Դեկտեմբեր 5ին Երեւանէն Վրաստանի դեսպան Մդիվանի կը հազորդէ իր կառավարութեան. «Այսօր Տիգրանեանէն ստացայ **հետեւեալ** նօթը· «Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան յանձնարարութեամբ, կը խնդրեմ հաղորդել Վրաստանի **հանրապետական** կառավարութեան, որպէսզի ան զօրքեր չմտցնէ Ախալքալաքի գաւառի մէջ, մինչեւ որ խնդիրը խաղաղ եղանակով մը չլուծուի»:

Վրացական կառավարութիւնը Դեկտեմբերի առթիվ կը պատասխանէ հետեւեալը. «Ախալքալաքը գրաւուած է մեր զօրքերով, Դեկտեմբեր 5ի առաւօտեան ժամը 10ին: Մեր կառավարութեան այդ քայլը կը թելադրուէր տեղական բնակչութեան շահերէն, որովհետեւ ան կ'ենթարկուէր անվերջ բռնութիւններու թէ՛ թուրք զօրամասերու կողմէ, որոնք կը մնային գաւառին մէջ եւ թէ՛ անպատասխանատու անձերու եւ զինուած ազգակախումբերու կողմէ: Վրաստանի կառավարութիւնը իր պարտքը սեպեց առաջին իսկ պատեհութեամբ վերջ տալու այդ անտանելի կացութեան, նկատելով, որ Ախալքալաքի գրաւումը վրաստանի կողմէ չի կրնար վէճի առարկայ ըլլալ ո՛չ պատմական, ո՛չ բաղաքական եւ ո՛չ ալ բարոյական տեսակէտներով»:

Դեկտեմբեր 9ին Դեկտեմբերի կը հեռագրէ Երեւանի վրացական ներկայացուցչին. «Այս վայրկեանիս զինուորական նախարարութենէն հաղորդուեցաւ, որ Սանահինի մօտ երեւցեր են հայկական չորրորդ գունդի մասերը Տէր Նիկողոսեանի կլխաւորութեամբ, անոնք կը գրգռեն տեղական բնակչութիւնը եւ առաջ կը բերեն թիւրիմացութիւններ, որոնց արդիւնքն եղաւ այսօր Սանահին կայարանի ռմբակոծումը: Ախալքալաքէն այսօր հաղորդուեցաւ զինուորական նախարարութեան, որ Պատկանովկա գիւղին մէջ երեւցեր է հայկական գումարտակ մը: Կը խնդրեմ միջոցներ ձեռք առնել, անբաղձալի միջադէպերու առաջքն առնելու համար: Ախալքալաքի գաւառի գրաւումը չի կրնար խախտել այն հիմերը, որոնց վրայ պէտք է կառուցուի փոխադարձ համաձայնութիւնը: Այդ մասին կրնաք որոշ հաւաստիացումներ ընել»:

Վրաստանի ներկայացուցիչ Մդիվանին փարիզ գացող հայկական պատուիրակութեան հետ ճամբայ ինկեր էր դէպի Թիֆլիս, բայց ստիպուեր էր մնալ Ղարաքիլիսէի մէջ, որովհետեւ այդ օր սկսեր էին զինուորական գործողութիւնները հայ–վրացական սահմանին վրայ: Մդիվանին Ղարաքիլիսէի մէջ Դեկտեմբեր 13ին հետեւեալ գրութիւնը կ'ուղղէ Ֆրանսայի ներկայացուցիչ գնդ. Գուատեպարին. «Ահա երեք օր է, որ կը գտնուիմ Ղարաքիլիսէի կայարանը, առանց հնարաւորութիւն ունենալու ոչ միայն առաջ շարժուելու դէպի Թիֆլիս, այլ նաեւ հեռագրով կապուելու իմ կառավարութեան հետ, հաղորդելու համար անոր այստեղ տեղի ունեցող դէպքերու մասին, որոնք իմ կարծիքով, կը ստանան բաստատրոֆիկ կերպարանք: Ես իմ կողմէ

ըրի իմ կարելին, որպէսզի համոզեմ Հայաստանի կառավարութիւնը, ետ կենալու ամէն տեսակ բայլերէ, որոնք կարող են ազդել Հայերու եւ վրացիներու միջեւ ամբողջ դարեր գոյութիւն ունեցող բարեկամական յարաբերութիւնը: Հակառակ իմ բոլոր ջանքերուն, սակայն, ես այսօր ստացայ Ղարաքիլիսէ–Լոռիի հայկական զօրամասի հրամանատար Դրոյէն, զօր. Սիլիկեանի միջոցով, նօթ մը Հայաստանի վարչապետին ստորագրութեամբ, որով ան կը պահանջէր վրացական կառավարութենէն մաքրել Բորչալուի գաւառը վրացական զօրքերէ:

«Այսպիսի պահանջ մը ես կը նկատեմ միջամտութիւն վրաստանի ներքին գործերուն եւ առիթ, որ առաջ պիտի բերէ պատերազմական բարդութիւններ: Մինչդեռ գիւղացիներու զինուած ապստամբութիւնը Բորչալուի գաւառին մէջ, պէտք է հարթուի վրաստանի եւ Հայաստանի Հանրապետութեանց փոխադարձ խաղաղ գործակցութեամբ· իսկ զինուած ապստամբութեան գրգռիչները պէտք է պատժուին, որովհետեւ հակառակ պարագային անոնց անպատիժ մնալը զարկ պիտի տայ պոլշեւիզմին: Այս համոզման կը բերէ վրաստանի կառավարութեան փորձը, որ իր երեք գաւառներուն մէջ ճնշեց պոլշեւիկեան ապստամբութիւնը:

«Վերջին դէպքերու մասին ես խօսակցութիւն ունեցայ արտաքին գործերու նախարար Տիգրանեանին հետ· առաջարկեցի անոր նշանակել Հայաստանի հանրապետութեան լիազօրներ՝ բանակցելու համար վրաստանի կառավարութեան հետ եւ շրջելու համար Բորչալուի գաւառը՝ այնտեղ տեղի ունեցող դէպքերը պարզելու նպատակով, բայց Տիգրանեանը մինչեւ այժմ ոչ մէկ պատասխան տուաւ:

«Ուստի կը խնդրեմ Ձեզմէ, եթէ Դուք որեւէ հնարաւորութիւն ունիք եւ կամ յարմար կը նկատէք, ազդել Հայաստանի կառավարութեան վրայ, որպէսզի ան չանցնի Բորչալուի գաւառի այն մասի սահմանները, որ արդէն այս տարուան Մայիս ամսէն վրաց զօրքը զինու զօրութեամբ գրաւած է Թուրքերու ձեռքէն, կը խնդրեմ ինձ հետ Թիֆլիս գալ Հայաստանի կառավարութեան պատուիրակներու հետ միասին բաղխումը խաղաղ կերպով լուծելու համար:

«Վերոյիշեալի վրայ անհրաժեշտ կը նկատեմ աւելցնել, որ Թիֆլիսի եւ Հայաստանի միջեւ հաղորդակցութեանց ընդհատման հետեւանքով վրաստանի կառավարութիւնը չէ ստացեր նախօրօք Հայաստանի կառավարութեան բողոքները ու յայտարարութիւնները Բորչալուի գաւառի վերաբերմամբ, ինչի պատճառով ան չունի այն տեղեկութիւնները, որ ես կը տանիմ ինձ հետ: Ատիկա ինձ իրաւունք

կու տայ հաւատալու, որ իմ գալէն ետք շատ դէպքեր կը ստանան իրենց իսկական ու պատշաճ լուսաբանութիւնը, միաժամանակ Հայաստանի կառավարութիւնն ալ աւելի լիակատար կերպով իրազեկ կը դառնայ դէպքերուն եւ ատիկա հնարաւորութիւն կու տայ երկու կառավարութիւններուն հասկացողութեան մը գալու իրարու հետ»:

Դեկտեմբեր 13ին Գեղեչկորին, առանց ըստ երեւոյթին տեղեակ ըլլալու, որ Մղեվանին Ղարաքիլիսէ է, հեռագիր կու տայ անոր երեւան հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Զինուորական նախարարութիւնը արժանահաւատ աղբիւրէ տեղեկութիւն է ստացած, որ Սանահինի շրջանին մէջ վրացական զօրամասերու դէմ կը գործեն կանոնաւոր հայկական զօրամասեր, որոնց յարձակումները կատարելապէս կազմակերպուած բնոյթ ունին: Բոլոր կէտերու մէջ, Սանահինի շուրջը, Հայաստանի Հանրապետութեան ծառայութեան մէջ գտնուող սպաներու գլխաւորութեամբ սպայակոյտեր կը գործեն: Ոչ մէկ վայրկեան թոյլ տալով ինձ մըտածել, որ այդ բոլորը կը կատարուին Հայաստանի կառավարութեան հրամանով, կը խնդրեմ Ձեզմէ ձեռք առնել միջոցներ, որպէսզի Հայաստանի կառավարութիւնը այս տխուր միջադէպի (որուն զոհերը տասնեակներով վրացի զինուորներ եւ սպաներ կը հաշուըուին արդէն) նակատագրական հետեւանքները կասեցնելու համար, ազդէ զինուորական մասերու եւ անպատասխանատու անձերու վրայ եւ կասեցնէ անոնց յանցաւոր գործողութիւնները, որոնք կ'աւերեն երկու հանրապետութեանց բարեկամական յարաբերութիւնները»:

Դեկտեմբեր 11ին, Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Տիգրանեան հետեւեալ ռատիօ թիւ 6913 հեռագիրը կ'ուղղէ Վրաստանի արտաքին գործոց նախարարին, պատճէնը Թիֆլիսի հայկական դեսպանին.

«Կ'ուղարկեմ Դեկտեմբեր 9ին դրկուած, բայց հաղորդակցութեան դադարման պատճառով տեղ չհասած հեռագիրը· Ղարաքիլիսէ–Լոռի զօրամասի հրամանատարը կը հաղորդէ, թէ Զալարցիները երկրորդ օրն է, որ կը գտնուին վրացական զօրքերու թիկանօթային եւ զինացիրային կրակի տակ եւ թէ Լոռիի շրջանի հիւսիսային մա-

սի հայ գիւղերը կ'ենթարկուին թալանի ու բռնութեանց նոյն զօրեբրու կողմէ, Հայաստանի կառավարութիւնը ստիպողաբար կը բողոքէ վրացական զօրքերու այդ սանձարձակութեանց դէմ Հայաստանի պատկանող հողամասի մը վրայ, որ բռնի կերպով գրաւուած է վրացական զօրքին կողմէ: Եթէ Դուբ անմիջապէս միջոցներ ձեռք չառնէք վերջ տալու այդ սանձարձակութեանց, Հայաստանի կառավարութիւնը ամէն պատասխանատուութիւն կը վերցնէ իր վրայէն հետեւանքներուն համար»:

Իսկ Գեղեչկորին Դեկտեմբեր 13ին երկրորդ հեռագիր մը կ'ուղղէ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարին.

«Ի պատասխան Ձեր թիւ 6913 հեռագրին, կը հաղորդեմ հետեւեալը.— Վրաստանի հանրապետական կառավարութիւնը անգամ մը եւս կը հաստատէ իր անշողշողդ ձգտումը լուծելու բոլոր վիճելի հարցերը խաղաղ համաձայնութեան միջոցով: Որքան ատեն որ այդ վէճերը լուծուած չեն յիշեալ եղանակով, Վրաստանի կառավարութիւնը անթոյլատրելի կը նկատէ որեւէ միջամտութիւն իր ներքին գործերուն մէջ: Գալով Ղարաքիլիսէ–Լոռի զօրամասի հաղորդագրութեան, Վրաստանի կառավարութիւնը կը յայտնէ, որ այդ բացարձակապէս համապատասխան չէ իրականութեան: Նոյեմբեր 9էն սկսած մինչեւ այսօր որոշ հայկական զօրամասեր, հայկական ծառայութեան մէջ գտնուող կանոնաւոր սպաներու հրամանատարութեան տակ, կոտորած են գրեթէ ամբողջ վրացական սահմանապահ պահակախմբերը՝ մնացորդներն ալ գերի վերցնելով: Մեր զոհերը տասնեակներով կը հաշուրուին:

«Արիւնահեղութեան վերջ տալու նպատակով, Նոյեմբեր 11ին Սանահին ուղարկեցինք պատուիրակութիւն մը, որուն մէջ կը մըտնէին նաեւ Հայոց Ազգային Խորհուրդի երեք անդամները: Հայաստանի կառավարութիւնը որոշապէս կը պնդէ, որ միայն Նոյեմբեր 13ին, առաջին անգամ ըլլալով ռմբակոծուած են բարձունքները: Յանուն երկու եղբայրական ժողովուրդներու խաղաղ կեցակցութեան, Վրաստանի կառավարութիւնը ստիպողաբար կը խնդրէ բոլոր միջոցները ձեռք առնել դադրեցնելու արիւնահեղութիւնը եւ պատժելու ներկայ տխուր դէպքերու պատասխանատու հեղինակները: Իր կողմէն Վրաստանի կառավարութիւնը կը յայտարարէ, որ անմիջապէս հրաման պիտի տայ դադրեցնելու պատերազմական գործողութիւնները, հէնց որ բարձունքներու վրայ դիրք բռնած Հայերը դադրեցնեն վրացական զօրամասերու ռմբակոծումը: Հակառակ պարագային, Վրաստանի կառավարութիւնը իր վրայէն կը վերցնէ բարոյական ամէն պատասխանատուութիւն հետեւանքներուն համար»:

Դեկտեմբեր 11ին վրաց արտաքին գործոց նախարար Գեղեչկորին մանրամասն տեղեկատուութիւն կ'ընէ հայ–վրացական ընդհարումներու մասին Վրաստանի Ժողովրդարանին մէջ, որ կ'ընդունի հետեւեալ բանաձեւը.

«Լսելով կառավարութեան հաղորդագրութիւնը Սանահինի եւ Վարսենցովկայի շրջակայքին մէջ տեղի ունեցող դէպքերու մասին՝ խորհրդարանը լիակատար յոյս կը յայտնէ, թէ կառավարութիւնը բոլոր միջոցները ձեռք կ'առնէ պաշտպանելու համար պետութիւնը թշնամիներէն, որոնց միակ բաղձանքն է առաջ բերել արիւնահեղ բախում երկու հարեւան ժողովուրդներու միջեւ, անիշխանութիւն մեր երկրին մէջ, եւ այսպիսով հող պատրաստել մեր անկախութեան եւ դեմոկրատիկ հանրապետութեան կործանման համար»:

Միաժամանակ Հայաստանի վարչապետ Քաջազնունին Հայաստանի Ժողովրդարանին մէջ յայտարարութիւններ ըրաւ դինուորական գործողութիւններու սկզբնաւորութեան մասին: Ես ներկայ էի այն նեստարանին, երբ Քաջազնունին, նախարարներու խորհուրդի նիստէն եաք, որ հանգուիքին առաւ վարչապետի քայլերուն, հեռախօսով հրահանգեց հրամանատար Դրոյին սկսիլ դինուորական գործողութեանց:

Այսպէս սկսաւ պատերազմը, որ երկար տարի թունաւորեց հայ–վրացական յարաբերութիւնները: Թիֆլիսի մէջ վրացիները ուղղակի որսի ելան Հայերուն վրայ, հարիւրներով պանդուխտ կը քշէին Քութայիս եւ Վրաստանի խորքերը: Իսկ Երեւանէն դինուորներ կ'ուղարկուէին ճակատը, ինչպէս նաեւ ալիւրի վերջին պահեստները: Զարհուրելի ցուրտեր էին այն տարին, մեր դինուորները տաք հագուստ ալ չունէին: Հայերը համոզուած էին, որ իրենց գործը արդար է: Եւ, ընդհանրապէս, պէտք է ըսել որ պատերազմը ժողովրդական էր, հակառակ ցուրտին ու սովին: Հոգեբանօրէն մեր ժողովուրդը կը մղուէր դէպի ազատ ելք, որ փակուած էր Վրաստանի կողմէ:

Այնուհդէն էր, որ կը սպասէին հայ եւ յարաբերութիւն արտաքին աշխարհին հետ:

Պատերազմը կը մղուէր շատ փոքրիկ ուժերով, կանոնաւոր կռուող զինուորներու թիւը 1000էն աւելի չէր, բայց անոնց մէջացած էր Բորչալուի գաւառի ամբողջ հայութիւնը, որ կառաջօրէն կը կռուէր ձգտելով միանալ Հայաստանին:

Դեկտեմբեր 15ին Տիգրանեան նոր ռատիօ-հեռագիր մը ուղղեց Վրաստանի արտաքին գործոց նախարարին հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Այս վայրկեանիս ստացայ Ձեր թիւ 5599 ռատիօ-հեռագիրը ի պատասխան Դեկտեմբեր 9ին ղրկուած իմ հեռագրին: Ամսոյս 12ին իմ կառավարութիւնը ղրկեց Ձեզի երկրորդ ցօր մը, առաջարկելով անմիջապէս դուրս հանել վրացական զօրքերը Բորչալուի գաւառի հայկական մասէն: Այս միջոցը միակ նպատակայարմարն էր արիւնահեղութիւնը կանխելու համար: Իմ կառավարութեան առաջարկը երբեք միջամտութիւն մը չէ վրաստանի ներքին գործերուն մէջ, որովհետեւ, ինչպէս բազմաթիւ անգամներ մենք յայտարարած ենք Ձեզի, այդ շրջանը չի մտներ անպայմանօրէն վրաստանի սահմաններուն մէջ, այլ կը կազմէ Հայաստանի անբաժանելի մասը, զոր բռնի կերպով գրաւած են վրացական զօրքերը:

«Իր ծայրայեղ խաղաղասիրութենէն մղուած, Հայաստանի կառավարութիւնը ժամանակաւորապէս կը հաշտուէր այդ կացութեան հետ, յոյս ունենալով թէ վրաստանի կառավարութիւնը պիտի խուսափի յարձակողական քայլերէ հանդէպ տեղական բնակչութեան, որ չ'ուզեր միանալ վրաստանին: Մինչդեռ վրաստանի կառավարութիւնը ոչ միայն ընդառաջ չգնաց մեր ցանկութեան խաղաղ եղանակով մը լուծելու հարցը, այլ, նպատակ ունենալով հաստատուն կերպով ամրացնելու իր ձեռքին օտար հողամասերը, կանոնաւոր արշաւանք սկսաւ խաղաղ բնակչութեան դէմ՝ գործելով դաժան ու ապիւնահեղ բռնութիւններ, կանգ չառնելով ոյնիսկ հայ գիւղերու ամբակոծման առջեւ:

«Հայաստանի կառավարութիւնը չի կրնար անտարբեր հանդիսատես ըլլալ այն բանին, թէ ինչպէս հարեւան պետութեան զօրքերը սանձարձակ բռնութիւններ կը գործեն Հայաստանի պատկանող հողամասերու վրայ եւ կը սպաննեն Հայաստանի բաղաքացիները: Իմ կառավարութիւնը չերմօրէն բաղձալով հետագայ բարդութեանց ա-

ռաջին առնել, կ'ուզէ հաւատալ թէ Ձեր կառավարութիւնը, յարգելով բնակչութեան բաղձանքը, պիտի փութայ սեփական նախաձեռնութեամբ դուրս բերել իր զօրքերը գրաւուած շրջաններէն եւ այդպիսով հնարաւորութիւն պիտի տայ Ձեր պատուիրակութեան յարաբերութեան մէջ մտնելու մեզի հետ՝ վերականգնելու հեռագրական կապը եւ ամրացնելու երկու հարեւան ցեղակից պետութեանց խաղաղ կեցակցութիւնը»:

Այս հեռագրին ի պատասխան Գեղեչկորին հեռագրով մը կը կրկնէ Վրաստանի կառավարութեան նախկին տեսակէտները ու պատճառաբանութիւնները եւ առանց ընդառաջ երթալու Հայաստանի կառավարութեան առաջարկին, իր կողմէն կ'առաջարկէ հրաւիրել հայ-վրացական խորհրդաժողով մը: Միաժամանակ վրացական կառավարութիւնը, կամենալով չահիլ դաշնակից պետութեանց համակրանքը, կը ջանայ արդարացնել անոնց առջեւ իր մինչեւժամեան ընթացքը եւ ամբողջ մեղքը ձգել Հայաստանի կառավարութեան վրայ: Այս նպատակին հասնելու համար Վրաստանի կառավարութիւնը ամէն յարմարութիւն ունէր, որովհետեւ դաշնակից պետութեանց ներկայացուցիչները կը գտնուէին Թիֆլիսի եւ Պաթումի մէջ:

Զինուորական գործողութիւնները կը չարունակուէին իրենց կարգին: Հայկական զօրամասերը առաջ կը չարժուէին դէպի Թիֆլիս: Որքան աւելն որ զինուորական գործողութիւնները տեղի կ'ունենային նեղ ճորերու մէջ, վրացիները դիմադրութիւն ցոյց չէին տար: Անոնք կարի կը պատրաստուէին Թիֆլիսէն երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող հովիտի մը մէջ:

Դաշնակից պետութեանց ներկայացուցիչները դիմում ըրին՝ երկու կողմերուն միջամտելու եւ բաղխումը հարթելու՝ առաջարկելով այդ նպատակով իրենց ծառայութիւնները: Երկու կառավարութիւններն ալ ընդունեցին միջամտութեան առաջարկը Դաշնակիցներու կողմէ: Դաշնակիցները ընտրեցին խառն յանձնախումբ մը բրիտանական եւ ֆրանսական բանակներու սպաներէն, որ վրացական եւ հայկական կառավարութեան ներկայացուցիչներու հետ միասին պիտի երթար ճակատ անձամբ հետեւելու համաձայնութեան կէտերու գործադրութեան: Հակառակ Հայաստանի կառավարութեան Թիֆլիսի ներկայացուցչի բողոքներուն մասնաւորապէս Ախալքալաքի դաւառի վերաբերմամբ, անգլիական զօրավար Ռայքրոֆթ, ֆրանսական գնդապետ Շարտինի եւ Վրաստանի վարչապետ Ժորդանիան ո-

ընշելքին, որ ճակատ մեկնող խառն յանձնախումբը պէտք է իրագործէ հետեւեալ պայմանները. Ա) Պիտի որոշէ պահակազօրքերու թիւը, որ վրացիները պիտի ունենան Բոբշալու գաւառի հիւսիսային մասին մէջ, իսկ Հայերը նոյն գաւառի հարաւային մասին մէջ: Բ) Պիտի որոշէ վրացական պահակազօրքի թիւը Ախալքալաքի գաւառին մէջ: Երկու պարագային ալ պահակազօրքերը սակաւաթիւ պիտի ըլլան:

Այս պայմաններու համաձայն վրացական զօրքերը կանգնած պիտի մնան այն դիրքերուն մէջ, ուր կը գտնուին այժմ, իսկ հայկական զօրքերը պիտի նահանջեն մինչեւ Դաւխ-Ջալալ Օղլու դիրքը: Բնտանեկան պահակներ պիտի դրուին երկաթուղագիծի վրայ վրացական եւ հայկական զինուժներու միջեւ, իսկ վարչութիւնը այդ վիճելի հողամասին վրայ պիտի ըլլայ խառն:

Ախալքալաքի վարչութիւնը պէտք է ըլլայ վրացական, բայց պիտի գտնուի Դաշնակիցներու յանձնախումբի մը հսկողութեան տակ, որուն մէջ պիտի մտնեն նաեւ ներկայացուցիչներ տեղական հայ եւ մահմետական բնակչութենէն:

Հայաստանի եւ Վրաստանի ներկայացուցիչները չուտով պիտի երթան Ելրոպա, ուր հայ-վրացական սահմաններու խնդիրը վերջնականապէս պիտի լուծուի մեծ պետութեանց միջոցով:

Համաձայնութեան այս հիմնական կէտերուն տակ չկար Հայաստանի ներկայացուցիչներուն ստորագրութիւնը:

Խառն յանձնախումբը, որ Թիֆլիսէն մեկնեցաւ Ղարաքիլիսէ եւ տեսակցութիւն ունեցաւ հայկական բանակի հրամանատարին եւ կառավարութեան ներկայացուցիչներուն հետ, Դեկտեմբեր 30ին կը հեռագրէ Թիֆլիս բրիտանական առաքելութեան հետեւեալը.

«Հայկական կառավարութիւնը համաձայն է անմիջապէս դադրեցնել զինուորական գործողութիւնները եւ ետ քաշել իր զօրքերը, ինչպէս որ որոշած էր զօր. Ռայֆրոփֆ: Զինուորական գործողութիւնները պատերազմող կողմերու համաձայնութեամբ պիտի դադրին Դեկտեմբեր 31ին, գիշերուայ ժամը 12ին: Հայկական զօրքերու նահանջի օրը դէպի նոր գիծը պիտի որոշուի Թիֆլիսի մէջ: Հայկական կառավարութեան համար լիովին պարզ չեն որոշ կէտեր, որոնք առաջարկուած են զօր. Ռայֆրոփֆի կողմէ, բայց անիկա սկզբունքով ընդունեց համաձայնութիւն պայմաններու մասին եւ այդ նպատակով լիազօրեց երկու ներկայացուցիչներ՝ մէկը զինուորական,

միւսը հաղաքացիական, որոնք ինձ հետ միասին պիտի գան Թիֆլիս վերջնականապէս պարզելու այդ խնդիրները:

«Նկատի առնելով այդ հարցերը՝ ես լիովին համաձայն եմ Հայաստանի կառավարութեան հետ, որ որոշ մանրամասնութիւններ պէտք ունին լուսաբանութեան գոհացուցիչ եւ հաշտարար աշխատանքի համար այն պայմաններու հիման վրայ, զորս առաջարկած է զօր. Ռայֆրոփֆ: Հայկական կառավարութիւնը երեւան բերաւ ամենալայն մեծահոգութիւն եւ հաշտութեան անկեղծ ցանկութիւն»:

Այս հեռագրին տակ խառն յանձնախումբին կողմէ ստորագրած է նախագահ փոխ-պնդապետ Տըկկէս:

Այսպէս վերջացաւ հայ-վրացական պատերազմը, որ տեւեց երկու շաբաթ եւ որուն մէջ երկու կողմերն ալ ինքզինքնին յաղթող յայտարարեցին: Սկսաւ հաշտութեան խորհրդաժողովը երկու պետութեանց միջեւ, որ երկար ամիսներ տեւեց:

*
**

Հայ-վրացական պատերազմէն յետոյ հայկական կառավարութիւնը իր ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացուց սովի եւ համաճարակի դէմ պայքարելու վրայ: Սկսաւ 1919 թուականը, որ այնքան ծանր զոհեր տարաւ մեզմէ:

Իր այս եռանդուն ջանքերուն մէջ, հայկական կառավարութիւնը որոշեց յատուկ պատուիրակութիւն մը ղրկել Ամերիկա, դէպ-ի-աւուրապէս հայց ձեռք բերելու համար:

Ամբողջ Հայաստանի մէջ սովի եւ համաճարակի դէմ կռուելու համար հիմնեցինք անդամակայաններ: Փետրուարի մէջ երկու առաջին ալիւրի գնացքը, զոր բերաւ Պաթումէն Ֆրանսական ներկայացուցիչ Բուատեվարը: Ամէն եաք հետզհետէ Հայաստան սկսան գալ Ամերիկացիք, իսկ անոնց եաեւէն ալ ալիւրի գնացքները: Առանց չափազանցութեան կարելի է ըսել, որ ամերիկեան օգնութիւնը փրկեց հայ ժողովուրդը ամբողջական սոսկմահութենէ: Ես կը յիշեմ, որ պիւղայինները փայտերով կը քանդէին մկներու բոյները անոնց ցորենի պաշարները յափշտակելու համար. սովեալները աղբի մէջ ցորենի հատիկներ կ'որոնէին եւ կ'ուտէին, չուներէն կը խլէին ոս-

կարծելը որպէսզի իրենք կրծեն. բնաբաւար եթախաններ փողոցներու մէջ անասուն ու անտէր կը թափառէին, պէտք էր ստեղծել անոնց համար ապաստաններ, հաղուստ ճարել եւ կերակրել:

Ամերիկա գացող պատուիրակութեան պետ նշանակուեցաւ վարչապետ Քալէնտարեանին, որուն մեկնելէն ետք նախարարական խորհուրդի նախագահի տեղապահութիւնը վարեցի ես մինչեւ Օգոստոս, երբ ընտրուեցաւ վարչապետ ու այդ պաշտօնին մէջ մնացի մինչեւ 1920 Մայիս 5: Այսպէսով փաստօրէն վարչապետի պաշտօնը վարեցի ամբողջ 14 ամիս:

Ը. ԳԼՈՒԽ

ԻՄ ՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

1918 Թ. ամառէն սկսած մինչեւ 1920 Թ. Դեկտեմբեր ամիսը Հայաստանի կառավարութեան խորհուրդը կարելի է բաժնել երեք շրջանի: Առաջին շրջանը — կառավարութիւնը նախագահութեամբ Քալէնտարեանի — պետական-կազմակերպչական էր, երկրորդ շրջանը — Ալ. Խատիսեանի նախագահութեամբ եղած կառավարութիւնը քաղաքացիական-ստեղծագործական եւ երրորդ շրջանը Հ. Օհանջանեանի եւ Ս. Վրացեանի նախագահութեամբ եղած կառավարութիւնները — արտաքին եւ ներքին թշնամիներու հետ կռուի շրջան, որ վերջացաւ Դեկտեմբեր 2ին, Թուրքիայի հետ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով եւ իշխանութիւնը մեծամասնականներուն յանձնուեցաւ: — Ներկայ տետրիկը կ'ամփոփէ երկրորդ շրջանը 1919 Թ. սկիզբէն մինչեւ 5 Մայիս 1920 Թ. եւ կու տայ համառօտ տեղեկութիւնը այն կարեւորագոյն մէջոցներու, որոնց ձեռնարկեր էր կառավարութիւնը, Հայաստանի մշակութային-պետական զարգացման համար: Նկարագրութեան յարմարութեան համար ձեռնարկներու տետրիկը դասաւորուած է՝ առանձին նախարարութիւններու համաձայն:

Ի. ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ Արր. Գիւլպէնկեան)։ Նախարարութեան գլխաւոր մտահոգութեան առարկաները — Զէմսուվային եւ քաղաքական հաստատութիւններու կանոնագրութեան մշակումը, որ յետոյ հաստատուեցաւ Հայաստանի խորհրդարանէն։ Այդ օրէնքներու հիման վրայ Հայաստանի մէջ մտցուեցան զէմսուվային հաստատութիւններ, որոնք սկսան գործել գանազան գաւառներու մէջ։ Մշակուեցաւ նաեւ քաղաքային կանոնագրութիւն, որ առաջին անգամ հաստատուեցաւ Կարսի, Իգդիրի, Ղամաթլուի, Թիլիջանի, Վաղարշապատի եւ Աշտարակի մէջ։ Հիմք դրուեցաւ քաղաքական գործիչներու համագումարին։ Տեղական ինքնավարութեան վերաբերեալ օրինագծի հիմք ընդունուած էր անոր կատարեալ անկախութիւնը. անոր յանձնուած էին տեղական սահմաններու մէջ մէկ քանի գործառնութիւնները, պաշտօնները։

Զուտ վարչական չրջանին մասնանշենք հետեւեալ ձեռնարկները. միլիցիայի բարեփոխութիւն, միլիցիայի պահեստի կազմակերպութիւն, հաստատուած է օտարացեղերու գործերու վարչութիւն եւ մշակուած է ռոճիկներու բաշխման միատեսակ դրութիւն։

ԻԻ. ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ նախ Զօրավար Արարատեան, յետոյ Ռուբէն Տէր Մինասեան)։ Զինուորական նախարարութեան եւ գլխաւոր հրամանատարութեան գործունէութիւնը բաժնուած է երեք գլխաւոր ուսակի Ա) Պատերազմական գործակալներ. Բ) Զինուորական մասերու բազմացումը եւ վարժեցումը. Գ) Ռազմա-անուսական մասի կազմակերպում։ Աչքի առաջ ունենալով, որ Թուրքիան եւ Ատրպէյճանը՝ իրենց գործակալներու միջոցով՝ անընդհատ խմորում եւ ապատամբութիւն կը կազմակերպէին Հայաստանի սահմաններուն մէջ, մասնաւորաբար Սուրմալուի գաւառի, Նախիջեւանի, Բէօյուկ-Վեդիի, Զանգեզուրի, Ղարաբաղի, Զանգիբասարի, Ազրաբայի չրջաններուն մէջ։ Կարսի նահանգի, Զիվանչիրի եւ Քարվանսարայի գաւառներու սահմաններու մէջ, Հայաստանի զինուորական ուժերը ստիպուած էին անընդհատ իրենց ժամանակը անցընել՝ արշաւանքներու, կռիւներու եւ ընդհարումներու մէջ։ Գլխաւոր չրջանները, որտեղ զօրքերը ստիպուած էին գործել — Նախիջեւանը, Բէօյուկ-Վէդին, Զանգիբասարը, Կարսի նահանգը, Սուրմալուի գաւառն էին։ Զօրքերու անընդհատ ռազմական գործը, որ հանգիստ չունէր, արգելք կը հանդիսանար զօրամասերու վարժեցման, անոնց կարգաւորելուն, մշտական վարչական վայրերու հաստատման եւ զօրքերու ու անոնց պաշտպանների եւ թիկնիքական մասի կանոնաւոր մատակարարման, ինչպէս նաեւ զործունէութեան։ Արշաւանքներու միջոցին ամէն ինչ կը մաշէր, կը կորսուէր, կը պատառոտէր եւ արագութեամբ անպէտք կը դառնար։ Ամենայն դէպս, չնորհիւ զօրքերու կայունութեան, անոնց տոկունութեան եւ հաւատարմութեան, հետզհետէ կ'ամբանար եւ կը պահպանուէր պետութեան ամբողջութիւնը եւ կարելի կ'ըլլար ճնշել ներքուստ պետութիւնը պայթեցնելու փորձերը։

Անվերջ կորուստներու եւ բազմաթիւ հիւանդութիւններու հետեւանքով, (մանաւանդ մալարիա եւ տիֆ) հարկ կ'ըլլար յաճախ զօրահաւաք ընել, եւ այդ կը կատարուէր զինուորական նախարարութեան եւ ներքին գործերու նախարարութեան անդամներու միացեալ ջանքերով։ Ժողովուրդի յոգնածութիւնը, քաղցը եւ աշխատող ձեռքերու պակասը ատոնք կը դժուարացնէին զօրահաւաքի գործադրութիւնը։ Մանաւանդ զգալի էր ձիերու սակաւութիւնը, ինքնաշարժերու վատ դրութիւնը, պէնզինի պակասը, եւ երկաթուղային հաղորդակցութեան մեծ դժուարութիւնները չնորհիւ չոգեկառքերու վճացման եւ մաղութի բացակայութեան։ Այս բոլոր հանգամանքները կ'արտայայտուէին ռազմական գործողութիւններուն վրայ, երբեմն չափազանց ծանր եւ յոգնեցուցիչ գառնալով զօրքերու համար։ Առանձնապէս չատ դժուարութիւններ կը ներկայացնէր հաղորդակցութիւնը Զանգեզուրի հետ, մանաւանդ ձմեռը, երբ սառնամանիքին ստիպուած էին ուղղակի ձեռքերով տեղափոխել փամփուչտները Ղարանլուխի լեռնանցքով։ Բայց անկախ ռազմական գործողութիւններէն, զինուորական նախարարութիւնը ստիպուած էր միեւնոյն ժամանակ հոգ տանիլ զօրքի կազմակերպութեան, անոր կազմի մեծացման եւ կազմութեան վրայ։ Այդ ուղղութեամբ ձեռնարկուած քայլերուն գլխաւորներն են.— Հրետանիի կազմի մեծացումը, հեծելազօրքի բրիգատայի կազմակերպումը, տարբերաններու համար՝ կամաւորական վճարովի գունդերու ստեղծումը, երկու զրահակիր գնացքներու կառուցումը, գլխաւոր չտաբի դասընթացքներու բացումը, Սեւանայ լճի վրայ բեռնատար առագաստանաւերու կառուցումը, 40,000 հոգիէ բաղկացած զօրաբանակի նոր զինաւորումը եւ զգեստաւորումը՝ Անգլիայէն ստացուած ռազմապաչարով, օդանաւային գործի կազմակերպումը՝ (Աէրօդրոմ Կարսի մէջ) եւ Փարիզէն օդանաւեր առնելը, ռազմական հեծեալ մրցումներ Ալեքսանդրապոլի մէջ, պահակային գումարտակներու կազմակերպումը Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի մէջ եւ ատոնց

անընդհատ վարժութիւնը: Զօրքերու կազմի մեծացումը եւ անոնց անընդհատ ռազմական զօրահղութիւնները մեծ չափով թեւակոչին մատակարարման գործը: Մատակարարման գործը կարդաւորելու համար ձեռնարկուած հետեւեալ միջոցները — կազմակերպուած էին ռազմական նորոգման արհեստանոցներ, Քանաքեռի եւ Ալեքսանդրապոլի մէջ բացուած էին փամփուշտի գործարաններ, Ալեքսանդրապոլի մէջ հաստատուած էին ինտենդանտային արհեստանոցներ, ընդունուած էր ալիւրի պահեստներու դրութիւն, որով զօրամասերը կ'ապահովուէին 1—2 ամիսով:

III. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ սկիզբը Ա. Սահակեան, յետոյ Ս. Վրացեան): Նախարարութեան գործունէութիւնը արտայայտուած է երկու ուղղութեամբ, մէկ կողմէ օգնութիւն գիւղացիութեան քայքայուած տնտեսութիւնը վերականգնելու եւ գիւղատնտեսութիւնը բարձրացնելու համար, եւ միւս կողմէ ուսումնասիրութիւն Հայաստանի բնական հարստութիւնները՝ ջրային ուժի եւ ոռոգման տեսակէտէ: Առաջին նպատակի համար ձեռնարկուած էին հետեւեալ միջոցները.— կը դնուէին նշներ կարսի չրջանէն եւ կը բաժնուէին սկաք ունեցող չրջաններուն: Գիւղացիներուն կը բաժնուէին գիւղատնտեսական գործիքներ, արտասահմանէն բերուած, օգնութիւն կը հասցուէր քամոպակագործութեան, որու շնորհիւ մօտ 400 դեսեատին բամպակ ցանուած էր. այդ գործերուն օգնութիւն կը հասցուէր դրամով: Սեւանայ լճի վրայ հաստատուած էր կանոնաւոր ձկնորսութիւն եւ Նոր Բայազէտի մէջ չինուած էր ձկներու յատուկ աճեցման տեղ: Բնական հարստութիւններու ուսումնասիրութեան համար (ջրային ոյժի եւ ոռոգման) 4 միլիոն ծախքով կազմակերպուած էր յատուկ յանձնախումբ (ինժին. Վասալիլինի գլխաւորութեամբ 70 օգնականներով (երկրաչափներ եւ տեխնիկներ) ուսումնասիրելու համար Հայաստանի գետերէն էլեկտրական ոյժ առնելու եւ տափաստանները ոռոգելու համար այդ ջուրերէն օգտուելու խնդիրը: Ցանձնաժողով մը գրկուած էր Օլթիի ածուխը ուսումնասիրելու համար. սկսուած էր Կաղզուանի, Կողբի եւ Նախիջեւանի աղահանքերու շահագործումը: Վարչական օրէնսդրական կարգի ձեռնարկներէն պէտք է յիշատակել հողային օրէնքի հրատարակութիւնը, որով Հայաստանի հողերը կ'ապահովացուէին եւ կը տրուէին աշխատաւորներուն: Երկու դիւղատնտեսական դպրոցներու բացումը (Նոր Բայազէտ եւ Դիլիջան),

գիւղատնտեսներու պաշտօնէութեան տեղծումը: Կառավարութեան սեփականութիւն էր հռչակուած Շուստովի կոնեակի գործարանը «Արարատ» անուան տակ: Արտասահմանեան տուներու հետ ունեցած գործառնութիւններէն յիշատակելի են գիւղատնտեսական արտադրութիւններու վաճառումը, գլխաւորապէս բամպակի, կաշիի եւ խոտի վաճառքի գործողութիւնը, որ կը կատարուէր էլեմտական նախարարութեան կողմէ, մասնակցութեամբ ապրանքներու փոխանակութեան յատուկ կոմիտէի: Այդ նիւթերու փոխարէն կը ստացուէին ազգարնակչութեան համար պիտանի ապրանքներ կամ վալիւտա: Վարչական ձեռնարկներու չարքին կը պատկանի կարգադրութիւնը այն հողային դոյքերու, որոնք թողուցած էին Հայաստանէն դաղթած մահմետականները: Այդ հողերը կը վաճառուէին տեղական ինքնավարութիւններուն եւ կ'աւելցուէին պետական հողային ֆոնտին, ուրկէ հող կը բաժնուէր հայ փախստականներուն:

IV. ԵԼԵՒՄՏԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՐԵՆԱՒՈՐՄԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար Ս. Արարատեան): Էլեւմտական նախարարութիւնը կազմակերպած է զուտ էլեւմտական եւ տեւտրական մասը եւ ապրանքներու փոխանակութեան բաժինը: Էլեւմտական չրջանին մէջ գործունէութեան գլխաւոր կէտերը հետեւեալներն են.— Նախահաշիւ կազմելը խորհրդարան մտցնելու համար: 1919 թ. նախահաշիւը խորհրդարանէն հաստատուած էր, իսկ 1920 թ. խորհրդարանի մէջ անցած էին մի քանի նախարարութիւններու նախահաշիւները: Բացուեցան նոր դանձարաններ, հաստատուեցան հարկեր եւ կազմակերպուեցաւ հարկային տեսչութիւն: Ձեռնարկուած էր նոր դրամանիշերու տպագրութեան Հայաստանի մէջ: Հաստատուեցաւ ապրանքներու փոխանակութեան կոմիտէ, որ թոյլտուութիւն կու տար Հայաստանէն ապրանք դուրս հանելու՝ (կաշի, բամպակ, կոնեակ, բուրդ, դորգեր, գինի, աղ) ատոնց փոխարէն Հայաստանի համար պիտանի առարկաներ ստանալու համար: Առանց ոսկի դրամանիշեր հանելու, արտահանութեան դժուարութիւնը, ապրանքներու պակասութիւնը, հաղորդակցութեան դժուարութիւնները, բոլորը կը նպաստէին հայկական դրամներու գինեու անկման, որու հետեւանքով նորանոր քանակութեամբ դրամներ հրատարակ կը հանուէին: Ոսկիի ֆոնտ ստեղծելու եւ վալիւտա ձեռք բերելու տիպդութիւնը առաջ բերին փոխառութեան անհրաժեշտութիւնը, որու մասին օրէնքը հաստատուեցաւ 1920 թ. Յունիսին եւ որը յաջողութեամբ

սկսած էր իրագործուիլ արտասահմանի մէջ մինչեւ 20 միլիոն տոլար, երբ ընդհատուեցաւ Հայաստանի մէջ առաջ եկած դէպքերու պատճառով: Նոյն վիճակն ունեցաւ եւ «Ոսկու Ֆոնտ» ստեղծելու փորձը:

Ելեւմտական նախարարութիւնը կը վարէր նաեւ պարենաւորման նախարարութեան գործերը: Ցիշեալ շրջանին պարենաւորման նախարարութեան գործունէութիւնը կը բաժնուի երկու մասի: Առաջին շրջանին այդ նախարարութիւնը ինքը կը կերակրէր ժողովուրդը՝ բաժնելով ալիւր, հացահատիկ եւ տաք կերակուր աննզատու կայաններու միջոցով, բայց տնտեսական վիճակի բարւոքման եւ լաւ բերք ունենալու հետեւանքով՝ հետզհետէ այդ նախարարութեան գործունէութիւնը կը թուլանար եւ ինքը նախարարութիւնը կը դառնար վերանալու:

V. ՀԱՆՐԱՑԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ Նիկոլ Ադրալեան): Հանրային կրթութեան նախարարութեան գլխաւոր գործն էր նոր դպրոցներ բանալ՝ տարրական, միջնակարգ ուսումնարաններ եւ առանձին դասընթացքներ: Մշակուեցաւ նոր ծրագիրը, նորոգուեցան շինութիւնները, դիմնազիոններ բացուեցան Երեւան, Ալէքսանդրապոլ, Դիլիջան, Ղարաքիլիսա: Ալէքսանդրապոլի մէջ բացուեցաւ համալսարան, երկու բաժիններով (պատմա-լեզուագիտական եւ անտեսագիտական), ամէն ինչ պատրաստուած էր Երեւանի մէջ բժշկական բաժին բանալու, 1920 թ. աշնան: Հիմնուեցան նաեւ հայերէն լեզուի դասընթացքներ պաշտօնեաներու համար, որոնք բոլորը չէին տիրապետեր հայերէն լեզուին: Դպրոցներ բացուեցան նաեւ կարսի չրջանի մահմեդականներուն համար: Դպրոցներու ցանցը աւելի զարգացնելու համար գլխաւոր դժուարութիւնները կը ներկայացնէին ուսուցչական կազմի, դպրոցական պիտոյքներու, շինութիւններու եւ գոնէ նորոգելու նիւթերու պակասը: Նախարարութիւնը ջանքեր կը դնէր Եւրոպայէն պիտոյքներ բերել տալու համար, այդ նպատակով յատկացուած էին դրամներ, բայց միայն 1920 թ. յաջողեցաւ Հայաստան բերել 70 հազար ֆրանքի դպրոցական պիտոյքներ: Շինութիւնները նորոգելու համար ապակի պատուիրուած էր Իտալիայէն, իսկ տախտակները դժուարութեամբ կը ստացուէին Կարսի չրջանէն: Փոչոր դպրոցական շինութիւններէն շատերը բռնուած էին հիւանդանոցներով եւ որբանոցներով: Այս հանգամանքը շատ վնասակար էր դպրոցական պա-

րագմունքներու համար: Նախարարութիւնը կը հովանաւորէր «բոյսակաուտներու» մասնաւոր ընկերութիւնները, որոնք յաջողութեամբ կը զարգանային: Այդ նպատակով հրաւիրուած էին յատուկ ուսուցիչներ Գոլէէն:

VI ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, ՓՈՍՏ – ՀԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ Ա. Գիւլխանդանեան, յետոյ Ա. Ջամալեան): Հաղորդակցութեան նախարարութիւնը երկու բաժին ունէր՝ երկաթուղիներու եւ խճուղիներու: Երկաթուղիներու վերաբերմամբ գլխաւոր աշխատանքներն էին՝ կայարաններու նորոգութիւնը (մասնաւանդ, Ալէքսանդրապոլի կայարանին մէջ), չոգեկառքերու եւ վագոններու նորոգութիւնը, նոր քաղաքային կայարանի չինութիւնը Երեւանի մէջ եւ ուղղակի հաղորդակցութեան կազմակերպումը Երեւանի եւ Թիֆլիսի միջեւ: Հաշուեչրջանի վերջին չրջանի դնացքները ամէն օր կ'երթեւեկէին մինչեւ Թիֆլիս: Գլխաւոր դժուարութիւնը կը ներկայացնէր մշտական անկանոնութիւնը մազութ հայթայթելու կոզմէն, որովհետեւ Ատրպէյճան դիտմամբ չէր տար նաւթ՝ ձգտելով այդպիսով անչարժութեան մատնել Հայաստանի երկաթուղիները: Նախարարութիւնը եռանդուն բանակցութիւններ կը վարէր Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի կառավարութիւններուն հետ Հայաստանին մազութ մատակարարելու մասին: Այդ բանակցութիւնները ամենայն ժամանակ կը խլէին կառավարութենէն եւ անոր պաշտօնէութենէն: Խճուղիներու վերաբերմամբ պէտք է յիշել Շամշադինի խճուղիի եւ Քէչիչքեանդի ճանապարհի կառուցման աշխատանքները: Երեւան–Ղարաքիլիսայի խճուղիով հաստատուած էր ամառոթքլային հաղորդակցութիւն: Փոստ–հեռագրական գործը. — Նոր հեռագրական գիծեր բացուեցան եւ հեռաձօն հաստատուեցաւ հետեւեալ գիծերով.— Կարս–Ալէքսանդրապոլ, Երեւան–Էջմիածին, Քարւանսարայ–Թօուզ–Կալա, Իգդիր–Երեւան, Աշտարակ–Երեւան–Ղամարլու: Կազմակերպուեցաւ փոստ եւ փոստային հաղորդակցութիւն ու պատուիրուեցան փոստի նամականիշեր արտասահման, որոնք մասամբ հասան Երեւան 1920 թ. աշնանը, եւ մասամբ մնացին արտասահման: Երեւանի մէջ կառուցուեցաւ ուժեղ ռատիօ-կայան, որ կապուած էր Պասրայի հետ: Բացի ասկէ, կային փոքր ռատիօ-կայաններ Երեւանի, Ալէքսանդրապոլի եւ Կարսի մէջ: Հաղորդակցութեան ճանապարհներու խնդրին մէջ գլխաւոր դժուարութիւն կը ներկայացնէր ձիերու պակասութիւնը: Բոլոր անհրաժեշտ մասերու

մանրամասն ցուցակը ղրկուած էր Ամերիկա՝ դնելու համար: Ա-ռանց մէկ մասը արդէն ճանապարհուած էր այնտեղէն եւ մնացեր էր Պոլիս:

VII· ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ Ալ· Խատիսեան, որ միեւնոյն ժամանակ վարչապետ էր): *Արտաքին գործերու նախարարութեան քաղաքական աշխատանքը կը բաժնուէր երկու կարգի, Ա) աշխատանք Եւրոպայի մէջ, Բ) աշխատանք Կովկասի մէջ, հարեւան պետութիւններու հետ: Քաղաքական աշխատանքը Եւրոպայի մէջ կը վարէր հանրապետութեան պատուիրակութիւնը: Անոր նպատակն էր յաջողցնել Միացեալ Հայաստանի սահմաններու որոշումը: Այս աշխատանքին արդիւնքն եղաւ մէկ կողմէ այն, որ փաստօրէն Հայաստանի անկախութիւնը ճանչցուեցաւ 1920 թ· Յունուարին, եւ միւս կողմէ Սեւրի դաշնագիրը, որ առորագրուեցաւ 1920 թ· Օգոստոս 10ին դաշնակից պետութիւններու, Թուրքիայի եւ Հայաստանի կողմէ եւ որը Հայաստանին տալու էր անոր սահմանները, համաձայն Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլսընի իրաւարարութեան: Այդ դաշնագիրը ոչ մէկ պետութեան կողմէ չվաւերացուեցաւ՝ անոր տեղը կնքուեցաւ Լօզանի դաշնագիրը: Արտայայտուեցաւ երկու ուղղութիւններով· Ա) բանակցութիւններ դաշնակից մեծ պետութիւններու ներկայացուցիչներուն հետ՝ ի դիմաց անոնց բարձր քմահաճոյքներու եւ Բ) բանակցութիւններ հարեւան երկիրներու կառավարութիւններուն հետ (Վրաստանի, Ադրպէյճանի, Հիւս· Կովկասի, Պարսկաստանի եւ Մոսկուայի խանութեան): Ակնէ դատ, հրահանգներ կը տրուէին Փարիզի պատուիրակութեան: Հարեւաններու հետ եղած բանակցութիւններու գլխաւոր խնդիրներն էին, կովկասեան պետութիւններու սահմաններու որոշումը, ապրանքներու փոխանակութեան կազմակերպութիւն, երկաթուղային հաղորդակցութեանց համաձայնեցում, սահմաններու բացում յարաբերութիւններու եւ առեւտուրի համար, հպատակութեան խնդիրներ, մէկ պետութենէն միւսը զանազան առարկաներու արտահանման թոյլտուութիւններ, եւ վերջապէս, կովկասեան պետութիւններու մուտքեան ի մի դաշնակցութիւն կազմելու խնդիրը: Համաձայնութեան ներկայացուցիչներու հետ եղած բանակցութիւնները գլխաւորապէս կը վերաբերէին կովկասեան պետութիւններու սահմաններու որոշման: Հայաստանի սահմանները քըրքական զրաւումէն ազատելու եւ չուտափոյթ հնարաւորութիւն*

առնելու թրքահայ զաղթականներուն Թուրքիոյ Հայաստան վերադառնալու համար: Առանձին զատ, պատուիրակութիւն մը ղրկուած էր Մոսկուա՝ մեծամասնականներու հետ բանակցութիւններ վարելու համար, եւ փորձեր կ'ըլլային համաձայնութեան գալու Թուրքիոյ հետ: Նախարարութեան ջանքերով նիւթեր պատրաստուեցան զօրավար Հարբորդի առաքելութեան համար, որ ուղարկուած էր նախագահ Ուիլսընի կողմէ մանդատներու վերաբերմամբ դիտողութիւն ներկայացնելու համար, եւ անընդհատ կապ կը պահպանուէր պղտպետ Հասկէլի հետ Հայաստանին ալիւր եւ այլ նիւթեր մատակարարելու եւ առանձ բաժնելու խնդրի վերաբերմամբ: Այդ բոլոր դիմումներուն արդիւնքը եղաւ Հայաստանի մաքրումը Թրքական զբաւումէն 1914 թ· սահմաններուն մէջ՝ մէջը առնելով և՛ Կարսի նահանգը և՛ Նախիջեւանը, որոնք պաշտօնապէս յանձնուեցան Հայաստանի կառավարութեան անգլիական իշխանութիւններու կողմէ, մասնակցութեամբ անգլիական եւ հայկական զօրքերու եւ համաձայն այն պինուարական-քաղաքական ծրագրին, որը մշակուեր էր անգլիական հրամանատարութեան, հայկական պինուարական մատնագէտներու եւ կառավարութեան ներկայացուցիչներու միացեալ խորհրդակցութեան մէջոցին: Հարեւաններու վերաբերմամբ փոխադարձ համաձայնութիւն չէր կայացած չնորհիւ այն հանգամանքի, որ մէկ կողմէ Հայաստանը եւ Ադրպէյճանը պահանջ կը դնէին Ղարաբաղ-Զանգեզուրի, Նախիջեւան-Շարուրի եւ Քարվանսարայի շրջաններու վրայ, միւս կողմէ ալ Վրաստանը եւ Հայաստանը հաւասարապէս պահանջներ կը յայտնէին Բորչալուի վիճելի շրջանի, Ախալքալաքի գաւառի եւ Օլթի-Արտահանի շրջաններու սահմանադծի մասին: Այդ վէճերու առթիւ դումարուեցան չարք մը խորհրդաժողովներ, որոնք համաձայնութեան չյանգեցան եւ որոնց կը հետեւէին նոր ապատամբութիւններ եւ պատերազմական գործողութիւններ, երբ կը պարզուէր, որ ապատամբներու եռանդը կանգնած են համապատասխան կառավարութիւնները: Իրրեւ հետեւանք, սահմանադրուեցաւ չէզոք գօտի Բորչալուի գաւառի եւ Ախալքալաքի գաւառի ժամանակաւոր գրաւում վրացիներու կողմէ: Արտահան քաղաքով սահմանագիծ անցուեցաւ եւ Զանգեզուրի մէջ ալ չատ խախուտ դադարեցում մը հաստատուեցաւ: Կովկասեան հանրապետութիւններու սահմանները որոշման խնդիրներէն զատ, չատ աշխատանք է նուիրուած չարք մը ուրիշ խնդիրներու կարգաւորման, այն է Թրանզիթի, երկաթուղագծի նիւթերէն եւ արհեստանոցներէն օգտուելու եւ Թիֆլիս մնացած ռուսական պետական գոյքի բաժանմանը եւ ար-

հետաքրքրողներէն օգուտներուն. յաջող լուծում ստացաւ միայն հրեական դոյքի խնդիրը, իսկ միւս հարստութիւններու վերաբերմամբ նպաստաւոր լուծում չյաջողեցաւ: Վազողները եւ չոգեկառքերը նոյնպէս շատ անկանոն կերպով կը նորոգուէին Թիֆլիսի արհեստանոցներուն մէջ: Վրաստան եւ Ատրպէյճան ապրող Հայերու հպատակութեան խնդիրը մնաց բաց, գործի չափազանց բարդութեան չնորհիւ, թէեւ այդ մասին բանակցութիւններ տեղի ունեցան: Բանակցութիւններու միջոցին առանձին տեղ կը բռնէր կովկասեան հանրապետութիւններու դաշնակցութեան եւ համադաշնակցութեան խնդիրը: Այս խնդիրը կը յարուցանէր դիւանագիտական Ատրպէյճանի կառավարութիւնը. ան ջերմ պաշտպանութիւն կը գտնէր նաեւ Հիւսիսային Կովկասի կառավարութեան կողմէ: Հայաստանի կառավարութիւնը այդ ծրագրին մեծ վերապահութեամբ կը մօտենար՝ գրանելով, որ նախապէս պիտի լուծուէր սահմաններու խնդիրը եւ տեղի ունենար Թուրքայ Հայաստանի կցումը: Խնդիրը անցած է միայն զուտ նախնական արծարծման շրջանը եւ ո՛չ մէկ գործնական ձեւ չէ ընդունած:

Վարչական քաղաքական խնդիրներէն կառավարութիւնը իրագործեր է միայն հետեւեալները. կազմակերպեր է հեռագրական գործակալութիւն, որ կցուած էր ներքին գործերու նախարարութեան, սահմաններ է հիւպատոսարաններ՝ Պաթում, Սոխում, Պաքու՝ յանձնարարելով իր Փարիզի պատուիրակութեան կազմակերպել ներկայացուցչութիւններ եւ հիւպատոսարաններ Եւրոպայի մէջ: կազմակերպեր է տեղեկատու բաժին, որ կ՚արձանագրէր զանազան տեղերէ ստացուած տեղեկութիւններ եւ կը կազմէր տեղեկագիրներ իրազեկ պահելու համար իր բոլոր ներկայացուցիչները հայկական գաղութներու եւ Հայաստանի կացութեան մասին: Ստեղծեց դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն Պարսկաստանի մէջ, ուղարկուեցաւ այնտեղ զեկոյց եւ բարեկամական յարաբերութիւններու մէջ մտաւ Մակուայ խանի հետ, որու մօտ ուղարկուեցան առանձին ներկայացուցիչներ առեւտրական ձեռնարկներու համար: Երեւանի մէջ կազմակերպուած է ընդունելութիւն շարք մը պատգամաւորութիւններու որոնք Հայաստան կու գային ծանօթանալու համար այնտեղի դրութեան եւ առեւտրական կապեր սկսելու: Այդ բոլոր պատգամաւորութիւններուն արուած են ընդարձակ տեղեկութիւններ Հայաստանի տնտեսական եւ քաղաքական վիճակի մասին: Թուենք մէկ քանին: Իտալական առեւտրական պատգամաւորութիւն, ծերակուտական կոնտիի նախագահութեամբ: Դոնի, Թերեք-Կուբանի կոզակներու

պատգամաւորութիւն: Ամերիկեան պատգամաւորութիւն զօր. Հարբորդի, որուն համար մեծահարուստ նիւթեր պատրաստուեցան: Ամերիկեան Նպաստամատոյց կոմիտէի ներկայացուցիչներու (Վիքըրի, Սմիդ եւայլն) անգլիական Լորա Մէյըրս Ֆրնտի ներկայացուցիչներու (Հարքըրա), անգլիական գինուորական հրամանատարութեան զանազան ներկայացուցիչներուն (զօրավար Միլն, գլխաւոր հրամանատար Արեւելքի անգլիական ուժերուն), կովկասեան բարձր կոմիսարներուն, ինչպէս կոմս Տը-Մարթէլ, գնդ. Գարբա, զօր. Տեւի, զօր. Քըրի, զօր. Թոմսըն, զօր. Ուոկէր, ֆրանսական գնդապետ Տէգներըի, պապի ներկայացուցիչ Տելֆուշ եւայլն: Այդ բոլոր անձանց ընդունելութեան համար կազմակերպուած էր արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ առանձին բաժին:

Արտաքին գործերու նախարարութեան գլխավորող գաղափարները էին.— Միացեալ Հայաստանի ստեղծումը՝ համաձայն կուսակցութեան եւ խորհրդարանի գաղնակցական ֆրակցիայի մշակած պահանջներուն, օրիէնտացիա Արեւմտեան–Եւրոպական գաղնակիցներու կողմը, գլխաւորապէս Ամերիկայի մանդատի ձգտումը, կատարեալ անկախութիւն, բարեկամական յարաբերութիւններու հաստատումը հարեւաններու հետ՝ թէ՛ մեծ եւ թէ՛ փոքր, այսինքն՝ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Թուրքիոյ եւ կովկասեան հանրապետութիւններու հետ, ի հարկէ, պահպանելով վերոյիշեալ պահանջները՝ սահմաններու եւ անկախութեան վերաբերմամբ: Ռուսաստանի հետ կապեր հաստատելու համար, 1920 թ. գարնան Մոսկուա ուղարկուեցաւ պատգամաւորութիւն մը, լ. Շանթի նախագահութեամբ: Անոր արուած էին հետեւեալ հրահանգները. Հայաստանի անկախութիւն (ռուսական եւ տաճկական) Ռուսաստանին՝ ազակցութիւն անոր յարաբերութիւններու մէջ Թուրքիոյ հետ եւ Բրանգէլի իրաւունք Հայաստանի վրայով: Անոնց աշխատանքներու արդիւնքը կեցուցած է Համօ Օհանջանեանի կառավարութեան օրով:

VII. ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ սկիզբը Ա. Թիւլխանդաձեան, յետոյ Ա. Զիլինգարեան): Արդարադատութեան գլխաւոր նպատակն էր մտցնել արդարադատութեան դրութիւն հետեւեալ կազմակերպութեամբ. Հաշտարար դատաւորներ, շրջանային դատարաններ, պալատ եւ ծերակոյտ, երդուեալ դատաւորներու մասնակցութեամբ: Այդ ամբողջ դրութիւնը իրագործուած էր Հայաստանի մէջ, ըստ որում բացուած էին երեք շրջա-

նային դատարաններ, երեւան, Ալեքսանդրապոլ եւ Կարս· պալատ մը եւ ծերակոյտ մը երեւանի մէջ: Ամբողջ գործակարութիւնը գարձուած էր հայերէն, բան մը, որ բաւական դժուարութիւն առաջ բերաւ, քանի որ փոքրաթիւ էր թիւը այն իրաւաբաններուն, որոնք բաւարար չափով կիմացին իրաւաբանական բառերն ու դարձուածքները հայերէն լեզուով եւ համաձայնած էին պաշտօններ ստանալ կարսի շրջանի հեռաւոր մասերուն մէջ: Արդարադատութիւնը հաստատելու գործը մեծ դժուարութիւններու կը հանդիպէր այն պատճառով, որ չկար կանոնաւոր փոստային եւ երկաթուղային հաղորդակցութիւն, որը կը խանգարէր վկաներու հրաւիրումը· չկար նաեւ կազմակերպուած ոստիկանական քննութիւն եւ նախնական քննութիւն: Բայց այդ արգելքները ժամանակի ընթացքին կը թուլնային եւ գործերը աւելի արագ կը կատարուէին: Երդուեալ դատաւորներու հիմնարկութիւնը մէկ անգամէն ժողովրդականութիւն ըստացաւ: Ծերակոյտի գործն էր մէկ կողմէ վճռաբեկ ատեանի դեր, միւս կողմէ օրէնքներու բացատրութիւն եւ կարգադրում:

IX· ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻԻՆ (Նախարար՝ Արտ· Բարալեան): *Խնամատարութեան նախարարութեան* գործունէութիւնը 1919 թ· աչունէն բացորոշ կերպով բարեգործական նպատակադրման հողէն սկսաւ անցնիլ աշխատասիրական օգնութեան սկզբունքին:

Առաջ չնորհիւ առանձնապէս զարգացան դպնոցական տեսակի արհեստանոցներ, որոնց համար կազմակերպուեցաւ յատուկ «բաժին», ճարտարապետ Ակունեանի գլխավարութեամբ: Երկրորդ բաժանմունքն էր աւերուած գիւղերու վերաշինութիւնը ճարտարապետ Թամանեանի գլխավարութեամբ եւ երրորդ բաժանմունքը որբանոցներու, հիւանդանոցներու եւ վարակիչ հիւանդութիւններու դէմ կռուելու միջոցները: Իր գործունէութեան բոլոր տեսակներուն մէջ ալ նախարարութիւնը կը համագործակցէր Ամերիկեան Նպաստամատոյց կոմիտէի հետ, որ նոյնպէս ունէր որբանոցներ, հիւանդանոցներ եւ արհեստանոցներ: Առանք էին խնամատարութեան նախարարութեան գործունէութեան գլխաւոր կողմերը: Աչքի առաջ ունենալով, որ Հայաստանի ազգաբնակութեան մեծագոյն մասը տեսեր է ու փորձեր է իր վրայ թրքական արշաւանքի բոլոր սարսափները, անընդհատ պատերազմը, սովը, բծաւոր տիֆը, մալարիայի եւ քոլերայի համաճարակները, գաղթականական չարժումները, պարզ է,

Ա. Խաչիկեան կ՚աղջուկէ Ջանգեզուր մեկնող հայկական հրեռաձիգ

որ այդ բոլորի իբր հետեւանք պիտի առաջ գար հիւանդուտ ազգաբնակութիւն, հարիւր հազարաւոր բծաւոր տիֆով հիւանդներ եւ պանդուխտային աղքատութիւն: Առաջին չորքանը (1918 թ. աշունէն մինչեւ 1919 թ. գարունը) մինչեւ նոր հունձքը եւ ամերիկեան օգնութեան հասնիլը, դրութիւնը ողբերգական էր: Օգնութեան գլխաւոր ձեւն էր անոգաւոր կայանները, ուրտեղ կը բաժնէին տաք կերակուր: Քաղցի հետ միաժամանակ երեւաց բծաւոր տիֆը: Ամերիկեան ալիւրը եւ 1919ի հունձքը հնարաւորութիւն տուին անցնիլ աշխատանքի ձեւով օգնութեան: Արհեստանոցներու գլխաւոր տեսակներն էին — կօշկակարանոց, կահկարասիքի, փայտի եւն.: Այդ արհեստանոցները թէ՛ բացուած էին քաղաքները՝ Երեւան, Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Դիլիջան, Բայազիտ եւ թէ՛ գիւղերը, գլխաւորապէս Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի գաւառներուն մէջ: Այդ արհեստանոցներու աշխատաւորներու ծաւալը թոյլ կու տար խոշոր պատուէրներ ընդունիլ թէ՛ զօրքի, թէ՛ որբանոցներու եւ թէ՛ հիւանդանոցներու համար: Որբանոցներու եւ հիւանդանոցներու ճիւղը իրեն նպատակ էր դրած ընդունիլ որբանոցներու մէջ Հայաստանի բոլոր որբերը, բայց այդ անհնարին էր իրագործել գլխաւորապէս բնակարաններու պակասութեան պատճառով: Ընդամէնը, պետական եւ ամերիկեան որբանոցներու մէջ կային մինչեւ 20·000 որբեր: Գրաւած էին զպրոցներու եւ զօրանոցներու շինութիւնները ու մասնաւոր տուներ եւ առիկա պատճառ եղաւ, որ Երեւանի չորք մը զպրոցներ դադրեցնեն իրենց պարապմունքները եւ միւս կողմէ ալ վէճեր առաջ գան գինուորական վարչութեան, ամերիկեան կոմիտէի եւ խնամատարութեան նախարարութեան միջեւ: Պակասութիւն կը զգացուէր ապրանքեղէնի եւ դեղօրայքի: Վառելիք հասցնելու դժուարութիւնները պատճառ կ՚ըլլային որբանոցներու ցուրտին, եւ ասիկա դէշ հետեւանք կ՚ունենար երեխաներու առողջութեան վրայ: Ամերիկեան կոմիտէի որբանոցները, չնորհիւ անոր, որ մշտապէս նիւթերը կը հասնէին Ամերիկայէն, աւելի լաւ պայմաններ ունէին: Կառավարութիւնը ամենայն տեսակի օգնութիւն ցոյց կու տար ամերիկեան կոմիտէին, անոր գործունէութեան մէջ՝ առաջարկելով անոր շինութիւններ, դնացքներ նիւթեր տեղափոխելու համար, անտառներէն փայտ կտրելու իրաւունքը, շինութիւններու նորոգութեան եւ վառելիքներու համար, (ինչպէս, օրինակ, Շահալիի և Սարիղամիշի մէջ): Խնամատարութեան նախարարութիւնը կազմակերպեր էր փայտ կըտրելու գործը Սարիղամիշի եւ Ղարաքլիսէի շրջաններուն մէջ եւ փայտ կը բերէր որբանոցներուն եւ պետական հաստատութիւններուն վառելիքի համար:

Ազգաբնակչութեան օդնելու երրորդ ձեւը, քանդուած գիւղերու վերաշինութիւնը, կարելի չեղաւ կանոնաւոր դրութեան մը վերածել՝ նորոգութեան նիւթերու (տախտակ, երկաթ) եւ անհրաժեշտ դործիքներու բացակայութեան պատճառով: Այդ աշխատանքը սկսած էր միայն, գլխաւորապէս, Երեւանը չրջապատող վայրերուն մէջ: Աշխատանքը համաձայն ծրագրի պէտք է տարածուէր և՛ Թրքահայաստանի վրայ:

Անկախ այդ երեք տեսակի դործունէութիւններէն, խնամատարութեան նախարարութիւնը հրաւիրեց «բժիշկներու համադումար» մալարիայի դէմ կռուելու համար, Երեւանի մէջ բացուելիք երթեւեկ հիւանդանոց նոյն նպատակով, նորէն հաստատուելու՝ արդէն դոյութիւն ունեցած եւ պատերազմի չնորհիւ դադրեցուած ծաղիկ կրտելու հիմնարկութիւնը: Հաշուեհատ չրջանի վերջին՝ մտածուելիս վերացնել այդ նախարարութիւնը, որբանոցները և արհեստանոցները յանձնել տեղական ինքնավարութիւններուն եւ պաշտօնապէս ընդունել, որ Հայաստանի բնակչութիւնը ինք կրնայ ինքզինք խնամել եւ պահել: Բացի պետական նկատումներէն, այդ բանին նպաստեց նաեւ 1920 թ. լու քերքը: Նախարարութեան հիմնարկութիւնները տեղ տեղ սկսան փոխուիլ, սկսան դադրեցնել նիւթեր տալը, եւ ձրի օդնութեան վարժուած ազգաբնակութիւնը սկսաւ դժդոհութիւն յոյց տալ, երբեմն սուր ձեւերով (օրինակ՝ Վաղարշապատ): Այնուամենայնիւ, խորհրդարանը ընդունեց օրինագիծ այդ նախարարութիւնը վերացնելու մասին 1921 թ. Յունուարին:

X. ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ (Նախարար՝ Ս. Վրացեան, օգնական՝ Վ. Բաբայեան): Աշխատանքի նախարարութեան բաժանմունքը կը մնար երկրագործական նախարարութեան մէջ, նախարար Վրացեանի դեկավարութեամբ, բայց սոսր առանձին կարեւորութիւնը նկատի առնելով նշանակուած էր յատուկ օդնական՝ Վար. Բաբայեան: Հաշուեհատ չրջանին ասիկա դոյութիւն ունեցաւ միայն քանի մը ամիս: Այդ ժամանակամիջոցին այդ նախարարութիւնը ձեռնարկեց հետեւեալ միջոցներուն. կազմակերպուեցաւ ինքը նախարարութիւնը: Մտցուեցաւ պարտաւորեցուցիչ 8-ժամեայ բանուորական օր: Ընդունուեցաւ օրէնք այն եղանակի մասին, որով պէտք է տեղի ունենար պետական եւ մասնաւոր հիմնարկութիւններու պաշտօնեաներու լիկվիտացիան: Միջոցներ ձեռք առնուեցան նպաստելու համար Հայաստանի արհեստակցական միութիւններու

կազմակերպութեան: Նախապատերազմական միջոցներու դիմուեցաւ, արհեստակցական միութիւններու համադումար հրաւիրելու համար: Ստեղծուեցաւ աշխատանքի կոմիսարներու պաշտօնէութիւն:

*
* *

Առանք են ընդհանուր դիծերով Հայաստանի կառավարութեան դործունէութեան գլխաւոր կէտերը՝ որոշ չրջանի մէջ: Բացի այն ձեռնարկներէն, որ յիշատակուած են նեւրկայ տեսութեան մէջ, ըստ առանձին նախարարութիւններու, եղեր են ձեռնարկներ, որոնք կը վերաբերէին մի քանի մը նախարարութիւններու եւ որոնց դործադրութեան վրայ կը հսկէր վարչապետը կամ նախարարութեան անդամներէն մէկը: Այդպիսիներէն էր կարսի նահանգի, գլխաւորապէս, Կարսի եւ Սարիղամիշի մէջ մնացած պետական դոյքերու յուցակագրութիւնը եւ պահպանութիւնը: Այդ աշխատանքը կը կատարուէր կառավարութեան կողմէ ուղարկուած առանձին կոմիսարներու միջոցով: Տեղւոյն վրայ կազմակերպուած էին առանձին յանձնաժողովներ մէջ-նախարարական բնոյթով: Կոմիսարը կ'ենթարկուէր անմիջապէս կառավարութեան: Գոյքը գլխաւորապէս զինուորական տեսակէտ էր, նոյնպէս եւ աւտոմոբիլային եւ երկաթուղային: Այդ աշխատանքը կատարուեր է քանի մը ամիսներու ընթացքին եւ հանդիպեր է չարք մը դժուարութիւններու: Գոյքը կը դողցուէր, պահպանութեան համար կը պահանջուէին ոչնիւ պահապաններ, կարիք կար մեծ պահեստատեղիներու: Հաշուեչրջանի նման ժամանակամիջոցին այդ բոլոր դժուարութիւնները պատճառեցին որոշ չափով դոյքի կորուստ: Հետագային դոյքի մէկ մասը տեղափոխուեցաւ Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի գլխաւոր պահեստները, իսկ մէկ մասն ալ ծառայեց փոխանակութեան առեւտուրի համար:

Ժողովուրդի նիւթական վիճակը բարձրացնելու եւ կօօպերատիւներու դրութիւնը բարւոքելու համար երկու միջոցներու ձեռնարկուեցաւ: Նախ առաջ-ասիական բանակի երաչխաւորութեամբ եւ Փարիզի պատուիրակութեան երաչխիքներուն միջոցով, Եւրոպայէն ստացուեցան դանազան ապրանքներ 2½ միլիոն ֆրանքի արժողութեամբ՝ դերանդիներ, թուղթ, տնային տնտեսութեան մէջ մտնող ապրանքներ, ապակի, դամ, լուցկի, արհեստներու պիտոյքներ եւայլն: Այդ առաքումները մասամբ բաժնուեցան չունեւոր ժողովուրդին, մասամբ ալ վաճառուեցան:

Երկրորդ միջոցը կը կայանար անոր մէջ, որ օժանդակութիւն կու տային զաւառական ու քաղաքային ինքնավարութիւններուն չատ փոքր տոկոսով (2 կամ 3)։ Տրուած նպաստ–փոխառութիւններու կանոնաւոր գործադրութեան վերահսկողութիւնը յանձնուած էր երեւելի եւ ներքին գործերու նախարարութիւններուն։ Պետական փոխառութիւնները հնարաւորութիւն տուին կօօպերատիւներուն ոչ միայն առեւտրական գործողութիւններ կատարել, այլ եւ արդիւնաբերական։ Կօօպերատիւներու միութիւնը՝ «Հայկօօպ»ը ոչ միայն հսկայական պահեստներ ունէր, այլ և սկսաւ գործարաններ բանեցնել՝ օճառի գործարան, կաշիի արհեստներու գանազան գործարաններ։ Խորհրդարանը իր կողմէ որոշեց նոր վարկեր կօօպերատիւներուն՝ առաջարկելով միանալ մէկ կազմակերպութեան մէջ։

Ահա այն արտաքին դէպքերն ու փաստերը, որոնք ընդհանուր առմամբ կը կազմեն Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան գործունէութիւնը 1919 թ. սկիզբէն մինչեւ 1920 թ. Մայիս 5ը։ Իշխանութեան փոփոխութեան, այսինքն, Ալ. Խատիսեանի նախարարութեան հրաժարականի պատճառը մեծամասնական ազգատամբութիւնն էր, որ սկսաւ Ալեքսանդրապոլի մէջ, երբ նախարարութեան համար պարզուեցաւ, որ կուսակցական ֆրակցիան անհրաժեշտ կը համարէ իշխանութեան գլուխը յանձնել կուսակցութեան գործակոչն մարմնին, որ եւ ընդունեց իշխանութիւնը Մայիս 5ին, ի դէմս նոր նախարարութեան, Համօ Օհանջանեանի նախագահութեամբ։

Թ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

ԵՒ 1919 ՄԱՅԻՍ 28–Ի ԱՓՏԸ

Նախորդ գլխուն մէջ մենք ընդհանուր գծերով ներկայացուցինք Հայաստանի Հանրապետութեան նախարարութեանց կատարած աշխատանքները։ Այսօր, տասը տարի հեռքը այն օրէն, երբ ես հեռացայ Հայաստանի կառավարական գործերէն եւ երբ իշխանութիւնը տարբեր սկզբունքներով ու նպատակներով զեկավարուող նոր մարդոց ձեռքն է, կրնամ ըսել թէ հին աշխատանքն է, որ այժմ ալ կը շարունակուի, թերեւս տարբեր ձեւերով ու մեթոտներով։

Այսպէս, օրինակ, կրթական գործի մէջ Խորհրդային իշխանութիւնը կը շարունակէ այն համալսարանը, որ մենք հիմնեցինք Ալեքսանդրապոլի մէջ եւ յետոյ փոխադրեցինք Երեւան։ Երկաթուղային եւ խճուղիներու շինութեան մէջ պոլշեւիկները կը շարունակեն մեր սկսած ձեռնարկները։ Ժողովուրդի առողջապահութեան ասպարէզին մէջ անոնք կը շարունակեն մեր սկսած պայքարը մալարիայի դէմ, կը ջանան հիմնել հիւանդանոցներ և բժշկակայաններ։ Ջրանցքներու եւ առուման ծրագիրները մեզ մօտ էին մշակուած ու չափով մը սկսուած։ Մարզարապատի ծրագիրը ամբողջութեամբ պատրաստ էր դեռ մեր ժամանակ։ Այսպէս, դեռ կրնանք չատ երկարել չարքը այն գործերուն, որոնք սկսան մեր օրով եւ այս կամ այն եղանակով կը շարունակուին այսօր ալ։

Սակայն, դիտելի է, որ խորհրդային իշխանութիւնը զգեցուց ու խորտակեց նաեւ բազմաթիւ սկսուած կարեւոր գործեր, որոնք անհրաժեշտ էին մեր երկրի բարօրութեան եւ մեր ժողովուրդի յառաջդիմութեան համար: Այսպէս, օրինակ, պոլշեւիկները քանդեցին մեր հիմնած երգուածքներու գաւառանը, որ անհրաժեշտ սեփականութիւնն է ամէն մէկ քաղաքակիրթ երկրի. անոնք խափանեցին ազատ մամուլը, ազատ քաղաքական կազմակերպութիւնները եւ դիւղացիական ու քաղաքային ազատ ինքնավարութիւնները, որոնք այնքան խոստմնալից եռանդով սկսած էին գործել մեր օրով:

Ազգային ներքին չինարարութենէն զատ, որ Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան առաջին սիրողական գործն էր, սահմաններու եւ հարեւաններու հետ տանելի կենցաղաձեւ մը ստեղծելու խնդիրը երկրորդ կարեւորագոյն տեղը գրաւեց մեր պետական ճիգերուն մէջ: Կովկասահայաստանը, որ ազատագրուած էր, չէր կրնար հանգիստ կերպով զարգանալ, մինչեւ որ տեղի չունենար միացումը նաեւ Թրքահայ զանգուածին, որուն մէկ մասը կը գտնուէր արդէն կովկասեան Հայաստանի սահմաններուն մէջ, իսկ միւս մասը թափառական վիճակի մէջ՝ կը սպասէր վերադարձի կարելիութեան դէպի իր հայրենիքը: Թրքահայաստանի ամայացած վիլայէթները հայ ժողովուրդի անկապտելի սեփականութիւնը կը կազմէին. պէտք էր, որ անոնք եւս մտնէին հայկական նահապետ պետութեան մէջ, որպէսզի բովանդակ հայութիւնը կարենար համախմբուիլ իր պատմական հայրենիքին մէջ: Ճիշդ է, այդ վիլայէթները մեր ձեռքը չէին, բայց հայ ժողովուրդի գիտակցութեամբ անոնք չէին կրնար պատկանիլ ուրիշ ոեւէ մէկուն, բացի Հայաստանէն. հայութիւնը հասած էր ազգային այնպիսի գիտակցութեան մը, որ չէր կրնար ճանչնալ սահմաններու պատահական բաժանում եւ հատուածներու գոյութիւն. ան կը զգար ինքզինքը իրրեւ մէկ ամբողջութիւն եւ իր այդ միութեան զգայարանը կ'ուզէր մարմնաւորել որեւէ մէկ աթոռի մէջ: Երեւանը գարձած էր հայութեան քաղաքական կեդրոնը, որ պէտք է միացնէր նաեւ հայկական բոլոր հատուածները:

Եւ ահա, 1919 թ. Փետրուարին, Թրքահայ զանգուածի ներկայացուցիչները, հաւաքուած Երեւանի մէջ, որոշեցին հանդիսաւոր կերպով միանալ կովկասեան Հայաստանին: Եւ այդ որոշումը կովկասահայ զանգուածի ներկայացուցիչներու հետ միասին նուիրագործեցին Մայիս 28ի նշանաւոր յայտարարութեամբ:

Սեւրի դաշնագիրը, որ ստորագրուեցաւ 1920 թ. Օգոստոս

10ին եկաւ հաստատելու հայ ժողովուրդի կողմէ Մայիս 28ին կատարուած պատմական այդ ակտը:

Դժբախտաբար, եթէ ճիշդ ու անհրաժեշտ էր երկու Հայաստաններու միացման գործողութիւնը, սահմաններու վերաբերմամբ հայ ժողովուրդը, յանձին իր ղեկավար շրջանակներու, մեծ սխալ գործեց չափազանց մեծ պահանջներ առաջադրելով, առանց հաշուի առնելու իր ուժերն ու միջազգային կարելիութիւնները: Մենք մինչեւ կիլիկիա պահանջելով անկարելի դարձուցինք որեւէ բանաւոր համաձայնութիւն ոչ միայն Թուրքերուն հետ այն պահուն, երբ անոնք ակար էին եւ անոնց հետ դէմ կարելի էր խօսիլ, այլ նաեւ չհաշտզոհուած մեծ պետութիւններուն հետ: Ճիշդ է, մեր մէջ կային քաղաքական գործիչներ, ինչպէս Ռուբէն Տէր Մինասեանը, Քաջազնունին, որոնք չափաւոր պահանջներու կողմնակից էին, բայց ճնշող մեծամասնութիւնը «պինդմներու» մասին լսել անգամ չէր ուզեր:

Ամէն պարագայի տակ պէտք է ըսել, թէ Հայաստանի սահմաններու մասին երեւանը անհամեմատ աւելի չափաւոր ու զուսպ էր, քան մեր գաղութները Փարիզի գլխաւորութեամբ, որոնք օտար, յաճախ անպատասխանատու մարդոց ներշնչումներուն ենթարկուելով անկարելիութեանց եռեւէն ինկան եւ երբեմն կատարուած իրողութեանց առջեւ դրին նաեւ Հայաստանի կառավարութիւնը:

Միացեալ Հայաստանի յայտարարութեան բնագրին նախագիծը եւս կազմեցի. նախարարներու խորհուրդը քանի մը խմբագրական սրբագրութիւններ մտցնելէ առաք, հաստատեց զայն:

Պէտք է ըսել, որ այդ ժամանակ խորհրդարանը գրուած էր (Փետրուար 28ին) եւ անոր օրէնսդրական իրաւունքները ձգուած էին կառավարութեան:

Այս իրաւունքներու վրայ յենուելով՝ կառավարութիւնը որոշեց հրաւիրել խորհրդարանը, յայտարարել միացման ակտը եւ մըտցընել Խորհրդարան 12 նոր պատգամաւորներ իրրեւ Թրքահայ ժողովուրդի ընտրեալներ: Ժողովրդական (Պամկավար) կուսակցութիւնը դէմ էր այդ գործելակերպին եւ իրրեւ բողոքի նշան դուրս կանչեց կառավարութենէն իր կուսակիցները. սակայն, անոնցմէ երեքը՝ Մելիք-Ղարագէօզեանը, Զմշկեանը եւ Վերմիշեանը մնացին կառավարութեան մէջ այն պատճառաբանութեամբ, որ իրենց ուղղուած պահանջը միայն ռազմական կոմիտէին կը բերէր:

Թրքահայերու մէջ եւս որոշ տարակարծութիւններ կային, որոնք հարթուեցան Ռուբէն Տէր Մինասեանի ջանքերով:

1919 թ. Մայիս 28ի ազնակատարութիւնը տեղի ունեցաւ շատ հանդիսաւոր կերպով. ամբողջ քաղաքը զարդարուած էր ազգային եռագոյն դրօշակներով. Տօրհըդարանի առջեւ կանգնած էին զօրքեր. Տօրհըդարանի սրահները լեցուն էին բազմութեամբ, Տօրհըդարանի օթեակները՝ օտար պետութեանց ներկայացուցիչներով: Պատմական հակիրճ տեսութիւն մը ընելէ ետք հայկական պետութեան զարգացման ընթացքի մասին, ես կարդացի Հայաստանի միացման յայտարարութիւնը, որ ընդունուեցաւ խանդավառ ծափերով յոռնկայս: Այնուհետեւ, Ֆրանսերէն լեզուով դիմելով օտար պետութեանց ներկայացուցիչներուն՝ ողջունեցի զանոնք Միացեալ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ: Ապէկ ետքը կարդացի Տօրհըդարանի նոր անդամներու անունները, որոնք ժողովուրդի մէջէն դուրս գալով մտան սրահը եւ տեղ գրաւեցին: Այդ գործողութենէն յետոյ պինուորական նախարարի հետ միասին դուրս եկայ Տօրհըդարանի պատշգամբը եւ կարդացի Հայաստանի միացման յայտարարութիւնը նաեւ զօրքերուն եւ դուրսը կանգնած ժողովուրդին: Զօրքերը բարեւի կեցան, պինուորական նուագախումբը նուագեց «Մեր Հայրենիք»ը եւ ամէն կողմէ լսուեցան «Կեցցէ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան» բուռն բացագանչութիւնները:

Ահա Հայաստանի միացման պատմութիւնը:

«Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումն ապահովելու համար, Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի եւ ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն:

«Ուղիղ մի տարի առաջ Ռուսահայերի համագումարից ընտրուած Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց իրեն անդրկովկասեան հայկական գաւառների բարձրագոյն իշխանութիւն: Ազգային Խորհրդի կազմած կառավարութիւնն այդ բաղաքական ասպարէզի մասին պաշտօնապէս պետութեանց ներկայացուցիչներուն յայտնելուց յետոյ, այս մի տարուայ մէջ փաստօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնն Անդրկովկասի հայկական գաւառներում:

«1919 թ. Փետրուար ամսին Երեւան բաղաքում կայացած Արեւմտահայ երկրորդ համագումարը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացեալ եւ անկախ է ճանաչում:

«Այժմ, Անդրկովկասում եւ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններում գտնուած պապենական հայկական երկիրների միացման եւ անկախութեան այս աստը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ միացեալ Հայաստանի պետական ձեւն է Ռամկավար Հանրապետութիւն եւ որ իսկը հանդիսանում է Միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը:

«Այսպիսով, ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը եւ Հայաստանի պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են Միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագոյն օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւնը:

«Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն ակտը հրատարակում է 1919 թ. Ապրիլի 27ի պարլամենտի որոշմամբ կառավարութեան տրուած յատուկ լիազօրութիւնների հիման վրայ»:

Մինիստրների խորհրդի նախագահ և արտաքին գործերի Մ-ի պաշտօնակատար — Ալ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

Ներքին գործերի մինիստրի պաշտօնակատար՝ — Մ. ՄԱՆԱՍԵԱՆ

Զինուորական մինիստր՝ գեներալ մայոր — Ռ. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

Արդարադատութեան մինիստրի պաշտօնակատար՝ — Յ. ՋՄՇԿԵԱՆ

Հանրային կրթութեան մինիստր՝ — Գ. ՄԵԼԻՔ ՂԱՐԱԿԻՕԶԵԱՆ

Նամատարութեան մինիստր՝ — Ս. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Պարենաւորման մինիստր՝ — Ռ. ՎԵՐՄԻՇԵԱՆ

Ֆինանսների մինիստրի պաշտօնակատար — Գ. ԶԱՂԻԹԵԱՆ

Գործերի կառավարիչ՝ — Գ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

1919 թ. Մայիս 28, Երեւան քաղաք

1919 թ. Մայիս 28ի աքտը բնական զարգացումն էր նախորդ տարուայ Մայիս 28ի աքտին, որով հիմը կը դրուէր հայկական անկախութեան: Հայ ազգային գիտակցութիւնն էր, որ արիւնի եւ ար-

ցունքի դիտաւ անցնելով, կու գար այդ աթաւրով ղաթքնելու հայ ժողովուրդի ազատութեան, անկախութեան եւ միութեան կռուանները:

Գալով Հայաստանի սահմաններուն՝ ան, ինչպէս յայտնի է, պաթմիակուած էր առաջ փոքր սարահարթութեան մը մէջ, Երեւանի շուրջը, որուն չուռով մխացան Ալեքսանդրապոլն ու Նոր Բայազիտը եւ սար կարան ու Նախիջեւանը: Առաջ, սակայն, կովկասեան Հայաստանի սահմաններու խնդիրը չփակուեցաւ. վիճելի կը մնային Ղարաքլիսն ու Զանգեզուրը, որոնց վրայ յաւակնութիւն ունէր Աթրպէյճանը, Լոռին, Ախալքալաքը եւ կարսի չրջանի որոշ մասերը, որոնք ալ պահանջուէին Վրաստանի կողմէ, եւ, վերջապէս, Օլթին ու Նախիջեւանը, որոնք Թուրքերու աչխարհակալութեան առարկայ էին: Սահմանային այս խնդիրներէն զատ, Հայաստանի կառավարութիւնը իր առջեւ ունէր լուծելու ամէնէն մեծ հոգային վէճը՝ Թրքահայաստանի փիլայէներու վերաբերմամբ:

Մեր հարեւաններու հետ ունեցած բազխումներու դլխաւոր պատճառը սահմանային այս վէճերն էին, որոնց մէջ ամէնէն զատապէր գերը խաղաց Թուրքիան ուղղակի Աթրպէյճանի միջոցով: Իր բնաւորոշ գործակալները կը վխտային ամէն կողմ, կը զրգռէին խաղաղ բնակչութիւնը հայկական հանրապետութեան դէմ. կը պինդէին մեզի թշնամի տարրերը եւ կ'ըմբոստացնէին մեր դէմ. մէկ խօսքով՝ կանոնաւոր պատերազմ կը մղէին Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Թրքական պրոպագանդի եւ պայքարի դլխաւոր օճախներն էին Բէօյիք Վեհին, Զանգիբասարը, Զարուշատը, Աղբարան, Գարապօյունլրի ձորը, Հաճիամինլուն, Օրտուբադը եւ չարք մը ուրիշ վայրեր, ուր Թրքական զօրաներու դիակամարութեամբ կանոնաւոր դիմադրութիւն էր կազմակերպուած Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Զօրաները կու գային էրզրումէն եւ ապա Անկորայէն, դրամը կու գար Պաքուէն:

Հայաստանի կառավարութիւնը հարկադրուած էր այսպիսով արիւնահեղ կռիւներ մղել ոչ միայն իր սահմաններուն վրայ վիճելի հոգամասերուն համար, այլ նաեւ երկրին խորքերը, ամէն տեղ, ուր որ մեր թշնամիներու դաւերը հող կը գտնէին: Իր ամբողջ գոյութեան ընթացքին մեր կառավարութիւնը չարունակ ստիպուեցաւ դէնքի դիմել պետութեան թշնամի տարրերը ոտնձգելու եւ իրեն ենթարկելու համար: Այդ երկարատեւ պայքարին հետեւանքով էր, որ առնձուեցաւ այն միապաղաղ հոծ զանգուածը, որ այսօր Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը կազմէ:

Եւրոպական ներկայացուցիչները՝ Ուօրտրոպ, կոմս որ Մարթէլ եւ ուրիշներ չարունակ կ'ըսէին մեզի բնթանցի եւ թէ դրաւոր կերպով թէ «բոլոր հողային հարցերը պիտի լուծուին Փարիզի խորհրդաժողովին մէջ»: Լուծուեցան միայն այն հարցերը որոնց լուծման Հայաստանի Հանրապետութիւնը ձեռնարկեց ինքը անմիջապէս, առանց ուրիշներու միջնորդութիւնը կամ միջամտութիւնը ապաւելու:

Հողային ընդարձակման տեսակէտով ամէնէն կարեւորներն էին Հայաստանի համար Կարսի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի միացումները: Կարսի միացումը կատարուեցաւ հետեւեալ ձեւով.—

Երբ 1918 թ. Դեկտեմբերին Թուրքերը հեռացան Ալեքսանդրապոլէն, իրենց դլխաւոր կայանը Թոդուցին Կարսի մէջ, ուր Շիւքրի փաչայի դրգռումով կազմուեցաւ տեղական ինքնավարութիւն մը Շուրայ անունով: Շուրայի մէջ կը մտնէին բացի տեղական Թաթարներէն, երկու ռուս մալականներ եւս: Այդ նոյն ժամանակ Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիս, Երեւան եւ չարք մը ուրիշ տեղեր կը համախմբուէին Կարսի չրջանէն փախած Հայերը, թուով մօտ 100·000 հոգի: Անոնք չարունակ դիմումներ կ'ընէին թէ՛ Հայաստանի կառավարութեան, թէ՛ եւրոպական ներկայացուցիչներուն՝ խնդրելով հնարաւորութիւն տեղիք իրենց վերադառնալու ծննդավայրը՝ Կարս, Արտահան, Կաղզուան եւայլն:

Վրացիներու կողմէ եւս նկատելի էին որոշ յաւակնութիւններ Կարսի չրջանի վերաբերմամբ: Կ'երեւար, որ անոնք ալ պահանջներ պիտի դնեն: Թիւրիմացութեանց եւ բարդութեանց առաջքն առնելու համար եւ զայն Թիֆլիս Անդլիոյ դեսպանին կոմիսար զօր. Ուօքերի մօտ: Վրացիներու հետ ունեցած մեր վէճը կը վերաբերէր մասնաւորապէս Կարսի չրջանի հիւսիսային մասերուն՝ Արտահանի եւ Օլթիի գաւառներուն: Վրացիները յաւակնութիւն չունէին Կարս քաղաքի, Կարսի գաւառի եւ Կաղզուանի գաւառի վերաբերմամբ:

Ինդիրն աւելի պարզելու համար աւելորդ չեմ նկատեր այստեղ յիշել, որ մինչեւ համաչխարհային պատերազմ, Կարսի նահանգին մէջ կը բնակէր 404,000 հոգի, որոնցմէ Հայերը կը կազմէին 123,170 հոգի, Վրացիները 4,226, Թուրքերը եւ Թաթարները 102,860, Քրդերը 54,931 եւ մնացած տարրերը՝ Ռուսներ, Յոյներ, Հոշաներ, Ղարափափաններ եւայլն 118,000: Այսպիսով, հայութիւնը կը կազմէր ամբողջ բնակչութեան մէկ երրորդ մասը և համեմատական կերպով մեծամասնութիւն էր միւս տարրերուն հանդէպ առանձին-առանձին վերցուցած:

Իմ Թիֆլիս երթալուն առթիվ ըսի եղաւ, որ Վրացիներու հետ առժամանակ դժուարացաւ հետեւակ կերպով: Արտահանի գաւառի հիւսիսային մասը, Արտահան քաղաքէն վերեւ, բոլորով շայ գետի մէջտեղը կ'անցնէր Վրաստանի, իսկ ժամանակաւորապէս Կարսի շրջանի արեւմտեան մասը, Մերաննէկէն դէպի արեւմուտք, պիտի մնար անգլիական հրամանատարութեան տակ, իրրեւ շրջան մը, որ անմիջապէս առժամանակից է Պաթումի նահանգին: Այսպիսով, փաստաթղթէն կարծ եւ կապզուտանի գաւառները, Կարս բերդի հետ միասին, ինչպէս նաեւ Արտահան քաղաքը կը յանձնուէին Հայաստանին, որուն մէջ կը մտնէր այսուհետեւ երկաթուղային գիծը՝ Ախալքալաք – Կարս – Սարիղամիշ – Թառաւերան: Թուրքերու ձեռքը վաստաթղթին կը մնար Օլթիի գաւառը:

Սակայն Հայաստանին վերաբերեալ մասերը տակաւին Հայերու ձեռքը չէին, թէեւ Թիֆլիսի մէջ որոշում տրուեցաւ այդ մասին: Պէտք էր իրագործել որոշումը: Եւ ահա այդ նպատակին համար նշանակուեցաւ գնդապետ Թեմպըրլէյը, որ անգլիական ներկայացուցիչն էր Երեւանի մէջ: Անկէ զատ Թիֆլիսէն եկաւ Ախալքալաքի գրաւող նաեւ զօր. Պիչը: Մարտ ամսու սկիզբը, դիշերուայ ժամը 12ին, ես հանդիպում ունեցայ անոր հետ՝ ինձ հետ առնելով զօրավարներ Յովսէփեանը, Փիրումեանը եւ Դրօն: Յորհրդակցութեան մասնակցեցաւ նաեւ անգլիացի զօր. Տևի: Որոշուեցաւ, որ մեր զօրամասերը պիտի չտրժին դէպի Կարս երկու ուղղութեամբ. մէկը՝ երկաթուղային գծով, միւսը՝ խճուղիով: Հայ զինուորներու թիւը պիտի ըլլար 1,200, իսկ անգլիական զինուորները պիտի ըլլային սակայն 1,500 եւ ապա 3,000: Զինուորական նահանգապետ նշանակուեցաւ գնդ. Թեմպըրլէյը, իսկ քաղաքացիական նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանը, որ ցարական իշխանութեան առնէն ալ Կարսի շրջանի կառավարիչ եղած էր:

Աւելորդ է ըսել, թէ որպիսի խոշոր դէպք էր մեր պետական կեանքին համար հայ զօրքերու մուտքը Կարս: Այդ առթիւ մեծ խանդավառութիւն կը տիրէր ժողովուրդի մէջ: Հայ զինուորներու ետեւէն բնական էր, որ ծայր տուաւ նաեւ վերադարձը հայ գաղթականներուն դէպի Կարսի նահանգը: Շուրջ չուզեց կամովին յանձնել իշխանութիւնը հայ նահանգապետին, եւ գնդ. Թեմպըրլէյ հրաման տուաւ նոյնիսկ ձերբակալելու Շիւքրի փաշան, որ, սակայն, յաջողեցաւ փախչիլ: Գնդ. Թեմպըրլէյ կանչեց իր մօտ Շուրջի ամբողջ կազմը եւ 3 վայրկեան ժամանակ տուաւ անոնց կամովին յանձնելու իշխանութիւնը, այլապէս կը ստիպուի զինու զօրութեամբ վերցնել: Շուրջ յայտնեց թէ անդի կու տայ բռնութեան առջեւ: Նոյն դիշեր անգլիական յատուկ զօրամաս մը ձերբակալեց 153 կասկածելի անձեր եւ ուղարկեց Մալթա կղզին:

Զօրս դլխաւոր նպատակներ կը հետապնդէր մեր իշխանութիւնը Կարսի նահանգին մէջ: Առաջին՝ օգտագործել ցարական կառավարութենէն մնացած հարստութիւնները՝ մեքենաները, երկաթէ ճոպերը, հագուստեղէնը, ռազմամթերքը, երկաթուղային արհեստանոցները, փայտ եւ բազմաթիւ ուրիշ առարկաներ: Պէտք էր հոգ տանիլ ոչ միայն անոնց օգտագործման, այլ պէտք էր միջոցներ ձեռք առնել անոնց պահպանման համար, որ բանական զգուշաւոր գործ էր այն ժամանակուայ պայմաններուն մէջ: Մեր երկրորդ նպատակն էր խաղաղացնել բնակչութեան խլամ տարրը ու հաշտեցնել զայն քրիստոնեայ զանգուածին հետ: Երրորդ, չհապճեպցնել բնական հարստութիւնները՝ անտառը, արօտատեղիները, ածխահանքերը եւ ոսկահանքերը: Եւ, վերջապէս, չորրորդ՝ աստիճանաբար մտնել Թրքական սահմանին՝ գրաւելով 1914 թ. սահմանին վերաբերեալ բոլոր վայրերը, եւ ապա պատրաստուիլ անցնելու Թրքահայաստան, երբ Փարիզի վեհաժողովը իր վերջնական որոշումը տայ մեր պետութեան սահմաններու մասին:

Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, բաւական բարդ ու ծանր խընդիրներ էին դրուած մեր իշխանութեան առջեւ:

Կարսի բերդի հրամանատար նշանակուեցաւ զօր. Փիրումեանը. իսկ զօրքերու հրամանատար՝ Յովսէփեանը, նահանգապետ նշանակուեցաւ Ստ. Ղորղանեանը: Ասոնք կը կազմէին Կարսի բարձրագոյն իշխանութիւնը: Դժբախտաբար, անոնց միջեւ չարունակ վէճեր եւ բաղխումներ կ'ըլլային իրենց իշխանութեան սահմաններու վերաբերեալ, ինչպէս նաեւ Կարսի շրջանը կառավարելու եղանակներու եւ միջոցներու մասին իրենց ունեցած տարակարծութեանց հետեւանքով:

Ղորղանեանը կոդմնակից էր խաղաղ եղանակներու, կ'ուզէր կառավարել երկիրը վստահելով ազգաբնակութեան բոլոր տարրերուն, ջանալով քաղաքակրթական միջոցներով, տնտեսական չնորհներով եւ մեղմ վերաբերմունքով դրաւել ամէնքի սիրտը դէպի հայկական նոր իշխանութիւնը: Իսկ մեր երկու զօրավարները սրի ծայրը կը տեսնէին միակ փրկութիւնը եւ միակ միջոցը երկիրը խաղաղեցնելու:

Այս հիմնական տարակարծութեան դեմի վրայ էր, որ չբունակ տեղի կ'ունենային անախորժ ու վնասակար թիւրիմացու-

թիւններ ու բաղխումներ: Զօր. Փիրումեանը կը պահանջէր, որ Լեռն դինուորական նահանգապահի իրաւունքներ տրուին, որպէսզի քաղաքացիական իշխանութիւնն ալ, յանձին նահանգապետ Ղորղանեանի, Լեռն էնթարկուի: Ղորղանեանը, ընդհակառակն, բացատրած կ'ըլլայ իշխանութեան այդ ձեւի կազմակերպման: Աւելորդ է ըսել, թէ այս խուլ պայքարը կը փոխանցուէր եւ համապատասխան տարրերուն ու պաշտօնեաներուն:

Ազատող ևս կը բաւականանամ միայն վկայութիւն տրամադրելով, առանց կանգ առնելու անոր գոյութեան եւ յարատեւման պատճառներուն վրայ: Եւ կ'արձանագրեմ ասիկա, որովհետեւ այդ պայքարը ծանրացուց, եւ կարելի է ըսել, ճակատագրական հետեւանքներ ունեցաւ ապագային:

Վերջին շրջան խնդիրներու մէջ բաւականին մեծ դժուարութիւններու հանդիպեցաւ մեր ճեռք բերած հարստութիւններու պահպանման գործը: Շատ բան կորսուեցաւ ախթամի եւ բաւականաչափ պահպանուած ուժերու բացակայութեան ու անհոգութեան պատճառով: Այս խնդիրը շատ անպատմներ բաւան վէճերու առարկայ է դարձեր մեր Կարհրդարանի, Ֆրակցիայի եւ կառավարութեան մէջ: Այսուհանդերձ կարելի եղաւ օգտագործել լքուած օթոմանեան մէկ մասը, հայուածեղէնը, ճողերը, մեքենաները, ապակին եւայլն: Շինուեցան յատուկ կարասներ ու արհեստանոցներ նորոգման համար: Իսկ բնական հարստութիւններու եւ մասնաւորապէս անտառներու չահագործման համար Սարիզամիշի մէջ հինուեցան տախտակ կարող գործարաններ, սկսաւ Կաղզուանի ածխահանքերու շահագործումը, ճեռնարկուեցաւ խոտի արտահանութեան մեծ քանակութեամբ, ինչպէս նաեւ անասուններու գնման եւ փոխադրութեան Երեւանի շրջանը, ուր անոնց պահուստը կը գտնուէր:

Սահմաններու պաշտպանութեան համար զօրքեր դրուեցան Սարիզամիշի, Կարսի, Մերտենեկի եւ Արտահանի մէջ: Առանձ այդ շրջանի ռազմավարական կարեւորագոյն կէտերն էին: Ընդհանուր առմամբ իմ տպաւորութիւնը այն է, որ Կարսի շրջանի մահմետական բնակչութիւնը օրինապահ մնաց դէպի մեր իշխանութիւնը: Արտահանի մէջ գաւառապետ նշանակուեցաւ մեր կողմէ մահմետական Գաւախմովը, որուն մեր կառավարութիւնը չնորհեց պղտպետի աստիճան: Անոր միջոցով նահանգապետը ի վիճակի էր խաղաղ վիճակի մէջ պահելու տեղի մահմետական բնակչութիւնը: Միակ կէտը, որ հակակառավարական պրոպագանդի բոյն մըն էր, Ապրարան էր իր 40,000 բնակչութեամբ: Ապրարան կը գտնուէր Ախալքալաքի եւ

Ախալքալաքի գաւառներու սահմանին վրայ: Առիթ գտա անհանգիստ էին նաեւ Օլթիի շրջանի սահմանամերձ Քիւրտերը, որոնց վրայ ուղղակի կ'ազդէին թուրք գործակալները Տաճկաստանէն: Իմ վարչական ուղեւորութեան օրով փոքր մը եղաւ «պինուրական դրօսանքի» մը միջոցաւ խաղաղեցնել Ապրարան, բայց այդ փոքր տեւական հետեւանք չունեցաւ: Կարսի շրջանի բոլոր մասերու լիակատար դրաւումը մեր կառավարութեան կողմէ կատարուեցաւ Տոքթ. Օհանջանեանի վարչապետութեան օրով:

Հարիւր քանի մը ամիս անցած էր Կարսի շրջանի միացման օրէն, երբ ես պաշտօնական ճամբորդութիւն մը կատարեցի դէպի Կարսի շրջանը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի միւս նահանգները: Այս ճամբորդութիւնը երեք պիտի չմոռնամ կեանքիս մէջ, այնքան խորն է տպաւորուած ան իմ յիշողութեան մէջ: Ճամբորդութեանս նպատակն էր ցոյց տալ բնակչութեան Հայաստանի Հանրապետութեան բարձրագոյն իշխանութիւնը եւ անձնական չփման միջոցով տեղական բնակչութեան ներկայացուցիչներուն հետ հաղորդել անոնց կառավարութեան տեսակէտները վարչական կարեւորագոյն խնդիրներու մասին, ինչպէս նաեւ ժողովուրդի կարիքներուն: Ճամբորդութիւնս, հարկաւ, կազմակերպուած էր այնպիսի ձեւով մը, որ տպաւորութիւն գործէր ժողովուրդին վրայ: Ուղեգիծս հետեւեալն էր.— Երեւան – Ալեքսանդրապոլ – Կարս – Կաղզուան – Մերտենեկ – Արտահան, վերադարձ դէպի Ալեքսանդրապոլ, ուրկէ Ղարաքիլիսէ – Դիլիջան – Բարվանսարա – Գարապոյնուխի ճորը եւ Երեւան: Ինձ կ'ուղեկցէին Հայաստանի գօրքերու բարձրագոյն հրամանատար զօր. Նազարբէկեանը, գօրավարներ Փիրումեանը եւ Թովսէփեանը, նահանգապետ Ղորղանեանը, Ֆրանսայի ներկայացուցիչ դնդ. Պուատեպորը եւ չքախումբ մը Երեւանի պարէտ դնդ. Շահխաթունիի պլխաւորութեամբ: Պատրաստուած էր յատուկ գնացք:

Մեկնելու առեն տեղի ունեցաւ փոքրիկ միջադէպ մը, որ յատուկ լուսին պարզուեցաւ: Երբ մենք Երեւան քաղաքէն օթոմոպիլներով կ'երթայինք երկաթուղիի կայարանը, որ 2 վերստ հեռու էր քաղաքէն, ինձ ուղեկցող կինս նկատեց երեք անձեր, որոնք պահուեր էին քարերու ետեւ: Ճանապարհի երկու կողմը դրուած էին ոստիկանական պահակներ, որոնց պետին անմիջապէս իմաց տուինք այդ մասին: Ոստիկանները իսկոյն վազեցին քարերու ետեւ՝ ուղեւորի ճերբակալել պահուած անձերը, եւ անոնք սկսան փախուստ տալ, բայց ի վերջոյ բռնուեցան: Դուրս եկաւ, որ Թաթարներ էին: Հոն, ուր պահուած էին, գտնուեցան երկու ռումբեր, բայց առանց պատ-

ցանքի դեռևս անցնելով, կու գար այդ ազատագրել հայ ժողովուրդի տղաության, անկախության եւ միության կռանները:

Գալով Հայաստանի սահմաններուն՝ ան, ինչպէս յայտնի է, պարփակուած էր սահմ փոքր տարածութեան մը մէջ, Երեւանի շուրջը, որուն չափով միայն Ալէքսանդրապոլն ու Նոր Բայազիտը եւ սակս կարսի ու Նախիջեւանը: Ասով, սակայն, կավկասեան Հայաստանի սահմաններու խնդիրը չիսկուեցաւ. վիճելի կը մնային Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, որոնց վրայ յաւակնութիւն ունէր Ադրպէյջանը, Լոռին, Ախալքալաքը եւ Կարսի շրջանի որոշ մասերը, որոնք իր պահանջուէին Վրաստանի կողմէ, եւ, վերջապէս, Օլթին ու Նախիջեւանը, որոնք Թուրքիոյ աշխարհակալութեան առարկայ էին: Սահմանային այս խնդիրներէն զատ, Հայաստանի կառավարութիւնը իր առջեւ ունէր լուծելու ամէնէն մեծ հոգային վէճը՝ Թրքահայաստանի վերաբերմամբ:

Մէկ հաշիւներու հետ ունեցած բազմաթիւներու դիմաւոր պատճառը սահմանային այս վէճերն էին, որոնց մէջ ամէնէն դաւադիր դերը խաղաց Թուրքիան ուղղակի Ադրպէյջանի միջոցով: Իր բնաբաւոր զօրամասերը կը վխտային ամէն կողմ, կը զրգռէին խաղաղ բնակչութիւնը հայկական հանրապետութեան դէմ. կը դինէին մեղի թշնամի տարրերը եւ կ'ըմբոստացնէին մեր դէմ. մէկ խօսքով՝ կանոնաւոր պատերազմ կը մղէին Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Թրքական պրոպագանդի եւ պայքարի դիմաւոր օճախներն էին Բէօյիք Վեդին, Զանգիբասարը, Զարուչասը, Ազրաման, Գարադոյունլուի ձորը, Հաճիամանլուն, Օրտուբադը եւ չարք մը ուրիշ վայրեր, ուր Թրքական զօրանոցներու դիմակաւորութեամբ կանոնաւոր դիմադրութիւն էր կազմակերպուած Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Զօրանոցը կու գային էրզրումէն եւ ապա Անկորայէն, զրամբ կու գար Պաքուէն:

Հայաստանի կառավարութիւնը հարկագրուած էր այսպիսով արհնահեղ կռիւներ մղել ոչ միայն իր սահմաններուն վրայ վիճելի հողամասերուն համար, այլ նաեւ երկրին խորքերը, ամէն տեղ, ուր որ մեր թշնամիներու դաւերը հող կը գտնէին: Իր ամբողջ գոյութեան ընթացքին մեր կառավարութիւնը չարունակ ստիպուեցաւ դէնքի դիմել պետութեան թշնամի տարրերը ոչնչացնելու եւ իրեն ենթարկելու համար: Այդ երկարատեւ պայքարին հետեւանքով էր, որ ստեղծուեցաւ այն միասնական հոծ զանգուածը, որ այսօր Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը կազմէ:

Եւրոպական ներկայացուցիչները՝ Ռօբարթսը, կոմս ալ Մարթէլ եւ ուրիշներ չարունակ կ'ըսէին մեզի բնաբանայի եւ թէ գրաւոր կերպով թէ «բոլոր հողային հարցերը պիտի լուծուին Փարիզի խորհրդաժողովին մէջ»: Լուծուեցան միայն այն հարցերը որոնց լուծման Հայաստանի Հանրապետութիւնը ձեռնարկեց ինքը անմիջապէս, առանց ուրիշներու միջնորդութիւնը կամ միջամտութիւնը ապահովելու:

Հողային ընդարձակման տեսակէտով ամէնէն կարեւորներն էին Հայաստանի համար Կարսի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի միացումները: Կարսի միացումը կատարուեցաւ հետեւեալ ձեւով:—

Երբ 1918 թ. Դեկտեմբերին Թուրքերը հեռացան Ալէքսանդրապոլէն, իրենց գլխաւոր կայանը Թոզուսկին Կարսի մէջ, ուր Շուրայի փոխարի դրգռմով կազմուեցաւ տեղական ինքնավարութիւն մը Շուրայ անունով: Շուրայի մէջ կը մտնէին բացի տեղական Թաթարներէն, երկու ռուս մալականներ եւս: Այդ նոյն ժամանակ Ալէքսանդրապոլ, Թիֆլիս, Երեւան եւ չարք մը ուրիշ տեղեր կը համախմբուէին Կարսի շրջանէն փախած Հայերը, թուով մօտ 100·000 հոգի: Անոնք չարունակ դիմումներ կ'ընէին թէ՛ Հայաստանի կառավարութեան, թէ՛ եւրոպական ներկայացուցիչներուն՝ խնդրելով հնարաւորութիւն տեղծել իրենց վերադառնալու ծննդավայրը՝ Կարս, Արտահան, Կաղզուան եւայլն:

Վրացիներու կողմէ եւս նկատելի էին որոշ յաւակնութիւններ Կարսի շրջանի վերաբերմամբ: Կ'երեւար, որ անոնք ալ պահանջներ պիտի դնեն: Թիւրիմացութեանց եւ բարդութեանց առաջքն առնելու համար ես զայի Թիֆլիս Անգլիոյ դեսպանը կմիսար զօր. Ութքերի մօտ: Վրացիներու հետ ունեցած մեր վէճը կը վերաբերէր մասնաւորապէս Կարսի շրջանի հիւսիսային մասերուն՝ Արտահանի եւ Օլթիի գաւառներուն: Վրացիները յաւակնութիւն չունէին Կարս քաղաքի, Կարսի գաւառի եւ Կաղզուանի գաւառի վերաբերմամբ:

Խնդիրն աւելի պարզելու համար աւելորդ չեմ նկատեր այստեղ յիշել, որ մինչեւ համաշխարհային պատերազմ, Կարսի նահանգին մէջ կը բնակէր 404,000 հոգի, որոնցմէ Հայերը կը կազմէին 123,170 հոգի, Վրացիները 4,226, Թուրքերը եւ Թաթարները 102,860, Քրդերը 54,931 եւ մնացած տարրերը՝ Ռուսեր, Յոյներ, Բոշաներ, Ղարափափախներ եւայլն 118,000: Այսպիսով, հայութիւնը կը կազմէր ամբողջ բնակչութեան մէկ երրորդ մասը և համեմատական կերպով մեծամասնութիւն էր միւս տարրերուն հանդէպ առանձին-առանձին վերցուցած:

Իմ Թիֆլիս երթալուն արդիւնքը այն եղաւ, որ վրացիներու հետ առմանը դժուարացաւ հետեւեալ կերպով: Արտահանել դաւառի հիւսիսային մասը, Արտահան քաղաքէն վերեւ, Բոսխով չայ պետի միւս կողմը կ'անցնէր վրաստանի, իսկ ժամանակաւորապէս Կարսի չրջանի արեւմտեան մասը, Մերաննեկէն դէպի արեւմուտք, պիտի մնար անպլիական հրամանատարութեան տակ, իրրեւ չրջան մը, որ անմիջապէս առմանակից է Պաթումի նահանգին: Այսպիսով, փաստօրէն Կարսի եւ Կաղզուանի գաւառները, Կարս բերդի հետ միասին, ինչպէս նաեւ Արտահան քաղաքը կը յանձնուէին Հայաստանին, սրան մէջ կը մտնէր այսուհետեւ երկաթուղային գիծը՝ Ալեքսանդրապոլ – Կարս – Սարիղամիշ – Գարաուրկան: Թուրքերու ձեռքը փաստօրէն կը մնար Օլթիի գաւառը:

Սակայն Հայաստանին վերաբերեալ մտերը առկաւին Հայերու ձեռքը չէին, թէեւ Թիֆլիսի մէջ որոշում տրուեցաւ այդ մասին: Պէտք էր իրագործել ոյրոշումը: Եւ ահա այդ նպատակին համար նշանակուեցաւ զնդապետ Թեմպըրլէյը, որ անպլիական ներկայացուցիչն էր Երեւանի մէջ: Անկէ զատ Թիֆլիսէն եկաւ Ալեքսանդրապոլ նաեւ զօր. Պիչը: Մարտ ամսու սկիզբը, դիւերուայ ժամը 12ին, ես հանդիպում ունեցայ անոր հետ՝ ինձ հետ ունենալով զօրավարներ Յովսէփեանը, Փիրումեանը եւ Դրօն: Խորհրդակցութեան մասնակցեցաւ նաեւ անպլիացի զօր. Տևի: Որոշուեցաւ, որ մեր զօրամասերը պիտի չարժին դէպի Կարս երկու ուղղութեամբ. մէկը՝ երկաթուղային գծով, միւսը՝ խճուղիով: Հայ զինուորներու թիւը պիտի ըլլար 1,200, իսկ անպլիական զինուորները պիտի ըլլային սկիզբը 1,500 եւ ապա 3,000: Զինուորական նահանգապետ նշանակուեցաւ զնդ. Թեմպըրլէյը, իսկ քաղաքացիական նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանը, որ ցարական իշխանութեան ատեն ալ Կարսի չրջանի կառավարիչ եղած էր:

Աւելորդ է ըսել, թէ որպիսի խոչոր դէպք էր մեր պետական կեանքին համար հայ զօրքերու մուտքը Կարս: Այդ առթիւ մեծ խանդավառութիւն կը տիրէր ժողովուրդի մէջ: Հայ զինուորներու եռեւեռն բնական էր, որ ծայր առաւ նաեւ վերազարթը հայ դաղթականներուն դէպի Կարսի նահանգը: Շուրան չուզեց կամովին յանձնել իշխանութիւնը հայ նահանգապետին, եւ զնդ. Թեմպըրլէյ հրաման առաւ նոյնիսկ ձերբակալելու Շիւքրի փաշան, որ, սակայն, յաջղեցաւ փախչիլ: Զնդ. Թեմպըրլէյ կանչեց իր մօտ Շուրայի ամբողջ կազմը եւ 3 վայրկեան ժամանակ տուաւ անոնց կամովին յանձնելու իշխանութիւնը, այլապէս կը ապառնար զինու զօրութեամբ վերցնել: Շուրան յայտնեց թէ տեղի կու տայ բռնութեան առջեւ: Նոյն գիշեր անգլիական յատուկ զօրամաս մը ձերբակալեց 153 կասկածելի տեղացիներ եւ ուղարկեց Մալթա կղզին:

Զօրս դլխաւոր նպատակներ կը հետապնդէր մեր իշխանութիւնը կարսի նահանգին մէջ: Առաջին՝ օգտագործել ցարական կառավարութենէն մնացած հարստութիւնները՝ մեքենաները, երկաթէ ճոպանները, հաղուստեղէնը, ռազմամթերքը, երկաթուղային արհեստանոցները, փայտ եւ բազմաթիւ ուրիշ առարկաներ: Պէտք էր հոգ տանիլ ոչ միայն անոնց օգտագործման, այլ պէտք էր միջոցներ ձեռք առնել անոնց պահպանման համար, որ բաւական դժուար գործ էր այն ժամանակուայ պայմաններուն մէջ: Մեր երկրորդ նպատակն էր խաղաղեցնել բնակչութեան խլամ տարրը ու հաչտեցնել զայն քրիստոնեայ զանգուածին հետ: Երրորդ, չահագործել բնական հարստութիւնները՝ անտառը, արօտատեղիները, ածխահանքերը եւ ոսկահանքերը: Եւ, վերջապէս, չորրորդ՝ աստիճանաբար մօտենալ թրքական սահմանին՝ դրաւելով 1914 թ. սահմանին վերաբերեալ բոլոր վայրերը, եւ ապա պատրաստուիլ անցնելու Թրքահայաստան, երբ Փարիզի վեհաժողովը իր վերջնական որոշումը տայ մեր պետութեան սահմաններու մասին:

Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, բաւական բարդ ու ծանր խընդիրներ էին դրուած մեր իշխանութեան առջեւ:

Կարսի բերդի հրամանատար նշանակուեցաւ զօր. Փիրումեանը. իսկ զօրքերու հրամանատար՝ Յովսէփեանը, նահանգապետ նշանակուեցաւ Ստ. Ղորղանեանը: Առանք կը կազմէին Կարսի բարձրադոյն իշխանութիւնը: Դժբախտաբար, անոնց միջեւ չարունակ վէճեր եւ բաղխումներ կ'ըլլային իրենց իշխանութեան սահմաններու վերաբերեալ, ինչպէս նաեւ Կարսի չրջանը կառավարելու եղանակներու եւ միջոցներու մասին իրենց ունեցած տարակարծութեանց հետեւանքով:

Ղորղանեանը կողմնակից էր խաղաղ եղանակներու, կ'ուզէր կառավարել երկիրը վստահելով ազգաբնակութեան բոլոր տարրերուն, ջանալով քաղաքակրթական միջոցներով, տնտեսական չնորհներով եւ մեղմ վերաբերմունքով դրաւել ամէնքի սիրտը դէպի հայկական նոր իշխանութիւնը: Իսկ մեր երկու զօրավարները սրի ծայրը կը տեսնէին միակ փրկութիւնը եւ միակ միջոցը երկիրը խաղաղեցնելու:

Այս հիմնական տարակարծութեան դէմքի վրայ էր, որ չարունակ տեղի կ'ունենային անախորժ ու վնասակար թիւրիմացու-

թիւններ ու քաղաքներ: Ջօր. Փիրումեանը կը պահանջէր, որ իրեն դիւանագիտական նահանգապետի իրաւունքներ տրուին, որպէսզի քաղաքացիական իշխանութիւնն ալ, յանձին նահանգապետ Ղորղանեանի, իրեն ենթարկուի: Ղորղանեանը, ընդհակառակն, բացարձակապէս դէմ էր իշխանութեան այդ ձեւի կազմակերպման: Աւելորդ է ըսել, թէ այս խնդիրը պայքարը կը փոխանցուէր եւ համապատասխան առաջադրանքներուն ու պաշտօնեաներուն:

Այսուհանդերձ կը բուսականանամ միայն փաստը արձանագրելով, առանց կանգ առնելու անոր պոյութեան եւ յարատեւման պատճառներուն վրայ: Եւ կ'արձանագրեմ ասիկա, որովհետեւ այդ պայքարը ծանրագոյն, եւ կարելի է ըսել, ճակատագրական հետեւանքներ ունեցաւ ապագային:

Վերոյիշեալ չորս խնդիրներու մէջ բաւականին մեծ դժուարութիւններու հանդիպեցաւ մեր ձեռք ինկած հարստութիւններու պահպանման գործը: Շատ բան կորսուեցաւ սիսթեմի եւ բաւականաչափ պահպանման ուժերու բացակայութեան ու անհոգութեան պատճառով: Այս խնդիրը շատ անպատմներ բուռն վէճերու առարկայ է դարձեր մեր Մորհրդարանի, Փրակցիայի եւ կառավարութեան մէջ: Այսուհանդերձ կարելի եղաւ օգտագործել լքուած օթօմոպիլներու մէկ մասը, հագուստեղէնը, ճողերը, մեքենաները, ապակին եւայլն: Շինուեցան յատուկ կաթսաներ ու արհեստանոցներ նորոգման համար: Իսկ բնական հարստութիւններու եւ մասնաւորապէս անտառներու չահագործման համար Սարիղամիշի մէջ չինուեցան տախտակ կարող գործարաններ, սկսաւ Կաղզուանի ապահանքերու չահագործումը, ձեռնարկուեցաւ խոսի արտահանութեան մեծ քանակութեամբ, ինչպէս նաեւ անասուններու գնման եւ փոխադրութեան Երեւանի չրջանը, ուր անոնց պակասը կը զգացուէր:

Սահմաններու պաշտպանութեան համար զօրքեր դրուեցան Սարիղամիշի, Կարսի, Մերտենեկի եւ Արտահանի մէջ: Առանք այդ չրջանի ռազմավարական կարեւորագոյն կէտերն էին: Ընդհանուր առմամբ իմ տպաւորութիւնը այն է, որ Կարսի չրջանի մահմետական բնակչութիւնը օրինապահ մնաց դէպի մեր իշխանութիւնը: Արտահանի մէջ գաւառապետ նշանակուեցաւ մեր կողմէ մահմետական Գահիմովը, որուն մեր կառավարութիւնը չնորհեց գնդապետի աստիճան: Անոր միջոցով նահանգապետը ի վիճակի էր խաղաղ վիճակի մէջ պահելու տեղի մահմետական բնակչութիւնը: Միակ կէտը, որ հակակառավարական պրոպագանդի բոյն մըն էր, Աղրաբան էր իր 40,000 բնակչութեամբ: Աղրաբան կը գտնուէր Ախալքալաքի եւ

Ալիքսանդրապոլի գաւառներու սահմանին վրայ: Առիթ գտա անհանդիպած էին նաեւ Օլթիի չրջանի սահմանամերձ Փիւրտերը, որոնց վրայ ուզղակի կ'ազդէին թուրք գործակալները Տաճկաստանէն: Իմ վարչապետութեան օրով փորձ մը եղաւ «գինուորական զբօսանքի» մը միջոցաւ խաղաղացնել Աղրաբան, բայց այդ փորձը տեւական հետեւանք չտուաւ: Կարսի չրջանի բոլոր մասերու լիակատար գրաւումը մեր կառավարութեան կողմէ կատարուեցաւ Տօքթ. Օհանջանեանի վարչապետութեան օրով:

Հազիւ քանի մը ամիս անցած էր Կարսի չրջանի միացման օրէն, երբ ես պաշտօնական ճամբորդութիւն մը կատարեցի դէպի Կարսի չրջանը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի միւս նահանգները: Այս ճամբորդութիւնը երկար պիտի չտեւեմ կ'ենթադրեմ մէջ, այնքան խորն է տպաւորուած ան իմ յիչողութեան մէջ: Ճամբորդութեանս նպատակն էր ցոյց տալ բնակչութեան Հայաստանի Հանրապետութեան բարձրագոյն իշխանութիւնը եւ անձնական չփման միջոցով տեղական բնակչութեան ներկայացուցիչներուն հետ հաղորդել անոնց կառավարութեան տեսակէտները վարչական կարեւորագոյն խնդիրներու մասին, ինչպէս նաեւ մօտէն ծանօթանալ ժողովուրդի կարիքներուն: Ճամբորդութիւնս, հարկաւ, կազմակերպուած էր այնպիսի ձեւով մը, որ տպաւորութիւն գործէր ժողովուրդին վրայ: Ուղեգիծս հետեւեալն էր.— Երեւան – Ալիքսանդրապոլ – Կարս – Կաղզուան – Մերտենեկ – Արտահան, վերադարձ դէպի Ալիքսանդրապոլ, ուրկէ Ղարաքիլիսէ – Տիլիջան – Քարվանսարա – Գարադոյնլուի ճորը եւ Երեւան: Ինձ կ'ուղեկցէին Հայաստանի զօրքերու բարձրագոյն հրամանատար զօր. Նազարբէկեանը, զօրավարներ Փիրումեանը եւ Յովսէփեանը, նահանգապետ Ղորղանեանը, Ֆրանսայի ներկայացուցիչ գնդ. Պուատեպարը եւ չքախումբ մը Երեւանի պարէտ գնդ. Շահխաթունեի դլխաւորութեամբ: Պատրաստուած էր յատուկ գնացք:

Մեկնելու առեն տեղի ունեցաւ փոքրիկ միջադէպ մը, որ յետոյ լրովին պարզուեցաւ: Երբ մենք Երեւան քաղաքէն օթօմոպիլներով կ'ենթայինք երկաթուղիի կայարանը, որ 2 վերստ հեռու էր քաղաքէն, ինձ ուղեկցող հինս նկատեց երեք անձեր, որոնք պահուներ էին քարերու ետեւ: Ձանազարհի երկու կողմը դրուած էին ոստիկանական պահակներ, որոնց պետին անմիջապէս իմաց տուինք այդ մասին: Ոստիկանները խնդրին վազեցին քարերու ետեւ՝ ուղերով ձերբակալել պահուած անձերը, եւ անոնք սկսան փախուստ տալ, բայց ի վերջոյ բռնուեցան: Դուրս եկաւ, որ թաթարներ էին: Հոն, ուր պահուած էին, գտնուեցան երկու ռումբեր, բայց առանց պատ-

բոյդներու: Հարցաքննութեան առեն յայտնեցին, որ մոլլա մը տուած է իրենց այդ ռումբերը տուն տանելու եւ իրենք, տեսնելով հանդիսաւոր երթը, կանգ էին առած քարերու ետեւ: Անոնք ազատ ձգուեցան ի վերջոյ:

Ընդհանրապէս, մեր ճամբորդութիւնը հանդիսաւ անցաւ: Մասնաւորապէս հոյակապ ընդունելութիւն ցոյց տուին Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի մէջ: Ժողովուրդը ամէն տեղ զանգուածօրէն կը դիմաւորէր ու կ'ողջունէր եւ ամէն տեղ ևս Հայաստանի կառավարութեան կողմէ կը յայտնէի, որ մեզի համար բոլորն ալ, Հայ, Թուրք, Ռուս հաւասար են եւ օրէնքը կը պաշտպանէ զանոնք անխտիր: Ժողովուրդին հետ դիս կը դիմաւորէին ամէնուրեք հայկական զօրամասերը եւ հայ զպրոցականները: Ու ամէն տեղ բարձրակոչ կը հնչէր ազգային երգը՝ «Մեր Հայրենիքը»: Ամէն տեղ կը բացատրէի հայրենիքի եւ անկախութեան նշանակութիւնը ու կառավարութեան տեսակէտները:

Կաղզուանին մօտենալու առեն դիս դիմաւորեցին Ֆիւրտեները ազգային տարազներով: Անոնք մօտ 200 հոգի, ուղեկցեցան ինձի մինչեւ քաղաք, ուր դիմաւորեցին մեզ ժողովուրդը, զօրքը եւ հոգեւորականութիւնը: Կաղզուանէն դացի ազահանքերը, որոնց չահագործմամբ արդէն սկսուած էր. յետոյ վերադարձայ Կարս, ուրկէ անցայ Արտահան ռուսական եւ յունական դիւղերու միջով: Մերտենեկի մէջ զօրահանդէս մը տեղի ունեցաւ. զօրքերու հրամանատարն էր այնտեղ զնդապետ Մազմանեանը, որ յետոյ յուսահատութենէն ինքնասպանութիւն գործեց Կարսի անկման նախօրեակին:

Առանձնապէս յիշատակելի էր ճամբան Մերտենեկէն մինչեւ Արտահան: Այս շրջանի բնակիչներն էին Թուրքեր, Ֆիւրտեր եւ Թաթարներ: Մեզի կ'ուղեկցէին ձիաւոր Ֆիւրտեր եւ Թաթարներ: Արտահան քաղաքի բնակչութիւնն ալ գրեթէ բացառապէս մահմետական էր: Բայց, հակառակ այդ ամէնուն, մեր ճամբորդութիւնը անցաւ չատ հանդիսաւ եւ փայլուն: Ամբողջ բնակչութիւնը մինչեւ կէս գիշեր փողոցներու մէջ էր. հրաւառութիւն եւ երդեցողութիւն էր ամէն տեղ:

Առաւօտեան ինձ մօտ եկան Ֆիւրտերու եւ Թաթարներու երեւելիները եւ ևս անոնց տուի սպաներու աստիճաններ եւ ուսնոցներ, — բան մը, որ զանոնք չատ ուրախացուց: Այդ երեւելիներէն չատերը տասնեակ վերստ հեռաւորութեամբ ճամբայ էին կտրած իրենց հաւատարմութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան յայտնելու համար:

Երեւանի Համալսարանի շէնքը

Արտահանի մէջ այցելեցի նաեւ վրացական մասը, որ կը գըտնուէր գետի միւս կողմը: Հոն ես ճառ մը արտասանեցի Հայաստանի եւ Վրաստանի բարեկամութեան մասին:

Արտահանէն Զարուչատի վրայով վերադարձայ Ալէքսանդրապոլ: Ամբողջ ճանապարհին ոչ միայն հայկական, այլ նաեւ քրտական, յունական եւ ռուսական գիւղերը իրենց հպատակութիւնը յայտնեցին իրենց յատուկ եղանակներով:

Ալէքսանդրապոլէն անցայ Դիլիջան–Քարվանսարայի չրջանը, ուր բնակչութիւնը զուտ հայկական է եւ ընդունելութիւնն ալ բնականաբար աւելի խանդավառ ու հանդիսաւոր: Դիլիջանէն զատի Գրազոյնելուի ձորը, որ բնակուած էր Թաթարներով: Ասոնք ալ հանդիսաւոր ընդունելութիւն ըրին՝ 51 վերստ ընդառաջ գալով:

Այցելեցի նաեւ Նախիջեւանի ու Շարուրի չրջանը: Նախիջեւանը երկաթ կարեւորութիւն ունէր Հայաստանի համար: Առաջին՝ երկաթուղագիծը Երեւանէն դէպի Ջուլֆա, այսինքն Պարսկաստան, կ'անցնի Նախիջեւանի վրայով: Երկրորդ՝ Նախիջեւանը Զանգեզուրի բերդն է, ուստի ունենալով զայն՝ աւելի կարելի է պահել Զանգեզուրը: Երրորդ՝ Նախիջեւանը յարմարագոյն ճանապարհն է դէպի Ագուլիս ու Մեղրի, որոնք չատ կարեւոր հայկական կեդրոններ են: Սակայն, Նախիջեւանի մահմեդական բնակչութիւնը իրենց պէկերու՝ Քելպալի խանի, Ռահիմ խանի եւ Ղուլի խանի գլխաւորութեամբ՝ կատաղօրէն կը հակառակէին Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութեան տարածման Նախիջեւանի վրայ: Անոնք նոյնիսկ յարաբերութեան մէջ մտան Պարսից կառավարութեան հետ՝ խնդրելով միացնել Նախիջեւանը Պարսկաստանին. բայց մերժուեցան: Արտաքին կառավարութիւնը կը ձգտէր իր հովանիին տակ առնել Նախիջեւանը, իսկ անգլիական կառավարութիւնը նկատի ունենալով Արտաքինի բուն յաւակնութիւնները եւ Նախիջեւանի մահմեդական բնակչութեան տրամադրութիւնները, չէր չտապեր օր առաջ Նախիջեւանը յանձնելու իր բնական եւ օրինական տիրոջ՝ Հայաստանին:

Այս խնդրի համար ես ստիպուեցայ երկու անգամ Թիֆլիս երթալ ու բանակցիլ Անգլիացիներու հետ: Իմ այցելութեան ժամանակ երկար խօսակցութիւններ ունեցայ անգլիական զօրավար Պիչի հետ, որ չատ իրապնկ անձնաւորութիւն մըն էր եւ լաւ ծանօթ էր կովկասեան ազգութեանց իւրաքանչիւրի վիճակին ու պատմութեան: Անգլիական կառավարութիւնը անոր էր յանձներ դծել Հայաստանի սահմանները Փարիզի վեհաժողովին համար: Եւ զօր. Պիչ Հայաստանի սահմաններուն մէջ մտցուցած էր գրեթէ բոլոր այն վայրերը, զորս

մացուց ազգային նախագահ Ուիլսընը: Անոր ծրագրի համաձայն Ջանպեղուրը պէտք է մտնէր Հայաստանի մէջ, իսկ Ղարաքաղը՝ Ատրպէյճանի:

Պէտք է ըսել, որ Անգլիացիները Անդրկովկասի մէջ սահմանները գծելու առնն կը զեկավարուէին երկու նկատումով. առաջին՝ ի՛ուզէին ունենալ զօրաւոր Ատրպէյճան մը իբրեւ մահմեդական հանրապետութիւն մը (ազգութիւն կը խորհէին զօր. Թամսընը եւ դնդ. Շաթըլուորթը). եւ երկրորդ՝ կը պահանջէին, որ մենք պիջոզ ըլլանք Կովկասի մէջ, քանի որ չուզեր պիտի առնանք Տաճկաստանէն:

Զօր. Պիչը անգլիական այն դպրոցին կը պատկանէր, որ զարգացեր էր Հնդկաստանի մէջ, այսինքն՝ առաստանց էր եւ ունէր մահմեդական օրիէնտացիա ունէր: Եւ չէր ալ ծածկեր այդ: Անգամ մը անհնազօրէն խոստովանեցաւ ինծի, որ մեծ էր ընդունել առանց ակնոցի մը առաջարկած նախաճաշը այն մտայնութեամբ, որ իրեն ներչնչուած էր փոքր հասակէն: Այդ մտայնութեամբ, «անգլիացի ապուշ մը Արեւելքի մէջ պէտք է ինքզինքը հեռու պահէ առանց ակնոցներէ, որոնք աննկատելիօրէն կրնան ազդել անոր քաղաքական հայեցողութեան վրայ»:

Այսուհանդերձ, զօր. Պիչ կոմմնակից էր, որ Նախիջեւանը Շաթուրի հետ մտնէ Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Անգլիացիները ունէին որոշ ծրագիր մըն ալ, զոր առաջ չգչեցին: Եւ այդ ծրագիրը հետեւեալն էր. Արաքսի հոսանքով Նախիջեւանը նեղ չերտով մը միացնել Ատրպէյճանին եւ առով հնարաւորութիւն տալ մահմեդական Պարսկաստանին ու Թուրքիոյ յարաբերելու Ատրպէյճանի հետ:

Համաձայն անգլիական կառավարութեան հրահանգին՝ անգլիական գերագոյն յանձնակատարը Կովկասի մէջ առաջարկեց զօր. Տէյվիսին Հայաստանի կառավարութեան հետ միասին կազմել զօրձնական ծրագիր մը, որով հայկական իշխանութիւնը պիտի հաստատուէր Նախիջեւանի մէջ: Մեր կողմէն այդ ծրագրի մշակման կը մասնակցէին 1) եա՝ իբրեւ արտաքին գործերու նախարար, 2) զօր. Ախվերտեանը՝ իբրեւ պինուորական նախարար, 3) Դրօն, իբրեւ Նախիջեւանը գրաւելու կոչուած զօրամասի հրամանատար, եւ 4) Խորհրդարանի անդամ Գէորգ Վարչամեանը՝ իբրեւ Նախիջեւանի ազգային հանդամ պետ:

Մենք կը չտապէինք գրաւել Նախիջեւանը օր առաջ՝ վախնալով որ անգլիական զօրքերու տրամադրութիւնը կրնայ փոխուիլ: Միայն Դրօն էր, որ անհրաժեշտ կը զտնէր նախ մեր պինուորական

ուժերով գրաւել բոլոր մահմեդական գիւղերը, որոնք կը զտնուէին Նախիջեւանի ճանապարհի վրայ՝ սկսած Գաւալուէն եւ Գայլի-Դրունքէն: Բայց այդ եղանակը երկար ժամանակ կը պահանջէր: Կառավարութիւնը խնդիրը բազմակողմանի քննութեան ենթարկելէ առաջ պէտք էր նախ ակր զտնել Նախիջեւանին քաղաքացիական միջոցներով՝ օգտուելով անգլիական հովանաւորութենէն, եւ յետոյ միայն առաքինաբար մտցնել մեր զօրամասերը: Մեր նպատակն էր ցոյց տալ Նախիջեւանի մահմեդական բնակչութեան, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը խաղաղ ձգտումներ ունի:

Որոշուած էր Մայիս 18ին արտակարգ գնացքով երեւանէն Նախիջեւան երթալ: Գնացքի մէջ կը զտնուէին անգլիական ներկայացուցիչ զօր. Տէյվի երկու անգլիացի սպաներով, եա՝ Գէորգ Վարչամեան ու իմ երկու քարտուղարներու հետ: Դուբս եկանք երեկոյեան եւ առաւօտեան հասանք Նախիջեւանի կայարանը, որ կառաբլաչէս ամայի էր: Մեզ դիմաւորեց միայն մէկ մարդ՝ Քելպալի խան Նախիջեւանեանքին, ռուսական նախկին սպայ մը, որ Նախիջեւանի մահմեդական զօրամասերու կազմակերպիչն ու հրամանատարն էր ընդդէմ Հայերուն: Մենք մնացինք մեր վագոնին մէջ, իսկ Քելպալի խանն ալ կանգնած էր դուրսը: Վերջապէս, եա եւ զօր. Տէյվի որոշեցինք ուղարկել իմ քարտուղար Թորոսեանին այդ խանի մօտ եւ պինքը կանչել մեր վագոնը: Քարտուղարը դնաց եւ յայտնեց անոր հետեւեալը. «Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ Պր. Խաթիսեանը եւ անգլիական զօրավար Տէյվի կը խնդրեն Զեզմէ բարի ըլլալ բարձրանալու վագոնը»: Այդ առաջարկին Քելպալի խանը պատասխանեց. «Ես կը մտնեմ վագոն, բայց ոչ թէ վարչապետ Պր. Խաթիսեանի հրաւէրով, այլ տեղի տալով անգլիական հրամանատարութեան պինուորական ուժին առջեւ»: Եւ նստաւ մտաւ: Զօր. Տէյվին բացատրեց անոր, որ Նախիջեւանի չրջանը համաձայն մեծ պետութեանց որոշման կը կցուի Հայաստանի Հանրապետութեան, եւ այդ որոշման հիման վրայ ինք իշխանութիւնը կը յանձնէ Հայաստանի Հանրապետութեան: Խան Նախիջեւանեանքի բողոք յայտնեց այդ առթիւ Նախիջեւանի բնակչութեան կողմէ՝ ըսելով թէ ժողովուրդը հակառակ է Հայաստանի կցման, բայց քանի որ մեծ պետութեանց որոշումն է այդ, ուրիչ բան չի մնար իրենց, բայց եթէ ենթարկուիլ խոստանալով օրինապահ ընթացք:

Այս պաշտօնական խօսքերու փոխանակութենէն ետք սկսաւ ընդհանուր խօսակցութիւն մը, որմէ վերջ խան Նախիջեւանեանքին հրաւիրեց մեզ բոլորս ճաշի իր տունը, ցերեկուայ ժամը 3ին: Մենք

ընդունեցինք այդ հրաւէրը, իսկ մինչ այդ որոշեցինք տեսակցիլ տեղական բնակչութեան երեւելիներուն հետ եւ այցելել անգլիական զօրամասերուն: Օթօմոպիլ նստեցանք ես եւ զօր. Տէյվին միայնախան Նախիջեւանցիին ցանկութիւն յայտնեց ուղեկցելու մեզ՝ նստելով չոֆէօրի կողքին: Անգլիական զօրամասերը դինուորական բարեւներ տուին մեզի եւ հայկական դրօշակին: Նախիջեւանի գաւառային վարչութեան շէնքին մէջ հաւաքուած էին մահմեդական երեւելիները, որոնց հետ ժամի մը չափ զրուցեցինք: Կը խօսէին գլխաւորապէս գնդապետ մը՝ Սուլթանով ազգանունով, նախկին գաւառապետ Քննկերլինսքին եւ քանի մը մուֆթիներ:

Անոնց յայտնած գլխաւոր միտքերը երեք պահանջներ կ'արտայայտէին. առաջին՝ կ'ուզէին, որ քաղաքացիական նահանգապետն ալ զօր. զօր ես բերած էի հետս՝ մնացած բոլոր պաշտօնեաները ռեզիկան մահմեդականներէն ըլլային. երկրորդ՝ որ պէտք չէ հայկական զօրամասեր մտնէին Նախիջեւան. եւ երկրորդ՝ հայ փախստականները պէտք չէ վերադառնային Նախիջեւան՝ իրենց լքած տուները:

Առաջին հարցի առթիւ ես յայտնեցի, որ պաշտօնէութիւնը կ'ընտրէ խառն, իսկ նահանգապետի օգնականը կ'ընտրէ մահմեդականն: Երկրորդ հարցին վերաբերմամբ ըսի, որ հայկական զօրքեր պիտի մնանն կարգը պահպանելու համար: Իսկ երրորդի մասին յայտարարեցի, որ տեղական մահմեդականները պարտաւոր են բարեկամօրէն ընդունիլ Հայերը, որոնք վերջին տարիներու դէպքերուն առթիւ հարկադրուած էին լքել իրենց տունն ու տեղը եւ փախչիլ այս գաւառէն: Միաժամանակ ըսի իրենց, թէ տունը եկած է վերջնական, որ խաղաղ յարաբերութիւններ հաստատուին երկու դրացի ժողովուրդներուն միջեւ:

Իմ պատասխանները ըստ երեւոյթին դոհացում չտուին մահմեդական երեւելիներուն, որոնք սկսան բարձրացնել իրենց ձայները եւ նոյնիսկ բացագանչել, թէ Անգլիացիք խաբած են դիրենք, քանի որ խոստացած են իրենց, որ Հայերը պիտի տան միայն մէկ նահանգապետ, իսկ ամէն ինչ պիտի մնայ նախկին ձեւով:

Զօր. Տէյվի վրդովեցաւ եւ սկսաւ վճռականօրէն պահանջել, որ ենթարկուին անգլիական իշխանութեան հրամանին: Ամբոխը սկսաւ նկատելիօրէն յուզուիլ ու աղմկել: Դուրս եկաւ մոլլա մը, որ մեզ հետ խօսած էր եւ սկսաւ գրգռել ամբոխը կրակոտ ճառով մը: Եւ ամբոխը սկսաւ ազաղակել. «Ձենք ուզեր հայկական իշխանութիւն, չենք ուզեր հայկական զօրքեր»:

Բաւական փափուկ կացութիւն առեղծուեցաւ եւ ես առիթս ունեցայ դիմել ամբոխին ճառով մը՝ չեչտելով մեր գալու խաղաղ նպատակը, ինչպէս նաեւ մեր անվերապահ որոշումը ճանչցնել տալու հայկական իշխանութիւնը: Ինձմէ ետքը խօսեցաւ զօր. Տէյվի նոյն ոգիով: Իսկ յետոյ նաեւ խան Նախիջեւանցին յայտնեց ամբոխին, թէ ինք կը ինդրէ հաւատալ մեզի ինչպէս «հիւրերու» եւ վստահիլ երկրի իրաւունքներու եւ շահերու պաշտպանութիւնը ժողովուրդի ներկայացուցիչներուն:

Այս ճառէն ամբոխը հանդարտացաւ եւ կամաց-կամաց սկսաւ ցրուիլ: Որոշ էր որ նախօրօք պատրաստուած ցոյցի մը հետ գործ ունէինք: Ակէ ետքը մենք քիչ մըն ալ խօսեցանք երեւելիներուն հետ, որոնք խոստացան մեզի հանդիստ պահել ժողովուրդը, եւ հեռացանք:

Գացինք ճաշի խան Նախիջեւանցիի մօտ: Քաղաքը տակաւին կը կրէր հետքեր ամբակոծութեան, որուն ենթարկուած էր 1917ին Անդրանիկի զօրամասերու կողմէ: Խան Նախիջեւանցիի տան վրայ եւս կային հայկական ռումբերու հետքերը: Ճաշը խաղաղ անցաւ: Բացի մեր խումբէն ներկայ էին Նախիջեւանի բոլոր խաները եւ բոլոր անգլիական սպաները: Ճաշի առեն արտասանուեցան ճառեր խաղաղ կենակցութեան եւ գործակցութեան մասին: Ճաշէն վերջ վերադարձանք կայարան, ուր արդէն խաղաղ արամադրութիւն կը տիրէր:

Մայիս 19ի գնացքով մեկնեցանք Ջուլֆա՝ Պարսկաստանի սահմանագլուխը: Իջնելով այնտեղ՝ մենք անցանք կամուրջը եւ այցելութիւն տուինք պարսիկ սահմանապահ իշխանութեանց, որոնց կողմէ գտանք շատ սիրալիր ընդունելութիւն: Ջուլֆայէն ես հեռագիր ուղղեցի Պարսկաստանի վարչապետին հետեւեալ բովանդակութեամբ.—

«Կը գտնուիմ Պարսկաստանի ու Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանին վրայ եւ կարիք կը զգամ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կողմէ յայտնելու խորին ուրախութիւն, որ մեր ժողովուրդները, որոնք միշտ իրրեւ բարեկամներ ապրած են կողք կողքի, այժմ կարող են վերսկսիլ իրենց բարի դրացիական պետական յարաբերութիւնները: Հայաստանը համոզուած է, որ Պարսից կառավարութեան դարաւոր հովանաւորութիւնը Հայերուն պիտի արտայայտուի նաեւ երկու հարեւան պետութեանց բարեկամա-

կան յարաբերութիւններու մէջ: Կը խնդրեմ հաղորդել Նորին Վեհափառութեան Շահին իմ ամենաբարձր զգացումներն ու բարեմաղթութիւնները»:

Հետեւեալ օրը առաջայ Պարսկաստանի վարչապետ Վասիլ-Տովղէն հետեւեալ պատասխանը.—

«Նորին Վեհափառութեան հրամանով կը յայտնեմ Ձեզ խորին շնորհակալութիւն բարեմաղթութեանց համար. Հայաստանը կարող է վստահ ըլլալ, որ պարսկական կառավարութիւնը անփոփոխելի կերպով պիտի երեւան բերէ իր բարի դրացիական վերաբերումը դէպի բարեկամ հայ ժողովուրդը եւ հայկական նոր հանրապետութիւնը»:

Ջուլֆայէն վերադարձին անցանք Նախիջեւանէն եւ կանգ առինք Շախթախտի կայարանը, ուրկէ նեղ գծով երկաթուղագիծ մը կ'անցնի դէպի Մակուի խանութիւնը: Շախթախտիէն ողջոյնի նամակ մը ուղարկեցի Մակուի խանին յատուկ սուրհանդակով: Հետագային առաջայ Մակուի խանէն ողջոյնի ու շնորհակալութեան նամակ մը: Մակուի խաներէն մէկ քանին ամբողջ ամիսներ կ'տարբէին Երեւանի մէջ եւ կը վայելէին մեր հիւրասիրութիւնը: Անոնց հետ մենք առեւտրական յարաբերութեանց մէջ էինք եւ կը առանայինք ցորեն, խոտ ու տաւար:

Վերադառնալով Երեւան ես անհունապէս զոհ էի, որ, վերջապէս, մենք անմիջական հաղորդակցութեան մէջ մտանք Պարսկաստանի հետ, որը մեզի համար արժէքաւոր շուկայ մը կը ներկայացնէր: Շուտով մենք առեւտրական առաքելութիւն մըն ալ ուղարկեցինք Պարսկաստան, իսկ Պարսկաստանէն ալ Երեւան եկաւ նոյնպէս առաքելութիւն մը ոչ միայն առեւտրական այլ նաեւ քաղաքական ու քաղաքացիական այլեւայլ խնդիրներ կարգադրելու համար:

Պարսկաստանի կողմէ մենք ինքզինքնիս ապահով կը զգայինք: Հոգային ոչ մէկ վէճ կը նախատեսէինք անոր հետ: Դժբախտաբար, սակայն, մեր ուրախութիւնը երկար չտեւեց: Հաղիւ երկու ամիս Նախիջեւանը խաղաղ մնաց: Այդ ժամանակաշրջանի մէջ Քելպալի խան Նախիջեւանցին եւ մեր իշխանութեան թշնամի միւս խաները անդադար պատրաստութիւններ կը տեսնէին: Անգլիական զօրքերը Նախիջեւանէն հեռացան անմիջապէս որ մենք մեր զօրքերը

մտցուցինք: Մեր կառավարութիւնը շատ խնդրեց որ Անգլիացիք մնան մինչեւ աշուն, բայց Լոնտոնէն եկած հրամանը վճռական էր: Անգլիացիներու հեռանալը թէեւ տուաւ մահմետական զաւդիրներուն: Եւ Յուլիս 23ին անոնք յարձակեցան զօր. Շելքովնիկեանի զօրամասի վրայ Նախիջեւանի մէջ ու միաժամանակ նաեւ հայկական միւս զօրամասի վրայ Բաշ-Նորաշէնի դիւղի մէջ: Յանկարծակիի եկած զօր. Շելքովնիկեանը հարկադրուած էր նահանջել դէպի Երեւան, ուր հասաւ երկար ճամբայ մը կտրելէետք: Անոր զօրքին մէկ մասը, մօտ 200 հոգի, դերի էր ինկեր եւ երկար տառապեցաւ գերութեան մէջ, մեծ մասը մեռաւ սովէ ու հիւանդութիւններէ: Հայ պաշտօնեաները Ջուլֆայէն փախած էին Պարսկաստան: Երկաթուղային հաղորդակցութիւնը կտրուեցաւ: Նախիջեւան վերադարձած Հայերը նորէն հարկադրուեցան լքել իրենց տուներն ու հոդերը եւ ապաստան փնտռել Հայաստանի աւելի ապահով վայրերուն մէջ:

Հայաստանի ահմանններու ընդարձակումը երրորդ ուղղութեամբ կը կատարուէր Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի դծով: Այստեղ կ'ընդհարուէին Հայաստանի եւ Ատրպէջանի շահերը: Հայաստանի համար Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը երեք տեսակի շահեկանութիւն կը ներկայացնէին. առաջին՝ բնակչութեան տեսակէտով, որովհետեւ 300,000 Հայեր կ'ապրէին այդ շրջաններուն մէջ: Երկրորդ՝ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կը պաշտպանէին Հայաստանի թիկունքը այն թշնամիներէն, որոնք կ'երապէին անոնց վրայով մխանալ իրարու հետ: Եւ երրորդ՝ երկու շրջաններու ալ բնակչութիւնը անթաժանելիօրէն կապուած կը զգար ինքզինքը Հայաստանի Հանրապետութեան հետ: Սակայն, որքան աւելի կարեւորութիւն ունէին մեզի համար այդ երկու շրջանները, այնքան աւելի արժէք կու տային անոր Ատրպէջանցիներն ու Թուրքերը, որոնց հետ անկարելի էր հաշտութեան լեզու դանել առանց դիմելու Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը. բայց այդ մասին մեր մէջ խօսք անգամ չէր կրնար ըլլալ. դիմումի կողմնակիցներ չկային մեր մէջ, հետեւաբար, բաղխումը անխուսափելի կը դառնար եւ դարձաւ: Միակ մարդը որ չափով մը կողմնակից էր կէս դիմումի, իշխան Յովսէփ Արղութեանն էր, Պարսկաստանի մեր դեսպանը, որ անհրաժեշտ կը դտնէր Զանգեզուրը պահել մեր ձեռքը մինչեւ Զապուղ դեռ, իսկ Ղարաբաղը դիմել Ատրպէջանին: Բայց այդ ձայնը միակն էր:

Անգլիական հրամանատարութիւնը յանձին զօր. Թամսընի կը պաշտպանէր 1918 թ. սկիզբէն ի վեր Ղարաբաղը Ատրպէջանին յանձնելու պահանջը: Անոր կողմէ Շուշի ու Գորիս ուղարկուած

դնդ. Շաթվորթը այդ մասին հաղորդեց Զանզեզուրի եւ Ղարաբաղի բնակչութեան: Ես եւս իմ կողմէ ուղարկեցի Գորիս, իշխան Ցովսէփ Արղութեանը իբրեւ ներկայացուցիչ: Խաղաղեցումը ժամանակաւոր էր, մենք համաձայնեցանք ստեղծել չէզոք գօտի մը: Գարիթեան կիպընսը առիթ առաջ կանգնեցուցեր էր Անդրանիկի արշաւանքը դէպի Շուշի եւ բերեր էր զայն երեւան:

Ղարաբաղի հարցին մէջ հայկական բոլոր կուսակցութիւնները միահամուռ կերպով համերաշխ էին: Ղարաբաղի գործիչներու վերաբերումը դէպի Հայաստանի կառավարութիւնը եւ անոնց դերը նման էր չափով մը մակեդոնական գործիչներու վերաբերումին ու դերին հանդէպ պուլկար կառավարութեան: Անոնք զօրաւոր էին ժողովուրդի, բանակի եւ Տաշնակի մէջ եւ ի վիճակի էին բաւական ուժեղ ճնշում գործ դնելու կառավարութեան վրայ: Ղարաբաղի չնորհիւ Ամուրգէնը կը զրկէր մեզ նաւթէ եւ հացահատիկէ: Նաւթը շատ զօրաւոր զէնք մըն էր Ամուրգէնի ձեռքին ընդդէմ մեզի: Բայց հակառակ ատոր մենք մինչեւ վերջ անզրդուելի մնացինք Ղարաբաղի հարցին մէջ:

Թէեւ մեծ պետութեանց ներկայացուցիչները չարունակ կը հաւատացնէին, թէ հոդային բոլոր հարցերը պիտի լուծուին Փարիզի վեհաժողովին մէջ, բայց երկու կողմերն ալ կը ջանային նպաստաւոր դիրքեր ստեղծել իրենց համար Փարիզի վեհաժողովը կատարուած իրողութեանց առջեւ դնելու համար:

Անգլիացիները, ինչպէս օրինակ զօր. Թամսըն, Պիչ, Միլն, Տէյվի, Ասիէր եւ Վօտրոպ չարունակ կ'ըսէին մեզի. «Կարելի չէ բոլոր պահանջները հիմնաւորել զուտ ազգագրական պայմաններով. ատոնք բաւական չեն, կարեւոր են նաեւ տնտեսական, աշխարհագրական եւ ռազմագիտական պայմանները: Իսկ այդ տեսակէտներով Ղարաբաղը կապուած է Բաքուի հետ, որովհետեւ հոն կ'երթան հազարներով ղարաբաղցի գիւղացիներ գործ գտնելու համար. հացն ու բոլոր արդիւնքները կ'երթան Եւլախի վրայով. աշխարհագրօրէն Ղարաբաղը կապուած է Քուր գետի հովտի հետ, իսկ ռազմագիտօրէն, ով Շուշիի եւ Ասկեարանի տէրն է, ան իր ձեռքը կը պահէ նաեւ Բաքուի երկաթուղին»:

Անգամ մը զօր. Պիչ հետեւեալ ուշագրաւ հարցումը ուղղեց ինձ. «Արդեօ՞ք կարելի չէ ղարաբաղցիները փոխադրել Հայաստան, իսկ Հայաստանէն Ղարաբաղ փոխադրել մահմետականները»: Ես պատասխանեցի թէ այդ կարելի չէ այնպէս, ինչպէս կարելի չէ օրինակ Մոնթենեկրոյի բնակիչները փոխադրել իրենց լեռներէն ուրիշ տեղեր:

Ահաւասիկ, պէտք է ըսել, որ բնակչութեանց փոխանակութեան հարցը յաճախ կը զրուէր մեր սեղանի վրայ, սակայն, անիկա կը լուծուէր ոչ թէ խաղաղ համաձայնութեան ճանապարհով, այլ տարերային դէպքերու եւ միջցեղային արիւնահեղ կռիւներու հետեւանքով: Խաղաքաղաքներու կամքով չէր, որ միատարր զանգուածներ կը ստեղծուէին այս ու այն շրջաններուն մէջ, այլ դէպքերու տարերային ընթացքով:

Այդպիսի ճամբով էր, որ Զանզեզուրը զտած զուտ հայկական՝ ազատուելով մահմետական բաւական չօչափելի բնակչութենէն: Եւ այդ փոփոխութեան հետեւանքով էր, որ Զանզեզուրը միացաւ Հայաստանին վերջնականապէս ու այսօր մտած է Խորհրդային Հայաստանի սահմաններուն մէջ: Մինչդեռ Ղարաբաղը կարելի չեզաւ Հայաստանին կցել, թէեւ ան կրցաւ պահպանել իր ներքին ինքնավարութիւնը:

Ախալքալաքի վերաբերմամբ, որու բնակչութիւնը մօտ 80,000 զուտ հայկական էր, ինչպէս նաեւ Լոռիի գաւառի վերաբերմամբ, որ իր 60,000 բնակչութեամբ նոյնպէս զուտ հայկական էր, մեր դիրքը չատ պարզ էր: Մենք չէինք կրնար հաշտուիլ Ախալքալաքի կորուստին հետ. թէեւ վրացիները դեռ 1918 թ. Դեկտեմբերին գրաւած էին զայն եւ մինչեւ վերջ գրաւած պահեցին: Իսկ Լոռին պատերազմի հետեւանքով վերջ ի վերջոյ անցաւ Հայաստանի ձեռքը:

Գալով Թրքահայաստանի նահանգներուն՝ անոնց գրաւումը յետաձգուած էր մինչեւ Փարիզի վեհաժողովի որոշումը: Ճիշդ է, որոշ պատրաստութիւններ կը տեսնուէին այդ գրաւման համար, բայց գործնական քայլերէ կառավարութիւնը կը խուսափէր միշտ: Ըստ զօր. Նազարբէկեանի, Դրօշի, Ախվերտեանի եւ Արաբատեանի կազմած ծրագրին՝ ամէնէն առաջ պիտի գրաւուէր Ալաշկերտի հովիտը: Զօր. Պիչ եւս տուած էր իր հաւանութիւնը այդ ծրագրին, բայց կը թելադրէր սպասել մինչեւ Փարիզի վեհաժողովի որոշումը:

300,000 Թրքահայ գաղթականներ անհամբեր կը սպասէին սահմաններու բացման, որպէսզի կարողանան վերադառնալ իրենց տեղերը: Այս տեսակէտով Թրքահայաստանի օր առաջ միացումը ստիպողական անհրաժեշտութիւն էր մեզի համար:

Ֆ. ԳԼՈՒԽ

«ԴԱՇՆԱԿՑՆԵՐԸ»

ԿՈՎԿԱՍԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան առաջին ամիսներուն, 1918 թ. վերջերէն մինչեւ 1920 թ. վերջը, տրամադրութիւնները եւ յոյսերը ծայրայեղ ասպիճանի բարձր էին: Այդ շրջանը կարելի է բնորոշել այսպէս. պատերազմը վերջացաւ մէկ կողմէն հայկական խնդրի հզօր բարեկամներու՝ «Դաշնակիցներու» յաղթանակով, իսկ միւս կողմէ՝ Հայոց Թշնամիներու Թրքական բռնապետութեան եւ ռուսական ցարիզմի տապալմամբ: Հրապարակի վրայ էին խոստումներ, համակրութիւններ, բանաձեւեր եւ մինչեւ անգամ պաշտպանութիւններ: Ի՞նչ կը մնար ընել, վստահութիւն ցոյց տալ Դաշնակիցներուն, սպասել եւ որոշակի ձեւակերպելով իրենց ցանկութիւնները՝ օգնել անոնց իրագործման, որքան իրենց ուժերը թոյլ կու տան:

Այսպէս կարելի է բնորոշել բոլոր Հայերու տրամադրութիւնը մեծ պատերազմի վերջին՝ զինադադարի մթնոլորտին, այսինքն 1918 թ. Նոյեմբերին: Հայաստանի մէջ այդ տրամադրութիւնը կը բաժնէին թէ՛ կառավարութիւնը եւ թէ՛ ժողովուրդը, իսկ Եւրոպայի մէջ՝ մեր պատուիրակութիւնները եւ գաղութները:

Ահա այդպիսի մթնոլորտի մը մէջ տեղի ունեցաւ Կովկաս եկած Դաշնակիցներու առաջին հանդիպումը հայ կառավարութեան եւ հայ ժողովուրդի հետ: Որպէսզի պատկերը աւելի պարզ ըլլայ, պէտք է յիշել, որ կովկասեան կեանքի վրիժառու գործօնը՝ Ռուսաստանը կլանուած էր քաղաքացիական կռիւով եւ կարծես անհետացած էր այն ուժերու չարքէն, որոնք կ'աղդէին Կովկասի վիճակի վրայ: Ռուսական բանակը տարերային կերպով լքած էր Թրքական ճակատը եւ վերադարձած «տուն» հողերու բաժանման յոյսերով. Ռուսաստանի վիճակը կը թուէր բոլորովին անորոշ. որեւէ ուժեղ իշխանութիւն չկար Ռուսաստանի մէջ:

Շատերուն, — չեմ ըսեր բոլորին, — կը թուէր, թէ կովկասեան եւ մասնաւորապէս Հայաստանի հարցը պէտք է վերջնական կերպով լուծուի Փարիզի եւ ոչ թէ Մոսկուայի մէջ եւ, յամենայն դէպս, առանց Մոսկուայի մասնակցութեան: Եթէ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ կային անձինք, որոնք համաձայն չէին այդ կարծիքին, այդ մասին առաջին շրջանին բացարձակ չէին արտայայտուեր խորհրդարանին մէջ: Այդ մասին կը խօսուէր մասնաւոր զրոյցներու ժամանակ եւ խորհրդարանի ֆրակցիաներու ժողովներուն: Միայն սոցիալիստ-յեղափոխական («էս-էր») կուսակցութեան անդամները կը գտնէին, որ առանց Ռուսաստանի անկարելի է մտածել կովկասեան եւ մասնաւորապէս ռուսահայկական հարցի հաստատուն լուծման մասին: Խորհրդարանի անդամներու՝ Լ. Թումանեանի, Ա. Խնդկարեանի, Վ. Մինախորեանի ճառերուն մէջ չարունակ կ'արծարծուէր այդ միտքը:

Շատակ կերպով խորհրդարանին մէջ արտայայտեց այդ միտքը Էս-էր Սպօ Սահակեանը հետեւեալ խօսքերով. «Կը գայ ռուս մուժիկը (գիւղացին) իր մահակով (ձեռնափայտով) եւ ցոյց կու տայ, թէ ինչ է ուզում այստեղ ռուսական ոյժը»:

Հետագային՝ այդ «մուժիկը իր մահակով» իսկապէս եկաւ: Այդ բոլորի համար պարզուեցաւ 1921–1924 թ. չրջանին, բայց 1918–1919 թ., մանաւանդ քանի դեռ քաղաքացիական կռիւները տաք չրջանին էր, — Ռուսաստանի որեւէ միջամտութեան եւ ազդեցութեան գաղափարը դեռ հերթական չէր: Բայց հետզհետէ, որքան աւելի կ'ամրանար բոլշեւիկներու իշխանութիւնը Ռուսիոյ մէջ, երեւանի քաղաքական չրջաններու մէջ ալ կը հաստուննար այն միտքը, թէ անհրաժեշտ է համաձայնութեան գալ բոլշեւիկներու չուրջը կեդրոնացած ռուս քաղաքական ուժերու հետ, որոնք արդէն գերակչռութիւն կը ստանային 1920 թ., ինչպէս նաեւ կամաւորական բանակին հետ, ի դիմաց զոր. Կոլչակի, Դենիկինի եւ Վրանկելի: 1920 թ. Հ. Հ. կառավարութիւնը ուղարկեց բոլոր չորս կոմիսրն ալ իր պատգամաւորները յատուկ առաքելութիւններով: Անոնցմէ ամէնէն կարեւորն էր Լեւոն Շանթի առաքելութիւնը, որ ուղեւորուեցաւ Մոսկուա՝ իր կազմին մէջ ունենալով իբրեւ նախագահ Լ. Շանթը եւ անդամներ Լ. Զարաֆեան եւ Հ. Տէրտէրեան: Անոնք ճանապարհուեցան Մոսկուա՝ 1920 թ. Մայիսի 20ին եւ այն տեղէն դուրս էկան Օգոստոս 11ին: Մոսկուայի մօտ գնաց Գրիգոր Ծամոյեան, իսկ Դենիկինի մօտ կը մնար Ց. Սազաթէլեանը:

Ցետադարձ հայեացք ձգելով այժմ Դաշնակիցներու դերի վրայ Կովկասի մէջ եւ աչքի առաջ ունենալով սկիզբի չրջանին երեւանի կատարած ըլլալը Մոսկուայէն եւ հետագային կատարիլը անոր հետ, պէտք է ինչպէս եւ եւրոպական պետութիւններու հետ մեր ունեցած յարաբերութիւններու խնդիրներու մէջ ընդունիլ երեք չրջան. առաջին չրջանը՝ 1914–1917 թ., երբ Հայերը եւ Ռուսերը ընդհանուր չանքեր կ'ընէին Թրքական ճակատի վրայ. երկրորդ չրջանը՝ 1917–1918 թ. վերջը, երբ այդ յարաբերութիւնները կ'ընդհատուին ո'չ Հայերու նախաձեռնութեամբ, այլ Ռուսաց զօրքերու Կովկասէն հեռանալու եւ քաղաքացիական կռիւներու հետեւանքով. եւ երրորդ չրջան՝ 1919–1920 թ., երբ յարաբերութիւնները կը վերահաստատուին Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական յարաբերութիւններու սկսումով զանազան ռուսական պետական-քաղաքական կազմակերպութիւններու հետ, թէ՛ բոլշեւիկ եւ թէ՛ հակաբոլշեւիկ:

1920 թ. յետոյ (այսինքն՝ 1920 թ. Դեկտեմբեր 2էն, իշխանութիւնը խորհուրդներու փոխանցուելէ յետոյ) կը սկսի Հայկական Հանրապետութեան խորհրդային չրջանը, որը եւ կը չարունակուի մինչեւ այսօր:

Այս ամբողջ երկար նախաբանը անհրաժեշտ էր պարզելու համար Դաշնակիցներու դերը Կովկասի, մասնաւորապէս Հայաստանի մէջ եւ ճշդելու պատճառները այն բացառիկ վատահութեան, որ կար դէպի անոնց կատարելիք դերը Կովկասեան հանրապետութիւններու, յատկապէս Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի քաղաքական կեանքի կարգաւորման եւ անկախութեան իրականացման խնդրին մէջ:

***

Ներկայ գլուխի մէջ ես կանգ կ'առնեմ Դաշնակիցներու դերի վրայ Կովկասի եւ մասնաւորապէս Հայաստանի մէջ:

Դաշնակիցներ ըսելով պէտք է հասկնալ գլխաւորապէս Անգլիացիները, յետոյ Ֆրանսացիները եւ մասամբ Իտալացիները։ Անոնց աղեցութիւնն ալ նոյն կարգով կ'արտայայտուէր։

Փարիզի խորհրդաժողովը կովկասի «ազդեցութեան չրջանը» առած էր Անգլիոյ, բայց միւս կողմէ Դաշնակիցներն ալ ունէին ունէին այնտեղ իրենց զերազոյն կոմիսարները եւ զօրձակատարները։

Ամերիկան երբեք չուզարկեց Հայաստան մնայուն քաղաքական ներկայացուցիչներ, բացի զօրավար Հարբորտի առանձին յանձնախումբէն, որ այցելեց Հայաստանը 1919 թ. Սեպտեմբեր 25ին՝ ունենալով իր կազմի մէջ բազմաթիւ պաշտօնեաներ, որոնք կ'ուսումնասիրէին Հայաստանը՝ Ամերիկայի կողմէ անոր վրայ մանդատ ընդունելու հնարաւորութեան տեսակէտէն։ Բայց Ամերիկան միշտ ունեցաւ Հայաստանի մէջ մինչեւ 30–40, երբեմն նոյնիսկ 70 ամերիկացի զործիչներ՝ Նէր Իսթ Րիլիֆի կողմէն, որոնք կը կազմակերպէին որբանոցներ, հիւանդանոցներ եւ աննպաստու կայաններ։

Բացի այս քաղաքական եւ մարդասիրական մարմիններէն, պէտք է յիշատակել դնդ. Հասկելի յատուկ առաքելութիւնը՝ ուղարկուած Փարիզի խաղաղութեան խորհրդաժողովի անունով իբրեւ Հայաստանի մատակարարութեան հսկող զերագոյն կոմիսար։

Առանձին դուրս Հայաստան այցելեցին գլխաւորապէս յատուկ յանձնարարութիւններով չարք մը մասնաւոր պատուիրակութիւններ։ Անոնց գլխաւորադրութիւնն էին ա) Միջակուսական կոնտիի իտալական առեւտրական առաքելութիւնը, բ) յունական պատուիրակութիւնը, որը եկած էր կարսի չրջանի յոյն բնակիչներու խնդրի համար՝ Յունաստան տեղափոխելու համար, գ) Չեխօ–Սլովաքիայի պատուիրակութիւնը՝ Հայաստանի եւ Չեխօ–Սլովաքիայի միջեւ տնտեսական յարաբերութիւններ հաստատելու համար, դ) Պոնտոսեան պատուիրակութիւնը մետրոպոլիտ Արիզանֆի՝ Հայաստանի եւ Պոնտոսի փոխ–յարաբերութիւններու խնդրի համար եւ ե) Դոնի, Կուբանի ու Թերեկի պատուիրակութիւնը Հայաստանի եւ Հիւսիսային Կովկասի հանրապետութիւններու միջեւ կապ հաստատելու խնդրի լուծման համար։ Եղաւ նաեւ Պարսկաստանի պատուիրակութիւնը։

Բացի անոնցմէ Հայաստան այցելեց ամբողջ չարք մը զօրավարներու, բարձր քմիսարներու եւ զինուորական մասնագէտներու, առանցին առիթներով։

Ցիշատակեմ անոնցմէ կարեւորագոյններէն. Անգլիոյ կողմէն՝ Արեւելեան ուժերու գլխաւոր հրամանատար զօրավար Միլնը, զօր. Կորի, զօր. Ֆորեսթիեր–Ուօկէր, զօր. Աստեր, զօր. Տիմպէրլէյ, զօր. Պիչ, զօր. Տէյվի, դնդ. Պոլվարին, դնդ. Ստոկս, կապիտէն Կրեսի, բարձր քմիսէր Ուստրոպ իր օգնականներով։ Ֆրանսայի կողմէն՝ դնդ. Շարպինիի, կապիտէն Պուատեվար, բարձր քմիսար կոմսը Մարթել, Ա. Շեւալիէ, դնդ. Տեղորբի։ Իտալիոյ կողմէ՝ բարձր քմիսար դնդ. Գաբբա, Մարքիզ Ալբիցցի։

Մնայուն ներկայացուցիչներն էին պետութիւններու կողմէն. Անգլիացին՝ քաղաքական մասի համար կապիտան Կրեսի, իսկ տեղեկատու բաժնի համար՝ կապիտէն Կերի եւ Ֆոստեր։ Ֆրանսայի կողմէն՝ կապիտէն Պուատեվար (զինուորական ծառայութեան կոչուած ճիզուիթ արբայ)։ Իտալիոյ կողմէն՝ լէյտընանտ Ալբիցցի։ Ռուսական կամաւորական բանակի կողմէն՝ դնդ. Զինկեւիչ։ Պարսկաստանի կողմէն՝ ընդհանուր հիւպատոս Ասատուլլա Խան։

Լրացնելու համար Երեւանի կառավարութեան մօտ եղած դիւանագիտական մարմնի կազմը, յիշատակենք նաեւ Վրաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը, ակիզբը՝ Ս. Մդիվանի, յետոյ Գեբասիմ Մախարաձէ, ապա զօր. Կարալով։ Ատրպէջանի ներկայացուցիչ՝ Խան Թեկինսկի եւ յետոյ Ախվերտով։

Հանդէսներու, խնջոյքներու եւ ժողովրդական ուրախութեանց դիւանագիտական մարմնի տեսքը չատ տպաւորիչ էր, եւ բոլորի համար ալ կասկածէ դուրս էր, որ Հայաստանը ասիճանաբար, բայց որոշակի կը մտնէ ազգերու ընտանիքին մէջ։ Հայաստան կը տեսնէր, որ դինքը կը ճանչնան, իրեն այցելութեան կու գան, իր հետ բանակցութիւններ կը վարեն, կը հետաքրքրուին իր հարստութիւններով։ Դաշնակիցները անկասկած կ'առաջնորդէին Հայաստանը դէպի լայն եւրոպական ճանապարհը, որը կը տանէր դէպի Ազգերու Լիկան, դէպի քաղաքակիրթ աշխարհը, դէպի միջազգային հաղորդակցութիւնը։

Որպէսզի ընթերցողը հնարաւորութիւն ունենայ ծանօթանալու Դաշնակիցներու Հայաստանի մէջ ունեցած դերի եւ ազդեցութեան, ես կը զառնամ այն ժամանակին, երբ 1918 թ. աշնան, Նոյեմբերի վերջերը Հայաստանի մէջ առաջին անգամ երեւաց առաջին եւրոպական սպան՝ Ֆրանսական կապիտան Պուատեվարը։ Ընթերցողը կը յիշէ այդ։

Նոր էր վերջացեր Մեծ Պատերազմը, բացուեր էր ճանապարհը Պոլսէն դէպի Պաթում. կայացեր էր Նոյեմբեր 11ի զինադադարը։ Ես նոր Պոլսէն վերադարձեր էի Երեւան, մտեր էի Զոլհ. Քալջանունի դահլիճին մէջ եւ փոխարինելով սպաննուած կարճիկեանը՝

ընդուներ էի խնամատարութեան նախարարի պաշտօնը: Հայաստանը սարսափելի դրութեան մէջ էր. սով, չրջափակում, բծաւոր տիֆ, առնամանիքները, հաղորդակցութեան ճանապարհները փճացած, բազմաթիւ վախտականներ փողոցներու մէջ, չտեսնուած չափերու հասած մահացութիւն, վառելիքի բացակայութիւն, — եւ միեւնոյն ժամանակ մեծ յոյսեր Եւրոպայի վրայ եւ ընդհանուր դիտակցութիւն, որ տառապանքներու չրջանը կը վերջանայ, արշալոյսը կը բացուի եւ ազատութեան ու անկախութեան արեգակը կը ծագի Հայաստանի գլխուն: Դաշնակիցները կը սպասուէին իբրեւ երկնային մանանայ, իբրեւ փրկարար հրեշտակներ: Գարուն էր քաղաքական իմաստով, թէեւ դուրսը ցուրտ ձմեռնային Նոյեմբերն էր:

Եկաւ Դեկտեմբերը: Ազահութեամբ կը յիշատակէինք լուրերը եւրոպական ուժերու Պոլիս մտնելու եւ Պարսկաստանի կողմէն Կասպից ծովի վրայով Բաքու հասնելու մասին:

Այդպիսի օրերէն մէկն էր եթէ չեմ սխալիր Դեկտեմբեր 10: Նստած էի իմ պաշտօնական առանձնասենեակի մէջ: Ինձ զեկուցին, թէ ինձ կ'ուզէ տեսնել «Ֆրանսական սպայ Պուատեպարը»: Անմիջապէս ընդունելի պինքը: Մտաւ սպայ մը, մօտ 40 տարեկան, Ֆրանսական պինուորական համազգեստով: Փոխադարձ ողջոյններէ յետոյ Պուատեպարը բացատրեց, որ անցեր է անգլիական բանակի հետ Պասրայէ, Պաղտատի եւ Բաքուի վրայով եւ եկեր է Երեւան: Խօսակցութեան միջոցին պարզուեցաւ, որ կը խօսի հայերէն, որովհետեւ վեց տարի ապրեր է Թուրքիոյ մէջ իբրեւ Ֆրանսական միսիոնար:

Այս առթիւ կը բերեմ հետաքրքրական տեղեկութիւն մը այն մասին, թէ ինչպէս Պուատեպարը անգամ մը Ալեքսանդրապոլի վրայով անցնելու առեն կայարանի մէջ իրեն ի պատիւ կանգնած պահակախումբի պինուորներուն դիմեր է հայերէն ճառով եւ ինչպէս այդ ճառը ստիպուեր են թարգմանել ռուսերէն, որպէսզի հասկնայ պահակախումբի պետը, որը հայերէն չէր դիտեր:

Պուատեպարը յետոյ զարձաւ Հայերու անկեղծ բարեկամը եւ մեզ հետ բաժնեց մեր ամբողջ հետապայ քաղաքական կեանքի ցաւերն ու ուրախութիւնները մինչեւ այն օրը, երբ կը գրուին այս տողերը: Ան չուտով նշանակուեցաւ Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Հ. Հ. կառավարութեան մօտ:

Պուատեպարի գալէն քիչ յետոյ, Հայաստան եկան անգլիական սպաներ: Առաջինը եկաւ գօր. Ֆորեսթիէ Ուոկեր, որ յետոյ գնաց Թիֆլիս, իսկ Երեւանի մէջ մնաց լէյտընանտ Զարլզ: Շուտով

Երեւանի մէջ հիմնուեցաւ անգլիական միսիոն, որու կեդրոնը, սակայն, կը գտնուէր Թիֆլիս:

Ահաւասիկ, պէտք է ըսել, որ Թիֆլիսը իր մէջ կը կեդրոնացնէր Դաշնակիցներու ներկայացուցիչները ի դէմս բարձր քոմիսարներու, իսկ Երեւանը եւ Բաքուն կը պահէին բարձր քոմիսարներու «ներկայացուցիչները»: Գլխաւոր քոմիսարները կու գային Երեւան միայն երբեմն, առանձին կարեւոր դէպքերու պարագային: Այդ ունէր իր բացատրական կողմը: Որովհետեւ Թիֆլիսի մէջ անոնք կ'ենթարկուէին այնպիսի ազդեցութիւններու եւ տպաւորութիւններու, որոնց շատ դժուար էր հակազդել Երեւանէն: Անոնց հետ խօսելու համար երկու տարուայ ընթացքին ես յաճախ ճամբորդութիւններ կատարեցի Թիֆլիս եւ ամէն անգամ այնտեղ անցուցի մեր կառավարութեան ծրագիրները: Այսպէս եղաւ, օրինակ, Կարսի, Նախիջեւանի, Զանգեզուրի Հայաստանին կցելու խնդիրներու վերաբերմամբ, որոնք քննութեան առնուեցան եւ լուծուեցան Թիֆլիսի մէջ:

Թիֆլիս գացած եմ նոյնպէս բանակցելու համար Հայաստանի սահմաններու մասին գօր. Պիչի հետ, որ Կովկասի մէջ եղած անգլիական զօրաբանակի քաղաքական բաժնի վարիչն էր: Թիֆլիսի մէջ տեղի կ'ունենային եւ իմ բանակցութիւնները ամերիկեան բանակի պետապետներ՝ Հասկելի եւ Բէյլի հետ՝ Ատրպէջանի հետ եղած ընդհարման առթիւ:

Այսպիսով Թիֆլիսը Դաշնակիցներու քաղաքական կեդրոնն էր նաեւ այն խնդիրներու լուծման համար, որոնք Հայաստանի եւ Հայերու համար առաջնակարգ կարեւորութիւն կը ներկայացնէին:

Պէտք է ըսեմ, որ Թիֆլիսի այդ դերակշռող դիրքը բացատական ազդեցութիւն կ'ընէր ընդունուելիք որոշումներու վրայ: Դաշնակիցներու գլխաւոր կեդրոնավայրը ներհակ չէր հայկական իրականութեան, հայ տեղական կեանքի եւ անոր էական պահանջներու անմիջական տպաւորութիւններուն: Ամէն անգամ պէտք կ'ըլլար այդ բոլորը պարզել բարձր քոմիսարներու առջեւ, պէտք կ'ըլլար համոզել եւ ազդել անոնց վրայ՝ բերելով ապացոյցներ իրականութենէ մը, զոր անոնք յաճախ չէն տեսած սեփական աչքերով:

Երբ 1920 թ. Օգոստոսին առիթ ունեցայ «Անկախութեան Փոխադարձութեան» համար այցելել Փարիզ եւ Լոնտոն, այդ հանդամանքի վրայ ես հրաւիրեցի Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարութիւնները ուշադրութիւնը ի դէմս Պալէօլոգի եւ Վանդիսարի: Անոնք խոստացան չակել այդ թերին, բայց աւա՛ղ, չորս ամիս յետոյ Հայաստանը զարձաւ խորհրդային եւ բոլոր ծրագիրները խորտակուեցան մինչեւ անորոշ ապագան:

*
* *

Ուրեմն, Դաշնակից ուժերու կեդրոնը — քաղաքական եւ վարչական — կը գտնուէր Թիֆլիս: Գլխաւոր տարրը, որ կը գերիշխէր զինուորական ուժով եւ քաղաքական ազդեցութեամբ անգլիականն էր: Գործերը կը գեկավարէր անգլիական բարձր քոմիսարը: Սկիզբը անոնք զօրավարներ էին՝ Ֆորեսթիէ-Ուոկեր, Կըրբի, Ասըր, Պիչ, յետոյ եկաւ քաղաքական անձ մը, Ուորթրոպ, իսկ անկէ յետոյ — եւ այդ վերջին դերապոյն քոմիսարն էր — գնդապետ Ստոկս:

Քանի որ լինճ յաճախ մխիւնոյն խնդրի մասին առիթ կը ներկայանար խօսելու բոլոր գերապոյն քոմիսարներու հետ, կրնամ վկայել, որ չատ անգամ ամէնէն էական խնդիրներու վերաբերմամբ անոնց մէջ կատարեալ համաձայնութիւն գոյութիւն չունէր, եւ անոնք իրարու հետ կը վիճէին. մանաւանդ այդ աչքի կ'իյնար Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի ներկայացուցիչներուն միջեւ: Իտալիոյ ներկայացուցիչը աւելի կրաւորական ընթացք ունէր եւ չատ քիչ գործունէութիւն՝ գործերու վրայ: Այսպիսով կարելի է խօսիլ անգլիական քաղաքականութեան մասին Կովկասի մէջ աւելի մեծ իրաւունքով, քան Դաշնակիցներու ընդհանրապէս: Քանի որ այդ քաղաքականութեան արտայայտութիւնները բազմաթիւ էին եւ անհնարին է կանգ առնել բոլորին վրայ, ես կը գերազասեմ տալ անոնց գլխաւոր գիծերը միայն:

Ի՞նչ կը փնտռէր եւ ինչի՞ կը ձգտէր անգլիական քաղաքականութիւնը Կովկասի մէջ: Անգլիացիներու երեւելու առաջին վայրկեանէն, այսինքն 1918 թ. վերջին օրերէն եւ 1919 թ. սկիզբի ամիսներէն անոնք անկասկած կ'ուզէին յաջողցնել երկու նպատակ. նախ՝ ամրացնել անդրկովկասեան հանրապետութիւններու անկախութիւնը՝ օգտուելով միաժամանակ բաքուի նաւթէն, եւ երկրորդ՝ առնչել հիմունքներ արտաքին մահմետական հանրապետութեան՝ դարձնելով զայն ուժեղ եւ կենսունակ:

Այդ քաղաքականութիւնը կը տանէր Բաքուի մէջ գօրավար Թոմսոնը՝ առաջին անգլիական գօրավարը, որ մտեր էր Բաքու Միջակաբչն եւ Պարսկաստանէն: Անոր տուած հրահանգները Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի մէջ կ'իրագործէր գնդ. Շտոկլուորը:

Այդ երկու նպատակներու մէջ զուգընթացաբար Անգլիացիք այն ժամանակ կ'աչխատէին անպայման ազատել Կովկասը Թրքական դրաւումէ եւ խիստ միջոցներով ցոյց տալ Թուրքերուն, որ անոնք իսկապէս եւ փաստօրէն պարտուած էին: Ուժեղացնելով մահմետական Ատրպէջանը, անոնք կը թուլացնէին մահմետական Թուրքիան: Այսպէսով այդ ոչ զուտ մահմետական քաղաքականութիւն էր, այլ քաղաքականութիւն մը որուն նպատակն էր ուժեղացնել Թուրանստանի սահմանի մէջ գտնուած եւ հարուստ նաւթահորերու տէր երիտասարդ պետութիւն մը: Հիւսիսային Կովկասի սահմաններու, Տաղըստանի եւ Չեչնիայի մէջ, Անգլիացիները այնքան ալ գործունեայ չէին: Այնտեղ չկային անգլիական զօրքեր, կային միայն առանձին սպաներ:

Անգլիական գործօն քաղաքականութեան առաջին քայլերը Կովկասի մէջ եղան, մէկ կողմէն ամէն տեսակ ջանքեր Ատրպէջանի սահմաններու մէջ մացնելու Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հայկական շրջանները, այնտեղ ամրացնելու նահանգապետի պաշտօնով նչանակուած տոքթ. Խոսրով բէկ Սուլթանովի հեղինակութիւնը եւ միւս կողմէ՝ գօրավար Շիւքրիի հրամանատարութեան տակ գտնուած Թրքական գօրքերու հեռացումը կարող չրջանէն:

Որքան երկրորդ նպատակը՝ Թուրք գօրքերու հեռացումը կ'ողջունէր Հայերու եւ հայկական կառավարութեան կողմէն, նոյնքան առաջին նպատակը կը չգայեցնէր եւ նոյնիսկ կը գայրացնէր հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերը եւ կուսակցութիւնները:

1919 թ. սկիզբը (Փետրուար 24ին) գօր. Ասըր, անգլիական բարձր հրամանատարութեան ներկայացուցիչը Երեւանի մէջ հետեւեալ գրութիւնը ուղղեց Հայաստանի արտաքին գործերու նախարարին.

«Ձերդ գերազանցութիւն,

«Պատիւ ունիմ Ձեզ հաղորդել հետեւեալ ռատիօգրի բարգմանութիւնը, որը մեծիմ ստացաւիմ գօրավար Ֆորեսթիէ Ուոկերէ.

«Զօրավար Թոմսոնը Բաքուից հեռագրում է, թէ դոկտոր Սուլթանովը գնում է Շուշի իբրեւ ընդհանուր նահանգապետ Զանգեզուրի, Շուշու եւ Ղարաբաղի շրջաններու:

«Նա այդ անում է առանց դնելու որեւէ պահանջ ապագայում ատրպէջանեան վարչութեան վերաբերմամբ. նա այնտեղ գնում է միայն օրէնքը եւ կարգը պահպանելու համար:

«Նրան թոյլ չի տրուած զինուորական ուժի դիմելու եւ յայտարարուած է, որ եթէ նա չաշխատի modus vivendi յաջողցնելու համար եւ չսահմանափակի ազգամիջեան վէճերը, նա կը հեռացուի պաշտօնից: Նա ընդունակ մարդ է եւ եթէ ցանկանայ, կարող է շատ բան անել այդ շրջաններում, ուր լաւ ծանօթ է եւ որտեղ Մուսաւաթ

կուսակցութեան բաղաքական պարագլուխն է· բայց շատ կարելի է, որ նա չկատարէ իր խոստումները: **Մայոր Մասսոնը, Պենջակի 54րդ** գնդից, կ'ուղեկցայ հսկողութիւն այդ խնդրում եւ միեւնոյն ժամանակ կը կարգադրի Անդրանիկի զօրքերի հեռացումը, որպէս **պիտի** գնան տեղաւորուելու Ագդա եւ Շուշի»:

«Ընդունեցէք, Ձերդ գերազանցութիւն, իմ **անկեղծ** համակրութեան զգացմունքները:

Վ· ԱՍԸՐ

Բրիտանական Գերագոյն Կոմիսարի ներկայացուցիչ երեւանում
Նորին Գերազանցութիւն
Արտաքին Գործ· Նախարարին
Երեւան, 24 Փետր· 1919»

Զօրավար Ասըրի այս հաղորդագրութեան, Հայաստանի կառավարութիւնը անմիջապէս պատասխանեց հետեւեալ պաշտօնական դրութեամբ.

Փետրուար 1919

«Բրիգադ–զօրավար Ասըր, անգլիական ներկայացուցիչը երեւանում, ինձ հաղորդեց փրանսերէն թարգմանութիւնը զօրավար Թոմսընի մի հեռագրի, որը Ձերդ գերազանցութիւնը **ստացել** է Բաքուից:

«Հեռագիրը հաղորդում է, որ «դոկտոր Սուլթանովը գնում է Շուշի իբրեւ ընդհանուր ճահանգապետ Զանգեզուրի, Ջերբայիլի եւ Ղարաբաղի շրջանների եւ որ նա այդ անում է առանց դնելու որեւէ պահանջ ապագայում ատրպէյճանեան կառավարութեան վերաբերմամբ:

«Հայաստանի կառավարութիւնը չի կարող համարել զօրավար Թոմսընի հեռագրի հաղորդելու փաստը, իբրեւ արտայայտութիւն նոյնիսկ անուղղակի ճանաչման Ատրպէյճանի կառավարութեան քէկուզ ժամանակաւոր գերիշխանութեան իրաւունքի՝ այն գաւառների վրայ, որոնք այժմ պէտք է ենթարկուեն դոկտոր Սուլթանովի իշխանութեանը:

«Հայաստանի կառավարութիւնը իր ժամանակին բողոք է յայտնել Ատրպէյճանի կառավարութեան այս գլխաւոր ճահանգապետութեան հաստատելու առթիւ:

«Հայաստանի կառավարութիւնը այս խնդրի վերաբերմամբ եւս սպասում է **խաղաղութեան** խորհրդաժողովի վճռին· եւ գտնում է, **որ մինչեւ** այդ որոշման օրը, ներկայումս գոյութիւն ունեցող գոյավիճակը պէտք է պահպանուի, եւ անկասկած, չի կարող փոխուիլ Ատրպէյճանի կառավարութեան միակողմանի կարգադրութեամբ:

«Հայաստանի կառավարութեան համար հետաքրքիր կը լինէր իմանալ, արդեօք **խաղաղութեան խորհրդաժողովի** կողմից 24 Յունուարի 1919 թ· ընդունուած որոշումը հաղորդուա՞ծ է եղել Ատրպէյճանի կառավարութեանը, ինչպէս նա հաղորդագրուել է Հայաստանի կառավարութեանը 19ին Փետրուարի 1919 Ձերդ գերազանցութեան միջոցով:

«Ընդունեցէք, խնդրեմ, Ձերդ գերազանցութիւն, իմ խորին յարգանացս **հաւաստիքը**:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐ՝
Դիւանապետ՝

Նորին գերազանցութեան
Զօրավար Ֆորեստիէ Ուոկեր
Բրիտանական ուժերու հրամանատար
Անդրկովկասում՝ Թիֆլիս»:

Այս երկու հաղորդագրութիւնները չափազանց բնորոշ են բոլշեւիկներու համար այն միանգամայն անվերջ չփումները, ընդհարումները եւ պատերազմական գործողութիւնները, որոնք յետոյ տեղի ունեցան եւ կը շարունակուէին անընդհատ երկու տարի:

Այժմ յետադարձ ակնարկ ձգելով՝ կարող ենք ըսել, որ այդ ընդհարումներու հիմնական պատճառը՝ սահմաններու մասին եղած մշտական վէճն էր, որ իր կողմէ կը ծագէր Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի վրայ ունեցած իրաւունքներու տարբեր ըմբռնումէն: Ճնեասապէս Ղարաբաղը կապուած է Բաքուի հետ, իսկ ազգագրական եւ քաղաքական տեսակէտէն՝ Հայաստանի հետ: Այսուղէն կը ծագէր վէճը:

Անգլիական իշխանութիւնը ամենայն միջոցներով կը պաշտպաներ Ատրպէյճանի յաւակնութիւնները· Հայաստանը բոլշ մը անդամ չէր հաշտուեր Ղարաբաղը եւ Զանգեզուրը Ատրպէյճանին դիջելու հնարաւորութեան հետ: Այդ չրջաններու հայ ազգաբնակութիւնը անպայման կը ձգտէր միանալ Հայաստանին:

Գնդ. Շաքելտոնը սկսաւ այն բանով, որ առաջարկեց Անգրանիկին թողուլ Զանգեզուրը, ուր ան մտեր էր Նախիջեւանէն՝ պարսկատառնէն վերադառնալով: Անգրանիկը հեռացաւ անգլիացի պարեկատառնէն վերադառնալով: Անգրանիկը հեռացաւ անգլիացի կապիտան Գիբբոնսի ուղեկցութեամբ: Գնդ. Շաքելտոնը եկաւ Գոբիա, եւ այդ միջոցին անգլիական հրամանատարութիւնը խնդրեց ինձ ուղարկել այնտեղ կառավարութեան կողմէ լիազօր մը համոզելու համար հայ ազգաբնակութիւնը հանդիսա մնալ:

Ես ուղարկեցի Գոբիա իշխան Յովսէփ Արղութեանը: Իշխանը Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի խնդրին մէջ առհասարակ չափաւոր տեսակէտներ ունէր: Ան այս կարծիքին էր, որ պէտք է բաժնել Ղարաբաղն եւ Զանգեզուրը Զարուղի գծով: Բայց ան ականատես էր եղեր ազգաբնակութեան կողմէ այնպիսի թշնամութեան դէմ գնդ. Շաքելտոնի առաքելութիւնը, որ վերադառնալով՝ զեկուցեց կառավարութեան, որ ազգաբնակութիւնը լսել անգամ չ'ուզեր Ատրպէյջանի հետ միանալու մասին: Ժողովուրդը ուղղակի կը սպառնար Շաքելտոնին:

Անգլիացիներու հոգեբանութեան մէջ ներկայ պարադային դեր կը խաղար երկու հանգամանք: Կ'ըսեմ այդ՝ հիմնուելով անգլիացի զօրավարներու խօսքերուն վրայ:

Նախ՝ անոնք կ'ակնարկէին այն ահագին հոգամասերու վրայ, որ Հայաստանը պիտի սպանար Թրքահայաստանի վեց վիլայէթներու մէջ, այն ինչ Ատրպէյջանը ոչ մէկ կողմէ չէր կրնար ընդարձակուիլ, բացի Ղարաբաղէն: Երկրորդ՝ Ղարաբաղի լեռները՝ Ատրպէյջանի բնական սահմաններն են, որովհետեւ Հայաստանի անցքերը դէպի Կուր դէպի Հովիտը Շուշիի եւ Ակերանի վրայով ուղղակի կը սպառնան Ատրպէյջանի ապահովութեան: Իսկ Հայերը կը զանէին, որ Ղարաբաղի ժողովուրդը իր պատմական անցեալով եւ ուժեղ, քաջ ու անկախ հոգիով Հայաստանի ոլնաշարը կը ներկայացնէ:

Այդ վէճերու հետեւանքն էր ապստամբութիւն եւ դրեթէ բացարձակ պատերազմ Հայաստանի եւ Ատրպէյջանի մէջ:

Մնացած հոգային խնդիրներու մէջ անգլիական քաղաքականութիւնը չէր տարբերեր հայկականէն: Անգլիացիք, ինչպէս ըսի, յաջողցուցին, որ մենք տիրանանք բազմաթիւ մահմեդական շրջաններու, որոնք այն ժամանակ բոլորովին զրկուած էին հայ ազգաբնակութենէ:

Երեւանի հայ քաղաքական շրջաններու մէջ երբեմն կը շփոթէին Անգլիացիներու քաղաքականութիւնը Ղարաբաղի մէջ առհասարակ անոնց մահմեդական քաղաքականութեան հետ: Կը կարծէին,

որ միշտ եւ ամէնուրեք Անգլիացիք կը պաշտպանէին մահմեդականները, բայց այդ սխալ է: Անոնք կը պաշտպանէին մահմեդականները այնտեղ, ուր, իրենց կարծիքով, այդ կը պահանջէին Ատրպէյջանի կենսականութեան պայմանները:

1920 թ. Անգլիոյ աջակցութիւնը Հայաստանի վերաբերմամբ արտայայտուեցաւ Հայաստանի բանակի համար 40,000նոց զէնք եւ ռազմամթերք ուղարկելով, որ այն ժամանակուայ դիներով կ'արժէր 1,200,000 ֆունտ սթերլինկ: Հայերը կը մեղադրէին Անգլիացիները այն բանի մէջ, թէ այդ զէնքը հասաւ շատ ուշ, թէ զէնքը այն տեսակէն չէր, որուն սովոր էին հայ զինուորները, եւ այդ մեղադրանքներն ու դժգոհութիւնը զուգադիպեցան 1920 թ. աշնան հայ-սահմանական պատերազմի անյաջող ելքի հետ:

Երբ ուշի ուշով կ'ուսումնասիրես այն ժամանակուայ անգլիական քաղաքականութիւնը, պարզ կը տեսնես, որ Անգլիա կ'ուզէր, որ Հայերը, ինչպէս եւ կովկասեան միւս ազգութիւնները, կարենային եւս մղել բոլշեւիզմի յառաջխաղացումը եւ տիրել Թուրքիոյ հայկական վիլայէթներուն: Իրենց ուժերով, իրենց սեփական ուժերով Հայերը չէրցան ընել այդ: Եւ երբ Անգլիացիք սկսան հասկնալ, որ Հայերը չեն կրնար իրագործել առաջադրուած նպատակները, սկսան պաղիլ Հայերէն:

Անգլիական Բարձր. Քոմիսարը այդ առթիւ ըսաւ Անգլիացիներու համար բնորոշ նախադասութիւն մը. «Անգլիան խաղ ըրաւ ապագող ձիու վրայ», այսինքն, որ Հայաստանի եւ Հայերու վրայ դրած թուղթը չշահեցաւ, քանի որ Հայերը անկարող եղան իրագործել այդ դժուարին խնդիրը, որ վեր էր անոնց ուժերէն:

Ինչ կը վերաբերի Անգլիացիներու տեսակէտին Հայերու քաղաքական պահանջներու մասին, Հայաստանի սահմաններու, անոր ծովային ելքի մասին պէտք է ըսել, թէ այդ խնդիրներու քննութիւնը եւ լուսաբանութիւնը յանձնուած էր զօր. Պիչին, որ կը վարէր անգլիական անդրկովկասեան զօրաբաժնի քաղաքական մասը: Ան երկար խորհրդակցութիւններ ունեցաւ ինծի հետ այդ խնդիրներու շուրջ, հաւաքեց շատ թանկագին նիւթեր, կազմեց ճիշդ մանրամասն վիճակագրութիւն եւ ներկայացուց Հայաստանի սահմաններու մասին իր նախագիծը, որ շատ կը մօտենար նախագահ Վիլսընի որոշած սահմաններուն:

Այն տեղեկութիւնները որ ես այն ժամանակ ունէի, ցոյց կու տային, որ զօր. Պիչը հաւատացած էր, թէ դրեթէ բոլոր Հայերը, ուր որ ալ գտնուին, հետզհետէ պիտի գան եւ հաստատուին

Միացեալ Հայաստանի մէջ։ Ես կը կարծեմ, որ եթէ ոչ բոլորը, գոնէ խոշոր մեծամասնութիւնը Հայերու իսկապէս պիտի երթային Հայաստան։

Անգլիական դիւանագէտները՝ հնդկաստանցի դուրկոսները, շատ լաւ կը վերաբերուէին մեր ժողովուրդին, եւ չեղաւ ընդհարման ոչ մէկ դէպք։ Միւս ազգերու դիւանագէտներ Հայաստանի մէջ բոլորովին չեղան, բացի երեք չորս դիւանագէտներէ, որոնք կային Ֆրանսական ներկայացուցչութեան մօտ։

Անգլիական անուան եւ դրօշակի վարկը շատ բարձր էր, եւ մենք անոր վրայ յոյսեր կը դնէինք, երբ կը կազմէինք դէպի Թուրքաց սահմանը առաջանալու ծրագիրը՝ Սեւրի դաշնագրով մեզի տրուած սահմաններուն տիրանալու համար։ Զօր. Պիչի, զօր. Նազարբէկեանի եւ Դրոյի հետ մենք մշակեցինք ծրագիր Թուրքիա մըտնելու, որոշեցինք աննպաստ կայաններու կէտերը, զօրքերու տեսակները ու կազմը։ Առաջին հերթին ենթադրուած էր առաջ շարժել զօրաբաժին մը 5000 հոգիէ բաղկացած, 200 անգլիական դիւանագիտութեամբ, որուն հետեւանքով մեր գաղթականները աստիճանաբար պիտի մտնէին իրենց հայրենի երկիրը։

Այդ ծրագիրները բաւականաչափ մշակուած էին 1920 թ. գարնան։ Բայց անոնց գործադրութիւնը կը ձգձգուէր Փարիզէն եւ Լոնտոնէն սպասուած կարգադրութեան բացակայութեան պատճառով։ Երեւանի մէջ պարզ կը զգայինք, որ մեր առջեւ կանգնած են հրատապ հարցեր — զինուորական ուժի կազմակերպութեան, Թուրքերու հեռացման եւ գաղթականներու վերահաստատման վերաբերմամբ։ Մենք կը դիմէինք Դաշնակիցներու է՛ւ զրաւոր կերպով է՛ւ բերանացի հէնց այդ խնդիրներով. եւ իրրեւ բազմաթիւ այդպիսի դիմումներու նմոյշ ես կը բերեմ այն յուշագիրը, որ տրուեցաւ Ֆրանսական ներկայացուցիչ կապիտան Պուատեվարին Ֆրանսական կառավարութեան ուղարկելու համար։

Երեւան, 6 Մարտի 1919
Թիւ 470

Հ. Հ. Արտաքին Գործերի նախարարութիւն.

Ցուշագիր՝ տրուած կապ. Պուատեվարին, Ֆրանսական զինուորական միսիայի ներկայացուցիչին Երեւանում, Ֆրանսական կառավարութեանը ներկայացնելու համար։

«1. Անհրաժեշտ է արագ կարգադրութիւններով եւ եռանդուն միջոցներով հեռացնել հայկական հողամասերից բրբական զինուորներին եւ սպաներին, որոնք դեռ եւս գտնւում են այնտեղ։ Մինչեւ այժմ օսմանեան զօրացրումը չի իրագործուել Հայաստանում, եւ մեծաքանակ զինուած խմբեր թուրք սպաների ղեկավարութեամբ գտնւում են Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Կարսի, Արտահանի, Նախիջեւանի շրջաններում՝ հասնելով մինչեւ Էրզրում, Երզնկա, Ալաշկերտ, Բիթլիս, Վան։

«2. Բանալ Հայաստանի նաւահարիները եւ այնտեղ հաստատել կանոնաւոր հաղորդակցութիւններ, գլխաւորապէս Տրապիզոնի, Էրզրումի–Երզնկայի, Կարսի–Ալեքսանդրապոլի–Էրզրումի, Իգդիր–Բայազէտի եւ Վանի միջեւ։ Այս նպատակով պէտք է կարգի բերել նաւահարիները, կամուրջները, նրանց վրայ զինուորական պահապաններ նշանակել, ձեռք բերել տեղափոխութեան միջոցներ (օտոմօբիլներ)։

«3. Կազմակերպել հայկական զինուած ուժ Հայաստանում, նրան միացնել այն զօրաբաժինները, որոնք գտնւում են Հայաստանի սահմաններից դուրս, դնել այդ զօրքերը ֆրանսական սպաների հրամանատարութեան տակ եւ նրանց համար հայթայթել ռազմամթերք, հագուստ եւ բոլոր զինուորական անհրաժեշտ միջոցները, ինչպէս եւ պաշարեղէնը։

«Ապագայ Հայաստանի կազմակերպութիւնը անհնարին է առանց այս երեք հիմնական խնդիրների լուծման։

«Բացի դրանցից, իրրեւ անյետաձգելի խնդիր, կազմակերպել, որքան հնար է շուտով, հայ գաղթականների վերադարձը, որպէսզի կարելի լինի արագութեամբ վերականգնել տնտեսական կեանքը։

«Աչքի առաջ ունենալով, որ այն շրջանները, ուր պէտք է ուղարկուին գաղթականները, բոլորովին աւերուած են, պէտք է անհրաժեշտ միջոցների ձեռնարկել հետեւեալ հարցերի լուծման համար. ա) մատակարարումը, բ) բանդուած տների եւ աւերուած գիւղերի վերականգնում եւ վերաշինութիւն տեխնիկական տեսակէտից (երկրագործական մեքենաներ, արհեստների գործիքներ եւայլն). գ) առողջապահական միջոցների կազմակերպութիւն»։

Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

*
* *

Նոյնանման յուշագրերով Հայաստանի կառավարութիւնը դիմեր է իր պատուիրակութեան միջոցով Փարիզի վեհաժողովին։ Պատ-

ուիրակութեան գործերու մէջ կարելի է դանել բազմաթիւ յուշագրեր նման բովանդակութեամբ, բայց ամբողջ դժբախտութիւնն այն էր, որ մեծ պետութիւնները 1919 թ. եւ 1920 թ. մէկ մասի ընթացքին ամբողջապէս զբաղուած էին գերմանական հարցով, եւ այդ միջոցին Թուրքերն ու բոլշեւիկները կարողացան կազմակերպել բանակ ու կազմել ծրագիրները, որոնց նպատակակէտն էր Կովկասեան Հանրապետութիւններու վերացումը: Եւ երբ հերթը հասաւ Թուրքիոյ հետ կնքուելիք դաշնագրին ու Հայկական Հարցին, Փարիզի վհատժողովն արդէն կորսնցուցեր էր իր հեղինակութիւնն ու համբաւը:

Այսօր հետ մնաժամանակ կ'իյնար անոր հեղինակութիւնը նաեւ Կովկասի մէջ, ուր, ինչպէս եւ ամէն տեղ, նախ եւ առաջ կը դնահատուի ուժը: Այս տեսակէտէն չատ բնորոշ է միջադէպ մը, որ ինձի պատմած է գօր. Պիչը.—

Անգլիական կառավարութիւնը անոր յանձնարարեր էր երթալ պարսկական Աթրպէյճան, անցնիլ Խոյ, Սալմաստ եւ տեսնել քրտական ցեղերն ու յայտնի քրտական ցեղապետ Սմկոն: Երբ գօր. Պիչ կ'անցնի Թաւրիզի վրայով, այնտեղի նահանգապետը կը խնդրէ իրմէ ազդել Սմկոյի վրայ, որպէսզի ան ընդունի պարսկական իշխանութիւնը: Գօր. Պիչ կը խոստանայ խօսիլ Սմկոյի հետ եւ համոզել զայն ենթարկուելու նահանգապետին: Երբ գօր. Պիչ խօսք կը բանայ այդ մասին, Սմկոն կը պատասխանէ.

«Ձեմ հասկնար մէկ բան. ի՞նչ կը նշանակէ նահանգապետ: Ինչո՞ւ ան չի ձերբակալեր զիս: Ձէ՞ որ ես իրեն չեմ հպատակիր եւ ան պարտաւոր է զիս ձերբակալել: Իսկ եթէ ան զիս չի կրնար ձերբակալել, ուրեմն ուժ չունի, եւ այն ժամանակ ա՛լ ինչ նահանգապետ է եւ ինչո՞ւ պէտք է հպատակիմ իրեն»:

Խօսակցութիւնը տեղի է ունեցեր երեկոյեան. իսկ առաւօտեան Սմկոն ցոյց է տուեր գօր. Պիչի իր զօրքը՝ 800 գինուած ձիաւորներ: Եւ գօր. Պիչ հասկցեր էր Սմկոյի պատճառաբանութիւնը:

Երբ ես հարցուցի գօր. Պիչին, թէ ինք ի՞նչ էր պատասխանած Սմկոյին, ան ըսաւ, որ անոր պատճառաբանութիւնը զաեր էր հիմնաւոր եւ ընծայեր էր անոր 800 անգլիական ոսկի:

Սկիզբները, 1918 եւ 1919 թ., Թուրքերը կը զգային այդ ուժը յանձին անգլիական զօրքերու, իսկ 1920 թ. Անգլիացիները սկսան հեռանալ Կովկասէն, եւ միայն զատարկ հրամաններն ու սպառնալիքները գաղթեցան ազդեցութիւն գործելէ: Սկսաւ Անգլիոյ ազդեցութեան անկումը: Ինչո՞ւ հետացան անգլիական զօրքերը: Ես չգիտեմ ուրիշ բացատրութիւն, քան խաղաղասիրական հոսանքի ծաւալը Անգլիոյ մէջ, բանուորական շարժման ուժեղանալը, որ կը պահանջէր զօրացրում եւ պինուորական ծախքերու կրճատում:

Երբ Անգլիոյ մէջ վճռուեցաւ Կովկասը զատարկելու հարցը, մենք ամէն միջոց ձեռք առինք, որպէսզի Հայաստանի մէջ ժամանակ մը եւս մնան անգլիական զօրքերը, բայց չյաջողեցանք որեւէ լուրջ արդիւնքի հասնիլ:

Հարց էր բարձրացած 40·000 իտալական զօրքեր ուղարկելու մասին: Ես առաջարկութիւն ատացայ բնակարաններ պատրաստելու 8000 իտալական զօրքերու համար Հայաստանի մէջ. բայց այդ զօրքերը չեկան: Ինչպէս յետոյ իմացանք, պատճառները նոյնն էին: Իտալիոյ մէջ բանուորները կը հրաժարէին բեռնաւորել ղացող չոգենաւերը բեռցնել: Սկսուեր էին բողոքի գործադուլներ. Հիւսիսային Իտալիոյ մէջ կ'ուժեղանար բոլշեւիզմը: Այսպէս փոխուեցաւ զօրքեր ուղարկելու կարգադրութիւնը, եւ Հայաստանը մերկացաւ զաշնակից զօրքերէն:

Իտալիան, առհասարակ, աւելի կը հետաքրքրուէր Վրաստանով, քան Հայաստանով՝ դանելով հոն իրեն համար հարկաւոր անասունը, քարածուխը եւ մանկանէզը: Ծերակուտական Կոնտիի խոստումներ այդ մասին ինձ բացատրեց: Հայաստանի մէջ չկային մեծ հարստութիւններ, որոնք կարողանային դրաւել Իտալիոյ եւ ուրիշ եւրոպական երկիրներու դրամատիրական շրջանակները:

Ֆրանսական պինուորական զործիչները՝ գնդ. Շարթինի եւ կապ. Պուատեւար անձնապէս միշտ կողմնակից էին փետերաբիւ սկզբունքի եւ միշտ կը համոզէին մեզ պահպանել, որքան հնար է, սերտ կապ Թուրաստանի հետ: Ֆրանսայի քաղաքացիական զործակալները նոյնպէս կը բաժնէին այդ կարծիքները. այստեղ կ'արտայայտուէր Ֆրանսայի ձգտումը՝ տեսնել հզօր Թուրաստան, իբրեւ զաշնակից՝ Գերմանիոյ դէմ: Անկախ Կովկասի զաղափարը զանոնք չէր ոգեւորեր: Կովկասի անջատման մէջ անոնք կը տեսնէին Թուրաստանի Թուլացումը եւ անկեղծօրէն հաւատացած էին, որ Արեւելքի փոքր ազգերը կարիք ունէին պաշտպանութեան՝ մեծ ազգերու կողմէ:

Այդ պատճառով Ֆրանսական քաղաքականութիւնը անդոյն էր եւ ոչ-զործօն:

***

Փոքր պետութիւններէն Հայաստանի հետ յարաբերութիւններ ունէին Ճունաստանը՝ Պոնտոսի խնդրի, զաղթականներու եւ կարմիր Լրջանի յոյն պիւզացիներու մասին: Այդ հարցերուն համար Երեւան էր եկեր մետրոպոլիտ Խրիսանֆը, որ բանակցութիւններ վարեց Հայաստանի կառավարութեան հետ՝ Հայաստանի եւ Պոնտոսի միջեւ համաձայնութիւն կայացնելու մասին: Բանակցութիւնները կատարուեցան Երեւանի մէջ եւ վերջացան համաձայնութեամբ, որու մէջ յետոյ մենք մտցուցինք լրացումներ ու վերջնական ձեւով համաձայնութիւնը խմբագրուեցաւ մետրոպոլիտ Խրիսանֆին ուղղուած իմ հետեւեալ նամակի մէջ.

Հ. Հ.
Մինիստր-նախագահ

17 Յունուար 1920 Թիֆլիս.

«Գերապատիւ տէր,

«Ի լրացումն իմ 10ից Յունուարի թիւ 173 գրութեան պատիւ ունիմ յայտնելու Ձեզ, որ աչքի առաջ ունենալով, որ Ձերդ գերապատուութեանը ներկայացրած գրութիւնը ենթակայ է եւ ընդունուել կառավարութեան եւ պարլամենտական շրջանների կողմից, ես իրաւունք չունեմ մտցնել նրա մէջ նոր փոփոխութիւններ եւ որեւէ լրացումներ առանց նոյն մարմինների լիազօրութեան, աչքի առաջ ունենալով նոյնպէս, որ ներկայումս այդ գրութեան նիւթ կազմող հարցերը Հայաստանի եւ Պոնտոսի պատուիրակութիւնների խորհրդակցութիւնների առարկայ են կազմում: Եւ չընկնելու համար հակասութեանց մէջ յիշեալ պատուիրակութիւնների հետ, ես, անհրաժեշտ եմ համարում ի լրացումն նախորդ գրութեան անել հետեւեալ յայտարարութիւնները.

«Պոնտոսը կազմելով Հայաստանի մի դաշնակից մասը՝ վայելում է կատարեալ ինքնավարութիւն իր ներքին գործերի մէջ, ունի իր տեղական պարլամենտը, եւ ունենալով բանակ միացած Հայաստանի Հանրապետութեան բանակի հետ մի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ, եւ ունենալով զինուորական նախարարութիւն, դրամական սիստեմ, արտաքին բաղաքականութիւն, փոստ եւ հեռագրական վարչութիւն, ցամաքային եւ ծովային հաղորդակցութեան նաւապարհներ — այդ բոլորը ընդհանուր եւ միացեալ Հայկական Հանրապետութեան հետ, ինչպէս եւ միեւնոյն պետական ֆինանսներ, բացի տեղական ֆինանսներից, ունի միայն պարլամենտ Հայաստանին եւ Պոնտոսին վերաբերեալ ընդհանուր խնդիրների լուծման համար:

«Մնամ ամենաանկեղծ յարգանքներով, Ձերդ գերազանցութիւն, Ձեր խոնարհ ծառայ, ԽՍԱՏԻՍԵԱՆ»:

Այս համաձայնութիւնը չիրագործուեցաւ, եւ Ծոյներու պատուիրակները յետոյ ամբողջ Պոնտոսը մաքրուեցաւ Ծոյներէն:

***

Ձեխո-Սլովաքիան ուղարկած էր Հայաստան տնտեսական պատուիրակութիւն: Ան հաստատեց կապեր, որոնք կը խոստանային փայլուն ապագայ:

Տոնի, Թերեկի, եւ Քուպանի կառավարութիւնները նոյնպէս ուղարկեցին առանձին պատուիրակութիւն Երեւան: Բայց ան ոչ մէկ քաղաքական հետեւանք ունեցաւ, ինչպէս եւ, առհասարակ, ոչ մէկ համաձայնութիւն կայացաւ Հ. Հ. կառավարութեան եւ ուրս կամաւորական բանակի միջեւ:

Միակ լուրջ պրութիւնը, որ ատացուեցաւ կամաւորական բանակի ներկայացուցչէն Երեւանի մէջ, գնդ. Զեննիքիչէն, այդ՝ պաշտօնական հաղորդագրութիւնն էր, թէ զօր. Դենիկինը de facto կը ճանչնայ Հայաստանի, ինչպէս եւ Վրաստանի եւ Ադրբէջանի անկախութիւնը:

Երկրորդ քայլը զօր. Դենիկինի կողմէ եղաւ հայկական բանակի համար մէկ միլիոն փամփուշտ առաջարկելը, բայց ատոնք մնացին ճանապարհին, Սրիմէն դէպի Պոլիս տեղափոխութեան միջոցին անհետացան եւ այնպէս ալ չհասան Հայաստան: Ոչ մէկ ուրիշ յարաբերութիւն Հայաստանը ուրս կամաւորական բանակի հետ չունեցաւ: Այդ եւս կը պնդեմ անվերապահօրէն:

Միացեալ Նահանգները Հայաստանի մէջ իսկապէս քաղաքական դործօն դեր չկատարեցին, բայց կրնային վճռական դեր խաղալ, եթէ իրագործուէր Ուիլսընի դաղափարը Ամերիկայի կողմէն Հայաստանի Մանդատը ընդունելու մասին: Սակայն այդ դաղափարը հետեւանքի չտուաւ Ամերիկայի մէջ եւ Ամերիկայի դերը այնպէս ալ մնաց զուտ մարդասիրական: Բայց մանդատի խնդրի ուսումնասիրութեան համար Հայաստան եւ Թուրքիա ուղարկուեցաւ յատուկ յանձնախումբ մը զօր. Հարբորտի նախագահութեամբ: Այդ յանձ-

նախատրը անցաւ ամբողջ Թուրքիայով, եղաւ Սվազ, Էրզրում, Սարիղամիշ, Կարս, Երեւան, Թիֆլիս, Բաթում եւ ապա վերադարձաւ Ամերիկա: Սվազի մէջ զօր. Հարբորթը տեսաւ Մուսթաֆա Քեմալը, խօսակցութիւն ունեցաւ կառավարութեան նախագահ Բէուֆ Բէյի հետ, պարզեց անոնց տեսակէտները, եկաւ Կարս, այնտեղ տեսնուեցաւ նահանգապետ Ղորղանեանի հետ եւ 25 Սեպտեմբերին 1919 թ. հասաւ Երեւան:

Զօր. Հարբորթի առաքելութեան մասին մենք արդէն պիտի խօսինք փարիզէն մեր ստացած հետագրիններէն: Գիտէինք, որ անոր գլխաւոր գործն չէր բան է կախուած, եւ լրջօրէն կը պատրաստուէինք անոր յանձնախումբը ընդունելու համար:

Հարբորթի գալէն ամիս մը առաջ կառավարութեան հաղորդուած էր զայն հետագրգռող հարցերու ցուցակը, որոնց համար մենք կը պատրաստէինք չատ մանրամասն պատասխաններ: Շարք մը առանձին հարցեր յանձնուած էին մասնագէտներուն գրելու համար. մօտ 25,000 ռուբլի ծախսուեցաւ միայն իբր վարձատրութիւն գրողներուն. մօտ 40 մարդ կ'աշխատէր երկու ամիս: Ստացուեցան չատ ընդարձակ եւ թանկագին նիւթեր: Պատասխանները կ'ընդգրկէին Հայաստանի պատմութիւնը, քաղաքականութիւնը, տնտեսութիւնը, անոր հարեւաններու վիճակը, ժողովուրդի, կառավարութեան, եկեղեցիի, արդիւնաբերութեան գրութիւնը, մէկ խօսքով տեղեկութիւններու այն ամբողջ ծաւալը, որոնց հիման վրայ կարելի է դաղափար կազմել ժողովուրդի մը եւ պետութեան մը մասին:

Երեւանի մէջ զօր. Հարբորթը ընդունուեցաւ մեծ չուքով: Ժամը 2ին իմ բնակարանը հաւաքուեցան բոլոր օտարազգի ներկայացուցիչները եւ ժամը 8ին, մենք զոյնք զօրավարը եւ անոր յանձնախումբը դիմաւորելու քաղաքի սահմանը, Հրազդանի կամուրջի մօտ: Այնտեղ պատրաստուած էր յաղթական կամար մը: Ճանապարհին կանգնած էին զօրքերը, որբերը եւ ժողովուրդի բազմութիւնը, որ բուռն խանդավառութեամբ դիմաւորեց Ամերիկացիները: Ազգային երգ, պատուոյ պահակախումբ, ոգեւորուած ողջոյններ, ծաղիկներ, — այս ամէնը տեսակ մը ազգային տրամադրութիւն կը ստեղծէին:

Հէնց նոյն երեկոյեան եւ երեք օր չարունակ մենք նիստեր ունեցանք: Յանձնախումբը կ'ուսումնասիրէր մանդատի խնդիրը: Պէտք է ըսել, որ Երեւան մտնելու նախօրեակին յանձնախումբը ճանապարհին Քիւրեաներու կողմէ ենթարկուեր էր հրացանաձգութեան. անոր սպաներէն մէկը թեթեւ կերպով վիրաւորուեր էր. իսկ ինքնաշարժը երեք տեղէն գնդակներ էր ընդուներ: Այս դէպքը պարզ ցոյց էր տուած զօր. Հարբորթին մեր հարեւաններու հոգեբանութիւնը:

Կառավարութիւնը առաջին օրն իսկ երեք ժամ խորհրդակցութիւն ունեցաւ զօր. Հարբորթի հետ: Ան ծանօթացաւ իւրաքանչիւր նախարարի կենսագրութեան, անոր կրթական պատրաստութեան, մէկ խօսքով՝ հետաքրքրուեցաւ բոլոր մանրամասնութիւններով: Նիստէն յետոյ կառավարութիւնը ճաշ տուաւ ի պատիւ զօրավարին եւ անոր ընծայակից խումբին:

Գործնական մասին դիմելով՝ պէտք է ըսեմ, թէ ինչքան կարելի էր հասկնալ, զօրավարը, որ ընդհանրապէս սառնասիրտ վերապահ եւ լռակեաց մարդ էր, արդէն այն ժամանակ այն համոզումներուն էր յանգած, որ եթէ Ամերիկան պիտի տանձնէ մանդատը, պէտք է ըլլայ ոչ միայն Հայաստանի, այլ ամբողջ Փոքր Ասիոյ եւ Անդրկովկասի վրայ, Ալիքսանտրէթէն սկսած մինչեւ Բաքու, այսինքն՝ Միջերկրականէն մինչեւ Կասպից ծով: Այդ եղրակացութեան էր յանգեր յանձնախումբը, նկատի առնելով հաղորդակցութեան ճանապարհները, գլխաւորապէս ծովային եւ տնտեսական պայմանները:

Ամերիկացիները չատ կը գրաղեցնէր այն հարցը, թէ ի՞նչպէս կապ պահպանել Հայաստանի հետ, Տարտանէլի փակուելու պարագային: Այդ պատճառով անոնք կը կարծէին, թէ պէտք է ամուր կերպով կանգնիլ Ալիքսանտրէթի մէջ եւ Տարտանէլի փակման պարագային երկաթուղիով անցնիլ մինչեւ Կովկաս: Ասոր համար կը ծրագրուէր երկաթուղային դիծ ամբողջ Փոքր Ասիոյ, Անատոլուի եւ Անդրկովկասի վրայով:

Միւս կողմէ, Ամերիկացիք կը կամենային մանդատի խնդիրը կապել վառելիքի, այսինքն՝ Բաքուի նաւթի խնդրի հետ: Անոնց կը թուէր, որ տնտեսական հայեցակէտէն Փոքր Ասիան եւ Անդրկովկասը կը ներկայացնեն ամբողջութիւն մը, որ հոգատար մանդատարի տեսակէտէն անկարելի է բաժնել, եւ ասոր համար Հարբորթի յանձնախումբը արտայայտուեցաւ յօդուտ միացեալ մանդատի:

Իր կատարած ուսումնասիրութիւններէն յետոյ, զօր. Հարբորթը դնաց Ամերիկա, եւ, ինչպէս յայտնի է, Ամերիկան սկզբունքով մերժեց մանդատը ընդունիլ: Այդ, ինչպէս եւ Հայաստանի սահմաններու խնդրի մէջ, նախագահ Ուիլսընի բարեացակամութիւնը իրական հետեւանքներ չունեցան:

Ի միջի այլոց պէտք է ըսեմ, որ զօր. Հարբորթը ինձ հետ միանակ մնալով իմ առանձնասենեակի մէջ, պատմեց, թէ ինձ ողջոյն է բերած Անդորայի կառավարութեան նախագահ Բէուֆ պէյէն, որուն

հետ ես ծանօթ էի դեռ Տրապիզոնի բանակցութիւններու ժամանակէն, եւ որ Ռէուֆ պէյը պատրաստ էր անմիջապէս բանակցութիւններու մէջ մտնել Եթեւանի կառավարութեան հետ: Զօր. Հարբորտ իր կողմէն խորհուրդ կու տար սկսիլ այդ բանակցութիւնները: Մենք այդ խորհուրդին չհետեւեցանք, հաւատացած ըլլալով, որ մեր խընդիրը պիտի լուծուի Փարիզի մէջ: Յամենայն դէպս, եթէ բանակցութիւններու մէջ ալ մտնէինք, հաւանօրէն զործնական եւ ցանկալի արդիւնքներ պիտի չստանայինք: Մենք մեր ամբողջ յոյսը դրած էինք Փարիզի վրայ:

Եթէ յիշատակենք նաեւ քաղաքական որոշ դերը, զոր կ'աշխատէր խաղալ պնդ. Հասկելը, Խաղաղութեան Վեհաժողովի լիազօր մատակարարման գործին մէջ, եւ անոր փոխանորդ պնդ. Ռէյը, կըբնանք սպառած համարել «Դաշնակիցներու» դերը Կովկասի եւ մասնաւորապէս Հայաստանի մէջ:

Բայց պնդ. Հասկելի դերը, հայ ժողովուրդին անունդ մատակարարելու, արբերը խնամելու, արհեստանոցներ բանալու գործին մէջ՝ իրօք հսկայական էր: Իրրեւ պետ ահագին ոչ-քաղաքական կազմակերպութեան մը, որուն ցանցը կը տարածուէր ամբողջ Հայաստանի մէջ եւ որը զեղեցիկ կերպով կ'ըմբռնէր իր գործը եւ անձամբ կը մանէր անոր բոլոր մանրամասնութեանց մէջ, Հասկելը իր անունը ոսկի տառերով գրած է հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան պահպանման գործին մէջ:

Ան բաժնած էր Հայաստանը մէկ քանի շրջաններու. ամէն մէկ շրջան ունէր իր կառավարիչը, կառավարիչը ունէր իր պահեստը, ուր կը մանէին պաշարեղէնը եւ հագուստը՝ Ալեքսանդրապոլի կեդրոնական պահեստէն:

Եւ մատակարարման գործի մեքենան պատյտ կու գար ամէն տեսակի ծանր դժուարութիւններու մէջ: Չկային բաւարար թիւով վագոններ եւ չոգեկառքեր՝ ապրանքներու տեղափոխութեան համար. չկային չինութիւններ՝ նոր որբեր ընդունելու համար. յաճախ պէտք կ'ըլլար ընտրութիւն ընել դպրոցներու եւ երախաններու ապաստաններու միջեւ: Կը պատահէր, որ ծառայողները կը բռնուէին դեղծումներու մէջ: Մէկ խօսքով գործը առաջ կը տարուէր մեծ դժուարութիւններով: Գաղթականները չէին ուզեր զրկուիլ իրենց բաժիններէն, երբեմն կ'աւելցնէին իրենց թիւը, կը սպառնային հաւուեաններուն, եւ հոդ կը ստեղծուէր բախումներու եւ անախորժութիւններու համար:

Շատ անգամ ինձ պատահեր է անձամբ միջամտել ընդհարում-

Դեղապես Հասկել

նեբուն: Եւ թնամատարութեան նախաբար բժ. Ա. Բաբալեանի եւ անոր օգնական բժ. Ց. Տէր Մինքայէլեանի հետ ամբողջ երեկոներով քններ ենք ցուցակները եւ որոշեր իսկական կարիքի չափը:

Աչխատանքի երկար ամիսներ, հարիւրաւոր աչխատողներ, մի-լիոնաւոր կերակրուածներ, հազարաւոր մահէն փրկուածներ, բազ-մաթիւ գինուորներ, որոնք իրենց քաղցը կը յագեցնէին ամերիկեան ալիւրով, ծախսուած տոլարներու միլիոններ — ահա Ամերիկացի-ներու մարդասիրական գործունէութեան իսկական պատկերը:

Եզրափակելով վերեւ բսուածները Կովկասի մէջ Դաշնակից-ներու գերի մասին, ես կրնամ ըսել՝ իմ անձնական տպաւորութիւն-ներու հիման վրայ, որ Դաշնակիցները, գլխաւորապէս Անգլիացի-ները, իրենց ժամանման սկիզբի չրջանին, միանգամայն անկեղծօրէն կը ցանկային ամրացնել և հաստատել նորակազմ հանրապետութիւն-ներու անկախութիւնը: Բայց անոնք չափազանց դանդաղ կը լուծէին հասունցող հարցերը: Անոնց պրսած էր չատ քիչ նախաձեռնութիւն եւ իրաւունք՝ ծագող հարցերը անմիջապէս վրայ վճռելու համար:

Այսպէսէն առաջ կու գար որոշ անվստահութիւն, անոնց ընդ-դունակութեան վրայ կեանքը կանոնաւորելու համար:

Միւս կողմէ, Փարիզի Վեհաժողովը չափազանց կ'ուչացնէր Թուրքիոյ խնդիրներով զբաղուիլը եւ քմահաճութիւններուն ժամանակ տուաւ ուժեղանալու համար: Իսկ յետոյ, երբ Թուրսաստանը վերջա-պէս իր ներքին քաղաքացիական կռիւները, Դաշնակիցները վախցան բարդութիւններէն եւ հետացան՝ բախտի բերմունքին ձգելով նորա-կազմ հանրապետութիւնները:

Այդ պատճառով Դաշնակիցներու մասին, առհասարակ, մեր ժողովուրդը սկսաւ մտածել եւ արտայայտուիլ մեծ դառնութեամբ: Եւ այդ զգացումը մնաց մինչեւ այսօր: Ինչպէս այդ կ'ըլլայ չատ յա-ճախ, համաշխարհային քաղաքականութեան գլխաւոր դիծերը կը սահմանէին զոհերու համար աննկատելի կերպով, եւ հարուածները երեւան կու գային կարծես թէ անակնկալ, բայց այդպէս կը թուէր միայն առաջին հայեացքէն:

Պատմական վերլուծութիւնէն պարզ կ'երեւայ, որ Դաշնակից-ները եկան Կովկաս ո՛չ թէ Կովկասեան ժողովուրդներու սիրոյն հա-մար եւ հետացան այնտեղէն, ո՛չ թէ թշնամութենէ դրդուած: Հա-չիւը բերաւ գանոնք մեզ մօտ. այդ հաչիւը չարդարացաւ, եւ անոնք հետացան՝ թողլով մեզ ամենադժուարին րոպէին, միանգամայն ան-օգնական եւ մինակ: Այդ եղաւ անոնց գերը:

ԺԱ. ԳԼՈՒԽ

1920 Թ. ԳԱՐՈՒՆԸ

ԵՒ ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Այսօր ալ ես այն կարծիքէն եմ, որ եթէ չըլլային սարսափելի եւ ողբերգական արտաքին պայմանները, եթէ չըլլային բոլշեւիկեան եւ քեմալական հարեւաններու ներկայութիւնը, իրենց աւերիչ հակումներով, Հայաստանը արագութեամբ պիտի ծաղկէր, ուժեղանար եւ ամրանար: Բայց, տարաբախտաբար, ճակատագիրը չէր թողուր զայն հանդիստ, զուրկն եւ նեղսկն կ'աշխատէին պայթեցնել:

1919 Թ. ամեռը անցաւ ապրուստական ներքին կացութիւնը բարւոքելու անընդհատ հոգերու մէջ: Եւ երբ սկսաւ 1920 Թուականը, մենք կը կարծէինք, որ դուրս կու գանք մեր դժուարութեան ամենադժուարին չրջանէն:

Տարին սկսաւ չատ ուրախալի տեղեկութեամբ: Յունուար 19ին Հայաստանը ճանչցուեր էր տէ ֆաքտօ՝ Փարիզի Վեհաժողովին կողմէ: Այդ մասին Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը ստացեր էր պաշտօնական հաղորդագրութիւն: Ինչպէս յայտնի է, Յունուար 12ին տէ ֆաքտօ ճանչցուեր էին Վրաստանը եւ Ատրպէյճանը, իսկ Հայաստանը ճանչցուեցաւ մէկ չարաթ յետոյ: Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի ճանաչումը փութացուցեր էին այն պատճառով, որ եւրոպական պետութիւնները կը ցանկային ամրացնել այդ պետութիւնները, բոլշեւիկներու դէմ մղուելիք հաւանական կռիւներու համար:

Այդ ճանաչման մասին մենք իմացանք Թիֆլիս։ Ճանաչման այդ ակտի մէջ Հայաստան անունը յիշուած չըլլալը շատ յուզեց մեզ։ Անմիջապէս այդ մասին գրեցի անգլիական դեսպան քոմիսար Ուորթրոպին, որը մեր դժգոհութեան մասին իսկոյն հեռագրեց լորտ Բըրզընին։ Հեռագրեցինք նաեւ մեր Պատուիրակութեան՝ Փարիզ։ Հետեւանքը եղաւ, նախ, մէկ չաբաթ յետոյ տեղի ունեցած Հայաստանի ճանաչումը տէ ֆաքտօ, եւ երկրորդ՝ Ուորթրոպի նամակը, որու մէջ Հայաստանի ճանաչման ուշացումը ան կը բացատրէր այն բանով, որ Դաշնակիցները կը ցանկան եղեր միաժամանակ ճանչնալ ռուսական եւ Թրքական Հայաստանը, իսկ այդ կապուած էր Դաշնակիցներու եւ Թուրքիոյ միջեւ կազմելիք յատուկ դաշնագրի մշակման հետ։

Հայաստանի տէ ֆաքտօ ճանաչման մասին իմացայ Երեւանի կայարանը, երբ Թիֆլիսէն Երեւան վերադառնալու առեն ընդառաջելու եկած էին կառավարութեան անդամները, օտար միսիաներու ներկայացուցիչները եւ մէկ զօրաբաժին՝ քաղաքապետ Շահխաթունի պլխաւորութեամբ։

Պաշտօնական դեկուցում ներկայացնելով՝ Շահխաթունին յայտնեց, որ այդ պլշիր հեռագիրը է առացուած Հայաստանի տէ ֆաքտօ ճանաչման մասին, եւ այդ լուրը քաղաքի մէջ առաջ է բերած անսահման ոգեւորութիւն եւ ուրախութիւն։

Ազգականներու եւ ցոյցերու մէջ ես եկայ իմ բնակարանը։ Մուտքին հաւաքուած ազգեր բռնեցին ինձ, բարձրացուցին և սկսան ճօճել օդին մէջ։ Ժողովուրդը երկար ժամանակ չէր հեռանար տանս առջեւէն։ Ես անմիջապէս հրաւիրեցի նախարարական խորհուրդի նիստ, քննելու համար ուրախալի տեղեկութեան առթիւ ըլլալիք հանդէսներու ծրագիրը։ Նշանակուեցաւ Խորհրդարանի հանդիսաւոր նիստ, զօրքերու զօրահանդէս եւ մաղթանք։

Բայց այդ ուրախալի անցքի հետ միաժամանակ կեանքը մեզի կու տար նաեւ խորապէս ցաւագին օրեր։

Նոյն Յունուարի վերջերուն կարսի նահանգի, Զարուշատի, Զըլտըրի եւ Ազրաթայի շրջաններու թաթարական ազգաբնակութիւնը, դուրսի զրգռումներու ազդեցութեան տակ, բացաբաձակ կերպով ըմբոստացաւ մեր իշխանութեան դէմ։ Պէտք եղաւ, ինչպէս պինուրականները կ'ըսեն, «պինուրական զրօսանք» կազմակերպել մեր հեղինակութիւնը ցուցադրելու համար։ Եւ ըմբոստացած թաթար ազգաբնակութիւնը հանդստացաւ։

Բայց ահա վրայ կը հասնէին ուրիշ կարգի անցքեր. մէկ կողմէ, Մարտին Զարթարդի հայ ազգաբնակութիւնը ապստամբեցաւ Ատրպէջանի իշխանութեան դէմ, իսկ միւս կողմէ, Մայիսին, Հայաստանի ներքը, զանազան կողմերը, բռնկեցաւ բոլշեւիկներու ապստամբութիւնը։

Այստեղ պէտք է յիշատակել, որ Ապրիլ 28ին բոլշեւիկները գրաւեցին Բաքուն եւ առանց որեւէ դիմադրութեան իրենց իշխանութիւնը տարածեցին ամբողջ Ատրպէջանի վրայ, որով Հայաստանի սահմանին վրայ երեւան եկաւ բոլշեւիկներու իշխանութիւն։

Եթէ աւելցնենք, որ ձմեռը, այսինքն՝ 1919 թ. Դեկտեմբերին թաթարները աւերեր էին Ազուլիսը, 25ին այնտեղ տեղի էր ունեցեր կատարած, մասնակցութեամբ թուրք սպաներու եւ պինուրներու ու տեղական ազգաբնակութեան, որ առաջ էր բերած զազթականներու նոր հոսանք Գողթանէն եւ յարաբերութիւններու ուժեղ լարումը Հայերու եւ մահմետականներու միջեւ Հայաստանի միւս մասերուն մէջ — միանգամայն հասկնալի կը դառնայ մտքերու այն յուզումնալից վիճակը, որ հող պատրաստեց բոլշեւիկներու կողմէ եկող նոր պրոպագանդին։

Ինչպէս արդէն յաճախ ըսեր եմ, Զարթարդի խնդիրը ուղղակի կը թունաւորէր Հայաստանի եւ Ատրպէջանի փոխյարաբերութիւնները։ 1919 թ. Դեկտեմբեր 25ին Սուլթանովը գրաւեց Զարթարդը՝ առանց հաշուի առնելու տեղական ներկայացուցչական ժողովի կամքը, եւ ատով զրգռեց Զարթարդի հայերը։ Հաշտութիւն հաստատելու նպատակով եւ պայմանաւորուելու Ատրպէջանի կառավարութեան նախագահ Ուսուպեկովի հետ հանդիպիլ Թիֆլիս եւ իրաւախոհութեան մը գալ։ Նոյեմբեր 23ին մենք կազմեցինք «համաձայնագիրը», որ կը նախատեսէր միջին լուծում մը։ Միաժամանակ ես դիմեցի Փարիզի Պատուիրակութեան՝ խնդրելով պնդել Զարթարդի հարցի չուտափոյթ լուծման վրայ Վերհաժողովի կողմէն։

Փարիզէն մենք կը սպասէինք յուսադրիչ տեղեկութիւններ։ Բայց կեանքը չէր սպասեր։ Երեւանի մէջ գտնուող Զարթարդցիք չէին կրնար տանիլ Ատրպէջանի բռնութիւնները Զարթարդի մէջ ու բազմի միտինգներ կը կազմակերպէին։ Երեւանի եւ Շուշիի միջեւ սկսան աւերժուիլ անհետեւոյթ թելեր։

Հայաստանի կառավարութիւնը հաւանութիւն չէր տար Զարթարդի գինուած ապստամբութեան, բայց կառավարութենէն դուրս գտնուած ուժերը կազմակերպեցին ապստամբութիւն Զարթարդի մէջ, Շուշիի պարիսպներուն տակ եւ լեռները։

Իմ կառավարութիւնը՝ նախատեսելով, որ ժողովրդական

զգացումները կրնան բռնկիլ եւ չափազանց ծանր հետեւանքներ առաջ բերել՝ Զանգեզուրի իշխանութիւններուն ուղղած առանձին հեռագրով կը զգուշացնէր Ղարաբաղի ապստամբութեան վտանգէն:

Հակառակ ասոր՝ Մարտ 22ին Պայրամի նախօրեակին, Շուշիի պարիսպներուն տակ բռնկեցաւ ապստամբութիւնը, որ չուտով տարածուեցաւ Շուշիի վրայոցները: Երկուսաեք եղան առաջին զոհերը: Սկիզբի յաջողութիւնները Հայերու կողմն էին:

Մարտ 28ին Ատրպէյճանի արտաքին գործերու նախարարը ուղարկեց բողոքի նամակ մը: Ես պատասխանեցի չհշտելով, որ իմ կառավարութիւնը որեւէ մասնակցութիւն չունի ապստամբութեան մէջ:

Վախնալով կարսի մահմեդականներու բռնկումէն՝ ես հեռագրեցի այնտեղ եւ պատասխան առացայ, որ անոնք հանդիստ կը մնան:

Հայերը կը դիմադրէին Ակներանի մէջ, բայց մնալով առանց փամփուշտի՝ ինկեր էին անհատապար կռուի մէջ: Դալի–Ղազարը հերոսաբար ինկաւ Ակներանի պաշտպանութեան ժամանակ: Ատրպէյճանի զօրքերը մտան Շուշի: Քաղաքը կրակի զոհ դնաց, եւ ահագին թուով ժողովուրդ ենթարկուեցաւ կոտորածի:

Ղարաբաղը կ'ապրէր սարսափելի օրեր: Ապստամբութիւնը ճախողեցաւ. սկսան ճնշումները: Ապրիլ 6ին զէրպոյն քամխարներ՝ ազ Մարտէլ, Գարբա եւ Ուորտրոպ (ֆրանսական, իտալական եւ անգլիական) ուղարկեցին յանձնաժողով Շուշի եւ հրաւիրեցին խաղաղութեան խորհրդաժողով Թիֆլիսի մէջ: Ապրիլ 13ին Շուշի գնաց պատուիրակութիւն: Ապրիլ 6ին Ռան–Ռոյակին ինձ կը գանգատէր, որ Հայերը յարձակեր են Ղազախի գաւառի գիւղերու վրայ: Ղարաբաղի դէպքերուն առիթով մենք բողոք յայտնեցինք Փարիզի մէջ:

Վերջապէս, Ապրիլ 11ին Թիֆլիս դադարեցաւ անդրկովկասեան խորհրդաժողովը: Եւ 13ին առաջարկեցաւ արձանագրութիւն՝ բոլոր վէճերը խաղաղութեամբ լուծելու համաձայնութեան մասին:

Ի հարկէ, վերոյիշեալ դէպքերը կը յուզէին միտքերը եւ կը խանգարէին կեանքի կանոնաւոր ընթացքը: Գաղափար կազմելու համար մօտաւորապէս այն տարածքութեան մասին, որ կը տիրէր այն ժամանակ, ես կը բերեմ մի քանի քաղուածքներ այն ընդարձակ նամակէն, զոր, իբրեւ Հայաստանի կառավարութեան նախագահ, 1920 թ. Փետրուար 6ին ուղարկեցի Փարիզ Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանին:

«Մենք ապրում ենք սպասելով լուրերի Փարիզից: Մեր դրութեան հիմնական կարիքները շարունակ միեւնոյն են՝ Թիւրքահայաստանի սահմանների որոշումը, մանդատի խնդրի կարգադրութիւնը, ռազմամթերքի ստացումը, Անտանտայի կողմից զօրքերի ուղարկելը: Այս հիմնական խնդիրների լուծումը պէտք է գայ Եւրոպայից: Այստեղ ներքին դրութիւնը շարունակում է լաւանալ· չկան այլեւս համառարակներ, չկայ սով· իշխանութիւնը ամրանում է· զօրքը կարգապահ, կառավարութեան հեղինակութիւնը անվիճելի է···

«Քաղաքականապէս մենք սահմանափակուած ենք Ռուսահայաստանով, այն սահմաններում, որ դուք գիտէք, առանց Շարուրի եւ Նախիջեւանի (միինչեւ Դաւալու): Զանգեզուրը մենք գրաւել ենք շատ ամուր կերպով· բայց Ղարաբաղը շարունակում է առայժմ գտնուել Ատրպէյճանի իշխանութեան տակ, մենք պահում ենք ամբողջ Կարսի նահանգը:

«Մեր հետագայքը կապուած է Թիւրքահայաստանի հարցի լուծման հետ: Գարնան մօտենալը մեզ համար հսկայական կարեւորութիւն ունի նրանով, որ դա բարձրացնում է Թիւրքահայերի իրենց հայրենիքը վերադառնալու հարցը:

«Այդ վերադարձի հետ կապուած են մի շարք վարչական եւ զինուորական հարցեր: Պէ՞տք է արդեօք պատրաստել այդ վերադարձը թէ ոչ: Ի՞նչ միջոցների պիտի ձեռնարկել: Պէ՞տք է արդեօք յոյս դնել Եւրոպայի օգնութեան վրայ: Այս հարցերի պատասխանը սպասում ենք Եւրոպայից, ձեզնից:

«Ի զուր մենք այդ փաստերի վրայ շարունակ հրաւիրեցինք անգլիական բարձր յանձնակատար Ուորտրոպի եւ բոլոր դաշնակից ներկայացուցիչների ուշադրութիւնը· դա ոչ մի արդիւնք չունեցաւ: Նրանք իրենք չգիտեն, թէ ի՞նչ խաղաքականութեան պէտք է հետեւեն: Ձուլեցնելով իրենց տրամաղրութեան տակ զինուորական ուժեր՝ նրանք վախենում են դժգոհութիւն յարուցանել Թաթարների մէջ: Հետեւանքը այն է, որ ոչ մի բան առաջ չի գնում:

«Նոյնիսկ մեր անկախութեան ճանաչումը Փարիզի Գերագոյն խորհրդի կողմից մեզ թւում է նրանց կողմից իբրեւ մի միջոց բոլշեւիզմի դէմ կռուելու համար: Այս միտքը մեզ թելադրում է այն պայմաններից, որոնց մէջ տեղի ունեցաւ այդ յայտարարութիւնը: Մենք տօնեցինք այդ հանդիսաւոր կերպով, բայց այդ տօնը թունաւորում էր Թիւրքահայաստանի դրութեամբ:

«Մենք շատ լաւ հասկանում ենք, որ դա կապուած է բրիա–

կան խնդրի լուծման հետ, բայց նրա ապագան անորոշ է··· Մենք տեղեակ ենք ֆռ դիմումների եւ աշխատանքների մասին, բայց լիազոյց ենք ապագայի վերաբերմամբ···

«Իրօք, մենք դադարել ենք որեւէ յոյս տածել Կիլիկիայի վերաբերմամբ, մանաւանդ այն օրերից ի վեր, երբ Միացեալ Նահանգները ձեռք քաշեցին որեւէ գործօն հաղաքականութիւնից, իսկ Ֆրանսիան ձգտում է գրաւել այն երկիրները, որ նրան տուել է փրանկոռուս համաձայնութիւնը··· Մենք շատ գոհ կը լինենք, եթէ մենք ստանանք վեց վիլայէթները Տրապիզոնի հետ···

«Մեր յարաբերութիւնները մեր հարեւանների հետ.—

«*Վրաստան*. Դեռ մեր հողային վէճերը չեն վերջացած, բայց մենք արդէն այն փաստի առաջ ենք, որ Ախալքալաքի գաւառը կ'անցնի վրաստանին, այն ինչ Բորչալուի գաւառում մենք նրանից կը բաժանուենք Լալուար–Հայրում գծով: Մենք դիտմամբ կը ձգենք այս բանակցութիւնները՝ առանց որ նրանք վնասեն մեր լաւ յարաբերութիւններին: Տրանզիտը միանգամայն գոհացուցիչ է, եւ ընդհանրապէս մենք ոչ մի անբաւականութիւն չունենք վրացիների հետ:

«*Ատրպէյճան*. Դրա հակառակ մեր յարաբերութիւնները Ատրպէյճանի հետ վրդովեցուցիչ են: Իրերի այդ դրութեան գլխաւոր պատճառները են — հողային վէճերը (Զարաբաղ, Զանգեզուր, Շարուր, Նազախ եւայլն) եւ Ատրպէյճանի կապերը Թիւրքերի հետ, մանաւանդ ներկայումս, երբ Թաթարները, բոլշեւիկները եւ Թիւրքերը համաձայնութեան են եկած, մի խօսքով, դա հին պատմութիւն է: Մենք գտնւում ենք բռնիւկական պատերազմի վիճակում, որը դեռ չի յայտարարուած, բայց տարուում է շարունակ եւ անընդհատ:

«Իմ հեռագիրներից ձեզ յայտնի են այդ պատերազմի առանձին դէպքերը եւ մանրամասնութիւնները: Ներքին հանգստութիւնը երկրին մէջ չի կարող գոյութիւն ունենալ այնքան ժամանակ, մինչեւ որ մեր գոյութեան այդ հիմնական խնդիրը արմատական կերպով չվճռուի: Ատրպէյճանը ուղղակի թունաւորում է մեր ամբողջ կեանքը, մանաւանդ այս րոպէին, որովհետեւ նա միացել է բոլշեւիկների (գլխաւորապէս իթթիհատ կուսակցութիւնը) եւ Թիւրքերի հետ:

«Երեւան մեզ մօտ եկան Տրապիզոնի մետրոպոլիտ Խրիստաֆը եւ յունական կառավարութեան ներկայացուցիչը: Նրանց հետ մենք ստորագրեցինք դրքեր, որոնք ուղարկուած են ձեզ ի գիտութիւն: Ընդհանուր առմամբ, նրանք ցանկանում էին *կոնֆլիբերասիոն* (երկու պետութիւնների, Հայաստան եւ Պոնտոս) այն ինչ մենք նրանց առաջարկեցինք պարզ իմֆեդերատիւն: Միեւնոյն ժամանակ մենք մեզ վերապահեցինք իրաւունք ձեզ հաղորդելու այս համաձայնութեան մասին:

«Պարիզում դուք կարող էք աւելի լաւ գնահատել ուժերի փոխյարաբերութիւնները Յոյների եւ Հայերի միջեւ եւ որոշել այն դիմումները, որ մենք պէտք է անենք նրանց: Նրանց հետ միասին մենք ուղարկեցինք վենիզելոսին, ձեր եւ Նուբար փաշային հեռագիրները մեր համաձայնութեան մասին եւ պահանջ՝ զէնք ուղարկելու եւ Տրապիզոն զօրք իջեցնելու՝ զինուորական արշաւանք անելու համար դէպի հարաւ, այն դէպքում, եթէ եւրոպական պետութիւնները մեզ չեն երաշխաւորի Թրքահայաստանը եւ Տրապիզոնի վիլայէթը: Անհրաժեշտ է, որ դուք տեսնէք վենիզելոսին եւ իմանաք հետեւանքների մասին:

«Ինչ վերաբերում է մեր ներքին քաղաքական կեանքին, նա անցնում է ընդհանուր առմամբ նորմալ եղանակով, առանց որեւէ շփումների: Կառավարութիւնը հաստատուած է, խորհրդարանի փրակցիան լաւ աշխատում է, խորհրդարանի նիստերը կանոնաւոր են: Ներկայումս օրակարգի խնդիրն է 1920 թ· նախահաշիւը: Հաշուեկշիռը լաւ չէ· տարեկան ծախքերը հասնում են մօտ մէկ միլիարդի, իսկ մուտքերը հազիւ 200–300 միլիոնի, այսինքն՝ մի բանի անգամ ցած են ծախքերից: Կեանքը թանգ է· պաշտօնէութիւնը թանգ է նստում: Ամենահամեստ ռոճիկը, օրինակ, դռնապանի ռոճիկը 2000 ռուբլի է ամիսը, ամենաբարձր ռոճիկը, իմ ռոճիկը 8000 ռուբլի է եւ 4000 ռուբլի (ներկայացուցչական), ընդամէնը 12,000 ռուբլի, այսինքն՝ մօտ՝ 500 ֆրանկ: Մենք բոլորս էլ կերակրւում ենք շատ անբաւարար կերպով (միսը արժէ 50 ռ· ֆունտը, հացը՝ 30 ռ·, ձուկը՝ 100 ռ· եւայլն), բայց մենք դիմանում ենք: Բանակը դիմանում է: Ժողովուրդն էլ նոյնպէս: Բայց այս ձեւով երկար ապրել անկարելի է: Մենք բոլորս էլ սպասում ենք մի խոշոր փոխառութեան՝ մեր դրամին արժէքը բարձրացնելու համար: Ֆրանկը արժէ 25 ռուբլի մեր թղթադրամով: Հայկական թղթադրամը գնահատւում է 50 առ հարիւրով աւելի արժան, քան վրացականը եւ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատի բոնները:

«Հայաստանում ոչինչ չկայ գնելու համար: Շուկան գտնւում է Թիֆլիսում եւ Բաքւում, որտեղ մեր դրամը չի անցնում: Մեր հարստութեան աղբիւրներն են՝ բամպակը, աղը, փայտը, բայց կողքի ապահանքերը այս րոպէիս գտնւում են Թուրքերի ձեռքում· դուք պահանջում էք բամպակի առաքումը Եւրոպա: Ֆինանսների նախա-

բար Ս. Արարատեանը ձեզ գրում է այդ մասին մանրամասնօրէն: Այդ մասին ես չեմ խօսի:

«Ահա ընդհանուր գծերով մեր ներքին կեանքի պատկերը: Մենք չենք տեսնում մեր շուրջը նոր մարդիկ: Աշխատողները փիչ են... Ի՞նչ վերաբերում է Դաշնակիցների բարձր կոմիսար Հասբելին, նա լաւ է աշխատում տնտեսական տեսակէտից, բայց նա ոչ մի քաղաքական դեր չի խաղում: Նա դադարել է որեւէ մասնակցութիւնից կովկասի եւ Հայաստանի քաղաքականութեան մէջ: Գալով Ուորտրոպին, դժուար է նրան հասկանալ, ինչպէս առհասարակ Անգլիայի քաղաքականութիւնը. մերթ նրանք մեզ հետ են, մերթ Թաթարների հետ, մի օր նրանք մեզ համոզում են պաշտպանել Զանգեզուրը, հետեւեալ օրը նրանք մեզ սպառնալիքներ են ուղղում: Ֆրանսիայի, Իտալիոյ եւ այլ ներկայացուցիչները ոչ մի ազդեցութիւն չունեն:

«Այն բոլորից, ինչ որ ասացի, պէտք է եզրակացնել.

«1) Պէտք է, որ Գարիգի Գերազոյն խորհուրդը գործադրութեան դնի իր որոշումը՝ զինել եւ ուժեղացնել կովկասեան հանրապետութիւնների բանակները (թէեւ իրապէս մենք չենք կարող պատերազմ վարել բոլշեւիկների դէմ, եթէ նրանք կամենան գալ կովկասի վրայ, որովհետեւ ուժերը չափազանց անհաւասար կը լինէին):

«2) Պէտք է, որ Գերազոյն խորհուրդը ամէն հնարաւոր միջոցները գործ դնէ Ատրպէջանը բոլշեւիկներից եւ Թիւրքերից բաժանելու համար: Այս արդիւնքին կարելի է հասնել ճնշման եւ սպառնալիքների միջոցով եւ պահանջելով Բաքուից հեռացնել խալիլ փաշային: Նուրի փաշային եւ միւս Թիւրքերին, որոնք ազատ շրջում են Բաքուում եւ ստանում են բոլշեւիկներից միլիոններ:

«3) Շտապեցնել Միացեալ Հայաստանի անկախութեան հռչակումը եւ ճշտութեամբ որոշել նրա սահմանները Թիւրքիոյ հետ:

«4) Երաշխաւորել Թիւրքահայերի վերադարձը իրենց հայրենիքը. գարունը մօտենում է, ամէն ինչ կախուած է արտերի ցանքից:

«5) Մեզ մի փոխառութիւն տալ, որի շնորհիւ մեր դրամների արժէքը կը բարձրանայ:

«6) Ստանալ Ռուսաստանից Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների ճանաչումը:

«7) Ստիպել Ատրպէջանին, որ նա հրաժարուի Ղարաբաղից եւ Զանգեզուրից, որով վերջ կը տրուի մեր պատերազմական վիճակին:

«Ատրպէջանը արգիլել է ցարի եւ քարիւղի արտահանումը դէպի Հայաստան (քարիւղը այսօր արժէ փունտը 70 ռուբլի):

«Ահա մեր քաղաքական կեանքի առաջնակարգ այրող խնդիրները: Գարնան գալը մեզ մեծ վախեր է ներշնչում. ձիւնը կը հալուի, ճանապարհները կը բացուին, կը սկսուեն նոր յարձակումներ, նոր ահաւորժութիւններ: Անհրաժեշտ է, որ Դաշնակիցները կոտրեն բրեական մտայնութիւնը: Թիւրքերը չեն կարողանայ բարոյապէս այլեւս դիմադրել, հէնց որ նրանք իմանան թէ ինչ վիճակ է նրանց սպասում եւ որոնք են նրանց պետութեան սահմանները:

«Ահա այն բոլորը՝ ինչ որ ես ուզում էի գրել եւ ինչ որ կարող ես հաղորդել, ուր որ պէտք կը համարես:

«Պինդ սեղմում եմ ձեռքերդ:

Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ
Նախագահ Հայաստանի Հանրապետութեան

***

Այս նամակը ես գրած եմ ճիշդ 10 տարի առաջ: Այսօր կրկին անդամ կարդալով զայն՝ ես տեսակ մը յուզում կը զգամ: Այսօր ես դրեթէ ոչինչ պիտի ուզէի փոխել իմ այն ժամանակուայ մտքերու եւ ենթադրութիւններու մէջ: Այն բոլորը, ինչ որ ինձ այն ժամանակ կ'անհանդստացնէր, արդարացաւ, — քեմալականներու ուժեղացումը, բոլշեւիկներու առաջխաղացումը եւ զանոնք զինուորական ուժերով եւս մղելու անկարելիութիւնը եւ չփումները Ատրպէջանի հետ: Ահա թէ ուրտեղ էին մեր իսկական վտանգները: Եւ հէնց առանք ալ թափուեցան Հայաստանի գլխուն:

Պետութեան ներսը ամէն ինչ կ'ամբանար: Եւ եթէ այսօր մեր քննադատները կը մեղադրեն Հայաստանի այն ժամանակուայ ղեկավարները եւ քաղաքական գործիչները այն բանի մէջ, որ անոնք չկրցան պահել Հայաստանի անկախութիւնը, թող աչքի առջեւ բերեն

այն առարկայական պայմանները, որոնց մէջ կը գտնուէր Հայաստանի պետական կեանքը:

Միակ հարցը, որ ևս բացորոշ կերպով կը դնեմ իմ առջեւ, այս է, — հնարաւո՞ր էր արդեօք քեմալականներու եւ բոլշեւիկներու հետ համաձայնութիւն մը, որ ապահովէր Հայաստանի անվրդով գոյութիւնը, իրրեւ անկախ եւ ամբողջական պետութեան. կարելի՞ էր արդեօք ընտրել այդ ուժերէն մէկը՝ միւսը ևս մղելու համար:

Ես կը կարծեմ, որ Շանթի պատուիրակութեան Մոսկուա ուղարկուիլը եւ հետագայ բանակցութիւնները Լէդրանի հետ Թիֆլիսի եւ Երեւանի մէջ առին այն բոլորը ինչ որ կարելի էր առանալ բոլշեւիկներէն: Բայց չէ՞ որ այդ համաձայնութիւնները անկարող եղան կանգնեցնել բոլշեւիկներու ձգտումները՝ ձեռք մեկնել քեմալականներուն, եւրոպական պետութիւններու դէմ մէկ ընդհանուր ճակատ ստեղծելու համար: Ի՞նչը պէտք է գանոնք կանգնեցնէր: Սէ՞րը դէպի Հայերը: Համակրա՞նքը դէպի Հայաստանի ամբողջական կարգերը: Բայց չէ՞ որ այդ բոլորը ցնորքներ են, որոնք բոլշեւիկներու մտայնութեան հետ չվերլուծուն պէս օդը կը ցնդին. անոնք պատրաստ են իրենց գաղափարի յաղթանակի համար զոհել դասակարգ ու ժողովուրդ, ինչպէս այդ մասին պարզ կը յայտարարէին խօսակցութիւններու ժամանակ այն դէպքերու մէջ, երբ կարիք չկար քաղաքականութիւն ընել եւ փրկիչներու դեր խաղալ:

Միամիտները միայն չեն հաւնար այդ մինչեւ այսօր ալ: Վրաստանի օրինակը՝ առջեւ ապացոյց: Եթէ դեռ Աթրպէջանի մէջ կային բոլշեւիկեան օրիենտասիոնի տեսաբաններ, ինչպէս Հաջինսկի կամ տոքթոր Կարաբեղովը, որոնք տարուած էին բոլշեւիկ-քեմալական համերաշխութեամբ, չէ՞ որ Վրաստանը, որ ունէր տորպեդուած դաշնագիրը, ուղղակի ուժով դրաւուեցաւ եւ ենթարկուեցաւ խորհրդայնացման:

Իսկ համաձայնութի՞ւնը քեմալականներու հետ: Մենք չատ ենք խօսած անոնց մտայնութեան մասին. անոնք կ'ընդունէին Հայաստանը, թոյլ, նիհար, 20–30,000 քառակուսի քիլոմէթր տարածութեամբ, առանց նաւահանգիստի, չորս կողմէն սեղմուած: Բայց այնուամենայնիւ, հէնց ժամանակ չտալու համար եւ հնարաւոր դասակորութիւններու տեսակէտէն՝ Թուրք գործիչներու հետ խօսակցութիւնները իր ժամանակին կրնային օգտակար ըլլալ, եւ այդպիսի խօսակցութիւններու համար ոչ բոլոր հնարաւորութիւնները օգտագործուեցան:

Ես դիտմամբ կանգ առի այս նախնական խորհրդածութիւններու վրայ, որովհետեւ անոնց վրայ կը յենուէր բոլշեւիկեան զաղտնի պրոպականտը գօրքերու եւ ազգաբնակութեան մէջ: Միւս կողմէ՝ կը չարունակուէր մութ ագիտացիա Հայաստանի մահմետական ազգաբնակութեան մէջ:

Ցոյց տալու համար բազմաթիւ օրինակներէն մէկը, թէ ինչպէս ատրպէջանեան կառավարութիւնը ուղղակի ուժ կու տար Հայաստանի կառավարութեան չենթարկուող չրջանակները տարածուղ խռովութիւններուն, կը բերեմ յայտնի օրինակ մը, որ գործաւ դատական քննութեան առարկայ, որու մէջտեղ ես ալ դուրս եկայ իրրեւ վկայ:

Ապացուցուած էր, որ Աթրպէջանի ներկայացուցիչ Խան Թէկինսկի, Աթրպէջանի գրօշակի հովանիին տակ իր պաշտօնատան տարբեր ծառայողներու միջոցով ուղարկած էր ըմբոստացած չրջանը 200,000 ռուբլի: Ծառայողները ճանապարհը կորնդուցած էին եւ իննսած էին կառավարական պահակախումբի տունը: Հարցաքննութեան միջոցին անոնք տուած էին կասկածելի ու չփոթած ցուցմունքներ եւ վերջը խոստովանած էին, որ կը տանէին 200,000 ռուբլի բաժնելու համար Ջանդիբաստարի չրջանի ապստամբած գիւղացիներուն:

Միւս կողմէ հաստատուեցաւ, որ Աթրպէջանի կառավարութեան յատուկ սուրհանդակը տարած էր 5 միլիոն ռուբլի Շարուքի չրջանի ապստամբած գիւղացիներուն: Այսպէսով դուրսէն անուղղակի խռովութիւնը ոչ միայն կը յուղէր ազգաբնակութեան մըտքերը, այլ եւ կը ստեղծէր այնպիսի համոզմունք, որ ապստամբութեան պարագային անոնց համար ապահովուած էր արտաքին օգնութիւնը:

Մէկ կողմէ Թուրքիան 1920 թ. սկիզբը կ'ուղարկէր սպաներ եւ գինուորներ՝ չեթաներ կազմակերպելու համար, միւս կողմէ՝ Աթրպէջանը կ'ուղարկէր զրամ:

Հ. Հ. կառավարութիւնը ամէն օր կը ստանար իր խուզարկու մարմիններու միջոցով տեղեկութիւններ այս կամ այն չրջանի մէջ տեղի ունեցող պատրաստութիւններու մասին: Ջանդիբաստարի, երեւանին կից չրջանի մէջ, մահմետական գիւղացիները կը պատրաստէին խրամատներ, կը քանդէին հորեր, կը տեղատարէին գնդացիրներ: Եթէ Աթրպէջանը եւ Թուրքիան ուրիշ քաղաքականութեան հետեւէին, համաձակ կարելի է ըսել, որ այդ գիւղացիները կ'ըլլային Հայաստանի ամենաօրինապահ քաղաքացիները, ինչպէս օրինապահ քաղաքացիներ էին մահմետականները չատ ուրիշ չրջաննե-

րա մէջ, ուր համեմատաբար քիչ էր ապրած դուրսի քարոզչութիւնը:

Այս քարոզչութիւնը եւ մերթ մէկ, մերթ ուրիշ տեղ մը բռնկող ընկարզութիւնները կը յոդնեցնէին պինուորական մասերը, եւ հատարակական կարծիքը: Աւելին կ'ըսեմ. եղան դէպքեր ինքնապաշտպանութեան մեծ ճնշապարհի վրայ, յարձակումներ առանձին պիւղերու վրայ, դէպքեր, որոնք հատարակական կարծիքին կապմէ կ'ընդունէին իրրեւ ինքնապաշտպանութեան կամ նախապատրաստութեան միջոցներ:

Անհասկած, այդպիսի կարծիքները պէտք է վնասէին պետական հասկացողութեան, բայց կռուիլ այդ երեւոյթի դէմ վերոյիշեալ պայմաններու մէջ շատ դժուար էր: Շատերու դիտակցութեան մէջ բարձրագոյն պետական շահերը հրամայականօրէն կը պահանջէին ամէն գերդ ապահովել հաղորդակցութեան ապահովութիւնը մեծ ճնապարհներով, որոնք կը դանուէին մշտական սպառնալիքի տակ մահմետականներու կողմէ եւ որոնք կը բնակէին կարեւորագոյն կէտերու մօտ, ինչպէս, օրինակ, Ուլուխանլու կայարանը, Կարսի ու Ալէքսանդրապոլի միջեւ դանուած կայարանները, Դամալու եւ Արագածյանի մօտ եղած կայարանները:

Մեր կողմէ, Հայաստանի կատարեալ անկախութեան գաղափարը, իրրեւ առանձին պետութեան, Թուրքիոյ քաղաքականապէս անջատուած, համակ եւ դրաւչութիւն չէր դաներ այն շրջաններուն մէջ, որոնք Ֆեոերապոնի գաղափարը կը համարէին աւելի համապատասխան հայ ժողովուրդի չահերու տեսակէտէն:

Անոնք կը դանէին, որ հայ ժողովուրդը ընդունակ է անկախութեան գաղափարը միայն պատահական եւ անցողակի հանգամանքներու տակ, եւ որ այդ գաղափարը հայ ժողովուրդի հիմնական չահերէն չէ թելադրուած:

Այդ բոլոր կարծիքները կառավարութիւնը կը համարէր վնասակար եւ հակապետական եւ անոնց դէմ կը կռուէր իր ձեռքի տակ եղած բոլոր միջոցներով:

Շատերը չարամիտ եւ դրգռիչ նպատակներով դիտմամբ կը չփոթէին կառավարութիւն եւ կուսակցութիւն հասկացողութիւնները եւ կը ձգտէին ժողովուրդը հանել կառավարութեան եւ կուսակցութեան դէմ:

Այս առթիւ պէտք է ըսել, որ Դաշնակցութեան ապղեցիկ անդամները դրաղուած էին կեդրոնի պետական աշխատանքով. անոնք կամ մաեր էին կառավարութեան կազմի մէջ, կամ Յորհրդարանի

անդամներ էին, եւ այսպիսով դաւառը յաճախ զրկուած էր կուսակցութեան ակտիւոր դործիչներու հետ չփուելու բարիքէն: Եթէ ի նկատի առնենք այն պարագան, որ դործող ընտրական օրէնքի համաձայն Յորհրդարանի անդամները կ'ընտրուէին ո՛չ թէ առանձին չրջաններու մէջ, այլ ամբողջ Հայաստանի համար մէկ ընտրական ցուցակով, միանդամայն պարզ կ'ըլլայ, որ ապդարնակութիւնը չատ քիչ հաղորդակցութիւն ունէր իր ներկայացուցիչներուն հետ եւ քիչ կը տեսնէր ու կը լսէր զանոնք:

Այս բանին կը գիտակցէին նաեւ իրենք՝ Յորհրդարանի անդամները: 1920 թ., տեսնելով, որ ժողովուրդը կը հետաքրքրուի նաեւ իր վոքրիկ, աւելի տեղական նշանակութիւն ունեցող խնդիրներով, Յորհրդարանի անդամները բաժնեցին իրար մէջ Հայաստանի չրջանները եւ սկսան աւելի հետաքրքրուիլ այն խնդիրներով, որոնք կը դրաղեցնէին այդ չրջանները:

Ապդարնակութեան հետ չփուելու մեւս միջոցն էր՝ յաուկ խորհրդարանական յանձնախումբեր ուղարկելը կարեւորագոյն դէպքերուն՝ տեղւոյն վրայ քննութիւն կատարելու համար: Յանձնախումբերը կ'երթային չրջանները եւ կը ծանօթանային Հայաստանի քաղաքացիներու կարիքներուն եւ հայեացքներուն:

Առանձնապէս աչքի ընկող թերութիւններուն դէմ կռուելու համար ստեղծուեցաւ յաուկ դատարան՝ լայն իրաւասութիւններով:

Իր ներքին սխալներէն ու թերութիւններէն Հայաստանը ինքն ալ կ'ապատուէր ներքին միջոցներով: Բայց անոր թշնամիները քնացած չէին. առանք արտաքին թշնամիներն էին, որոնք Հայաստանի ներսը ունէին իրենց դործակալները: Անոնք կը քանդէին Հայաստանը, անոր անկախութիւնը, անոր ռամկավարական հիմնարկութիւնները:

Մեր դլխաւոր հարեւանները՝ բոլշեւիկները եւ քեմալականները կը դործէին Հայաստանի մէջ իրենց ներքին դործակալներուն միջոցով: Բոլշեւիկները աւելի ուժ կու տային իրենց պրոպագանդին՝ մեծ եւ ուժեղ Ռուսաստանի հետ միանալու գաղափարներով, իսկ քեմալականները կը յենուէին իրենց համակիր մահմետական տարրերու վրայ: Ներքին պայքարը սեռուեդ կը ստանար դուրսէն:

Այս էր իրերու իսկական դրութիւնը: Ես կ'ուզեմ իմ դիտողութիւններու հիման վրայ ընդդծել, թէ քայքայիչ աչխատանքը կը ծագէր ո՛չ թէ ներքին թերութիւններէն, անկարողութիւնէն կամ անխնամութիւնէն, այլ արտաքին ուժերէն, որոնք՝ ունենալով հանդերձ տարբեր նպատակներ եւ հիմունքներ՝ դէթ որոշ ժամանակ հետա-

ապրեցէք չահագրգռուած էին մնասելու Հայաստանին իր պատմական ճանապարհի վրայ: Ինձ չրջապատող քաղաքական գործիչներու մէջ կը գտնուէր տարբեր վերաբերմունք դէպի հակապետական տարրեր գէմ կռուելու մէջոցները. ոմանք կը պահանջէին դիմել խիստ մէջոցներու, բանտարկութիւններու եւ աքսորներու, միւսները կը գտնէին, որ այդ կարգի մէջոցներ պէտք է գործ դնել միայն գործօն պրոպագանդի պարագային: Իմ կառավարութիւնը աւելի հակուած էր երկրորդ տեսակէտի կողմը: Ոմանք կը գտնէին որ գինուորական նախարարը պէտք եղած չափով ուշադրութիւն չի դարձներ ռազմական կազմի վրայ: Կը յիշեմ, որ այդ հողի վրայ անգամ մը մեծ գժգոհութիւն բարձրացաւ, երբ ռազմներու խումբ մը խրախճանքէ յետոյ երգեց ուսական հին օրհներգը. «Ցէր, պահեա՛ գկայսրն»: Բայց պէտք է ըսել, որ բոլշեւիկեան տրամադրութիւններով համակուած գործիչներն արտաքուստ իրենց շատ կօրրեկտ կը պահէին եւ ոեւէիներ չէին տար բանտարկութեան համար: Ես կու տամ անոնց մէ մի քանիներուն անուններն որոս չատոնց կը ճանչնայի «Բազաքնեթու Միութեան» մէջ ունեցած աշխատանքներէն. օրինակ, ճարտարապետ Ալլահվերտեանը եւ ուսուցիչ Ղարիբջանեանը: Միւսները ես ճանչցայ առաջին անգամ Հայաստանի մէջ, ինչպէս կապիտան Մուռաչկինանը, Մռաւեանը:

Բնորոշ է մասնաւորապէս պրահապատ գնացքի պետ կապիտան Մուռաչկինանի հետ եղած դէպքը.

Կառավարութեան անդամները, առանձնապէս գնահատելով անոր եւ պրահապատ գնացքի միւս պետ Սիրունեանի ծառայութիւնները, հրաւիրեցին գանոնք ճաշի: Եւ գինուորական նախարարը շնորհակալութիւն յայտնեց անոնց՝ իրենց ծառայութեան համար: Ես նկերկայ էի այդ հրաւէրին եւ կը յիշեմ, թէ ինչպէս կապ. Մուռաչկինան փոխադարձ շնորհակալութիւն կը յայտնէր ուշադրութեան համար եւ յորդանքով կը վերաբերուէր իր պետերուն: Մինչեւ մէկ-երկու ամիս յետոյ իր պրահապատ գնացքի վրայ առաջին ապրատամբութեան դրօշը բարձրացուց կառավարութեան դէմ:

Բոլշեւիկեան կուսակցութիւնը, անշուշտ ունէր իր գաղտնի կազմակերպութիւնը, կը գործէր գինուորական մասերուն մէջ. մասնաւանդ Պետրոգրադի եւ Կարսի, այսինքն կառավարութեան անմիջական հսկողութենէն աւելի հեռու շրջաններու մէջ, հեռագրական պաշտօնեաներու եւ աշակերտութեան միջավայրը: Բոլշեւիկեան պրոպագանդի յաջողութեան կը ծառայէին օդնութեան խոստումը Թուրատտանի կողմէ, ահմաններու ապահովութիւն, խոստում

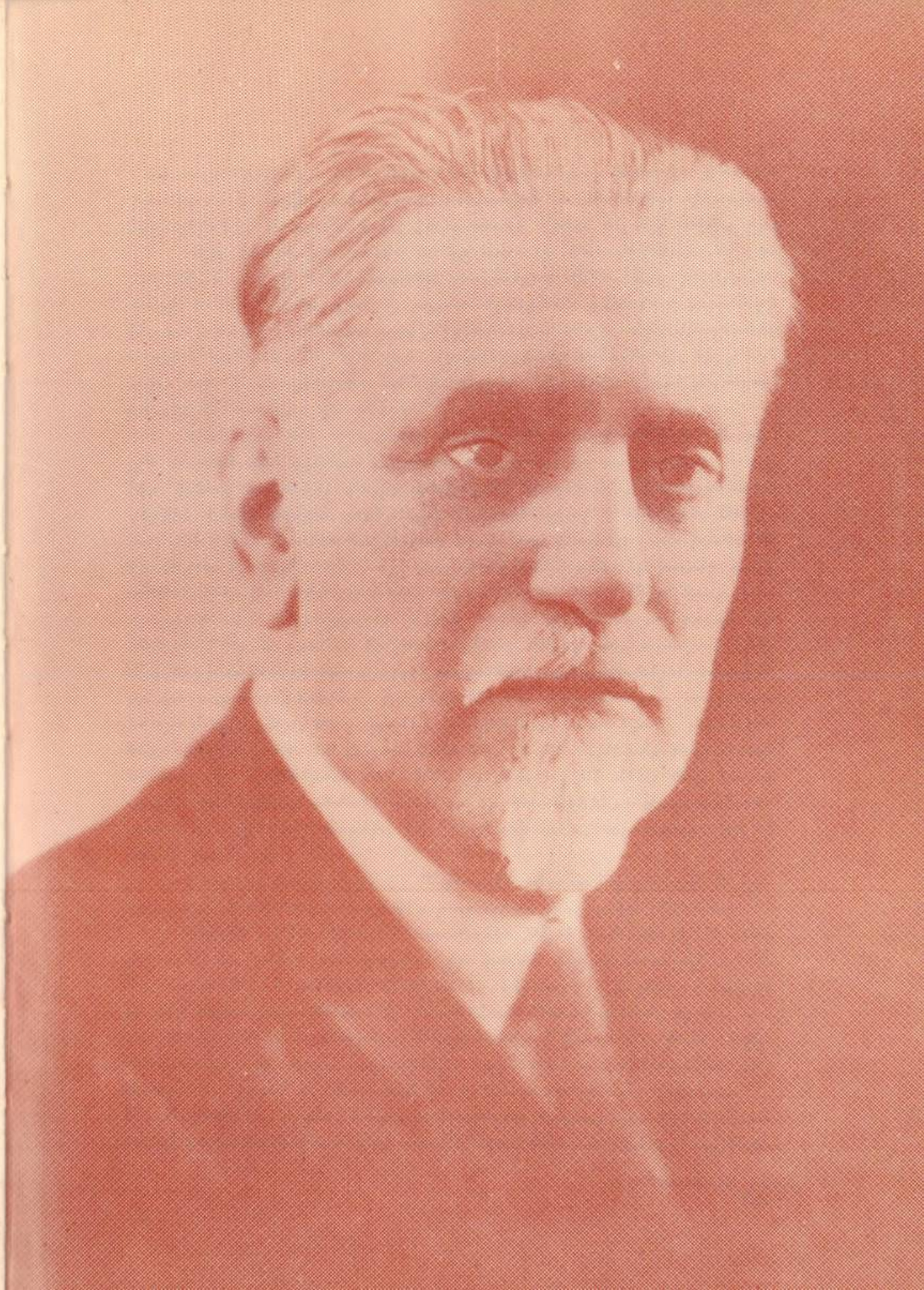

հայ եւ աննդական պիտոյքներ մատակարարելու, բանակը ցրուելու խոսուում, կեանքի աժանացում, մաքսային սահմաններու վերացում Ատրպէջանի, Վրաստանի եւ Հայաստանի միջեւ եւ այլ բարիքներ:

Այդ մասին կը գրուէր եւ կը խօսուէր Թուրքիոյ եւ քաղաքական բնոյթ կրող զազանի գրոյցներու մէջ: Այդ բոլորը եա առիթ ունեցայ կարդալու եւ ապատամբութեան գլխավոր կազիտան Մուսայէլեանի՝ բանակի սպայակոյտի պետ դօր. Հախվերդեանին ուղղած նամակի մէջ, դոր գօր. Հախվերդեանը սուացեր էր ճիշդ այն օրը, երբ Մուսայէլեանը իր գլուխաւոր գնացքին վրայ բարձրացուցեր էր կարմիր գրօշակը:

Սակայն, այդ դէպքերէն անմիջապէս առաջ 1920 թ. Ապրիլին Հայաստանի կեանքը կ'ընթանար խաղաղ, եւ արտաքուստ ոչ ոք չէր կրնար դուշակել գալիք անցքերը: Պետական չինարարութեան վերջին մշակութային գործը այդ չրջանին պէտք է համարել Սեւանայ լճի վրայ առաջին հայկական նաւը բաց թողնելը: Նաւի անունն էր «Աչտա Երկաթ»: Ես գացի այդ հանդէսին՝ բանակի բարձր պաշտօնեաներու եւ խորհրդարանի անդամներու հետ: Մեր նաւը կառուցուած էր Սեւանայ լճի ափին. անոր վրայ տեղաւորուած էր թնդանօթ մը եւ գրուած էր չոդեմբենայ: Մենք յատկացուցած էինք այդ նաւը ափերուն ծառայելու՝ ապրանքներ տեղափոխելու եւ ափերը պաշտպանելու համար: Նաւի կայմի վրայ բարձրացաւ հայկական եռագոյն դրօշակը, նաւը պահող պարանները կարուեցան, չինարանները վերցուեցան, եւ «Աչտա Երկաթ»ը թեթեւութեամբ խորասուզուեցաւ լճի ալիքներուն մէջ: Մեզ կը թուէր, թէ մենք հայ նաւատորմի նահապետի օծման հանդէսը կը կատարէինք: Արտասանուեցան չատ ոգեւորիչ ճառեր, եւ ընդհանրապէս տրամադրութիւնը խիստ բարձր էր:

Երկրորդ նաւը, այն է, Բաթումէն բերուած չոգեշարժ նաւակը, կարճ ժամանակէն նոյնպէս բաց պիտի թողնուէր լճի վրայ:

Ապրիլ ամիսն էր: Իմ առաջարկութեան համաձայն՝ կառավարութիւնը աւելի ուժեղացաւ՝ իր կազմի մէջ ընդունելով Հ. Ց. Դաշնակցութեան ամէնէն կարկառուն ներկայացուցիչները: Ապրիլի մէջ նախարարութեան մէջ մտան Համօ Օհանջանեան, իբրեւ արտաքին գործերու նախարար, Ռուբէն Տէր Մինասեան, իբրեւ ներքին նախարար, օգնական՝ գօր. Գուհ. Հախվերդեան, Ս. Վրացեան, իբրեւ աշխատանքի եւ երկրագործութեան նախարար եւ Ա. Ջամալեան, իբրեւ հաղորդակցութեան նախարար: Հաշուի առնելով կառավարութեան մէջ արդէն եղող միւս ականաւոր դաշնակ-

գական զարծիչները, պէտք է ըսեմ, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը առած էր կառավարութեան իր լուսապոյն ուժերը: Այդ կ'ուժեղացնէր կառավարութիւնը կեդրոնի մէջ, բայց կուսակցութիւնը կը պրկէր իր ամենաուժեղ մարդոցմէն զուտ կուսակցական աշխատանքի մէջ: Եւ կուսակցական աշխատանքի համար կը մնային երկրորդական ուժեր, որոնք, առկայն, նոյնպէս պրպտուած էին աւելի խորհրդարանական, քան կուսակցական աշխատանքով:

Տեղական գործիչները նոյնպէս՝ Հայաստանի զանազան վայրերու մէջ պրպտուած էին համայնական եւ քաղաքային հիմնարկութիւններու մէջ: Այդ բնական երեւոյթ էր, եթէ ի նկատի առնենք մասնագիտական ուժերու առկայութիւնը Հայաստանի մէջ: Ինքը կուսակցութիւնը, ցանկալով բարձրացնել իշխանութեան հեղինակութիւնը երկրին մէջ, որոշեր էր բոլոր ուժերը նաւթին պետական աշխատանքին:

Ապրիլի վերջը եւ անցուցի անհանգստութեան մէջ, որովհետեւ կը մօտենար Մայիս 1ը, երբ առաջին անգամ Հայաստանը պիտի կատարէր բանուորական միջազգային ծոնը: Մայիս 1ի նախօրեակին, Ապրիլ 30ի առաւօտը Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնական ներկայացուցիչը յայտնեց ինձ, որ աչքի առջեւ ունենալով բանուորական ծոնի բնոյթը՝ կուսակցութիւնը իր մարմիններու միջոցով կը վերցնէ իր վրայ արտաքին կարգապահութիւնը եւ ժողովրդական ցոյցերու դիակալութիւնը փողոցներու մէջ: Ես այդ յայտարարութիւնը ընդունեցի ի գիտութիւն, բայց այնուամենայնիւ հրաւիրեցի ինձ մօտ քաղաքապետ Պ. Ա. Շահխաթունին եւ յայտնեցի անոր, որ թէեւ կուսակցութիւնը իր վրայ կը վերցնէր ծօնակատարութեան վերահսկողութիւնը, բայց այդ չ'ազատեր իշխանութիւնները պատասխանատուութենէ կարգապահութեան համար, ուստի քաղաքի իշխանութիւնները պարտաւոր են աչալուրջ հետեւիլ այն բոլորին, ինչ որ տեղի է ունենալու փողոցներու մէջ: Նոյն օրը ինձ այցելեց ծօնակատարութեան կարգադրիչ յանձնախումբի նախագահ Աւալեանը եւ վստահեցուց, որ ամէն ինչ պիտի ընթանայ կանոնաւոր կարգապահութեամբ:

Նոյն մտքով հետապիրներ էին ուղարկուած գաւառական քաղաքները. այդ մասին հարկ եղած կարգադրութիւնը բրած էր եւ ներքին գործերու նախարարը:

Մայիս 1ին շատ վաղ առաւօտեան փողոցներու մէջ սկսաւ առանձին կենդանութիւն: Ժամը 8ին առաւօտեան իմ բնակարանը եկաւ քաղաքապետ Շահխաթունին, եւ զեկուցեց, թէ բոլշեւիկները

կարծես թէ իրենց ձեռքը կ'առնեն ծօնակատարութեան նախաձեռնութիւնը: Անոր ըսելով՝ առաջին բեռնատար ինքնաշարժը, որ պիտի բանար հանդիսաւոր ժողովրդական տողանցքը, զարդարուած էր Լենինի նկարով, խորհուրդներու մանդատով եւ մուրճով, եւ միայն երկրորդի վրայ էր դրուած ապագային վերածնութեան առհաւիրայ Քրիստափոր Միքայէլեանի պատկերը:

Պէտք է ըսել, որ ժողովրդական տողանցքի արտաքին կարգապահութիւնը յանձնուած էր արհեստակցական կոմմակերպութիւններու միութեան նախագահ՝ Աւալեանին, գաշնակցականի մը, որ շատով անցաւ բոլշեւիկներու կողմը:

Սահմանուած կարգի համաձայն չքերթը առաւօտեան ժամը 9ին պէտք է մօտենար Ղորհրդարանի շինութեան, որու պատչգամէն պէտք է արտասանուէին ճառեր. փողոցի մէջ տեղի պիտի ունենար միտինգ: Ղորհրդարանի առջեւ կանգնած էր փոքրիկ պինուորական մաս մը:

Լսելով դնդ. Շահխաթունեի դիտողութիւնը, անոր հետ միասին գացի Ղորհրդարան: Ղորհրդարանի առջեւ արդէն կար շատ մեծ բազմութիւն. ինքնաշարժները, թիւով վեց, արդէն միտինգի վայրն էին: Կ'արտասանուէին ճառեր: Ամբոխը կ'արտայայտէր իր զգացումները՝ նայած արտասանուող ճառերու բովանդակութեան: Ճառերը կ'արտասանուէին եւ Ղորհրդարանէն քիչ անդին փողոցի վրայ, — կ'արտասանուէին նաեւ Ղորհրդարանի պատչգամէն: Պատչգամին կից աննշակին մէջ կային կառավարութեան քանի մը անդամները, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկաւար գործիչները եւ վրացի յայտնի քաղաքական եւ յեղափոխական գործիչ Խախոր Ռամիշվիլին, որ եկեր էր Երեւան վրաց սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան անունէն ողջունելու հայ դեմոկրատիան:

Բոլշեւիկեան ոգիով արտասանուած ճառերը կ'ընդունուէին ժողովուրդի բազմութեան կողմէ սառն կերպով, իսկ փոքրիկ խմբակի մը, բաւ երեւոյթին, բոլշեւիկներու կողմէ՝ մեծ ոգեւորութեամբ: Արտակարգ եռանդով կը գործէր այդ փոքրաթիւ խումբը: Սուլոցներով կ'ընդունուէր իրեն համար անհամակրելի ճառերը եւ ամէնկիրօրէն կը ծափահարէին իրեցիններուը: Պատչգամէն կ'արտասանուէին ճառեր դեմոկրատիզմի եւ անկախութեան ոգիով: Գնդ. Շահխաթունի՝ չհամենալով, որ պինուորները լսեն բոլշեւիկեան ոգիով արտասանուող ճառերը, կառավարութեան թոյլտուութեամբ պինուորները տարաւ զօրանոցները:

Ընդհանուր առմամբ օրը անցաւ հանդիսաւ: Միտինգը եւ ճա-

ուժը կրճատուեցան, երեկոյեան ամբոխը խաղաղ կը դրօնուր գըլխաւոր փողոցին վրայ: Մեր ընդհանուր եւ, մասնաւորապէս, իմ անձնական կարծիքն այն էր, որ բոլշեւիկները Երեւանի մէջ ունէին հաւատարմակիցներու փոքրաթիւ խումբ: Բայց երեկոյեան անոնք ձուլուեցան ապստամբուած քաղաքացիներու ահռելի բազմութեան մէջ: Այդ կողմէն Երեւանը ոչ մէկ առանձին հարց չէր յարուցաներ:

Երեկոյեան դէմ, սակայն, չատ վատ տեղեկութիւններ ստացուեցան Ալեքսանդրապոլէն: Պարզուեցաւ որ այնտեղ դործը այնպիսի ընթացք էր ստացեր, որ բոլշեւիկեան կազմակերպութիւնը՝ չեհոներով իր դէմացը կանգնեցուն դործող վարչական ուժեր եւ գրեթէ անակնկալի բերումով գաչնակցականները՝ իր ձեռքն էր առեր ամբողջական իշխանութեան նախաձեռնութիւնը: Հետեւանքը եղեր էր այն, որ բոլշեւիկեան ճառախօսները միտինգի մէջ բացարձակօրէն պաշտպաներ էին իրենց նշանաբանները, կոչ էին բրեր դինուորական մասերուն զօրանոցներու առջեւ եւ մասնաւորապէս նախկին ռուսական Սեվէրսկի գունդի զօրանոցի առջեւ (ուր անպատրաստ էր առաջին հայկական հեծելազօրքի գունդը), առանց քաշուելու հեծելազօրքի բրիգատի հրամանատար զօր. Թաչատրեանի ներկայութենէն, որը առիթ քանի մը օր յետոյ ապաններեցաւ անյայտ մարդոց ձեռքով Ալեքսանդրապոլի փողոցներու մէջ:

Երբ ցուցարար բոլշեւիկները բարձրացուցեր էին կարմիր դրօշակը, զօրքերը տարեր էին զօրանոցները, իսկ միտինգի մէջ դտնուող ամբոխը բոլշեւիկեան դրդիչներու դեկավարութեամբ՝ ուղեւորուեր էր քաղաք (մի քանիկը տեղի ունեցեր էր քաղաքէն դուրս, այսպէս կոչուած, կազակներու պահակատեղին, զօրանոցներու մօտ), նեթա էր խուժեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան ակումբը, պատռեր էր պատերու վրայ կախուած պատկերները՝ օդտուելով այն բանէն, որ այդ միջոցին ակումբը ոչ ոք չէր եղած:

Այսպիսի դէպք հնարաւոր էր միմիայն օրուայ կարգադրիչներու անփութութեան եւ վարչութեան անզօրութեան շնորհիւ: Ո՛չ թէ ցուցարարներու ուժն էր ապղեցութիւն գործողը, այլ իշխանութիւններու անփութութիւնն էր անոնց հնարաւորութիւն տուեր համակապետական ճաթեր արտասանելու եւ անկարդութիւններ ընելու:

Հայաստանի միւս քաղաքներու մէջ մայիսեան ոճրը առաջ չբերաւ արեւէ միջադէպ, նախ՝ որովհետեւ ինքը Մայիս մէկի ոճրը նշանակութիւն ունէր միայն այնտեղ, ուր կային բանուորներ, այսինքն մեծ քաղաքներու մէջ, ինչպէս Երեւան եւ Ալեքսանդրապոլ, եւ

երկրորդ՝ որովհետեւ միւս վայրերուն մէջ ո՛չ մէկուն կողմէ չկային նշանակուած յատուկ ցոյցեր:

Մայիս 2ին, կառավարութեան մէջ հարց դրուեցաւ ներքին դործերու նախարարի առջեւ՝ Ալեքսանդրապոլի վարչութեան պաշտօնեաները պատասխանատուութեան ենթարկելու մասին՝ անփութութեան եւ անզօրութեան համար: Որոշում կայացաւ նաեւ բանտարկելու ամէնէն չատ իրենց դրդռիչ քարոզչութեամբը աչքի ինկած բոլշեւիկները եւ, առհասարակ, բոլշեւիկեան դործունէութեան վերաբերմամբ աւելի վճռական միջոցներու ձեռնարկել: Կառավարութիւնը իր կողմէ ուղարկեց Ալեքսանդրապոլ իր աչքի ինկող անդամները ակումբի մէջ տեղի ունեցած դէպքի մասին քննութիւն կատարելու համար:

Մայիս 3ը անցաւ հանդիստ, եւ կեանքը մտաւ իր սովորական ընթացքի մէջ: Մայիս 4ին գնդ. Հասկելը իր մօտ աշխատակիցներու հետ, բան երեւոյթին վախնալով բոլշեւիկեան չարժումներէն, ճամբարհուեցաւ Երեւանէն Ալեքսանդրապոլի վրայով դէպի Թիֆլիս: Անոր գնացքը դուրս եկաւ Երեւանէն առաւօտեան: Այդ ուղեւորութիւնը չդրաւեց ո՛չ օրի առանձին ուշադրութիւնը: Այնքան յաճախ կ'ներթեւ ու կը դառնար Երեւան, որ սովորական երեւոյթ էր դարձեր:

Երեկոյեան ժամը 9ի մօտ, ես իմ բնակարանն էի, երբ յատուկ յանձնարարութիւններու սպայ Համլիկ Թումանեանը դեկուցեց, որ գնդ. Հասկելը հեռագրով Ալեքսանդրապոլէն կը խնդրէ իմ յատուկ հրամանը Ալեքսանդրապոլի կայարանէն իր գնացքը ազատ թողնելու մասին, որովհետեւ իրեն անյայտ պատճառով այդ կայարանէն իր գնացքը չէին թոյ թողներ: Չհասկնալով խնդրի էութիւնը՝ կարգադրեցի հետախոսի մօտ կանչել կայարանի պետը եւ հարցուցի, թէ ինչո՞ւ կը պահեն Հասկելի գնացքը: Կայարանապետը պատասխանեց, որ կայարանի մէջ կը դտնուի պահեստային գնացքը կապիտան Մուսայէլեանի հրամանատարութեան տակ եւ կապիտանը ամբակոծելու սպառնալիքով հրամայեր է կայարանի բոլոր պաշտօնեաներուն ենթարկուիլ իրեն: Եւ աւելցուց, որ կապիտան Մուսայէլեանը հրամայեր է պահել Ամերիկացիներու գնացքը:

Այն ժամանակ ես կարգադրեցի հետախոսի մօտ կանչել կապիտան Մուսայէլեանը: Վերջինս մօտեցաւ հետախոսին եւ իմ հրամայական պահանջին՝ անմիջապէս ազատ թողուլ Ամերիկացիներու գնացքը եւ զալ Երեւան բացատրութիւններ տալու համար, պատասխանեց, որ նա «այլեւս չի ճանաչում Երեւանի կառավարութեան իշ-

խանութ-իւնը, եւ իրեն համար պարտաւորեցուցիչ է համարում կատարել միայն Ալեքսանդրապոլում կազմուած ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի հրամանները, որ երեւան չի գայ, իսկ Ամերիկացիները թաց կը թողնի անոնց հետ բանակցելէ ետքը»:

Ցետոյ պարզուեցաւ, որ ան Ամերիկացիներու դնացքը բաց էր թողած Թիֆլիս ուղեւորուելու համար միայն այն ժամանակ, երբ թօզաք էր առեր, որ անոնք իրենց մարզասիրական գործը կը շարունակեն նաեւ Հայաստանի մէջ խորհրդային իշխանութեան այնտեղ հաստատուելու պարագային:

Առանալով Մուսայէլեանի պատասխանը եւ տեսնելով, որ ան Ալեքսանդրապոլի զոլչեւիկեան ապստամբութեան զեկավարներէն մէկն է, աչքի առջեւ ունենալով մեւնոյն ժամանակ, որ Մուսայէլեանը պետական է եւ որ ապստամբութեան յետարանը զրահապատ գնացքն է, ես անմիջապէս կանչեցի հեռախօսի մօտ պետական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեանը եւ առաջարկեցի անյապաղ միջոցներ ձեռք առնել Մուսայէլեանը ձերբակալելու եւ ապստամբութիւնը խեղդելու համար:

Արդէն զիշերուայ ժամը 12ն էր. հեռախօսային բանակցութիւնները տեւեցին մօտ 3 ժամ: Կարգադրութիւն ընելով պետական նախարարին՝ ես վճռեցի վազ առաւօտեան արտակարգ խորհրդակցութեան հրաւիրել պետական, ներքին գործերու եւ զօրակազմութեան նախարարները, եւ այդ մասին կարգադրութիւն ըրի իմ քարտուղարի միջոցով:

*
**

Հետեւեալ օրը առաւօտեան ժամը 8ին, մօտս եկաւ բժիշկ Համօ Օհանջանեանը: Ես կռնակս էի ելած եւ կը պատրաստուէի երթալու պաշտօնատան, Ալեքսանդրապոլի զրահապատ գնացքի խնդրի մասին խորհրդակցելու համար:

Բժիշկ Հ. Օհանջանեանը ինձ հազորդեց հետեւեալը.

Գիշերը, երբ խորհրդարանական եւ կուսակցական չրջաններու մէջ յայտնի էին զարձեր Ալեքսանդրապոլի զէպքերը եւ զրահապատ գնացքի ըմբոստանալը, տեղի էր ունեցեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան խորհրդարանական ֆրակցիայի եւ կուսակցութեան գլխաւոր վարիչ մարմնի (Բիւրոյի) խառն նիստը: Այդտեղ որոշուեր էր, որ արտակարգ անցքերը կը պահանջեն արտակարգ միջոցներ, կռուելու համար ակռուող ապստամբութեան դէմ եւ որ առաջին այդպիսի միջոցը պիտի ըլլայ՝ կազմել կառավարութիւն բաղկացած կուսակցական զեկավար մարմինէն (Բիւրոյէն) ասլով անոր տիկտատորական իրաւունքներ ապստամբութիւնը ճնշելու համար: Կառավարութեան նախագահի պաշտօնի համար նշանակուած էր այդ մարմնի անդամ բժ. Համօ Օհանջանեանը, որ պիտի վաւերացուէր Խորհրդարանի կողմէ:

Ցայտնելով ինձ այդ մասին արտակարգ հազորդագրութեան կարգով՝ բժ. Համօ Օհանջանեանը աւելցուց, որ այդ փոփոխութիւնը չատ կը ճնշէ զինքը, որովհետեւ ինք լաւ կը գիտակցի այն ծանր բեռը՝ որ կը գրուի իր ուսերուն վրայ: Լսելով բժ. Համօ Օհանջանեանին, ես անմիջապէս պատասխանեցի, որ քանի որ խորհրդարանական ֆրակցիան եւ կուսակցութիւնը անհրաժեշտ կը գտնեն կառավարութեան փոփոխութիւնը եւ անոր վրայ պարտականութիւն կը դնեն նոր կառավարութիւն կազմել, որու կազմը արդէն նախորոշուած է կուսակցութեան վարիչ մարմնի կազմով, ես անմիջապէս կը ներկայացնեմ Խորհրդարանի նախագահին իմ զահլիճի հրաժարականը. անձամբ ինձ եւ իմ ուժերս ամբողջապէս կը գնեմ նոր կառավարութեան պատմագրութեան տակ եւ Համօ Օհանջանեանին ցոյց կու տամ ամէն տեսակ աջակցութիւն: Այդ խօսքերէն յետոյ զրկեցի եւ համբուրեցի կառավարութեան նոր պետը:

Բժ. Օհանջանեանը գնաց Խորհրդարան: Ես նոյնպէս անմիջապէս գացի Խորհրդարան, ուր գտայ Խորհրդարանի նախագահը, Ֆրակցիայի անդամները եւ նախարարներէն մէկ քանին:

Ժամը 10ին տեսուեան նշանակուած էր Խորհրդարանի նիստ, ուր ես պէտք է պաշտօնապէս յայտնէի կառավարութեան հրաժարականը: Այդ մասին ես նախապատրաստուեցայ Խորհրդարանի նախագահ Աւետիք Սահակեանը: Բժ. Հ. Օհանջանեանը արդէն պատրաստած էր նախարարական պաշտօններու բաշխումը:

Նախ քան Խորհրդարանի նիստի նկարագրութեան անցնիլը՝ անհրաժեշտ կը համարիմ ապագայ պատմաբանի համար մատնանշել այստեղ երկու փաստ. առաջինը այն է, որ Ֆրակցիայի այն ժողովը, որ քննութեան էր առեր առեղծուած կացութիւնը եւ նոր կառավարութիւն կազմելու հարցը, կայացեր էր առանց հրաւիրելու ինձ, իբրեւ կառավարութեան նախագահի, բացատրութիւններ տալու համար. իսկ երկրորդը այն, որ ես, իբրեւ կառավարութեան նախագահ, լսելով Համօ Օհանջանեանի հազորդագրութիւնը, չհրաւիրեցի կառավարութիւնը նիստի, այլ ուղղակի յայտարարեցի Խորհրդարանին կառավարութեան հրաժարականի մասին:

Այժմ, երբ արդէն քրեթէ 10 տարի է անցեր այդ օրերէն, ես կրնամ ըսել, թէ ո՛չ առաջին եւ ո՛չ երկրորդ փառքը պէտք չէ տեղի ունենային: Ժրաջկման ալ, կառավարութիւնն ալ պարտաւոր էին լսել կառավարութեան պետը: Իսկ ես պարտաւոր էի հրաւիրել նախարարական խորհուրդը եւ հաւաքական որոշում կայացնել հրաժարական ներկայացնելու մասին:

Այժմ այս մարքերը ունին լոկ պատմական նշանակութիւն: Անկասկած, երկու թերացումներն ալ կը բացատրուին մամենեմ սրութեամբ եւ ոչ մէկ աւելորդ բառի չփարթնցնելու ընդհանուր ցանկութեամբ: Ամենակարեւորն այն է, որ ձեւական այդ թերացումները ամենաթոյլ կերպով անգամ չպղծեցին մեր հետագայ միանգամայն համերաշխ եւ միահամուռ գործունէութեան վրայ:

Խորհրդարանի ներսին մէջ, ես անմիջապէս յայտարարեցի հետեւեալը.

«երէկ երեկոյեան Ալեքսանդրապոլում տեղի է ունեցել **ըմբռստութեան** շատ կաթեւոր դէպք **զրահապատ** գնացքի հրամանատար կապիտան Մուսայէլեանի եւ պաշտօնատար **կազմի** կողմից: Դրութիւնը լուրջ է: Կառավարութիւնը գտնում է, որ ստեղծուած պայմաններում նա պարտաւոր է գիջել իր տեղը **կառավարութեան** նոր կազմի եւ յայտարարում է որ նա տալիս է իր հրաժարականը»:

Խորհրդարանը լռելեայն ընդունեց այդ յայտարարութիւնը եւ 10 րոպէ դադար տուաւ: Նիստը բացուելէ յետոյ Խորհրդարանի անդամներէն մէկը առաջարկեց նախարարութիւն կազմելու պարտաւորութիւնը դնել Խորհրդարանի անդամ բժ. Համօ Օհանջանեանի վրայ: Խորհրդարանը ընդունեց այդ առաջարկը: Բժ. Համօ Օհանջանեանը խնդրեց դադար տալ 10 րոպէ՝ նախարարներու ցուցակը ներկայացնելու համար: Նիստը վերաբացուելէն յետոյ՝ ան կարդաց նոր գահլիճի ցանկը որ վաւերացուեցաւ Խորհրդարանին կողմէ. կառավարութեան արուեցան անսահման լիազօրութիւններ, եւ Խորհրդարանը ցրուեցաւ մէկ ամիսով:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատկանող Խորհրդարանի բոլոր անդամները ինքզինքնին ամբողջովին դրին կառավարութեան տրամադրութեան տակ: Աչխատանքը կ'ետար: Կառավարութեան առաջին հոգը եղաւ Ալեքսանդրապոլի ապստամբութեան զսպումը եւ Հայաստանի բոլոր շրջաններու մէջ կատարեալ կարգապահութեան հաստատումը: Այդ նպատակով ան յայտարարեց ամբողջ Հայաստանը

պինետրական դրութեան մէջ. ուղարկեց պատգամաւորներ երկրի զանազան շրջանները եւ սկսաւ կազմել ուժեղ զօրամաս մը՝ Ալեքսանդրապոլը գրաւելու համար:

Մայիս 6ին, ժամը 12ին, նոր կառավարութիւնը կազմուելէն ժամ մը յետոյ վարչապետը եւ պինետրական նախարարը խնդրեցին ինձ եւ նախկին պինետրական նախարար զօրավար Ազարաւեանին անցնիլ Իգդիր՝ Սեպուհի ապստամբութիւնը, պարզել զօրքերուն Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող անցքերու նշանակութիւնը, բացատրել ռամկավար-հանրապետական Հայաստանի եւ անոր տեսարաններու պաշտպաններու տարբերութիւնը բոլշեւիկներու քարոզած դաշտիարներէն եւ բարձր պահել զօրքերու տրամադրութիւնը անկախութեան եւ հանրապետութեան պաշտպանութեան համար:

Ես զօր. Ազարաւեանի հետ գացի Իգդիր եւ կատարեցի կառավարութեան յանձնարարութիւնը: Զօրքերու տրամադրութիւնը շատ բարձր էր: Մի քանի օրը ճաշէն յետոյ եղայ Քանաքեռ, խօսեցայ պինետրներուն հետ, իսկ յետոյ կազմեցի ծրագիր՝ պատրաստ մը ընելու Հայաստանի այն վայրերը, ուր տեղատուած էին զօրքերը:

Միեւնոյն ժամանակ յատուկ զօրամաս մը կազմուած Իգդիր եւ երեւան գտնուած զօրքերէն, Սեպուհի հրամանատարութեան տակ, թնդանօթներով, գնդացիրներով եւ հեծելազօրքով լոյս Մայիս 7ի գիշերը երկաթուղիով շարժուեցաւ դէպի Ալեքսանդրապոլ:

Մայիս 8ին ես ապայ Բաշինջաղեանի եւ գաւառապետ օզնական Եղիազարեանի ուղեկցութեամբ ինքնաշարժով ճանապարհ ինկայ Ելենովկա-Դիլիջան ուղղութեամբ: Ինձ հետ էր եւ կինս: Դիլիջան եւ ճանապարհին երկար եւ յաճախ կը խօսէի գնդապան զօրամասերու հետ: Այդ շրջանի ապրումներու մասին կը խօսինք առանձին: Մանաւանդ բռնկումներ տեղի էին ունեցեր Նոր-Բայազէտ, բայց շատ աննշան չափով: Դիլիջան այն տպաւորութիւնը ստացայ, որ այնտեղ ամէն ինչ հանդիստ է՝ չնայած Ազարպէջանի խորհրդային սահմանի մօտիկութեանը: Ես խօսակցութիւն ունեցայ հրամատարակը հաւաքուած դունդերու հետ, խօսեցայ սպաներու հետ սպայական ժողովարաններուն մէջ, նորակոչերու հետ անոնց հաւաքման ժամանակ, եւ կը թուէր որ այդ շրջանն ալ հանդիստ է:

Որոշեցի երթալ եւ Իջեւան գիւղը, ուր Ազարպէջանի սահմանի վրայ կանգնած էր Երզ գունդի մէկ դումարտակը: Այնտեղէն յայտներ էին, որ հոն փոքրիկ խմորում մը կը նկատուի: Իմ մեկնումս նշանակուած էր ժամը 4ին կէսօրէն յետոյ: Ժամը 2ին նստած էինք ճաշի՝ զօր. Բաղդասարեանը, ներքին գործերու նախարարի օգնա-

կան Սարգիս Մանասեանը, պատասխանատու կոմիսար Սարատիկեանը, չրջանային դործիչ Ներսէս Զաքէեանը, կինս եւ ես եւ ինձ ուղեկցող երկու սպաներ: Ճաշէն յետոյ, երբ արդէն կը պատրաստուէի մեկնիլ դէպի Իջեւան, ինձ ուղեկցող անձանց հետ, ինձ տրուեցաւ չատ հետաքրքիր մը դինուորական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեանէն՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Խնդրում եմ ձեզ անյապաղ գալ Ալեքսանդրապոլ, որ գրաւուած է մեր կողմէն առանց որեւէ դիմադրութեան»:

Այդ հեռագրին եւ հրաւէրին առանձին կարեւորութիւն տալով՝ ես փութացի իմ ծրագիրը եւ անմիջապէս ինքնաշարժով ճանապարհ ինկայ Զատրքիլեայ կայարանը, ուրկէ երկաթուղիով գացի Ալեքսանդրապոլ: Իսկ Իջեւան ուղեւորուեցան զօր. Բադդասարեանը, ներքին գործերու նախարարի օգնական Ս. Մանասեանը, Զաքէեանը եւ Սարատիկեանը, որոնց ուղեւորութիւնը, ինչպէս յետոյ պարզուեցաւ, խորապէս ողբերգական վախճան ունեցաւ: Իջեւան-Դիլիջան խճուղիի վրայ: Ձերխիչ գիւղի մէջ, գիւղացիք անբարեացակամ վերաբերմունք էին ցոյց տուած անցնողներուն, իսկ յետոյ բոլշեւիկ տրամադրութիւններով համակուած զօրամաս մը ձերբակալեց զանոնք եւ ուղարկեց Բաքու: Շատ ուշ իմացուեցաւ, որ զբաղտախտ Մանասեանը, Սարատիկեանը եւ Զաքէեանը աքսորուեր էին Նարդէն կզդին եւ այնտեղ գնդակահարուեր:

Երբ ես հասայ Ալեքսանդրապոլ — կարծեմ Մայիս 13ին էր — տեղեկացայ, որ ապատամբած զօրամասերը եւ անոնց կրաւորական կեդրոնի մթացածները գլխաւորապէս հեծելազօրքի մասերէն, տեսնելով, որ իրենց փորձը ձախողած է եւ որ դէպի Ալեքսանդրապոլ արշաւող երեւանեան զօրամասը իրենցմէ աւելի ուժեղ է, յանձներ էին քաղաքը եւ զրահապատ դնացքը առանց կռուի: Եւ այդպէսով քաղաքը դրաւուած էր մերոնց կողմէ առանց արիւնահեղութեան:

Աղղարութիւնը կը պահանջէ յիշատակել, որ այդ դէպքին կարեւոր դեր կատարեցին Թրքահայ դինուորները, սպաները եւ կամաւորները: Այդ փաստը կարելի է բացատրել զանազան պատճառներով: Իմ կարծիքով երկու հանդամանք առանձին նշանակութիւն ունին. անոնց բան ակբը դէպի անկախ Հայաստանի զաղափարը եւ որեւէ կապի բացակայութիւնը ռուս դինուորական ոգիին հետ, որ, յամենայն դէպս, դոյութիւն ունէր Ռուսաստանէն եկած բոլշեւիկեան տրամադրութիւններով ապրորուած զործիչներու մէջ:

Քաղաքի գրաւումէն ետքը՝ բանտարկուեցան ապստամբներ Մուսայէլեանը, Ղարիբջանեանը, անասնաբոյժ Պօդրեզկին եւ

ապստամբութեան մի քանի ուրիշ գործօն մասնակիցները: Գլխաւոր կազմակերպողներէն մէկը՝ Ախա Նուրիջանեան յաջողեր էր փախչիլ:

Ինչպէս պարզուեցաւ, ինձ կանչեր էին անոր համար, որ կազմակերպեմ նոր վարչութիւն Ալեքսանդրապոլի մէջ: Նահանգապետ նչանակուած էր Յովհրդարանի անդամ Կարօ Սասունի: Անհրաժեշտ էր հաստատել կանոնաւոր իշխանութիւն եւ կեանքը մտցնել բնականոն հունի մէջ: Ես մասնակցեցայ տեղական իշխանութիւններու ժողովին, տուի իմ խորհուրդները եւ ընդունեցի հեծելազօրքի հանպէսը:

Զինուորական նախարարը՝ ցանկալով թեթեւցնել տիրող մթնոլորտը՝ հնարաւորութիւն տուաւ հեծելազօրքի գունդին քաւելու իր գործած մեղքը, կրաւորական վերաբերմունքը ըսեմ, թէ համակրութիւնը ապստամբութեան հանդէպ: Ես այդ գունդին յանձնեցի հպատակութեան բերել Երեւանի մօտ գտնուած Զանգիբասարի մահմետական գիւղերը, — գործ մը, որ անոնք կատարեցին:

Երեւանի մէջ կը չարունակուէր հանդստութիւն տիրել: Կարսի մէջ ինքը տղտրնակութիւնն էր խեղդեր գաւազրութիւնը եւ դուրս թափուելով փողոցը, ինչպէս ամենական օրերուն, ոգեւորուած ընդունելութիւն էր ցոյց տուեր մեր կառավարութեան պատուիրակներուն:

Այսպէսով մինչեւ Մայիս 15 ամբողջ Հայաստանի մէջ վերականգնուեցաւ սովորական վիճակը: Բոլշեւիկեան ապստամբութեան այսպէս արագ ճնշուիլը, անշուշտ, պատիւ կը բերէր մեր կառավարութեան:

Նոր էի վերջացուցեր զործերս Ալեքսանդրապոլի մէջ, երբ մանրամասն հեռագիր ստացայ կառավարութենէն, որով ինձմէ կը խնդրէին անցնիլ Թիֆլիս եւ բացատրել զաշնակից պետութիւններու դեսպանական քմհաճոյքներուն եւ Վրաստանի կառավարութեան երկու բան. առաջին որ բոլշեւիկեան ապստամբութիւնը համարեա առանց արիւնահեղութեան ու վերջնականապէս ճնշուած է, եւ երկրորդ, որ իմ հետանալը վարչապետի պաշտօնէն ոչ մէկ չափով չի նշանակեր օրիէնտասիոնի փոփոխութիւն Դաշնակիցներու վերաբերմամբ եւ չպղտոր մեր արտաքին քաղաքականութեան վրայ եւ որ ես կը զործեմ նոր կառավարութեան հետ համերաշխութեամբ: Պարապայ մը, որ ինձ միանգամայն հասկնալի երեւաց:

Մայիս 20ին հասայ Թիֆլիս, ուր մնացի 10 օր: Կատարեցի վրաս դրուած յանձնարարութիւնը: Տեսնուեցայ մեծ պետութիւննե-

րու բոլոր նախկին գործիչներուն հետ եւ հանդուրժողական զանոնք, պարզելով, որ կեանքը Հայաստանի մէջ նորէն կ՚ընթանայ խաղաղ։

Ամբողջ ամառ եւ յետոյ վերազարթման երեւան։ Մայիս 28ի օրը, Հայաստանի անկախութեան տարեդարձը տօնեցինք հանդիսաւոր կերպով Թիֆլիսի ներկայացուցչութեան մէջ։ Կար մեծ բազմութիւն, ներկայ էին եւրոպական պետութիւններու, Վրաստանի եւ Ադրբէջանի նախկին գործիչները։

Յունիս 1ին վերազարթած Երեւան եւ դուրս եկիքը խաղաղ դրութեան մէջ։ Կառավարութիւնը զբաղուած էր ապստամբութեան մասնակիցներու ենթարկութեամբ։ Այդ նպատակով կազմակերպեր էր արտակարգ դատարաններ։ Մի քանի հոգի, թուով 3, դատարանի որոշմամբ գնդակահարուեցան Ալեքսանդրապոլի մէջ. մէկ մասը դատապարտուեցաւ բանտարկութեան։ Կասկածի ենթարկուած պաշտօնեաներ հեռացուած էին ծառայութենէ։

Յունիս 5ին գումարուեցաւ Խորհրդարանի նիստը լսելու համար կառավարութեան գործունէութեան ճնշման մասին, որուն հետեւանքն ըլլացած ճառեր, որոնց հետաքրքրութիւնը կերպով կը ծավալուէր։

Ես կը պատրաստուէի նուիրուելու խորհրդարանական աշխատանքի։ Բայց չանցաւ երեք–չորս օր իմ Երեւան վերադարձէս յետոյ, երբ վարչապետ Համօ Օհանջանեանը առաջարկեց զբաղուիլ՝ մշակելով օրինագիծ փոխադրութեան մասին Հայաստանի համար եւ ուղեւորուիլ Եւրոպա այդ փոխադրութիւնը յաջողցնելու համար։ Գրաւելով, որ Հայաստանի կեանքը կ՚ընթանայ բնականոն վիճակով եւ որ իմ մասնակցութիւնը Խորհրդարանի աշխատանքներուն նուազ կարեւոր է, քան փոխադրութեան իրագործումը, որ կարող է մեծ զարկ տալ Հայաստանի ելեւմտական վիճակին, ես ընդունեցի առաջարկը։

Խորհրդարանը Յունիս 5ին առաջին անգամ գումարուելով Մայիս 5ի նիստէն յետոյ, նորէն առաւ կառավարութեան խորհրդարանական յիշատակութիւններ եւ ցրուեց գործելու մէկ ամիսով։ Այսպէսով Յունիս 5ի օրէնքի հիման վրայ կառավարութիւնը ինքը կարող էր հաստատել «փոխադրութեան» օրինագիծը։

«Փոխադրութեան» օրինագիծի մշակման դիմելով՝ ես ձեւակերպեցի նպատակը այսպէս. «վերականգնել Հայաստանի անձեռնմխելի վիճակը եւ արդիւնաբերութիւնը եւ ամրացնել նրա դրամական շրջանառութիւնը»։

Փոխադրութիւնը որոշուեցաւ ընել 20 միլիոն ռուբլի, տասը տարիով՝ 6 տոկոսով։ Փոխադրութիւնը կոչուելու էր «Հայաստանի Անկախութեան փոխադրութիւն»։ Մանրամասնութիւնները մշակելու համար ես քանի մը անգամ հրաւիրեցի խորհրդակցութիւն գրամատուներու ներկայացուցիչներէն եւ ելեւմտական մասնագէտներէն։

Օրինագիծը, հարկ եղած հրահանգները եւ բոլոր մանրամասնութիւնները մշակուէ էին, Յունիս 18ին դեկուցեցի կառավարութեան, որ եւ հաստատեց փոխադրութեան վերաբերեալ օրէնքը։ Փոխադրութիւնը որոշեցինք իրականացնել հայկական դաղութներու մէջ։ Յունիս 18ին կառավարութիւնը ինձ յանձնեց այդ գործը՝ տալով ինձ փոխադրութեան գլխաւոր լիազօրի կոչումը։ Միաժամանակ խնդրեց ինձ պատրաստել իմ արտասահմանեան ճանապարհորդութեան միջոցին ցուցակ մը գեսպաններու եւ հիւպատոսներու Հայաստանի ներկայացուցչութեան։ Զուգընթացաբար ես լիազօրութիւն առայ ձանօթացնել զանազան երկիրներու վարիչները Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան եւ վիճակի մասին։

Այսպիսի կարեւոր եւ լուրջ յանձնարարութիւններով ծանրաբեռնուած՝ Յունիս 10ին, առաւօտ, ժամը 9ին կնոջս հետ մեկնեցայ Երեւանէն։ Ամբողջ կառավարութիւնը, պարապետը, Խորհրդարանի անդամները, անձնական բարեկամներ եկեր էին կայարան։

Արեգակը կը փայլէր. Արարատը հետուէն կը դիտէր իր ձիւնափայլ մաքրութեամբ։ «Յաւերժութիւն», «կատարեալ յաջողութիւն» ընդհանուր ազդակներու տակ մեր գնացքը շարժուեցաւ Թիֆլիսի ուղղութեամբ։

ԺԶ. ԳԼՈՒԽ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒՐՈՊԷ, ԵԳԻՊՏՈՍ ԵՒ ԻՋՄԻՐ

19 ՑՈՒՆԻՍ — 23 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1920 Թ.

Առաջին վայրը, ուր պէտք է դրազուէի Անկախութեան փոխանութեան խնդրով, բնականաբար, Թիֆլիսն էր, իբրեւ Վրաստանի եւ անոր հայ ազգաբնակութեան կեդրոնը եւ միաժամանակ հայ հարուստ դասակարգի բնակատեղին:

Թիֆլիս եկայ Յունիս 1920ի վաղ առաւօտեան: Ընդունուած, որ ես չունէի կառավարութեան նախադահի կոչում եւ պաշտօնապէս կը կրէի «Հայաստանի կառավարութեան յատուկ լիազօր» անուղոսը, Վրաստանի կառավարութիւնը ըրաւ հանդիսաւոր ընդունելութիւն՝ երաժշտութեամբ, պատուոյ պահակախումբով ու արտաքին գործերու նախարար Գեղեչկորին անձամբ եկաւ կայարան դիմաւորելու:

Առաջին գործս եղաւ տեսնել Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ բարձր կոմիսարները եւ անոնց տեղեկացնել Հայաստանի վերջին անցքերու եւ բոլշեւիկեան չարժման կատարեալ հաշուետարզարի մասին՝ միեւնոյն ժամանակ հաղորդելով իմ ետրոպա ուղեւորութեան մասին եւ ապահովելով անոնց բարեացակամութիւնը եւ աջակցութիւնը:

Ետոյ այցելութիւն տուի Վրաց կառավարութեան եւ ծանօթացայ Հայաստանի ընթացիկ կարիքներուն, դլխաւորապէս փո-

խաղաքաղաքական եւ վաճառքի մատակարարման խնդիրներուն: Հայ-վրացական յարաբերութիւնները միանգամայն կանոնաւոր էին, եւ անցած ընդհարումներու ախտաբ յիշողութիւնները գրեթէ անհետացած էին. կեանքը առաջ էր բերած նոր պահանջներ եւ կը թելադրէր համերաշխ աշխատանքի անհրաժեշտութիւնը: Հայաստանի Հանրապետութեան Թիֆլիսի նախկին ներկայացուցիչը Տիգրան Բէգզադեանն էր, որ յանձնարարած էր հաւանդացած Լեւոն Եւանդուլեանին եւ կը չարունակէր վրացական վարչատանի հետ անդրադարձ յարաբերութիւններ մշակելու քաղաքականութիւնը:

Վրաց կառավարութեան նախագահ Ժորդանիան եւ արտաքին գործոց նախարար Գեգեչկորին խնդրեցին ինձ Փարիզ այցելութեան մէջտեղ յատուկ ուշադրութիւն դարձնել կարգաւորելու հարցերի խնդիրը, որ առանձին անհամաձայնութեան առարկայ էր դարձած վրաց եւ հայ պատուիրակութիւններու միջեւ Սան-Րեմոյի խորհրդաժողովին մէջ, 1920 թ. դարնան:

Սան-Րեմոյի մէջ հայ պատուիրակները՝ Ա. Ահարոնեան եւ Պօղոս Նուպար փաշա՝ պահանջած էին Հայաստանի համար առանձին ելք դէպի ծով, Բաթումի վրայով, յատուկ հողամասով մը, որ պիտի պատկանէր Հայաստանին, իրրեւ սեփականութիւն, իսկ Վրացիք՝ Զեխիձէի եւ անոր ընկերներու միջոցով համաձայնած էին զիջել Հայաստանին Բաթումի նաւահանգիստէն օգտուելու իրաւունքը միայն: Վրաց կառավարութիւնը կանգնած էր այն տեսակէտի վրայ, որ անկարելի է հրաժարիլ նոյնիսկ աննշան հողամասէ մը, եւ անդիջող կը համարէր Հայկական Պատուիրակութեան նախագահ Ահարոնեանը: Ուստի, Ժորդանիան եւ Գեգեչկորին խնդրեցին հանդիպիլ գայն առելի դիջող դիրք բռնելու այս խնդրին մէջ:

Երրորդ դրծօն եղաւ Հայաստանի մասին տեղեկութիւններ տալ Թիֆլիսի հայ ազգաբնակութեան. եւ կազմակերպեցի հրապարակային դասախօսութիւն մը: Մէկ խորհրդակցութիւն տեղի ունեցաւ մեր դիւանագիտական ներկայացուցչութեան մէջ. երկրորդը՝ Վաճառականական Բանկայի եւ երրորդը՝ Հայ Գիւղատնտեսական Ընկերութեան մէջ: Այդ երեք խորհրդակցութիւններու միջոցին ես նկարագրեցի Հայաստանի տնտեսական ու ելեւմտական դրութիւնը եւ ելեւմտական քաղաքականութիւնը ու տուի հայկական խնդրի քաղաքական կոդմի ընդհանուր պատկերը:

Առանձնապէս բազմամարդ եւ ելեւմտական տեսակէտով չափազանց կարեւոր ժողով կը ներկայացնէր Վաճառականական Բանկայում կայացած ժողովը: Հաւաքուեր էին 40ի չափ ամենահարուստ

Հայաստանի Հանրապետության Թիֆլիսի դեսպանական կազմը
Նեղոտը՝ Ց. Ծէզզադեան

եւ ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչները հայ վաճառականական դասէն՝ Աբչակ Միլեանի նախագահութեամբ։ Ներկայ էին Միք. Արամեան, Դաւիթ Իւղբաշեան եղբարք Բաղդասարեաններ, Ֆաչ. Աֆրիկեան, եղբարք Սէյլանեաններ, Եղիա Մայիլեան եւ շատ ուրիշ աչքի ընկող ներկայացուցիչներ հայ առեւտրա–արդիւնաբերական եւ ելեւմտական աշխարհի։ Զեկուցման վերջին ես անցայ փոխառութեան խնդրին եւ հրաւիրեցի ունկնդիրները աջակցել անոր իրականացման։ Զեկուցումէն յետոյ ինձ տուին չարք մը հարցեր, որոնց նպատակն էր դիմաւորապէս պարզել Հայաստանի առեւտրա–արդիւնաբերական ձեռնարկներու մէջ դրամագլուխ մտցնելու հնարաւորութիւնները։

Մէկ քանիներ կը մտածէին Ալեքսանդրապոլի եւ Երեւանի մէջ չաքարի եւ կաշիի գործարաններ բանալ։ Միւսները կ'ուզէին Ղարաքիլիսայի մօտ ապակիի գործարան հիմնել։ Ուրիշներ կը խորհէին Հայաստանի զանազան վայրերու մէջ իրենց բանկիներու բաժանմունքներ բանալ։ Մէկ խօսքով՝ հայ դրամատիրոջ ձեռնարկու միտքը ապատ դրամագլուխի նոր գործադրութեան ասպարէզներ կը փնտռէր։ Ասկէ զատ, անոնց մէջ կը զգացուէր գժգոհութիւն վրաց կառավարութենէն. անոնք սկսած էին արդէն Թիֆլիսի մէջ ինքզինքին զգալ որպէս հիւրեր։

Վրաց մենշեւիկեան կառավարութիւնը միաժամանակ կը տանէր երկու քաղաքական դիծ. մէկ կողմէ յանուն իր ընկերվարական ծրագրային սկզբունքներու, կը կռուէր բուրժուազիայի դէմ՝ ուժեղացած տուրքերու, կալուածներու պետականացման, ստիպողական փոխառութիւններու միջոցով. միւս կողմէ՝ կ'աշխատէր ապրմնացնել Վրաստանի մայրաքաղաքը՝ ուժեղացնելով ամէնուրեք վրացական տարրը եւ լեզուն, մտցնելով այն՝ իբրեւ պարտաւորեցուցիչ բոլոր հիմնարկութիւններու մէջ։ Եւ եթէ նկատի առնենք, որ բուրժուազիան Թիֆլիսի մէջ բաղկացած էր Հայերէ եւ որ Վրացիք կը կազմէին Թիֆլիսի ամբողջ ապրմնակութեան մէկ քառորդէն ոչ աւելին, այն ինչ Հայերը իրենց թիւով բնակչութեան առաջին տեղը կը բռնէին, բոլորովին պարզ կ'երեւայ, որ վերոյիշեալ քաղաքականութեան երկու դիծերն ալ ամէնէն շատ կը հարուածէին Հայերու անմիջական շահերը, եւ Հայերն էին, որ դիմաւորաբար, կը տուժէին թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյապէս, կը կորսնցնէին իրենց տուները եւ դրամագլուխները, ազդեցութիւնն ու դիրքը, եւ կ'ընդհարուէին Վրացիներու հետապնդած արհեստական ազգայնացման հետ։

Թիֆլիսի ամենալաւ թատրոնը, «Վրաբետական Ընկերութիւն»

անունով, չնչին գումարով անցաւ Իւզբաշեաններու ձեռքէն պետութեան։ Քաղաքի ամենալաւ տունը Մ. Արամեանցինը, վրացիք գրաւեցին՝ վերածելով «բանուորական տան»։ Փրիտօնեաններու տունը դարձաւ նախարարի բնակարան, Մանթաշեանի տունը՝ դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն, եւայլն։ Միեւնոյն ժամանակ քաղաքային վարչութիւնը ահագին առողջապահական տուրքեր նշանակեց հարուստ քաղաքացիներու վրայ, եւ վճարողները դարձեալ Հայերն էին։

Ահա այս բոլոր ծանր տուրքերը ապգային արթնացած գիտակցութեան աղեցութեան տակ կը մղէին հայ ղրամատէրերը դէպի Հայաստան, որ մինչեւ այդ չէր ղրաւած անոնց ուշադրութիւնը։

Այս երեւոյթը շատ ուրախալի էր եւ ապագայ մեծ յաջողութիւն կը խոստանար Հայաստանի արդիւնաբերութեան զարգացման համար։ Եւ իրականութիւնը սկսաւ արդարացնել այս յոյսերը։ Մաիլեանները որոշեցին կառուցանել ապակիի գործարան Ղարաքիլիսայի մօտ, Փիթոյեանները՝ կաշիի գործարան Ջալալ-Օղլիի մօտ։ Սկսան հետազօտութիւններ կատարել շաքարի մշակութեան հնարաւորութեան մասին Ալեքսանդրապոլի գաւառի մէջ եւ ծխախոտագործութեան՝ Սուրմալուի եւ Իջմիածնի շրջանը։

***

Թիֆլիսի մէջ Փոխառութեան Կոմիտէի նախագահ նշանակուեցաւ մեր դիւանագիտական ներկայացուցիչ Տիգ. Բէգզատեանը, իսկ բանկաները յանձն առին իրականացնել փոխառութիւնը առանց որեւէ վճարումի իրենց օգտին։ Ստորագրութեան վճարը որոշուեցաւ 97 ռուբլի 100ի տեղ։ Ամէն ինչ կը խոստանար կատարեալ յաջողութիւն։ Գաւառական քաղաքներէն՝ Ախալցխայէն, Գորիէն, Սղնախէն հեռագիրներ կը ստացուէին, որոնք յաջողութիւն կը մաղթէին ու պատրաստակամութիւն կը յայտնէին աջակցիլ մեր փոխառութեան։

Նոյն եղանակով վարուեցայ հետագային ամէն տեղ իմ ուղեւորութեան միջոցին։ Ամէն տեղ կ'ունենայի երեք տեսակի ժողովներ՝ ա) բուրժուական դասի, բ) ժողովրդական զանգուածներու, եւ գ) մամուլի ու տեղական քաղաքական ու դիտական կազմակերպութիւններու՝ բժշկական, իրաւաբանական, բարեգործական ընկերութեանց համար։

Թիֆլիսի մէջ բազմաթիւ հայ պաշտօնեաներ, որոնք առաջ կը ծառայէին անդրկովկասեան երկաթուղագծի վրացական եւ ատրպէյճանեան սահմաններու մէջ, դուրս էին նետուած, առանց գործի էին եւ փափաք կը յայտնէին տեղափոխուիլ Հայաստան։

Նոյն վիճակի մէջ էին նաեւ փոստ-հեռագրական պաշտօնեաները, որոնցմէ շատերը պաշտօնի հրաւիրուեցան Հայաստան։

Յունիսի վերջին ուղեւորուեցայ Բաքու։ Կայարան եկած էին դիմաւորելու Բաքուի մեր հիւպատոս Մ. Աթաբէկեանը, տեղական զաղութի ներկայացուցիչները եւ անդլիական ընդհանուր հրամանատար Փոլ-Թոլլիսը, զաղութի նախագահ Ա. Մնդոյեանը եւայլն։

Հոս եւս, դրեթէ բոլոր այրերուն աչխատանքը եւ երեւան եկաւ նոյն խանգարուածութիւնը։ Տեղական հայ տիկիններ, «Բաքուի Տիկնանց Կոմիտէ»ի անդամները առաջարկեցին ինձ կազմակերպել ոսկիի հանգանակութիւն Հայաստանի «Ոսկի Ֆոնտ» ստեղծելու համար։ Եւ տեղն ու տեղը գործի սկիզբը դնելու համար՝ սեղանի վրայ դրին ոսկի ժամացոյց, մատանիներ, ոսկի շղթայ, ապարանջաններ եւայլն։ Այս օրինակը շուտով գտաւ հետեւողներ, եւ այսպէսով հիմք դրուեցաւ «Ոսկի-Ֆոնտ»ին, որ մեծ յաջողութիւն կը խոստանար։ Եւ միւս քաղաքներու մէջ Պաքու, Իզմիր, Գահիրէ, Ալեքսանդրիա, Սոֆիա եւ Պուքրէշ, ուր որ եղայ յետոյ, ամէնուրեք մեծ առատաձեռնութեամբ սեղանի վրայ կը թափուէին ոսկի իրեր եւ թանկագին քարեր։

Բաքուի մեռացի միայն չորս օր եւ Յուլիսի սկիզբը մեկնեցայ արտասահման, եւ Յուլիս 10ին հասայ Պոլիս։ Որքան փոփոխութիւն երկու տարուան մէջ. 1918 թ. Յունիսին մենք կը մտեննայինք Պոլսին պատերազմի միջոցին. նոյն տարուայ Հոկտեմբերին կը հեռանայինք այնտեղէն զինադադարի օրերուն, իսկ այժմ մեր ուժերու եւ յոյսերու ծագման շրջանը կ'ապրէինք։ Կը թուէր թէ ամէն ինչ կը ժպտի եւ մեզ կը ապասէ փայլուն ապագայ։

Յուղումով կը մտեննայի Պոլսին։ Առաւօտ էր, հեռադիտակը ձեռքս կը նայէի հեռուն, մինչդեռ չողենաւը կ'անցնէր Վոսփորը։ Ահա մտեցանք Գալաթայի նաւահանգիստին։ Առաջին բանը, որ դրաւեց իմ ուշադրութիւնը, առեւտրական չողենաւ մըն էր խոշոր հայկական դրօշակով կայմի վրայ։ Բաքուի եւ Պոլսոյ միջեւ երթեւեկող չողենաւ մըն էր, որ կը պատկանէր իզմիրցի հայ կաթոլիկ վաճառականի մը։

Քիչ անդին նկատեցի նաւակ մը, որուն մէջ նստած էին չորս երիտասարդներ։ Անոնցմէ մէկը ձեռքին տակ բռնած ունէր հայկական եռագոյն դրօշակը՝ կարմիր-կապոյտ-նարնջագոյն։ Հասկցայ, որ եկած էին ինձ դիմաւորելու։ Մենք հայերգներով գոհանք իրար,

փոխադարձաբար ողջունեցինք. յետոյ անոնք արագութեամբ ետ դարձան դէպի ափը՝ յառնելու համար այնտեղ սպասող ահագին բազմութեան իմ գալուս մասին: Անմիջապէս ամբոխի մէջ բարձրացան հայկական դրօշակներ եւ օդի մէջ երեւացին գլխարկներ եւ թաշկինակներ...

Շոգենաւը մօտեցաւ ափին, իջեցուցին առագաստը: Եւ ինձ ողջունելու եկան պատրիարքի, մամուլի եւ զանազան ներկայացուցիչները, իմ անձնական բարեկամները եւ Հ. Հ. ներկայացուցիչ Ֆերտ. Թահթահճեանը: Ամբոխը հաւաքուեցաւ դահլիճի մը մէջ եւ մէկը միւսի յետեւէն արտասանեցին ողջոյնի ճառեր եւ մատուցին ծաղկեփունջներ: Ճառերու մէջ կը յառնէին իրենց ուրախութիւնը այն յաջողութիւններուն առթիւ, որ ունեցեր է Հայաստանը պետական կեանքի բոլոր ճիւղերու մէջ եւ վստահութիւն կը յայտնէին փոխառութեան յաջողութեան մասին:

Ես պատասխանեցի ընդհանուր ճառով մը՝ յայտնելով որ «բերել եմ հայրենիքի ողջոյնը բոլոր Հայերուն»:

Ներկայուած ողջոյններու եւ աղաղակներու մէջ հասայ Թոքաթլեան հիւրանոցը, ուր պատրաստուած էին ննեակներ, պատուհանէն կը ծածանէր հայկական դրօշակը: Դռներու մօտ հերթապահութիւն կ'ընէին երկու յատուկ նշանակուած անձինք:

Պոլիս մնացի մէկ շաբաթ: Բայց այդ շաբթուայ ընթացքին ինձ վիճակուեցաւ այնքան շատ խօսիլ հրապարակօրէն՝ թատրոնի, եկեղեցիի, ժողովներու մէջ, փողոցները, ընդունելութիւններու մէջտեղ, որ բառիս բուն իմաստով կորսնցուցի ձայնս: Տեղէս կ'ելլէի վազ առաւօտեան, եւ կը պահէի շատ ուշ գիշերին. բայց ոչ մէկ րոպէ մինակ չէի մնար. ամբողջ ժամանակ ժողովուրդի եւ հասարակական գործիչներու հետ էի:

Ժամանակս գատաւորուեցաւ այսպէս:

Ազգաբնակութեան լայն խաւերու մէջ փոխառութեան պրոպագանտի եւ Հայաստանի մասին տեղեկութիւններ լսելու կարօտ անձանձ համար ես հինգ անգամ ընդարձակ զեկուցումներ տուի — Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցիին մէջ, Սինլլօղլու դահլիճին մէջ, ժողովի մը մէջ քաղաքի մէկ ծայրամասը: Բրթի-Շան թատրոնի եւ Բերայի թատրոնի մէջ, յատուկ ներկայացումէ մը յետոյ: Բուրժուազիի եւ առեւտրական դասի համար զեկուցում տուի Հայկական Ակումբին մէջ, իսկ Ազգային ժողովի համար՝ Ազգային ժողովի պաշտօնական նիստին մէջ պատրիարքի եւ բոլոր անդամներու ներկայութեամբ: Այդ եօթը ժողովներու մէջ նկարագրեցի ամբողջ

պատկերը Հայաստանի կեանքին, անոր ազգաբնակութեան, բանակին, ներքին եւ արտաքին քաղաքական կեանքին: Ամէն տեղ ոգեւորութիւնը կատարեալ էր:

Երբ փոխառութեան գաղափարը եւ բովանդակութիւնը բաւականաչափ բացատրուած էր հասարակութեան, տեղի ունեցաւ Հայկական Ակումբի նիստը: Այնտեղ հաւաքուած էին Հարիւրի չափ ականաւոր պոլսահայ վաճառականներ: Ողջոյնի խօսք ըսաւ Ակումբի նախագահ Արսէնեանը, յետոյ խօսեցաւ տոքթ. Թորգոմեանը: Այդ ժողովին մէջ ընտրուեցաւ փոխառութեան յանձնախումբը: Վաճառականները հետաքրքրուած էին մեր փոխառութեամբ, Հայաստանի անառեսական հեռանկարներով եւ եռանդագին հարցեր կու տային:

Այսպէսով իմ առաջին նպատակը լիովին իրագործուած էր: Փոխառութեան գաղափարը ստացաւ լայն ժողովրդականացում, ընդարձակ կոմիտէ, եւ գործը առաջ գնաց մեծ թափով. պատրաստուեցաւ փոխառութեան թուղթի նկարը ու ձեւը եւ յանձնուեցաւ տպագրութեան:

Առանձին խօսակցութիւն ունեցայ առաջին հայ հարուստ Իբրահոսեանի հետ, որ տարաբախտ 50,000 թրքական լիրայի պարտատէրն է: Սակայն, երեք ամիս յետոյ ան Սոֆիայի մօտ գնացքի խորտակման զոհ դարձաւ, եւ ժառանգորդները չկատարելին անոր խոստումը: Մեծ անախորժութեան տեղի տուաւ այդ. երկու ամիս չմտածին անոր դիակը՝ սպասելով, որ ժառանգորդները կու տան խոստացուած գումարը. բայց չտուին եւ Իբրահոսեանը այնուամենայնիւ թաղուեցաւ:

Հոս պէտք է ըսեմ, որ թէ՛ Պոլիս, եւ թէ՛ Եգիպտոս եւ այլուր, հաւաքուած միլիոնները տուաւ ժողովուրդը, այսինքն չունեւորները եւ ոչ թէ առանձին հարուստները: Վերջիններէն կը ստորագրէին գումարներ ոչ-համապատասխան իրենց կարողութեան: Ընդհանուր առմամբ Պոլսոյ Հայերը ստորագրեցին 2 միլիոն ֆրանկէն աւելի. այս գումարները հետագային վերադարձուեցան իրենց տէրերուն մինչեւ վերջին սանթիմ:

Բացի փոխառութենէն այցելութիւն տուի բարձր քոմիսարներուն եւ Պոլիս գտնուող Ֆրանսական եւ անգլիական նաւատորմիղներու հրամանատարներուն: Տեսնուեցայ Ֆրանսական քոմիսար Դելաֆրանսի հետ: Տեսնուեցայ նաեւ անգլիական քոմիսար Ծովակալ Թորնիկրֆ հետ, որ յետոյ ահագին օգնութիւն հասցուց Հայաստանին, յատկապէս քոմիսար Կոնստանտինեանին, ամերիկեան դեր-Ծովակալ Բրիստոլի եւ անգլիական զօրքերու հրամանատար զօրավար Միլնի հետ:

Առանց հետ ունենալու զրոյցներէս այն տպաւորութիւնը ստացայ որ բարեացակամ վերաբերմունք ունէին դէպի մեր շահերը, որովհետեւ ոչ մէկ հակասութիւն կար Հայաստանի եւ «Դաշնակից-ներու» շահերու միջեւ: Մանաւանդ խոր տպաւորութիւն թողուց իմ վրայ պատմական զրոյցը ամերիկեան դեր-ծովակալ Բրիսթոլի հետ: Կ'ըսեմ պատմական, որովհետեւ ան կը հակասէր այն ժամանակուայ ընդհանրացած տեսակէտին Ամերիկայի եւ նախագահ Ուիլսոնի դերի վերաբերմամբ Հայաստանի քաղաքական վիճակի մասին, բայց եւ այնպէս անոր բոլոր խօսքերը եւ վստահացումները շատ կարճ ժամանակէ ետք մխրճուեցան արգարացան:

Երբ Բրիսթոլին յայտնեցի իմ խորին երախտագիտութիւնը Ամերիկայի կողմէ հայ ժողովուրդին ցոյց տրուող խոշոր մարդասիրական օգնութեան համար, ան այդ երախտագիտութիւնը ընդունեց հաճութեամբ եւ ըսաւ, թէ կը հաղորդէ իր կառավարութեան: Բայց երբ յոյս յայտնեցի Ամերիկայի օգնութեան վրայ Հայաստանի քաղաքական կազմակերպութեան համար, յիշատակելով այդ առթիւ նախագահ Ուիլսոնի խոստումը, ծովակալ Բրիսթոլ անմիջապէս յայտարարեց հետեւեալը.

«Ուիլսոնը բոլորովին չ'արտայայտեր իր ժողովուրդի կարծիքը. ան կ'ըսէ այն, ինչ որ բոլորովին չի համապատասխաներ Ամերիկացիներու շահերուն ու տեսակէտներուն: Դուք այդ մասին պատրանքներ պէտք չէ ունենաք»:

Երբ ես պատասխանեցի Բրիսթոլին, թէ կը զարմանամ լսելով այդպիսի կարծիք նախագահ Ուիլսոնի ներկայացուցչէն, ան պատասխանեց, որ Ամերիկայի ժողովուրդը առաջիկայ ընտրութիւններուն ցոյց կու տայ իր կամքը եւ այդ կամքը յայտնապէս կ'ըլլայ ոչ յօդուտ Ուիլսոնի գաղափարներուն, եւ այդ պատճառով, շարունակեց Բրիսթոլ, Հայերը պէտք է իրենք փնտռեն Թուրքերու հետ մերձեցման ճանապարհները: Ան հարց տուաւ ինձ, թէ չի՞մ լսած արդեօք Պոլսոյ Հայերէն իր մասին այնպիսի կարծիքներ, որ իբր ինքը չի սիրեր Հայերը եւ աւելի կը պաշտպանէ Թուրքերը: Պատասխանեցի, որ, այո, լսեր եմ: Ատոր վրայ Բրիսթոլ ըսաւ, թէ առհասարակ ինք իր պարտքը կը համարէ նախազգուշացնել հայ քաղաքական գործիչները, որ իրենք փնտռեն մերձեցում Թուրքերու հետ՝ իրենց պահանջները հասցնելով նուազագոյնի, հակառակ պարագային անոնց կը սպասէ ծանր ապագայ: Ահա իր նման յայտարարութիւններն են,

անոր կարծիքով, որ անոր մասին առեղծեր են Հայերու Քշնամիի համբաւ:

Արդարութիւնը կը պահանջէ անգամ մըն ալ ըսել, որ գրեթէ նոյնանման խորհուրդ առաւ ինձ նաեւ զօրավար Հարբորտը, բայց աւելի մեղմ ձեւով:

Բայց ես բուռն ցանկութիւն ունէի իմանալ, թէ ի՞նչ կը մտածէին այն ժամանակուայ Թուրք կառավարութեան անդամները հայկական պահանջներու մասին: Հոգեբանական վայրկեանը Թուրք կառավարութեան հետ խօսելու համար հայ ժողովուրդի տեսակէտէն միանգամայն անյարմար էր. Թուրքերը կը թուէին բոլորովին ընկճուած, փարիզի վեհաժողովը ամենազօր, իսկ մեր հարցը լաւագոյն ուղիի վրայ: Տիրող կարծիքն այն էր, թէ Թուրքերու հետ խօսելիք չկայ:

Այնուամենայնիւ ես կամեցայ տեսնուիլ Թուրք կառավարութեան ազդեցիկ անդամի մը հետ. բայց բոլորովին դաշտնի եւ չէզոք հողի վրայ: Այդ տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ մասնաւոր բնակարանի մը մէջ: Իմ խօսակիցն էր այն ատենուայ ներքին գործոց նախարար Թեչատ փաշան: Մենք տեսնուեցանք երկու անգամ, եւ ամէն անգամ երկուական ժամ: Այդ տեսակցութեան մասին Պոլսոյ մէջ գիտէին մեր կողմէ միայն երկու հոգի, իմ մօտ բարեկամները:

Բեչատ փաշային ես պարզեցի մեր բաղձանքները, բացատրեցի, թէ որքան ցանկալի է փոխադարձ համաձայնութեան միջոցով որոշել Միացեալ Հայաստանի սահմանները՝ մտցնելով հայկական հողամասերու մէջ վեց վիլայէթներու կարեւոր մասը, նաւահանգիստ մը եւ այսպէսով լուծել մեր դարաւոր վէճը:

Մեր առաջին տեսակցութեան միջոցին Բեչատը աւելի կը լսէր: Երկրորդ անգամ ան, ըստ երեւոյթին իր ընկերներու հետ խորհրդակցութիւն ունենալէ յետոյ, աւելի զործօն էր կարծիքները արտայայտելու մէջ, թէեւ ընդհանրապէս սառուիկ վերապահ էր: Ան Թուղթի վրայ դծեց Հայաստանի հնարաւոր սահմանները՝ մտցնելով Հայաստանի հողերու մէջ ամբողջ Թուսական Հայաստանը, Ալաշկերտի եւ Բասէնի հովիտները եւ իբրեւ նաւահանգիստ՝ Բիւզէն: Այդպէսով, Վանը, Մուշը, Էրզրումը եւ Տրապիզոնը կ'անցնէին Թուրքիային:

Ես լիազօրութիւն չունէի որեւէ համաձայնութիւն կնքելու անոր հետ: Ան իր կողմէ կը գտնէր, որ մեր խօսակցութիւններու չարունակութիւնը պէտք է տեղի ունենայ Փարիզի մէջ, ուր կը գտնուէին Թուրքիոյ պատուիրակները, որոնք այնտեղ հրաւիրուած էին խաղաղութեան վեհաժողովին կողմէ:

Բնչատ փաշայի հետ ունեցած խօսակցութիւններէն յետոյ իմ առաքելութիւնը Պոլսոյ մէջ վերջացած էր։ Կը պատրաստուէի ճանապարհ իյնալ, երբ առացայ հետեւեալ հեռագիրը Փարիզէն, Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ահարոնեանէն, որ ինձմէ կը խնդրէր նախ եւ առաջ անցնիլ Փարիզ։ Հետեւեալ օրն իսկ մեկնեցայ Փարիզ Իտալիոյ վրայով։

Յուլիս 20ին մօտ էր, երբ հասայ Փարիզ։ Ինձ համար պատրաստուած էր ընդունելութիւն։ Եղան ճառախօսութիւններ։ Ողեւորուած խօսեցաւ բանաստեղծ Որբերեանը՝ ողջունելով մեր անկախ պետութիւնը։ Կայսրանէն գացինք հիւրանոց։

Ըրի երկու զեկուցում. մէկը Հ. Հ. Պատուիրակութեան օրաթերթերու ներկայացուցիչներու համար, իսկ երկրորդը՝ սալ տէ գ'Ակրիճիլլէօրի մէջ, ուր հաւաքուած էր ահագին բազմութիւն։ Ներկայ էին երկու պատուիրակութիւններու նախագահները եւ անդամները. Պօղոս փաշա Նուպար մեծ ուշադրութեամբ լսեց զեկուցումը. Ահարոնեանը խօսեցաւ մօտ երկու ժամ իմ զեկուցումներու առթիւ։ Զեկուցումս ընդունուեցաւ բուռն ծափահարութիւններով։ Կազմուեցաւ յանձնախումբ մը Հայաստանի ելեւմտական նախարար Արտաշէս Ինճիճեանի նախագահութեամբ։ Այդ յանձնախումբին յանձնարարուեցաւ կազմակերպել յանձնախումբեր Պելճիքայի եւ Զուիցերիոյ մէջ։ Ներկայ եղայ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային Պատուիրակութիւններու միացեալ նիստին, ա՛յն նիստին, ուր վերջնական ձեւով խմբագրուեցան Հայերու ցանկութիւնները սահմաններու մասին՝ ուղարկելու համար Ամերիկա, նախագահ Ուիլսընին։

Ցայտնի էր, որ Յոյները կը ցանկային Տրապիզոնը պահել ինքնավար յունական Պոնտոսի համար, եւ յունական հանրային կարծիքը բաւարարելու համար հայկական որոշ շրջաններու մէջ պատրաստակամութիւն կար չմտցնելու Տրապիզոնը հայկական պահանջներու մէջ, բայց հայկական երկու պատուիրակութիւնները եւ անոնց նախագահները կը դանէին, որ «Տրապիզոնը չպահանջել կը նշանակէր զաւաճան երեւալ Հայերի աչքում» — եւ Տրապիզոնը մտաւ ծրագրուած սահմաններու մէջ իբրեւ նաւահանգիստ Հայաստանի համար։

Հ. Հ. Պատուիրակութեան մէջ կայացած նիստին մէջ որոշուեցաւ խնդրել Գալուստ Կիւլպէնեանէն՝ ստանձնելու փոխարարութեան յանձնախումբի նախագահի պաշտօնը։ Այդ մասին յանձնարարեցին ինձ խօսիլ անոր հետ Լոնտոն։ Ես այցելեցի Պօղոս փաշային

եւ խնդրեցի մտանակցիլ յանձնախումբին։ Ան յայտնեց, որ կը մտցնէ իր լաւման փոխարարութեան մէջ, բայց յանձնախումբի անդամ ըլլալ չի կրնար աչքի առջեւ ունենալով Հ. Հ. Պատուիրակութեան դրծիչներու անբարեացակամ վերաբերմունքը իրեն հանդէպ։

Այդ միջոցին Փարիզի մէջ հաւաքուած էր «պատգամաւորական ժողով» մը որ հրաւիրած էր Պօղոս փաշան հայկական քաղաքական կեանքի ընթացիկ խնդիրներու մասին խորհրդակցելու համար։ Պօղոս փաշան Բիրգ հիւրանոցի մէջ ի պատիւ ինձ եւ պատգամաւորներուն հրաւէր մը սարքած էր։ Ան ճառով մը ողջունեց ինձ, իբրեւ Հ. Հանրապետութեան ներկայացուցչի եւ յոյս յայտնեց, որ շուտով կ'իրականանան Հայաստանի եւ բոլոր Հայերու ազնչանքները։ Եւ խնդրեց ինձմէ բոլոր ներկայ եղողներուն կողմէ ողջունել Հայաստանի Հ. կառավարութիւնը։

Ես այցելեցի նոյնպէս Ֆրանսական արտաքին գործոց նախարարութեան ընդհանուր քարտուղար Պալէօլոգին, որուն վարչապետ Միլերանը յանձնարարեր էր ընդունիլ զիս։ Պալէօլոգին ներկայացուցի Հայաստանի վիճակը (ան եղած էր դեսպան Փեթերսպուրկի մէջ) եւ խնդրեցի առանձին ներկայացուցիչ նշանակել Ֆրանսայի կողմէ Երեւանի համար, որովհետեւ Թիֆլիս բնակող Ֆրանսայի բարձր կոմիսարը չատ քիչ անգամ կ'երթայ Երեւան։ Պալէօլոգը խոստացաւ կատարել խնդիրքս։

Հետեւեալ օրը Յուլ. 4ան Մանհէհանի հետ գացինք Լոնտոն։ Պօղոս փաշան եւ Ահարոնեանը հետապրեցին Լոնտոն իրենց ներկայացուցիչներուն դիմաւորելու ինձ։ Լոնտոնի կայարանը եկած էին ողջունելու Պօղոս փաշայի ներկայացուցիչ Մալկոմը, Արեւ վարգապետը եւ շարք մը ուրիշ անձինք հայ գաղութէն։ Լոնտոնի մէջ ես գործեցի նոյն ծրագրով. ունեցայ խորհրդակցութիւն փոխարարութեան մասին, երբ այցելութիւն արտաքին գործերու նախարարութեան։ Տեղական գաղութը հիւրասիրութիւն կազմակերպեց Քարլթըն Հոթէլի մէջ, որուն ներկայ էր ամբողջ հայ գաղութը, նաեւ Անգրանիկը, որ պատահմամբ կը գտնուէր Լոնտոն։ Խօսուեցան ճառեր. խօսողներու մէջ էին նաեւ Մալկոմն ու Անդրանիկը, որ յիշեց իր հին հաշիւները Հայաստանի կառավարութեան հետ։ Խօսեցայ եւ ես։ Ընդհանուր ոգեւորութեան մէջ վերջացաւ ընդունելութիւնը։

Մանչեսթրի տեղական գաղութի ժողովին զեկուցում տուի, որմէ յետոյ կայացաւ նիստ, ուր ընտրուեցաւ յանձնախումբ Մարկոս Բաքրճեանի նախագահութեամբ։ Ցետոյ վերադարձայ Լոնտոն, ուրկէ Օգոստոս 6ին նորէն եկայ Փարիզ։

Դրուած նպատակը Եւրոպայի այս մասին մէջ համարելով վերջացած՝ եւ պատրաստուելով դէպի հարաւ՝ Միլանի, Վէնետիկի եւ Հռոմի վրայով՝ Եգիպտոս: Օգոստոս 7ին՝ ուղեւորուեցայ Միլան. դաղութի ներկայացուցիչները դիմաւորեցին ծաղիկներով ու ճառով: Հոս չկեցայ եւ չարունակեցի ճանապարհս մինչեւ Վէնետիկ, ուր մնացի երկու օր: Եղայ Մխիթարեաններու մօտ, այցելեցի Ռաֆայէլեան պղպջը: Տրամադրութիւնը այստեղ եւս բարձր էր: Հայ վարդապետները մեծապէս հետաքրքրուած էին այն ամէնով ինչ որ կը կատարուէր Հայաստանի մէջ եւ ինձ ընդունեցին իրրեւ իրենց հայրենիքի ներկայացուցչին: Ռաֆայէլեան պղպջի աշակերտները երգեցին ազգային օրհներգը եւ կարդացին հայրենասիրական բանաստեղծութիւններ: Ընդունելութենէն յետոյ տեղի ունեցաւ ճաշ՝ ճառերով:

Օգոստոս 10ին ճանապարհուեցայ Հռոմ, ուր մնացի օր մը: Այստեղ հայ դաղութ չկար: Ինձ այցելեց միայն Դիլսիզեանը, այն ժամանակ չատ հարուստ վաճառական մը, եւ ներկայացուց ինձ իր անհատական գործառնութիւններու ծրագիրները Հայաստանի համար: Իտալական կառավարութիւնը նշանակեր էր ինձ մօտ իրրեւ ուղեկից կոմս Մարացցին, որ ցոյց տուաւ քաղաքը:

Օգոստոս 11ին ես ուղեւորուեցայ Պարի նաւահանգիստը՝ այնտեղէն Եգիպտոս մեկնելու համար: Հոս չդենաւին սպասելով՝ մնացի երկու օր: Նոյն Օգոստոս 11ին, երեկոյեան, հեռագիր ստացայ Ահարոնեանէն, որով կը հաղորդէր, թէ Օգոստոս 10ին ստորագրուած է Սեւրի դաշնագիրը Թուրքիոյ հետ, որու հիման վրայ Հայաստանի սահմանները Թուրքիոյ մէջ կը թողնուի որոշել նախագահ Ուիլսընին, իսկ Անդրկովկասի սահմաններու վէճերը վրաստանի, Հայաստանի եւ Ադրպէյճանի միջեւ պիտի լուծուին փոխադարձ համաձայնութեամբ, իսկ եթէ այդ տեղի չունենայ, այն ատեն Փարիզի Վեհաժողովին կողմէ նշանակուած միջազգային յանձնախումբերու վերջնական որոշմամբ: Այսպէսով, վերջապէս Հայաստանը կը մանէր միջազգային դաշնագիր ստորագրողներու շարքը, իրրեւ անկախ պետութիւն:

Այս աթոռ առաջ բերաւ աննկարագրելի ոգեւորութիւն ամբողջ հայութեան մէջ: Ամէն կողմ տեղի կ'ունենային մաղթանքներ, ռնտկատարութիւններ, հանդիսաւոր ժողովներ: Լրագիրները լեցուն էին ոգեչունչ յօդուածներով, հայ մարդիկ կը չնորհաւորէին միւրար:

Օգոստոս 12ին ճանապարհ ինկայ Եգիպտոս: Եւ երկու օր յետոյ հասայ Ալէքսանդրիա:

Իմ գալուս մասին գաղութը արդէն կանխաւ տեղեկացուած էր: Այդ պատճառով հէնց որ չոգենաւը մտաւ նաւահանգիստ, անոր վրայ բարձրացաւ հայ պատգամաւորութիւններու չորք մը դանազան հիմնարկութիւններու եւ անձերու կողմէ՝ իրենց գլուխ ունենալով Ազգային Մորհուրդի նախագահը եւ տեղական հոգեւորականութիւնը, կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները, յանձին Հ. Ց. Դաշնակցութեան եւ Ռամկավարներու:

Ալէքսանդրիոյ մէջ ալ ընդունելութեան եւ իմ ձեռնարկած քայլերու եղանակը անցաւ Պոլսոյ եղանակով: Փոխառութեան յանձնախումբ կազմուեցաւ պր. Մուրթաֆեանի նախագահութեամբ:

Ամէնէն առանդուն աշակերտութիւն ցոյց տուաւ ինձ փաստաբան Տէլեմաք Թիւթիւնճեանը, որ ընտրուեցաւ փոխառութեան յանձնախումբի քարտուղար, պր. Մուրթաֆեանը, Թորգոմ եպիսկոպոսը, ճարտարապետ Կարօ Պալեան եւ պր. Զարբհանը, որ, տեղական դաղութի յանձնարարութեամբ, իրրեւ քարտուղար ծառայեց ինձ: Ալէքսանդրիոյ մէջ ընտրուած յանձնախումբը իր գործունէութեան շրջանը պիտի տարածէր նաեւ Հապէշիստանի եւ Սուտանի վրայ:

Նոր էին իրենց բնոյթով երկու այցելութիւններ. իմ պաշտօնական այցելութիւնը Եգիպտոսի Թագաւոր Ֆուատ Ա.-ին եւ անգլիական ներկայացուցիչին:

Ֆուատ Թագաւորին ըրած իմ այցելութիւնը կը կրէր միանդամայն պաշտօնական բնոյթ: Ես ցանկութիւն յայտնեցի այցելութիւն մ'ընելու իրեն, եւ անմիջապէս մօտս եկաւ Թագաւորի առաջին պալատական պաշտօնեան եւ անոր անունով խնդրեց նշանակել ինձ համար յարմար ժամանակ այցելութեան համար: Ես խնդրեցի նշանակել հետեւեալ օրը ժամը 12ին: Պալատ դացի պր. Տէլեմաք Թիւթիւնճեանի ուղեկցութեամբ: Ֆուատ Թագաւորը մօտ 40 տարեկան մարդ էր, հաճելի եւրոպական դէմքով, հիանալի կը խօսէր Ֆրանսերէն: Ան արտայայտեց իր կատարեալ գոհունակութիւնը հայկական պետութեան կազմուելու առթիւ, մանրամասն հարցուփորձ ըրաւ անոր դրութեան եւ կարիքներու մասին, միեւնոյն ժամանակ մեծ գովասանքով խօսեցաւ եգիպտոս բնակող Հայերու մասին: Երկար խօսեցաւ իր հայրենիքի եւ մասնաւորապէս այն մասին, թէ որքան դըժուար է ազգայնացնել Եգիպտոսի վարչութիւնը, քանի որ փոքրաթիւ է բարձրադոյն կրթութիւն ստացած երիտասարդ եգիպտացիներու քանակը: Ան կը դանէր, որ այդ ազգային համար, երբ բոլոր պաշտօնները կարելի կ'ըլլայ տալ Արաբներուն, պէտք է դեռ սպասել

տասը տարի եւս: Հարցուց մեր դրօշակի դոյներու մասին եւ երբ իմացաւ, սրամտօրէն նկատեց. «Ես այսպէս կը հասկնամ այդ գոյները. կարմիր գոյնի արիւնով դուք ձեռք էք բերած ձեր անկախութիւնը, եւ որպէսզի վանի կապոյտ երկինքը լոյս սփռէ ֆաղաբակրթուած եւ ազատ Հայաստանի վրայ, հարկաւոր է ճարնշագոյն առարկայ, այսինքն՝ ոսկի–դրամ»:

Բարօրութիւն մաղթելով Եղիպտոսին եւ նոյնպիսի բարեմաղթութիւններ առանալով Հայաստանի համար՝ ես հեռացայ պալատէն:

Անգլիական բարձր ներկայացուցիչը նոյնպէս շատ սիրալիր ընդունելութիւն ըրաւ. ան եւս մաղթեց Հայաստանին ամէն տեսակ բարիքներ, երջանկութիւն եւ բարգաւաճում:

Ազեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի հետ ինձ համար կապուած են երկու յիշողութիւններ. այցելութիւն բուրգերուն եւ իմ առաջին հանդիպումը Անգլիոյ այժմեան վարչապետի որդի Օլիվեր Բոլդվինի հետ:

Տեղական տաճարութեան համաձայն ուղտերու վրայ դացինք բուրգերուն այցելութեան: Լուսանկարուեցանք մեր անասնոց գիրքերուն մէջ, եւ մեր այդ պատկերները կը վաճառուէին բարեգործական նպատակով:

Ես զեկուցում տուի նաեւ Հ. Ց. Դաշնակցութեան Ակումբին մէջ, այցելեցի օրիորդաց դպրոցը, ներկայ եղայ հոգեհանգիստի՝ ի յիշատակ բարեգործ Մելքոնեանի, որ Թողած էր միլիոնաւոր ժառանգութիւն Հայաստանին, յետոյ ընդունեցի իրրեւ ընծայ մեռաքսէ հայկական եռագոյն դրօշակ՝ զոյգ մատուցին Ազեքսանդրիոյ տիկինները: Այդ դրօշակը հետս է անբաժան:

Երեք օր յետոյ ես գացի Գահիրէ, ուղեկցութեամբ խումբ մը անձանց, — եպիսկոպոսի, յանձնախումբի եւ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներուն:

Ճանապարհին Զագազիկ կայարանը, ծխախոտի գործարաններու տեղական հայ բանուորները դուրս էին եկած դիմաւորելու. մատուցին ծաղիկներ եւ ոսկեայ լիրեր «Ոսկու Փոնտի» համար:

Գահիրէի Հայերը պատրաստած էին չտեսնուած հանդիսաւոր ընդունելութիւն: Ամբողջ կայարանը լեցուն էր ժողովուրդով. ամէն կողմէ ծաղիկներ կը թափուէին վրաս. լուսանկարչական գործիքները կը գործէին չուրջս: Տեղական մտաւորականութիւնը իր ամբողջ կազմով, առանց կուսակցական խտրութեան, ոգեւորուած՝ չէջապատած էր Հայաստանի ներկայացուցիչը, իսկ ժողովուրդի խուռն բազմութիւնը կեցցէներով եւ ազատականներով կ'ուղեկցէր ինձ մինչեւ ինքնաշարժը: Ճիւաղ ոստիկանութիւնը կը մաքրէր ճանապարհը, եւ մեր ամբողջ չքախումբը կ'ուղեւորուէր դէպի Գահիրէի առաջնակարգ հիւրանոցը, որուն վրայ կը ծածանէր հայկական դրօշակը: Այդ վաստան իսկ խորապէս կը յուզէր ահագին ամբոխը, որ ուղեկցեցաւ մինչեւ հիւրանոց:

Կը յիշեմ մանրամասնութիւն մը, որ առանձնապէս հաճելի էր Եղիպտոսի հայ գաղութի սրտին: Իմ Գահիրէ գալէս ամիս մը առաջ նոյն հիւրանոցը եւ նոյն սենեակները մէջ իջեւանած էր Ֆրանսայի նախարարապետ Քլեմանսոն. այն ժամանակ ալ հիւրանոցի շինութեան վրայ կը ծածանէր Ֆրանսական դրօշակը: Այս զուգադիպութիւնը կարծես չօշափելի կերպով կը վկայէր չաւերուն՝ Հայաստանի մուտքը անկախ պետութիւններու ընտանիքի մէջ:

Գահիրէի մէջ անցուցած չորս օրերս կը կրէին առանձնապէս ժողովրդական եւ խանդավառ բնոյթ: Իմ դրագումներու ծրագիրը սովորական էր. զեկուցումներ, այցելութիւններ եւ փոխադարձութեան յանձնախումբի կազմակերպութիւն: Բայց գաղութի հետաքրքրութիւնը մեծ ճանապարհներէն, որոնցմէ կ'անցնին Եւրոպայէն Հայաստան գացող եւ այնտեղէն եկող գործիչները, առաջ էր բերած այն, որ առաջին հայկական քաղաքական գործիչն էր, որ կ'այցելէր Եղիպտոս եւ կ'այցելէր Սեւրի դաշնագիրը ստորագրելէն քանի մը օր յետոյ: Բացի այդ՝ գաղութը չէր զգացեր պատերազմի սարսափները, հարուստ էր եւ յատնի չափով երջանիկ:

Ծրագրիս կեդրոնական կէտը իմ զեկուցումն էր որ կայացաւ «Կոլիզէ» չարժապատկերի թատրոնի ահագին դահլիճին մէջ, որ կը տեղաւորէր քանի մը հազար մարդ: Թատրոնը չափէն դուրս լեցուն էր: Ընդամէնը Օղոստոս ամսու «ափրիկեան չոգերուն», քանի մը հազար մարդ երեք ժամ լսեց զեկուցումը, եւ բուռն կերպով ծափահարեց. վերջն ալ ուղղակի անձրեւի պէս սեղանի վրայ թափուեցան նուիրատուութիւններ «Ոսկի Փոնտ»ի օգտին: Կանոնաւոր չարքերով կ'անցնէին կանայք, աղամարդիկ, երախաներ եւ սեղանի վրայ կը դնէին ժամացոյցներ, մատանիներ, աղամանդներ, ոսկեայ չղթաներ, դրամներ: Եղիպտոսի թեմական առաջնորդ Թորգոմ եպիսկոպոսը հանեց իր մատէն գմբուխտ մատանին եւ դրաւ սեղանին վրայ:

Մուտքի մօտ կանգնած էին չարքերով սկաւառներ եւ աղաներ չեփորներով: Ամբոխը ուժգնօրէն կը ծափահարէր ամէն անգամ, երբ

յիշատակութիւն կ'ըլլար հայկական բանակի, Հայաստանի ամէնանուէրու եւ անոր հերոսներու ու մարտիրոսներու մասին: Իսկական ժողովրդական հանդէս մըն էր, որու միջոցին միացեր էին բոլոր հայ կուսակցութիւնները անխտիր:

Երեկոյեան հիւրանոցիս չէնքին առջեւ ամբոխը եռաժեստութեամբ, լապտերներով եւ դրօշակներով ցոյցեր սարքեց: Թամկավարներու ակումբը ի պատիւ ինձ հանդիսաւոր ընդունելութիւն մը կազմակերպեց ճառերով, երաժշտութեամբ եւ հիւրասիրութեամբ:

Իմ հիւրանոցը կայացած դրամատէրերու ժողովը ընտրեց փոխադրութեան յանձնախումբ նախապահութեամբ Գառնուկի, որուն յանձնեցի պահելու համար այն բոլորը, ինչ որ հաւաքուած էր «Ոսկու Ֆոնտ»ի համար: Ի դէպ ըսեմ, որ Ազնքանդրիոյ մէջ հաւաքուածը թողուցի պահելու յանձնախումբի նախագահ Մուքաֆեանի մօտ: Նոյնն ըրի նաեւ Իզմիր, Բալըքեսիրը: Հետագային, երբ Հայաստանի խորհրդայնացման հետեւանքով «Ոսկի Ֆոնտ»ը չիրականացաւ, ամէն տեղ «Ոսկի Ֆոնտ»ը վաճառքի տրուեցաւ եւ ստացուած դրամարկղը, համաձայն Փարիզէն, Հ. Հ. Պատուիրակութենէն ստացուած կարգադրութեան, յատկացուեցաւ որբերու եւ փախստականներու օգտին:

Տեղական հասարակութիւնը ինձ պատուեց հրաւէրով, որու միջոցին առեւտուրի եւ արդիւնաբերութեան ներկայացուցիչները ճառեր խօսեցան Հայաստանի հետ առեւտրական յարաբերութիւններ հաստատելու անհրաժեշտութեան մասին: Եգիպտոսի Հայաստանի ներկայացուցիչ նշանակուեցաւ փաստաբան Զօհրապը:

Գահիրէ եղած միջոցիս, երբորդ օրը, ինձ զեկուցին, որ անգլիացի սպայ մը կը ցանկայ տեսնել զիս: Բարձրահասակ, չէկ եւ հաճելի դէմքով, մօտ 23—24 տարեկան երիտասարդ մըն էր, որ ղիմաց ինձ ֆրանսերէն եւ ըսաւ, թէ ականատես ըլլալով այն ընդունելութեանը (ան կ'ապրէր նոյն հիւրանոցը), զոր ինձ ցոյց տուին Հայերը եւ տեղեկանալով, թէ ով եմ ես, ան կը խնդրէ վերցնել դինքը հետս Հայաստան: Եւ աւելցուց, որ ոչ մէկ դրամական օգնութեան եւ ոռճիկի կարիք ունի: Ես հարցուցի, թէ ո՞վ է ինքը: Ան պատասխանեց, թէ ինքը անգլիական բանակի սպայ է, ամբողջ պատերազմը անցուցեր է Ճակատի վրայ Ֆրանսա, եւ այժմ զօրացրուելուն հետեւանքով ազատ կը ճամբորդէ եւ նիւթապէս ապահովուած է:

«Իսկ ինչո՞ւ կ'ուզէք գալ յատկապէս Հայաստան», հարցուցի ես:

Ան պատասխանեց. «Ես կարդացի թերթերու մէջ, որ, այնտեղ պատերազմ է եւ որ Հայերը անարդար կերպով կը տուժեն, իսկ ես կը սիրեմ ըլլալ հոն, ուր կան պատերազմ եւ արկածներ, եւ կ'ուզեմ ըլլալ Հայերու հետ»:

Վայրկեան մը մտածելէ յետոյ ես ըսի իրեն, որ այնուամենայնիւ, չեմ դիտեր անոր ով ըլլալը, այդ պատճառով չեմ կրնար անմիջապէս համաձայնութիւն տալ: Ան խնդրեց հասկցաւ իմ տագնապի պատճառը եւ համեստութեամբ ըսաւ.

«Դուք, ի հարկէ, կ'ուզէիք իմ մասիս յանձնարարական ունենալ եւ իմանալ, թէ ին՞չ կը խօսիմ արդեօք: Ես կրնամ իմ մասիս վկայութիւն բերել Եգիպտոսի անգլիական բարձր հօմիսար՝ լորտ Ալլենբիէն եւ յետոյ պէտք է աւելցնեմ, որ հայրս Անգլիոյ ելեւմտական նախարար է Լոյտ Ճորճի նախարարութեան մէջ»:

Վերջին յայտարարութիւնը ինձ անհատնական երեւաց, բայց եւ այնպէս համաձայնեցայ ընդունիլ անկէ լորտ Ալլենբիի վկայութիւնը: Երիտասարդը հրաժեշտի ողջոյն տուաւ եւ հեռացաւ:

Մէս օր առաւօտեան ան նորէն եկաւ մօտս՝ բերելով լորտ Ալլենբիէն գրաւոր վկայութիւն, որ կը հաստատէր անոր բոլոր ըսածները: Այն ժամանակ հաճութեամբ համաձայնութիւն տուի անոր խնդրին եւ տեսակցութիւն նշանակեցի անոր մէկ ամիս յետոյ, Պոլիս, Թոքաթլեան հիւրանոցը:

Եւ, իսկապէս, մէկ ամիս յետոյ ես գտայ դինք Պոլսոյ այդ հիւրանոցը: Ան գնաց Հայաստան: Այնուհետեւ իր արկածալից պատմութիւնը յայտնի է իր գրքէն, որ թարգմանուեցաւ «Հայրենիք»ի մէջ: 1921 թ. գարնանը ան հասաւ Փարիզ, տրամադրուեցաւ անդամ Հ. Ց. Դաշնակցութեան, եղաւ Լօզան՝ Խորհրդաժողովին, ուր շատ օգնեց իր կապերով, յետոյ զարձաւ Բանուորական Կուսակցութեան անդամ եւ 1924 թ. քուէարկուեցաւ խորհրդարանի պատգամաւորութեան համար: Վերջերս ան գրեց դիրք մը «Կօնեց» վերնագրով, որ նուիրուած է Հ. Ց. Դաշնակցութեան, 1921 թ. Հայաստանի Փետրուարեան Ապստամբութեան յիշատակին:

Օգոստոսի քանիներուն ես նստած չոգենաւ եւ ուղեւորուեցայ Փիրէ, Յունաստան: Ինձ ճանապարհ դրին մեծ պատուով, բեռնաւորեցին Հայաստանի համար հաւաքուած դրամարկղով (աւելի քան երկու հազար եգիպտական ֆունտ) եւ նուէրներով՝ զանազան հիմնարկութիւններու համար:

***

Երեք օր յետոյ կը մօտենայի Փրկչին։ Այնուհետեւ դարձի Աքէնք, ուր այն ժամանակ կար չուս մուջրիկ հայկական գաղութ։ Բայց Ցուհաննէսի մէջ մենք ունէինք խաչոր քաղաքական չահեր ու կապեր։ Կառավարութեան կազմի մէջ էին այն ժամանակ համաչխարհային հռչակ ստացած Վենիզելոսը, որ կառավարութեան նախագահի պաշտօնը կը վարէր, եւ նոյն կառավարութեան արտաքին գործերու նախարար, յայտնի պետական եւ քաղաքագէտ Պոլխախը, որ յետոյ Ցունաստանի գեսպանը դարձաւ Փարիզի մէջ։

Աքէնք գալով՝ ես իմացայ, որ հետեւեալ օր Փարիզէն Աքէնք պիտի հասնի Վենիզելոսը, որ Սեւրի դաշնագիրը առարկելէ յետոյ կը վերադառնար Ցունաստան։ Սեւրի դաշնագիրը, որ Հայերուն կատարեալ քաւարարութիւն կու տար, կ'իրականացնէր միաժամանակ նաեւ Ցունաստանի բոլոր քաղաքական ակնկալութիւնները. անոր կու տար Իմմիրը եւ Պալաց մօտ վայրերը, ինչպէս եւ Երկոտասան կղզիները։

Ես ալեկոծութիւն տուի արտաքին գործերու նախարար Պոլխախին եւ խորհրդարանի նախագահին։ Երկու օր յետոյ ես պէտք է այցելութեան երթայի Վենիզելոսին, որուն ժամանման կը սպասուէր յաջորդ օրը։ Ճակի եղայ Պոլխախի մօտ, որ Վենիզելոսի ջերմ կուսակիցն էր։ Ան ինձ հաղորդեց այն չտեսնուած հանդիսաւոր ընդունելութեան մասին, որ կը պատրաստուէր Վենիզելոսի համար։

Հետեւեալ օրը ես անցայ քաղաքով. ամէն տեղ ծաղիկներ, փունջեր, դրօշակներ եւ կամարներ։ Ջօրքերը կանգնած էին շարքերով։ Ժողովուրդը խումբ-խումբ կ'անցնէր փողոցներով։ Երեկոյեան դէմ սկսաւ շատ չքեղ հրավառութիւն։ Ամբիոններէն ճառախօսները ոգեւորուած ճառեր կ'արտասանէին։ Թեւիս կանացի յատուկ նըրբաշրջածութեամբ կինս ըսաւ ինձ. «Այս բոլորը շատ շքեղ է եւ հանդիսաւոր։ Բայց ինծի այնպէս կը թուի, թէ կառավարութիւնը իմիճի է կախեր այս ծաղկեփունջերը եւ դրօշակները եւ իմիճի է լուսաւորեր ճրագները, իսկ ժողովուրդը գրեթէ անտարբեր է»։ Եւ, իրօք, այս ընդունելութենէն երեք ամիս յետոյ Վենիզելոսը համաժողովրդական քուէարկութեան ժամանակ պարտութիւն կրեց եւ ստիպուած եղաւ թողուլ Ցունաստանը։ Աքէնք եղած օրերուս կապիկ մը խաժաւ Աղեքսանդր Թագաւորը, եւ ան մեռաւ արիւնի վարակումէն։ Ինչքիր ծագեցաւ կոստանդին Թագաւորի վերադարձի մասին, եւ Վենիզելոսը այս հարցին մէջ պարտութիւն կրեց, թէեւ այդ ժամանակ

Է. ՎԵՆԻԶԵԼՈՍ

ան իր ազդեցութեան եւ փառքի գագաթնակէտին էր ամբողջ Եւրոպայի մէջ:

Ես այցելեցի Վենիզելոսին: Ան ինձ ընդունեց շատ սիրալիր կերպով: Անոր ձեռքը կապուած էր, որովհետեւ Փարիզ եղած ժամանակ ատրճանակի հարուածով վիրաւորեր էին: Խօսեցանք Յունաստանի եւ Հայաստանի չահերու ընդհանրութեան եւ ապագայ փոխ-յարաբերութիւններու մասին: Մեր զրոյցէն յետոյ Վենիզելոս նուիրեց իր լուսանկարը յատուկ մակագրութեամբ՝ բարեմաղթելով բարօրութիւն Հայաստանին՝ խոստանալով չուտով դեսպան նշանակել Հայաստան, որ եւ կատարեց: Դեսպան նշանակուեցաւ Պապաս, որը, սակայն, չկրցաւ գալ Հայաստան վերջինիս խորհրդայնացման պատճառով:

Տեղական հայ գաղութը ինձ ճաշկերոյթ տուաւ: Անոր չահերը կը պաշտպանէր Գլըճեան, որ հետապային շատ աշխատեցաւ հայ գաղթականներու համար: Մենք կազմեցինք փոխադրութեան յանձնախումբ մը յետոյ նշանակեցինք անոր բաժանմունքը Սելանիկ, նոր Յունաստանի համար:

Աթէնք մնացի մօտ մէկ չաբաթ եւ յետոյ գացի Իզմիր, որ այն ժամանակ յունական չրջան էր՝ բարձր կոմիսար Սոեբիատիսի իշխանութեան տակ: Յունական կառավարութիւնը հետապրով կարգադրած էր Իզմիրի իշխանութիւններուն՝ ընդունելու ինձ, որպէս բանակամ պետութեան պաշտօնական ներկայացուցչին: Եւ երբ մենք կը մօտենայինք Իզմիրին, մեր նաւապետը կայմի վրայ բարձրացուց հայկական դրօշակը, եւ մենք նկատեցինք, որ եղերքէն դէպի մեզ չարժուեցաւ զինուորական չոգեչարժ նաւակ մը, որուն վրայ նստած էր ծովային սպայ մը երկու օդնականներու հետ: Իզմիրի նաւահանգիստի պետն էր, որ կու գար բարի գալուստ մաղթելու: Սպաներ բարձրացան չոգենաւի վրայ եւ ողջունեցին ինձ կառավարութեան անունէն: Ես պատասխանեցի եւ չնորհակալութիւն յայտնեցի բարեկամ Հայաստանի Հանրապետութեան ցոյց տրուած ուչադրութեան համար: Ես նաեւ անոնց չոգեմակոյկը, եւ մենք չուտով հասանք ափ:

Քարափը, մեզ կը սպասէին հայկական պատգամաւորութիւնները: Փոխադարձ ողջոյններէ եւ թէյասեղանէ յետոյ, որ մեզ առաջարկեցին ափի վրայ հիւրանոցի մը մէջ, գացինք Հրանտ Բաքրճեանի տունը, ուր պատրաստած էին բնակարան: Հոս մնացի հինգ օր: Իմ առնելիք քայլերուս ծրագիրը նոյնն էր. զեկուցում՝ տեղական քաղքենի զասի համար, ճառ, տաճարի մէջ, դպրոցը՝ ժողովուրդի

համար, այցելութիւններ՝ յունական գլխաւոր քոմիտար Սաերխատիսին եւ յունական զօրաբանակի գլխաւոր հրամանատար զօր. Պապուլասիուլոսին եւ ընդունելութիւն՝ հայկական թեմական տան մէջ: Ժողովուրդի ոգեւորութիւնը այստեղ եւս անսահման էր: Եկեղեցիի մէջ իմ առած զեկուցումս առաջ բերաւ առատ նուէրներ «Ոսկի Ցոնա»ի համար: Հոս ալ սեղանի վրայ թափուեցան ժամացոյցներ, ապարանջաններ, մատանիներ: Այդ ամէնը ես Թողուցի Հրանտ Բաքքճեանի մօտ, որ ընտրուեցաւ «Փոխադարձեան Ցանճնախումբ»ի նախագահ: Հետագային ոսկին վաճառուեր եւ դրամը զործածուեր էր որբերու օգտին:

Իզմիրի մէջ, յատկապէս, կը հետաքրքրուէին այն հարցով, թէ ինչպիսի մասնագէտներ են պէտք Հայաստանի համար: Կարճ ժամանակ անցած Իզմիրէն չատերը զացին Հայաստան, բայց չուտով ետ եկան, երբ այնտեղ եւեւացին բոլշեւիկները:

Ցունական գլխաւոր հրամանատար զօր. Պապանիկոլոպուլոսին այցելելու առեն զիս ընդունեցին զինուորական նուագախումբի ոգեւորով եւ պատուոյ պահակախումբով, իսկ զօրավարը ինձ յանձնեց 50 չքանչան հայ սպաներուն բաժնելու համար: Առաջին չքանչանը, իմ յանձնարարութեան համաձայն, յանձնեց Երեւանի քաղաքապետ դնդ. Շահխաթունեին տալու համար:

Ցունական բարձր քոմիսար Սաերխատիսը ինձմէ խնդրեց այցելել քաղաքը, անոր հիմնարկութիւնները, հիւանդանոցը, որբանոցները եւ իմ ապաւորութիւնները յայտնել իրեն: Իմ ապաւորութիւնները միանգամայն նպաստաւոր էին, եւ այդ մասին ես հեռագրեցի Աթէնք՝ Վենիզելոսին:

Հայկական հիմնարկութիւններէն տեսայ սքանչելի որբանոցը հազար որբերով, որոնք չատ լաւ կ'երգէին, մարմնամարզի վարժութիւններ կ'ընէին, կ'արտասանէին բանաստեղծութիւններ եւ առհասարակ, հիանալի ապաւորութիւն կը ձգէին:

Իզմիրէն ալ հեռացայ այն ապաւորութեամբ, որ ամբողջ հայ զաղութը կ'ապրի սիրով դէպի Անկախ Հայաստանը:

Օգոստոսի վերջն էր: Շոգենաւին վրայ կը ծածանէր հայկական դրօշակը, երբ հասայ Պոլիս: Հոս բաժանորդագրութիւնը կ'անցնէր չատ յաջող: Առաջին վճարումները արդէն կը մտնէին դանձարանը: Կար ընդամէնը չորս ժամանակամիջոց: Պարտատոմսերը արդէն կը տպագրուէին: Երեւանէն ստացուեր էին յայտարարութիւններ եւ ռեկլամներ փոխադարձեան համար:

Հետագայ իմ ծրագիրն էր. երթալ Պալքանները — Ռումանիա, Պուլկարիա — այնտեղէն ետ զալ Պոլիս եւ ապա անցնիլ Հնդկաստան եւ Ամերիկա: Առաջ Ամերիկան չէր մտներ ծրագրիս մէջ: Այնտեղ ես նշանակներ էի իրրեւ ներկայացուցիչ փոխադարձեան կազմակերպութեան համար մեր դիւանագիտական ներկայացուցիչ Գարօ Փաստըրմաճեանը, բայց անկէ ստացայ հետեւեալ հեռագիրը. «Փոխադարձեան յաջողութեան համար անհրաժեշտ է ձեր անձնական ներկայութիւնը»: Եւ այդ պատճառով վճռեցի Պալքանեան պտոյտէս յետոյ անցնիլ Հնդկաստան եւ այն տեղէն ալ Ամերիկա՝ երեւան զառնալու համար 1921 թ. սարեմուտին:

Մնալով Պոլիս երեք օր, Սեպտեմբերի սկիզբը ես մեկնեցայ Պուլկարիա: Ամէն տեղ կայարան զուրս կու զային հայ երախաներ ուսուցիչներու հետ եւ կը դիմաւորէին ծաղիկներով եւ ուղերձներով: Ֆիլիպէէն ընդառաջ էին եկեր բժ. Օրմանեան եւ պր. Ադարեան, որոնք ինձ հանդիպեցան Ֆիլիպէէն 6 ժամ հեռաւորութեան վրայ, իսկ Ֆիլիպէի կայարանը կազմակերպուած էր չատ ջերմ ընդունելութիւն՝ ճառերով ու ծաղիկներով: Սոֆիայէն եկած էր պատգամաւորութիւն մը՝ Ազգային Ժողովուրդի նախագահ Բարսամեանի գլխաւորութեամբ:

Ֆիլիպէ մնացի երեք օր: Զեկուցում տուի թեմական տան մէջ, ճառ խօսեցայ եկեղեցւոյ մէջ ահագին բազմութեան առջեւ եւ այցելեցի տեղական հայկական «Ադպարէզ» բանկը:

Պուլկարիոյ Հայերը ամէնէն աւելի ուժեղ են Վառնա եւ Ֆիլիպէ: Վառնան Հայերու յեղափոխական աշխատանքի օբրանն է դեմոկրատական յենարանը, Ֆիլիպէն՝ ամէնէն աւելի զարգացած է տնտեսական առատիւով: Մինչդեռ Սոֆիան ունի հայկական թոյլ զաղութ:

Սոֆիայի եւ Ֆիլիպէի միջեւ վէճ էր ծագած, թէ ո՞ւր պէտք է ըլլայ կեդրոնը փոխադարձեան զործին համար: Ես կը հակէի Ֆիլիպէի կողմը, իրրեւ աւելի հարուստ վայրի: Այդպէս ալ վճռուեցաւ բնդիրը Սոֆիայի եւ Ֆիլիպէի ներկայացուցիչներու խառն խորհրդակցութեան մէջ:

Ոգեւորութիւնը Պուլկարիոյ մէջ առանձնապէս ուժեղ էր, թէեւ ոչ այնքան աչքի ընկնող արտաքուստ, ինչպէս Եգիպտոս եւ Իզմիր, որովհետեւ ժողովուրդը այստեղ աւելի խորը կը զգար եւ իր մէջ ընդունակութիւն չէր զաներ ոգեւորութեան արտաքին ցուցադրութեան համար: Պէտք է ըսել, որ Հայերը, ընդհանրապէս, կ'ենթարկուէին չրջապատող ժողովուրդի սովորութիւններուն, իսկ Պուլկարները, առհասարակ, չատ վերապահ եւ լուռկեաց ժողովուրդ են:

Պուլկարիոյ Հայերը կը պատրաստուէին տեղափոխուիլ Հայաստան, մանաւանդ արհեստաւոր դասակարգը եւ Թուրքիայէն եկած վիճակականներու նոր չարքերը:

Ֆիլիպէէն ճանապարհ ինկայ Սոֆիա՝ այնտեղէն եկած պատգամաւորներու ուղեկցութեամբ: Հոս մնացի երկու օր, խօսեցայ եկեղեցւոյ մէջ, զեկուցում տուի եւ այցելութիւն՝ պուլկար կառավարութեան վարչապետ Ստամպոլիսկիին, որ ջերմօրէն ողջունեց Սոֆիայի մէջ հայկական հիւպատոսարանի հաստատումը, թոյլ տուաւ մեր փոխադրութիւնը եւ գրաւոր կերպով ճանչցաւ Հայաստանը՝ յայտարարելով առոր հետ միասին, որ մօտ ապագային կ'ուղարկէ Հայաստան քաղաքական ներկայացուցիչ: Խօսեցայ Հայերու եւ Պուլկարներու միջեւ եղած կապերու մասին եւ խնդրեց հաւատալ, որ Հայերը միշտ Պուլկարներու մօտ լաւագոյն զգութեան մէջ կ'ըլլան: Հայերն ալ իրենց կողմէ խնդրեցին ինձ միջնորդել Ստամպոլիսկիի մօտ, որպէսզի տուներու բռնագրաւումը եւ ապզայնացումը, որն այն ժամանակ մուտք էր գործած Պուլկարիոյ մէջ, չտարածուի նաեւ Հայերու վրայ:

Նշանակելով Բարսամեանը փոխադրութեան յանձնախումբի նախագահ, ես մեկնեցայ Ռուսճուք, ուր մնացի մէկ օր: Բժ. Սպեանը իր մօտ հրաւիրեց Հ. Բ. Դաշնակցութեան անդամները, եւ ես անոնց զեկուցեցի Հայաստանի մասին: Տիկին Կուրիճանոյի մօտ եղաւ հրաւէր տեղական հայ հասարակութեան կողմէն:

Վառնա կը մտածէի անցնիլ Ռումանիայէն վերադարձիս: Այդ պատճառով հետեւեալ օրը Դանուբի եւ Ջուրջեւոյի վրայով գացի Պուքրէշ: Սեպտեմբեր 15ի մօտ էր: Պուքրէշի կայարանը ինձ դիմաւորեցին Ազգային Խորհուրդի նախագահ՝ Խնդիրեանը, տեղական գործիչներ՝ Աբաէրեան, Պարակեան եւ եղբայրք Մանիսալեաններ: Ռումանիոյ մէջ մնացի չորեք մը, Պուքրէշ եւ Գոնստանցա եւ կատարեցի նոյն ծրագիրը ինչ որ եւ ուրիշ տեղեր:

Ռումանիոյ հայկական գաղութը աւելի փոքրաթիւ է, քան ուրիշ գաղութներ, բայց աւելի բարեկեցիկ. կան մօտ 10—12,000 բոլորովին ռումանացած Հայեր, ինչպէս օրինակ, աշխատանքի նախկին նախարար Տրանկօ Եաչը, որ ինձ ըսաւ, թէ ինքը Ռումանացի է հայկական ծագումով: Նոյնը ըսաւ նաեւ ծերակուտական Գերփեմ:

Ջուտ հայկական դէմքը պահպանած ազգաբնակութիւնը ջերմ կերպով ողջունեց Հայաստանի վերածնութիւնը: Նոյն իսկ ռումանացած ազգաբնակութեան մէջ Հայաստանի վերածնութիւնը արթնցուցեր էր քնացած ազգային զգացումները: Եւ եթէ ազգայնօրէն ազատ

կեանքը չընդհատուէր Հայաստանի մէջ, չատ լեհացած, ռումանացած եւ հունգարացած Հայեր պիտի վերադառնային հայութեան գիրկը: Իսկ անոնց մէջ կային չատ աչքի ինկող քաղաքական եւ հասարակական գործիչներ, ինչպէս նախարար Լուկաչ, արքեպիսկոպոս Թոատրովիչ, Աժգամովիչ, Տրանկօ Եաչ եւ ուրիշ յայտնի դէմքեր:

Պուքրէշ խօսեցայ եկեղեցւոյ մէջ, ուր տեղի ունեցաւ ոսկիի հանգանակութիւն «Ոսկի Գոնտ»ի համար: Ընդունեցի հրաւէր տեղական հասարակութեան կողմէ եւ այցելեցի վարչապետ Ավերեսկոյին: Ռումանական նախարարներու խորհուրդը, Պուլկարիոյ օրինակով, պաշտօնապէս թոյլատրեց փոխադրութիւնը, ընդունեց Հայաստանի հիւպատոսարանը, եւ խնդրեց հաւատալ Ռումանիոյ բարեկամութեան: Ջոր. Ավերեսկուն ծանօթացաւ Հայաստանի իրերու վիճակին եւ, ի միջի այլոց, լսելով իմ ցանկութիւնները Հայաստանի ահմաններու մասին՝ ըսաւ. «Ըստ իս առաջին հարցը ձեզ համար այն է, թէ ովքե՞ր են ձեր հարեւանները: Ձեր ամբողջ ապագան կախուած է անկէ: Կարեւորը այն չէ, որ սահմանները շատ ընդարձակ ըլլան, այլ այն, որ հարեւանները բարեացակամ ըլլան»:

Պուքրէշէն, ուր փոխադրութեան յանձնախումբի նախագահ նշանակուեցաւ Մանիսալեանը, անցայ Գոնստանցայ, ուր մնացի երկու օր: Այնտեղ եւս նոյն ծրագիրն էր.— ճառ եկեղեցւոյ մէջ, զեկուցում եւ հրաւէր: Այնտեղէն վերադարձայ Պուքրէշ եւ Ռուսճուկի վրայով՝ գացի Սոֆիա, յետոյ Ֆիլիպէի վրայով, ճանապարհ ինկայ Պոլիս:

Հիւանդութեանս պատճառով չկրցայ Վառնա անցնիլ:

Ֆիլիպէի կայարանը գաղութը դիս ողջունեց եւ առաջին անգամը անհանգստութեամբ սկսաւ հարցեր տալ, թէ ի՞նչ կը կատարուի Հայաստանի Թուրքիոյ սահմաններու վրայ: Այդ օրը թերթերու մէջ երեւցեր էին անհանգստացնող տեղեկութիւն այն մասին, թէ հայ-թրքական սահմանագլխին ընդհարումներ են տեղի ունեցեր: Ոչինչ կրնայի ըսել, որովհետեւ սեփական տեղեկութիւններ դեռ չունէի: Ուղղակի անցայ Պոլիս, ուր հասայ Հոկտեմբեր 2ին եւ գտայ չատ տեղեկութիւններ: Պարզուեցաւ, որ Թուրքերը սկսեր են յարձակումը Հայաստանի վրայ, անցեր են սահմանը Սարըղամիշի մօտ եւ ընդհարում են ունեցեր հայ զօրքերու հետ: Պարզուեցաւ նոյնպէս, որ իմ կրտսեր եղբայրը, Ճարտարապետ Լեւոնը, որ կ'աշխատէր կարս, վիրաւորուեր էր եւ զերի ինկեր Քիւրտերու ու Թուրքերու մօտ: Պարզուեցաւ, որ Հայաստանի մէջ չկայ նաեւ, եւ գնացքները չեն կրնար երթեւեկել...

Հոկտեմբեր 4ին ես հեռագիր ստացայ մեր կառավարութեան նախագահ Հ. Օհանջանեանէն, որով կը խնդրէր ինձ մազութ գնել Հայաստանի երկաթուղիներուն համար: Ես դրամ չունէի: Շուկայի մէջ մազութ չկար: Վճռեցի դիմել անգլիական նաւատորմի հրամատնատար Դէ Թորեկին: Գացի քովը. բացատրեցի խնդրի էութիւնը եւ ըսի, Անգլիոյ օգնութիւնը այս դժուարին րոպէին Հայաստանի համար կեանքի եւ մահու խնդիր է: Ծովակալին ըսի, որ ես կը խնդրեմ գիջել Հայաստանին մազութը փոխարինարար: Ծովակալը չատ սիրալիր կերպով լսեց ինձ, անմիջապէս հեռագրով հարցուց լորտ Բըրըքնին եւ մեզմէն օրն իսկ պատասխանեց, թէ ամբողջ չոգենաւ մը մազութ իմ տրամադրութեանս տակ է: Ես ստացագիրը տուի 17,000 ֆունտ սթերլինի (մազութի արժէքը) եւ հեռագրեցի Երեւան:

Այցելեցի Ծովակալ Բրխաուլին, որ արդէն տեղեկութիւն ունէր, թէ Թուրքերը յարձակեր են Հայաստանի վրայ: Եւ երբ խնդրեցի իրմէ մէջնորդել գէր ստանձնել Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ, ան յիշեցուց մեր ամառուայ դրոյցի մասին Թուրքիոյ վերաբերմամբ եւ բաւ. «Հիմա արդէն ուշ է»:

Հոկտեմբեր 7ին ես հեռագիր ստացայ Հայաստանի կառավարութենէն, որ Թուրքերը կը չարունակեն յառաջխաղացումը: Իսկ Հոկտեմբեր 8ին կառավարութիւնը կը հեռագրէր. «Ձեր ներկայութիւնը երեւանում անհրաժեշտ է: Վերադարձէք»: Հասկցայ, որ դրութիւնը կը դառնայ չափազանց լուրջ եւ անմիջապէս կարգադրութիւն ըրի բաթում ճանապարհուելու մասին: Առաջին չոգենաւը կ'ելլար Հոկտեմբեր 12ին:

Մնացած չորս օրերը ես նուիրեցի նամակագրութեան բոլոր տեղերու փոխառութեան յանձնախումբերու հետ, տուի անոնց անհրաժեշտ հրահանգներ, տեղեկացուցի իրերու վիճակի մասին եւ խնդրեցի չարունակել գործը:

Տրամադրութիւնը Պոլսոյ մէջ այլեւս այն չէր, ինչպէս իմ առաջին ժամանման միջոցին. ամէնքը անհանդիստ էին եւ յուզուած. Հայաստանի անցքերը բոլորը կը ջղայնացնէին: Ինձ մօտ եկաւ վաստակաբան Ճակոբեանը եւ ըսաւ, որ իրեն մօտ խոհարարուհի մը կը ծառայէ մօտ 50 տարեկան կին մը, Պարտիզակցի, որ երկու տարի առաջ չահած էր եղիպտական վիճակախաղի մէջ 80,000 ֆրանք (8,000 թրքական լիրա): Այդ դրամը կը պահուէր իր վաստակաբանին մօտ, որովհետեւ իր խոհարարուհին չէր ցանկացեր ծախսել այն իրեն համար: Լսելով եկեղեցւոյ մէջ իմ ճառը Հայաստանի պէտքերու եւ օրերու մասին՝ ան իմ մէջ տեսեր էր Աստուծոյ առաքեալը, որ անոր ցոյց կու տար, թէ որո՞ւն պէտք է տալ իր դրամը: Եւ ահա ամչնալով ինքը գալ ինձ մօտ՝ ան խնդրած էր իր տիրոջը յանձնել ինձ ամբողջ այդ 8,000 լիրան, հայ որբերու օգտին:

Ես խոստացա յուզուեցայ եւ խնդրեցի, որ խոհարարուհին գայ մօտս: Փաստաբանը բերաւ զայն: Երբ ես սկսայ համոզել զինքը, որ դրամներէն մաս մը պահէ իր մօտ «սեւ օրուայ համար», ան կատաղեցաւ մեզմէս՝ ըսելով, թէ Աստուած զինքը ընտրեր է պարզապէս իրրեւ միջոց մը որբերու օգնելու համար, եւ ատոր մէջէն է արդէն իր բախտը, եւ թէ պահել իր մօտ, թէկուզ մաս մը այդ պատահական եւ ոչ աշխատանքով վաստակուած դրամները՝ ինքը երբեք պիտի չհամարձակի, ուստի կը խնդրէ վերցնել բոլորը եւ յատկացնել որբերուն: Ես այդ կինը տարի Զաւէն Պատրիարքի մօտ, հրաւիրեցի այնտեղ թևրթևրու խմբագիրները, անոր տան տէրը, կազմեցի պաշտօնական թուղթ, բոլորի ներկայութեամբ ընդունեցի դրամները եւ յետոյ յանձնեցի Հայաստանի կառավարութեան:

Սակայն, ատով խնդիրը չվերջացաւ: Հետեւեալ օրը վազ առաւօտեան ան եկաւ հիւրանոց եւ խնդրեց կնոջս ընդունել զինքը: Կինս դուրս եկաւ եւ վերապահանալով՝ յայտնեց, որ բերեր է իր ոսկի չղթան, ժամացոյցը եւ 30 լիրա դրամ եւ կարմրելով ըսեր է, թէ այդ իրերը եւ դրամը կը պահէր ապագային իր թաղման ծախքերուն համար, բայց այժմ գտնելով, որ այդ աւելորդ չոայլութիւն է, որ զինքը առանց այդ ալ կը թաղեն, կը խնդրէր կնոջս ծախել այդ իրերը եւ ստացած դումարը 30 լիրայի հետ միասին բաժնել որբ հայ աղջիկներուն Երեւանի մէջ: Երբ Երեւան վերադարձանք, կինս անմիջապէս եւ ճշդութեամբ կատարեց այդ յանձնարարութիւնը:

Պէտք է խոստովանիմ, որ վերեւ նկարագրուածը ամէնէն աւելի մաքուր եւ անշահասէր վերաբերմունքն էր, զոր ես առիթ ունեցայ տեսնելու իմ ամբողջ կեանքի ընթացքին:

*
**

Հաւաքելով իմ ճամբու յուշերը, տեսութեամբ հրաժեշտ տալով իմ աշխատանքներու ընկերներուն եւ քաղաքական բարեկամներու, Հոկտեմբեր 1ին, ես նստայ «Լոյտ Թրիէստինօ» չոգենաւը եւ մեկնեցայ Բաթում: Տխուր էր իմ ճամբորդութիւնը: Վերջին առթօ–հեռագիրները կը խօսէին հայկական զօրքերու նահանջին մասին դէպի Կարս եւ հայ փախստականներու նոր ալիքներու մասին:

Շոգենաւը կ'ելլար դրեթէ դատարկ. Հայաստան երթալ փորձող հայ գործիչներու ալիքը կանգ էր առեր՝ սպասելով դէպքերու դարպացման: Ամբողջ ընտանիքներ, որոնք եկած էին Իզմիրէն եւ Պալքաններէն իմ ճառերէն յետոյ, մնացին Պոլիս: Մեզ հետ միայն

մանակ կ'երթար միայն նաւթով բեռնաւորուած չոգենաւը, որ կ'ուղարկուէր Բաթում Դէ Թորթկի կողմէ Հայաստանի համար:

Հինգ օր ճանապարհին էինք: Հոկտեմբեր 19ին մօտեցանք Բաթումին: Մեզ դիմաւորեցին հայկական հիւպատոս Մ. Աթաբէկեանը, տեղական հասարակութեան ներկայացուցիչ Մնասյեանը եւ նաւահանգիստի բանուորները: Բոլորին դէմքերն ալ տխուր էին: Կը տիրէր լռութիւն: Չէին լսուեր աղաղակներ. դիս ողջունեցին լռելեայն:

Հիւպատոս Աթաբէկեան հաղորդեց, թէ մեր զօրքերը կը նահանջեն, թէ Թուրքերը կը շարժին դէպի Կարս, թէ իմ եղբայրը ապաննուած է Օլթի-Կարս ուղղութեան վրայ եւ թէ, առհասարակ, տրամադրութիւնը Հայաստանի եւ հայկական շրջանակներու մէջ շատ ծանր է:

Նոյն գիշերը ես մեկնեցայ եւ Հոկտեմբեր 20ին, առաւօտեան հասայ Թիֆլիս:

Զիս դիմաւորեց մեր դիւանագիտական ներկայացուցիչը՝ Տիգրան Բէգզադեանը եւ հաղորդեց, որ Հայաստանի վիճակը նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանը կը գտնուի Թիֆլիս եւ բանակցութիւններ կը վարէ Վրաց կառավարութեան եւ անգլիական բարձր քոմիսար գնդ. Ստոքսի հետ: Ես անմիջապէս տեսնուեցայ հետը եւ ծանօթացայ իրերու դրութեան. Թուրքերը կ'առաջանային, կը պահանջէին մեր կառավարութենէն հրաժարիլ Սեւրի դաշնագրէն եւ ընդունիլ Բաթումի դաշնագրի պայմանները, որով Հայաստանին կը թողուէր միայն 9,000 քառակուսի քիլոմեթր: Մեր կառավարութիւնը մերժած էր, եւ Թուրքերը սկսեր էին յարձակումը: Այդ պայմաններու մէջ կառավարութիւնը յայտարարեր էր մէկ քանի կարգերու զօրահաւաք եւ ուղարկեր էր զօրքերը սահմանապուխ: Սկսեր էր պատերազմը: Ինքը՝ գինուորական նախարարը եկեր էր Թիֆլիս առաջարկելու Վրաստանին զաշն կապել Թշնամիներէն մէկուն դէմ, որովհետեւ վախ կար նաեւ բոլշեւիկներու կողմէն՝ հիւսիսէն: Զիս շտապ կերպով կը կանչէին Երեւան: Այդպիսի պայմաններու մէջ, իմ առաքելութիւնը փոխադրութեան համար կը վերջնար: Կը սկսէր նոր գործ:

Առանց րոպէ մը կորսնցնելու, ես սկսայ անձամբ ուսումնասիրել ստեղծուած դրութիւնը. այցելութիւն տուի Վրաց կառավարութեան, եւրոպական բարձր քոմիսարներուն եւ երկու օր յետոյ Ռուբէն Տէր-Մինասեանին հետ մեկնեցայ Երեւան:

Ալեքսանդրապոլի մէջ մենք լսեցինք զօրավար Յովսէփեանի գեկուցումը, եւ Հոկտեմբեր 23ին հասանք Երեւան:

Գ. Գ. Գ Լ Ո Ւ Խ

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԵՏ, ԲՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐՈՒ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

(1920 Թ. ԱՇՈՒՆԸ ՄԻՆՉԵՒ 2 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)

Ես Հայաստանը թողուցի 1920 Թ. Յունիսի վերջին: Զօրս ամիս բացակայ էի երկրէն: Ես թողուցի Հայաստանը բոլշեւիկեան ապստամբութեան բռնկումէն յետոյ եւ գտայ զայն պատերազմական վիճակի մէջ: Այդ չորս ամսուայ ընթացքին մեր երկիրը հասեր էր իր ուժեղացման եւ հզօրման զգալի նկատին:

Այդ շրջանին կառավարութիւնը անփոփոխ կերպով կը գտնուէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի ձեռքը բժ. Հ. Օհանջանեանի նախագահութեան տակ: Այդ կառավարութեան առաջին գործը եղաւ բոլշեւիկեան շարժման ճնշումը:

Ապստամբութեան ճնշումէն յետոյ կառավարութիւնը դիմեց իր երկրորդ նպատակին. ոչնչացնել այն ուրջերը, որոնք չէին ճանչնար կառավարութեան իշխանութիւնը եւ այդ վայրերու ազգաբնակութիւնը հպատակութեան բերել: Այդպիսի ուրջեր էին՝ Զանգիբասար, Բէօյիւք-Վէդի եւ Կարսի նահանգի քանի մը շրջաններ: Այս նպատակն եւս իրականացաւ յաջողութեամբ: Կառավարութեան իշխանութիւնը այլեւս չունէր բաց թշնամիներ մահմետական շրջան-

ներու մէջ: Յուլիս 12ին եւ 15ին մեր զօրքերը գրաւեցին Էօյիւք-վէդին, Գայլի Դրունքը, Բաշ-Նորաչէնը:

Ապստամբութիւնը ճնշելէ եւ ըմբոստ չրջանները հպատակութեան բերելէ յետոյ՝ կառավարութիւնը իր ուշադրութիւնը դարձուց ազգաբնակութեան անունդի վրայ: Անոր կը սպառնար սով: Այդ նպատակով կառավարութիւնը հեռագիրներ քաշեց Փարիզ՝ Պատուիրակութեան՝ խնդրելով միջոցներ ձեռք առնել ուղարկելու համար ալիւր եւ սերմնցու: Ահա մէկը այդ հեռագիրներէն.

«Բաթում, հայկական հիւպատոս Աբաթէգեանին

«Խնդրում եմ Թախթաճեանի միջոցով հաղորդել Փարիզ Պատուիրակութեան նախագահ Ահարոնեանին հետեւեալը.— Յանուած է մօտաւորապէս մի միլիոն փութ. սպասւում է հունձ մօտ ութ միլիոն: Կը պակսի երեք կամ չորս միլիոն փութ: Ստացուած է Ամերիկեան կոմիտէի միջոցով ընդամէնը ութսուն եւ մէկ հազար տոն, որից վաթսուն հազարը գործ է ածուած Հայաստանում, տասնեւմէկ հազարը ծախսուած է տեղափոխութեան վրայ եւ տաս հազարը ծախսուած է կոմիտէի ձեռքով Հայաստանի կառավարութեանը: «Րիվըր Արաքս»ի միջոցաւ ղրկուած ալիւրը արդէն ստացուած է: Շուտով ձեզ կը հեռագրեմ մեր կարիքները, որոնք կարող են հոգացուել Սկանդինաւեան պետութիւնների առաջարկութեան համաձայն հինգ տարուայ վարկով: 8 Յուլիս, թիւ 45000: Արտաքին գործերի նախարար՝ Օհանջանեան»:

Միաժամանակ կառավարութիւնը պատրաստուելով Սեւրի դաշնագրի ստորագրութեան համար եւ վճռած ըլլալով մանել Ազգերու Լիկայի կազմի մէջ՝ լիազօրած էր Հ. Հ. Պատուիրակութեան ստորագրել Սեւրի դաշնագիրը եւ տալ յայտարարութիւն Ազգերու Լիկային:

Ահա այդ լիազօրագրերը, որ ղրկուեցան հեռագրով.

«Բաթում, Հայաստանի ընդհանուր Հիւպատոսին. Խնդրում եմ հեռագրել ամիպողական Պարիզ Դաշնակիցների Գերագոյն Խորհրդին, պատճէնը Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ահարոնեանին: Ի լրումն այն լիազօրութիւնների, որոնք Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կողմից տրուած են Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ահարոնեանին 7 Դեկտեմբեր 1918 թ. Հայաստանի կառավարութիւնը սրանով տալիս է պր. Ա. Ահարոնեանին իշխանութիւն եւ իրաւունք ստորագրել Հայաստանի Հանրապետութեան անունից խաղաղութեան դաշնագիրը, որը ներկայացուած է դաշնակից պետութիւնների կողմից Թիւրքիային: Թիւ 3743. Յունիս 20. Նախարարապետ Հայաստանի Հանրապետութեան՝ Հ. Օհանջանեան»:

«Լիազօրագիր՝ ուղարկուած յատուկ սուրհանդակի միջոցով»:

Հրահանգելով Փարիզի Պատուիրակութեան ստորագրել Սեւրի դաշնագիրը՝ Հ. Հ. կառավարութիւնը միեւնոյն ժամանակ մտահոգուած էր բաթումի վրայով դէպի Սեւ ծով ելքի խնդրով:

Ինչպէս յայտնի է, այդ հարցը տաք վիճաբանութիւններու նիւթ էր դարձած Սան Ռեմօ, բայց առանց որեւէ արդիւնքի: Այդ պատճառով կառավարութիւնը առանձին հեռագրով յատուկ հրահանգներ առաւ բաթումի հարցի մասին: Ահա այդ հեռագիրը ուղարկուած Բասրայի վրայով ռատիոյով.—

«Պարիզ, Ահարոնեանին

Հայկական կառավարութիւնը, ի նկատի առնելով պայմանների փոփոխութիւնը, անհրաժեշտ է գտնում գծել հետեւեալ սահմանները Բաթումի շրջանում Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Առաջարկուած սահմանը սկսւում է Սեւ ծովի ափում Բաթումի նաւահանգիստից, որի մի մասը պէտք է լինի Հայաստանի Հանրապետութեան սեփականութիւն, շարունակւում է Ճորոխի հովիտով եւ նրա մէջ թափող Խիրխենչայ եւ Արդանուչսու գետակների հոսանքով, յետոյ բարձրանալու Արդանուչսուի հովիտով հասնում է Ալլագուզի լեռնանցքը՝ այսպիսով փակելով այն հողամասը, որը կտրւում է Բաթում–Արտահան նահապարհով: Այս տերիտօրեալ պահանջը հիմնաւորւում է այն անհրաժեշտութեամբ, որ ներկայանում է պետութեանը՝ ունենալ ելք դէպի ծով՝ իրագործելի մօտ ապագայում: Այս ելքը տալիս է Ճորոխի հովիտը: Պահանջած հողամասը Բաթումի նահանգի պարունակում է աշխարհագրական տեսակէտից 15,000 Հայ, 25,000 Թիւրք եւ այլ մահմետականներ, իսկ վրացիք ընդամէնը 5000 հոգի»:

*
* *

Ես դիտմամբ մէջ բերի այդ բոլոր հեռագիրները եւ գրութիւնները ցոյց տալու համար, թէ որքան ուժեղ թափով կը զարգանար պետական կեանքը Հայաստանի թէ՛ ներսը եւ թէ՛ դուրսի աշխարհի համար: Մէկ կողմէ Հայաստանը կ'ամրանար ներքնապէս, միւս կողմէ կը մտնէր միջազգային հաղորդակցութեան մէջ, իսկ փոխառութեան միջոցով կարգի կը բերէր իր ելեւմուտքը:

Այսպէս անցան Յունիսը, Յուլիսը, եւ Օգոստոսի սկիզբը: Բայց Օգոստոսի կէսին Հայաստանի վրայ սկսան կուտակուիլ ամպեր. թէ՛ հիւսիսէն եւ թէ՛ հարաւէն կ'առաջանային մեր թշնամիները. հարաւէն քեմալական Թուրքերը, իսկ հիւսիսէն բոլշեւիկները, որոնք որոշած էին ամէն դնով խորհրդայնացնել Հայաստանը, այսինքն՝ կցել Ռուսիոյ: Վաղուց ի վեր պատրաստուող ռուս–Թուրքական, կամ աւելի ճիշդը՝ քեմալական–բոլշեւիկեան համաձայնութիւնը սկսած էր տալ իր դործնական պտուղները:

Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութեան մէջ այս վայրկեանը շատ կարեւոր է եւ անոր վրայ պէտք է աւելի երկար կանգ առնել: Այս խնդրի շուրջը տանջուած են շատ առաջնորդներ եւ շատ բան է գրուած, բայց վերջին խօսքը դեռ չէ ըսուած, որովհետեւ այդ շրջանի վերաբերեալ դիւանագիտական պատմութիւնը չէ հրատարակուած ո՛չ Թուրքերու եւ ո՛չ ալ Ռուսերու կողմէ: Երբոր հրատարակուի, մենք կ'իմանանք, անշուշտ, շատ դառն ճշմարտութիւններ եւ ցնդած կը տեսնենք շատ հեքիաթներ բոլշեւիկներու «փրկարար» դերի մասին:

Օգոստոսի կէսէն մինչեւ Դեկտեմբերի 2ը, այդ երեք ու կէս ամիսներու ընթացքին, սկսաւ մայր մտնել Հայաստանի Հանրապետութեան աստղը եւ Դեկտեմբեր 2ին ծածկուեցաւ խաւարի մէջ:

Այս շրջանը նկարագրուած է ինձմէ առաջ զանազան անձանց ձեռքով եւ ես չեմ ուզեր կրկնութիւններ ընել: Այսքանը, սակայն, աւելորդ չեմ նկատեր հոս յիշատակել.—

Թուրք – բոլշեւիկեան բարեկամութիւնը ձեւակերպուեցաւ առանձին համաձայնագրով մը, որուն պատճէնը ուղարկուած էր Երեւան Պոլչէն՝ Հ. Հ. կառավարութեան մէկ տեղեկատուի ձեռքով: Ռուսաստանը եւ Թուրքիան իրար ձեռք կը մեկնէին Կովկասեան Հանրապետութիւններու դլուխներու վրայով:

Աթաթէկեանը, ի դիմաց իր գործիչներու, օրինակ՝ Բաքուի քաղաքային վարչութեան նախկին անդամ ճարտարապետ Մահմէտ Համան Հաջինսկու, հէնց այն պատճառով հեշտութեամբ յանձնեց իշխանութիւնը բոլշեւիկներուն, որ յոյս ունէր Թուրքերու միջնորդութեան եւ անոնց օդնութեան վրայ՝ բոլշեւիկներու հետ իրենց ունեցած յարաբերութիւններու խնդրի մէջ: Ինձ անձամբ շատ ապդեցիկ ատրպէյճանեան գործիչներ ըսած են, որ իրենք անկեղծօրէն կը հաւատային, որ Թուրքերը իրենց միջնորդութեամբ կրնան պահպանել Ատրպէյճանի անկախութիւնը: Այդ պատճառով՝ դանկալով Թուրքերուն օդնել՝ անոնք վճռեցին ճանապարհ տալ բոլշեւիկներուն: Այսպէս խորհրդայնացաւ Ատրպէյճանը:

Վրաստանը 1920 թ. Յունիս 7ին, ի դիմաց Ուրուջաճէի առաքած էր դաշնագիր Ռուսաստանի հետ, որով վերջինս կ'երաշխաւորէր անոր անկախութիւնը եւ անձեռնմխելիութիւնը: Այդ պատճառով Վրաստանը աւելի հանդիստ կը նայէր իր հարեւաններուն՝ հիւսիսէն եւ հարաւէն, համարելով, որ ինքը որոշ չափով ապահով է ռուս–Թրքական սպառնալիքէն: Վրաստան՝ չունենալով սուր թիւրիմացութիւններ Թուրքիոյ հետ՝ շատ ալ չէր վախնար Թուրքերէն, թէեւ Ռուսերէն կը վախնար:

Հայաստանի համար խնդիրը այլ կերպ էր դրուած: Նախ եւ առաջ ան վտանգի տակ էր Թուրքիոյ կողմէն. իսկ Սեւրի դաշնագիրը սպառնալուէն յետոյ այդ վտանգը աւելի եւս սպառնացաւ: Թուրքիան պարպապէս կը կամենար դէնքի ուժով պատռել Սեւրի դաշնագրի պայմանները: Այս տեղէն կը ծագէր անոր ձգտումը՝ ընկճել Հայաստանը: Իսկ բոլշեւիկները կ'ուդէին կամուրջ ձդել Կովկասի վրայով դէպի Թրքական ճակատը:

Վախնալով Թուրքիայէն՝ Հայաստանը, այնուամենայնիւ, դեռ չէր կտրած յոյսը Եւրոպայէն, Դաշնակիցներէն, Փարիզի Խորհրդաժողովէն, Ամերիկայէն: Առով պէտք է բացատրել, որ ան առանձին անհրաժեշտութիւն չէր տեսներ անմիջական բանակցութիւններու մէջ մտնել Թուրքերու հետ որեւէ համաձայնութեան եկր դտնելու համար: Մեծ պետութիւններու կողմէ առաջադրուած դաշնագիրը, որ կու տար Հայաստանին Կարինը, Մուշը, Վանը, Տրապիզոնը, չէր կարելի վերաքննութեան ենթարկել միայն Հայերու եւ Թուրքերու միջոցով: Այդպէս էր հոգեբանական եւ իրական դրութիւնը:

Պատրաստուելով մտնել Ազգերու Լիկայի մէջ, նոր ստորագրելով Սեւրի միջազգային դաշնագիրը եւ առանալով Անգլիայէն դէնք եւ ռազմամթերք 40,000նոց բանակի համար (մօտ մէկ միլիոն ֆունտ սդերլինդ արժողութեամբ) Հայաստանը որոշեց, եթէ պէտք ըլլայ, դէնքի ուժով պաշտպանել իր իրաւունքները:

Թուրքիան, իր կողմէն տեսնելով, որ Եւրոպան յոգնած է, որ բոլշեւիկները Իտալիոյ մէջ թոյլ շտուին զօրք բառնալ Հայաստանէ եւ, ընդհանրապէս, Կովկասի համար, որ անգլիական բանուորները կը պահանջեն խնայողութիւն եւ զօրացում, սկսաւ Մուսթաֆա Քեմալի զեկավարութեամբ կազմակերպել ազգային բանակ Թուրքիոյ շահերը պաշտպանելու համար: Եւ պէտք է խոստովանիլ, որ այդ շարժման զեկավարները յուցադրեցին մեծ եռանդ եւ ընդունակութիւն:

Առաջին տեղեկութիւնները պատրաստուող Թրքական յարձակման մասին հայկական կառավարութեան խուզարկու մարմինները սկսան առնել Օգոստոսին: Անոնք այս տեղեկութիւնները հաղորդեցին Դաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն՝ պատրաստուող դէպքերը կանխելու նպատակով: Այս տեղեկութիւնները հասան մինչեւ Փարիզ, բայց անոնց առանձին նշանակութիւն չտրուեցաւ:

Սեպտեմբեր 20ին եւ 21ին Թուրքերը Սարըղամիշի մօտ էին: Սկսան պատերազմական գործողութիւնները: Միաժամանակ Հայաստանի եւ Թուրքիոյ կառավարութիւններու միջեւ սկսաւ դիւանագիտական դրութիւններու փոխանակութիւն: Հայաստանի Նորհրդարանի նիստի մէջ Նոյեմբեր 11ին, վարչապետ Օհանջանեանը յայտնեց այն բոլոր դրութիւնները, որ փոխանակած էին երկու կառավարութիւնները Սեպտեմբերի վերջին կէսին եւ պատերազմի օրերուն՝ Նոյեմբեր 2էն մինչեւ 11:

Այս դրութիւններու էութիւնն այն էր, որ Թուրքերը առաջարկած էին Հայաստանի կառավարութեան հրաժարիլ Սեւրի դաշնագրէն եւ ընդունիլ Բաթումի դաշնագիրը, այսինքն՝ փոխանակ 180,000 քիլոմեթրի առնելով 9,000: Հայաստանի կառավարութիւնը բացարձակապէս մերժած էր այդ պահանջը: Ցետոյ Թուրքերը պահանջած էին հաւաքուիլ խորհրդաժողովի՝ ընդունելով իբրեւ խորհրդակցութեան հիմք Բաթումի դաշնագիրը: Հայկական կառավարութիւնը պատասխանած էր, որ Սեւրի դաշնագիրը ստորագրուելէն յետոյ անկարելի է մտածել Բաթումի դաշնագրի մասին:

Հարկ կը համարեմ մէջ բերել այստեղ մեր եւ Թուրքերու միջեւ փոխանակուած դրութիւնները:

1) *Անդորայի կառավարութեան արտաքին գործերու քոմիսար Բեքիր Սամի պէյի դիմումը 24 Յուլիս, 1920 թ.*

«Երեւանի հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարարութեան.—

«Հայաստանի կառավարութեան հիմնուելէն ի վեր մեր կառավարութիւնը նրա հետ պահպանել է բարեկամական յարաբերութիւններ եւ այդ շարունակել է իրեն համար վարքագիծ ընտրել: Նա այդ ցոյց է տուել գործով հակառակ ձեր շարունակական յարձակումներին: Ձեր գրաւման տակ եղող հողամասերում գտնուող, բայց իր ինքնուրոյնութիւնը որոշող եւ Միլլի Շուրա կազմող իսլամ ազգաբնակչութիւններուն դէմ միշտ կրկնուող յարձակումների եւ ջարդերի ձեր հաղաքականութեան հանդէպ մեր կառավարութիւնը բաւականացել է միշտ բարեկամական ծանուցագրերով:

«Մի քանի օրից ի վեր Օլթիի իսլամ ժողովրդի հանդէպ ձեր կանոնաւոր զօրամասերի կողմից շարունակուող պատերազմական գործողութիւնների մասին մեր արեւելեան ճակատի Ն. Գ. հրամանատար փաշայի կողմից երեք օր առաջ ձեր զինուորական ուժերի հրամանատարութեան ուղարկուած բարեկամական ծանուցագիրը, պատերազմական գործողութիւնները անմիջապէս դադարեցնելու մասին, մինչեւ այժմ առանց պատասխանի է մնացել: Եւ ընդհակառակը, երէկուանից ի վեր Օլթիի վրայ յարձակումը աւելի շատացած եւ սաստկացած է: Մեր ազգը, ամբողջ ուժով փափաքում է բարեկամական յարաբերութիւններ պահել հայ ցեղի հետ, հայկական շահերը թիւրքականի հետ անհամապատասխան չեն: Ընդհակառակը, կարելի է համաձայնեցնել եւ սերտ դարձնել: Երէ դուք անկողմնակալօրէն դատէք, կը յուսամ թէ դուք եւս կը հաստատէք, որ ձեր բռնած ընթացքը չի համապատասխանում ձեր ազգային իսկական շահերին:

«Համոզուած ենք, որ Անգլիացիները զբաղուած են մշտապէս իրար հետ ապրելու ստիպուած երկու հարեւան ցեղերը արիւնահեղութեան մղելով: Մենք ձեր կառավարութեան եւ ազգի համար բոլորովին վնասակար կը գտնենք, որ ձեր ազգը Անգլիացիների ձեռքը խաղալիք դառնալով՝ մեր կառավարութեան դէմ թշնամութեան ձեռնարկէ: Ձեր պատգամաւորութիւնը Մոսկուայում ռուս սովետական կառավարութեան հետ բանակցութիւններ է վարում. մենք էլ սովետական իշխանութեան հետ բաղաքական յարաբերութեան ձեռնարկած լինելով, խաղաղօրէն պատերազմի վերջ տալու կ'աշխատենք միասնաբար. ուստի ձեր յարձակումը բացարձակապէս զարմանալի եւ ցաւալի մի երեւոյթ է:

«Յարձակումների շարունակութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը բողնելով հայկական կառավարութեան վրայ, այս անգամ էլ թուրք ազգային կառավարութեան Արտ. Գործերի Կոմիսարի

հանգամանքով ես խնդրում եմ Ձեր Գերազանցութիւնից տալ հարկ եղած անմիջական հրամանները ձեր զօրամասերին վերջ դնելու համար թշնամական գործողութիւններին:

«Սպասելով ձեր պատասխանին, խնդրում եմ ընդունել **խորին** յարգանացս հաւաստիքը.

24 *Յունիս* 338—1920

Թուրք Ազգային ժողովի Արտաքին Գործերի կոմիսար
Բեքիր Սամի

2) *Այս դիմումին Հայկական կառավարութեան տուած պատասխանը Յունիս 30ին.—*

«*Սարըգամիշ.*— Գնդապետ Միրիմանեանին. խնդրում է այս հեռագիրը յանձնել օսմանեան տասնհինգերորդ զօրաբանակի հրամանատար կարաբեքիր փաշայի միջոցով հետեւեալ հասցէին.

«*Անկորա, Թուրք Ազգային Մեծ ժողովի Արտաքին Գործերի վէքիլ Բեքիր Սամի բէյին.*—

«Հայաստանի Հանրապետութիւնը հիմնուելու օրից իսկ ձգտել է եւ այսօր էլ ձգտում է ստեղծել բարի դրացիական փոխ-յարաբերութիւններ իր հարեւանների հետ եւ խաղաղ համակեցութիւն՝ տեղական բոլոր ժողովուրդների հետ: Հայաստանում գտնուող մահմետական բնակչութիւնը միշտ օգտուել է եւ օգտւում է ներկայիս եւս պետութեան միւս բաղաքացիների համահաւասար իրաւունքներից: Սոյն հաւատարիմ բաղաքացիների կեանքն ու գոյքը միշտ պաշտպանւում է Հայաստանի կառավարութեան կողմից ամէն տեսակ չարամիտ փորձերից, ինչպէս նաեւ ազգակային յարձակումներից, որոնք մեծ մասամբ կատարւում էին դրսից: Սրանք առաջ էին բերում խառնակութիւն եւ անիշխանութիւն տեղական ազգաբնակութեան խաղաղ կեանքի մէջ:

«Հայ զօրքերի վերջին ռազմական գործողութիւնները Օլթիի շրջանում նպատակ ունէին ազատելու հայկական հողամասը անիշխանական տարրերից եւ երբեմ ուղղուած չէին մահմետական խաղաղ ազգաբնակչութեանց դէմ: Օլթիի շրջանի վարչութիւնը այժմ նշանակուած է մահմետականներից:

«Հայ ազգը ի վաղուց անտի ճիգ է թափում անկեղծօրէն մէկդի թողնել մոայլ անցեալը եւ ստեղծել բարի դրացիական յարաբերութիւններ Թիւրքիայի հետ: Հայաստանի եւ Թիւրքիայի միջեւ բարի դրացիական փոխ յարաբերութիւնների վերահաստատումը ամ-

բողջովին կախուած է թիւրք դեկավարների ընթացքից, որոնք պէտք է մի անգամ ընդ միշտ ճանաչեն հայ ազգի իրաւունքները ամբողջական Հայաստանի սահմանների վերաբերմամբ եւ վերջ դնեն Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում գործակալների գործունէութիւններին:

«Երբ ձեր Մեծ Ազգային համաժողովը Անգարայում հաստատէ Տաճկաստանի հայկական վիլայէթներում Հայաստանի անկախութեան իրաւունքը յիշեալ սահմաններում, այն ատեն հայ ազգը կ'ունենայ հիմք Թիւրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ կանոնաւոր փոխյարաբերութիւններ հաստատելու:

Հ. Հ. Արտ. Գ. Նախ. Քարտուղար՝ Տէր Ցակոբեան, 30 Յունիսի 1920 թ.

3) *Յուլիս 8ին Բեքիր Սամի բէյը պատասխանում է հայկական կառավարութեանը հետեւեալ հեռագրով.*

Երեւան, Հայաստանի Հանրապետութեան
Արտաքին գործերի նախարարութիւն

Էնկիւրի, 8 Յուլիսի 1920 թ.

«Պատիւ ունեմ պատասխանելու Ձեր 30 Յունիս գրութեան որով պատասխանում էք իմ 24—6—36 գրութեան:

«Հակառակ Արեւելեան բանակի հրամանատար Քեազիմ Կարաբեքիր փաշայի եւ մեր կողմից տրուած ազդարարութեան, կասեցնել Օլթիի շրջանում ոչ մի օրինաւոր հիմունքով արուած յարձակումները եւ յետ կանչել ձեր զօրամասերը, յիշեալ զօրամասերը դեռ չեն կանչուում, եւ նոյն իսկ Յուլիս 2 թուին նորից մի յարձակում է տեղի ունեցել:

«Թէ՛ ձեր եւ թէ՛ ձեր զօրքերի հրամանատարի պատասխաններում ասուած է, որ շարժումները տեղի են ունեցել մուսուլման ազգաբնակչութեան խնդրանքով եւ որ այդ ազգաբնակչութեան դէմ ոչ մի բռնութիւն եւ հալածանք գործ չի դրուել, որ օսմանեան սահմանի դէմ ոչ մի յարձակում չի եղել, որով գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնների հիմք են ծառայում Հայկական Հանրապետութեան պաշտօնապէս ճանաչուած Բրեստ—Լիտովսկի դաշնագիրը եւ նրա լրացուցիչը, Բաթումի դաշնագիրը, որը լիազօրութիւն ունեցող պատուիրակների կողմից ստորագրուած եւ երկու կառավարութեանց կողմից ընդունուած եւ հաստատուած է:

«Օլթիի շրջանն էլ յիշեալ դաշնագրի տրամադրութիւններով

հաստատուած երեք նահանգների մէջ լինելով՝ համաձայն ժողովրդի ազատ կամքով կատարուած ֆուէին, օսմանեան պետութեան բացարձակ ստացուածքն է կազմում:

«Ցիշեալ շրջաններում որեւէ պատճառով օսմանեան պաշտօնեաների կամ զինուորական ուժերի ժամանակաւորապէս չգտնուելը օսմանեան իշխանութեան այս տեղերից ոչ փաստօրէն եւ ոչ էլ իրաւականօրէն վերացնելու պատճառ չի կարող լինել:

«Այն ժամանակ, երբ սպասւում էր, որ իրաւունքի եւ արդարութեան սկզբունքների համաձայն եւ խաղաղ կերպով պիտի լուծուեն Բաթումի դաշնագրի ամբողջական տրամադրութիւններից ծագող վէճերը երէ այդպիսիներ կան, հայկական զօրամասերի կողմից Օլթիի շրջանի վրայ կատարուած յարձակումները բացէ ի բաց խանգարում են բաղձալի բարեկամական եւ հարեւանական յարաբերութիւնների շարունակման եւ դառնում են միաժամանակ մեր բացարձակ իրաւունքի դէմ ոտնձգութիւն:

«Ինչ վերաբերում է Օլթիի մուսուլման ազգաբնակչութեան հրաւէրին եւ պահանջին, այդ էլ կատարուած յարձակումը իրականացնելու համար կատարուած մի փաստ չէ: Երէ նոյնիսկ ընդունուի, որ յիշեալ ազգաբնակչութիւնը այդպիսի մի դիմում կատարած է, այն ժամանակ այդ դիմումը նրա վրայ յանցանքի մշտական պատասխանատուութիւն կը հրաւիրէ:

«Ինչպէս որ առաջին գրութեամբ էլ յայտնել եմ, մեր կառավարութիւնը եւ թիւրք ազգը հայ կառավարութեան եւ հայ ժողովրդին թշնամին չեն եւ ցանկանում են գտնել մի կապ փոխադարձ շահեր ապահովելու համար: Երէ իմ տեսակէտները Հայաստանի կառավարութեան կողմից անկողմնակալ եւ շրջահայեաց կերպով ճնշուին, կը յուսամ, որ իմ յայտնած դիտողութիւնների անկեղծութեան եւ իմ ազգի ձեր ազգի հանդէպ ունեցած բարեկամական զգացմունքներին հաւատ պիտի ընծայուի:

«Վերջապէս, կրկին խնդրում եմ ժամ առաջ ձեր զօրամասերը յետ քաշել եւ հիմնուելով մեր երկուսի միջեւ գոյութիւն ունեցող փաստական եւ իրաւական տեսակէտով գործադրութեան մէջ եղող Բաթումի դաշնագրի վրայ, բողոքում եմ կատարուած շարժումների դէմ եւ պատասխանատու եմ գտնում մուսուլման ազգաբնակչութեան կրած վնասներին պատճառ եղողները:

Սպասելով մեր փոխադարձ շահերին համապատասխանող մի պատասխանի, խնդրում եմ ընդունել իմ յարգանացս հաւաստիքը:

Թիւրք Մեծ Ազգային Ժողովի Արտաքին Գործերի Կոմիսար՝
Բեքիր Սամի

Սոյն հեռագիրը իսկականի հետ ճիշդ է: Կնիք 11րդ զօրաբանակի եւ սառրագրութիւն:

4) *Հայաստանի կառավարութիւնը Յուլիս 28ին պատասխաներ է Բեքիր Սամիին հետեւեալ հեռագրով.—*

«Սարըղամիշ.— Գնդապետ Մխրմանեանին.— Խնդրում եմ սոյն հեռագիրը ուղարկել օսմանեան տասնըհինգերորդ զօրաբանակի հրամանատար կարապետիր փաշայի միջոցով հետեւեալ հասցէին.

Անդրա. Թիւրք Մեծ Ազգային Ժողովի Գործադիր Մեծ. Բեքիր Սամիին

«Առանց շօշափելու հարցին նորմալ կողմը այն տեսակէտէն, որ Բրեստ-Լիտովսկի եւ Բաթումի դաշնագիրները կնքուած են Սուլթանին կառավարութեան կողմից, որը ձեր կառավարութիւնը չի ճանաչում, պատիւ ունիմ պատասխանելու ձեր 8 Յուլիս 36 թիւ գրութեան:

Ինչպէս Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, որի մէջ Հայաստանը ոչ մի մասնակցութիւն չէ ունեցած եւ ոչ էլ ստորագրած է, նմանապէս Բաթումի դաշնագիրը, որը երկու կողմերի Պարլամենտներից չէ հաստատուած, ոչ մի իրական ուժ չեն կարող ունենալ Հայաստանի համար:

«Այն հանգամանքը, որ դուք իբր հիմք էք ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի եւ Բաթումի դաշնագիրը, որոնք հիմնովին չեն ճանաչում կենսունակ Հայաստանի գոյութիւնը, ի մեծ ցաւ զրկում է մեզ ձեզ հետ համաձայնութեան գալու ամէն յոյսից, քանի դուք շարունակէք դեկավարուել գերման կայսերական եւ սուլթանական իմպերիալիստական հակայեղափոխական կառավարութեան ձգտումների վրայ հիմնուած այդ դաշնագրի տրամադրութիւններով, որոնք ժխտում են կառավարութեան եւ միջազգային յարաբերութիւնների մէջ ազգերի իմքնորոշման, իրաւունքի եւ արդարութեան սկզբունքները:

«Անկեղծաբար ձգտելով ստեղծել բարի եւ հարեւանական յարաբերութիւններ թիւրք եւ միւս ազգերի հետ, հայ ազգը այդ յարաբերութիւնների իրական հիմք եւ անհրաժեշտ նախապայման է համարում, որ երկու կողմերն էլ ճանաչեն շահագրգռուած ազգերի պատմական, ազգագրական եւ տնտեսական իրաւունքները:

«Ցեղուած իրաւախնչիր ազգի այս օրինաւոր իրաւունքների վրայ, հայ ազգը բնականաբար չի կարող հրաժարուել Տաճկաստա-

ևի հայկական ճահանգների վրայ ունեցած իր անվիճելի իրաւունքներից, որոնց սահմանները, համաձայն դաշնակից պետութեանց կողմից այժմս գերագոյն իրաւախոհ, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների Նախագահի կողմից:

«Ցիշեալ դաշնագիրը ստորագրող Հայաստանը մտադիր է ընդառաջել հաւատարիմ մնալ գերագոյն հաշտարարի որոշման: Սպասելով դրան, նա մտադիր չէ բայլեր անել ճախկին ռուս-տաճկական սահմանները անցնելու համար: Մանաւանդ նա իրաւունք ունի յուսալ, որ Տաճկաստանը չպիտի միջամտի այս հարցերին, որոնք վերաբերում են Հայաստանի ներքին գործերին եւ այս տեսակէտից ձեր պահանջը Օլթիի շրջանը (որը կազմում է Հայաստանի Հանրապետութեան անվիճելի մասը), հայկական զօրամասերից մաքրելու մասին, եւ յիշեալ շրջանում ձեր ասկէարների յարձակողական շարժումները բոլորովին անընդունելի եւ անթոյլատրելի են:

«Հաւատարիմ իր խաղաղութեան, հայ ազգը պատրաստ է երկարացնել բարեկամութեան ձեռք ամէն այն ազգին, որը իր կողմից ճանաչում է նրա պատմական, ազգագրական, պետական օրինական իրաւունքները եւ ուրիշ ազգերի նրա հանդէպ ունեցած վերաբերմունքից կախուած է հայ ազգի վերաբերումը դէպի այդ վերջինները:

«Ընդունեցէք յարգանացս հաւաստիքը:

Արտաքին Գործերի Քարտուղար՝ *Տէր Ծակոբեան*»:

28 *Յուլիսի* 1920 *թ.*

Ինչպէս վերեւ բերած բանակցութիւններէն կ'երեւայ, երկու կողմերն ալ կը խօսէին տարբեր լեզուներով:

Ի միջի այլոց, այդ դրութիւններու փոխանակութեանց ձեւականութիւններու մէջ ոպզրեր է ցաւալի մանրամասնութիւն մը, որ, ինչպէս ինձ անձամբ յետոյ, 1920 թ. Դեկտեմբերին, ըսաւ Թուրքիոյ արտաքին նախարար Բեքիր Սամի բէյը, սաստիկ վիրաւորած էր զինքը եւ իր ընկերները. բանն այն է, որ Թուրքիոյ արտ. նախարար Բեքիր Սամի բէյի դրութեան՝ հայկական կառավարութեան կողմէ արուած պատասխանը ստորագրած էր ոչ թէ ինքը արտաքին գործոց նախարար Հ. Օհանջանեանը, այլ նախարարութեան ընդհանուր քարտուղար Ալ. Տէր Ծակոբեանը: Գրութեան թարգմանութեան ժամանակ կարմ թուրք սպայ-թարգմանը «ընդհանուր քարտուղար» խօսքը թարգմանած է «քեաթիպ» Ակոպով: Այդ բանը առիթ էր տուած Անգորայի կառավարութեան մտածելու, որ հայկական նախարարը՝ կամենալով վիրաւորել Թուրք նախարարի ինքնասիրութիւնը՝ տուած է Թուղթը ստորագրելու իր «գրագրին»:

Ի հարկէ, այդ պարզ թիւրիմացութիւն էր, բայց Թիւրքերը օգտագործեցին զայն՝ իրենց չրջաններու մտքերը գրգռելու համար:

Սեպտեմբեր 22ին Թիւրքերը մտան Օլթիին: Միաժամանակ Սեպտեմբեր 22ին Ատրպէյճանի խորհրդային ուժերը մտան Ազսրբայճանին: Սեպտեմբեր 29ին սկսաւ միաժամանակ յարձակում Կարսի եւ Սուրմալուի ուղղութեամբ: Հոկտեմբերին ռազմական գործողութիւնները գարգացան Կարսի նահանգին մէջ՝ առաջ բերելով խուճապային գրութիւն եւ նահանջ: Թիւրքերը կ'առաջանային Կարսի ուղղութեամբ: Հայկական զօրքերը կը նահանջէին: Ճակատի գրութեան ծանօթանալու եւ արամադրութիւնը բարձրացնելու նպատակով կառավարութիւնը Կարս ուղարկեց նախարարներ Ս. Վրացեանը եւ բժ. Ա. Բարալեանը: Միաժամանակ բանակցութիւններու մէջ մտաւ խորհրդային կառավարութեան ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ, որ Մոսկուայէն ուղարկուած էր Երեւան: Այս բանակցութիւնները վերջացան համաձայնութեան նախագծով մը՝ Հոկտ. 21ին: Այդ համաձայնութիւնը նպատակ ունէր ապահովել Հայաստանը խորհրդային յարձակումէ:

Ահա անոր գլխաւոր պայմանները.—

1) *Հայաստանի Հանրապետութեան կը թողուին ամբողջ Երեւանի նահանգը, Կարսի նահանգը, Զանգեզուրի գաւառը, Ղազախը եւ Լոռին:*

2) *Թիւրք զօրքերը պիտի դադարեցնեն ամբողջ Թուրահայաստանը, մինչեւ 1914 թ. սահմանները:*

3) *1914 թ. սահմանէն մինչեւ Տրապիզոն, Էրզրում եւ Մուշ տարածութենէն Թրքական զօրքերը պիտի քաշուին եւ այնտեղ պիտի մնայ միայն Թրքական վարչութիւնը:*

4) *Այդ բոլորէն յետոյ միայն Թուրահայաստանի օժանդակութեամբ եւ ակակցութեամբ պիտի սկսի բանակցութիւններ էնկիւրիի եւ Հայաստանի կառավարութիւններու միջեւ՝ սահմաններու վերաբերմամբ վերջնական եզրակացութեան մը յանգելու համար:*

5) Ռուսաստանը կու տայ Հայաստանին նաւթ եւ դրամ (զումարը ճշդուած չէր):

6) Ռուսաստանը կը պիջի Հայաստանի կառավարութեան քանի մը հայկական մշակութային հիմնարկութիւններ, որոնք կը գտնուին ռուսական քաղաքներու մէջ, իրենց ամբողջ հարստութեամբ, ինչպէս Լազարեան ճեմարանը, դրադարաններ եւայլն:

7) Այդ բոլորի փոխարէն Հայաստանը Խորհրդային Ռուսաստանի կը պիջի փոխադրութեան (թրանզիտի) իրաւունք պէնքի, ռազմամթերքի, որմէ Հարիւրին 25ը կը ձգուի Հայաստանին, իսկ մնացածը՝ 75ը կը փոխադրուի Յրդ կէտի մէջ յիշուած գծին այն կողմը, ու այդ պէնքն ու ռազմամթերքը ոչ մէկ պարագայի տակ պէտք չէ գործածուի Հայաստանի դէմ:

Այս համաձայնագիրը Լէդրանը պիտի տանէր Մոսկուա, իսկ մինչեւ այդ՝ պայմանագիրը ընդունիլ պիտի տար Ատրպէջանին: Բայց երկար մնաց Բաքու, եւ Մոսկուան այդ համաձայնութիւնը այլեւս չվաւերացուց:

Այսպիսով Հ. Հ. կառավարութիւնը մէկ կողմէն պատերազմ կը մղէր Թիւրքերուն դէմ, միւս կողմէն բանակցութիւններ կը վարէր Խորհրդային Ռուսիոյ հետ, իսկ երրորդ կողմէն կ'աշխատէր բարձրացնել ժողովուրդի տրամադրութիւնը եւ զօրահաւաքի ենթարկել ազգաբնակութիւնը:

Հողերանական բնոյթ ունեցող միջոցներէն պէտք է յիշատակել ժողովուրդին ուղղած կոչերը, ժողովները եւ երկու անգամ հրաւիրուած Խորհրդարանի արտակարգ նիստերու մէջ արտասանուած ճառերը:

Գործնական քայլերէն ամէնէն կարեւորը ազգաբնակութեան զօրակոչն էր մինչեւ 37 տարեկանները: Բանակի թիւը կը հասնէր մինչեւ 40·000 հոգի: Բաւականաչափ ժամանակ չկար նորակոչները վարժեցնելու:

Կառավարութիւնը հրատարակեց թռուցիկներ՝ «Դէպի ճակատ» վերնագրով: Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն հրատարակեց կոչ «ընկերներին»: Վերջապէս բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները՝ ժողովրդական կուսակցութիւնը, Սոցիալ-Դեմոկրատները, Սոցիալ-Յեղափոխականները, Հնչակեանները, մէկ խօսքով հայ քա-

ղաքական մտքի բոլոր երանգները հրատարակեցին կոչեր՝ ուղղուած ժողովուրդին:

Պատկերը ամբողջացնելու համար պէտք է ըսել, թէ այդ ժամանակ բոլշեւիկեան կարմիր բանակը, որ գրաւած էր Ղարաբաղը, կ'առաջանար Զանգեզուրի վրայով Նախիջեւան: Բոլշեւիկները բանակցութիւններու քաղաքականութեամբ կը հետապնդէին միայն մէկ նպատակ — ժամանակ շահիլ եւ ճնացնել մեր արթնութիւնը, իսկ վաստօրէն Հայաստանը հետզհետէ կը սեղմուէր թիւրք-բոլշեւիկեան միացեալ ուժերու երկաթէ օղակին մէջ:

*
* *

Լուսաբանելու համար դէպքերը, աւելորդ չենք նկատեր մէջբերել հոս Հ. Հ. քանի մը դիւանագիտական յուշագիրներ եւ հաղորդագրութիւններ, որոնք ուղարկուած են այն ժամանակները:

1) Ահարոնեան, Պարիզ, Թեհրանից, 15 Մայիսի:

«Թիւրք-բրտական ուժերը՝ անցնելով Մակուում կեդրոնանալու են Նախիջեւան· պատրաստում են ուժեղ յարձակում գործել Հայաստանի վրայ: Ես բողոքի նոտաներ եմ ուղղել Դաշնակիցների ներկայացուցիչներին եւ Պարսից կառավարութեանը: Խնդրեցէք ուժեղ կերպով ձեր կողմից եւ հաղորդեցէք մեզ արդիւնքը: Ցոյս ունեմ ստանալ նպաստաւոր արդիւնք Բաքուբայի գաղթականների խնդրի վերաբերմամբ: Երկու ամիս է կտրուած եմ կառավարութիւնից: Հաղորդեցէք մեզ երկրի դրութիւնը: Փախստականների վիճակը ծանր է: Ամէն կողմից օգնութիւն են խնդրում: Միջոցներ չունենալով խնդրում եմ փոխարինաբար տալ, եթէ կարող էք: Հայաստանի ներկայացուցիչ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ»:

2) *Ուղղուած է Դաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն.—*

Հ. Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ Վրաստանում:

10 Յուլիս 1920, Թիֆլիս

Ձերդ գերազանցութիւն,

Հայաստանի կառավարութիւնից ստացուած տեղեկութիւնների համաձայն, բոլշեւիկեան զօրքերը՝ հակառակ Խորհրդային Ռուսիոյ Հանրապետութեան գործավարների խորհրդի վստահացումներին՝

գրաւելով Ղարաքաղը՝ ուղեւորուել են դէպի Զանգեզուր, ցուլիս 5ին գրաւել են Գորիս քաղաքը եւ պարզապէս ցպատակ ունեն շարունակելու իրենց արշաւանքը դէպի հարաւ, այսպիսով իրագործելով խորհրդային զօրքերի միացման ծրագիրը Հայաստանի հողի վրայով Քեմալ փաշայի թիւրք ազգային զօրքերի հետ: Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը իր ուժերի եւ հնարաւորութիւնների չափով դիմադրում է եւ կը շարունակի դիմադրել ամէն կերպ խորհրդային զօրքերին, բայց հազիւ թէ հնարաւորութիւն ունենայ արգիլել նրանց միանալը թիւրք ազգային զօրքերի հետ, եթէ դաշնակիցները ցոյց չտան նրան իրական եւ արտակարգ օգնութիւն:

Հաղորդելով ձեզ վերոյիշեալը՝ պատիւ ունեմ խնդրելու ձերդ գերազանցութեանը հաղորդել ներկայ գրութեան բովանդակութիւնը ձեր կառավարութեանը, եւ միեւնոյն ժամանակ յայտնել ինձ, թէ ինչպիսի միջոցների կը ձեռնարկի ձեր կառավարութիւնը Հայաստանի արտակարգ օգնութիւն ցոյց տալու համար:

Ընդունեցէք խնդրեմ Ձերդ գերազանցութիւն, իմ բարձր յարգանաց հաւաստիքը:

Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝
Տ. ԲԷԳԶԱԴԵԱՆ

3) *Պարիզ, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան:*

Խուսափելու համար հնարաւոր թիւր տեղեկութիւններից խորհրդային Ռուսաստանի հետ մեր կայացուցած զինադադարի մասին՝ անհրաժեշտ է բացատրել եւ ընդգծել, որ զինադադարին պէտք է յաջորդի վերջնական դաշնագիր երեւանում: Ռուս խորհրդային զօրքերից գրաւուած հողամասերը չեն դադարում վէճի առարկայ լինել Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի միջեւ, եւ Հայաստանը կը շարունակի եռանդով պնդել իր իրաւունքների վրայ:

12 *Օգոստոս թիւ* 378:

Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ
ԲԷԳԶԱԴԵԱՆ

4) Հեռագիր երեւանից Փարիզ,

28 Սեպտեմբերին բաւական մեծ թիւրքական զօրամաս յարձակուեց Կարսի մեր ուժերի վրայ: Թշնամու ճնշման տակ մենք դա-

տարկեցինք Ղարաուրգան, Սարըգամիշ, Կաղզուան: Կռիւը շարունակւում է: Ամբողջ Հայաստանի ժողովուրդը, ինչպէս մի մարդ, պաշտպանւում է հայրենիքը: Խնդրում եմ անհրաժեշտ քայլեր անել իրական օգնութիւն ստանալու համար: *Շտապողական:*

ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

Թիւ 5260· 1 *Հոկտեմբեր*

5) Հեռագիր, երեւանից·

Կարսի ճակատը համեմատաբար հանգիստ է: 27 Հոկտեմբերին թշնամին յարձակուեց 4 ուղղութիւններով Իգդիրի վրայ եւ գրաւեց կարակալա կամուրջը: Կռիւը շարունակւում է· 83 եւ 84 կարգեր կանչուած են:

Թիւ 6101, 28 Հոկտեմբեր

ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

*
**

Միակ իրական հետեւանքը այն բոլոր դիմումների, որոնք կատարուեցան Դաշնակիցների Թիֆլիսի ներկայացուցիչներուն, եղաւ այն, որ անգլիական բարձր կոմիսար գնդ· Ստոկսը անցաւ պատերի Կարսի ճակատը եւ գտաւ այն ամուր (գոնէ այսպէս յայտարարեց հայկական իշխանութիւններուն): Ոչ մէկ ուրիշ օգնութիւն եւրոպական իշխանութիւնները Կովկասի մէջ ցոյց չտուին Հայաստանին:

Մեծ պետութիւններուն Փարիզի մէջ կատարուած դիմումը առաջ բերաւ վիճաբանութիւններ Ազգերու Լիկայի մէջ, ուր հիանալի ճառեր արտասանեցին գր· Նանսէնը, անգլիական ներկայացուցիչ Բալֆուրը, Ֆրանսական նախարար Վիվիանին· ընտրուեցաւ մեջլսպային յանձնաժողով մը հայ-թրքական կռիւը խաղաղեցնելու համար՝ բաղկացած առաջնակարգ եւրոպական գործիչներէ, եւ Պոլսոյ ամերիկեան նախկին դեսպան Մորկենթօ պէտք է երթար այդ նպատակով Հայաստան: Բայց մինչ յանձնաժողովը կը պատրաստուէր այդ քայլն ընել, Հայաստանի մէջ ամէն ինչ վերջացաւ:

Այսպիսով, դրութեան ամբողջ ծանրութիւնը ինկած էր հայ ժողովուրդի, հայ բանակի ու կառավարութեան վրայ: Կառավարութիւնը կ'ընէր իր լաւագոյնը բայց հայկական ուժերը անբաւարար էին սարսափելի վտանգը չեզոքացնելու համար: Թուրքերը առաջանալով կը մօտենային Կարսին:

Հոկտեմբեր 18ին կառավարութիւնը ուղարկեց Թիֆլիս զինուորական նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանը համոզելու համար Վրաց կառավարութիւնը, որ համաձայնութեան գայ Հայաստանի կառավարութեան հետ միացած ուժերով կռուելու Հայաստանին եւ Վրաստանին սպառնացող կրկնակի վտանգներուն դէմ. հայկական կառավարութիւնը յանձն կ'առնէր պահել Թրքական ճակատը, իսկ Վրացիք պէտք է եւս մղէին բոլշեւիկեան վտանգը: Այդ բանակցութիւններուն կը մասնակցէր եւ անգլիական բարձր քոմիսար գնդ. Ստոկսը, որ իր մօտ էր հրաւիրած հայկական եւ վրացական նախարարները: Հայերը իրենց առաջարկը կը հիմնաւորէին այն ապագայ վտանգով, որ Վրաստանի համար հերթական պիտի դառնար Հայաստանի հնարաւոր անկումէն յետոյ: Վրացիք կը տատամսէին եւ չէին համաձակեր չէզոքութենէ դուրս գալ:

Հետեւանքը եղաւ այն, որ Վրացիք չընդունեցին մեր կառավարութեան առաջարկը: Ռուբէն Տէր Մինասեանի առաքելութիւնը յաջողութիւն չունեցաւ: Վրացիք չէին սպասեր Թրքական յարձակում Վրաստանի դէմ իսկ բոլշեւիկներու հետ իրենց կնքած դաշնադիրը կը համարէին վտահելի եւ անխախտելի:

Այսպիսով դուրսի օգնութեան վերջին յոյսը ջուրն ինկաւ, եւ Հայաստանը բառիս բուն իմաստով մնաց միայնակ իր մեծ թշնամիներու դիմաց: Պէտք է պարզ եւ որոշակի պատկերացնել այս վիճակը, որպէսզի կարելի ըլլայ անաչառ կերպով վերլուծել անցքերը: Այսօր ալ փաստերը չեն հերքուիր: Իսկ այդ փաստերը կը հաստատեն, որ Թուրքերը Հայաստանի նկատմամբ ունէին պարզ եւ որոշ նպատակ — թոյլ չտալ Սեւրի դաշնագրի գործադրութիւնը, թոյլ չտալ հայկական պետութեան որ ամրանայ: Բոլշեւիկները կ'օգնէին Թուրքերուն՝ դիւանագիտելով «համաշխարհային յեղափոխական» նկատումներով: «Եթէ, կ'ըսէին անոր ականաւոր գործիչները, համաշխարհային յեղափոխութեան գերագոյն նպատակներու համար հարկաւոր կը լինի գոհել մէկ միլիոն Հայեր, — պէտք է գոհել»: Ահէ եաք ուղղակի ծիծաղելի է լսել միամիտ մարդոցմէ այն միտքը, թէ 1920 թ. բոլշեւիկները փրկեցին Հայաստանը Թրքական աւերումէն:

Հայաստանի ներսը ուժերու լարումը հասած էր ծայրայեղ աստիճանի: Ամէն տեղ կը լսուէր. «Ամէնիդ դէպի ճակատ, ամէն ինչ ճակատի համար»: Ջօրահաւաքի կանքերը անսահման էին. կուսակցական գործիչները եւ մամուլը կ'աշխատէին ամբողջ թափով: Բայց այդ բոլորը բաւական չէր առաջացող վտանգի առաջքն առնելու համար: Բացի այդ՝ բոլշեւիկները օգնելով Թուրքերուն. չէին տար Հայաստանին մազութ (վառելանիւթ) եւ մեր գնացքները դժուարութեամբ կը շարժէին: Մեր չոգեկառքերը արագութեամբ պէտք է յարմարեցուէին փայտէ վառելիքի գործածութեան համար: Մեւնոյն ատեն կը մօտենար ձմեռը:

Պատկերը կատարեալ ընելու համար առաջ բերեմ փաստաթուղթ մը, որ ցոյց կու տայ, թէ ինչպէս կը ներկայացնէին իրերու դրութիւնը Թրքական աղբիւրները:

Պաշտօնական «Անատոլիոյ Գործակալութիւնը» 1920 թ. Հոկտեմբեր 23ի իր տեղեկագրով կը հաղորդէ հետեւեալը.

«Անատոլիոյ Գործակալութիւնը պարտ կը համարէ համաշխարհային հանրային կարծիքին տալ հետեւեալ լուսաբանութիւնները այն կռիւներու մասին, որոնք սկսուել են Կովկասի մէջ թիւրք ազգային ուժերի եւ հայ դաշնակ խմբերի միջեւ:

«Հայաստանի Հանրապետութեան հաստատումէն յետոյ երեւանի կառավարութիւնը իրեն նպատակ էր դրած ոչնչացնել կամ ստիպել գաղթելու այն թիւրքերուն, որոնք հաստատուեր էին երկրի մէջ եւ կը կազմէին Հանրապետութեան ամբողջ ազգաբնակութեան կէսը: Այդ բաղաբականութիւնը որը կը հետապնդուէր յամառութեամբ եւ որոշ կանոնաւոր ծրագրով, կը ձգտէր մեծացնել ազգային հողը՝ հաստատելով եկուոր փախստական Հայերը այն տեղերը, որոնք մընացին ազատ՝ Թիւրքերու մահով կամ փախուստի պատճառով: Օգտուելով այն բանէն, որ մահմետական ազգաբնակութիւնը անկարող էր իր ձայնը լսեցնել արեւմտեան աշխարհին, դաշնակները երկու տարի անընդհատ կը շարունակէին իրենց աւերիչ գործը: Համաձայն պաշտօնական վիճակագրական տուեալներու, որոնք կազմուած են Երեւանի մահմետական միութեան ձեռով եւ ներկայացուած են դաշնակից պետութիւններու ներկայացուցիչներուն Կովկասի եւ Պոլսոյ մէջ, մինչեւ 1919 թուի վերջը, միմիայն Հայաստանի սահմաններու մէջ գտնուած շրջաններու մէջ 199 թրքական գիւղեր այրուած են եւ անոնց ազգաբնակութիւնը, որը կը հասնէր 135,000 հոգիի, մեծ մասամբ կոտորուած է. միայն մէկ փոքր մասը կարողացաւ փախչիլ Ատրպէյճան, որտեղ Մուսաւաթ կուսակցութեան խորհրդարանը ժուէարկեց 250 միլիոն ռուբլի վարկ անոնց պաշտպանութեան համար: Այս գումարը կարող է որոշ գաղափար տալ դաշնակներու վայրագութեանց, զոհերու թուի եւ զրկանքներու մասին:

«Դաշնակները չբաւականացան կատարելով այս ջարդը Հ. Հանրապետութեան սահմաններու ներսը: Հայկական խմբերը մտան նաեւ Ատրպէյճան եւ այրեցին մօտ 20 թուրք գիւղեր Ղարաբաղի նահանգին մէջ՝ կոտորելով ամբողջ ազգաբնակութիւնը: Այս յանցանքներու մասին Ատրպէյճանի կառավարութիւնը պաշտօնապէս հաղորդեր է Դաշնակիցներու բոլոր պետութիւններուն ի գիտութիւն: Հետեւողական կոտորածի այս ծրագիրը հաւասարապէս գործադրուած է նաեւ հանրապետութեան հարեւանութեան մէջ գտնուած շրջաններու մէջ: Հաւատարիմ իւիմնորոշման իրաւունքին, որը դաշնակից պետութիւնները, իրօք, կ'ընդունին միմիայն իրենց հովանաւորեալներու համար, կարսի շրջանը բնակուող Թիւրքերը հրաժարուեցին ընդունել հայկական տիրապետութիւնը: Զօրավար Ադամեանը(*) անցեալ տարի յայտարարեց վերջնագիր մը, որով կը հրաւիրէր անոնց ընդունել այդ տիրապետութիւնը 24 ժամուայ ընթացքին: Եւ նախ քան այդ գիւղերու մեծ մասը, շնորհիւ հաղորդակցութեան միջոցներու պակասութեան, կարողացաւ տեղեկանալ այդ վերջնագրի մասին, Հայերը բնդանօթներով այրեցին եւ բարուքանդ ըրին մօտ 40 գիւղեր:

«Շնորհիւ այն զէնքերու եւ ռազմամթերքի, որ յանուն բրիստոնէութեան Եւրոպայի եւ Հայաստանի իմպերիալիստները կը մատակարարէին անոնց առատօրէն, դաշնակները կարողացան տարածել իրենց ջարդերը եւ կողոպուտները մինչեւ օսմանեան սահմանները, եւ մեր ցեղակից եւ կրօնակից եղբայրները սկսան փախչիլ հազարներով դէպի մեր սահմանները: Մեր սահմանակից նահանգներու բնակիչները՝ յուզուած եւ զայրացած այդքան յանցանքներէ, արդէն մի քանի ամիս առաջ վճռեցին օգնութեան հասնիլ իրենց եղբայրներուն: Միայն կառավարութեան ձեռք առած միջոցները կարողացան այն ժամանակ արգիլել թիւրք ազգային ուժերուն խիստ դաս տալ հայկական հրոսախմբերուն: Բայց սահմանի միւս կողմը իրենց գործը կատարելէ յետոյ դաշնակները համարձակութիւն ունեցան անցնելու օսմանեան երկիրը եւ այնտեղ գործ դնել իրենց աւերիչ ծրագիրները, որպէսզի այնտեղ ստեղծեն *ֆէյթ աքոմբլի* (կատարուած իրողութիւն) սպասելով նախագահ Ուիլսոնի վճռին: Սեպտեմբեր 24ին մեր սահմանային պահակները անակնկալ կերպով ենթարկուեցան յարձակման: Մեր զօրքերը յաղթելով թշնամուն, հալածեցին զայն

(*) Այդ անունով զօրավար չի եղած Հայաստանի մէջ: կարս եղած են զօր. Փիրումեան, զօր. Եովսէփեան եւ նահանգապետ զօր. Ղորղանեան:

մինչեւ Սարըղամիշի շրջանը, որը բնակուած է միայն Թիւրքերով: Մեր ձեռքը ընկած փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ հայկական յարձակումը պատրաստուած է եղած խնամքով՝ նպատակ ունենալով տիրել Էրզրումին: Հետապնդումը հայկական խմբերու, որոնք սահմանի միւս կողմի մեր եղբայրները ջարդելէ յետոյ մեր գիւղերու մէջ ալ մտցուցած էին մահ եւ աւերած, կը հանդիսանայ օրինական իւիմնապաշտպանութեան դէպք մը եւ մեր ժողովրդի համար աւանդական իրաւունք մըն է: Թիւրք ժողովուրդը չի տածեր ոչ մի յարձակողական զգացմունք հայ ժողովրդի դէմ եւ ոեւէ ուրիշ ժողովրդի դէմ: Թափուած արեան պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ միայն Հայերու եւ անոնց հովանաւորող իմպերիալիստներու վրայ, որոնք կը հետապնդեն թիւրք ազգը կործանելու ծրագիր»:

***

Ալեքսանդրապոլի մէջ ես առաջին անձնական տպաւորութիւնները ճակատի դրութեան եւ ազգաբնակութեան տրամադրութեան մասին: Տպաւորութիւններս տխուր էին: Չկար ոգեւորութիւն: Այն բոլոր անձինք, որ տեսայ վարչական շրջաններէն և բարձր հրամանատարական կազմէն, իրենք կարծես, չէին հաւատար մեր յաղթութեան հնարաւորութեան: Մենք լսեցինք կարս–Ալեքսանդրապոլի շրջանի երկու հրամանատարներու դիւցազումները: Անոնք հաղորդեցին, որ կարսի ուղղութեամբ մեր փորձերը՝ յարձակման դիմելու թուրք ուժերու դէմ՝ յաջողութիւն չեն ունեցած: Եւ մեր զօրքերը նահանջած են:

Մենք չարունակեցինք ճանապարհը դէպի Երեւան, ուր հասանք ուշ երեկոյեան, Հոկտեմբեր 20ին: Քաղաքը սովորական տեսք ունէր: Երկաթուղային երթեւեկութիւնը դանդաղեցուած էր, որովհետեւ առաջին հերթը կը տրուէր պետական դնացքներուն:

Հոկտեմբեր 21ին ես նախ եւ առաջ տեսնուեցայ կառավարութեան նախագահին հետ, որուն հաղորդեցի իմ Եւրոպա ըրած ճամբորդութեան արդիւնքները: Փոխադարձութեան խնդիրը ակամայ կ'անցնէր երկրորդ կարգը: Առաջին տեղը, ի հարկէ, կը բռնէր պատերազմի եւ ճակատի հարցը: Նոյն օրն եւ երեք պետական դանձարանին յանձնեցի իմ բերած բոլոր գումարները եւ «Ռոկի Ֆոնտ»ի համար յատկացուած ոսկին. ատացայ իմ բոլոր յանձնուածներու մասին ատացականներ, որոնք ի դէպ, այսօր ալ մօտս են: Ժամը 3ին ներկայ գտնուեցայ կառավարութեան նիստին, որուն կը մասնակցէին նաեւ

զինուորական հրամանատարութեան ներկայացուցիչները եւ Մոր-հըրդարանի նախագահը: Մորհրդակցութեան նիւթն էր պատերազմական դրութիւնը եւ ճակատի վիճակը:

Նախաին ներկայ էր նաեւ կարսէն նոր վերադարձած երկրագործութեան նախարար Մ. Վրացեանը: Քննութեան էր դրուած՝ Թուրքերու դէմ պատերազմը շարունակելու լուսադրյն եղանակի խնդիրը: Զօրավարներ Նազարբէկեան եւ Համբարձումեան իրենց կողմէն տեղեկութիւն տուին, որ թէեւ Հոկտեմբեր 14ի յարձակողականը չէ յաջողած, բայց հայ բանակի պաշտպանողական ուժը բաւարար է: Մ. Վրացեան բերած էր կարսէն անձնական տպաւորութիւնները, որոնք կը վկայէին զօրքերու բաւական լաւ եւ ամուր տրամադրութեան, բայց հրամանատարական կազմի թուլութեան եւ ղեկավարող ձեռքի բացակայութեան մասին:

Երբ կառավարութեան նախադահը կամենար իմանալ իմ կարծիքը, ես խնդրեցի նախ թոյլտուութիւն քանի մը հարցումներ ուղղելու նախաին ներկայ եղող բարձր հրամանատարութեան ներկայացուցիչներուն: Ես հարցուցի զօրավարներ Նազարբէկեանին եւ Համբարձումեանին, թէ ո՞րքան ժամանակ, իրենց կարծիքով, կրնայ դիմանալ կարսը իրրեւ բերդ:

Իրար հետ անմիջապէս խորհրդակցելով՝ երկու զօրավարները միասին պատասխանեցին. «Մեր կարծիքով, եթէ զօրքերու ոգին, որ այսօր լաւ է, չիյնայ, կարսը կրնայ դիմանալ երկու ամիս եւս»:

Ցետոյ հարցուցի զօրավարներուն թշնամի զօրքերու քանակի եւ անոր ունեցած ռազմամթերքի մասին: Եւ երբ այդ հարցումիս ալ պատասխանը ստացայ, յայտնեցի այն կարծիքը, թէ պէտք է շարունակել պատերազմը:

Մորհրդակցութիւնը հաւանութիւն տուաւ չարք մը վարչական կարգադրութիւններուն, որոնցմով կառավարութիւնը կ'ուժեղացնէր երկրի պաշտպանողական ուժը եւ ցրուեցաւ բաւական լաւ տրամադրութեան տակ: Կարսի ճակատը յայտնի չափով հանգստութիւն կը տիրէր: Մալմալուի ճակատը Դրոյի զօրամասերը կը պահէին թշնամին, իսկ Կարսի ուղղութեամբ Թուրքերը բռնած էին Կարսի արեւելեան դիրքերը:

Կառավարութիւնը եռանդով կը վարէր բանակցութիւնները՝ խորհրդային կառավարութեան հետ աշխատելով մշակել այնպիսի պայմաններ որոնք ապահովէին Հայաստանի շահերը: Գլխաւոր կէտերն էին 1) Հայաստանի պահանջը անկախութեան մասին եւ 2) Թրքական վիլայէթները Հայաստանին կցելու ապահովութիւնը:

Թուրքիոյ կողմէ պահանջէր ամէն տեսակի երաշխիք Հայաստանի վրայով:

Մոսկուայի կողմէ բանակցութիւնները կը վարէին Լեգրանը եւ զինուորական խորհրդական զօր. Բորբիչեւը: Հայերու կողմէ կը շարունակէր բանակցութիւնները Լ. Շանթը, իր ընկերներ՝ Հ. Տէր-Ասէրեանի եւ Լ. Զարիֆեանի հետ:

Անցաւ շաբաթ մը եւս: Հոկտեմբեր 27ին Մորհրդարանի դահլիճին մէջ ես հրապարակային դեկուցում տուի փոխադարձութեան համար կատարած իմ արտասահմանեան ճանապարհորդութեան մասին: Ներկայ էր ահռելի բազմութիւն. շրջս ժամ տեւող դեկուցմանս մէջ ես նկարագրեցի իմ ուղեւորութիւնը եւ առանձնապէս չեշտեցի շրջս փոխադարձ.

1) Որ բոլոր հայ քաղաքական կուսակցութիւնները դաղութներու մէջ հաւասարապէս ամէ կերպով կ'ողջունէն Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ արտակարգ ուշադրութեամբ ընդունեցին անոր յառուկ լիազօրը:

2) Որ փոխադարձութեան գործը, ինչպէս բոլոր նշաններէն կ'երեւար, կրնայ վայելուն յաջողութիւն ունենալ:

3) Որ հայ բուրժուազին դաղութներու մէջ կը վախնայ կառավարող կուսակցութեան ընկերվարական դաղափարներէն, մանաւանդ, հողային եւ դրամական տեսակէտով:

4) Որ Համակավարները բաւական ուժ կը ներկայացնեն դաղութներու մէջ, մանաւանդ Եգիպտոս եւ Փարիզ:

Իմ տուած դեկուցումը յայտնի զարձաւ դաղութներու մէջ եւ լաւ ընդունելութիւն դտաւ: Բայց փոխադարձութեան գործը կանդ առաւ: Հետագային, Պոլիս եւ Եգիպտոս հաւաքուած դրամները մօտ 3 միլիոն ֆրանք, վերադարձուեցաւ փոխադարձութիւնը առարկորոշեցաւ:

Կը մտնենք Հոկտեմբեր 30ի ճակատագրական օրը: Բայց նախ քան այդ կէտին անցնիլը՝ ես ինձ թոյլ կու տամ ամբողջութեամբ մէջ բերել Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բէկզադեանի 1920 թ. Օգոստոսին գրած յուշագիրը, որ շատ ճշդիւ կերպով կը նկարագրէ այն ընդհանուր կացութիւնը.

Հայաստանի Հանրապետութիւն
Դիւանագիտական ներկայացուցիչ
Վրաստանում
Գաղտնի — Օգոստոս 1920, Թիֆլիս.

Արտաքին գործերի նախարարի հրամանով:

Ջերդ Գերազանցութիւն,

Այն իսկ րոպէից, երբ Հիւսիսայինն կովկասը եւ Ատրպէյճանը գրաւուեցին մեծամասնական ուժերի կողմից, անդրկովկասեան երկու հանրապետութիւնների՝ Վրաստանի եւ Հայաստանի առջեւ կանգնեց Սովետական Ռուսաստանի, այսուհետեւ իրենց հարեւանի հետ իրենց արտաքին յարաբերութիւնները կարգադրելու անհրաժեշտութիւնը: Դրանից առաջ սովետական կառավարութիւնը Հիւսիսայինն կովկասում եղած Հայաստանի պատուիրակ Ուրուտաձէի միջոցով, որը յանուն Վրաստանի բանակցութիւններ էր վարում սովետական կառավարութեան հետ, շատ անգամ իմաց էր տուել, որ, եթէ Հայաստանը իր կողմից դիմի վերոյիշեալ կառավարութեանը խաղաղութեան առաջարկներով՝ Հայաստանի անկախութիւնը եւ իմքնիշխանութիւնը ընդունելու պայմանով, այդպիսի առաջարկները Մոսկուայում կ'ընդունուեն նպաստաւոր կերպով:

Մայիս 5ին հայկական մի պատուիրակութիւն գնաց Մոսկուա այդ բանակցութիւնները սկսելու համար· — մի փաստ, որի մասին իմ կառավարութիւնը պատիւ է ունեցել Ձեզ յայտնելու: Այդ պատուիրակութիւնը Մոսկուա գնալով Մայիս 20ին, լիազօրուած էր բանակցութիւնների ընթացքում հիմնուել Հայաստանի անկախութեան եւ իմքնիշխանութեան ճանաչման վրայ Սովետական Ռուսաստանի կողմից, ինչպէս եւ այն սկզբունքի վրայ, որ Ռուսաստանը չի միջամտի Հայաստանի ներքին եւ արտաքին գործերի մէջ: Այդ բանակցութիւնները սկսուած լինելով Մայիս 28ին՝ մինչեւ օրս ոչ մի վերջնական հետեւանք չեն տուել:

Առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու՝ ես ինձ թոյլ եմ տալիս, սակայն, հրաւիրել Ձեր ուշադրութիւնը մի շարք փաստերի եւ իրադարձութիւնների վրայ, որոնք ցկատուած են մեր պատուիրակութեան կողմից իրենց երկամսեայ ներկայութեան միջոցին Մոսկուայում — փաստեր, որոնք մի կողմից՝ երկու շահագրգռուած կողմերից կայացրած համաձայնութեան իրագործումը դարձրին վրտանգաւոր Հայաստանի կենսական շահերի համար, ինչպէս նաեւ անտանտի պետութիւնների շահերի համար արեւելքում:

Այդ իրադարձութիւնները կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ *քաղաքական* խնդիրների եւ *տնտեսական* խնդիրների, որոնք ունէին ընդհանուր հիմք — մի կողմից՝ յայտնի թիւրք-թաթարական համաձայնութիւնը, որոնց գլխաւոր մասերը կայանում են.

ա. Թիւրքիայի եւ Ատրպէյճանի վերաբերմամբ.

Լեւոն Շանթ

1) Ֆեմալականների ձգտումը՝ կապուելով Հայաստանի միջոցով ռուս սովետական ուժերի եւ Ատրպէյճանի հետ՝ ստանալ անհրաժեշտ օգնութիւնը այն պայքարի համար, որ Թիւրքիա սկսեր է խաղաղութեան դաշնագրի եւ անտանտի պետութիւնների դէմ:

2) Մեծամասնական Ռուսաստանի օգնութեամբ յայտարարել խաչակրաց արշաւանք ընդդէմ եւրոպական տիրապետութեան Արեւելքի եւ Ասիայի բոլոր մահմետական երկիրներում:

3) Խորտակումը անկախ Հայաստանի, իբրեւ մի պետութեան, որը խանգարում է վերոյիշեալ կապին եւ արգելք է հանդիսանում ստեղծելու մի միասպաղաղ մահմետական զանգուած սկսած Միջերկրականից մինչեւ Հնդկական ովկիանոսի սահմանները:

բ· Ռուսաստանի վերաբերմամբ·

1) Աշխատել լիովին օգտագործել ֆեմալական ուժերը՝ նրանց հետ կապ հաստատելուց յետոյ այն ընդհանուր նպատակների համար, որ Ռուսաստանը հետապնդում է Արեւելքում եւ Ասիայում՝ նպատակ ունենալով տարածել իր ազդեցութիւնը եւ պայքարել Եւրոպայի ազդեցութեան դէմ, ինչպէս նաեւ ձիշտ գործ դնել Սովետական Ռուսաստանի եւ համաձայնական պետութիւնների մէջ եղած բանակցութիւնների ընթացքի վրայ:

2) Բարւոքել նրա տնտեսական վիճակը՝ մտնելով Պարսկաստան Հայաստանի վրայով, եւ·

3) Մահացու հարուած հասցնել եւրոպական շահերին եւ եւրոպական կապիտալին՝ կազմակերպելով մեծամասնական շարժում Արեւելքում եւ Ասիայում:

Աչքի առաջ ունենալով, որ Հայաստանը ներկայացնում է գլխաւոր արգելքը վերոյիշեալ ծրագիրների իրագործման համար, միաժամանակ պիներեւ է, որ վերջին ժամանակները որոշ կերպով աչքի են ընկնում ատրպէյճանեան Թիւրքերի ձգտումները մի կողմից եւ մեծամասնականներինը միւս կողմից, վերոյիշեալ ծրագրերը իրականացնելու համար: Այսպիսով ֆեմալական եւ ատրպէյճանեան զօր-

ֆերը առանձին կռիւներ վարելով՝ կենտրոնանում են հայկական սահմանների տարածութեամբ: Եւ միւս կողմից՝ ռուս մեծամասնական զօրքեր՝ պատրուակ բռնելով, որ նախազգուշական միջոցներ են ձեռնարկում միջազգային ընդհարումների դէմ Հայաստանի եւ Ատրպէջանի իբր թէ վիճելի հողերի պատճառով, սկզբում գրաւեցին Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի շրջանները, իսկ այժմ Նախիջեւանի շրջանը, որտեղ մտան նոյնպէս ֆեմալական եւ ատրպէջանական զօրքերը: Բայց երկրի այս վիճակը երկար չտեւեց, որովհետեւ Օգոստոս 5ին կարմիր զօրքերը յետ մղուեցին մեծ կորուստներով: Ցետոյ նրանք օգնութիւն ստացան Ղարաբաղի սովետական բանակից: Նրանց վրայ աւելացաւ եւ բրտական հեծելազօրքը, Զանգեզուրի հիւսիս-արեւելեան կողմից, Հաջի Սամլու կոչուած մասից:

Այս ծանր եւ միանգամայն աննպաստ պայմաններում հայկական զօրքերը հազիւ կարողացան նահանջի նանապարհ բանալ Բազար Ջայի վրայով դէպի Շարուրի սահմանները, որտեղ նրանք նորից միացեալ յարձակման ենթարկուեցին բոլոր կողմերից՝ կարմիր բանակից, Քրտերից, Թաթարներից եւ Մոլոկաններից, որոնց դէմ Դրոյի փոքրիկ զօրամասը անզօր էր կռուելու:

Միեւնոյն ժամանակ Ղազախի կողմերում տեղի էր ունեցել կենտրոնացում սովետական ուժերի, որտեղից նրանք Օգոստոս 2ին, սկսեցին առաջանալ դէպի անվիճելիօրէն հայկական շրջաններ՝ գրաւելով Ախսիքարա, Թարախլու եւ ուրիշ գիւղեր: Այս շարժումը սպառնում էր կտրել Հայաստանի երկաթուղային հաղորդակցութիւնը եւ միանգամայն չէզոքացնել նրան:

Այս բոլոր փաստերը հաղորդուեցին ի գիտութիւն Վրաստանի կառավարութեան եւ Վրաստանի արտաքին գործերի պր. նախարարը ներկայացրեց իր բողոքը Սովետական Ռուսաստանի յարձակողական ֆայլերի դէմ Հայաստանի վերաբերմամբ:

Դրդուած վերոյիշեալ հանգամանքներից եւ վախենալով, որ բոլշեւիզմը կարող է թափանցել Շարուրի եւ Ղազախի անվիճելիօրէն հայ շրջանները՝ հայկական կառավարութիւնը առաջարկեց իր պատուիրակութեանը, որը Թիֆլիսում բանակցութիւններ էր վարում մեծամասնականների հետ, արագացնել զինադադարի կնքումը: Վերջինները պահանջել էին զինադադարը կնքելու համար իբրեւ նախապայման՝ երեք վիճելի շրջանների գրաւումը ռուս զօրքերի կողմից: Հայկական պատուիրակութիւնը ուրիշ ընտրութիւն չունենալով տուաւ իր համաձայնութիւնը այդ պահանջին, կարողանալով, սակայն, պահել Շահթախթ-Սուլթանբէգ հաղորդակցութեան գիծը Բա-

զար Ջայի արեւելքում, ինչպէս Շահթախթ-Ջուլֆա երկաթուղագծի վարչութիւնը:

Հայկական պատուիրակութիւնը ընդգծել էր, որ զինադադարի վերոյիշեալ պայմանների ընդունելութիւնը չի որոշում սովետական ուժերից գրաւուած շրջանների վերջնական բաշխումը, եւ որ Հայաստանը կը շարունակէ պահանջել այդ շրջանները Ատրպէջանից եւ իրեն կը վերապահի իրաւունքը պահանջել դրանց այն դաշնագրի մշակման միջոցին, որը պէտք է ստորագրուի երեւանում հայկական կառավարութեան եւ Հայաստանի սովետական ներկայացուցիչ Լեգրանի միջեւ:

Ուր օրից յետոյ Լեգրանը գնում է Հայաստան: Այդ միջոցին Մոսկուայից պէտք է վերադառնար մեր պատուիրակութիւնը Լեւոն Շանթի նախագահութեամբ, եւ պէտք է վերսկսուէին բանակցութիւնները վերջնական խաղաղութեան մասին:

Հայաստանը անկարելի է գտնում զիջել Ատրպէջանին յիշեալ շրջանները եւ հաստատ յոյս ունի կարենալ համաձայնութեան գալու միւս կողմի հետ որեւէ կոմպրոմիսի միջոցով: Բայց եթէ Ատրպէջանը՝ յենուելով իր դաշնակիցների եւ հովանաւորների վրայ՝ ոչ մի զիջում չանի Հայաստանին եւ զինուած ընդհարումը անխուսափելի դառնայ, Հայաստանը մեղաւոր չի լինի, որ նա վերջին երկու տարիների ընթացքում թշնամական գործողութիւններից վիրաւորուած՝ նորից զէնք է բարձրացնում պաշտպանելու համար իր անկախութեան իրաւունքը եւ իր սահմանների ապահովութիւնը:

Հայաստանը յոյս ունի, որ այդ բանակցութիւնների ընթացքում իր ժողովուրդը ձեռք կը բերի որոշ հանգստութիւն, որին նա մեծ կարիք ունի հացահատիկների հունձի շրջանում, եւ որ հանգստութեամբ վերջացնելով իր աշխատանքները՝ նա կը պատասխանի ընդհանուր զօրակոչի հրաւէրին: Եւ այդ նոյն ժամանակամիջոցում զօրքերը հնարաւորութիւն կ'ունենան վարժուելու Անգլիայից ստացուած զէնքերի գործածութեան: Այսպիսով, հայկական բանակը հանգրստացած, լաւ զինուած եւ ապահով իր ընտանիքների վիճակի վերաբերմամբ պատրաստ կը լինի շարունակել կատարել իր պարտքը հայրենիքի առաջ:

Պէտք է, սակայն, յիշատակել այն զուտ հայկական պայմանները, որոնք կարող են ներկայացնել էական եւ երբեմն անյաղթելի արգելքներ այդ ձգտումների իրագործման համար: Դրանք են՝

1) Ֆինանսական միջոցների պակաս:

2) վառելիքի բացակայութիւն:

3) Տեղափոխութեան միջոցների բացակայութիւն:

Ցիշեալ դժուարութիւնները վերացնել եւ հարթելու խնդրում, Ձերդ Գերազանցութիւն, Ձեր կառավարութիւնը կարող էր կարեւոր դեր խաղալ: Ձեր կառավարութեան կողմից Հայկական Հանրապետութեանը տրուած մի բանի միլիոն դոլարի փոխառութիւնը կարող էր փրկել նրան անտանելի կացութիւնից, որովհետեւ նախ բան վրնռելը բարձր բաղաքական նշանակութիւն ունեցող որեւէ գործի ձեռնարկելու՝ պէտք էր, թերեւս, յանկարծ կանգնեցնել սկսած ձեռնարկը դրամի կամ ուրիշ որեւէ անհրաժեշտ միջոցների պակասութեան պատճառով, — մի բան, որ շատ յաճախ պատահում է Հայաստանի Հանրապետութեան:

Իրերի այս վիճակի պատճառով մի բանի անգամ ստեղծուել են այնպիսի դրութիւններ, որոնք սպառնում էին պետութեան ապահովութեանը եւ գոյութեանը: վառելիքի, վագոնների եւ շոգեշարժ մեքենաների, ինչպէս եւ տեղափոխութեան միջոցների բացակայութիւնը ոչ միայն միակ պատճառն էր սովորական մարդատար գնացքների յաճախակի ընդհատման, — մի բան, որ գրեթէ թոյլատրելի էր, բայց եւ երբեմն հնարաւորութիւն չէր տալիս փոխադրել օգնական զօրք, հաց եւ ռազմամթերք կռուող զօրամասերի համար:

Բնական է, որ այս զուտ հայկական պայմաններում հայկական զօրքերի բոլոր յաջողութիւնները հետեւանք են հայկական բանակի եւ հայ ժողովրդի կողմից աւելի քան երկու տարի ցուցադրած անսահման եռանդի եւ գերմարդկային մշտական ուժերի լարման: Իմ կառավարութիւնը, ինչպէս եւ ամբողջ հայ ժողովուրդը, հաստատապէս վճռել են բոլոր հնարաւոր միջոցներով պահպանել Հայաստանի սահմանների անձեռնմխելիութիւնը եւ նրա իրաւունքները անկախ գոյութեան համար: Այս նպատակով կառավարութիւնը յայտարարել է նոր զօրակոչ ամբողջ Հայաստանում եւ ստիպողական միջոցներ է ձեռնարկուած բանակը ուժեղացնելու համար:

Յայտնելով վերոյիշեալը Ձեզ ի տեղեկութիւն՝ իմ կառավարութիւնը խնդրում է Ձեզ՝ հաղորդել այս Ձեր կառավարութեան եւ միեւնոյն ժամանակ յայտնել, թէ ինչպիսի նիւթական եւ դիւանագիտական օգնութիւն կարող է Ձեր կառավարութիւնը ցոյց տալ Հայաստանին նրա կռւում ընդդէմ թիւրք-մեծամասնական ուժերի, որոնք սպառնում են իր անկախութեանը:

Իր կողմից՝ իմ կառավարութիւնը գտնում է չափազանց անհրաժեշտ, որ Դաշնակիցները նշում գործ դնեն մեծամասնական կառավարութեան վրայ: Իմ կառավարութիւնը գտնում է նոյնպէս անհրաժեշտ անմիջապէս ուղարկել Հայաստան վառելիք եւ փոխադրութեան միջոցներ:

Հրաւիրում եմ Ձեր ուշադրութիւնը այն բանի վրայ, որ վերոյիշեալ բոլոր միջոցները պէտք է գործադրել ամենակարճ ժամանակի ընթացքում, քանի որ Հայաստանը մի փոքր երկիր է, որը չի կարող երկար դիմագրաւել յարձակուող հարեւանների դէմ, որոնք աւելի ուժեղ են թէ՛ մարդկանցով եւ թէ՛ ուրիշ միջոցներով:

Սիրում եմ յուսալ, որ դուք կը բարեհաճէք ինձ տեղեկացնել, թէ ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ այս նամակը, որպէսզի ես հաղորդեմ իմ կառավարութեանը:

Ընդունեցէք եւ այլն:

Տ. ԲԷԶԱԴԵԱՆ

Այս յուշագիրը պարզ կ'արտացոլացնէ թէ՛ երկրի փաստացի վիճակը եւ թէ՛ Հայաստանի կառավարութեան յոյսերը. մէկ կողմէ՝ քանակական-մեծամասնական համաձայնութիւնը, միւս կողմէ՝ Հայաստանի ինքնապաշտպանութիւնը եւրոպական օգնութեան յոյսերով: Կառավարութեան բոլոր նախաձեռնութիւնները եւ վերոյիշեալ համաձայնութեան ծրագիրներու բացումը հետապային հաստատուեցան, բայց այն ժամանակի համար կարեւոր էր միայն մէկ բան — ստանալ օգնութիւն՝ դիւանագիտական կամ քաղաքական: Բայց ո՛չ մէկը եւ ո՛չ միւսը չեկաւ:

***

Հոկտեմբեր 29ի երեկոյեան նորէն կայացաւ խորհրդակցութիւն կառավարութեան հրաւէրով:

Զեկուցուեցաւ կարսի բերդի հրամանատար զօր. Փիրումեանի հեռագիրը այն մասին, թէ բերդապահ զօրքը եւ բանակը կը պաշտպանեն բերդը մինչեւ հնարաւորութիւն եւ թէ տրամադրութիւնը ամուր է:

Հոկտեմբեր 20էն մինչեւ 29ը երեւան գտնուելով՝ ես հնարաւորութիւն ունէի տեսնուելու եւ խօսելու շատ պետական-ներու եւ ճակատը այցելած խորհրդարանի անդամներու հետ: Կ'աշխատէի պարզել ինձ համար, թէկուզ մօտաւոր ճշդութեամբ, Հայաստանի

դէմ գործող Թրքական բանակի Թիւը, բայց կը խոստովանիմ որ այդ չյաջողեցայ հասկնալ: Դրօն, Սուրմալուի գաւառի զօրքերու հրամանատարը, անձամբ կ'ըսէր, Թէ իր դէմ Երեւանի ուղղութեամբ ունէր երկու դիվիզիա, ուրեմն մօտ 6000—7000 Թուրք զինուոր, որով բոլոր Թուրք զօրքերու Թիւը անոր հաշուով կը հասնէր 30,000ի: Զօր. Նազարբէկեանը կ'ըսէր, Թէ Թրքական զօրքերու Թիւը ինքը կը հաշուէր ընդամէնը մօտ 20,000 հոգի: Վերջապէս, Թրքական զօրքերու գլխաւոր հրամանատար, զօր. Քեազիմ Կարաբեքիր փաշան ինձ ըսաւ Ալեքսանդրապոլի մէջ, որ ունի ընդամէնը 8000 զօրք: Ի հարկէ, յաղթութենէ յետոյ ան կ'ուզէր փոքր ցոյց տալ իր բանակի քանակը եւ ատով աւելի բարձրացնել իր պատիւը՝ փոքր ուժերով այդպէս մեծ յաղթութիւն ձեռք բերած ըլլալուն համար:

Բոլոր ստացած տեղեկութիւններուս վրայ յենուած՝ ես կը կարծեմ, ոակայն, Թէ մօտաւորապէս Թրքական ուժերը կարելի է որոշել 20,000 մարդ, բայց ատոնք բոլորը մարզուած, փորձուած եւ կռիւներու մէջ եղած զինուորներ էին:

Հայաստանի կողմէն զօրակոչը ոաքի հանեց եւ մոցուց բանակին մէջ հին զինուորներու հետ միասին ընդամէնը մօտ 40,000 հոգի՝ հաշուելով այդ Թիւին մէջ եւ նոր կանչուածները եւ պահեստի զինուորները:

Բայց բանը միայն Թուական քանակի մէջ չէր: Պէտք է յիշել, որ Իզմիրի ուղութեամբ 1922 Թ. Յունվէն փաշան, ունենալով մինչեւ 80 հազար հոգի՝ ինք օրուայ մէջ ծովը Թափեց գրեթէ երկու հարիւր հազարնոց յունական բանակը:

Հոկտեմբեր 30ին, ժամը երկուքի մօտ էր, երբ ես նկատեցի, որ Երեւան քաղաքի վրայ կը սլանայ աւտոմոնակ մը: Անոր Թռիչքի աղմուկը պարզ կը լսուէր քաղաքին մէջ: Աւտոմոնակը իմ գլխուս վերեւն: Ոչ ոք չէր կրնար ենթադրել Թէ ան բերած է սարսափելի լուր մը, — Հոկտեմբեր 30ին, տաւօտեան Թուրքերը գրաւած էին Կարսը:

Ժամը երեքին ես հրաւէր ստացայ երթալ կառավարութեան ժողովին: Երբ մտայ դահլիճ, այնտեղ արդէն կար մօտ քսան մարդ՝ նախարարներու կազմը: Ազգհրդարանի նախագահը եւ անդամներէն մէկ քանին եւ քանի մը զինուորականներ: Կը տիրէր խոր լռութիւն: Բոլորն ալ սաստիկ ընկճուած էին:

Նիսան բանալով՝ նախագահը զեկուցեց ժողովին, որ լուր է ստացուած Կարսի անկման մասին: Մանրամասնութիւնները յայտնի չէին, միայն աւտոմոնակով եկած սլան կը յայտնէր, որ ինք անձամբ տեսած է Թէ ինչպէս կայարանին կողմէ քաղաք կը մտնէին Թուրք

սակեարները եւ Թէ ինչպէս կը փախչէին քաղաքէն հայ զինուորները եւ ազգաբնակութիւնը: Սաւառնորդը պարտք էր համարած Թռչիլ՝ փրկելու համար սաւառնակը եւ հաղորդելու երեւան՝ կարսի անկման մասին:

Միւս օրը, երբ Կարսի անկման ականատեսները հասան Երեւան, պարզուեցաւ, որ Թուրքերը քաղաք էին մտած գրեթէ առանց դնդակ արձակելու: Կարսը պահպանող զօրքերու բարոյալքումը կատարեալ էր:

Ես անձամբ լսեցի Կարսի նահանգապետ Ս. Ղորղանեանի պատմութիւնը Կարսի անկման մասին:

Վաղ առաւօտեան նահանգապետ Ս. Ղորղանեանը հրաւէր կը ստանայ բերդապետ զօր. Դ. Փիրումեանէն գալ իր մօտ խորհրդակցութեան: Դուրս կու գայ տունէն եւ ոտքով կ'ուղեւորուի բերդապետի մօտ: Փողոցին մէջ կ'իմանայ փախչող բնակիչներէն, որ Թուրքերը մտեր են քաղաք: Իսկոյն տուն կը դառնայ եւ ընտանիքով անմիջապէս կը հեռանայ քաղաքէն. ինքը կ'երթայ ձիով, իսկ ընտանիքը կառքով: Զօր. Փիրումեանը իր մօտ եղած սպաներով, նախարար Ա. Բաբալեանը, մօտ 1500 հայ զինուորներով եւ 150 հայ սպաներով դերի կ'իյնան եւ կը տարուին Էրզրում, ուր մնացին տարիէ մը աւելի: Սպաները յետոյ դերութենէ արձակուեցան, իսկ 1500 զինուորներէն վերադարձան ընդամէնը միայն 300 հոգի:

Կարսի մէջ Թուրքերը Թոյլ էին տուած անկարգութիւններ, սպանութիւններ եւ կողոպուտ: Կը սպաննէին եւ կը կողոպտէին գլխաւորապէս այն աւազակախումբերը, որ զօրքերը ներս էին Թողած՝ քաղաքը գրաւելէ յետոյ: Ինչպէս միշտ նման դէպքերուն՝ դժուար է հաշուել սպանուածներու Թիւը, բայց, ատոյգ տեղեկութիւններու համաձայն, սպանուած են մօտ 3500 հոգի: Քաղաքէն փախած բնակչութիւնը, որը ոտքով, որը կառքով, Թողլով բոլոր ունեցածը՝ փախած էր դէպի Ալեքսանդրապոլ, Երեւան կամ Թիֆլիս: Վրաց կառավարութիւնը դժուարութեամբ կը Թողուր Թիֆլիս մտնել՝ վախնալով քաղաքի չափազանց լեցուելէն:

Կարսի անկման նախօրեակին, այսինքն Հոկտեմբեր 29ին ճաշէն յետոյ տեղի էր ունեցեր հետեւեալ փաստը.— քալ զնդապետ Մազմանեանը ուզեր է հինգ հարիւրով առաջ մղուիլ յարձակման՝ Թուրքերու դէմ, բայց չնայած իր բոլոր ջանքերուն եւ յորդորներուն, զինուորները իրենց տեղէն չեն շարժեր: Յուսահատութենէն մղուած, հէնց իր զինուորներուն աչքին առջեւ, տեղն ու տեղը ան անձնասպան կ'ըլլայ, իսկ զինուորները կը վերադառնան Կարս:

կարսի անկումը ամէն տեսակէտէ սարսափելի ազէտ եղաւ։ Իսկապէս, այդ օրէն սկսած՝ Հայաստանի անկախութեան օրերը հաշուուած էին։ Հաշուուած էին այն պատճառով, որ զինուորական ուժն այլեւս դադրած էր պաշտպան հանդիսանալ Հ. Հանրապետութեան։ Միւս կողմէն՝ Հայաստանը՝ զրկուած Կարսէն ու Կարսի նահանգէն, նորէն կ՚ամփոփուէր նեղ սահմաններու մէջ, որոնց վրայ պէտք է ապրէին տեղական բնակիչները, փախստականները եւ նոր կոչուած զինուորները, մասամբ ալ հայ գաղութներէն։ Ես տեսայ կայարաններու մէջ ամբողջ ընտանիքներ, որոնք նոր էին եկած Եւրոպայէն, իմ ճառերու ազդեցութեան տակ։ Անօգնական նստած էին անոնք իրենց իրերու վրայ եւ չգիտէին՝ թէ ինչ ընեն — ե՞տ վերադառնան, թէ հաստատուին նոր վայրերու մէջ։

Պէտք է ըսել, որ երկրի ուժերու յարաբերութիւնը տուած էր այն բոլորը, ինչ որ ան կրնար տալ մարդոցմով եւ միջոցներով։ Երկրի մէջ խուլ կերպով կը գործէր բոլշեւիկեան պրոպագանդը, եւ անոր թոյնը պարարտ հող կը գտնէր իրեն համար։

Երբ կառավարութեան նիստի մէջ Հոկտեմբեր 30ին վարչապետ Հ. Օհանջանեանը պաշտօնապէս հաղորդեց Կարսի անկման մասին եւ նկարագրեց ընդհանուր դրութիւնը, հարց դրաւ ժողովին, թէ ի՞նչ պէտք է ընել։ Ներկայ եղողները սկսան արտայայտուիլ։ Ես ինքս որոշակի յայտնեցի իմ կարծիքը կարճ նախադասութեամբ. «Պէտք է հաշտութիւն կնքել Թուրքիոյ հետ»։

Կառավարութիւնը, իր այդ խորհրդակցութենէն յետոյ, որչեց ամէն դնով ամրացնել ճակատը, բարձր պահել ժողովուրդի տրամադրութիւնը եւ նոր եռանդ մտցնել զօրքերու մէջ, միեւնոյն ժամանակ որոշուեցաւ բանակցութիւններ սկսիլ Թուրքիոյ հետ զինադադարի եւ յետոյ խաղաղութեան մասին։ Եւ Նոյեմբեր 3ին դրաւոր առաջարկութիւն ըրաւ Թուրքիոյ, բանակցութիւններ սկսելու մասին։ Թուրք կառավարութիւնը, իր կողմէն, ինքզինքը յաղթող զգալով, եւ իր նպատակներուն հասած նկատելով, Նոյեմբեր 2ին դիմեց նման առաջարկով մը Հայաստանի կառավարութեան։ Երկու առաջարկներն ալ տեղի էին ունեցած մէկը միւսէն անկախ։

Գրութիւններու փոխանակութիւնը տեւեց քանի մը օր։ Այդ բոլոր գրութիւնները ժամանակին ամբողջութեամբ տպագրուեցան Պոլսոյ թերթերու մէջ։ Եղած բանակցութիւններու մասին մանրամասնօրէն զեկուցեց վարչապետ Հ. Օհանջանեանը Խորհրդարանի նիստին, Նոյեմբեր 11ին՝ կարդալով բոլոր գրութիւնները։

Ահա Էնկիւրիի կառավարութեան արտաքին գործերու ժողովրդական գործակալ Ահմետ Մուխթարի գրութիւնը.—

2 Նոյեմբեր 1920 թ. Անգորա, 263

Հայկական Հանրապետութեան Արտաքին Գործերի

Պ. Նախարարին, Երեւան.

Այժմ, երբ լիակատար յաղթութիւնը գալիս է պսակելու մեր արեւելեան բանակի ջանքերը, Տաճկաստանի Ազգ. Մեծ Խորհուրդը ուզում է կրկնել հայ ժողովրդին արդէն առաջները իր արած խաղաղութեան առաջարկը եւ նորից հաւաստիացնել, թէ նա չի ձգտել անցեալում ոչնչացնել Հայաստանը, խլել նրանից իր անկախութիւնը եւ վտանգել որեւէ կերպով նրա իրաւունքները։

Սակայն, մենք կարծում ենք, թէ պարտաւոր ենք պահանջել Հայաստանի կառավարութիւնից, որ նա նոյնպէս վարուի մեզ հետ եւ դադարի Արեւելքում բրիտանական իմպերիալիզմի խոնարհ գործիքը լինելուց։

Մենք համոզուած ենք, որ թիւրք եւ հայ ժողովուրդների իրաւ դէմ վարած երկարատեւ արիւնահեղ կռիւները, մինչեւ 1918 թուականը գլխաւոր պատճառ են ունեցել յաւակնութիւնները ցարիզմի, որը ձգտում էր տարածել իր իշխանութիւնը Արեւելեան Միջոցրի վրայ։ Ցարական ռէժիմի տապալումը առաջ բերեց հանգստութեան շրջան, շնորհիւ այն սառնարիւնութեան, որ ռուսական զօրերի հեռանալուց յետոյ, Տաճկաստանը կարողացաւ պահել հայկական բանդաների կատարած սոսկալի ջարդերի հանդէպ։

Խաղաղութիւնը, որ մենք այնքան ջանքերով վերականգնեցինք, նորից խախտուեց, երբ իմպերիալիստ Անգլիան յաղթանակելով, կամեցաւ պահել Միջագետքը եւ ձեռք ձգել Պարսկաստանի ու Բաքուի նաւթառատ շրջանները։

Ցարիզմին ծառայելուց յետոյ, Հայաստանը այս անգամ Անգլիոյ նպատակներին ծառայեց եւ մեր դէմ բաց արեց նոր դարաշրջան թշնամութեան, որ շարունակւում է դեռ եւս ի մեծ շահ Լոնդոնի ֆինանսիստների։ Թիւրք ժողովուրդը, որ գրեթէ միայնակ պաշտպանում է Արեւելքը Արեւմուտքի կապիտալիստների ընչաքաղցութեան դէմ, չէր կարող թոյլ տալ Հայերին անընդհատ դաւադրել նրա կեանքի դէմ եւ նրա արեւելեան գաւառների վրայ յարձակում փորձել երկարացնելու Միջագետքի եւ Պարսկաստանի բրիտանական

բանակներին, փչացնելու համար ընդմիշտ դժբախտ Ասիայում դեռ եւս մնացած մի բիչ ազատութիւնը եւ անկախութիւնը:

Այս նկատումներով եւ հայ գինուորների անընդհատ յարձակումներն էին, որ մեզ պարտաւորեցին եռանդուն կերպով շարժել մեր երկրի դէմ: Բայց, ցանկանալով արիւնահեղութեան վերջ տալու համար որեւիցէ առիթ ձեռքից չփախցնել, խնդրում ենք Երեւանի կառավարութիւնից այս յայտագիրը նկատել որպէս խաղաղութեան վերջնական առաջարկ Թիւրքիոյ Մեծ Ազգային Խորհրդի կառավարութեան կողմից: Որպէսզի հաշտութիւնը կայանայ, բաւական է, որ Հայաստանը մեզ իրական երաշխիքներ տայ, թէ այսուհետեւ նա մեր դէմ որեւիցէ ագրեսիւ գաղափար չէ սնուցանելու եւ դադարում է Արեւելքում Անգլիայի կապիտալիստների առաջապահը լինելուց: Մենք պարտաւոր ենք հայ ժողովրդին միեւնոյն տեսակ ապահովութիւններ տալ եւ խնդրում ենք այս մասին սկսել անմիջապէս խաղաղութեան բանակցութիւններ: Ցուսալով որ մեր չափաւորութիւնը եւ մեր խաղաղասիրական զգացումները կատարելապէս պիտի գնահատուեն, խնդրում եմ Ձարոն նախարար, ընդունել ամենաբարձր յարգանքներիս հաւաստիքը:

Արտաքին Գործերի ժողովրդական կոմիսար՝
ՑԱՀՄԷՏ ՄՈՒԽԹԱՐ

Այս դրութիւնը առաջ բերինք ամբողջութեամբ, որովհետեւ ան բնորոշ է իր ճառամարան ոճով եւ կեղծութեամբ ու կը պարունակէ իր մէջ այն նախադասութիւնները, զոր Թուրքերը կը սիրեն կրկնել Եւրոպացիներուն առջեւ, որոնք անոնց վրայ երբեմն տպաւորութիւն կը թողուն:

Ինձ յաճախ պատահած է լսել շատ նշանաւոր Եւրոպացիներէ նոյն մտքերը Թուրքերու մասին, որոնք արտայայտուած են այս դրութեան մէջ: Ես կրնամ բերել, օրինակ, Սորպոնի հանրածանօթ փրոֆեսէօր Օլարի անունը, որ Մարդու եւ Քաղաքացիի իրաւունքներու պաշտպանութեան ղեկաւար կոմիտէի անդամն է եւ կը հաւատայ Թուրքերու վարմունքի այդ զրպարտաճառներուն:

Վերոյիշեալ դրութեան Հայկական կառավարութիւնը պատասխանեց՝ առաջարկելով սկսիլ բանակցութիւնները եւ նշանակել իրենց ներկայացուցիչները: Հայ գինուորական հրամանատարութիւնը եւս Նոյեմբեր 3ին առաջարկեց Թուրք հրամանատարութեան՝ գինադադար:

Նոյեմբեր 6ին Թուրք գլխաւոր հրամանատար Քեազիմ Կարա-

բեքիր փաշան համաձայնութեամբ պատասխանեց գինադադարի մասին եւ իր կողմէ առաջարկեց ծանր պայմանները, որոնցմէ գլխաւորներն էին Ալեքսանդրապոլի բերդի եւ կայարանի գինուորական գրաւումը, հայկական զօրքերու հեռացումը 15 վերստ Արփաչայ դեմի դծէն, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի չուրջը 9 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուած հողամասի գրաւումը եւայլն: Այս գրութիւնը պատասխանի համար ժամանակամիջոց կու տար մինչեւ Նոյեմբեր 7ի առաւօտեան ժամը 8ը:

Հայկական կառավարութիւնը ընդունեց այդ պայմանները: Նոյեմբեր 8ին վարչապետ Հ. Օհանջանեանը առանձին գրութեամբ հաղորդեց Էնկիւրիի կառավարութեան իր ցանկութեան մասին ամուր համաձայնութեամբ հաստատել բարեկամական յարաբերութիւններ՝ մանաւանդ որ, Հայերը «չէին ծառայում ոչ ցարիզմին, ոչ իմպերիալիզմին, այլ միայն ձգտում էին դէպի իրենց սեփական ազատագրումը»: Իրրեւ Մուսուլմանական Աշխարհի վայր՝ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ կ'առաջարկուէր Ալեքսանդրապոլը:

Կը թուէր, թէ ամէն ինչ պատրաստ էր խաղաղութեան բանակցութիւնները սկսելու համար: Սակայն, դործը ուրիշ ընթացք առաջաւ: Նոյեմբեր 8ին Թուրք գլխաւոր հրամանատար Քեազիմ Կարաբեքիր փաշան փոխեց գինադադարի պայմանները՝ դարձնելով անոնք շատ աւելի ծանր եւ բացատրելով այդ այն բանով, որ առաջին պայմանները ինքն էր մշակած, իսկ այժմ առաջարկուած պայմանները թելադրուած են Էնկիւրիի կառավարութենէն: Նոր պայմանները եօթն էին. անոնք կը պահանջէին հայկական նոր հողամասերու գրաւում եւ հայ զօրքերու նահանջը դէպի Հայաստանի խորերը:

Հայաստանի կառավարութիւնը հնարաւոր չհամարեց ընդունել գինադադարի նոր պայմանները եւ Նոյեմբեր 10ի գրութեամբ առաջարկեց դումարել խաղաղութեան խորհրդաժողովը Ալեքսանդրապոլի մէջ, այն պայմաններու հիման վրայ, որոնք արդէն ընդունուած էին հայկական կառավարութեան կողմէ գինադադարի համար: Նոյն օրը Քեազիմ Քարաբեքիր փաշային պատասխան ուղարկեց, թէ «քանի որ Հայաստանի կառավարութիւնը չ'ընդունիր Էնկիւրիի կառավարութեան պայմանները, ան ստիպուած է վերսկսիլ պատերազմական գործողութիւնները»: Նոյեմբեր 11ին Հայաստանի կառավարութիւնը պատասխանեց՝ խորին ցաւ յայտնելով Թուրքերու վերջին դրութեան առթիւ եւ, այնուամենայնիւ, յոյս յայտնելով, նյք մը կը գտնուի, որ կը բաւարարէ «երկու ժողովուրդներու շահերը եւ պատիւը»:

Այսպէսով պինդաղազարը չկայացաւ։ Բայց Նոյեմբեր 10ին, երեկոյեան, Երեւանի մէջ առացուեցաւ Էնկիւրիի կառավարութեան մէկ հաղորդագրութիւնը, որուն մէջ ան կը ներկայացնէր գլխաւոր կէտերը ո՛չ թէ պինդաղազարի, այլ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ իրենց առաջարկելիք դաշնագրի։

Այս գլխաւոր կէտերը այնպէս էին, որ Հայաստանի կառավարութիւնը հնարաւոր չհամարեց ընդունիլ զանոնք՝ զանելով, որ առով վերջ կը դրուէր Հայաստանի անկախ գոյութեան։

Քանի որ այդ պայմանները էական հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն. մէջ կը բերենք զանոնք ամբողջութեամբ.

Արտաքին Գործոց ժողովրդական կոմիսար Ահմէտ Մուխթարի հեռագիրը.

8 Նոյեմբեր 1920 թ. Անգորա
Հայկական Հանրապետութեան Արտաքին Գործերի
Նախարարութեան, Երեւան

1.— Հայ-թրքական սահմանների հարցը վիճակագրական եւ հանրաքուէի հարց է լինելու, համաձայն նախագահ Ուիլսընի եւ բոլշեւիկների հռչակած ինքնորոշման սկզբունքների։ Բոլոր վիճելի շրջանների ազգաբնակչութիւնները պիտի հրաւիրուին որոշելու իրենց քաղաքական ապագան։ Նրանք կարող են, առանց ոեւէ մէկից կախում ունենալու, վճռել իրենց անկախ պետութեան կազմը եւ կամ յայտնել, թէ երկու երկրներից որին են կցւում։ Ձեր ժողովրդի կատարեալ ազատութիւնը ապահովելու համար, մենք ընդունում ենք, որ վիճելի շրջանների պահպանութիւնը լինի, մինչ այդ, մեր երկրների ժանդարմերական մասերով։ Այդ հանրաքուէն լինելու է, ի հարկէ, որքան կարելի է շուտ։ Անգորայի կառավարութիւնը անկեղծ եւ խոր համոզմունք ունի, որ այս ձեւի լուծումը բուն արդարութիւնն է եւ համապատասխան բոլոր մարդկութեան շահերի, որով նաեւ հայ եւ թուրք ժողովրդների, որոնք ապրում են վիճելի հողամասերում։ Սակայն, դժբախտաբար, մենք կարծում ենք, որ Արեւմուտքի իմպերիալիստներին, մանաւանդ Անգլիային հաճելի լինելու համար Երեւանի կառավարութիւնը կը դիմադրէ այս ձեւի լուծման, որը մեծ վիրաւորանք է հասցնում Ամերիկայի եւ Ասիոյ ժողովրդներին հանդէպ, Արեւմուտքի պաշտպանների կողմից խարոզած եւ ի գործ դրած քաղաքական վարդապետութիւններին։

2.— Թուրքիան յանձն է առնում իր տրամադրութեան տակ եղած բոլոր միջոցները տալ իր հարեւաններին, որպէսզի նրանք կարողանան կատարեալ անկախութեան եւ ապահովութեան մէջ զարգանալ։

3.— Մենք մեր միջոցներով կ'օգնենք Հայաստանի պարենաւորման եւ երկրի մէջ տնտեսական նորմալ դրութեան հաստատման։

4.— Երկու կողմերը յանձն կ'առնեն ազատ անցք տալ իրենց երկաթուղիներով եւ հաղորդակցութեան բոլոր նաւապարիներով միւս կողմին պատկանող անձերին եւ ապրանքներին եւ արգելք չեն յարուցանելու միւս կողմին ծովի, ինչպէս նաեւ ուրիշ երկրների միջեւ եղած տրանզիտի դէմ։

5.— Թուրքիան յանձն է առնում վերաբնակեցնել իրենց օջախներում համաշխարհային պատերազմի պատճառով իրենց հողամասերից զաղթող Հայերին եւ տալ նրանց ամենաբարեբաստիկ երկրներում ցեղային փոքրամասնութեանց տրուած ամենալայն իրաւունքները։

6.— Թուրքիան պահանջում է, որ Հայաստանը նրա ապահովութեանը համար պէտք եղած երաշխիքները տայ։ Մեր պատուիրակները սպասում են Ձեր բանակցողներին Ալեքսանդրապոլում։ Այս վերջիններն պէտք է ունենան իրենց հետ բանակցելու եւ հաշտութիւնը ստորագրելու համար պէտք եղած լիազօրագրերը։

7.— Հաշտութեան բանակցութիւնների ընթացքում թշնամութիւնները դադարեցնելու զինադադարի պայմանները Ձեզ կը հաղորդուեն մեր Արեւելեան ճակատի ընդհանուր հրամանատարի կողմից։

Արտաքին Գործերի ժողովրդական Կոմիսար

ԱՀՄԷՏ ՄՈՒԽԹԱՐ

Մորհրդարանի նիստին այս պայմանները կարդալէ ետք՝ վարչապետը յայտարարեց, որ «Հայաստանի պատիւը եւ չահերը» թոյլ չեն տար ընդունիլ զանոնք։

Ահա Հ. Օհանջանեանի արտասանած խօսքերը.—

«Դուք տեսնում էք արդէն, թէ ինչպէս մեր հակառակորդների ասածները եւ գործերը չեն համապատասխանում իրար: Այն ժամանակ, երբ մենք ընդառաջ ենք գնում իրենց իսկ առաջարկած գինադադարի պայմաններին եւ անմիջապէս գործադրում, նրանք մէջ են բերում նոր պահանջներ, որոնց կատարումով Հայաստանը պիտի կիսուի, զինաթափուի եւ ինքնապաշտպանութեան միանգամայն անընդունակ դառնայ: Այդ բոլորի հետ նրանք չեն մոռանում ընդգծել, որ Հայաստանը ապահովութեան երաշխիքներ պիտի տայ Թիւրքիային, այդ նշանակում է, որ հետագայում եւս պիտի նոր պահանջներ դրուին եւ այս անգամ գուցէ Հայաստանի ոչնչացման խնդիրը հրապարակ բերուի, եւ հէնց այդ նպատակով էլ Անգորայի կառավարութիւնը շարժել է իր բանակները Հայաստանի վրայ:

Այսպիսով հայ ժողովուրդը կանգնած է ծանր փորձութեան առջեւ, նա կա՛մ պէտք է կռուի կա՛մ անխնայ մորթոտուի Տաճիկների ձեռքով:

«կառավարութիւնը, սպառելով բոլոր խաղաղ միջոցները, կրկին փարել է զէնքին, որովհետեւ երկրի ու ժողովրդի փրկութեան համար ուրիշ ելք չկայ»:

Խորհրդարանը ծափահարութիւններով ընդունեց վարչապետի խօսքերը: Պատերազմական գործողութիւնները վերսկսան, բայց այս անգամ անոնք տեւեցին մեկ շաբաթ:

Զինադադարի նախաբանը, որ ստորագրուեցաւ Մուդրոսի մէջ, դրեթէ ամբողջ ժամանակ կը պահուէր ռազմաճակատի մօտ Ադին կայարանը եւ պիտէր, որ իրերու դրութիւնը մօտ է տապալելի դառնալու: Ռազմաճակատի դրութեան մասին առացուած բոլոր տեղեկութիւններն ալ վերին աստիճանի վհատեցուցիչ էին: Թշնամին կ'առաջանար Անգորայի վրայ: Կարսի նահանգէն հայ փախստականները կը թափուէին Անգորա: Անհրաժեշտ էր վճռական քայլ ընել:

Նոյեմբեր 10ին, երբ Թուրքերը առաջարկեցին նոր, աւելի ծանր պայմաններ, ես կողմնակից էի պանդ ընդունելու, բայց, ինչպէս ընթերցողը տեսաւ, կառավարութիւնը եւ Խորհրդարանը պատերազմը չարունակելու կողմն էին: Շատ լաւ կը յիշեմ այն խորհրդակցութիւնը, որ կայացաւ Նոյեմբեր 10ի գիշերը ժամը 3ին. դէմառդէմ հրամանատարի սպայակոյտի գահլիճին մէջ: Ինձ արթընցուցին գիշերը ժամը 2ին եւ հրաւիրեցին խորհրդակցութեան, որուն ներկայ էին կառավարութիւնը, սպարապետը, սպայակոյտի պետը, Խորհրդարանի նախագահը եւ ես: Կառավարութեան նախագահը զեկուցեց ժողովին Թուրքերու նոր պահանջներու մասին: Տեղի ունեցաւ մտքերու փոխանակութիւն: Ապա նախագահը հարց դրաւ՝ ընդունի՞լ թէ մերժել Թուրքերու պահանջները: Ժողովի բոլոր անդամները, բացի ինձմէ արտայայտուեցան այն մտքով, որ պէտք է մերժել պայմանները եւ չարունակել պատերազմը: Այդ որոշումն էր, որ զեկուցեց վարչապետը Նոյեմբեր 11ի Խորհրդարանի նիստին: Երկար ճառի մը մէջ ես վճռականապէս պաշտպանեցի այն միտքը, որ պէտք է ընդունիլ պայմանները եւ անմիջապէս կնքել հաշտութիւն: Ես ըսի մօտաւորապէս հետեւեալը.

«Զօրքերի եւ ժողովրդի դրութիւնը Հայաստանում այնպէս է, որ պատերազմի շարունակութիւնը աւելի եւս կը ծանրացնի մեր երկրի վիճակը: Զօրքը չի կռւում: Ագգաբնակութիւնը փախչում եւ կորչում է նեղութիւններից, ցրտից ու սովից: Թշնամին մօտենում է Ալեքսանդրապոլին, որը այս օրերս կ'ընկնի նրա ձեռքը: Միւս կողմից սպառնում են բոլշեւիկները: Անկարելի է կռուել երկու ճակատների վրայ: Ես կարծում եմ, որ թշնամին կը մօտենայ երեւա-

նին: Կառավարութիւնը եւ Պարլամենտի անդամները կը թողնեն քաղաքը, իսկ ժողովուրդը կը մնայ անպաշտպան: Կը սկսուի խուճապ եւ կատարեալ քայքայում: Ամէն յաւ է անել անխուսափելի զոհաբերութիւները, քանի դեռ բոլորովին ուշ չէ, քան թէ կորցնել ամէն ինչ: Ճիշտ է, Թուրքիոյ պայմանները ծանր են, բայց չկան բացարձակապէս տուեալներ, որ մենք պիտի կարողանանք նրանցից ազատուել»:

Պատերազմական գործողութիւնները վերսկսուելէն մէկ քանի օր անցած՝ արդէն բոլորի համար պարզ դարձաւ որ հաշտութիւնը պէտք է կնքել ինչ գնով ալ որ ըլլայ: Անցան Նոյեմբեր 12, 13, 14, 15ը: Ալեքսանդրապոլի չուրջը եղած զօրքերու հրամանատար Սիպուհը փորձեց կանգնեցնել Թուրքերու յառաջխաղացումը, բայց անյաջող: Դրօն կը պահէր Թուրքերը Սուրմալուի ճակատին, բայց կը խնդրէր օգնական զօրք: Թուրքերը կը սեղմէին Նախիջեւանի կողմէ:

Այս պայմաններու մէջ Նոյեմբեր 16ին կառավարութիւնը նորէն քննութեան առաւ հաշտութեան խնդիրը եւ որոշեց ընդունիլ Թուրքերու պայմանները ու սկսիլ վերջնական բանակցութիւններ խաղաղութեան մասին: Նոյեմբեր 17ին կառավարութիւնը որոշում կայացուց խնդրել ինձ առանձնել բանակցութիւններու վարումը Թուրքիոյ հետ, իսկ ինքը միջոցներ ձեռք առաւ պինադաշար կայացնելու Թուրք պինուորական հրամանատարութեան հետ: Այդ նպատակին համար ընտրուեցաւ նախարար Սարգիս Արարատեանը, որ՝ ուղեկցութեամբ հայ սպայ Յան Կոթուրսկի գնաց Ալեքսանդրապոլ: Նոյեմբեր 18ին առորագրուեցաւ պինադադարը: Թուրքերը աւելի առատկացուցին իրենց պայմանները՝ պահանջելով Ենդանօթներ՝ իրենց ռումբերով եւ ջրբիներով: Այդ բոլորը յանձնուեցան անոնց Նոյեմբեր 22ին:

Ընդունելով կառավարութեան առաջարկը՝ Թուրքերու հետ հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու մասին՝ ես նպատակ ունէի նախ եւ առաջ պարզել, թէ ինչպիսի աջակցութիւն կրնայ ապահել Հայաստանը Դաշնակիցներէն, այսինքն՝ Անգլիայէն, Ֆրանսայէն եւ Իտալիայէն: Ասոր համար պէտք էր երթալ Թիֆլիս: Նոյեմբեր 17ին կիրեւուայ ժամը 2ին Հ. Հ. կառավարութիւնը համաձայնութիւն տուաւ իմ տեսակէտին, եւ Նոյեմբեր 18ին առաւօտեան ժամը 6ին ես մեկնեցայ Թիֆլիս, ինքնաշարժով, Դիլիջան–Ղարաքիլիսայի վրայով:

Թուրքեց Ցէր Միճաելաճ

Յուրա առաւօտ էր: Ամբողջ ճանապարհը ծածկուած էր խոր ձիւնով: Աչքի առաջ ունենալով, որ Թիֆլիսի մէջ պէտք է տայի Հայաստանի ռազմական դրութեան լիակատար պատկերը, ես հետս առի զինուորական նախարար Ռ. Տէր Մինասեանէն հետեւեալ տողը տուեալները որոնք, ի դէպ, պարզ կ'ապացուցանեն անկախ Հայաստանի պատմութեան վերջին օրերով հետաքրքրուողներուն, թէ Հայաստանը այն ժամանակ շղթայուած էր թշնամիներով եւ կը տանջուէր անհատասար կռուի մէջ.—

Հայաստանը ունի չորս ճակատ, բոլորն էլ պատերազմական վիճակում — Կարս–Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Նախիջեւանի եւ Դիլիջան–Ղազախի:

Ինչպէ՞ս են բաժնուած դրանց մէջ Հայաստանի զինուորական ուժերը.— Կարս–Ալեքսանդրապոլի ճակատում կանգնած են հետեւեալ զօրամասերը. խօսքը վերաբերում է կանոնաւոր զօրքերին եւ յատկապէս հետիոտն զօրքերին: Այդտեղ են առաջին գունդը (Մազմանեան)՝ 1500 սուին, 4րդ գունդը (Միրիմանեան)՝ 2000 սուին, 5րդ գունդը (Շաղուբաթեան)՝ 700 սուին, 6րդ գնդի մի բատալիոն (Իշխանեան–Գնդունի)՝ 800 սուին և 8րդ գունդ (Տիգրան Բաղտասարեան)՝ 1500 սուին, ընդամէնը 7200 սուին: Բացի դրանից կան նաեւ Սմբատի խմբերը:

Սուրմալուի ճակատում (Դրոյի մօտ) կան 9րդ գունդը՝ 2000 սուին, 8րդ գունդը (մի բատալիոն)՝ 1000 սուին եւ 7րդ (մի բատալիոն)՝ 700 սուին, Ղարաքադի առանձին զօրամասը (Գուրօ)՝ 800 սուին, ընդամէնը 4500 սուին եւ փոքրիկ զօրամաս:

Նախիջեւանի ուղղութեամբ կանգնած են՝ 3րդ գունդը 200 սուին, 2րդ գունդը (երկու բատալիոն)՝ 100 սուին, ընդամէնը 3000 սուին:

Դիլիջան–Ղազախի ճակատում գտնւում է 6րդ գունդը (Մանիեւի)՝ 2000 սուին:

Այս թուերի մէջ չեն մտնում հեծելազօրքը, հրետանին եւ յատուկ նպատակ ունեցող մասերը, ինչպէս սապէօրներն եւ հեռագրական ջոկատները:

Այսպիսով բոլոր չորս ուղղութիւնների վրայ մենք ունենք ընդամէնը 16,700 սուին: Բացի դրանից, Զանգեզուրում գտնւում են 800 սուին, ուրեմն վերոյիշեալի հետ 17,500 սուին:

Երեւանում պահեստում մնում է 10րդ գունդը (Հալապեանի)՝ 1500 սուին, ընդամէնը, ուրեմն, 19,000 սուին:

Ընդունելով եւ միւս տեսակի զէնքերը — 6000 հոգի — ուրեմն գործող բանակում կաւոնաւոր մարտական ուժեր կան — 25 հազար հոգի:

Աւելցնելով դրանց վրայ նաեւ թիկունքում ծառայողների, բեռնակիրների, կառապանների, սպայակոյտի, առողջապահական սպասաւորների — ընդհանուր թուի 30 տոկոսը, կը ստանանք բանակի ամբողջ կազմը, 34,000 հոգի, խմբերի հետ միասին — մօտ 40,000 հոգի:

Կաւոնաւոր թրքական ուժեր Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղութեան վրայ պէտք է ընդունել 4 դիվիզիա, իւրաքանչիւրի մէջ 3000 հոգի, ընդամէնը 12,000, Սուրմալուի ուղղութեան վրայ — 1 թրքական դիվիզիա 3000 հոգի, որը սպառնում է Երեւանին, Նախիջեւանի ուղղութեամբ բոլշեւիկեան ուժեր մօտ 2000 հոգի, եւ Ղազախ-Դիլիջանի ուղղութեամբ — Ատրբէջանցիք եւ բոլշեւիկներ: Այդ կաւոնաւոր զօրքերի թիւը պէտք է ընդհանուր առմամբ հաշուել 20,000 սուին:

Եթէ դրանց աւելացնենք ոչ-կաւոնաւոր ժողովրդական ուժերը, Քրդերին եւ թշնամի զինուած ազգաբնակութիւնը, — այդ դէպքում թշնամու ուժերու թիւը պէտք է որոշել չորս ուղղութիւնների վրայ ոչ պակաս 30,000 հոգուց: Ահա մրցակից կողմերի անկողմնապահ թուահամարը:

Սրա հետ միաժամանակ պէտք է նկատի ունենալ Հայաստանի մեկուսացած դրութիւնը, նաւթից, նաւահանգստից զուրկ լինելը, (որովհետեւ ամբողջ հաղորդակցութիւնը Վրաստանի եւ Եւրոպայի հետ կախուած էր մի մազից — երկաթուղային գծից, որը շուտով կտրուեց): Թնդանօթի ռումբերի պաշարը վերջանում է: Ցրտերը աւելի սաստկանում են: Հայաստանը շղթայուած է երկաթէ օղակով: Գրաւուած եւ վտանգի ենթարկուած շրջաններից ազգաբնակութիւնը հաւաքւում է Հայաստանի սրտի մէջ:

***

Ահա այսպիսի տուեալներով էր, որ լոյս 19 Նոյեմբերի գիշերը հասայ Թիֆլիս: Նոյեմբեր 19ին այցելեցի անգլիական բարձր քոմիսար գնդ. Սոուքսին, ֆրանսական միսիոնի պետ գնդ. Նոնանկուրին եւ իտալական ներկայացուցիչ գնդ. Գաբբայիին, ինչպէս եւ յունական դեսպանին: Շօշափելի օգնութիւն չստացանք ոչ մէկ տեղէ: Գնդ. Սոուքսը եւ միւս քոմիսարները ուղարկեցին իրենց կառավարութիւններուն շտապողական հեռագիրներ եւ հարցուցին թէ ինչո՞վ կրնան օգնել հայկական կառավարութեան: Լորա Քըրզընը անգլիական կառավարութեան անունով պատասխանեց այն մտքով, որ «աւելի լաւ է հաշտուել Թուրքերու հետ քան թէ Սովետներու»:

Ահա այդ պատասխանը, ուղարկուած Ֆորէյն Օֆիսէն Նոյեմբեր 29ին անգլիական բարձր քոմիսարի անունով, Թիֆլիս.

«Պարզ է, որ մենք չենք կարող մասնակցել որեւէ համաձայնութեան ճեմալիստների հետ, բայց մենք կարծում ենք, որ Հայաստանը ոչ մի ուրիշ ընտրութիւն չունի, քան որ Սովետական Ռուսաստանի հետ դաշնագիրը անկասկած կը լինի աւելի վատ եղի»:

Այդ էր անոր խորհուրդը, որ պարզապէս թելադրուած էր անգլիական շահերէն: Վրաց կառավարութիւնը չէզոքութիւն կը պահէր: Ցոյն կառավարութիւնը միայն համակրութեամբ կը զոհանար — վենիզելոսը արդէն իշխանութեան գլուխ չէր: Ֆրանսական եւ իտալական կառավարութիւնները համակրութիւն յայտնեցին, բայց ոչինչով օգնել չէին կրնար կամ չէին ուզեր:

Բնորոշ է, որ ուղարկուած հեռագիրները չափազանց բացասական հետեւանք ունեցան ուրիշ կողմէ: Ճիշդ նոյն օրերուն (1920 թ. Նոյեմբերի վերջերը) Փրնսը առաջին անգամ դումարուած էր Ազգերու Լիկան եւ այնտեղ հարց էր դրուած Հայաստանը եւ Վրաստանը ընդունելու մասին Ազգերու Լիկայի կազմի մէջ: Հայաստանի ծանր վիճակի մասին նոր ստացուած տեղեկութիւնները ստիպած էին անգլիական, ֆրանսական եւ իտալական ներկայացուցիչներուն փընսը՝ չընդունիլ Հայաստանը եւ Վրաստանը Ազգերու Լիկայի մէջ, որպէսզի Լիկայի կանոնագրի 10րդ յօդուածի համաձայն ստիպուած չըլլային օգնութիւն հասցնել Հայաստանին եւ Վրաստանին: Այսպէսով, ամենատպաւորչական եւ ծանր րոպէին Հայաստանը լքուեցաւ եւ դիտակցաբար ձգուեցաւ մինակ: Թուրքերը տեսան այդ, հասկցան, եւ բոլոր եզրակացութիւնները ըրին յօդուտ իրենց եւ ի վնաս Հայաստանի:

Այդ մասին իրենք իսկ Թուրքերը ըսին ինձ ի դիմաց արտաքին գործերու նախարար Բեքիր Սամի բէյի եւ զօրավար Քեազիմ Կարաբեքիր փաշայի:

Հասկնալով իրերու դրութիւնը Թիֆլիսի մէջ՝ Նոյեմբեր 20ի երեկոյեան շտապ վերադարձայ Երեւան: Նոյեմբեր 2ի առաւօտեան

արդէն Ղարաքիլիսա էր, եւ այնտեղէն ինքնաշարժով չարունակեցի ճամբան եւ հասայ Երեւան երեկոյեան ժամը 11ին: Կը յիշեմ որ մեր ինքնաշարժը կ'անցնէր ձիւնի եւ ցեխի մէջէն: Ես Ռուբդարանի անդամ Լեւոն Զարաֆեանի հետ էի, որ վերցուցեր էր հետս Դիլիջանէն: Ժողովուրդի ահագին բազմութիւնը իր անային իրերով ու անասուններով, թափուած խոր ձիւնի եւ ցեխի մէջ, փակած էր ճանապարհը: Կային ձիւնի մէջ ինկածներ, մեռածներ, ցուրտէն սառածներ:

Փախստականներու խումբերուն կ'ուղեկցէին ճակատէն հեռացող զինուորները հրացաններով եւ նոր անցլիական հագուստով: Ժողովուրդը կ'ապերսէր խաղաղութեան մասին: Այդ խօսքը բոլորի շրթունքներուն էր:

«Պ· Խատիսեան, խաղաղութիւն, ի սէր Աստուծոյ խաղաղութիւն տուէք մեզ», կը լսէի ամէնքէն:

Ժողովուրդը վերջին ծայր յոգնածութեան էր հասած: Մին կողմէն անոր վիճակութեան մէջ աննկատելի կերպով կը մանէր հաւատա, թէ կու գան «Ռուսերը» եւ կ'օգնեն Հայաստանին:

Այստեղ պէտք է յիշեմ հետաքրքրական միտք մը, որ լսեցի ճամբան, խումբ մը զինուորներէ եւ գինուորներէ.

«Պ· Խատիսեան, ինչո՞ւ այս Ռուսները այժմ, ասում են, ուրիշ Ռուսներ են դարձել»:

Բնածին ժողովրդական հոգով ազգարնակութիւնը կ'ըմբռնէր տարբերութիւնը այն Ռուսերուն, որոնց հետ միասին ինք կռիւ էր մղած 1914—1918 թ· Թուրքերու դէմ, եւ այս Ռուսերուն, որոնք Թուրքերու հետ միասին կռուի կու գային Հայաստանի դէմ: Մեր ժողովուրդը չէր կրնար մարսել այդ փոփոխութիւնը Ռուսերու պատմական դերի Արեւելքի մէջ: Անոր համար ռուսը դարերու ընթացքին եղած էր իր բարեկամն ու միեւնոյն ժամանակ Թուրքին թշնամին: Իսկ այսօր, ընդհակառակն, ան դարձած էր Թուրքերու բարեկամ եւ իր թշնամին: Եւ մեր ժողովուրդը չէր հաւատար այդ փոփոխութեան ու կը կարծէր որ բոլշեւիկները ինչ որ «ուրիշ Ռուսներ» են:

Բոլշեւիկները եւ անոնց հետէն նոյնիսկ Համակալարները կ'ըսէն, թէ Դաշնակցականները հասցուցին Հայաստանը ողբերգական վիճակի 1920 թ· վերջը, իսկ բոլշեւիկները եկան եւ փրկեցին Հայաստանը Թուրքերէն: Բացարձակապէս սուտ է այս: Ես քայլ առ քայլ եւ օրը օրին ուսումնասիրած եմ արտաքին քաղաքականութեան բոլոր ազդեցութիւնները եւ փաստերը: Եւ եկած եմ այն անխախտ

համոզման, որ Դաշնակիցները լքեցին Հայաստանը, որ Թուրքերը առիթ լայնօրէն օգտուեցան, բայց Թուրքերու գլխաւոր գինակիցները բոլշեւիկներն էին, որ այժ եւ հնարաւորութիւն տուին Թուրքերուն յարձակելու Հայաստանի վրայ: Այդ՝ անվիճելի փաստ է: Փաստ է նոյնպէս, որ իրար օղնելէ առքը իրար մէջ բաժնեցին Հայաստանը: Եւ բոլշեւիկները երբեք այդ՝ ո՛չ թէ առանձին Թշնամութենէն դէպի Հայաստանը, այլ զրգռած իրենց «համաշխարհային» քաղաքականութենէն, որուն համար անոնք պէտք կը զգային չահելու Թուրքերու բարեկամութիւնը՝ զոհաբերելով Հայաստանը: Եւ բոլշեւիկները Թուրքերուն տուին այն, ինչ որ անոնք կ'ուզէին — կարս, Սուրմալուն, Արաքսանը, մնացածը, ինչ որ Թուրքերուն պէտք էր, այսինքն՝ Հայերով բնակուած չրջանները, Ռուսերը առին:

***

Այսպէսի տպաւորութիւններով եկայ Երեւան, Նոյեմբեր 20ին, երեկոյեան ժամը 11ին եւ ուղղակի դացի դաշնակցական Ֆրակցիայի ժողովին, որովհետեւ Ելենովկա կայարանը ինձ կը սպասէր հեռախօսային տեղեկութիւն, որով կը հաղորդէին թէ կը խնդրեն Երեւան գալով՝ ուղղակի երթալ Ռուբդարան: Ես զեկուցեցի իմ ուղեւորութեան մասին եւ իմացայ, թէ գինադադարը տարաձգուած է եւ թէ երկու օր յետոյ պէտք է երթալ Ալեքսանդրապոլ, որ ընտրուած էր խաղաղութեան վայր:

Ֆրակցիայի նոյն նիստին վարչապետ Հ· Օհանջանեանը յայտնեց իր հրաժարական տալու որոշումը եւ խնդրեց Ֆրակցիայէն մասնակցել նոր վարչապետի մասին: Ռուբդարանի անդամներու տրամադրութիւնը համամիտ էր վարչապետի կարծիքին, որովհետեւ կը թուէր, թէ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան բանակցութիւններ վարելու համար պէտք է ո՛չ այն կառավարութիւնը, որ պատերազմ մղած էր անոր դէմ:

Գիշերը ուշ առին ցրուեցանք:

Միւս օրը, Նոյեմբեր 21ին ես զեկուցեցի կառավարութեան նիստին այն նախապատրաստական քայլերու մասին, որոնք անհրաժեշտ էին խաղաղութեան խորհրդաժողովին համար: Պէտք է ըսել, թէ ես արդէն նշանակուած էի բանակցութիւնները վարող պատուիրակութեան նախագահ, իսկ նախապատրաստական ընելիքներ շատ կային· պէտք էր որոշել պատուիրակութեան կազմը, պաշտօնէու-

թեան ցուցակը, որոշել հրահանգները, որոշել յարաբերութիւններու եղանակը, նախնական խօսակցութիւն ունենալ բոլշեւիկներու ներկայացուցիչներու հետ: Այդ բոլորը գրաւեց երկու ամբողջ օր, Նոյեմբեր 21 եւ 22: Եւ միայն Նոյեմբեր 22էն 23ի գիշերը, ժամը 2ին, ամէն ինչ պատրաստեցէ յետոյ, մեր պատուիրակութիւնը յաջող դնացքով ճանապարհուեցաւ Ալեքսանդրապոլ:

Այս մասին հետեւեալ հեռագիրը ուղարկուեցաւ Փարիզ Հ. Հ. Պատուիրակութեան.—

«Ամսոյս 18ին ստորագրեցինք եօթ օրուայ զինադադար Թուրքիոյ արեւելեան ճակատի հրամանատարի հետ: Մեր պատուիրակութիւնը խստիւ հետեւելով Ալեքսանդրապոլ կոնֆերանսի, որը բացուելու է այս ամսի հսկի եւ չորսին»:

Պատուիրակութեան կազմը հետեւեալն էր.— նախագահ Ա. Խատիսեան, Աբր. Գիւլխանդանեան (ֆինանսների նախարար), Ստեփան Ղորղանեան (կարսի նահանգապետ): Իրրեւ խորհրդականներ հրաւիրուած էին Խորհրդարանի անդամ՝ Վահան Մինախորեան (սոց.—յեղ.), բարձրագոյն դատական ատեանի անդամ Տիգրան Յովհաննիսեան, գնդապետ Աթայեան եւ կապիտան Մնձուրեան:

Բանակցութիւնները վարելու համար մշակուած էին հրահանգներ: Որոշուած էր այն նուազագոյն սահմանագիծը Թուրքայ Հայաստանի, որմէ աւելի կառավարութիւնը չէր ուզեր զիջումներ ընել: Բայց միւս կողմէ հրահանգ արուած էր անպատճառ հաշտութեան դաշնագիր կնքել:

Այդպիսի հրահանգները, հարկաւ, դրած էին պատուիրակութիւնը ծանր դրութեան մէջ. անհրաժեշտ զիջումներու մէջ որոշ սահմաններ պահել, բայց միեւնոյն ժամանակ հնարաւորութիւն չունենալով զէնքի զօրութեամբ չարունակել պատերազմական գործողութիւնները՝ այնուամենայնիւ կնքել հաշտութիւն:

Լեզրանը եւ Մդիվանին, Խորհրդային Ռուսիոյ ներկայացուցիչները հրաւիրուեցան Հայաստանի կառավարութեան նիստին, որուն ներկայ էին նաեւ մեր պատուիրակութեան անդամները: Ես անձամբ կը ճանչնայի թէ՛ Լեզրանը եւ թէ՛ Մդիվանին: Լեզրանը կը յիշեմ դեռ իր աշակերտ եղած ժամանակէն: Իսկ Մդիվանին կը ճանչնայի քան տարիէ ի վեր, երբ ան, իրրեւ բոլշեւիկ մասնակցած էր պետական փոսաի կողոպուտին, եւ ես, իրրեւ Թիֆլիս քաղաքի գործերը վարող մէկը, առիթ ունեցայ յետոյ տեսնել զինքը:

Մենք խնդրեցինք Խորհրդային Ռուսիոյ ներկայացուցիչներէն աղդեցութիւն գործ դնել Թուրքերու վրայ մեզ համար նպաստաւոր մաքով: Մենք ծանօթացուցինք Լեզրանը եւ Մդիվանին մեր տանկութիւններուն եւ պատասխան լսեցինք խոստում օդնելու:

Այդ միջոցին էր, որ Լեզրանը թոյլտուութիւն խնդրեց մեր կառավարութենէն Ատրպէյճանէն Հայաստանի սահմանները մտցնել երկու գունդ կարմիր զօրքեր, որպէսզի, ինչպէս ինքը կ'ըսէր, «աւելի իրական ուժ ունենար Թուրքերու հետ խօսելու համար»:

Այդ առաջարկը մեր կառավարութիւնը չընդունեց, որովհետեւ կը վախնար, թէ այդ պիտի նշանակէ Հայաստանի պետական գործերու բոլշեւիկներու կողմէ: Նիստի մէջ որոշուեցաւ, որ խաղաղութեան պատուիրակութիւնը եւ Մդիվանին երթան Երեւանէն Ալեքսանդրապոլ զանազան դնացքներով եւ իրար հետէ:

Նիստը վերջացաւ ցերեկը ժամը 4ին: Մեր մեկնումը նշանակուած էր նոյն գիշերը ժամը 2ին: Գացինք կայարան, մութ ցուրտ գիշերով, եւ ժամը 2ին մեր դնացքը չարժեցաւ: Մեզմէ երկու ժամ յետոյ ճանապարհուեցաւ հետեւեալ դնացքը՝ տանելով Մդիվանիին: Մենք կ'երթայինք այն հաշուով, որ Ալեքսանդրապոլ հասնինք ուշ երեկոյեան: Բանն այն է, որ այդ ժամանակ Ալեքսանդրապոլ քաղաքը համարեա տեղական բոլշեւիկներու ձեռքն էր: Միեւ կողմէ Թուրքերու ներկայութիւնը չատ կը դրդռէր հարեւան թաթարները: Մենք կ'ուզէինք տեղ հասնիլ առանց զարթեցնելու այդ թաթարներու հետաքրքրութիւնը:

Մեր դնացքը հասաւ Ալեքսանդրապոլ երեկոյեան ժամը 10ին:

*
* *

Արդէն Նոյեմբերի կէսերուն Բաքուի մէջ կազմուած էր Հայաստանի յեղկոմը (յեղափոխական կոմիտէն) Կասեանի նախագահութեամբ եւ մասնակցութեամբ Ախս Նուրիջանեանի: Իսկ Նոյեմբեր 29ին բոլշեւիկեան զօրքերը Ղազախէն մտան Իջեւան (Քարվանսարա):

Սահմանն անցնելով՝ անոնք առանձին թռուցիկով մը յայտարարեցին, որ իբր թէ Հայաստանի գիւղացիք եւ բանուորները կը խնդրեն իրենց օդնութիւնը դաշնակցական կառավարութեան դէմ: Հայ բոլշեւիկներու եաեւէն կու գային Ռուս կարմիր զօրքերը: Այս-

պէսով, բայց Թրքական զօրքերէն Հայաստանը կանգնած էր դէմ յանդիման ռուս բոլշեւիկեան ուժերու որոնք կը զօրծէին տեղական ատրպէյճանեան մասերու հետ միասին:

Որպէսզի Հայաստանի դրութեան պատկերը լիակատար ըլլայ, պէտք է ըսենք, որ Վրաստան, թէեւ մէկ կողմէն կը ճգտէր կատարելապէս չէզոք մնալ Թուրքերու վերաբերմամբ, բայց միւս կողմէ չէր ուզեր թոյլ տալ որեւէ զաշնագիր կամ համաձայնութիւն կնքուի Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ ի հաշիւ այն հողամասերու, որոնց վրայ Վրաստանը աչք ունէր: Ահա այդ պարագան ցոյց տուող դրութիւններէն մէկը.

11 Նոյեմբեր 1920, թիւ 602:
Ղարաֆիլիսայի շրջանի թիկունքի պետ զօրավար Արեշեանին:

Սրանով ուղարկում եմ Ձեզ ի տեղեկութիւն պատճէնը իմ գրութեան 11ից Նոյեմբերի թիւ 600, Հայաստանում գործող բրիտական ուժերի արեւելեան ճակատի գլխաւոր հրամանատարի անունով:

ԶՕՐԱՎԱՐ ԿԱՐԱԼՈՎ

Ծեւոյ մէջ է բերուած դրութեան պատճէնը.—

Հայաստանում գործող բրիտական ուժերի
արեւելեան ճակատի գլխաւոր հրամանատարին:

Ծանօթանալով Ձեր Նոյեմբեր 8ի գրութեանը Հայաստանի գլխաւոր հրամանատարի անունով զինադադարի պայմանների վերաբերմամբ, որոնց մէջ դուք շօշափում էք Թիֆլիսի ճահանգի Բորչալուի գաւառը, որտեղ ըստ այդ պայմանների զինադադարի ժամանակը լրանալուց յետոյ կարող են բացուել պատերազմական գործողութիւններ (կէտ 5) եւ զինադադարի միջոցին իսկ դադարում է երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Սանահին եւ Ալեքսանդրապոլ կայարանների միջեւ (կէտ 3), — ես, իբրեւ Վրաստանի Հանրապետութեան զինուորական ներկայացուցիչ Հայաստանում, յայտնում եմ իմ րողոքս եւ պարտք եմ համարում բացատրել, որ Բորչալուի գաւառի չէզոք գօտին Թիֆլիսի ճահանգի նախկին սահմաններում Վրաստանի Ժամկավար Հանրապետութեան կառավարութիւնը համարում է իր հողամասը, որի մասին նա վէճ է ունեցել Հայաստանի կառավարութեան հետ· եւ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կնքուած դաշնագրով

այդ հողամասը ճանաչուած է իբրեւ անվիճելի վրացական: Ուստի որեւէ յաւակնութիւն Բորչալուի գաւառի եւ նրա սահմաններում գտնուած երկաթուղու վերաբերմամբ իմ կառավարութիւնը կը համարի իբրեւ թշնամական վարմունք Ձեր կառավարութեան կողմից իր նկատմամբ:

Զինուորական ներկայացուցիչ **Վրաստանի**
Հանրապետութեան Հայաստանում՝
ԶՕՐԱՎԱՐ ԿԱՐԱԼՈՎ

ձիւղ է· ԳՆԴ· ՄԻԿԱԲԵՐԻՁԷ

Այսպէսով Վրաց կառավարութիւնը՝ հրաժարելով զօրծակցութենէ Հայաստանի հետ արտաքին թշնամիներու դէմ, կը յայտարարէ վիճելի զօտին իբրեւ անվիճելիօրէն իրը՝ հիմնաւորելով իր այդ «իրաւունքը» Խորհրդային Ռուսաստանի ճանաչման վրայ: Վրաց կառավարութեան այս դիշատիչ ընթացքը ցոյց կու տայ, թէ մահացու ընդհանուր վտանգի առջեւ իսկ մեր հարեւանները չկրցան քիչ մը աւելի հեռատես քաղաքականութիւն վարել եւ հրաժարիլ փոքր բաներէ մեծ արժէքներու պահպանման համար:

ԺԴ. ԴԱՍ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ

Նոյեմբեր 24ի առաւօտեան ժամը 6ին մեր պատուիրակութիւնը հասաւ Ալեքսանդրապոլի կայարանը, ուր Թրքական զօրաբանակի պետուր հրամանատար՝ Քեազիմ Կարաբեքիր փաշայի ներկայացուցիչը դիմաւորեց, ողջունեց զայն եւ յայտնեց, որ ինքնաշարժները պատրաստ են պատուիրակները իրենց համար յատկացուած բնակարանը տանելու: Բնակարանը պատրաստուած էր ազգային շինութեան մէջ, որ կը գտնուէր քաղաքէն դուրս:

Անմիջապէս գացինք բնակարան եւ առաւօտեան ժամը 10ին, կամենալով որքան կարելի է չուտով սկսիլ բանակցութիւնները, այցելութիւն տուինք Քեազիմ Կարաբեքիր փաշային: Մօտ յիսուն տարեկան մարդ մըն էր, որ բաւական ազատ կը խօսէր Ֆրանսերէն եւ, ինչպէս բոլոր Թուրք պաշտօնեաներն ու դիւանագէտները, արտաքուստ չափազանց սիրալիր էր:

Մեր խօսակցութիւնը տեւեց մէկ ու կէս ժամ: Ինչպէս այդ առաջին տպաւորութիւնները, այնպէս ալ հետագայ բանակցութիւնները ամբողջ ընթացքը ես իր ժամանակին մանրամասն ներկայացուցած եմ Պոլսոյ հայ մամուլին եւ այնտեղ ալ հրատարակուած են

1921 թ. Յունուարին եւ Փետրուարին: Իսկ մեր պատուիրակութեան անդամ Սուրէն Ղորղանեանը, կարսի նախկին նահանգապետը, նկարագրած է Թիֆլիսի «Մշակ» լրագրի մէջ՝ 22 եւ 23 Դեկտ. 1920 թ., թիւ 163 եւ 164: Սոյն գլուխի մէջ ես ստիպուած եմ մասամբ կրկնել, մասամբ լրացնել այն, ինչ որ մամուլի մէջ հաղորդուած է Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւններու մասին:

Սովորական քաղաքավարական հարցերէն այն մասին, թէ ինչպէ՞ս ճանապարհորդեցինք եւ ո՞ւր են արդեօք մեր բնակարանէն, կարաբեքիր փաչան ծանօթացուց մեզ Թուրք պատուիրակութեան կազմին եւ խնդրեց յայտնել հայկական պատուիրակութեան կազմը: Թուրք պատուիրակութեան մէջ կը մտնէին նախագահ, կամ ինչպէս ընդունուած է ըսել, առաջին պատուիրակ — զօր. Քեազիմ Կարաբեքիր փաչա եւ երկու անդամներ — էրզրումի բերդապետ Ֆուատ բէյ եւ Անդորայի Ազգային Ժողովի անդամ՝ էրզրումի պատգամաւոր Նէջաթի բէյ: Ինչպէս յետոյ տեղեկացայ, Թուրքերը դիտմամբ մըտցուցած էին իրենց պատուիրակութեան մէջ էրզրումի ներկայացուցիչները՝ ընդգծելու համար Սեւրի դաշնագրի անարժէք ըլլալը իրենց աչքին, այն ինչ դաշնագրի զօրութեամբ եւ Ուիլսոնի իրաւարարութեան որոշմամբ էրզրումը կ'անցնէր Հայաստանին:

Ժողակցութեան սկիզբը Կարաբեքիր փաչան ընդգծեց, որ Թուրքիան չի մտածեր օրէնք յարձակողական դիտաւորութիւններ Հայերու վերաբերմամբ, կը ցանկայ Հայաստանի բարգաւաճումը եւ այդպիսի տրամադրութիւններով կը սկսի խաղաղութեան բանակցութիւնները: Բայց միեւնոյն ժամանակ նկատեց, որ ներկայ բանակցութիւնները կարելի էր սկսիլ շատ աւելի առաջ, եթէ միայն Հայաստանի կառավարութիւնը ընդառաջած ըլլար այն առաջարկներուն, որոնք եղած էին Անդորայի կառավարութեան կողմէ, եւ առաջ առաջքը կ'առնուէր վերջին պատերազմի բոլոր սարսափներուն: Բայց քանի որ անցածը այլեւս կարելի չէր փոխել, պէտք է խորապէս ներշնչուիլ այն զգացմունքներով, որ անհրաժեշտ է ամուր հաշտութիւն կնքել երկու հարեւան պետութիւններու՝ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ: Թուրքիան իր կողմէ, ըսաւ Կարաբեքիրը, պատրաստ է ամուր եւ երկարատեւ հաշտութիւն կնքել Հայաստանի հետ: Ես պատասխանեցի որ նոյնն է նաեւ հայկական կառավարութեան եւ հայ ժողովուրդի ցանկութիւնը եւ որ երկուսուկէս այդպիսի զգացմունքներով կարելի է կայուն հիմք դնել երկու հարեւան ազգերու խաղաղ կենակցութեան:

Անցնելով իր յարձակողականի պատմութեանը՝ Կարաբեքիր

փաչան ըսաւ, որ դինուորական գործողութիւններու սկիզբը ան չէր մտածեր դրաւել Կարսը, այլ, նպատակ ունէր առնել Օլթիի շրջանը: Բայց տեսնելով, թէ ինչ դիւրութեամբ Հայերը կը դիջէին հողերը իր ճնշման տակ ան աւելի եւ աւելի առաջացաւ: Միւս կողմէ ան բաւական ձեւով մը յիշատակեց հայ երիտասարդ դինուորներու թերի պատրաստութիւնը: Ըսաւ թէ Հայերը չէին օգտուեր բնական պաշտպանութեան յարմարութիւններէն, խումբերով կը կանդնէին բարձրութիւններու վրայ եւ այսպէսով կը մատնէին իրենց զօրամասերու դիրքերը: Այդ, ի հարկէ, կը վերաբերէր մեր նորակոչներուն, որոնք ժամանակ ունեցած չէին վարժուելու:

Գալով բանակցութիւններու եղանակին, Կարաբեքիր փաչան մէկ անգամէն եւ կտրական ձեւով յայտարարեց, թէ բանակցութիւնները կարող են տեղի ունենալ Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ միայն եւ առանց որեւէ մասնակցութեան ուրիշ ներկայացուցիչներու: Ես յատկապէս կը չեշտեմ այս յայտարարութեան վրայ, որովհետեւ չափազանց շատ է խօսուած եւ գրուած ռուսական ազդեցութեան մասին Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւններու շրջանին այն մտքով, որ բոլշեւիկները, իբր թէ, «փրկեցին Հայաստանի գրութիւնը»: Բացարձակապէս կը յայտարարեմ, որ Թրքական պատուիրակութեան միակողմանի յայտարարութիւնը բաւական եղաւ, որպէսզի Թոյլ չտրուէր ռուս բոլշեւիկ ներկայացուցիչ Բուդու Մդիվանիի մասնակցութիւնը: Եւ ան ոչ մէկ անգամ մասնակցեցաւ մեր բանակցութիւններուն եւ ոչ մէկ ազդեցութիւն ունեցաւ անոնց վրայ: Բացարձակ ճշմարտութիւն է այս եւ խոշոր կարեւորութիւն ունեցող պատմական փաստ մը: Ես առարկեցի ու պայքարեցայ ասոր դէմ, եւ ամէն ճիգ ըրի, որ Ռուսաստանի ներկայացուցիչը մասնակցի մեր բանակցութիւններուն, բայց չկրցայ փոխել Թուրքերու վճռական դիրքը:

Այդ նախնական բանակցութիւններէն յետոյ մենք անցանք բուն խնդրին եւ առաջին նիստը նշանակեցինք հետեւեալ օրը: Կարաբեքիր փաշային ըրած այցելութենէս յետոյ եւ տեսնուեցայ Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բուդու Մդիվանիի հետ: Ան կ'ապրէր նոյն հիւրանոցին մէջ, ուրեմն եւ մենք: Մենք տեսնուեցանք երկու անգամ եւ երկար խօսակցութիւն ունեցանք: Ես ըսի անոր, որ Թուրքերը չեն ընդունիր անոր մասնակցութիւնը: Ան նոյնպէս տեսնուած էր Կարաբեքիր փաշայի հետ եւ լսած անկէ նոյն բանը: Ես հարցուցի, ի՞նչ կը մտածէ արդեօք ընել այդպիսի վիրաւորանքէն յետոյ: Մդիվանին պատասխանեց, թէ ան այդ մասին կը հաղորդէ Մոսկուա, բայց քանի որ Թուրքերը Թոյլ չեն տար իր մասնակցութիւնը, ան, ի հար-

կէ, չի կրնար մասնակցիլ։ Այնուհետեւ ես խնդրեցի իրմէ՝ բոլոր հնարաւոր միջոցներով օգնել մեր գործին։ Ան խոստացաւ նախեւէն դուրս ի նպաստ մեզի ազդեցութիւն ի գործ դնել Կարաբեքիր փաշայի վրայ։

Այս առթիւ, սակայն, հարկ կը համարեմ վճռականապէս յայտարարել, թէ ան աւելի շատ խանգարեց մեզ, քան թէ օգնեց։ Ան-գարեց այն բանով, որ ինչպէս Ալեքսանդրապոլի մէջ, այնպէս եւ կարս կը կազմէր մխիթարներ, ճառեր կ'արտասանէր մեր դէմ, կը պախարակէր Հայաստանի կառավարութիւնը եւ պատուիրակութիւնը, կը քարոզէր բոլշեւիկեան ծրագիրներ և այսպէսով ցոյց կու տար Թուրքերուն, թէ ան իրօք մեր դէմ է եւ ոչ թէ մեզ հետ։ Ինքը ըլլալով վրացի՝ սաստիկ կը յարձակէր Վրաստանի մենշեւիկեան կառավարութեան վրայ, գոնեւոյ որ ան կը տանի Վրաստանը դէպի կոռուստա և որ Վրաստանի փրկութիւնը բոլշեւիկութեան մէջ է միայն։ Նման գրոյցներ ան ունեցաւ նաեւ մեր պատուիրակութեան խորհրդական Վահան Մինախորեանի հետ, որ նկարագրած է անոր հետ ունեցած իր խօսակցութիւնը Ռուս Սոց.-Յեղափոխական կուսակցութեան պաշտօնաթերթի «Յեղափոխական Ռուսաստան»ի մէջ։ Այսպէսով ես ի վիճակի եմ հաստատել, որ Ալեքսանդրապոլի մէջ Մորդպային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը բացարձակապէս ոչ մէկ օգնութիւն ցոյց տուաւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան։

Յաջորդ օրը Կարաբեքիր փաշան փոխ-այցելութեան եկաւ Հայաստանի պատուիրակութեան։ Այդ այցելութեան միջոցին նորէն արտասանուեցան Թուրքերուն յատուկ շատ սիրալիր խօսքեր, որոնք սակայն, միանգամայն կը հակասէին իրականութեան։ Այդ ժամանակ պայմանաւորուեցանք, որ խաղաղութեան խորհրդաժողովի առաջին պաշտօնական նիստը կայանայ Նոյեմբեր 25ին, ցերեկուայ ժամը 5ին, այսինքն՝ փոխ-այցելութեան օրը։

Երբ Թուրքերը գացին, մեր պատուիրակութիւնը պրպտեցաւ այն պայմաններու ձեւակերպութեամբ, որոնք պէտք է պաշտպանէր խորհրդաժողովի մէջոցին։ Ի հարկէ, եթէ պատուիրակութիւնը այդ ժամանակ կանգնած ըլլար բացառապէս յաղթողներու եւ պարտուածներու տեսակէտի վրայ, — եւ այդ պարագային Հայաստանը, ի հարկէ պարտուած կողմն էր, ան պէտք է համաձայնէր, որ խօսք կարող է ըլլալ միայն ամենահամեստ սահմաններու մասին, քանի որ հենց Բաթումի դաշնագրի սահմաններու պահպանման պահանջն էր Թուրքերու կողմէն, որ եղած էր պատերազմի պատճառը։ Բայց մեր

պատուիրակութիւնը կը կարծէր, որ Թուրքերը կը ցանկան կեանքի կոչել Հայաստանի մը ստեղծումը, որ օգտակար էր իրենց պետական շահերու տեսակէտէն, ինչպէս որ այդ մասին չարունակ կը յայտարարէին Թուրք պետական գործիչները։ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ մեզի տրուած հրահանգներուն համաձայն՝ մենք վճռած էինք պաշտպանել Հայաստանի սահմանները՝ մտցնելով անոնց մէջ ամբողջ ռուսական Հայաստանը, Վան, Մուշ, ամբողջ Վանայ լիճը, Բիւզ նահանգիսատով՝ Թողլով էրզրումը եւ Տրապիզոնը Թուրքերուն։ Էրզրումը եւ Տրապիզոնը Թուրքերուն Թողուլը մենք կը համարէինք իբրեւ զիջում մեր կողմէն։

Ճիշդ նոյն ժամանակները նախագահ Վիլսոնը յայտնած էր իր իրաւաբարական ծանօթ վճիռը, որուն հիման վրայ Հայաստանը պէտք է ունենար 180,000 քառ. քիլոմեթր՝ հաշուելով իր սահմաններուն մէջ Վանը, Մուշը, Էրզրումը եւ Տրապիզոնը։

Երբ մենք վերջացուցինք մեր պահանջներու ձեւակերպութիւնը, ես դուրս ելայ մեր բնակարանէն եւ գացի փողոց՝ պրօմնելու։ Այնտեղ խոր ձիւն էր եւ սաստիկ սառնամանիք։ Իմ ուշադրութիւնս գրաւեցին երկու պատանիներ։ Առաջինը՝ ես տեսայ երիտասարդ Հայերու խումբեր Թուրք ասկեարներու ուղեկցութեամբ, անոնք կ'ուղարկուէին Կարսի կողմը։ Պէտք է յիշել, որ Կարսի նահանգի սահմանը կը սկսէր երկու քիլոմեթրի վրայ Ալեքսանդրապոլէն։ Ալեքսանդրապոլի գաւառը Կարսի նահանգէն կը բաժնէր Արփաչայ գետը, իսկ այդ գետը կ'անցնէր Ալեքսանդրապոլի մօտով։ Պարզուեցաւ, որ Թուրքերը պատրուակ բռնելով բանուորներու կարիքը, կը պահանջէին Ալեքսանդրապոլի իշխանութիւններէն տալ իրենց 10,000 երիտասարդներ ուղարկելու զանոնք աշխատանքներու համար երկաթուղագծի վրայ՝ Սարըղամիշ, Գարաուրկան եւ Էրզրումի ղիծը։ Այդ միջոցին վարտօրէն իշխանութիւնը Ալեքսանդրապոլի բոլշեւիկեան իշխանութիւնն էր, որ կը յանձնէր Թուրք իշխանութիւններուն հայ երիտասարդները։ Հետապային, մէկ տարի եւ աւելի առէջ յետոյ, այդ երիտասարդներէն վերադարձան ընդամէնը 230 հոգի միայն։ Մնացածները մեռած էին ցուրտէն, քաղցէն կամ ուղղակի սպաննուած էին։

Երկրորդ պատկերը կը ներկայացնէր Թուրք իշխանութիւններու կազմակերպած կողոպուտի տեսարանը։ Անոնք կը հանէին տուներէն պատուհանները, դռները, դուրս կը տանէին կահկարասիները, իրերը կը դարսէին ժողովուրդէն բռնի վերցուած սայլերու վրայ եւ չատով կը տանէին այդ բոլորը Կարս, իսկ փայտէ մասերը, որոնք

առնելու համար պիտանի չէին, կը դործածուէին իբրեւ վառելիք։

Այս տպաւորութիւններէն ճնշուած՝ ես վերադարձայ տուն, եւ մենք սկսանք պատրաստուիլ առաջին նիստին։

***

Ճիշդ ժամը 5ին մենք հաւաքուեցանք։ Թուրքերը եկան ութ հոգի՝ երեք պատուիրակներ եւ հինգ պաշտօնեաներ։ Մեր թարգմանն էր Թրքերէն լեզուի համար արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնեայ Զրբաշեանը։

Մենք պատրաստած էինք մեր յայտարարութիւնները Ֆրանսերէն լեզուով եւ նոյնպէս քարտէս մը մեր նախագծած սահմաններով։ Ես իմ ձեռքի տակ ունէի այն պատմական քարտէսը, որ հրապարակ կու գար բոլոր խաղաղութեան խորհրդաժողովներուն՝ սկսած Բաթումէն, ուր գծուած էին Հայաստանի սահմանները։

Ժամը 5ին բացուեցաւ խորհրդաժողովը։ Իմ առաջարկութեամբ նախագահութիւնը ստանձնեց Կարաբեքիր փաշան։ Իմ առաջարկը կը ըղձար միջազգային իրաւունքի մէջ ընդունուած այն սկզբունքէն, որուն համաձայն խորհրդաժողովներուն կը նախագահէ այն պետութեան ներկայացուցիչը, որուն՝ ժամանակաւոր թէ մնայուն իշխանութեան տակ կը գտնուի ժողովի վայրը։

Նիստը բանալով Կարաբեքիր փաշա պաշտօնապէս ողջունեց պատուիրակները եւ յետոյ ըսաւ, թէ առաջին բանը, որ պէտք է աչքի առջեւ ունենալ, այդ՝ Թուրքիոյ պահանջն է, որ պէտք է ընդունին Հայերը այն մասին, թէ Հայաստանը կը հրաժարի Սեւրի դաշնագրէն։ Մինչեւ որ — յայտարարեց Կարաբեքիր — հայկական պատուիրակութիւնը այդ պահանջին չպատասխանէ, խորհրդաժողովի պարապմունքները կը յետաձգուին։ Այդ յայտարարութեան հայկական պատուիրակութիւնը պատասխանեց, թէ ինքը կը քննէ այդ պահանջը։ Ակնկ յետոյ նիստը փակուեցաւ։

Նիստէն յետոյ մենք խորհրդակցութիւն ունեցանք խորհրդականներու մասնակցութեամբ։ Մենք այսպէս կը խորհէինք.— եթէ մեծ պետութիւնները, որոնք ստորագրած էին Հայկական բաւարարութիւն տուող Սեւրի դաշնագիրը, կը ցանկան եւ կը կարողանան իրականացնել զայն, մեր ակնկալած պարտադրուած հրաժարումը անկէ՝ արդելք պիտի չըլլայ անոր իրագործման։ Իսկ եթէ պետութիւնները իրենք կը հրաժարին Սեւրի դաշնագրէն, ինչ որ տեղի ունեցաւ հետագային, այդ պարագային մեր այսօրուայ հրաժարումը անկէ,

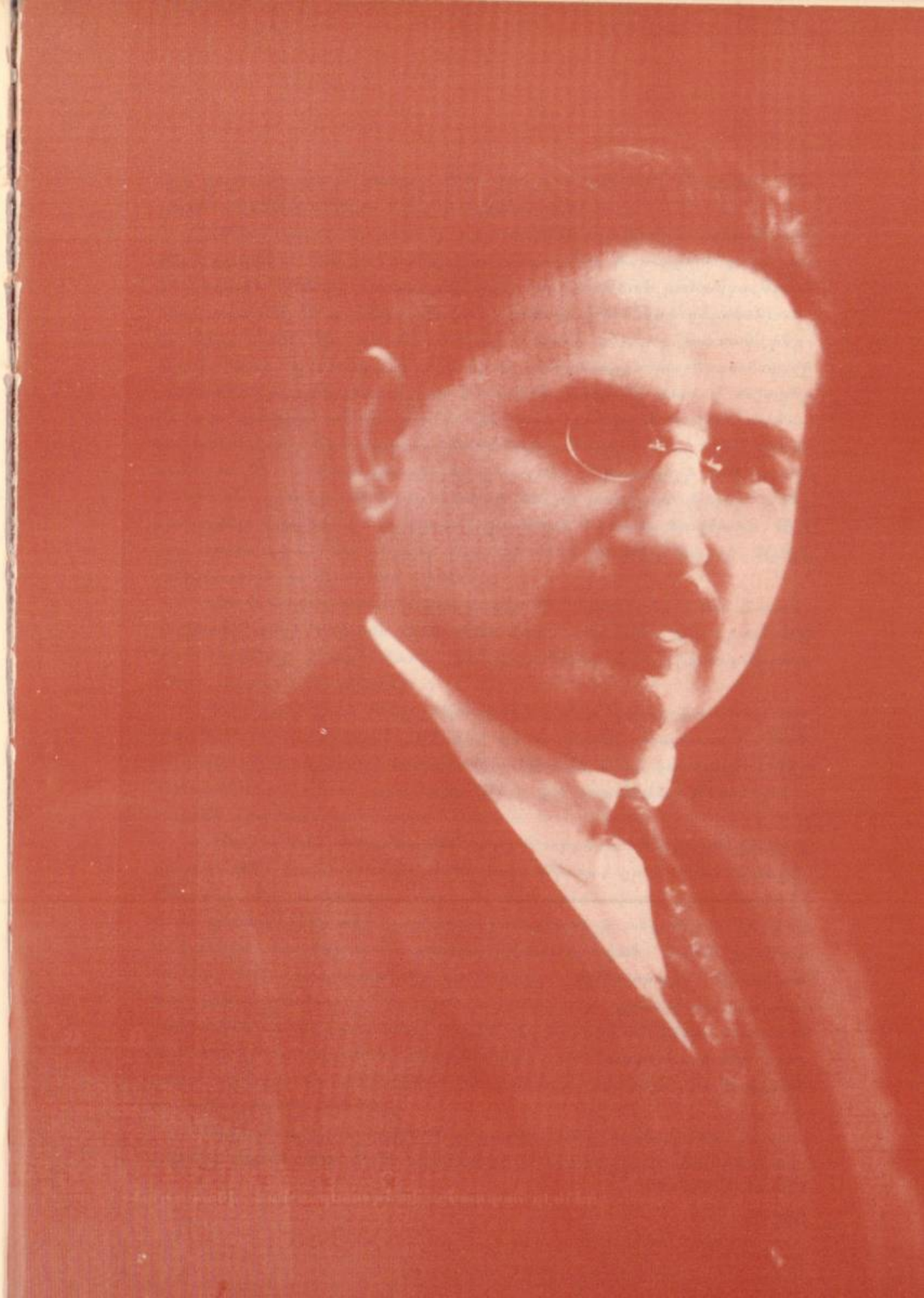

Սիմոն Վրացեան

այս բացառիկ պայմաններու մէջ, միայն կ'օգնէ մեզ Թուրքիոյ հետ բարի հարեւանութեան կապեր հաստատելու:

Միւս կողմէ հրաժարիլ այդ առաջին պայմանէն, զոր Թուրքերը կը դնէին իբր անհրաժեշտ նախապայման խորհրդաժողովը չբացուելու համար, համաձայն կ'ըլլար հաշտութեան բանակցութիւնները խզելուն եւ պատերազմական գործողութիւնները վերսկսելուն: Եւ ճիշդ ասիկ էր, որ մենք պէտք է ամէն կերպով խուսափէինք: Առանց այդ ալ Թուրքերը մէկ օրով յետաձգեցին խորհրդաժողովի բացումը այն պատճառով, որ երեւանէն քանի մը ժամով ուշացեր էր այն գնացքը, որ կը բերէր վինադադարի պայմաններու համաձայն Թուրքիոյ արտևլիք ռազմամթերքը: Ուստի, հայկական պատուիրակութիւնը միաձայն որոշեց ընդունիլ կարաբեքիրի նախապայմանը: Բայց աչքի առջեւ ունենալով խնդրի կարեւորութիւնը՝ մենք որոշեցինք հարցնել Հ. Հ. կառավարութեան համաձայնութիւնը: Այդ օրը արդէն սկսած էր զործել ուղղակի հեռագրաթելը Կարսի, Ալեքսանդրապոլի եւ Երեւանի միջեւ:

Ես խօսեցայ անձամբ վարչապետ Ս. Վրացեանի հետ: Խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ երեկոյեան մօտ ժամը 10ին: Ս. Վրացեանը պատասխանեց ինձի՝ ժամը 2ին՝ յայտնելով Հ. Հ. կառավարութեան համաձայնութիւնը:

Նոյեմբեր 26ին մենք խմբագրեցինք մեր պատասխանը եւ հաղորդեցինք Կարաբեքիրին, թէ մեր պատասխանը պատրաստ է: 27ին նշանակուեցաւ երկրորդ նիստը: Այդ նիստին մենք կարդացինք մեր պատասխանը, որով համաձայնութիւն կը յայտնէինք Սեւրի դաշնագրէն հրաժարելու:

Բնորոշ մանրամասնութիւն մը: Թուրքերը անպաշտօն կերպով պիտի ին մեր պատասխանի բովանդակութիւնը, որովհետեւ նախընթաց օրը, երբ տեղեկացուցինք, թէ մեր պատասխանը պատրաստ է, մենք լիազօրեցինք մեր զործերու կառավարիչը անպաշտօն կերպով աւելցնելու, որ մեր պատասխանը կ'ըլլայ դրական: Ծածկելը միթք չունէր, իսկ ճշմարտութիւնը կը պարզէր մթնոլորտը: Այսպէսով Թուրքերը, դիտնալով մեր պատասխանը, այն չինութեան պատուհաններուն առջեւ, ուր տեղի կ'ունենար խորհրդաժողովը, տեղատուած էին պինուորական նուագախումբ մը, որ մեր պատասխանը կարդալու միջոցին նուագէց «Ինտերնասիոնալ»ը, այսինքն՝ բոլշեւիկեան կուսակցութեան օրհներգը:

Երբ Թուրքերը լսեցին մեր պատասխանը, նախագահը յայտարարեց. «Այժմ, երբ մեզի պատուեցաւ եւրոպական իմպերիալիստ-

ներու ճնշումէն, կարող ենք խօսիլ ազատ իրերու երկու հարեւան ժողովուրդներ: Բայց նախքան մեր սահմաններու եւ խաղաղութեան պայմաններու մասին խօսիլը, մենք պէտք է ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրենք այն հանգամանքին վրայ, որ երբ Հայաստանը կը հրաժարի Սեւրի իմպերիալիստական դաշնագրէն, հայկական կառավարութիւնը կը դիմէ անգլիական թագաւոր Գէորգ Ե-ին: Ահա այն ռատիօ-հեռագիրը, զոր բռնած է մեր կարսի ռատիօ-կայանը եւ որ ուղարկուած է երեւանէն Գէորգ Ե-ին»:

Մենք վերցուցինք այդ ռատիօն եւ բովանդակութենէն իսկոյն հասկցանք, որ հեռագիրը ոչ թէ ուղարկուած է Գէորգ Ե-ին, այլ Գէորգ Ե-էն է եւ այդ Գէորգ Ե-ը ոչ թէ անգլիական թագաւորն է, այլ Հայոց կաթողիկոսը, որ իրօք, հեռագրած էր Փարիզ՝ խնդրելով օգնել Հայերուն անունդ մատակարարելով: Բացատրեցինք թիւրիմացութիւնը:

Ակնէ յետոյ, երկու պատուիրակութիւնները պայմանաւորուեցան, որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը կը մշակէ սահմանները եւ բացատրական զեկուցագիր մը այդ մասին եւ յետոյ փոխադարձաբար իրարու կը յանձնեն իրենց պայմանները:

Նոյեմբեր 27ին կեսգիշեան մենք նորէն ուղղակի հեռագրութեամբ խօսեցանք Հ. Հ. կառավարութեան հետ՝ իմանալու իրերու դրութիւնը: Ս. Վրացեանը ըսաւ, թէ պէտք է ամէն կերպ աշխատիլ յեղուսիլ բոլշեւիկներու ներկայացուցչի պաշտպանութեան վրայ: Ես պատասխանեցի, թէ Մղիմանին միանգամայն հեռացած է Թուրքերու պահանջով եւ կը դրգռի մեր դէմ պրոպագանդ ընելով: Վրացեանը կառավարութեան անունով հաւանութիւն յայտնեց սահմաններու վերաբերմամբ տալու խաղաղութեան այն պայմանները, զոր մենք բերած էինք երեւանէն:

27ին մինչեւ ուշ գիշերը մենք կը գրէինք մեր բացատրական զեկուցագիրը եւ կը զծէինք քարտէսի վրայ մեր պահանջած սահմանները:

Նոյեմբեր 28ին յատուկ սուրհանդակի միջոցով ատացանք Երեւանի կառավարութենէն ծրար մը, որուն մէջ գտանք Թրնեւէն ատացուած ռատիօ-հեռագիրներ Ազգերու Լիկայի ժողովին մէջ հայկական խնդրի վերաբերմամբ եղած վիճաբանութիւններու մասին, որոնք տպագրուած էին Թիֆլիսի եւ Երեւանի ռուս եւ հայ թերթերու մէջ:

Նոյեմբեր 28ին մենք ուղարկեցինք մեր պայմանները կարաբեքիր փաշային: 29ին կարաբեքիր փաշան խնդրեց ինձմէ առանձին տեսակցութիւն ունենալ իրեն հետ: Մենք հանդիպեցանք եւ խօսեցանք գրեթէ երեք ժամ: Կարաբեքիր փաշան կ'աշխատէր համոզել, որ Հայերը բոլորէն լքուած են եւ պէտք է փնտռեն ամէն ձեւով մօտենալ Թուրքերուն: Ան կանդ առաւ Ազգերու Լիկայի մէջ արտասանուած ատրպէյճան ճառերուն վրայ՝ հետեւելով, որ եւրոպան օգտագործած է մեզ սրդէն եւ այլեւս մեր կարիքը չունի: Ըսաւ, թէ Թուռանստանը իր պատմական յառաջխաղացման մէջ դէպի հարաւ եւ ատոր ծով կը կլանէ կովկասը եւ թէ առանց Թուրքիոյ օգնութեան եւ հովանաւորութեան, մենք սխալ կ'ընեինք պահել մեր դոյութիւնը: Խօսելով մերձակայ հարեւաններու մասին, կարաբեքիր կանդ առաւ Վրաստանի վրայ: Վրաստանի մասին անոր ըսածը առանձնապէս ուշադրաւ էր:

— Դեռ Հայերու դէմ պատերազմական գործողութիւններ սկսելէ առաջ, ըսաւ ան, Անգորայի ներկայացուցիչները ի դէմս եւսուֆ Քեմալ բէյի եւ Ալի Ֆուատ փաշայի 1920 թ. ամառը եղան Թիֆլիս և Վրաց կառավարութեան հետ դաշն կապեցին, որու զօրութեամբ Վրաստանը, հայ-թրքական պատերազմ ծագելու պարագային, պէտք է չդրգռութիւն պահէր եւ ատոր փոխարէն պէտք է ստանար Բորչալուի եւ Ախալքալաքի գաւառները եւ Ախահանի չրջանը: Կարաբեքիր նոյնիսկ ցոյց տուաւ ինձ այն քարտէսը, որուն վրայ գծուած էին Վրաստանի սահմանները, համաձայն չէզոքութեան մասին կնքուած դաշնագրի:

Հեռագրային եա այդ խօսակցութեան մասին պատմեցի Վրաստանի ներքին գործերու նախարար Նոյ Ռամիշվիլիին, որ այդ բոլորը հերքեց: Բայց ինձ յայտնի է, որ Մուսթաֆա Քեմալի հրամանով քննութիւն էր կատարուած այն մասին, թէ ուրկէ կրնայի եա ատացած ըլլալ այդ տեղեկութիւնը: Քննութիւնը յանձնուած էր Անդրադրայի կառավարութեան ներկայացուցիչին Թիֆլիսի մէջ:

Այդ պատմութիւնը վերջացնելով՝ կարաբեքիր փաշան ակնարկեց որ Թուրք-Վրացական պատերազմի պարագային, — Հայաստանի հետ խաղաղութիւն կնքելէ յետոյ — Հայերը Հայաստանի չէզոքութեամբ կրնան ատանալ Ախալքալաքի գաւառը եւ Բորչալուի գաւառի մէկ մասը: Ապա Կարաբեքիր անցաւ խաղաղութեան մեր պայմաններուն եւ յայտնած բացատրութեց.

«Ձեր սահմանները մեզ ուղղակի ապշեցուցին: Եւ դուք՝ ներատած Ալեքսանդրապոլ՝ պարտութիւն կրելէ յետոյ կը պահանջէք Մուշ եւ Վան: Ինչ կ'ըլլար, եթէ դուք ճատած ըլլայիք Վան: Ինչ կը մնար

Թուրքիայէն: Հաւատացէք, որ ձեր պայմանները մենք պէտք է ծածկէինք մեր սպաներէն եւ զինուորներէն, ապա թէ ոչ անոնք ցրիւ պիտի տային ձեր պատուիրակութիւնը: Իմ սպայակոյտի սպաները պահեցին գաղտնիքը: Ցնծութեան առնել ձեր այս պայմանները անկարելի է: Մտածեցէք»:

Ես պատասխանեցի անոր, որ մենք մեր պարտքը համարեցինք մեր ժողովուրդի առջեւ ներկայացնել այն, ինչ որ անհրաժեշտ է մեր ժողովուրդի գոյութեան եւ ապագային համար: Ես աւելցուցի, որ նոյնիսկ իրեն՝ Թուրքիոյ համար կարեւոր է ունենալ իրեւ հարեւան կենսունակ Հայաստան մը:

Կարծիքիր հետեւեալ առարկութիւնը բերաւ.— «Հայերը փոքրաքիւ են եւ մէկ միլիոն ժողովուրդի համար (որովհետեւ մնացածը Եւրոպա է, Թուրքիա կամ Ռուսաստան) բաւական է եղած փոքր հողամասը, չէ՞ որ Պելճիքան իր վեց միլիոն բնակչութեամբ ունի ընդամենը 30,000 քառ. քիլոմէթր»: Ես պատասխանեցի, թէ մենք երկրագործ ժողովուրդ ենք, եւ պիւզացիներուն հող է պէտք, եւ թէ Հայերը արտասահմանէն կը վերադառնան Հայաստան: Ան յայտնեց, թէ կ'ուզարկէ ինձ իր առարկութիւնները կէտ առ կէտ եւ իր հակառաջարկները: Մեր պայմաններուն ի միջի այլոց, կը ցուած էր բացառութիւն մը, որ գանագան երկիրներէ Հայաստան պիտի վերադառնան 800,000 հայ: Մենք այդպէս հաշուեր էինք՝ ելնելով այն ենթադրութենէն, թէ որոշ երկիրներէ կը վերադառնան յիսուն առ հարիւր (Պուլկարիա եւ Ռումանիա), մնացած տեղերէն երեսուն առ հարիւր (Վրաստան, Ռուսաստան եւայլն): Իւրաքանչիւր երկրի համար վերցուած էր առանձին չափ: Յօսակցութեան ժամանակ Կարաբեքիր փաշան կը պնդէր բանակցութիւնները չուտով վերջացնելու պէտքը՝ ակնարկելով, որ, հակառակ պարագային, ան ստիպուած պիտի ըլլայ երթալ Երեւանի վրայ: Ես վերադարձայ մեր բնակարանը եւ հաղորդեցի ընկերներուս տեղի ունեցած խօսակցութեան մասին:

Նոյեմբեր 30ին Թուրքերը ուղարկեցին դաշնագրի իրենց նախագիծը՝ ահմաններով: Անոնց ծրագրով Հայաստանին կը ձգուէր 27,000 քառ. քիլոմէթր. Կարսի նահանգը եւ Սուրմալուի գաւառը կ'անցնէին Թուրքիոյ, իսկ Նախիջեւանն ու Զանգեզուրը կը դրուէին Ադրբէջանի հովանաւորութեան տակ: Հայաստանին իրաւունք կը տրուէր ունենալ 1200 զինուոր, 20 զնդացիր, 8 թնդանօթ: Ժանտարմերիի թիւը չէր ահմանափակուեր: Բերդերը կը ձգուէին, սակայն

միայն փոքր տեսակի թնդանօթներով: Դաշնակիցներու ներկայացուցիչները պէտք է ձգէին Հայաստանը:

Դաշնագրի իսկական բովանդակութիւնը Թուրքերը չհրատարակեցին: Բայց ես այժմ եւ ետք պէտք է ըսեմ, որ ամենամօտ (գրեթէ բառացի) բովանդակութիւնը հրատարակուած է Ա. Պուատեպարի «Les Traités Diplomatiques de l'Arménie» ժողովածուի մէջ, իմ խօսքերու եւ յիշողութիւններու հիման վրայ: Հրատարակութեան վերնագիրն է՝

La Transcaucasie et la République d'Arménie dans les Textes Diplomatiques du Traités de Brest-Litowsk au Traité de Kars (1918—1921) par Poidebard, Paris, 1923:

Կեանքիս մէջ երկրորդ անգամ ինձ վիճակուեցաւ ծանր բոլշեւներ ապրիլ Հայաստանի ահմաններու խնդրի առթիւ: Առաջին անգամ 1918 թ. Յունիսին, Բաթում, երկրորդ անգամ Ալեքսանդրապոլ, այս օրերուն: Մենք նորէն տեսանք Հայաստանը երկաթէ վիճակներու մէջ սեղմուած, առանց Թրքահայաստանի, առանց Կարսի նահանգի, առանց Նախիջեւանի, առանց նոյնիսկ Սուրմալուի:

Դաշնագրի յատկացուածային բաժնին մէջ Թուրքերը վէճի կ'ենթարկէին մեր ենթադրութիւնները 800,000 հոգի Հայաստան վերադառնալու մասին՝ պահանջելով այդ թիւը մինչեւ 20,000 կը ժխտէին հայկական մշակոյթը՝ յայտնելով այն կարծիքը, թէ «հայկական մեղեդին թրքական արմատներ ունի» եւայլն:

Նոյեմբեր 30ի երեկոյեան մենք ուղարկեցինք մեր պատասխանը Թրքական պատուիրակութեան:

Դեկտեմբեր 1ին նշանակուած էր երթորդ ընդհանուր ժողովը, որ կայացաւ ժամը 11ին առաւօտեան: Թուրքերը վերջնագրի ձեւով ներկայացուցին իրենց արդէն պատրաստուած դաշնագիրը՝ պահանջելով անվերապահօրէն ընդունիլ զայն, հակառակ պարագային կը սպառնային, որ Թրքական զօրքերը անմիջապէս պիտի չարժին Երեւանի վրայ:

Մենք առարկութիւններ ըրինք Թուրքերուն եւ որոշեցինք, որ, յամենայն դէպս, պէտք է դաշնագրի գլխաւոր կէտերը հաղորդենք Երեւան եւ սպասենք հրահանգներ մեր կառավարութենէն: Ժամը չորսուկէսին հաղորդեցինք Երեւան Թուրքերու վերջնագրի պայմանները եւ խնդրեցինք պատասխանել չուտով կերպով: Գիշերը ստացուեցաւ հետեւեալ պատասխանը Վրացեանէն.

«Կառավարութիւնը հրաժարական տուեց: Դիվիջանում և Քարվանսարայում մեր զօրքերը առանց կռուի հանդիպեցին բոլշեւիկեան զօրքերի հետ: Կազմւում է կոալիսիոն կառավարութիւն բոլշեւիկների հետ մասնակցութեամբ Դրոյի եւ Ցերետէլեանի՝ Դաշնակցութեան կողմից: Թուրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունել: Դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշինքը»:

Վաղ առաւօտեան, Դեկտեմբեր 2ին, մենք իմացանք, որ բոլշեւիկեան հրամանատարը Քարվանսարայէն ուղարկած է կարաբեքիր փաշային հետեւեալ հեռագիրը. «Ռուսաստանի պրոլետարիատից ողջոյն թուրքական պրոլետարիատին»:

Մենք կը սպասէինք հեռագրի, Հայաստանի նոր կառավարութենէն:

Երեկոյեան ժամը 6ին ինձ հրաւիրեց ուղղակի հեռագրաթելի մօտ Դրօն, որ ըսաւ հետեւեալը.—

«Յեղափոխական կառավարութեան անունից յայտնում եմ ձեզ, որ դուք ազատ էք ստորագրել դաշնագիրը կամ ոչ»:

Լաւ գիտակցելով դաշնագիրը ստորագրելու կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը, ես երկրորդ անգամ հարցուցի.

«Արդեօք կառավարութիւնը ստորագրելո՞ւ կողմն է թէ մերժելու: Մենք սպասում ենք որոշ եւ պարզ հրահանգների»:

Դրօն պատասխանեց.

«Ես ձեզ ասացի արդէն: Գործեցէ՛ք համաձայն ձեր հասկացողութեան: Ես խօսում եմ ընկեր Սիլինի եւ իմ անունից»:

Սիլինը բոլշեւիկներու ներկայացուցիչն էր:

Ես հաւաքեցի պատուիրակութեան եւ խորհրդականներու ընդհանուր նիստ եւ ըսի.

«Պարոններ, յեղափոխական կառավարութիւնը մեզ վրայ է դնում ամբողջ պատասխանատուութիւնը: Մենք պարտաւոր ենք ստանձնել այդ պատասխանատուութիւնը մեր ժողովրդի առաջ, խնդրում եմ իւրաքանչիւրին ձեզանից յայտնել իր կարծիքը»:

Բոլորը միաձայնութեամբ արտայայտուեցան յօդուտ դաշնագրի ընդունելուն եւ ստորագրելուն: Բոլորի պատճառաբանութիւնները միատեսակ էին:

Երեկոյեան ժամը 8ին կայացաւ խաղաղութեան խորհրդաժողովի չորրորդ եւ վերջին նիստը: Նիստը բացուելէ յետոյ մենք յայտարարեցինք որ կ'ընդունենք դաշնագիրը: Առիթ յետոյ սկսաւ դաշնագրի ընթերցումը յօդուած առ յօդուած: Քննութեան միջոցին յաջողեցանք մանակի մանր փոփոխութիւններ մտցնել յօդուտ մեզի, ինչպէս, օրինակ Ազդարայի մէկ մասը (կարսի նահանգէն) Հայաստանի սահմաններուն մէջ մտցնելը, զօրքի քանակը 1200էն մինչեւ 1500 բարձրացնելը: Երկար վիճաբանութիւններ եղան Անիի, Նախիջեւանի, Սուրմալուի մասին, բայց Թուրքերը այդ խնդիրներու մէջ ոչ մէկ զիջում ըրին:

Գիշերուայ ժամը 2ին (Դեկտեմբերի 2էն լոյս 3ը) դաշնագիրը ստորագրուեցաւ երկու պատուիրակութիւններուն կողմէ:

Միւս օրը, Դեկտեմբեր 3ին, առաւօտեան ժամը ութին ուղղակի հեռագրաթելով հաղորդեցի Դրոյին, որ դաշնագիրը ստորագրուած է եւ հարցուցի, կարո՞ղ է արդեօք պատուիրակութիւնը երեւան գալ եւ կարո՞ղ է արդեօք իր ազատութեան երաշխաւորութիւն ստանալ:

Ես խորհրդակցութեան հրաւիրեցի պատուիրակութիւնը ամբողջ կազմով (16 հոգի) եւ հարց դրի. «Պարոններ, խորհրդային իշխանութիւնը կը խոստանայ ազատութիւն՝ պատուիրակութեան ամբողջ կազմին, բայց չ'երաշխաւորեր այդ: Դուք կատարեցիք ձեր պարտքը: Այժմ ես, իբրեւ պատուիրակութեան պետ, կը խնդրեմ իւրաքանչիւրդ, բոլորովին ազատ ընդունիլ իր վճիռը, երթալ Երեւան, Թիֆլիս թէ որեւէ այլ տեղ»:

Բոլորն ալ առանց բացառութեան յայտնեցին թէ կ'երթան Երեւան:

Գիտնալով, որ մեզմէ մէկուն կը սպասէնայ առանձնապէս ծանր վտանգ բոլշեւիկներէն, մէկ կողմ կանչեցի զինքը ու ըսի. «Ես Ձեզ կը հասկնամ: Պարտքի զգացումը Ձեզ մօտ կը գերակշռէ, բայց ես իմ վրաս կը վերցնեմ վճռել Ձեր փոխարէն եւ կ'ըսեմ Ձեզ, որ դուք կարող էք հեռանալ աւելի ապահով կողմ: Ձեր ընտանիքի հոգը ես կը վերցնեմ իմ վրաս»:

Բայց ան պատասխանեց, թէ կը մնայ բոլորիս հետ միասին:

Այսպէս կայացաւ մեր վճիռը՝ ամբողջ կազմով վերադառնալ Երեւան: Մենք որոշեցինք անձամբ յանձնել նոր կառավարութեան մեր կնքած դաշնագիրը եւ զեկուցել անոր՝ դաշնագրի կնքման պայմաններու մասին:

Ժամը 3ին տեղի ունեցաւ պաշտօնական ճաշ, որու միջոցին Թրքական զինուորական նուագախումբը նուագեց կտորներ իտալական օպերաներէ, իսկ երեկոյեան ժամը 9ին նշանակուած էր մեր մեկնումը:

Մենք հաւաքեցինք մեր իրերը: Բայց ժամը 6ին եկաւ ինձ մօտ կարաբեքիր վաչային կոմիտէ ղլխաւոր ապայակոյի մէկ ապայ՝ Բեհհաէտտին Շաքիր անունով, որ խօսեցաւ ներմաներէն եւ յայտնեց ինձ, որ կարաբեքիր վաչան աչքի առջեւ ունենալով ինձ համար երեւան երթալու վտանգը, կ'առաջարկէ երթալ Կարս, իսկ այնտեղէն էրզրումի վրայով Տրապիզոն կամ Արզուինի վրայով Բաթում անցնելու համար Պոլիս կամ Թիֆլիս՝ ըստ իմ ընտրութեան: Յայտնեց նաեւ, որ ճանապարհորդութեան բոլոր յարմարութիւնները ինձ եւ իմ ընկերներու համար ապահովուած կ'ըլլան: Անձամբ իմ կողմէս ես չնորհակալութիւն յայտնեցի եւ ըսի որ պիտի երթամ երեւան:

Բեհհաէտտին Շաքիրը կարաբեքիր վաչային կոմիտէ նշանակուած էր Անդորայի ներկայացուցիչ երեւանի մէջ եւ ճանապարհուեցաւ մեզ հետ միեւնոյն գնացքով:

Երբ ամէն ինչ պատրաստ էր մեկնումի համար, եկաւ կարաբեքիր վաչան իր ապաներով մեզ դէպի կայարան ճանապարհ դնելու համար: Քաղաքի մէջ կը տիրապետէր բոլշեւիկեան իշխանութիւնը: Սկսեր էին դնդակահարութիւնները: Մեր մեկնումի օրը դնդակահարուեր էին եօթը հոգի: Որեւէ ցոյցէ խուսափելու համար թրքական հրամանատարութիւնը հրաման էր արձակած ազգարնակութեան մեր անցնելու միջոցին դուրս չգալ փողոց: Մութ էր եւ սառնամանիք: Երեք ինքնաշարժեր ամայի եւ լուռ փողոցներով մեզ կը տանէին կայարան: Ժամը 10ին մեր գնացքը շարժեցաւ դէպի Երեւան:

Առաւօտ ժամը 6ին Արարատ կայարանը իմ թիկնապահը զեկուցեց, որ կայարանը կանգնած զօրքերը՝ զինուորները եւ ապաները կ'ուզեն զիս տեսնել: Ես հագուեցայ եւ դուրս եկայ: Ընդունեցին «կեցցէ»ներով: Աւագ ապան զեկուցեց, որ նախընթաց օրը գրեթէ բոլոր նահանգապետերը, քաղաքապետը, Խորհրդարանի անդամներէն շատերը ձգած են Երեւանը՝ մէկ մասը ուղեւորուելով Թիֆլիս, իսկ միւսները՝ դէպի Զանգեզուր: Զինուորները եւ ապաները՝ վախնալով իմ եւ պատուիրակութեան անդամներու համար՝ կ'առաջարկէին ճանապարհ ձգել դէպ իրենց պաշտպանութեան տակ Հայաստանի սահմաններէն դուրս: Ես դգացուած էի անոնց ուշադրութենէն. չնորհակալութիւն յայտնեցի եւ ըսի, որ իմ պարտականութիւնը կը թելադրէ ինձ երթալ Երեւան:

Գնացքը շարժեցաւ դէպի Երեւան: Ժամը տասին առաւօտեան հասանք Երեւան: Հեռուէն նկատեցի կայարանի կարմիր դրօշակը: Այնտեղ մեզ կը սպասէր քաղաքապետի օգնական Շահումեանը ընկերակցութեամբ:

Տուն գալով ես հեռաձայնով կանչեցի Դրօն եւ խնդրեցի անկէ նշանակել կառավարութեան նիստ՝ պատուիրակութեան զեկուցումը լսելու համար: Զեկուցումը նշանակուեցաւ նոյն օրը ցերեկուայ ժամը 12ին: Մենք ամբողջ կազմով գացինք կառավարութեան տունը: Մեզ ընդունեցին Դրօն եւ Սիլինը: Մենք մանրամասն զեկուցում տուինք: Դրօն մեզի ըսաւ, թէ զործած ենք շատ ճիշդ, ստորագրելով դաշնագիրը, եւ թէ իր խուսափողական պատասխանը ինձ դաշնագիրը ստորագրելու մասին (երբ Ալեքսանդրապոլէն անոր հետ կը խօսէի հեռագրով) պէտք էր հասկնալ այնպէս, ինչպէս որ մենք հասկրցած էինք: Պարզ էր, որ յեղափոխական նոր իշխանութիւնը չէր ուզեր իր վրայ վերցնել պատասխանատուութիւնը դաշնագիրը ստորագրելու համար ո'չ Թուրքերու եւ ո'չ ալ հայ ժողովուրդի առջեւ: Երեւանի նոր իշխանութիւնը կ'ուզէր, որ դաշնագիրը ստորագրուէր, բայց մե'ր եւ ոչ իր ձեռքով:

Դրօյին եւ յանձնեցի բոլոր վաւերագրերը եւ անկէ վերցուցի ստորագրութիւն, որ այս բոպէիս ալ աքչերուս առջեւն է: Ահա անոր բովանդակութիւնը (ռուսերէն լեզուով).

«Ստացուած է Ալ. Իվ. Խատիսեանէն.

1) Դաշնագիրը Թուրքիոյ հետ (ֆրանսերէն լեզուով).

2) Նոյնը տաճկերէն լեզուով.

3) Երեք օրինակ քարտէսներ՝ կցուած դաշնագրին.

4) Հաշիւ պատուիրակութեան տրուած դումարներու ծախքերու մասին.

5) Զեկուցում Ա. Խատիսեանի.

Ստորագրուած է՝

Հրամանատար բոլոր զինուորական ուժերու

Հայաստանի Մ. Խ. Հ. Հ.

Դ Ր Օ

Երեւան, 5 Դեկտեմբեր 1920 թ.

Զեկուցումը ես ներկայացուցի Դեկտեմբեր 4ին, իսկ վաւերագրերը եւ հաշիւները յանձնեցի հետեւեալ օրը, Դեկտեմբեր 5ին:

Յանձնելով Դրօյին եւ Սիլինին բոլոր վաւերագրերը, դաշնագրերը, քարտէսները՝ ես համարեցի իմ պաշտօնս վերջացած: Ես

հաւաքեցի իմ բնակարանը պատուիրակութեան բոլոր անդամները, խորհրդականներն ու պաշտօնեաները, շնորհակալութիւն յայտնեցի անոնց իրենց աշխատանքներու եւ անձնուիրութեան համար եւ յայտարարեցի պատուիրակութեան գործը վերջացած։ Մենք դարձանք մանաւանդ մարդիկ։

Դարձեալ երկու խօսք դաշնագրի մասին։

Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը Թրքական խմբագրութեան մէջ ունէր յատուկ կէտ մը երբորդ յօդուածի տակ։ Կ'ուզեմ քանի մը խօսք ըսել այդ մասին, որովհետեւ այդ առթիւ չատ է գրուած Թիֆլիսի եւ Պոլսոյ լրագիրներուն մէջ։ Թուրք պատուիրակութիւնը դաշնագրի նախագիծին մէջ երբորդ յօդուածի տակ մտցուցած էր հետեւեալ կէտը. «Ինչպէս թրքական, այնպէս ալ ռուսական, նաեւ ամբողջ աշխարհի վիճակագրութիւնը եւ բոլոր տուեալները ցոյց կուտան, որ ամբողջ Թրքական կայսրութեան մէջ չկայ ոչ մէկ կտոր հողամաս, ուր հայ բնակչութիւնը կազմէր մեծամասնութիւն»։

Մեր պատուիրակութիւնը զգալով ու ենթնելով, որ այդ կէտի միջոցով Թուրքերը իրենց համար իրաւական ապացոյց կ'ուզեն ստեղծել թրքահայկական պահանջներու անհիմն ըլլալու մասին՝ վճռականապէս յայտարարեց, որ եթէ այդ կէտը դաշնագրէն դուրս չձգուի, դաշնագիրը պիտի չստորագրուի մեր կողմէ։ Թուրքերը՝ տեսնելով մեր վճռակամութիւնը՝ դուրս ձգեցին այդ կէտը, եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի մէջ ան չկայ։ Մինչդեռ թրքական «Սապահ» լրագիրը ապագրած էր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը՝ պահելով անոր մէջ այդ կէտը։

«Սապահ» թերթն դաշնագիրը նոյն ձեւով արտատպուեցաւ Պոլսոյ թրքական միւս թերթերու մէջ, այնուհետեւ ալ անցաւ հայ լրագիրներու մէջ։ Թէ՛ մեր պատուիրակութիւնը եւ թէ՛ մանաւանդ, ես ենթարկուեցանք չափազանց խիստ քննադատութեանց այդպիսի կէտ մը ստորագրելու համար։ Դեկտեմբերի վերջերուն լրագիրներու խմբագրութիւններուն ես ուղղեցի առանձին նամակներ, որոնցմով ջանացի վերականգնել ճշմարտութիւնը, այսինքն՝ որ չիշեալ կէտը Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին մէջ չկայ։

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին բնագիրը կը պահուի Երեւան, խորհրդային կառավարութեան մօտ։ Թո՛ղ անոնք, որ ուժ եւ հնարաւորութիւն ունին, փոխեն Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի պայմանները։ Եւ մենք, այդ դաշնագիրը ստորագրողներս, կ'ըլլանք առաջիններն, որ կը ծափահարենք։ Բայց ահա անցած է արդէն քանի տարի, եւ դժբախտաբար, դրութիւնը չէ փոխուած...

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

(2 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1920 — 16 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1921)

Տեսանք, թէ ինչպիսի փաստական պարագաներու մէջ հաստատուեցաւ խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանի մէջ։ Բայց իրաւապէս խորհրդային իշխանութիւնը հին ազգային կառավարութիւնէն (Ս. Վրացեան) փոխանցուեցաւ առանձին համաձայնագրով, որ ամբողջութեամբ մէջ կը բերենք.

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր ներկայացուցչութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ։

2 Դեկտեմբեր 1920 մի կողմից Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ.ի լիազօր ներկայացուցիչ ընկեր Լեգրանը, Ռ. Կ. Կ. Կ.ի լիազօրութեամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան, եւ միւս կողմից ընկերներ Դրօն եւ Տէրտէրեանը, ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կնքեցին համաձայնութիւն հետեւեալի մասին.

1.— Հայաստանը յայտարարում է անկախ Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետութիւն։

2·— Միևչեւ Հայաստանի խորհուրդների համագումարումի հրաւիրումը կազմւում է ժամանակաւոր ռազմա–յեղափոխական կոմիտէ, որին կ'անցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում:

3·— Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ Երեւանի նահանգը իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որը զինուորական տեսակէտից կ'ապահովէ երկաթուղու տիրապետութիւնը, Ջաջուռ–կայարանից Արաքս–կայարանը, Թանձակ նահանգի Զանգեզուրի գաւառը եւ Ղազախի գաւառի մի մասը Օգոստոս 10ի համաձայնութեան սահմաններում, եւ Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնւում միևչեւ 1920 Սեպտեմբեր 28:

4·— Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկւում պատասխանատուութեան այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում միևչեւ Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:

5·— Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների — Սոց· Յեղափոխական, Սոց· Դեմոկրատ, — անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուեն այդ կուսակցութեան պատկանելու և կոմունիստական կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւներում մասնակցելու ու խորհրդային Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարուած գործերի համար:

6·— Ռազմա–Յեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում են 5 անդամներ կոմունիստական կուսակցութեան կողմէ նշանակուած եւ երկու անդամ ձախ–դաշնակցականների խմբակից, համաձայնելով կոմունիստական կուսակցութեան հետ:

7·— Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կենտրոնացնելու Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետութեան անկախութեան պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ զինուորական ուժեր:

8·— Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը հաշւում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւոր կերպով, միևչեւ յեղափոխական կոմիտէի գալը, անցնում է զօրահրամանատարութեան, որի գլուխն է կանգնում Դրօն: Ռ· Ս· Ֆ· Ս· Հ· կողմից Հայաստանի զօրահրամանատարութեան կից կոմիսար է նշանակւում ընկ· Սիլինը:

Պատրաստուած է երկու օրինակ:

Ռ· Ս· Ֆ· Հ· լիազօր ներկայացուցիչ՝

ԼԵԳՐԱՆ

Հայաստանի Հանրպ· կառավարութեան լիազօրութեամբ՝

ԴՐՕ, ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Սկզբ համաձայնագիրը ստորագրուեցաւ 1920 թ· Դեկտեմբեր 2ին կէսօրէ առաջ: Ստորագրութենէ առաջ նախագիծը քննուեցաւ կառավարութեան նիստին եւ վաւերացուեցաւ քանի մը փոփոխութիւններով:

Դեկտեմբեր 3ին քանի մը օրերու ժամանակաւոր դիկտատորները՝ բոլոր զինուորական ուժերու գլխաւոր հրամանատար Դրօն եւ ռուսական խորհրդային իշխանութեան քմիսար Սիլին ուղարկեցին Թիֆլիս՝ ի գիտութիւն եւ գործադրութիւն հետեւեալ հրաման–հեռագրին.

Պատճէն

Ռատիո–երեւան, 345–99–4, 20·— Բասրա–Ռատիո·

«Հայաստանը յայտարարուած է խորհրդային Հանրապետութիւն: Միևչեւ խորհրդային Հայաստանի յեղկոմի ժամանումը Երեւան՝ կառավարական իշխանութիւնը յանձնուած է զինուորական հրամանատարութեանը, որի պետ նշանակուած է ընկ· Դրօ կանայեանը եւ Ռ· Ս· Ֆ· Ս· Հ· կոմիսար Հայաստանի հրամանատարի մօտ ընկ· Սիլինը: Հայաստանի բոլոր պետական հիմնարկութիւնները, պաշտօնական անձինք եւ բաղաքացիները պարտաւոր են անյապաղ կատարել զինուորական հրամանատարութեան կարգադրութիւնները: Նրանք, որոնք կը վարուեն հրամանատարութեան կարգադրութիւնների հակառակ, կը ենթարկուեն յանցաւոր եւ անմիջապէս պատասխանատուութեան կ'ենթարկուեն յեղափոխական շրջանի օրէնքների համաձայն:

Երեք Դեկտեմբերի, թիւ 6815· Հայաստանի զինուորական ուժերի հրամանատար ԴՐՕ, Ռ· Ս· Ֆ· Ս· Ռ· կոմիսար ՍԻԼԻՆ»:

Ըստ արտաքին երեւոյթներուն՝ ամբողջ Հայաստանի մէջ նոր իշխանութիւնը ընդունուեցաւ առանց ակնկալուած դիմադրութեան: Ընդունեց եւ չճանչցաւ զայն եւ երկար ամիսներու ընթացքին կը շարունակէր չճանչնալ Հայաստանի հարաւային մասը՝ Զանգեզուրը: Չճանչցողներու ցլուխն անցած էր Զանգեզուրի պինուած ուժերու հրամանատար Նժդեհը:

Թէ ինչո՞ւ Զանգեզուրը չճանչցաւ Խորհուրդներու իշխանութիւնը, Նժդեհը բացատրած է իր առանձին յօդուածաշարքին մէջ, որ տպուեցաւ «Ազատ Միտնիք» վերնագրով 1925 թ. «Հայրենիք» ամսագրի Մայիս եւ Յունիս համարներուն մէջ:

Նոր իշխանութիւնը սարսափ կը ներշնչէր եւ առաջ կը բերէր արտաքուստ հնազանդութիւն: Բայց այդ՝ վտանգութեան եւ ակնածանքի վրայ հիմնուած ճանաչում չէր: Իշխանութիւնը օտար էր ժողովուրդին: Անոր կ'ուղեկցէին ռուս պինուորական ուժը եւ քաղաքական ոստիկանութիւնը՝ Չեկան, որոնք իր յենակէտներն էին: Հին հայկական բանակը պէտք է մտնէր խորհրդային հայկական բանակի կազմի մէջ: Իբրեւ միացնող օղակ կը հանդիսանար Դրօն, որ անպայման հեղինակաւոր անձնաւորութիւն էր Հայաստանի պինուորական եւ քաղաքացիական ոլորտներուն համար: Դեկտեմբեր 3ին Դրօն հրաման արձակեց զօրքին եւ կոչ ուղղեց ապստամբութեան՝ հրաւիրելով հպատակիլ նոր իշխանութեան: Պէտք է ընդունել, որ հին կառավարութիւնը օրինական կերպով յանձնեց իշխանութիւնը նորին: Նոր կառավարութիւնը ո՛չ մէկ դժուարութիւն ունեցաւ իշխանութիւնը, պետական դոյքը եւ պատրաստի դրամը ընդունելու համար: Հին կառավարութիւնը հեռացաւ ասպարէզէն՝ չուզելով առաջ բերել աւելորդ եւ անօգուտ արիւնահեղութիւն: Ան հնարաւորութիւն տուաւ նոր կառավարութեան զործով ցոյց տալու եւ կատարելու իր խոստումները ժողովուրդին առջեւ:

Նախկին նախարարներու եւ Խորհրդարանի անդամներու մէկ մասը թողուց Երեւանը Դեկտեմբեր 2ին եւ լեռներով ճանապարհուեցաւ դէպի Վրաստան, բայց ճանապարհին ձերբակալուեցաւ եւ հրազոլութեան տակ եա բերուեցաւ Երեւան, ուր մնաց բանտարկուած: Միւս մասը ուղեւորուեցաւ դէպի Զանգեզուր եւ ապահով հասաւ տեղ:

Նախարարներէն եւ Խորհրդարանի անդամներէն մէկ քանին անցան անկեզալ գրութեան: Նախկին դաշնակցական նախարարներէն թաց կ'ապրէին մէյն Ս. Վրացեան, Ց. Քալջաղնունի, Ալ. Խատիսեան, Ս. Տիգրանեան, Ա. Գիւլխանդանեան: Խորհրդարանի դաշնակցական անդամներու մէկ մասը ինքզինքը յայտարարեց «ձախ-դաշնակցական» եւ աշխատեցաւ խմբակ կազմել: Այդ փորձը, սակայն, չյաջողեցաւ: Մէկ մասը յետոյ պարզապէս մտաւ կոմունիստական կուսակցութեան մէջ, իսկ մեւս մասը՝ երկու երեք ամիս յետոյ հեռացաւ Հայաստանէն:

Դեկտեմբեր 4ին Երեւան եկաւ նոր խորհրդային կառավարութեան կազմը՝ Կասեանի նախագահութեամբ եւ մտաւ իր պաշտօնին մէջ: Այդ օրով խնդակից ընդմիջումը Ս. Վրացեանի ազգային կառավարութեան գադրելու եւ անոր յաջորդող Կասեանի խորհրդային կառավարութեան միջեւ տեւեց ընդամէնը չորս օր:

Դեկտեմբեր 6ին Երեւան մտան ռուս-խորհրդային բանակի առաջին զօրամասերը: Ես ականատես էի այդ տեսարանին իմ բնակարանի պատուհանէն, որ կը դանուէր Երեւանի գլխաւոր՝ Աբովեան փողոցին վրայ, ուրկէ կ'անցնէին զօրքերը իջնելով Քանաքեռ դիւղէն եւ ուղեւորուելով նախկին Խորհրդարանի շէնքը, որուն առջեւ տեղի ունէր գրեթէ մնայուն միտինգ: Ինչպէս հին ցարական օրերուն՝ վազ առաւօտուընէ նոր կառավարութեան պաշտօնեաները տուն տուն անցնելով՝ կը հրամայէին պատուհաններու եւ պատըզամներու վրայ կախել զորգեր եւ որեւէ կարմիր կտոր: Նոյնպիսի կարգադրութիւն եղաւ եւ իմ տան տիրոջը:

Ժամը 4ին երեւացին զօրքերը, որոնց ընդառաջ գացին Դրօն եւ քաղաքապետը: Զօրքերը երկու տեսակ էին, կազակներ եւ թնդանօթաձիգ զօրամաս: Անոնք յոգնած դէմք ունէին, հագուած էին վատ: Առանց միջադէպերու անցան գացին վազօրօք պատրաստուած մասնաւոր բնակարանները:

Ժողովուրդը վախէն փողոց չէր դուրս գար: Մայթերու վրայ կանգնած էին խումբերով պատանիներ եւ քանի մը երիտասարդներ կարմիր նշաններով: Ինչպէս Պուշկինը «Պօրիս Գոդունովի» մէջ ըսած է «ժողովուրդը լուռ էր»:

Կառավարութեան առաջին գործը եղաւ՝ կազմել «բնակարանների բռնագրաւման յանձնախումբ»: Նոր եկածներու համար պէտք էին բնակարաններ: Սկսաւ բնակարաններէ արտաքսումը եւ «սեղմումը»: Եկած նոր պաշտօնեաները ուղղակի կ'իջեւանէին տուներու առջեւ, անմիջապէս կը սկսէին դուրս քշել սեռնեակներու տպրոդները:

Ցետոյ սկսաւ պաշարեղէնի բռնագրաւումը: Ազգաբնակութիւնը խուճապի մէջ ինկաւ: Քաղաքին մէջ սկսան տարածուիլ ամէն տեսակ լուրեր: Անմիջապէս հաստատուեցաւ Չեկա՝ Այվազեանի գլխաւորութեամբ:

Այն քանամեայ չրջանին, երբ ես մօտ յարաբերութիւններ ունեցայ ցարական բարձր իշխանութեան հետ, նոյնիսկ ռէակտիոնի ամենամռայլ օրերուն, շատ անգամ տեսայ ժողովուրդի ահաբեկուած վիճակը իշխանութեան առջեւ: Այդպէս էր 1904 թ.ին՝ առաջին ռուսական յեղափոխութեան նախօրեակին, 1907–1908 թ.ներուն՝ ռուսական յեղափոխութեան ճնշումէն ետք: Բայց 1920 թ.ի «լուռ թիւնը» առանձին կնիք կը կրէր. այնպիսի տրամադրութիւն էր, կարծես թէ կը ճնշէր օտար, մռայլ ոյժ մը, ժողովուրդին համար միանգամայն խորթ, — եւ ժողովուրդը լռելեայն քաշուած էր մէկ կողմ:

Դեկտեմբեր 6ին, կիրակուան մօտ ժամը 12ին, երբ ինձ մօտ նստած էին քանի մը հոգի իմ բարեկամներէն, մօտս բնակող սպայ Մուշեղ Թումանեանը յայտնեց, թէ գօրավար Արէշեանը շտապ կ'ուզէ ինձ տեսնել: Պարզուեցաւ, որ այն բոլոր անձինք նախկին նախարարական կազմէն եւ Խորհրդարանի անդամներէն, որոնք փորձեր էին անցնիլ Վրաստան, (Համօ Օհանջանեան, Ա. Զիլինգիրեան, Վ. Բարայեան, Ժ. Յ. Տէր Դաւթեան, Գ. Վարշամեան, Վ. Նաւասարդեան եւ ուրիշներ) ձերբակալուած էին եւ ամէն րոպէ կը սպասուէր անոնց մուտքը Երեւան: Հասկնալի էր թէ ո՛րքան անհանգստացանք անոնց վիճակին համար:

Ես անմիջապէս դուրս եկայ տունէն՝ Թումանեանի եւ Արէշեանի ուղեկցութեամբ: Մութ կիրկիր էր: Ոչ մէկ լոյս կ'երեւար: Ահարկու լռութիւն էր: Մենք այցելեցինք ձերբակալուածներէն մէկուն տիկնոջ: Ան կը խնդրուէր արտասուքներէ՝ վախնալով, որ իր ամուսինը հէնց նոյն կիրկիրը կը գնդակահարեն:

Քննութեան առնելով իրերու դրութիւնը ես խոստացայ անպատճառ միւս օրն եւ եթ առնել կառավարութեան նախագահ Կասեանը եւ ամէն հնարաւոր միջոց ձեռք առնել ձերբակալուածներու վիճակը թեթեւցնելու համար: Տուն վերադառնալով՝ մտածեցի, թէ որքան իրաւացի էր իմաստուն Գուցկովը «Ուրիէլ Ակոստա» տրամայի մէջ, երբ կ'ըսէր, թէ «այդ բոլորը եղած է»:

Ցիշեցի, թէ ինչպէս յայտնի բոլշեւիկ Սաենան Շահումեանի կինը ինձ կը խնդրէր շտապել ժանտարմական պետ. Պաստրիւլինի մօտ իր ամուսնի վիճակը թեթեւցնելու համար, եւ ինչպէս յեղափոխութենէն յետոյ, այդ միեւնոյն Պաստրիւլինի կինը կը խնդրէր ինձ՝ այն ժամանակուայ Կոմկասի քոմիսարին, վտանգի չենթարկել իր ամուսինը: Ցիշեցի նոյնպէս իմ յաճախակի դիմումները ցարական ոչխմի օրերուն բոլշեւիկներ՝ կամօ Տէր Պետրոսեանի, Կլիտավայի

եւ ուրիշներու վիճակը թեթեւցնելու համար:

Առաւօտուն գացի Կասեանի մօտ: Ընդունարանի մուտքի առջեւ հանդիպեցայ բարձրահասակ պարոնի մը, կարմիր եռանկիւնի առաղաստարդ գլխարկով: Այվազեանն էր, Զեկայի նախագահը: Ճեւոյ անոր հետ հանդիպելով իմացայ, որ ան նախկին ունկնդիրն է իմ դասախօսութիւններուն, որ կը կարդայի Թիֆլիս 2րդ գիմնազիայի շինութեան մէջ 1903—1905 թ.:

Կասեանի հետ խօսելով՝ ես սկիզբէն իսկ ըսի, թէ առաջին անգամը չէ, որ ինձ կը վիճակուի խնդրել քաղաքական բանտարկեալներու համար: Ան գիտէր այդ: Լսելով իմ խնդիրքս՝ գոնէ չդնդռկահարել ձերբակալուածները՝ ան պատասխանեց հետեւեալ խօսքերով.

«Մենք բոլորովին չենք մտածում նրանց գնդակահարել: Մենք ուզում ենք դատել նրանց եւ ուզում ենք որ դատը լինի հրապարակային եւ ցուցադրական: Մեզ համար կարեւոր է պարզել Դաշնակցութեան էութիւնը եւ ցոյց տալ ժողովրդին նրա անկարողութիւնը: Դատը մենք կը սկսենք իսկոյն, երբ կը վերջացնենք մեղադրական նիւթերի հաւաքումը: Թէ ինչ կը լինի դատավճիռը — ես չգիտեմ, ի հարկէ: Անձամբ ես կարծում եմ, որ ձերբակալուածներից երկուսը — ան անուանեց երկու անձ — յամենայն դէպս կը դատապարտուեն մահուան: Նրանց դէմ գրգռումը զօրեղ է· բայց այս բոպէիս ոչ ոքի ոչինչ չի սպառնում: Թէեւ մեր երիտասարդութիւնը կ'ուզենար անմիջապէս վերջացնել այդ գործը, բայց մենք նրան պահում ենք»:

Առաջին խնդիրը առժամապէս սպառած էր: Ապա մենք անցանք Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին: Ես համառօտակի ծանօթացուցի Կասեանը բանակցութիւններու ընթացքին եւ այն «պատճառներուն» որոնք դրդեցին պատուիրակութիւնը օգտակար համարել դաշնագրի առորագրութիւնը:

Կասեանը ինձ ըսաւ.

«Դուք օրինաւոր վարուեցաք: Այն բոպէին անկարելի էր վարուել ուրիշ կերպ: Բայց դուք հասկանում էք որ մենք խորհրդային իշխանութիւն ենք· մենք չենք կարող վերցնել մեր վրայ պատասխանատուութիւնը այս դաշնագրի համար: Եւ այդ պատճառով մեր մամուլի մէջ շատ խիստ կերպով կը քննադատենք եւ կը պախարա-

կեմ ձեզ: Բայց դա տաֆտիֆական հարց է: Մեր նպատակն է չեզոքացնել այդ դաշնագիրը եւ կազմել նոր համաձայնութիւն: Բայց եթէ երբեւիցէ դուք հրապարակ հանէք մեր կարծիքը, թէ դուք հարկադրուած էիք ստորագրել դաշնագիրը, — մենք կը հերքենք մեր այսօրուայ խօսակցութիւնը»:

Ես ժպտացի եւ յիշեցի, որ նման նախազգուշութիւն ես լսած եմ Կովկասի փոխարքայ Կոմս Վորոնցով-Դաշկովէն իմ վարմունքի առթիւ Թիֆլիս քաղաքի կոմս Պեւսական Դումայի անդամի ընտրութիւններու ժամանակ: Այն ժամանակ ալ երկու կուսակ կողմերու ուժերու հաւասարութեան պատճառով վճռական դեր էր խաղալու հինգ ձայներու խմբակ մը, որ կը գտնուէր իմ ազդեցութեան տակ: Եւ հէնց իմ ազդեցութեան շնորհիւ անցաւ սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան թեկնածու Զեխիձէն՝ տապալելով ազգայնամիտ-աւտոնոմական բուրժուական կոալիսիոնի թեկնածու իշխան Աւտրոնիկովը:

Ես այն ժամանակ քաղաքագլուխ էի. եւ ազնուականները դէմս դառեր էին փոխարքային, թէ իմ շնորհիւ անցեր է ընկերվարական թեկնածուն: Անձամբ փոխարքան ընկերվարական թեկնածուի կողմնակից էր եւ կը գտնէր որ ան Պետական Դումայի մէջ կը յարձակի կեդրոնական իշխանութեան վրայ եւ հանգիստ կը ձգէ փոխարքան: Բայց ազնուականներուն ըսած էր, թէ անբաւական էր ինձմէ: Այդպէս է, ըստ երեւոյթին, գործելակերպը բոլոր բռնապետական ժամերու:

Ցետոյ ես անցայ երրորդ խնդրին, իմ որոշման՝ մնալ Հայաստան իբրեւ սոսկ քաղաքացի:

Կառավարը պատասխանեց.

«Դուք այնպիսի կարկառուն դէմք էք եւ այնպիսի պաշտօն էիք վարում, որ մեր ընդհանուր կարգի համաձայն դուք պէտք է բանտարկուած լինէիք: Բայց նախ՝ դուք շատ ազնուաբար պատուիրակութեան Ձեր բոլոր ընկերակիցներով — Գիւլխանդանեանի եւ Ղորդանեանի հետ — եկաք մեզ մօտ: Եւ դա մեզ հաճելիօրէն զարմացրեց: Իսկ երկրորդ՝ եթէ դուք կը շարունակէք ապրիլ *լոյալ* կերպով, Լեգրանի եւ Սիլինի այն յայտարարութիւնը, թէ դուք ազատ կը լինէք, կը մնայ իր ոյժի մէջ»:

Դրանով վերջացաւ մեր խօսակցութիւնը:

Տեսնուեցայ Ս. Վրացեանի հետ իր բնակարանին մէջ: Անոր մօտ էր նոյնպէս Յորհրդարանի անդամ Լեւոն Թադէոսեանը. Վրացեանի հետ խօսեցայ Երեւան մնալու կամ Հայաստանէն հեռանալու առաւելութիւններու մասին: Վրացեանը կը դնէր, որ իմ Երեւան մնալս աննպատակ բան է, քանի որ խորհրդային իրաւակարգի պայմաններու մէջ ինձ համար լեգալ աշխատանքը անհնարին կ'ըլլայ: Այն ինչ՝ Եւրոպան կրնար ինծի հնարաւորութիւն տալ շատ աւելի օգտակար ըլլալու իմ ժողովուրդին:

Անցաւ գարձեալ շաբաթ մը: Կու գային նոր պաշտօնեաներ: Կային գաւառապետներ, որոնք կը շտապէին իրենց հաւատարմութիւնը յայտնել նոր իշխանութեան: Ես ամէն օր դուրս կու գայի փողոց պրօմնելու: Վրաս կը նայէին ոմանք վախնալով, ոմանք ալ չարութեամբ: Բայց չէին անհանգստացներ:

Նոյն վիճակի մէջ էին նաեւ պատուիրակութեան միւս անդամները: Բայց քանի մը օր յետոյ իմ քեռորդին, Լեւոնս Այվազեանը, մոլեռանդ բոլշեւիկ մը, որ երկու ամիս յետոյ սպաննուեցաւ, ինձ ըսաւ, թէ երիտասարդ բոլշեւիկներու շրջանին մէջ չեն հասկնար, թէ ինչո՞ւ ինձ հետ այդպէս քաղաքավարութեամբ կը վարուին եւ ինչո՞ւ չեն բանտարկեր: Հարցը հասաւ կառավարութեան: Եւ ահա Դեկտեմբեր 13ի առաւօտուն Զեկայէն հրաման ստացայ իրեն ներկայանալու: Գացի: Նման հրամաններ ստացած էին եւ երկու միւս անդամները Ալեքսանդրապոլի պատուիրակութեան՝ Ս. Գիւլխանդանեանը եւ Ղորդանեանը:

Զիս ընդունեց Զեկայի նախագահ Այվազեանը: Զրոյցը չափազանց քաղաքավար բնոյթ կը կրէր: Այվազեանը ըսաւ թէ իմ ազատ դրութիւնը Հայաստանի մէջ կը գտնայ անյարմար: Ժողովուրդը կը տեսնէ եւ կրնայ անցանկալի ապստամբութիւն առաջացնել, թէ խորհրդային իշխանութիւնը կը քաշուի պիս բանտարկելէ: Այդ պատճառով քանի մը կոմունիստներ անհրաժեշտ կը գտնեն բանտարկել զիս: Կառավարութիւնը (յեղկոմը)՝ քննութեան առնելով այդ դրութիւնը՝ գտաւ, որ ազատ մնալը աւելի երկար ժամանակ այլեւս անթոյլատրելի է, որոշեց՝ աքսորել զիս Հայաստանի սահմաններէն դուրս: Նոյնը որոշուած էր նաեւ Գիւլխանդանեանի եւ Ղորդանեանի վերաբերմամբ:

Մեկնումը նշանակուած էր Դեկտեմբեր 15ին, առաւօտեան ժամը 6ին ինքնաշարժով Դիլիջան-Ղարաքիլիսա ճանապարհով, իսկ այն տեղէն երկաթուղիով:

Մեկնումէս առաջ ես հրաժեշտ տուի Ս. Վրացեանին, Յ. Քալանթարին, Ս. Տիգրանեանին եւ այլեւլեցի կառավարութեան նա-

խոպան կասեցնին՝ անգամ մը եւս միջնորդելու բանտարկուած գործիչներու համար: Ան նորէն կրկնեց որ պիտի դառնայ, իսկ դառնէն առաջ բանտարկուածներէն ոչ ոք չի սպաննուիր: Տեսայ նաեւ Դրօն, որ արդէն իսկապէս գործերէ հեռացուած էր: Ան մէկ կողմէ ճանճրացած էր իր անորոշութենէն՝ խորհրդային իշխանութեան եւ ժողովուրդի միջեւ, իսկ միւս կողմէ ամէն միջոցներով կ'աշխատէր օգտակար ըլլալ բանակին եւ հուսահատական իր հին ընկերներուն:

Դեկտեմբեր 14ը նուիրեցի Հայաստանէն մեկնելուս հետ կապուած գործերուն: Բնակարանիս մէջ մնաց իմ կրտսեր եղբօր ընտանիքը: Մօտս փոխադրուեցաւ դինուորական տեսանի անգամ Բաղդասարեանը: Իսկ եւս, Դեկտեմբեր 16ին, փոքրիկ պայուսակով, նստայ ինքնաշարժ. ինձ մեացան Ալեքսանդրապոլի պատուիրակութեան ընկերները: Մեր իրերը ենթարկուեցան քննութեան, քանի որում, մեզ յայտնեցին թէ կարելի չէ դուրս տանիլ վաւերագրեր, իսկ նամակներ եւ գրամ եթէ կայ, չեն արգիլուիր: Գրամ գրեթէ չունէի, բայց ունէի նամակներ որ բերած էին Երեւանցիք յանձնելու համար իրենց ազգականներուն Թիֆլիսի մէջ:

Դեկտեմբեր 16ին առաւօտեան ժամը 9ին մեկնեցանք: Մեր հետ բեռնատար ինքնաշարժով Ալեքսանդրապոլ կ'երթային երկու կոմունիստներ՝ օրիորդ Արէշեանը եւ երիտասարդ մը: Յուրտ դեկտեմբերեան օր էր, թէեւ արեւոտ: Մենք կ'երթայինք շատ դանդաղ: Տրամադրութիւններս ծանր էին ու մռայլ:

Գիշերեցինք Քազոսի դիւղը: Գիւղացիք իմացան թէ ով ենք մենք եւ ընդունեցին մեծ հաճութեամբ:

Առաւօտեան շարունակեցինք ճանապարհը: Ձճուղիով կը յառաջանային նոր ռուսական զօրքեր՝ դէպի Երեւան:

Հետեւեալ դիշերը անցուցինք Ջիրուխլու դիւղը, իսկ Դեկտեմբեր 18ին դիշերեցինք Ղարաքիլիսայի մէջ: Այստեղ վերջացաւ մեր ճանապարհորդութիւնը ինքնաշարժով, եւ հետեւեալ օրը պէտք է ճամբորդէինք երկաթուղիով:

Կոմունիստներու փոքր խումբ մը, դժգոհ, որ միայն մեզ կ'աքսորէին, պատրաստուեր էր Ղարաքիլիսայէն դէպի Վրաստան ճանապարհին մեզ սպաննել: Այդ մասին մեզ նախազգուշացուցին: Միջոցներ ձեռք առինք, եւ ամէն ինչ անցաւ լաւ:

Ղարաքիլիսայի Զեկայի պետն էր իմ նախկին պաշտօնեայ, Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան մէջ, Լեւոն Ուլիբէկեանը: 1906 թ. ան ձերբակալուեցաւ, դատի ենթարկուեցաւ եւ աքսորուեցաւ Սիբիր: Ժամանակին ես անոր համար շատ աշխատեցայ, այն-

պէս որ ան մեծ երախտապարտութիւն ունէր ինձ հանդէպ: Մեզ համար պատրաստեցին ընթրիք, որու ընթացքին, Լեւոն Ուլիբէկեանը արտասանեց ճառ մը, որուն մէջ չեշտեց թէ «բոլշեւիզմը ամբողջ մարդկութեան բարօրութիւն կը բերի, եւ ես, ով չի ըմբռնում այդ այսօր, կ'ըմբռնի վաղը»:

Առաւօտեան ողջ-առողջ հասանք կայարան: Օրը կիրակի էր. կայարանը դատարկ էր: Մենք տեղատորուեցանք վագոնի մէջ. ժամը 3ի մօտ եկաւ կայարան Կարսէն էնկիւրիի կառավարութեան արտաքին գործերու նախարար Բեքիր Սամի բէյը իր զաւկին հետ. կ'երթային Մոսկուա:

Մենք ծանօթացանք անոր հետ: Ծանօթանալէ ետք անմիջապէս ան ըսաւ, թէ չատ վիրաւորուած էր, որ հայկական կառավարութիւնը անար առած իր պատասխանի տակ առարկած էր քեամիլ Ակոպով: Բեքիր Սամի բէյը այդ կը համարէր դիտաւորեալ վիրաւորանք իր եւ ամբողջ Թուրք կառավարութեան հասցէին. ես բացատրեցի անար եղելութիւնը, եւ մենք սկսանք խօսիլ հայ-թրքական յարաբերութիւններու մասին:

Ես դատնապէս դանդատեցայ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ծանր պայմաններու վրայ՝ յայտնելով որ հայ-թրքական յարաբերութեանց այդպիսի բռնադատուած եւ անարդար լուծումը ո՛չ մէկ կերպով պիտի բաւարարէ Հայերը, եւ թշնամութիւնը պիտի չարունակուի:

Բեքիր Սամի բէյը, ինքը Տաղստանցի, որուն հայրը եղած էր ռուսական բանակի զօրավար, անկեղծ յանկութիւն ունէր տեսնել կովկասեան հանրապետութիւններն անկախ: Թէեւ կը քաշուէր իր պաշտօնական դերէն եւ կ'արտայայտուէր մեծ զգուշութեամբ: Այնուամենայնիւ ան հնարաւոր համարեց ըսել, թէ «հայ-թրքական խնդիրը վերջնական կերպով կը լուծուի այնպիսի դիւանագիտական սեղանի շուրջ, որուն կը մասնակցին Թուրքերը, Ռուսերը, Անգլիացիք եւ Հայերը: Երէ նոյնիսկ մէկը այդ չորս կողմերէն բացակայի կամ հեռանայ առանց գոհացում ստանալու, խնդիրը դարձեալ պիտի մնայ չլուծուած»:

Երեկոյեան ժամը 10ին մեր գնացքը ճանապարհուեցաւ եւ առաւօտեան ժամը 7ին Դեկտեմբեր 20ին հասանք Թիֆլիս: Տաս օր առաջ քաղաքի մէջ լուր էր տարածուած, որ ես, իբր թէ, սպաննուած էի: Այդ մասին գրած էին թերթերը:

*
* *

Իմ հեռանալէն յետոյ Հայաստանի մէջ կեանքը սկսած էր օր ըստ օրէ աւելի ծանրանալ: «Մեզ պէտք է բաղաքացիական կռիւ — կ'ըսէին Հայաստան եկած բոլշեւիկները — անհրաժեշտ է, որ հակահարուածի ենթակայ չդարձնէր: Ցեղկոմը զրկուել կերպով նշանակած էր արդարադատութեան քոմիսար քեմալական դործակալ մը՝ Թուրք Սուլէյման–Նուրին: Եւ ինչպէս միշտ կը պատահի նման օրերուն, իշխանութեան եանդուն դործակատարներն էին դարձած հասարակութեան ամէնքներն ու դեռ երէկ բանտը նետուածները, որոնք այսօր նոր իշխանութեան կողմէ ազատուած էին բանտերէն: Այսպիսի պայմաններու մէջ զարմանալի չէ, որ պայթեցաւ Փետրուարեան Ապստամբութիւնը, որուն մանրամասնութիւնները յայտնի են ամէնուն պատմաձներէն:

Բոլշեւիկներու ներխուժումը ժողովուրդի մասնաւոր կեանքի բոլոր անկիւնները զայրոյթ պատճառեց նոյնիսկ անոնց, որոնք քաղաքականութեան հետ ոչ մէկ առընչութիւն ունէին: Երկրի մէջ չէր մնացած ոչ ոք, որ այս կամ այն եղանակով խորհրդային իշխանութիւնը հարուածի ենթակայ չդարձնէր: Ցեղկոմը զրկուել կերպով նշանակած էր արդարադատութեան քոմիսար քեմալական դործակալ մը՝ Թուրք Սուլէյման–Նուրին: Եւ ինչպէս միշտ կը պատահի նման օրերուն, իշխանութեան եանդուն դործակատարներն էին դարձած հասարակութեան ամէնքներն ու դեռ երէկ բանտը նետուածները, որոնք այսօր նոր իշխանութեան կողմէ ազատուած էին բանտերէն: Այսպիսի պայմաններու մէջ զարմանալի չէ, որ պայթեցաւ Փետրուարեան Ապստամբութիւնը, որուն մանրամասնութիւնները յայտնի են ամէնուն պատմաձներէն:

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ՓԱՐԻԶ ԵՒ ԼՈՆԴՈՆ

Այսպէս, ուրեմն, 1920 թ. Դեկտեմբեր 20ին առաւօտեան եւ մաս թիֆլիս, ուր մնացի մինչեւ 1921 թ. Փետրուար 13ը, այսինքն՝ ընդամէնը 58 օր, եւ ապա հրաւիրուեցայ Փարիզ՝ Պատուիրակութեան հետապրով:

Թիֆլիս գալով՝ եւ այցելութեան գացի Վրաց կառավարութեան, որ չէր սպասեր կարմիր բանակի յարձակում, որովհետեւ դաշն էր կնքած Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Միւս կողմէ թրքական ներկայացուցչութիւնն ալ Վրաստանի վերաբերմամբ թշնամական զգացմունքներ եւ ձգտումներ ցոյց չէր տար:

Թիֆլիսի մէջ խաղաղ կ'ապրէին իտալական, անգլիական եւ ֆրանսական միսիոնները: Իտալիան նոյնիսկ ունէր դեսպան Զերուտտիկ. բարձր քոմիսարը փոխարինուած էր դեսպանով: Կեանքը Թիֆլիսի մէջ առերեւոյթ այնքան անհոգ էր, որ թատրոնները լիքն էին, տեղի ունէին զուարճութիւններ, ներկայացումներ, ընդունելութիւններ: Բայց իրենց հոգիին խորքը ամէնքն ալ կը զգային, որ դրութիւնը անկայուն է: Եւ կեանքի սղութիւնը աւելի եւ աւելի զգալի կը դառնար: Ռուբլին հետզհետէ կ'իյնար:

Կապիտան Պուասեզաթը, անկախ Վրաստանի վերջին օրերու մասին գրած իր գրքին մէջ կը նկարագրէ այդ ժամանակուայ չրջանը: Հետաքրքրական տեղեկութիւններ կարելի է գտնել նոյնպէս Henri Barbusseի գրքի մէջ՝ «Les Extravagances bolchéviques ei l'Epopée Arménienne»: Այս գիրքը կ'ընդգրկէ Հայաստանի նախախորհրդային չրջանը, Բաքուի անցքերը, Անգլիացիներու գալը եւ բաւական ամփոփ կերպով կը պարզէ Կովկասի ազգամիջեան յարաբերութիւնները:

Այդ ժամանակաչրջանին՝ Հայաստանի խորհրդայնացումէն յետոյ մինչեւ Վրաստանի անկումը, գրեթէ չորս ամիսներու ընթացքին, Հայերու դրութիւնը չափազանց ծանր էր: Խորհրդային Հայաստանը բոլորովին կտրուած էր արտաքին աչխարհէն: Ոչ մէկ ապրանք, մարդիկ, հրատարակութիւններ, նոյնիսկ լուրեր չէին անցներ սահմանի այն կողմը: Հայաստանը կը գտնուէր բանտարկուած վիճակի մէջ:

Իսկ Վրաստանը ապատ հաղորդակցութիւն ունէր արտաքին աչխարհի հետ Բաթումի եւ Փոթիի վրայով: Հայերը Վրաստանի մէջ արդէն կը զգային, թէ իրենք իսկական քաղաքացիներ չեն: Մանաւանդ ծանր էր այն Հայերու դրութիւնը, որոնք եկեր էին այնտեղ զանազան գաղութներէ՝ Պուլկարիայէն, Ռումանիայէն, Իմմիրէն, Պոլսոյ չրջակայքէն՝ Հայաստան անցնելու նպատակով: Անոնք չէին ուզեր մտնել «խորհրդայնացած» Հայաստանի սահմանները եւ միեւնոյն ժամանակ միջոցներ չունէին վերադառնալու համար: Իսկ Վրաստան թոյլ չէր տար անոնց մնալ իր սահմաններուն մէջ: Շատեր կու գային ինձ մօտ խորհուրդ հարցնելու կամ որեւէ օգնութիւն կամ դրամ խնդրելու իբրեւ մարդէ մը, որ փոխանութեան գործով արտասահման եղած ժամանակ պրոպագանդ էր ըրած Հայաստան տեղափոխուելու համար: Դէպքեր եղան չատ յամառ դրամական պահանջներու, նոյնիսկ սպառնալիքներով հարուստներու հասցէին:

Այդ միջոցին փարիզէն Թիֆլիս եկաւ վրաստանի Ցովհաննէս Զաւրեանը, եւ Պոլսէն՝ Սրենցը: Անոնք եկած էին զանազան գործերով, ի միջի այլոց, օգնութիւն կազմակերպելու համար այն Հայերուն, որոնք նեղ վիճակի մէջ էին ինկած վերջին անցքերու հետեւանքով: Այս երկուքի ուղեկցութեամբ ես դիմումներ ըրի չայտնի ունեւոր անձանց եւ կրցայ որոշ գումար հաւաքել՝ հայ գաղթականները Պոլիս վերադարձնելու համար: Կը յիշեմ առանձնապէս ծանր վիճակը Արալանբէկ պիւղի բնակիչներուն, որոնք ամէն ինչ ծախելով եկած էին Հայաստան հաստատուելու համար եւ կանգ էին առած Բորչալուի դաւառի չէզոք գօտիի մէջ, ուրկէ ստիպուած էին նորէն վերադառնալ: Կը յիշեմ Աբապեան բազմանդամ ընտանիքը, որ ամէն ինչ վաճառելով Իմմիրի մէջ՝ եկաւ Երեւան, յետոյ, Ալեքսանդրապոլի դաչնագրի կնքման օրը վերադարձաւ Թիֆլիս՝ թողնելով իր ամբողջ գոյքը եւ հազիւ կրցաւ դուրս պրծիլ Թիֆլիսէն եւ վերադառնալ Իմմիր, ուրկէ վտարուած Ցունաստան: Այսպիսի պատկերներ բազմաթիւ էին:

Դրութեան կատարեալ անորոշութիւնը կը ջղայնացնէր ժողովուրդը: Բոլոր անոնք որ միջոցներ եւ հնարաւորութիւններ ունէին, կ'ևրագէին Եւրոպա կամ գոնէ Պոլիս երթալու մասին: Բայց Վրաց կառավարութիւնը խուճապ չառեղծելու համար, արգիլեց դուրս տանիլ օտար արժէքաւոր ղրամներ, ոսկեղէն եւ թանկագին մետաղներ: Մարդիկ սկսան խորամանկութեան դիմել. կը հալեցնէին արծաթը, օրինակ արծաթէ ինքնաեռը, եւ ստացուած արծաթի կտորները կ'ամրացնէին պայուսակներու ծածուկ մասերու մէջ եւ այդպէս ճանապարհ կ'ելլնային:

Սկսած էր օտար դրամներու եռանդուն առեւտուրը. անգլիական ոսկին կ'արժէր 400 ռուբլի, յետոյ աւելի եւ աւելի բարձրացաւ:

Ինձ մօտ, տանը, բացի սեւ, չատ վատ հագէն ուրիշ ուտելու բան չկար: Ցաճախ կանգ կ'առնէինք ուտեստեղէնի խանութներու առջեւ եւ հեռուէն նախանձով կը նայէինք մեզի համար անմատչելի կարագի եւ ապուխտի վրայ: Երեկոները եւ ցերեկները սենեակի մէջ կը նստէինք վերարկուներով եւ կրկնակօշիկներով, որովհետեւ վառելու փայտի պակասութեան պատճառով բնակարանները չէին տաքցուեր:

Այդպէս էին կեանքի հակասութիւնները: Կեանքը արտաքին նշաններով իրեւ թէ բնականոն էր, բայց, ըստ էութեան, արդէն կը զգացուէր, որ փլուզումը կը մօտենայ: Աչքէ անցընելով այն ժամանակուայ լրագիրները, օրինակ, ռուսերէն «Սլովօ» լրագիրը, կը տառնայինք խորունկ տպաւորութիւն, իբր թէ կեանքը կ'ընթանայ սովորական կերպով: Ահա աչքիս առջեւ են այդ լրագրի համարները, Ցունուար 11էն սկսեալ մինչեւ Փետրուար 13: Ցայտարարութիւններ թատերական ներկայացման, այն մասին, որ կը փնտռուին մեքենագիր օրիորդներ, որ կը վաճառուին հայելիներ, որ նշանակուած է Գիտական Ընկերութեան նիստ. ամէն ինչ, կարծես, կը կատարուէր հանդիստ ու խաղաղ ապրող քաղաքի մը մէջ: Բայց իրօք, չկար փայտ վառելու համար, դրամ չկար կարագ գնելու համար,

չկային կեանքի ամենաասրբական յարմարութիւններ, չկար ջուր ջրանցքի մէջ, քարիւղ լամբի համար, ամէն տեղ կը տեսնէինք հերթապահութեան պահեր. քարիւղի խանութներու առջեւ կռիւներ տեղի կ'ունենային:

Այդ հողի վրայ նորէն սկսած էր ծայր տալ բոլշեւիկեան պրոպագանդը: Իմ ապրած թաղամասը կանայք սկսած էին նորէն խօսիլ այն մասին, թէ հարուստներու մօտ ներքնատուներու մէջ «ոսկով լիքը տոպրակները պատրաստ են», որ «ահագին քանակութեամբ չափար» ծածկուած է քարվանսարաներու մէջ. մէկ խօսքով զրդռիչ լուրեր ծնունդ կ'առնէին ամէն վայրկեան եւ կը ծաւալուէին:

Հայ պատգամաւորութիւնը Թիֆլիսի մէջ՝ տեսնելով վրաց կառավարութեան անբարեացակամ վերաբերումը՝ անհանգստութեան նշաններ ցոյց կու տար: Իսկ վրացիք կը սկսէին մեղադրել Հայերը, որ անոնք կը սպասեն «ռուս բոլշեւիկներու» գալուն:

Այդ ժամանակները Թիֆլիսի մէջ սկսան երեւալ զանազան ճամբաներով Հայաստանէն փախած եւ լեռներով ձիւներու մէջէն եկած գործիչներ: Անոնք չատ չուտով իրար կը գտնէին եւ կը հաւաքուէին Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդի շուրջը, Սերգիեվըսկայա փողոցին վրայ: Անոնցմէ մէկ քանին ոտքերը, մատները ցրտահար էին եղած: Առաջին օրերը կ'անցընէին փնտռելով բնակարան, աշխատանք, ծանօթներ: Բայց Հայերու կազմակերպական ընդունակութիւնը այստեղ եւս օգնութեան եկաւ: Եկածները դասաւորուեցան համաձայն իրենց արհեստներու եւ տակաւ առ տակաւ գործ գտան ու տեղաւորուեցան: Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի հայ անդամները միջնորդ կը հանդիսանային եկուորներու եւ Վրաց իշխանութեան միջեւ, եւ բոլոր դժուարութիւնները խաղաղութեամբ կը հարթուէին:

Ես ինքս անձամբ կը զգայի, որ թէեւ ծնած եմ Թիֆլիսի մէջ, 17 տարի աշխատած եմ այնտեղ քաղաքային ինքնավարութեան մէջ, վարած եմ քաղաքի առաջին պաշտօնը, բայց եւ այնպէս հիւր եմ այս քաղաքը: Զարմանալի արագութեամբ ազգայնացումը եւ անկախութեան զգացմունքը վերածնած էր ամէնքս ալ: Ես կ'անցնէի քաղաքի փողոցներով, կարծես թէ արտասահման ըլլայի, եւ չէի ալ փորձեր ամուր կերպով հաստատուիլ այնտեղ: Մտքերը զբաղած էին Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի հոգերով...:

Կ'անցնէին շաբաթներ: Շատ կը տեսնուէինք իրարու հետ եւ կ'աշխատէինք նախ եւ առաջ կապեր ստեղծել մեր քաղաքական բարեկամներուն հետ Եւրոպայի, Պոլսոյ եւ Երեւանի մէջ: Եւ թէեւ

դժուարութեամբ, բայց այդ կապերը հաստատուեցան, զգին նամակներ, հեռագիրներ: Եւ հարկաւ այս պարագային եւս անգնահատելի պատմական դեր խաղաց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որուն միջոցով կարելի եղաւ կարճ ժամանակի մէջ կապեր հաստատել ամէն կողմի հետ: Այդ կապերու շնորհիւ կարելի եղաւ իմանալ, թէ ինչ կը կատարուի Հայաստանի եւ Եւրոպայի մէջ:

Դրութիւնը քաղաքական տեսակէտէն կը դառնար յուսահատական: Մենք այդ սկսանք զգալ պարզ կերպով: Եւրոպական դիւանագիտութեան առջեւ կը դրուէր ծանր խնդիր մը. ինչպէ՞ս «միացընել» Հայաստանը, ի՞նչը ինչի հետ «միացնել»՝ Խորհրդայի՞ն Հայաստանը «միացնել» քեմալական Թուրքիայ մէկ մասին հետ:

Կեանքը չէր սպասեր: Եւրոպական պետութիւնները սոխուած էին եթէ ոչ լուծել Մօտաւոր Արեւելքի խնդիրը, գէթ օրէւէ կերպ պարզել եւ մերձենալ անոր լուծման:

Գտնուելով Թիֆլիսի եւ Պարսկաստանի մէջ՝ հայ քաղաքական գործիչները ո՛չ մէկ իրական դեր խաղալ չէին կարող: Միւս կողմէն՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը Փարիզի մէջ պահած էր մեր դիրքերը եւ կը շարունակէր իր աշխատանքը:

1920 թ. Դեկտեմբեր 31ին Փարիզ գացող Պ. Ն.ի միջոցով մեր Պատուիրակութեան նախագահ Ահարոնեանին ուղարկեցի նամակ մը՝ տալով վերջին անցքերու մանրամասն նկարագրութիւնը: Այն ժամանակ դեռ կանոնաւոր փոստային հաղորդակցութիւն չկար Կովկասի եւ Փարիզի միջեւ:

1921 թ. Յունուարին Փարիզի մէջ արդէն սկսած էին խօսիլ այն մասին, թէ Փետրուարին կամ Մարտին Լոնտոն պիտի կայանայ մեծ պետութիւններու խորհրդակցութիւն Մերձաւոր Արեւելքի խընդրի մասին: Ցետոյ, Փետրուարի կէսին, յայտնի եղաւ, որ ճիշդ Մարտի սկիզբը պիտի գումարուի խորհրդաժողովը Լոնտոնի մէջ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահը Լոնտոնի մեր ներկայացուցիչ զօր. Բագրատունիի միջոցով հեռագրեց Թիֆլիս հետեւեալը.

«Անգլիական Բարձր Կոմիսարին, Թիֆլիս, 10 Փետրուար 1921 թ.

«Խնդրում եմ հաղորդել հետեւեալ տեղեկութիւնը Բեզզադեանին կամ Խատիսեանին.— Անհրաժեշտ է անմիջապէս ուղարկել ամենակարճ ճանապարհով Իտալիա՝ առանց կանգ առնելու Պոլսում՝ Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին նախարարական կազմերի մի

ֆանի անդամներին, շատ կարեւոր խորհրդակցութեան մը համար Իտալիայում, մեր բոլոր արտասահմանեան դիւանագիտական ներկայացուցիչների հետ: Հաղորդեցէք ում պէտք է: Ճանապարհի ծախքերը հարկ եղած դէպքում կը վճարուին իմ կողմից»:

1921 *թ. Փետրուար 12ին ես առացայ հետեւեալ նամակը Թիֆլիսի ամերիկեան հիւպատոս Ճոն Ռանտոլֆէն.*

«Ցարգելի պ. Խատիսեան,

«Սրա հետ կցուած է այն հեռագրի պատճէնը, որը այս րոպէիս ստացուեց Ձեզ համար Փարիզից: Ձերդ անկեղծ՝

ՃՈՆ ՌԱՆՏՈԼՖ

«Թիֆլիս, Ալեքսանդր Խատիսեանի համար: Ահարոնեանը Ձեզ յատուկ խնդրում է շտապեցնել Ձեր ուղեւորութիւնը՝ Փետրուարին Փարիզ հասնելու համար»:

Առանալով այդ հեռագիրները՝ մենք հաւաքուեցանք նախկին նախարարներէն մէկուն տունը. խորհրդակցութեան ներկայ էին՝ Ա. Գիւլխանդանեան, Ս. Աբաթաեան, Ա. Ջամալեան, Գ. Ղազարեան եւ ես: Որոշուեցաւ, որ ես եւ Ս. Աբաթաեանը անմիջապէս մեկնինք Փարիզ: Երկու օրուայ մէջ մենք առացանք վիզաներ Հայաստանի իտալական ներկայացուցիչ Գորինիէն, եւ անգլիական բարձր քոմիսար գնդապետ Ստոքսէն եւ Փետրուար 13ին առաւօտեան ժամը 10ին մեկնեցանք Բաթում:

Այն անցագիրը, որով ես դուրս եկայ Թիֆլիսէն, այս րոպէին եւս առջեւս է: Անով այժմ ալ կը ճամբորդեմ, բայց անոր կցուած է նաեւ Փարիզի Հ. Հ. Պատուիրակութեան կողմէ տրուած անցագիրը: Անոր վրայ կայ կնիք Հայաստանի մէջ եղած միակ՝ օտար դիւանագիտական ներկայացուցչութեան — այն է իտալական դեսպանի — La Legazione d'Italia a Erivan O. Ministro Corini: Առաջին եւ վերջին վիզան էր օտար դիւանագիտական ներկայացուցչի կողմէ՝ Հայաստանի մէջ:

Մեր ճամբայ ելլելու օրը առաւօտեան ժամը 7ին ինձ այցելեց Հ. Բ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի կարեւոր գործիչներէն մէկը, Կոբիւն Ղազարեանը, եւ հաղորդեց, որ դիչերը լուրեր են առացուեր ինչ որ ընդհարման մասին հայ-վրացական սահմանագլուխը, Բոր-

չալուի գաւառը, որ Վրաց իշխանութիւնները անհանդստացած են եւ կը խնդրեն հայ գործիչներէն իմանալ, թէ ի՞նչ է այդ եւ խաղաղութիւնը վերականգնել: Միջադէպի բնոյթը եւ ծաւալը յայտնի չէր մեզի եւս:

Ժամը 9ին ես կը սպասէի առաջնորդնէ պատուիրուած կառքը, բայց կառքը ուշացաւ: Ես հեռախօսեցի կայարան եւ խնդրեցի պահել գնացքը, մինչեւ որ հասնիմ կայարան: Վերջապէս, ժամը 9,30ին եկաւ կառքը:

Փողոցները մարդիկ կը հաւաքուէին խումբ-խումբ եւ կը խուզարկուէին: Փողոցը հանդիպած Վրաց կառավարութեան պաշտօնեայ մը ինձ հաղորդեց, թէ սահմանի վրայ տեղի ունեցած է բոլշեւիկեան յարձակում: Միջադէպի վայրը շատ կերպով ուղարկուած է զօրամաս մը: Կայարան եկած էին մեզ հրաժեշտ տալու մեր բարեկամները, Հայաստանի նախկին կառավարութեան անդամները եւ կապիտան Պուտաեպարը:

Ճանապարհին մեր գնացքը քանի մը տեղ ուշացաւ, եւ մենք Բաթում հասանք Փետրուար 14ին, վաղ առաւօտեան: Շոգենաւը դուրս պիտի գար հետեւեալ օրը, 15ին, ժամը 5ին, կէսօրէ առք:

Բաթումը բոլորովին խաղաղ էր ու հանդիստ. Հ. Հ. հիւպատոսարանը, հիւպատոս Ամերիկեանի ղեկավարութեամբ կանոնաւոր կը գործէր:

Հետեւեալ օրը կիրակուայ ժամը 2ին մենք հրաւիրուեցանք պաշտօնական մեծ ճաշի մը, զոր առաւ Վրաց ընդհանուր նահանապետ եւ Վրաստանի նախկին դիւանագործական նախարար Գէորգաձէն: Ճաշին ներկայ էին Վրաց տեղական վարչութեան բարձր պաշտօնեաները, զօրքերու հրամանատարը, տիկիններ: Բոլորն ալ ուրախ էին. միայն նահանդապետը եւ զօրքերու հրամանատարը անհանգիստ դէմք ունէին:

Ճաշի միջոցին նահանդապետը երկու անգամ կանչուեցաւ հեռախօսի մօտ: Ճաշէն յետոյ ան, իր գաղանիք, հաղորդեց ինձ, որ Թիֆլիսէն տեղեկութիւն է առացուած բոլշեւիկեան զօրքերու շարժման եւ առաջին ընդհարումներու մասին:

Պէտք է աւելցնել, որ վերջին երկու ամիսներու ընթացքին Վրաստանի երկու չրջաններու մէջ — Օռեսիա եւ Դուշէթի գաւառը — եղած էին բոլշեւիկեան չարժումներ, որոնք ճնշուած էին ուժով: Եղած էին նաեւ դիւղեր հրդեհելու դէպքեր եւ գնդակահարութիւններ:

Ճաշէն յետոյ բոլոր իշխանութիւնները մեզ պատիւներով ու-

դեկտեմբեր մինչեւ չորեքշաբթի եւ ժամը 5ին մենք մեկնեցանք Պոլիս: Շոգենաւը ճանապարհին մտաւ միայն Տրապիզոն: Այնտեղ արդէն ամէն ինչ Թրքական էր. Հայերու հետքն իսկ չէր զգացուեր:

Փետրուար 18ին երեկոյեան ժամը 6ին մենք հասանք Պոլիս: Իջեւանեցանք իմ բարեկամ Հմ. Յոսեփեանի մօտ՝ տեղի ասլով անոր թախանձալին խնդրանքին:

Պոլսոյ հայկական շրջանակներուն մէջ չատ ծանր մթնոլորտ կը տիրէր: Պատրիարքարանի եւ Ազգային Ժողովի շրջանակներուն մէջ խաւօրէն կը զգացուէր Հայաստանի կառավարութիւնը, դաշնակցականները, հայկական բանակի կրած պարտութեան, կարսը յանձնելու եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը կնքելու համար: Նախ բոլորքան մեծ էր հակամարտութիւնն ու կուսակցական կիրքը: Մթնոլորտը հետզհետէ կը թունաւորուէր:

Մօտս եկան տեսակցութիւն խնդրելու: Ես, իբրեւ Ալեքսանդրապոլի խաղաղարար պատուիրակութեան պետ, առանձնապէս խիստ քննութեան կ'ենթարկուէի: Ինձ հարցեր տուին չարաբաստիկ երրորդ կէտի մասին, եւ ես ստիպուած էի բանաւոր եւ գրաւոր հերքումներ տալ:

Փետրուար 20ին ես զեկուցում տուի Պատրիարքի մօտ 15 հոգիէ բաղկացած պատասխանատու գործիչներու խումբի մը առջեւ վերջին անցքերու եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի մասին: Ես խընդրեցի չատ բաներ գաղտնի պահել եւ համաձայնութիւն ստացայ: Եւ այնուամենայնիւ յաջորդ օրը իմ զեկուցումը լոյս տեսաւ թերթերու մէջ: Այդպէս Թոյլ է մեզ մօտ հանրային կարգապահութիւնը: Եւ, որ գլխաւորն է, հայերէն լրագրի մը մէջ այսպէս ալ գրուած էր. «Թէեւ Պ. Խատիսեանը մեզ խնդրեց այդ հարցի մասին չգրել եւ մենք խոստացանք, բայց հակառակ ատոր կը գրենք, քանի որ այդ կը հետաքրքրէ հասարակութիւնը»:

Փետրուար 21ին, առաւօտեան, Վրաստանի արտաքին գործերու նախարար Գեղեչկորիէն խմացայ երկու նորութիւն: Վրաստանի տէ ժիւրէ ճանաչման եւ Հայաստանի Փետրուար 18ի ապստամբութեան մասին: Իսկ ես անոր հաղորդեցի բոլշեւիկներու առջին յարձակումներու մասին Վրաստանի վրայ: Ան յայտնեց, Թէ իր ունեցած տեղեկութիւններով այդ յարձակումները ետ են մղուած, բայց կառավարութիւնը յանձնարարած է իրեն զէնք եւ ռազմամթերք խնդրել Դաշնակիցներէն: Վերջին խնդիրքը, որքան ես խմացայ յետոյ, շատ աննշան չափով կատարուած էր Ֆրանսացիներուն կողմէ:

Զէնքի որոշ քանակութիւն անոնք ստացան Հայաստանէն, երբ 1920 Թ.ի աշնան Անգլիացին զէնք ստացուեցաւ Հայաստանի համար մէկ միլիոն ֆունտ սթերլինգի արժողութեամբ:

Մեր տուած բացատրութիւնները որոշ չափով պարզեցին Պոլսոյ մէջ եղած մռայլ տրամադրութիւնը, որ այնուամենայնիւ կը շարունակէր չատ լարուած մնալ երեւանի գործիչներու վերաբերմամբ:

Ես նորէն այցելեցի ամերիկեան Ժողովական Բիւրոյին: Ան ըսաւ, Թէ չէր կամենար մարզարէ ըլլալ՝ կանխակալով Հայերու համար անախորժ բաներ, բայց դժբախտաբար, ամէն ինչ կատարուեցաւ, ինչպէս որ ինքը ըսած էր. «Դուք տուժեցիք, — ըսաւ ան, — Եւրոպան ու Ամերիկան իրենց տեղէն չշարժեցան: Այժմ Թուրքերը արդէն ոչ ոքի և ոչինչ չեն լսեր և կը կարծեն, թէ իրենք բոլորէն ուժեղ են աշխարհի երեսին»:

Փետրուար 21ին մենք ճանապարհուեցանք Նափոլիի վրայով Փարիզ. Փետրուար 27ին առաւօտեան ժամը 10ին հասանք Փարիզ: Այստեղ Պատուիրակութեան մէջ իմացանք, որ Ա. Ահարոնեանը կը գտնուի Լոնտոն, ուր խորհրդաժողովը արդէն սկսած էր. ան մեզմէ խնդրած էր առանց կանգ առնելու Փարիզ՝ անցնիլ Լոնտոն: Նոյն օրը ցերեկուան ժամը 12ին մեկնեցանք Լոնտոն:

Ա. Ե. ԳԼՈՒԽ

ԼՈՆԴՈՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

(21 ՓԵՏՐՈՒԱՐ— 13 ՄԱՐՏ 1921 Թ.)

ԵՒ ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ԹՈՒՐՔ-ԲՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

(16 ՄԱՐՏ 1921 Թ.)

Լոնտոնի խորհրդաժողովը արդիւնք էր այն դիմադրութեան, զոր Թուրքիա ցոյց տուաւ Սեւրի դաշնագրի պայմաններուն ենթարկուելու դէմ:

Երկու ելք կար. կա՛մ «յաղթական–դաշնակիցները» պէտք է ուժով ստիպէին Թուրքիան, որ ընդունի եւ կատարէ Սեւրի դաշնագրի պայմանները, կա՛մ պէտք է բռնէին զիջումներու եւ իրաւահաւասարութեան ճանապարհը, եւ, ի հարկէ, զիջումներ պէտք է ըլլային նուազագոյն դիմադրութեան գծով:

Իսկ ի՞նչ չափեր կրնային զոհաբերուիլ: Ինչի՞ մէջ պէտք է արտայայտուէին զիջումները: Եւ մի՞թէ պարտուած Թուրքիան լաւագոյնն կրնար եւրոպային ցուցադրել իր անհամաձայնութիւնը:

Այս բոլոր հարցերը չափազանց կարեւոր են, որովհետեւ անոնց պատասխանները նախորոշեցին այն ամէնը, ինչ որ տեղի ունեցաւ Լոնտոնի խորհրդաժողովէն յետոյ Փարիզի եւ Լօզանի մէջ եւ ա՛յն, ինչ որ տեղի կ'ունենայ մինչեւ այսօր ալ:

Աւետիս Ահարոնեան

Այն ժամանակուայ քաղաքական միջավայրի հոգեբանութիւնը լաւ հասկնալու համար պէտք է նկատի առնել հինգ ազդակներ.—

Առաջին՝ Եւրոպայի ժողովուրդներու յոգնածութիւնը պատերազմէն յետոյ եւ խաղաղութեան ընդհանուր ծարաւը: Երկրորդ՝ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ միջեւ գոյութիւն ունեցող պատմական մրցումը Արեւելքի մէջ՝ որմէ կ'օգտուէր Թուրքիան: Երրորդ՝ Թուրքիոյ դիմադրական ուժը չնորհիւ դաշնակցութեան եւ զինակցութեան Ռուսիոյ հետ եւ զրգռիչ ու դաւադրական գործունէութեան եւրոպական պետութեան ասիական եւ ափրիկեան գաղթավայրերուն մէջ: Չորրորդ՝ այն հանգամանքը որ արդէն վերջացած էր ներքին քաղաքական կռիւը Ռուսաստանի մէջ, որմէ Ռուսիոյ ձայնը աւելի զօրաւոր կը հնչէր Արեւելքի եւ մասնաւորապէս կովկասի մէջ, ուստի եւրոպական պետութիւնները հարկադրուած էին աւելի զգոյշ ըլլալ կովկասեան հանրապետութիւններու եւ մասնաւորապէս Հայաստանի վիճակը կարգաւորելու մէջ: Հինգերորդ՝ Ցունաստանի պարտութիւնը, որմէ յետոյ կը կորսնցնէին իրենց ուժը Սեւրի դաշնագրի բոլոր յօդուածները իմմիրի վերաբերմամբ:

Այս բոլոր ազդակներէն զրգռուած՝ Թուրքիա իրեն համար ձեռնտու համարեց յայտարարել իր անհամաձայնութիւնը Սեւրի դաշնագրի պայմաններուն: Մանաւանդ որ ան իրապէս արդէն կը տիրէր ոչ միայն Թրքահայաստանին, այլ եւ կարսի նահանգին եւ Սուրմալուի գաւառին:

Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը քանիցս դիմումներ ըրաւ անգլիական եւ ֆրանսական կառավարութիւններուն՝ հարցնելով, թէ անոնք կը չարունակե՞ն արդեօք պաշտպանել Հայերու իրաւական պահանջները: Եւ պատասխանը միշտ եղաւ դրական:

«Անգլիա մտադիր չէ փոխել Սեւրի դաշնագրի պայմանները», այսպէս կը պատասխանէին Լոնտոնէն: Ֆրանսացիք կ'ըսէին նոյնը, թէեւ ոչ այդքան վճռական ձեւով:

Իրերու այսպիսի վիճակի մէջ նշանակուած էր Սեւրի դաշնագրի ստորագրութենէն յետոյ առաջին խորհրդաժողովը Արեւելեան Հարցի մասին: Ես եկայ Լոնտոն, խորհրդաժողովը սկսելէն քանի մը օր յետոյ, Փետրուար 28ին:

Լոնտոն էին արդէն Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանը, մեր Անգլիոյ, Իտալիոյ եւ Ամերիկայի ներկայացուցիչները՝ զօր. Բագրատունին, Մ. Վարանդեանը, Գ. Փաստրմաճեանը եւ Սեպուհը: Իսկ քանի մը օր յետոյ եկաւ նաեւ Ս. Արարատեան

նը: Առանցքէ զատ Լոնտոն էր եկած նաեւ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարը: Վերջապէս Լոնտոն էր այդ միջոցին նաեւ Հ. Հ. Պատուիրակութեան խորհրդական Ցովհաննէս Քան Մասեհեանը:

Ցունաստանի կողմէ Լոնտոն էին եկած վարչապետ Գունարիս, արտաքին գործերու նախարար՝ Բալտացցի եւ զօր. Կալոյերոպուլոս: Անգլիոյ ներկայացուցիչն էր արտաքին գործերու նախարար Լորտ Քըրզընը, իսկ Ֆրանսայի կողմէ ներկայ էր արտաքին գործերու նախարար Պրիանը, ընկերակցութեամբ մարաջախտ Ֆոշի եւ նախարարութեան ընդհանուր քարտուղար Բերթելոյի: Իտալիան ներկայացուած էր արտաքին գործերու նախարար կոմս Սֆորցայով:

Թուրքերու կողմէ՝ Էնկիւրիի կառավարութեան նախագահն էր Բէքիր Սամի բէյը: Միեւնոյն ժամանակ, այնտեղ էր Պոլսոյ Թուրք կառավարութեան կողմէ Թեւֆիք փաշան. սակայն երկու պատուիրակութիւնները միշտ կը գործէին համեմատաբար: Պէտք է ըսել, որ նոյն ժամանակ առանձին Թրքական պատուիրակութիւն մըն ալ, Իւսուֆ-Քեմալի նախագահութեամբ, Մոսկուայի մէջ բանակցութիւններ կը վարէր խորհրդային կառավարութեան հետ. խորհրդային կառավարութիւնը հարկաւ իրագէկ էր այն բոլորին, ինչ որ կը կատարուէր Լոնտոն: Այսպէսով, Թուրքերը ինքզինքին կ'ապահովագրէին Մոսկուայի մէջ այն ամէնէն, ինչ որ կրնար ապառնալ Լոնտոնի մէջ:

Լոնտոնի խորհրդաժողովի սկզբունքներու դլխաւոր առարկան էր՝ Սեւրի դաշնագրի պայմաններուն վերաբերութիւնը: Խորհրդաժողովին կը նախագահէր Անգլիոյ վարչապետ Լոյտ Ճորճը:

Փետրուար 2ին, Էնկիւրիի ներկայացուցիչ Բէքիր Սամի բէյը պահանջ դրաւ վերականգնել Եւրոպայի մէջ 1914 թ. Թուրքիոյ սահմանները, վերադարձնել Իմմիրը, Կիլիկիան, իսկ Հայաստանի եւ եւ Քիւրտիստանի վերաբերմամբ արտայայտուեցաւ որոշ կերպով հետեւեալ խօսքերով.

«Մենք կը գտնենք, որ հողային խնդիրներու ուշադիր ուսումնասիրութիւնը, մասնաւորապէս Հայաստանի եւ Քիւրտիստանի վերաբերմամբ, հնարաւորութիւն կու տայ արդարացի լուծում գտնելու էական կէտերու մէջ»:

Փետրուար 26ին խորհրդաժողովը լսեց հայ ներկայացուցիչները՝ Պօղոս Նուպար փաշան եւ Ա. Ահարոնեանը: Երկուքն ալ կա-

տարելապէս համերաշխ կը պահանջէին Սեւրի դաշնագրի տրամադրութիւններու անփոփոխ պահպանումը: Իրենց պահանջին ի նպաստ առաջ կը բերէին չարք մը պատճառաբանութիւններ:

Անոնք կ'ըսէին, թէ Թուրքերը յարձակած են Հայաստանի վրայ՝ քաջալերուած եւ օժանդակուած Խորհրդային Ռուսիայէն, որուն բուն նպատակն է քանդել Սեւրի դաշնագիրը: Ահագին Թուով վախճանականներ (մինչեւ 300,000) Թրքահայաստանէն կը սպասեն յարմար րոպէին՝ վերադառնալու համար Հայաստան, իրենց տուները: Անոնք կ'ըսէին նաեւ որ խորհրդային իշխանութիւնը նոյն օրերուն արդէն տապալուած է ռուսական Հայաստանի մէջ՝ Փետրուար 18ին տեղի ունեցած ապստամբութեան հետեւանքով, հետեւաբար վերականգնուած է Հայաստանի կառավարել անկախութիւնը: Այս յեղաշրջումը չափազանց կարեւոր էր հայկական չհերու պաշտպանութեան համար Լոնտոնի մէջ, որովհետեւ ան նորէն կը վերականգներ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի կորիզը: Կասկած կար միայն, թէ որքան այդ վերականգնումը ամուր եւ տեւական կրնայ ըլլալ· կիլիկիոյ համար հայ պատուիրակները կը պահանջէին ինքնավարութիւն:

Լորա Քըրզընը մատնանշեց այն դժուարին կացութիւնը, որուն մէջ կը գտնուէր խորհրդաժողովը Հայաստանի վերաբերմամբ.— Թուրքերը փաստօրէն գրաւած են բոլոր վիլայէթները, որոնք պէտք է անցնէին Հայաստանին, եւ նոյնիսկ Ռուսահայաստանի մէկ մասը· եւրոպական պետութիւնները չեն կրնար այնտեղ ուղարկել զօրքեր, իսկ Ռուսական Հայաստանը թէեւ ազատուած խորհրդային լուծէն, կը գտնուի նոր յարձակմանց սպառնալիքին տակ:

Բնարբոս Ֆրանսայի կողմէ յայտարարեց, թէ Սեւրի դաշնագրով՝ Կիլիկիան չունէր յստակ կազմական կանոնագիր (statute) եւ այդ պատճառով դժուար է այժմ հրատարակել անոր համար նոր իրաւունքներ եւ թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը հոգ կը տանի այնտեղ բնակող Հայերու մասին, իբրեւ «փոքրամասնութեան»: Նուպար փաշան յայտարարեց, թէ Կիլիկիոյ մէջ Հայերը ոչ թէ փոքրամասնութիւն են, այլ մեծամասնութիւն. Ա. Ահարոնեանը յայտարարեց, թէ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, որուն վրայ մատնացոյց ըրաւ Բեքիր Սամի բէյը, բռնադատուած էր, ստորագրուած սպառնալիքի եւ ճնշման տակ, եւ թէ այդ դաշնագիրը դեռ վաւերացուած չէ: Մարտ 4ին խորհրդաժողովը լսեց Թուրքերու պատասխանը· Թուրքերը չատ լաւ կ'օգտագործէին եւրոպական ներկայացուցիչներու տարամտրութիւնները եւ նորէն կը պնդէին իրենց սկզբնական

պահանջներուն վրայ: Լորա Քըրզընը իր պատասխանի մէջ կրկին անգամ չեշտեց, որ Դաշնակիցները ոչ մէկ տրամադրութիւն ունին հրաժարելու իրենց որոշումէն՝ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին:

Լսելէ ետքը բոլոր չհամաձրդուած կողմերը, Մարտ 12ին խորհրդաժողովը առաջարկի ձեւով յայտնեց Յոյներուն եւ Թուրքերուն իր որոշումը՝ բաղկացած 10 կէտերէ: Ան յայտնեց միեւնոյն ատեն, թէ իր առաջարկները կը կազմեն անբաժանելի ամբողջութիւն մը, որ պէտք է կամ ամբողջապէս ընդունիլ կամ մերժել: Այդ առաջարկները կը պարունակէին կարգ մը զիջումներ Թուրքերուն:

Հայաստանի մասին կը խօսէր 9րդ կէտը, որ խմբագրուած էր այսպէս.

«9· Հայաստան.— Ինչ կը վերաբերի Հայաստանին, ներկայ պարտաւորութիւնները կրնան յարմարցուիլ, պայմանով, որ Թուրքիան ճանչնայ Թուրքահայերու իրաւունքները Ազգային Օճախի մը համար Ասիական Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններու մէջ եւ համաձայնի ընդունիլ այն յանձնաժողովի որոշումը, որ կը նշանակուի Ազգերու Լիկայի Խորհուրդէն՝ նպատակ ունենալով տեղւոյն վրայ ուսումնասիրել այն հողամասերու խնդիրը, որոնց արդարացի պիտի ըլլար այդ նպատակի համար փոխանցել Հայաստանին»:

Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, փոխանակ «ազատ եւ անկախ պետութիւն» բառերու, որոնք կիրառուած են Սեւրի դաշնագրի 88րդ յօդուածի մէջ, հրապարակ կու գար այժմ անորոշ խօսք մը foyer (օճախ): Ի՞նչ էր օճախը, եւ ուրկէ՞ առաջ եկաւ:

Կ'ըսուի, թէ այդ գաղափարը առաջարկուած է եղեր ամերիկեան միսիոնարներու կողմէ ի դիմաց Մոնկոմերիի, որ այդ ժամանակ նոյնպէս կը գտնուէր Լոնտոն: Օճախը կը նկատուէր իրաւախոհութեան միջոց մը Թուրքիոյ հովանաւորութեան տակ Հայերու համար ինքնավարութիւն մը ստեղծելով: Այդ, հարկաւ, խոշոր զիջում մըն էր Թուրքերուն:

1921 Թ. Սեպտեմբեր 21ին Ազգերու Լիկան միաձայնութեամբ բացատրեց, որ ինքը կը գտնէ, թէ այդ օճախը պէտք է միանգամայն անկախ ըլլայ Թուրքիայէն: Իսկ Լոզանի մէջ 1923 Թ. Յունուար 6ին հայկական խնդիրով զբաղող յանձնախումբի նախագահ Մոնթանա արտայայտուեցաւ այն մտքով, թէ այդ օճախը Թրքական հոգամասն է որուն վրայ կրնան Հայերը հաւաքուիլ, որպէսզի այնտեղ ազատ

կերպով մշակեն ու զարգացնեն «իրենց լեզուն, ազանդական սովորութիւնները եւ քաղաքակրթութիւնը»:

Սառնալով վերյիշեալ առաջարկները՝ Թուրքերն ու Ցոյները պէտք է ներկայացնէին իրենց խորհրդարաններուն ի քննութիւն: Ցոյները ազէլ քիչ էին հակուած համաձայնելու Դաշնակիցներու առաջարկներուն, որոնց մէջ իրենց վերաբերող կարեւորագոյն կէտերը ազէլ կ'ուժեղացնէին Թուրքերու սահմանները եւ ազդեցութիւնը Իզմիրի եւ Գալլիաններու մէջ: Անոնք կը կարծէին, թէ իրենք «երկու շաբթուան մէջ դուրս կը իշեն Թուրքերը»՝ դէպի Էնկիւրի:

Տեսնելով իրերու այսպիսի վիճակը՝ հայ պատուիրակները, հարկաւ մեծ յուզմունքի մէջ էին: Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը Օճախի զգուշաւորին վերաբերուեցաւ Թշնամաբար՝ գանելով, որ ինքը, ինչպէս եւ բոլոր Հայերը, պարտաւոր է չարունակել պաշտպանել Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի գաղափարը: Իսկ Ազգային պատուիրակութիւնը կը հաշուէր Օճախի գաղափարին հետ:

Մարտ 12ին իր առաջարկները Ցունաստանի եւ Թուրքիոյ ընելէ ետք Լոնտոնի խորհրդաժողովը վերջացուց իր գրագմունքները: Մարտ 13ին ան վերադարձայ Փարիզ: Երկու օր յետոյ վերադարձան նաեւ հայկական միւս պատուիրակները:

Մինչեւ Լոնտոնի խորհրդաժողովի վերջանալը, այսինքն՝ Մարտ 9ը, Ֆրանսական արտաքին գործերու նախարար Պրիանը եւ Թուրքիոյ արտաքին գործավար Բեքիր Սամի բէյը ստորագրեցին անջատ համաձայնութիւն մը, որով Ֆրանսացիք կը կրճատէին իրենց ազդեցութեան չրջանը Սուրիոյ մէջ յօգուտ Թուրքիոյ եւ ատոր փոխարէն կը ստանային չարք մը արտօնութիւններ՝ այլ եւ այլ մենաշնորհներ ձեռք բերելու համար Կիլիկիոյ, Տիարպեքիրի եւ Սեբաստիոյ մէջ: Հետագային, այսինքն՝ 1921 թ. Յունիս 11ին Պրիանը բացատրեց այդ համաձայնութեան դրդապատճառները: Սակայն Նըման համաձայնութեան մը փաստն իսկ կը կանխորոշէր արդէն Ֆրանսական քաղաքականութեան ուղղութիւնը յօգուտ Թուրքիոյ: Եւ քանի որ այդ քաղաքականութիւնը կ'ներթար Թուրքիոյ հետ բարեկամանալու ուղղութեամբ, — ատով իսկ ուղղուած էր հայկական չահերու դէմ: Լոնտոնի համաձայնութեան չուտով հետեւեցաւ Ֆրանքլին Պույոնի ուղեւորութիւնը դէպի Թուրքիա, որ վերջացաւ Անդորայի ծանօթ դաշնագրով:

Մարտ 12ին Իտալիոյ արտաքին գործոց նախարար Կոմս Սֆորցա նոյնպէս ստորագրեց անջատ համաձայնութիւն մը Բեքիր Սամի

բէյի հետ, որով Իտալիան կը պարտաւորուէր վերջնական հաշտութիւն կնքելու միջոցին պաշտպանել Թուրքերու բոլոր պահանջները. այդ արդէն ուղղակի դաւաճանութիւն էր Հայաստանի վերաբերմամբ:

Մարտ 16ին, Անգլիան ստորագրեց համաձայնութիւն մը Սովետներու հետ, որով վերջիններս կը պարտաւորուէին հրաժարիլ պրոպագանդէ անգլիական գաղութներու մէջ, իսկ անգլիական կառավարութիւնը կը պարտաւորուէր չպաշտպանել այն նորակազմ պետութիւնները, որոնք կազմուած էին նախկին Ռուսաց Կայսրութեան երկիրներէն: Այդ առաջին հարուածն էր Հայաստանին, որովհետեւ Անգլիան արդէն կը պարտաւորուէր չօգնել Հայերուն՝ իրենց անկախութիւնը վերականգնելու պայքարին մէջ:

Լոնտոնի խորհրդաժողովի հետ, ինչպէս ըսինք, միաժամանակ Մոսկուայի մէջ տեղի ունէր խորհրդաժողով մը Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ: Բանակցութիւնները յանգեցան ռուս-Թրքական դաշնագրին, որ կնքուեցաւ 1921 թ. Մարտ 16ին, այսինքն՝ ճիշդ միեւնոյն օրը, երբ ստորագրուեցաւ անգլեռուսական համաձայնութիւնը:

Մոսկուայի դաշնագրով Կարսի նահանգը եւ Սուրմալուի գաւառը կ'անցնէին Թուրքիոյ, Նախիջեւանի գաւառը կը դրուէր Ադրպէյճանի հովանաւորութեան տակ, իսկ Բաթումը կը «դիջուէր» Վրաստանին որոչ ինքնավարութեան իրաւունքով: Մոսկուան իր կողմէ կը պարտաւորուէր «քայլեր առնել», որպէսզի անդրկովկասեան հանրապետութիւնները (Վրաստանը, Հայաստանը եւ Ադրպէյճանը) ընդունին եւ հաստատեն այդ պայմանները: Այդ ալ չուտով կատարուեցաւ Կարսի դաշնագրի ստորագրութեամբ 21 Հոկտեմբեր 1921 թ. Խորհրդային Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ: Այդ երկու դաշնագրերու զօրութեամբ Հայաստանը կը զրկուէր Կարսէն, Արտահանէն, Սուրմալուէն, Նախիջեւանէն եւ ան կը մնար մօտ 29,000 քառ. վերստ տահմաններու մէջ, որոնք կը կազմեն այսօր անոր ամբողջ տարածութիւնը:

Այսպիսի դաշնագրերով կաչկանդուած եւրոպական պետութիւնները սկիզբները փոքր ինչ քաշուելով եւ անորոչ կերպով կը պատասխանէին հայկական ներկայացուցիչներուն Հայաստանի տահմաններու վիճակի մասին, բայց յետոյ սկսան աւելի եւ աւելի պարզ արտայայտուիլ՝ ըսելով, թէ ստեղծուած պայմաններուն մէջ անկարելի է լրջօրէն մտածել Եւրոպայի կողմէ իր վրայ վերցուցած պարտաւորութիւններու կատարման մասին:

*
* *

Բեքիր Սամի բէյի հետ, Լոնտոնէն դէպի Էնկիւրի անցնելու միջոցին, ան տեսակցութիւն մը ունեցայ Փարիզի մէջ: Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Մարտ 23ին 1921 թ., ընդհանուր ծանօթի մը՝ հիւսիսային Կովկասի ականաւոր դործիչի մը բնակարանին մէջ: Մեր տեսակցութեան ընթացքին Բեքիր Սամի բէյը չեշտեց, թէ միայն կովկասեան հանրապետութիւններու սերտ միութիւնը կրնար ապահովել այդ հանրապետութիւններու եւ մասնաւորապէս Հայաստանի յաջողութիւնը: Բեքիր Սամի բէյ ըսաւ նաեւ, թէ միայն Հայաստանին Թուրքիան պիտի չզիջի երբեք ո՛չ կարսը, ո՛չ Սուրմալուն, ուր մնաց Թրքական վիլայէթները, որովհետեւ այդ պիտի նշանակէր զիջել Ռուսաստանին, որու կազմին մէջ այժմ կը մտնէ Հայաստանը: «Բայց, — աւելցուց ան, — եթէ առեղծուի կովկասեան հանրապետութիւններու դաշնակցութիւն մը, որ կարենայ ուժեղ մարմին դառնալ, Թուրքիան կրնայ անոր ուժ տալ, թէկուզ աննշան հողային զիջումներով»:

Բեքիր Սամի բէյ, Թուրքիա վերադառնալէ յետոյ, երբ զեկուցեց Էնկիւրիի կառավարութեան եւ Ազգային Ժողովին Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ հետ կնքուելիք դաշնագրերու նախագծերը և Լոնտոնի խորհրդաժողովի կողմէ առաջարկուած կէտերը, սկսաւ պարզուիլ, որ Թուրքերը դեռ անբաւարար կը նկատէին եւրոպական պետութիւններու կողմէ եղած զիջումները: Թուրքերը լսեցին նոյնպէս Իսմէթ Քեմալի զեկուցումը և ծանօթացան ռուս–թրքական դաշնագրի պայմաններուն եւ անոնց դիրքը աւելի եւս ուժեղացաւ: Խորհրդային Ռուսաստանի օգնութիւնը թեւաւորեց Թուրքերը: Ազգային Մեծ Ժողովը չվաւերացուց Լոնտոնի համաձայնութիւններէն եւ ոչ մէկը ու չընդունեց Լոնտոնի առաջարկները:

Ճունական խորհրդարանն ալ հաւանութիւն չտուաւ Լոնտոնի առաջարկներուն:

Այդ պայմաններու մէջ վտաւօրէն Լոնտոնի խորհրդաժողովի առաջարկները կը կորսնցնէին իրենց նշանակութիւնը, եւ խնդիրը կը մնար նորէն բաց: Բայց Ճոյները՝ մերժելով Լոնտոնի մէջ առաջարկուած պայմանները, բնականաբար, պէտք է խնդրի լուծումը փնտռէին զինուորական ուժի միջոցով: Եւ անոնք սկսան յարձակողական մը ու, Մարտի ընթացքին ունեցած իրենց թեթեւ յաջողութենէն եաք, սոսկալեցան նահանջել: Յուլիս 10ին անոնք սկսան նոր յարձակողական մը, բայց Օդոստոսի վերջերուն Թուրքերը կանդնեցուցին այդ յարձակողականն ալ Սաքարիա գետի մօտ: Ֆրանսա առաջարկեց իր միջնորդութիւնը կռուող կողմերուն եւ չընդունուեցաւ: Պատերազմը կը չարունակուէր, բայց կողմերը ժամանակաւորապէս կանգ առին իրենց դիրքերուն մէջ:

Այսպէսով Թուրքիոյ հետ խաղաղութիւն կնքելու հարցը յետաձգուեցաւ մինչեւ յոյն–թրքական պատերազմի արդիւնքի պարզուիլը: Առոր հետ միասին, բնականաբար, կը յետաձգուէր նաեւ հայկական խնդրի զարգացման ընթացքը:

Անկախ Հայաստանի կառավարութեան դոյութիւնը, որը նոյնիսկ բոլշեւիկներու երեւան մանելէն յետոյ ալ, անցաւ սկիզբը Զանգեզուր, ապա՝ Պարսկաստան, մեծ չափով կը բարձրացնէր Հայաստանի վարկը: Եւ անգլիական ու ֆրանսական կառավարութիւնները մեծ ուշադրութեամբ կը հետեւէին Հայերու պայքարին իրենց անկախութեան համար: Երբ անկախ Հայաստանի վերջին ջանքերը խորտակուեցան Ե՛ւ Զանգեզուրի մէջ, ու իշխանութիւնը անցաւ բոլշեւիկներուն ձեռքը, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը եւրոպական պետութիւններու աչքին դարձաւ անկախ Հայաստանի միակ բերանը: Իրրեւ այդպիսին՝ Պատուիրակութիւնը 1921 թ. Յունիս 10ին ստորագրեց «յայտարարութիւն» մը, Վրաստանի, Ատրպէյճանի եւ Հիւսիսային Կովկասի եւրոպական ներկայացուցիչներուն հետ միասին, որով կը յայտարարուէր, որ չորս կովկասեան հանրապետութիւններու ներկայացուցիչները անհրաժեշտ կը զբաղին իրարու հետ սերտ միութիւն՝ թէ՛ տնտեսական եւ թէ՛ քաղաքական դետնի վրայ: Վէճերը պէտք է լուծուին իրաւարարութեամբ: Մաքսային սահմանագծերը պէտք է վերացուին: Պէտք է կնքուի զինուորական պաշտպանողական դաշնագիր մը եւ սահմանուի ընդհանուր արտաքին քաղաքականութիւն: Առանձին՝ Երդ յօդուածով դաշնակցող կողմերը կը պարտաւորուին ամէն կերպ նպաստել Հայաստանի սահմաններու որոշման «Թուրքիոյ երկրամասերու մէջ», որը կը նշանակէր կովկասեան մեր հարեւաններու մասնակցութիւնը Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի պահանջներու պաշտպանութեան: Ուրիշ յօդուածով մը կը յայտարարուէր, իրրեւ պահանջ, որ կարմիր ղօրքերը դադարին անկախ կովկասեան հանրապետութիւններու հողամասերը: Ամբողջ յայտարարութիւնը բաղկացած էր 10 կէտերէ: Անոր յայտարարութեան հրատարակութիւնը կը հետաձգէր քանի մը նպատակներ:

Նախ եւ առաջ՝ կովկասեան հանրապետութիւններու ներկայացուցիչները, աչքի առջեւ ունենալով փոխադարձ վէճերու եւ ընդ–

հարուածներու անցեալ սխալները, ցոյց կու տային, թէ արդէն կը դիտակցին սերտ համերաշխութեան անհրաժեշտութիւնը: Երկրորդ՝ Եւրոպայի աչքին Կովկասը կը ներկայանար իբրեւ տնտեսական ամբողջութիւն մը: Կովկասի բնական հարստութիւնները՝ նաւթը Բաքուի, մանկանէզը Վրաստանի, բամպակը Հայաստանի, բոլորն ալ կ'անցնէին Բաթումի նաւահանգիստի վրայով: Թրանզիտային առեւտուրը Պարսկաստանի վրայով, Թիֆլիս–Երեւան–Ջուլֆա գծով: Բաքուի նաւթը կը լուսաւորէր ամբողջ Կովկասը: Մէկ խօսքով, Կովկասի հանրապետութիւնները բազմապան թելերով կը ճուլուէին տնտեսական ընդհանուր ցանցի մը մէջ:

Հիւսիսէն եւ հարաւէն արտաքին նորանոր յարձակման սպառնալիքի տեսակէտէն նոյնպէս միութիւնը որոշ երաշխիքներ կու տար ապահովութեան եւ համերաշխութեան համար:

Ցայտագրի հրատարակութիւնը առաջ բերաւ մամուլի մէջ տարբեր վերաբերմունք: Բոլշեւիկները նկատեցին զայն իբրեւ համաիսլամական ճակատի մը կազմութիւն՝ ուղղուած իրենց դէմ: Թամկավարները, որոնք հաշտուած էին արդէն Կովկասի մէջ հաստատուած խորհրդային իշխանութեան փաստին հետ, վերաբերուեցան կասկածանքով եւ նոյնիսկ թշնամանքով: Դաշնակցութիւնը միայն համակրանքով ընդունեց, իբրեւ Կովկասեան ազգերու համերաշխութեան մէկ արտայայտութիւն:

Այսպէսով՝ 1921 թ. վերջերուն արդէն պարզ կերպով աչքի կ'իյնար ամուր եւ կայուն ռուս–թրքական համաձայնութիւնը, որ ձեւակերպուած էր 1921 թ. Մարտ 16ի դաշնագրով: Ան կը շարունակուի մինչեւ այսօր, որքան ալ որ անբնական երեւի պատմական տեսակէտէն: Այդ համաձայնութիւնը խոշոր չափով արգելք եղաւ եւ կը շարունակէ արգելք ըլլալ հայկական պետութեան զարգացման: Թուրքերը ոչ միայն զրաւեցին Հայաստանի հողամասերը խորհրդային կառավարութեան հաւանութեամբ, այլ եւ խոչընդոտ կը հանդիսանան անոր անտեսական զարգացման՝ դժուարացնելով, օրինակ, Հայաստանի ոռոգման գործը, արգիլելով Արաքսէն ջուր վերցնելը եւայլն:

Թուրքիա կը համարձակի անգիջող ըլլալ Եւրոպայի առջեւ՝ յենուելով խորհրդային օգնութեան վրայ:

Ժ. Ը. Դ Ա Ս Ո Ւ Ն

Է Ն Կ Ի Ր Ի Ի Դ Ա Շ Ն Ա Գ Ի Ր Ը

(20 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1921)

Փ Ա Ր Ի Զ Ի Խ Ո Ր Հ Ր Դ Ա Ժ Ո Ղ Ո Վ Ը

(ՄԱՐՏ 1922 Թ.)

Ե Ւ Յ Ո Յ Ն Ե Ր Ո Ւ Խ Ո Ր Տ Ա Կ Ո Ւ Մ Ը

(25 ՕԳՈՍՏՈՍ—9 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1922 Թ.)

Հայկական պահանջները կը բարդանային այն նոր դրութեամբ, որ առաջ եկաւ Լոնտոնի խորհրդաժողովի հետեւանքով «Հայ Ազգային Օճախ»ի ծրագրին պատճառով: Անկարելի կը թուէր բոլորովին անտես առնել այդ ծրագիրը. կարելի չէր նոյնպէս հրաժարիլ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանէն: Առաջ եկաւ երկուութիւն:

Հ. Հ. Պատուիրակութեան անդամները խնամքով կը պահպանէին Ազատ, Անկախ ու Միացեալ Հայաստանի պահանջքին անձեռնմխելիութիւնը, բայց դործնականին մէջ անոնք եւս կը հանդիպէին դժուարութիւններու: Դժուարութիւնը հետեւեալն էր. Ազատ, Անկախ ու Միացեալ Հայաստանի պահանջքը ներկայ դոյութիւնի մէջ ուրիշ բան չէր եւրոպական պետութեան աչքին, բայց եթէ Խորհրդային Միութեան մէկ անդամին սահմաններուն ընդարձակման պահանջքը: Եւ երբ մենք՝ պաշտպանելով Միացեալ Հայաստանի սկզբունքը բուռն կերպով կը պնդէինք մեր պահանջքին վրայ՝ մեզ հարց կու տային. «Ուրեմն, դուք կ'ուզէք, որ Խորհրդային Հայաս-

տանը ընդարձակուի, այսինքն՝ որ նոր հողամասեր անցնին բոլշեւիկներու իշխանութեան տակ»:

Մենք դէմ էինք բոլշեւիկեան իշխանութեան, բայց կը պաշտպանէինք Արեւելեան Հայաստանի սահմաններուն ընդարձակումը: Կը սպասէինք հակառակ դրութիւն մը. որմէ երեք հնարաւոր ելք կար. կամ ընդարձակուած Հայաստանը, — մինչեւ անոր վարչաձեւի փոփոխութիւնը՝ պէտք է կառավարուէր բոլշեւիկներու ձեռքով, կամ կցուող հողամասերը (օրինակ, Կարսի նահանգը, կամ Թրքահայկական վիլայէթներու մասերը) պէտք է կառավարուէին առանձին իշխանութեամբ, որ դանուէր Ազգերու Լիկայի կամ որեւէ պետութեան հակազդեցութեան տակ եւ կամ, վերջապէս այդ հողամասերու վրայ պէտք է մնար թրքական իշխանութիւնը անուանապէս:

Բայց Թուրքիա հակառակ էր այդ ծրագիրէն որեւէ մէկուն, ամենավճռական կերպով: Իսկ Դաշնակիցները ամէն գնով հաշտութիւն կ'ուզէին Թուրքիոյ հետ: Մասնաւորապէս Ֆրանսան կ'ուզէր օր առաջ ապահ ձեռքեր ունենալ Կիլմանիոյ հետ իր հաշիւները կարենալ մաքրելու համար: Անկէ ծագեցաւ պատգամաւոր Ֆրանքլէն Պույոնը Թուրքիա ուղարկելու ծրագիրը: Ան գնաց Թուրքիա 1921 թ. աշնան: Ուղեւորութենէն առաջ ես տեսայ զինքը Փարիզի մէջ, ինչպէս եւ անոր ուղեկցող Լապորթը, Ֆրանսայի հիւպատոսը: Ֆրանքլէն Պույոնը խոստացաւ իր բնակութիւններու միջոցին աչքի առջեւ ունենալ նաեւ Հայերու չահերը: Բայց ան ըսաւ, թէ Հայերու չահերը պաշտպանելու համար պէտք է հաշտուիլ Թուրքերուն հետ, անոնց վստահութիւնը ձեռք բերել: Նոյն ժամանակ ան խընդրեց յանձնարարել զինքը Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդին եւ յանձնարարական նամակ մը տալ Կիլիկիոյ կաթողիկոսին: Ես չկատարեցի անոր խնդիրքներէն որեւէ մէկը՝ պիտնալով, որ ան անուղղելի թրքասէր մըն է: Եւ որոշապէս կ'ներեւար, որ ան կ'ներթայ արդէն ամէն գնով համաձայնութեան գալու Թուրքերուն հետ: Թուրքերը, ինչպէս միշտ, այդ պիտէին եւ այդ պատճառով ա'լ աւելի պահանջկոտ էին:

Ֆրանսական կառավարութիւնը սկիզբէն կ'ըսէր, թէ Ֆ. Պույոնի ուղեւորութիւնը պաշտօնական բնոյթ չունի, եւ ան կ'ներթայ իր անձնական նախաձեռնութեամբ: Բայց այդ ճիշդ չէր, ինչպէս ցոյց տուաւ անոր հետագայ գործելակերպը, որ վերջացաւ Էնկիւրիի համաձայնութեան ստորագրութեամբ: Այդ համաձայնութեան հետեւանքով էր, որ պարպուեցաւ Կիլիկիան եւ աւելի քան 150,000 Հայերը հարկադրուեցան փախչիլ դէպի Սուրիա եւ Միջագետք: Էնկիւրիի համաձայնութիւնը վերին աստիճանի ազդալի հետեւանքներ ունեցաւ հայկական չահերու համար ամէն տեսակէտով:

Լոնտոնի առաջարկներու համեմատութեամբ Էնկիւրիի համաձայնութիւնը նոր քայլ մըն էր ի նպաստ Թուրքիոյ: Լոնտոնի համաձայնութեամբ՝ տպրաբնակութիւնը դինաթափ պէտք է ըլլար եւ Թուրք ոստիկանութիւնը պէտք է ունենար Ֆրանսայի սպաներ: Էնկիւրիի համաձայնութիւնը այդ պահանջքը չէր դներ: Նոյնիսկ քրիստոնեաներու չահերու պաշտպանութիւնը կը վերնար, եւ Թուրքիան կը դրաւէր հաւասար հողի վրայ եւրոպական պետութիւններու հետ՝ փոքրամասնութեան իրաւանց պաշտպանութեան հարցին մէջ:

Էնկիւրիի համաձայնութեան հրատարակութիւնը կխլիկիոյ քրիստոնեայ տպրաբնակութեան մէջ առաջ բերաւ աննկարագրելի յուզում եւ խուճապ: Ոչ մէկ հաւատացեալ թուրք կառավարութեան կողմէ, ա'չ մէկ յայտարարութիւն Համիտ բէյի եւ Մուհտարին փաչայի կողմէ կրցան հանդարտացնել ժողովուրդը, որ չատ լաւ գիտէր Թրքական հաւատացեալներուն արժէքը եւ մազաչափ անդամ չէր հաւատար անոնց: Ամէն գատ, կը մտաննար ձմեռը եւ որեւէ տեղափոխութիւն, եթէ այդ կամենային ձեռնարկել Կիլիկիոյ Հայերը, պիտի հանդիպէին ահագին դժուարութիւններու:

Կիլիկիացին մեր ատացած հեռագիրները կ'ազերսէին յետաձգել Կիլիկիոյ պարպումը մինչեւ գարուն, եւ Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը ինչպէս եւ Ազգ. Պատուիրակութիւնը դիմեցին Ֆրանսական կառավարութեան, Ժերակոյտ ու խորհրդարանի ազդեցիկ շրջանակներուն որպէսզի պարպումը յետաձգուի գոնէ մինչեւ գարուն: Ցատուկ պատգամաւորութիւն մը՝ բաղկացած Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Հ. Հ. Պատուիրակութեան անդամներէն, ի դիմաց Մ. Պապայեանեանի, Ա. Զոպանեանի եւ իմ, ներկայացաւ եւ բացատրութիւններ տուաւ Ֆրանսական Ժերակոյտի արտաքին գործերու յանձնաժողովին: Մենք բացատրեցինք բոլոր պատճառները, որոնց հիման վրայ կը խնդրէինք յետաձգել, եթէ անկարելի է վերացնել, Կիլիկիոյ պարպումը: Մեր պատճառաբանութիւնները լսեցին ամենայն ուշադրութեամբ: Ժերակուտականներէն մէկ քանիները, ինչպէս Դեշանել (Հանրապետութեան նախկին նախագահ), Վիկտոր Հիւգօ եւ ուրիշներ, բազմաթիւ լրացուցիչ հարցեր տուին: Ցետոյ մենք դիմեցինք ազդեցիկ պատգամաւորներուն, ընկերվարական կուսակցութեան բիւրոյի անդամներուն, Բլիւմին, Ռընոտելին, Փոլ Ֆորին, Մութէին: Դիմեցինք նոյնպէս եւ Ֆրանսական կառավարութեան:

Այդ բոլոր պիտումներու հետեւանքն եղաւ այն, որ ֆրանսական կառավարութիւնը նախ շատ մեծ ուշադրութեամբ կը հսկէր պարպումին եւ երկրորդ՝ հայ փախստականներուն թոյլատուութիւն տուաւ կիլիկիայէն Սուրիա մտնելու: Բայց պարպումի կարգադրութիւնը չիմանալուն:

Ֆրանսական զօրքերու կիլիկիայէն հեռանալու հետ միաժամանակ հեռացաւ եւ հայ ազգաբնակութիւնը: Գացին մօտ 120,000 Հայեր: Կիլիկիան դատարկուեցաւ Հայերէ: Զանազան բարենպատակ ընկերութիւններ (Նիր Իտա Թիլիֆ, գաղթական, դերմանական, Հայ Բարեգործական ընկերութիւնները եւայլն) օդնութեան ձեռք մեկնեցին անոր այդ ծանր օրերուն:

***

Նոյն մտայնութիւնը կը տեսնենք եւ յաջորդ՝ Փարիզի խորհրդաժողովին մէջ, որ գումարուեցաւ 1922 թ. Մարտին, նոթաններու փոխանակութենէ մը յետոյ, եւ որուն կը մասնակցէին Ֆրանսայի կողմէ՝ արտաքին գործոց նախարար Փուանքարէ, Անգլիոյ կողմէ՝ արտաքին գործոց նախարար Լորտ Քըրզըն եւ Իտալիոյ կողմէ՝ արտաքին գործոց նախարար Շանցեր: Այդ խորհրդաժողովին Հայերը չէին հրաւիրուած:

Մարտ 22ին երեք նախարարները առաջարկեցին Յոյներուն եւ Թուրքերուն զինադադար կնքել, իսկ Մարտ 26ին ներկայացուցին երկու կողմերուն խաղաղութեան առաջարկներ, որոնք կը պարունակէին նաեւ զիջումներ Թուրքերուն: Զիջումները թիւով չորս էին եւ չափազանց կարեւոր: Նախ, Պոլիսը անպայման կը վերադարձուէր Թուրքերուն, այն ինչ առաջ կը համարուէր ապահովութիւն՝ Թուրքիոյ կողմէ խաղաղութեան պայմաններու կատարման: Երկրորդ՝ կը վերադարձուէր Արեւելեան Թրակիոյ մէկ մասը: Երրորդ՝ կը խոստացուէր Թուրքերուն վերադարձնել Միջերկրականի եւ Սեւ ծովու մէջ գանուող բոլորը հողերը մինչեւ Անդրկովկասի, Պարսկաստանի եւ Միջագետքի սահմանները: Չորրորդ՝ Լոնտոնի մէջ 1921 թ. Մարտին Հայերուն խոստացուած «Հայ Ազգային Օճախը» «Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններուն մէջ» կը զառնար յայտնի չէ թէ ո՞ւր տեղաւորուած «Օճախ»:

Վերջին կէտի առթիւ պէտք է ըսել, թէ Անգլիոյ տեսակէտով «Օճախը» պէտք է ըլլար Կիլիկիոյ մէջ, իսկ Ֆրանսայի տեսակէտով՝ արեւելեան վիլայէթներու մէջ: Հայերու վերաբերեալ կէտը խմբագրուած էր հետեւեալ կերպով. «Հայերու դրութիւնը պէտք է յատուկ ուշադրութեան առնել թէ՛ այն պարտաւորութիւններու պատճառով, որ դաշնակից պետութիւնները ստանձնած էին պատերազմի ընթացքին, եւ՛ այդ ժողովուրդի կրած սարսափելի տանջանքներու պատճառով: Հետեւաբար, բացի այն հովանաւորութենէն, որ կը տրուի փոքրամասնութիւններուն վերաբերեալ յիշուած տրամադրութիւններու զօրութեամբ կը պահանջուի Ազգերու Լիկայի օգնութիւնը, որպէսզի բաւարարութիւն տրուի Հայերու աւանդական տենչանքներուն Ազգային Օճախ մը ստեղծելու համար»:

1922 թ. այս որոշումը համեմատելով Սեւրի դաշնագրի (1920 թ.) որոշման եւ 1921 թ. Լոնտոնի մէջ ընդունուած բանաձեւին հետ, մենք կը տեսնենք Հայերու եւ Հայաստանին վերաբերեալ պայմաններու ձեւակերպութեան աստիճանական անկումը: Միակ, թերեւս, դրական կէտը Փարիզի խորհրդաժողովին Ազգերու Լիկային ուղղուած հրաւէրն էր միջամտելու Հայկական Հարցին: Իսկ ինչ կը վերաբերի մեծ պետութիւններուն, անոնք ակներեւ կերպով կը խուսափէին իրենց անզօրութիւնը:

***

Իսկ ի՞նչ ըսաւ եւ ի՞նչ ըրաւ Ազգերու Լիկան: Այդ մարմնի մէջ մենք ունէինք ամուր համակրութիւններ ու կապեր: Եւ հէնց Ազգերու Լիկայի ներկայացուցիչներն ալ, կարծես, կ'ուզէին ցոյց տալ, որ բացի կառավարութեան հրահանգներէն իրենք ազատ հնարաւորութիւն ունին ամենաարդ քաղաքական խնդիրներու քննութեան եւ լուծման միջոցին մացնել եւ պաշտպանել իրենց սեփական, աւելի չուտ մարդասիրական սկզբունքները:

Ազգերու Լիկայի երկրորդ ընդհանուր ժողովը զբաղեցաւ երեք խնդիրներով, որոնք կը վերաբերէին Հայաստանին եւ Հայերուն: Ան արդէն դիմեր 1921 թ. Մարտի Լոնտոնի խորհրդաժողովի եւ այնտեղ արուած Ազգ. Օճախի գաղափարի մասին: Այս հանգամանքը ազդեց նաեւ անոր ընդունած որոշման վրայ: Որոշում արուեցաւ հետեւեալ երեք խնդիրներու մասին.

1) Ազգային Օճախ.

2) *Թուրքիոյ հարեմներու մէջ գտնուող հայ կանանց եւ երեխաներու վիճակը, եւ*

3) *Սովը Հայաստանի մէջ:*

Առաջին խնդրի վերաբերմամբ՝ լսելով Հայերու բարեկամ Անգլիացի լորտ Բոբերթ Սեսիլի առաջարկը եւ ճառը՝ Ազգ. Լիկայի ընդհանուր ժողովը 21 Սեպտեմբեր 1921 թ. ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Նկատի ունենալով,

Որ առաջին Ընդհանուր ժողովը, 1920 թ. Նոյեմբեր 18ին յանձնարարած էր խորհուրդին՝ Հայաստանի ապագան պահպանելու խնդիրը.

Որ խորհուրդը 1921 թ. Փետրուար 25ին, գտնելով հանգերձ, որ դրութիւնը փոքր Ասիոյ մէջ առայժմ անհնարին կը դարձնէ որեւէ գործողութիւն, պարտաւորութիւն դրած էր Ֆարտուղարութեան վրայ հետեւիլ դէպքերու ընթացքին Հայաստանի մէջ, որպէսզի հետագային խորհուրդին միջոց տայ նոր որոշումներ կայացնելու.

Որ այդ միջոցին Գերագոյն խորհուրդը առաջարկած է Սեւրի դաշնագրի վերաբննութեան ժամանակ աչքի առջեւ ունենալ Հայերու համար Ազգային Օճախ մը ստեղծելու գաղափարը.

Որ խիստ հաւանականութիւն կար մօտ ժամանակին խաղաղութեան դաշնագիր մը կնքելու Թուրքիոյ եւ դաշնակից պետութիւններուն միջեւ, —

Համագումարը ստիպողաբար կ'առաջարկէ խորհուրդին պնդել Գերագոյն խորհուրդի առջեւ, որ անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռք առնել կնքուելիք դաշնագրի մէջ Հայաստանի ապագան պահպանելու համար, եւ, մասնաւորապէս տալու համար Հայերուն Ազգային Օճախ մը, բոլորովին անկախ Օսմանեան տիրապետութենէն»:

Կանանց եւ երախաներու խնդրի վերաբերմամբ որոշուեցաւ հաստատել Պոլսոյ մէջ «Մանկական Տուն», եւ յատկացուեցաւ գումար մը ապահովու համար հարեմներու եւ տուներու մէջ տանջուող կիներն ու երախաները: Իսկ Հայաստանի սովեալներուն համար որոշուեցաւ «ցանկութիւն յայտնել որպէսզի այն օգնութիւնը, որ կը հասցուի խորհրդային Ռուսաստանին, տարածուի նաեւ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի վրայ»:

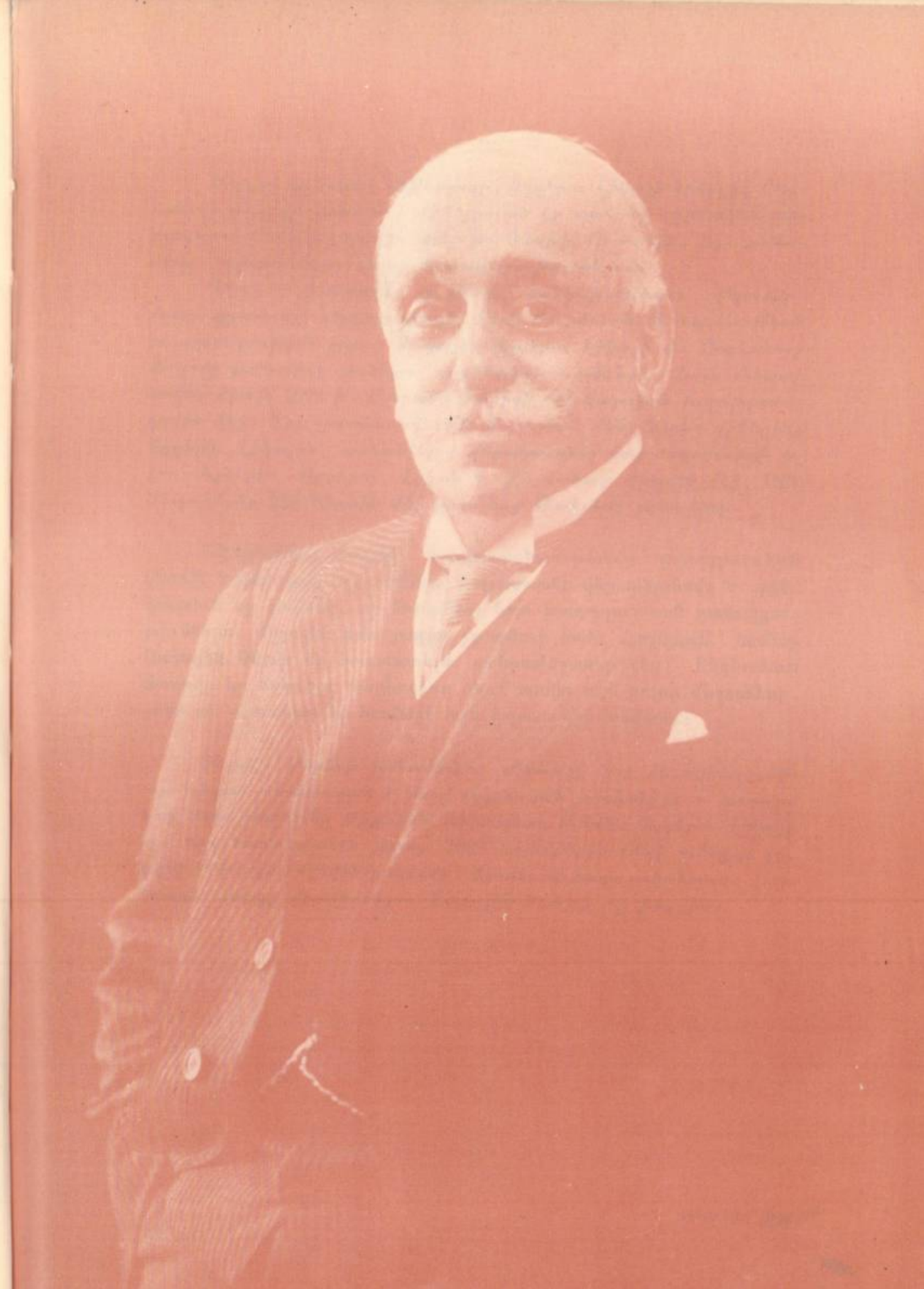

Պօղոս Նուպար

Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, Ազգերու Լիկայի երկրորդ Ընդհանուր Ժողովի բանաձեւի մէջ դրուած էր պահանջ «թրքական տիրապետութենէն բոլորովին ազնախ» Օճախի մը մասին: Այս բանաձեւը հաղորդուեցաւ բոլոր կառավարութիւններուն:

Պէտք է յիշատակել որ Օճախի «անկախութեան» վերաբերմամբ Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Լէոն Բուրժուան ձեռնպահութեան յայտարարութիւն ըրաւ: Սակայն, Ազգերու Լիկայի Ժ. Ընդհանուր Ժողովի բանաձեւը չունեցաւ գործնական արդիւնք: Զայն «նկատի առին» միայն 1922 թ. Մարտին Փարիզի մէջ կայացած խորհրդաժողովին մէջ: Այդ պատճառով 1922 թ. աշնան մենք նորէն դիմեցինք Ազգերու Լիկային՝ պահանջելով վերականգնել հայ ժողովուրդի իրաւունքները: Ազգերու Լիկան Գ. Ընդհանուր Ժողովի մէջ, 1922 Սեպտեմբեր 22ի նիստին մէջ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ընդհանուր Ժողովը երախտագիտութեամբ ուշադրութեան կ'առնէ Խորհուրդի որոշումները Հայաստանի վերաբերմամբ եւ ցանկութիւն կը յայտնէ, որ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան բանակցութիւններու միջոցին անուշադիր չթողնուի նաեւ Հայերուն համար Ազգային Օճախ մը հաստատելու անհրաժեշտութիւնը: Ընդհանուր Ժողովը կը հրաւիրէ Խորհուրդը ձեռք առնել այն բոլոր միջոցները, զորս ան օգտակար կը համարէ այդ նպատակին համար»:

Ինչպէս կ'երեւի բանաձեւէն, «Օճախ»ի նոր ձեւակերպումէն այս անգամ անհետացած է անոր սկզբնական յատկանիշը — կառավարական անկախութիւնը Թրքական սիրապետութենէն: Ազգերու Լիկայի այդ Յրդ նստաշրջանէն յետոյ, 1922 Նոյեմբերին տեղի ունեցաւ Լօզանի Խորհրդաժողովին բացումը: Այսպէսով քաղաքականապէս Հայկական Հարցը վերածուեցաւ Ազգային Օճախի մը խնդրին:

ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆԻ ՀԱՐՑԸ

ԼՕԶԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

(ՆՈՑԵՄԲԵՐ 1922—24 ՑՈՒԼԻՍ 1923)

Երբ յայտնի եղաւ, որ Լօզանի խորհրդաժողովը վերջնականապէս պիտի վճռէ Թուրքիոյ եւ Դաշնակիցներու միջեւ գոյութիւն ունեցող բոլոր վիճելի խնդիրները եւ ի մասնաւորի Հայկական Հարցը, Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային պատուիրակութեանց ներկայացուցիչները անցան նախապատրաստական տենդագին աշխատանքներու։

Տակաւին խորհրդաժողովի բացումէն առաջ կատարուեցան հետեւեալ աշխատանքները.—

Նախ երկու պատուիրակութիւնները լիակատար համաձայնութեան եկան բոլոր այն խնդիրներուն վերաբերմամբ, որոնք կը կապէին մեր պահանջներու բովանդակութիւնը։ Երկրորդ՝ վերջին անգամ մըն ալ զիմումներ կատարուեցան Դաշնակից պետութիւններուն՝ Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Եուկոսլաւիոյ եւ Յունաստանի։ Երրորդ՝ չարժման մէջ դրուեցան բոլոր այն ուժերը, որոնք համակրանքի խօսք ունէին հայ ժողովուրդի հանդէպ, եւ Ամերիկայի, Եւրոպայի ու Հնդկաստանի զանազան մասերէն անոնք իրենց ձայնը բարձրացուցին, Լօզանի խորհրդաժողովին վրայ բարոյապէս ազդե-

լու համար: Զօրթոդք՝ դանուեցան միջնորդներ, Թուրք պատուիրակներու մօտիկ մարդկանց հետ բանակցութիւններ վարելու համար: Հինգերորդ՝ անդամ մը եւս դիմում եղաւ Ազգերու Դաշնակցութեան՝ յանձինս իր Քարտուղարի: Վեցերորդ՝ մեր բարեկամ բոլոր օտար կազմակերպութիւնները Լօզան ուղարկեցին իրենց ներկայացուցիչները հայ ժողովուրդի դատը պաշտպանելու համար: Եօթներորդ՝ մեր կողմէ դիմումներ եղան պատշաճ մարմիններու, ապահովելու համար մեր Պատուիրակութեան մասնակցութիւնը Լօզանի խորհրդաժողովին, որպէս լիազօր անդամ:

Այս բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները կը կատարուէին առանձին ջանքով եւ ոգեւորութեամբ:

Հ. Հ. Պատուիրակութեան կազմէ Լոնտոն մեկնեցան Ա. Ահարոնեան եւ Ալ. Խատիսեան, իսկ Ազգային Պատուիրակութեան կազմէ՝ Գ. Նորատունկեան՝ ընդհանուր քարտուղար Լեւոն Բաշալեանի ուղեկցութեամբ: Հայկական Միացեալ Պատուիրակութեան ներսեսեան կը մասնակցէին Ազգային Պատուիրակութեան կազմէ նաեւ Պ. Պ. Երամ եւ Կիմիւշկեան, իսկ Հ. Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կազմէ Պ. Գարօ Փաստրմաճեան եւ հայագէտ, միջազգային իրաւունքի ծանօթ մասնագէտ Ա. Մանուկեան:

Նախ քան Պատուիրակութեան Լօզան մեկնիլը, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարներուն ըրինք կարգ մը դիմումներ:

Հոկտեմբեր 31ին Լոնտոնի մէջ տեսակցութիւն ունեցայ արտաքին գործերու նախարար Լորտ Քըրզընի ներկայացուցիչ Վանդերվարէի եւ քարտուղար Օգըրնի հետ: Այդ երկու անձերը կը դեկավարէին արտաքին գործերու նախարարութեան Մերձաւոր Արեւելքի բաժինը, եւ յատկապէս, զբաղած էին հայ եւ թրքական խնդիրներով:

Ես հիմնաւորեցի մեր պահանջները մեր իրաւունքներով, մեր մասնակցութիւնով պատերազմին, եւ, ընդհանրապէս, այն ամէնով, ինչ որ տեղի ունեցած էր Սեւրի դաշնագիրը: Ինձ պատասխանեցին, որ Թուրքերու բռնած դիրքը լաւ նախադուշակում չէ համագումարի յաջողութեան տեսակէտով եւ որ Դաշնակիցները այսօր զուրկ են իրական միջոցներէ Թուրքերու վրայ ազդեցութիւն գործադրելու համար: Հաստկուցին, թէ ոչ ոք պատերազմ կ'ուզէ: Թէ Թուրքերը լաւ ըմբռնելով այս հանգամանքը՝ պիտի յամառին մինչեւ ծայրը: Թէ Դաշնակիցներու մէջ ալ այս խնդրի նկատմամբ չկայ միակամ ոգի եւ մինչեւ իսկ անոնցմէ ոմանք կ'օգնեն Թուրքերուն զրամով եւ զէնքով: Թէ Հայերու պահանջները կենսական խնդիրներ չեն Դաշնակիցներու համար, որոնք զբաղած են աւելի նեղուցներու հարցով եւ միայն Հայկական Հարցի համար Դաշնակիցները հազիւ թէ խզեն յարաբերութիւնները Թուրքիոյ հետ: Անգլիան, ըստ Օգըրնի, վճռած է բանեցնել Թուրքերու նկատմամբ խիստ եւ վճռական լեզու, սակայն մոռած չէ բնաւ Դաշնակիցներու օժանդակութեան վրայ:

Իմ այն հարցին, թէ Թուրքիոյ վրայ կարելի՞ է ազդել նաեւ տնտեսական միջոցներով, Օգըրնը պատասխանեց, որ Ռուսերը անտեսապէս կ'օգնեն Թուրքերուն եւ մեր անտեսական շրջափակը իր նպատակին չի կրնար ծառայել: Իսկ երբ ես հրաւիրեցի անոր ուշադրութիւնը Թուրքիա մնացած Հայերու եւ Յոյներու ծանր կացութեան վրայ, ան պատասխանեց. «Այո՛, ատիկա խայտառակութիւն է Եւրոպայի համար: Արձանագրեցէք բոլոր փաստերը, մենք կը ծանրանանք այդ բոլորի վրայ Լօզանի խորհրդաժողովին մէջ»:

Բաժնուելու առեն ես յիշեցուցի Օգըրնին Անգլիոյ բազմաթիւ անգամներ ըրած խոստումները հայ ժողովուրդին: Ան պատասխանեց. «Ի՞նչ ընենք, մենք խոստացեր էինք Յոյներուն Զմիւռնիան եւ Թրակիան, սակայն չկրցանք իրագործել մեր խոստումը»:

Մէս օր ես հանդիպեցայ Վանդերվարին: Խօսելով իմ յայտարարութիւնները, ան ըսաւ. «Ձեզ խաթաձ չըլլալու համար ըսեմ, որ թէեւ մեր համակրանքը դէպի հայ ժողովուրդը մնացած է անխախտ, բայց պակսած են մեր միջոցները Թուրքերուն վրայ ազդելու»: Եւ առաջի կէտով կրկնեց առաջին խօսակիցիս բոլոր ըսածները: Իր կողմէ աւելցուց միայն, որ մենք կը սխալինք կարծելով, թէ Թուրքիոյ վրայ կարելի է ազդել անտեսական միջոցներով: Այսօր անոր կ'օժանդակէ Մերձաւոր Ռուսաստանը: Այն ժամանակ, երբ Ռուսերը անկարող ըլլան չարունակելու իրենց օժանդակութիւնը, Անգլիան միջոցներ կը գտնէ Թուրքերուն վրայ ազդելու համար: Իսկ այժմ անօգուտ է որեւէ փորձ այդ ուղղութեամբ:

Փարիզ վերադառնալէ ետք տեսնուեցայ տը Բարժետոնի հետ, որ այդ ժամանակ արտաքին գործերու նախարարութեան մէջ կը վարէր հայ-թրքական բաժինը: Ներկայացայ եւ Գերեստի տը լա Ռոկային՝ արտ. գործերու նախարարութեան արեւելեան բաժնի տեսուչին: Այցելութիւններուս նպատակն էր՝ ներկայացնել հայ ժողովուրդի պահանջները եւ խնդրել, որ պաշտպանեն այդ պահանջները Լօզանի խորհրդաժողովին մէջ: Նոյնանման պահանջներ եղած էին եւ Պ. Գ. Նորատունկեանի կողմէ:

Ընդհանուր առմամբ այստեղ եւս, ինչպէս եւ Լոնտոն, տուին նոյն պատասխանները, թէ Թուրքերը տրամադիր չեն ընդունելու որեւէ առաջարկ այդ ուղղութեամբ եւ որ առանց ուժի գործադրութեան հնարաւոր չէ հասնիլ որեւէ արդիւնքի, իսկ ուժ բանեցնող չկայ. ժողովուրդները չեն ուզեր այլեւս պատերազմիլ:

Տեսնուեցայ եւ Ֆրանսական Կարհրդարանի անդամ Ֆրանքլէն Պույոնի հետ, որ վերջերս եղած էր Թուրքիա: Անոր կարծիքով նախ պէտք էր առանց այլեւայլի հաշտութիւն կնքել Թուրքերուն հետ եւ ապա միայն՝ ապահովելով անոնց բարեկամութիւնը՝ դնել պահանջներ ի նպաստ Հայերու:

Նման առաջարկներ, ծաղրական խմաստով, յաճախ կ'ըլլային մեզի:

Զուտ քաղաքական դիմումներէ յետոյ, մենք չէինք մոռնար եւ մեր հայեացէր բարեկամները, որոնք տարածուած էին Եւրոպայի զանազան կողմերը, Ամերիկա եւ մինչեւ իսկ Հնդկաստան:

Մեր քայլերու դրական հետեւանքը եղաւ այն, որ մեր բարեկամները յատուկ դրութիւններով դիմեցին Լոզանի Կարհրդաժողովին մեր իրաւունքները պաշտպանելու համար:

Այս աշխատանքներու հետ զուգընթացաբար հայկական երկու պատուիրակութիւններու կողմէ դիմումներ կ'ըլլային եւ ապահովելու համար մեր մասնակցութիւնը Լոզանի Կարհրդաժողովին, որպէս լիազօր անդամներ: Այսպէս, զուտ դիւանագիտական ճանապարհներով մենք կը հետապնդէինք երեք դլխաւոր նպատակներ. Առաջին՝ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի իրազործումը: Երկրորդ՝ Ազգային Օճախի հաստատումը, որպէս ժամանակաւոր մէկ միջոց: Երրորդ՝ մեր մասնակցութիւնը Լոզանի Կարհրդաժողովին:

Ընթերցողը դիտէ արդէն, որ Հայաստանի Կարհրդայնացման պատճառով Ազգային Օճախի խնդիրը առացաւ հրատապ եւ գործնական նշանակութիւն, եւ այդ բանին, յատկապէս, կ'օժանդակէր Ազգային Պատուիրակութիւնը, որ կը հաւատար, թէ Օճախի խնդիրը դիւրաւ լուծելիք բան մըն է: Այս էր պատճառը, որ Օճախի սահմանագծման եւ ձեւակերպման խնդիրը Ազգային Պատուիրակութիւնը դարձուց իր ուշադրութեան միակ առարկան:

Լոզան մեկնելէ առաջ մենք դիմումներ ըրինք Փուանգարէին, Ազգերու Լիկայի ընդհանուր քարտուղարութեան, Վենիզելոսին եւ ուրիշներու, հրաւիրելով անոնց ուշադրութիւնը եւ աջակցութիւնը հայկական խնդրի վերաբերմամբ: Հայասէր բարեկամներու միջոցով փորձ ըրինք հաշտեցման ուղի մը գտնել Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ, բայց ինչպէս եւ պէտք էր ենթադրել, դրական արդիւնք չստացուեցաւ:

*
* *

Օգոստոսի վերջերուն, վերջնականապէս պարզուեցաւ որ տաճկական ապա ուրեմն եւ հայկական խնդիրները կանոնաւորելու համար, խորհրդաժողովը պէտք է դումարուի Լոզանի մէջ: Պարզ էր, որ ամէն միջոցով պիտի աշխատէինք մեր մասնակցութիւնը ապահովելու այդ խորհրդաժողովին՝ լիազօր անդամներու իրաւունքներով: Այդ առթիւ մենք դիմեցինք անգլիական, Ֆրանսական եւ իտալական կառավարութիւններուն հետեւեալ դրութեամբ.

Փարիզ, 18 Հոկտեմբեր 1922

Պ. Նախագահ,

1922 Օգոստոս 18ի նամակով, պատիւ ունեցայ Ձերդ Գերազանցութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու Հ. Հ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներու արեւելեան խնդիրները կարգադրող նախապատրաստական խորհրդաժողովին մասնակցելու օգտակարութեան վրայ: Ձեր Օգոստոս 24ի նամակով բարեհաճած էիք յայտնել ինձ ի տեղեկութիւն, որ այդ խորհրդաժողովին մէջ, ուր ներկայացուած պիտի ըլլային միայն Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա, բնութեան առնուելու չեն խաղաղութեան ապագայ դաշնագրի յօդուածները եւ, ապա ուրեմն Հ. Հանրապետութիւնը շահագրգռող որեւէ խնդիր պիտի չկրնայ արծարծուիլ այնտեղ: Այդ պատճառով, Պ. Նախագահ, դուք անհրաժեշտ չէիք նկատած Հ. Հ. Պատուիրակներու ներկայութիւնը Վենետիկի համաժողովին:

Այդ օրէն ի վեր քաղաքական կացութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ զգալիօրէն փոխուած է: Դաշնակից պետութիւնները դիմած են Անգորայի կառավարութեան հրաւիրագրով մը, որով կ'առաջարկեն առանց յապաղելու, ուղարկել լիազօր ներկայացուցիչ մը, մասնակցելու համար խորհրդաժողովին, որ պիտի գումարուի Վենետիկի մէջ կամ այլուր եւ որուն պիտի մասնակցին Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Անգլիոյ, Ճաբոնի, Եուկոսլաւիոյ, Ռումանիոյ եւ Յունաստանի լիազօր ներկայացուցիչները: Այդ խորհրդաժողովի նպատակն է ճնշութեան առնել եւ հաստատել խաղաղութեան վերջնական դաշինքը, Տաճկաստանի, Յունաստանի եւ դաշնակից պետութիւններու

միջեւ: Անցեալի կառավարութիւնը իր Հոկտեմբեր 4ի պատասխանով ընդունած է հրաւէրը վերոյիշեալ խորհրդաժողովին մասնակցելու նպատակով ուղարկել իր լիազօր ներկայացուցիչը: Այս պարագաներու մէջ, ամէն կասկածէ դուրս է, որ Հայկական Հարցն ալ, իբր Մեծաւոր Արեւելքի խնդրի էական մասնիկը, պիտի դրուի ապագայ խորհրդաժողովի օրակարգին մէջ: Սեւրի դաշնագրի չվաւերացուելուն պատճառով հայ ժողովուրդը կը մնայ նոյն տառապանքներու մէջ: Սակայն, այս խնդիրը զբաղմունքի առարկայ է եղած է՛ւ 1921ի Լոնտոնի խորհրդաժողովի է՛ւ ապա 1922ի Փարիզի երեք նախարարներու ներկայութեամբ տեղի ունեցած խորհրդակցութեան մէջ, որուն պաշտօնական տեղեկագիրը՝ տպուած 1922 թ· Մարտ 2ին, կը յայտարարէ, թէ «Հայերը պէտք է առնուին յատուկ ուշադրութեան, այն պարզ պատճառով, որ շնորհիւ իրենց պատերազմի մասնակցութեան, անոնք ենթարկուեցան ծանր տառապանքներու: Ազգերու Դաշնակցութեան օգնութեամբ, միջոցներ պիտի խորհուին հայ ժողովուրդի աւանդական ձգտումներն իրականացնելու եւ Ազգային Օճախը ստեղծելու համար»:

Այդ տառապանքները, որոնց մասին յիշատակուած է պաշտօնական յայտարարութեան մէջ, հասած են այժմ այն աստիճանի, որ Հայկական Հարցի լուծման նոր յետաձգումը կրնայ վերջնականապէս խորտակել հայ ժողովուրդի ապագան: Հայ ժողովուրդը վայրկեան մը անգամ չի վարանիր, որ Մեծաւոր Արեւելքի ապագայ խորհրդաժողովը պիտի կարգադրէ Հայկական Հարցը, համաձայն մարդկութեան եւ ճշմարտութեան բարձր սկզբունքներուն, որոնցմով պատերազմի բեմ էին դուրս եկած Դաշնակից պետութիւնները եւ համաձայն բոլոր այն հանդիսաւոր խոստումներուն, որոնք ճանիցս եղած են հայ ժողովուրդին:

Ի նկատի ունենալով իրերու այս դրութիւնը՝ պատիւ ունիմ խնդրելու Ձեզմէ, Պ· Նախագահ, որ բոլոր տրուի Հ· Հ· Պատուիրակներուս, մասնակցելու այդ խորհրդաժողովին, ինչ անուան տակ որ յարմար կը դատեն Դաշնակից պետութիւնները:

Թո՛ղ բոլոր տրուի ինձ յիշեցնելու Ձեզ այս առթիւ, որ Սեւրի դաշնագրի թիւ 88 յօդուածի համաձայն, Հայաստանը ճանչցուած է, որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն եւ որ այդ ճանաչումը չէ կիրառուած կեանքի մէջ այդ դաշնագրի չվաւերացուելուն հետեւանքով, որ Հ· Հանրապետութեան իրաւական կացութիւնը կը բխի նոյն դաշնագրի նախաբանէն, որով ան կը դասուի Դաշնակից պետութիւններու շարքին, եւ որ Հայաստանը, որպէս ազատ եւ գերիշ-

խան երկիր մը, նոյնպէս ստորագրած է Սեւրի դաշնագիրը, ինչպէս եւ ուրիշ դաշնագիր մը, որ կը վերաբերի փոքր ազգութիւններու իրաւունքներու խնդրին:

Քաղաքական ծանր անցուդարձը, որուն թատերաբեմն է եղած Հայաստանը երկար տարիներէ ի վեր, չէ փոխած անոր միջազգային կացութիւնը, որպէս անկախ պետութեան: Հայ ժողովուրդը՝ վստահ փրանսական ժողովուրդի ճշմարտասէր զգացումին վրայ յոյս ունի, որ փրանսական կառավարութիւնը պիտի չմերժէ իր ոյժը գործադրել ի նպաստ Հ· Հ· պատուիրակներու մասնակցութեան այդ խորհրդաժողովին՝ ի նկատի ունենալով անոնց պահանջի արդարութիւնը:

Հաճեցէք ընդունիլ, Պր· Նախագահ, յարգանքներուս հաւաստիքը:

Հ· Հ· Պատուիրակութեան փոխ նախագահ՝

Ալ· ՆԱՏԻՍԵԱՆ

***

Մեր այս դիմումներուն դրեթէ միաժամանակ պատասխանեցին Պ· Փուանքարէն եւ Լորտ Քըրզըն, որոշ պատճառաբանութիւններով կը մերժէին մեր խնդիրքը:

Այս առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող վաւերագրերը կարեւոր են մեզի համար այն տեսակէտով, որ գրաւոր կերպով անգամ մը եւս կը հաւաստիացնեն, Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւական (Տ�է ֆիւրէ) ճանաչման մասին, բայց մեր պաշտօնական մասնակցութիւնը խորհրդաժողովին հնարաւոր չեն դաներ այն պարզ պատճառով, որ Հայաստանը ընդունած է Սորհրդային իրաւակարգ, որուն իշխանութիւնը ճանչցուած չէ Դաշնակիցներու կողմէ:

Արտաքին գործերու նախարարութեան
Փարիզ, 17 Նոյեմբեր, 1922

Պ· Նախագահ,

Դուք բարեհաճած էիք յայտնելու Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան ցանկութիւնը մասնակցելու որեւէ ձեւով մօտերս կայանալիք խորհրդաժողովին, որ կոչուած է Արեւելքի խա-

ղաղութիւնը հաստատելու: Պատիւ ունիմ յայտնելու Ձեզ, որ ֆրանսական կառավարութիւնը ի վիճակի չէ ընթացք տալու Ձեր դիմումին՝ ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Հայաստան ընդունած է խորհրդային իրաւակարգ, չնայած որ անոր իրաւական (*Տէ ժիւրէ*) անկախութիւնը ճանչցուած է Դաշնակիցներու կողմէ: Հայաստանի վիճակը հանգամանօրէն ննուած է վերջերս Փարիզի մէջ տեղի ունեցած Դաշնակից երեք նախարարներու խորհրդաժողովին, որպէս մասնիկը ազգերու փոխբամասնութեանց իրաւունքներու ընդհանուր խնդրին: Մենք չենք տեսներ նոր առիթ մը, որ գայ խանգարելու այդ մասին եղած որոշումը, որ անկասկած հիմ պիտի կազմէ այս խնդրի լուծման, երբ հարցը վերաբերի խաղաղութեան ապագայ դաշնագրի յօդուածներու ննութեան:

Եթէ, իր աշխատանքներու ընթացքին համագումարը կը ցանկայ ծանօթանալ որեւէ խնդրի վերաբերեալ Պատուիրակութեանդ կարծիքին, ան կ'ուղղէ Տանկահայ եւ Հայաստանի Պատուիրակութիւններուն յատուկ հրաւիրագիր:

Հանեցէք ընդունիլ, Պ. նախագահ, խորին յարգանքներուս հաւաստիքը:

Ստորագրուած՝ ՓՈԻԱՆԳԱՐԷ

Պարզ էր այս պատասխանէն յետոյ, որ մենք կրնայինք մեզ պաշտպանել միայն կիսապաշտօն ձեւով, այսինքն՝ դիմումներով եւ ոչ թէ մեր անմիջական մասնակցութեամբ խորհրդաժողովի նիստերուն:

Ակնկա առաջին հարուածն էր մեր իրաւունքներուն եւ չահերուն: Հայաստանի Հանրապետութեան միջազգային կացութեան պատմութեան համար անվիճելիօրէն կը մնայ այն փաստը, որ անոր խորհրդայնացումը արգիլեց Հայերուն բռնելու Լօզանի խորհրդաժողովին մէջ իրենց իսկական տեղը: Եւ Խորհրդային Հայաստանի վարիչներն ալ փորձ չըրին ներկայանալու իրրեւ կողմ եւ յանուն Հայաստանի մասնակցելու Լօզան եկած խորհրդային պատուիրակութեան, ինչպէս մասնակցեցան Վրացիները յանձին Բուռաու Մդիվանիի Խորհրդային Վրաստանի կողմէ:

Ի միջի այլոց, ահա եւ Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարարի նամակի պատճէնը, որ փուանգարէի նամակէն գրեթէ ոչինչով կը տարբերի:

Ֆորէյն Օֆիս
Ս. Վ. Ի.
13 Նոյեմբեր, 1922

Պարոն,

1.— Քերլեսքրնի Մարիզ Քրզրնի կողմէ հրահանգ ունիմ տեղեկացնելու ընդունումը Ձեր Հոկտեմբեր 18 թուակիր նամակին՝ Լօզանի խաղաղութեան համաժողովին մօտ հայկական ներկայացուցչութեան հարցին նկատմամբ:

2— Դաշնակից երեք գլխաւոր կառավարութիւնները կը ցաւին, որ, թէեւ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը իրաւախոհօրէն (*ած ժիւրէ*) ճանչցած էին, բայց անոր այժմու կառավարութեան կողմէ խորհրդային ձեւը որդեգրուած ըլլալուն պատճառաւ, չեն կրնար դոյլատրել Հայաստանի մասնակցութիւնը խաղաղութեան մօտալուտ համաժողովին կամ անոր ստորագրութիւնը դաշնագրութիւններու: Հայաստանի պարագան զգուշօրէն նկատի առնելուեցաւ, Փարիզի մէջ անցեալ Մարտի համաժողովին, ո՛չ միայն անոր սեփական արժանիքներուն համար, այլ ընդհանրապես փոխբամասնութեանց պաշտպանութեան խնդրին առթիւ: Դաշնակից կառավարութիւնները տեղեակ չեն թէ որեւէ բան պատահած ըլլայ, որ անոր դարձնէ այն լայն եզրակացութիւնները, որոնք ընդունուեցան այն ատեն, եւ որոնք անկասկած վիճաբանութեանց հիմ պիտի կազմեն, երբ այդ հարցին հասնին նոր դաշնագրի պատրաստութեան ատեն:

3.— Եթէ համաժողովը իր աշխատանքներու ընթացքին փափաքելի գտնէ այս կէտերէն որեւէ մէկուն նկատմամբ հայկական կարծիքն իմանալ, անհրաժեշտ հրաւէրը պիտի ղրկուի համաժողովին կողմէ Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, որ կը հասկըցուի թէ իր մէջ կը պարունակէ թէ՛ ռուսական եւ թէ՛ թրքական Հայերու ներկայացուցիչները:

Մնամ, Տէր, Ձեր հնազանդ ծառան

Ստորագրուած՝ ԼԱՆՍԼՈՒ ՕԼԻՖԷՆԹ

Ա.ո Պարոն Ահարոնեան

⁂

Խորհրդաժողովի բացումը Նոյեմբերի սկիզբներուն, բնականաբար, Լօզան պէտք է փոխադրէր մեր գործունէութեան կեդրոնը: Բայց մինչ այդ, հայկական երկու պատուիրակութիւնները, միանաբար, պիտի մշակէին խորհրդաժողովին մեր ներկայացնելիք պահանջները: Այդ առթիւ կայացան չարք մը խառն նիստեր, որանք տեղի կ'ունենային փոխ առ փոխ մէկ եւ միւս պատուիրակութիւններու չէնքին մէջ: Այդ նիստերը բաղմամարդ էին եւ հարցերու քննութիւնը կ'ընթանար գործնական լրջութեամբ:

Ամենագժուար հարցը մեր հողային պահանջներու ձեւակերպումն էր, որովհետեւ այժմեան Հայաստանը կը գտնուէր խորհրդային իշխանութեան ներքեւ, եւ վտանգաւոր քայլ ըրած պիտի ըլլայինք, եթէ պահանջէինք այդ Հայաստանի սահմաններու ընդլայնումը: Այդ էր մեր պահանջներու թոյլ կողմը, որ մենք, խորհրդային կարգերու հակառակորդներս, կը դիմէինք Դաշնակիցներուն, որոնք չէին ուզեր ճանչնալ խորհրդային իշխանութիւնը: Բայց մենք կրցանք խնդրին տալ բաւական սկզբունքային նշանակութիւն: Մենք կը պատճառաբանէինք, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը անխափան, մշտական երեւոյթ մըն է կապուած ազգաբնակութեան եւ հողի հասկացողութիւններու հետ, իսկ խորհրդային իրաւակարգը, որպէս ժամանակաւոր երեւոյթ կրնայ ենթակայ ըլլալ փոփոխութիւններու: Եւ այդ պատճառով, մենք կը պահանջէինք Հայաստանի սահմաններու ընդլայնում:

Ճիշդ է, խորհրդայնացման հանդամանքը մեծապէս կը թուլացընէր մեր պահանջներու ոյժը, որովհետեւ Դաշնակից պետութիւնները հակառակ էին այդ իրաւակարգին եւ կը ձգտէին ոչնչացնել զայն: Սակայն դժուարութիւնը միայն առոր մէջ չէր: Խորհրդային Հայաստանը թէպէտ ճանչցուած էր Թուղթի վրայ, որպէս ազատ եւ անկախ երկիր, բայց իրականութեան մէջ ան կը մտնէր Խորհրդային Ռուսաստանի (Խորհրդային Միութիւն այդ ժամանակ չկար) մէջ, եւ այս պարագային, միանգամայն դէմ էր Անգլիոյ հաշիւներուն, որովհետեւ ան կրնար տալ Հայաստանին կարսը եւ Էրզրումը, բայց երբէք չէր ցանկար այդ նոյնը ընել Ռուսաստանի համար, որուն մէկ մասնիկը կը կազմէր Խորհրդային Հայաստանը:

Ահա այն նոր պատնէշները, որ կանգնած էին մեր եւ Լօզանի խորհրդաժողովին առջեւ: Այս բոլորը կը նախատեսէինք, ի հարկէ, բայց անկարող էինք փոփոխութիւն մացնել մեր պահանջներուն մէջ:

Հետագային Դաշնակիցներու ներկայացուցիչները մեզի կ'ըսէին. «Ուրեմն էապէս դուք կը պահանջէիք Խորհրդային Ռուսաստանի սահմանները մեծացո՞ւմը»: Եւ կը զարմանային, թէ ինչպէ՞ս մենք, խորհրդային իրաւակարգի հակառակորդներս, հանդէս էինք եկած նման պահանջներով:

Միւս կողմէ, մեր պահանջած հողամասերը կը պատուէին տաճիկ ազբատաւետեան ներքեւ, իսկ Տաճիկները Ռուսերու Դաշնակիցներն էին, եւ Ռուսերը կը պաշտպանէին Տաճկաստանի հողային ամբողջութիւնը, ինչպէս ըրին պատերազմի ընթացքին եւ Տաճիկներու Հայաստանի վրայ կատարած արշաւանքի ժամանակ:

Այս տեսակէտէն ալ մեր կացութիւնը չափազանց փափուկ էր: Այս ամէնը մենք կը դիտակցէինք: Բայց պէտք է ըսեմ, որ բարոյապէս մեզ կը զգայինք զօրաւոր, մեր իրաւունքներու եւ պահանջներու ամմանին մէջ: Եւ այդ, ոչ ոք չէր ժխտեր, թէպէտեւ ամէնքն ալ կը դանէին, որ չափազանց դժուար է մեր պահանջներու իրագործումը:

⁂

Մանրամասնօրէն չհետեւելով բոլոր բարոյական եւ իրաւական հիմունքներըը, մենք ներկայացուցինք Լօզանի խորհրդաժողովին մեր պահանջները՝ հետեւեալ ձեւով.—

Ա.

Հայկական Միացեալ Պատուիրակութիւնը կը խնդրէ Դաշնակիցներէն բարեհաճիլ ի նկատի առնելու.

1) Որ՝ մեծ պատերազմի ընթացքին, Հայերը իրենց բացայայտ ծառայութիւններն են ըրած Դաշնակիցներուն, ճանչցուած են իբրեւ լաւ կռուողներ եւ իբրեւ Դաշնակից ազգութիւն:

2) Որ՝ այդ պատերազմը անհամեմատօրէն հսկայական զոհեր է խլած Հայերէն.— Տաճկահայաստանի 2,250,000 հայութենէն 1,250,000ը ջարդուած են, 700,000 գաղթած են Կովկաս, Պարսկաս-

տաճ, Սուրիա, Յունաստան, Պալքանեան երկիրներ, եւայլն: Ներկայիս Տաճկաստանի գիւղերը 130,000 հայութիւն կայ միայն եւ 150,000 ալ Պոլսոյ մէջ, որոնք միշտ ենթակայ են գաղթելու:

3) Որ՝ Հայկական Հարցը, որուն ծագումը շատ հին է, սկսած 1878 թ. (Պերլինի վեհաժողովէն), եւ որ միջազգային բնոյթ է ստացած, այդ նուրբ հարցերէն մէկն է, որուն վերջնականապէս լուծումը պիտի ազդէ Մերձաւոր Արեւելքի խաղաղութեան վրայ:

4) Որ՝ Դաշնակից պետութիւնները հանդիսաւորապէս յայտարարած են Տաճկահայաստանի անկախութեան մասին եւ որ, վերջապէս, այդ հարցը որոշուած էր Ազգերու Դաշնակցութեան կանոնագրի (յօդուած 22), ինչպէս նաեւ խաղաղութեան բոլոր Դաշնագիրներուն մէջ:

5) Որ՝ անոր գլխաւոր կէտերը արդէն ճանչցուած են Ազգերու Դաշնակցութեան Ա. եւ Բ. համագումարներուն մէջ, միաձայն որոշմամբ, կազմելու Ազգային Օճախ:

Բ.

Երեք ձեւի որոշումներ կան Ազգային Օճախ հիմնելու համար.-

1) Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Ցարգելի Նախագահին իրաւարարութիւնը, որ է որոշել տրամադրելի հողամաս մը հայութեան համար:

2) Ձգել ընդարձակել Երեւանի Հանրապետութեան սահմանները արեւելեան գաւառներով եւ ծովային ելքով:

3) Կցել այդ Օճախին նաեւ Կիլիկիոյ մէկ մասը, որ Սեւրի դաշնագրի համաձայն Սուրիոյ է կցուած եւ որ Անգորայի դաշնագիրը զիջած է Տաճկաստանին:

Գ.

Անհիմն է Տաճիկներու այն պնդումը, թէ Հայկական Օճախը կարելի է հիմնել Ռուսահայաստանի մէջ:

Տաճիկները գրաւեցին Երեւանեան Հանրապետութեան մէկ երրորդ մասը (Կարս, Սուրմալու, Արտահան): Մնացեր է 26,000 քիլոմէթր հող, որմէ 9,000ը միայն մշակելի է: Այս երկիրը հազիւ կըրնայ կերակրել իր բնակիչները, որոնց թիւը կը հասնի 1,260,000ի եւ որոնց մէկ երրորդը կ'ապրի *Նիւ Իսա Րիւլիֆի*, *Լորա Մէյդրոսի* եւ ուրիշ բարեգործական հիմնարկութիւններու շնորհիւ: Սովը միշտ կը թագաւորէ այստեղ, ուրեմն եւ ոչ մէկ գաղթականութիւն կարելի է ներս առնել:

Միւս կողմէ, Տաճկաստանի ասիական **հողամասերը, որոնց** բնակչութիւնը բաւական ցոսր է, հնարաւորութիւն կու տան հիմնելու հոն հայկական Օճախ մը:

360,000 գաղթականութիւն, որ կը գտնուի Կովկասահայաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ, բոլորն ալ վիլայէթներու բնակիչներ են եւ կը սպասեն յարմար առիթի՝ նորէն իրենց տեղերը վերադառնալու համար:

Այդ վիլայէթներու մէջ շատ փիչ Տաճիկներ կան, բնակչութեան գլխաւոր տոկոսը Հայեր եւ Քիւրտեր են: Այս վերջիններն արիական ցեղէն են եւ, եթէ կոյր գործիք չըլլային Տաճիկներու ձեռքին, հանգիստ ու խաղաղ կեանք կ'ունենային Հայերու հետ:

ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԹԻՒԸ

(Նոյեմբեր 1922)

Տաճկահայութեան թիւը Տաճկաստանի Բրիտանական ներկայացուցչին եւ Ամերիկեան նպաստամատոյցի Թուած թիւերու հիման վրայ, 1921ին։

1·	Պոլիս		148·998
2·	Վիլայէթները		
	Անգորա	13·254	
	Գոնիա	9·994	
	Քաստեմոնի	5·542	
	Սվազ	14·458	
	Տրապիզան	19·927	
	Տխարպեքիր	3·000	
	Խարբութ	35·000	
	Վան	500	
	Պիթլիս	13·000	
	Էրզրում	1·500	
	Կիլիկիա (Մարաշ, Այնթապ)	15·000	
			131·175
3·	Քեմալական բանակին մէջ գտնուող 18 տարեկան երիտասարդներ, որոնց թիւը յայտնի չէ։		
4·	1914 թ· Տաճկահայաստանէն գաղթած հայութեան թիւը·		
ա·	*Սուրիա*		75·000
բ·	*Պաղեստին*		3·000
գ·	*Միջագետք*		6·000
դ·	*Թուրաստան ապաստանածները, Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ*	200·000	
	Վրաստան	40·000	
	Հիւսիսային Կովկաս	60·000	
	Ծովափնեայ քաղաքներ, Ղրիմ, Օդեսա եւայլն	60·000	
			360·000
ե·	*Պարսկաստան եւ Ամերիկա գաղթած*		20·000

5· 1922 թ· Սեպտ· եւ Հոկտ· ամիսներու դէպքերու ատեն գաղթած տաճկահայութեան թիւը: (Ցոյներու գրաւած վիլայէթներու մէջ գտնուող հայութեան թիւը մօտաւորապէս 100·000ի կը հասնէր, որոնց մեծագոյն մասը Զմիւռնիայի մէջ ջարդուեցաւ, մէկ մասն ալ Պալիէէսերի եւ Բիղայի մէջ բնաջրնջուեցաւ Քեմալի ձեռքով·
Ահա մօտաւոր թիւը այս 5րդ բաժնի·

Հնդր–Ափղհմտեան երկիրներ եւ	
Մակեդոնիա	30·000
Սալոնիկ	5·000
Կիոս եւ Միթիլլի	7·000
Կրետէ	2·000
Սամոս	1·000
Աթէնք եւ Պիրէա	15·000
Պուլկարիա	10·000
Ալժէրիա, Թունուզ, Եգիպտոս	1·500
Ֆրանսա	1·350
Իտալիա	850
	73·700
	817·873

ԱՄԲՈՂՋ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՑՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԹԻՒԸ

(Նոյեմբեր, 1922)

1· Տաճկաստան	
Պոլիս	150·000
Փոքր Ասիա	131·000
	281·000
	369

Նասած (ձախէն աջ)
Զօր. Բազրատունի, Ե. Քաչազնունի, Զօր. Անդրանիկ
Նսւցցած (ձախէն աջ)
Ս. Մելիքեան, Արմէն Գարօ

2·	Ռուսաստան		
	Հայաստանի Հանրապետութիւն	1·200·000	
	Վրաստան	400·000	
	Ադրբէջան	340·000	
	Անդր-Կասպեան երկիրներ	30·000	
	Ուրիշ վայրեր	225·000	
			2·195·000
3·	Մերձաւոր եւ Մայրագոյն Արեւելք		
	Սուրիա, Պաղեստին և Միջագետք	104·000	
	Եգիպտոս, Սուդան, Հապեշիստան	28·000	
	Հնդկաստան, Ճաւա, Աւստրալիա	12·000	
	Պարսկաստան	50·000	
			194·000
4·	Արեւելեան Եւրոպա		
	Ծուննաստան եւ Կիպրոս	79·000	
	Պուլկարիա	46·000	
	Ռումանիա, Թրանսիլվանիա,		
	Պեսարապիա	43·000	
	Եւրոպական պետութիւններ (*Ֆրանսա, Անգլիա, Իտալիա, Հունդարիա, Գերմանիա Պելժիա եւն.*)	38·000	
			206·000
5·	Հիւս· Ամերիկա (*Մ· Նահանգներ եւ Գանատա*)	125·000	
	Հարաւային Ամերիկա	3·000	
			128·000
			3·004·000

Այս գրութիւնը մենք ուղարկեցինք խորհրդաժողովին եւ կցեցինք մեր բարոյական եւ իրաւական պահանջները պարունակող մանրամասն յուշագիր մը: Ահա այդ փաստաթուղթը·—

ՅՈՒՇԱԳԻՐ

Ներկայացուած Լօզանի խորհրդաժողովին հայկական խառն պատուիրակութիւններուն կողմէ, Նոյեմբեր, 1922

Տաճկահայաստանի ազատագրումը Դաշնակիցներու եւ Միացեալ Նահանգներու պատերազմի նպատակներէն մէկն է եղած, ինչպէս որ կառավարութիւններու ներկայացուցիչները հանդիսաւորապէս յայտարարեցին այդ մասին պատերազմի ընթացքին: Այս առթիւ եղած որոշումները հետեւեալներն են·—

1·— Ազգերու Դաշնակցութեան կանոնագրի 22րդ յօդուածը, որ լրացուցիչ մասը կը կազմէ խաղաղութեան բոլոր այն պայմանագրերուն, որոնք ընդունուած են Սեւրի դաշնագրով եւ Միացեալ Նահանգաց նախագահի իրաւարարութեամբ:

2·— Լոնտոնի խորհրդաժողովը, որ տեղի ունեցաւ 1921 թ·, երբ Բարձրագոյն Խորհուրդը յայտարարեց Ազգային Օճախի անհրաժեշտութիւնը Տաճկահայաստանի համար:

3·— Մարտ 26ի (1922) խորհրդաժողովը, երբ երեք պետութիւններու արտաքին գործոց նախարարները աւելորդ անգամ մը եւս հաստատեցին Դաշնակիցներու ունեցած պարտականութիւնը Հայերու հանդէպ:

4·— Ազգերու Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովը, որ տեղի ունեցաւ 1921 թ· եւ ուր միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ անպայման իրականացումը այդ Օճախի:

5·— Եւ, վերջապէս, 22 Սեպտեմբեր 1922 թ· Ազգերու Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովի եզրակացութիւնը, որ է «Տաճիկներու հետ առեւտրական դաշինք կնքելու ատեն պէտք չէ զանց առնել Հայկական Օճախի հիմնումը»:

Վերոյիշեալ 22րդ յօդուածը անցաւ գործադրութեան Պաղեստինի, Միջագետքի եւ Սուրիոյ վերաբերմամբ, որոնք ձեռք բերին իրենց ազատութիւնը, բայց Հայերուն տրուած խոստումները տա-

կաւին չեն իրականացած՝ չնայած որ տաճկահայ ժողովրդի վիճակը աւելի դառն է քան երբեւիցէ:

1914 թ· ի վեր մէկ միլիոնէ աւելի Հայեր ոչնչացած են ջարդերու, տեղահանութեան եւ զրկանքներու պատճառով· հարիւր հազարներ գաղթած են օտար վայրեր: Աւելցուցէք նաեւ 150,000 որբերու հսկայական բիւրը, որ իր գոյութիւնը կը պահպանէ միայն, շնորհիւ ամերիկեան Նիր Իսթ Բիլիֆի եւ կամ ուրիշ նման հաստատութիւններու: Պաշտօնապէս յայտարարուած է արդէն Ազգերու Դաշնակցութեան, որ 73,350 հայ կիներ եւ մանուկներ, բռնի ուժով տարուած են իսլամական հարեմները եւ դեռ մինչեւ այսօր ալ հոն կը մնան:

Ի վերջոյ, երբ Ֆրանսացիք պարպեցին Կիլիկիան, հոն ապաստանած հայ ազգաբնակութիւնը ստիպեցին գաղթել Սուրիա կամ ուրիշ երկիրներ: Հայերու մէկ մասը, որ կը գտնուէր Զմիւռնիա, Պրուսա եւ կամ Փոքր Ասիոյ զանազան բաղաքներ, ուր ապաստանած էին վերջին դէպքերէն յետոյ, ստիպուած, ետքէն բռնեցին գաղթի ճամբան: Ապա՝ Անգորայի կառավարութիւնը նոր հրահանգներ տուաւ արտաքսելու մնացեալ հայութիւնը եւս (մօտաւորապէս 130,000) եւ ի լրումն այս բոլորի, ախտորուեցան ու ջնջուեցան նաեւ Սեւ ծովի ափին գտնուող Զոնկուլտաք եւ Բարբըր բաղաքներու բնակիչները: Եւ վերջապէս, հազարաւոր Հայեր այս վերջին օրերը, բռնուցին Պոլիսը եւ հեռացան զանազան վայրեր:

Այսպէսով 700,000 հայութիւն ներկայիս զրկուած է իր ունեցածէն, ջնուած մայր երկրէն եւ կ'ապրի աշխարհիս զանազան կողմերը՝ անապաստան եւ ենթակայ սոսկալի տառապանքներու:

Պատերազմի ժամանակաշրջանին եւ զինադադարի ընթացքին Տաճկաստանի հայութիւնը 10 միլիառ ֆրանքի կորուստ է ունեցած — եկեղեցիներ, դպրոցներ եւ զանազան բարեգործական հիմնարկութիւններ, որոնք հիմնայատակ կործանուած են:

Այս անօրինակ աւերածութենէն յետոյ, համաշխարհային խիղճը կը պահանջէ իբրեւ առաջին տուրք, հիմնել Հայկական Օճախ մը, ուր հայ ժողովուրդը կարողանայ անվտանգ տեղաւորուիլ, պահպանելով իր ֆիզիքական գոյութիւնը, զարկ տալով իր բաղաքակրթութեան:

Տաճիկները իրենք իսկ ընդունած էին, որ հայ ժողովուրդը իրաւունք ունի անկախութիւն ստանալու, բայց Անգորայի կառավարութեան անունով յայտարարուեցաւ, որ այդ հարցը արդէն վճռուած է, բանի որ Անդրկովկասի մէջ, երեւան, կազմուած է հայկական հանրապետութիւն մը եւ որ հիմա Անգորայի ազգային կառավարութիւնը հակառակ է որեւէ հողամասի անջատման: Այսպէսով Հայկ·Հանրապետութիւնը, որ կը գտնուի Անդրկովկասի մէջ եւ որուն հողերը կրճատուեցան Կարսի դաշնագրով (1921 թ·) եւ որ ունի միայն 9,000 քառ· միլ· մշակելի հող, հազիւ պիտի կարողանայ կերակրել երկու երրորդը իր ժողովուրդին որուն գումարը 1,260,000 է: Մնացած մէկ երրորդը կը մնայ Նիր Իսթ Բիլիֆի, Լորտ Մէյրըսի եւ կամ ուրիշներու հոգատարութեան: Այնպէս որ բոլորովին անհնար է տեղաւորել այսքան փոքրիկ եւ աղքատիկ երկրի մը մէջ, որպիսին է Հայաստանի Հանրապետութիւնը, այն բոլոր գաղթականութիւնը, որ ցրուած է Յունաստան, Մակեդոնիա, Արշիպելագոսի կղզիները, Սիւրիա, Պուլկարիա, Պարսկաստան, Կովկասի զանազան մասերը եւայլն, եւայլն:

Եզրակացութիւն·— Որ Հայկական Հարցը Տաճկաստանէն դուրս չի կրնար ուենալ իր լուծումը:

Անգորայի Ազգային ժողովը չի կրնար հակառակիլ Ազգերու Դաշնակցութեան կանոնագրին, ոչ ալ կրնայ ընդդիմադրել Դաշնակից պետութիւներու՝ Հայերու հովանաւորման պարագային: Ներկայիս Տաճիկները իրենք ալ շահագրգռուած են հաստատելու անկեղծ մտերմութիւն երկու ազգերու միջեւ, որպէսզի Արեւելքի մէջ ստեղծուի հաստատուն խաղաղութիւն:

Ներկայիս Արեւելեան բաղաքականութեան վերաբերմամբ կատարուած փոփոխութիւններու պատճառով, Պատուիրակութեանս կը թուի անժամանակ պահանջել Միացեալ Նահանգաց Պ· Նախագահի կողմէ գծուած սահմաններու լիակատար գործադրութիւնը:

Մեր Պատուիրակութիւնը պատրաստ է, ուրեմն, ընդունելու Հայկական Օճախի կազմութեան ծրագիրը այն սահմաններով, որ նախատեսուած են Միացեալ Նահանգաց իրաւարարութեամբ:

Խորհրդաժողովը, Հայկական Օճախի սահմաններու որոշումէն յետոյ, ապահովելով նաեւ անոր ելքը դէպի ծով, համաձայն խաղաղութեան վերջին դաշնագրի կանոնագրութեան, կը ստեղծէ հաստատ եւ ապահով ապաւէն մը Թուրքիոյ մէջ բնակող հարիւր հազարաւոր հայութեան համար, որը ներկայիս կը գտնուի առանց հայրենի տան եւ որու անսահման թշուառութիւնը վիրաւորանք մըն է մարդկութեան արժանապատուութեան համար:

Ամէն պարագայի տակ, եթէ հակառակ մեր սպասումներուն, այս հարցը չընդունուի, պէտք է անդրադառնալ 1920 թ· կայացած վճիռին, որով Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանները պէտք է

լայնևար Տաճկաստանի որոշ մասի մը կցումով, սահմանագծուած Միացեալ Նահանգներու Պ. Նախագահի իրաւարարութեամբ: Այս վճիռը, բնականաբար, կը գործադրուի Կովկասեան Հայաստանի Հանրապետութեան փոխադարձ զիջումով, ապահովելով ծովային ելքը: Այս պարագային Հայաստանի Հանրապետութիւնը որ արդէն օրինաւորապէս ճանչցուած է մեծ պետութիւններու կողմէ, կը ներկայացնէ իր անհրաժեշտ պայմանները եւ այդպէսով կը կազմուի Ազգային Օճախ մը, ուր հայ ժողովուրդը հանգիստ եւ ապահով կ'ապրի ու կը զարգանայ: Բոլոր Հայերը ազատ պիտի ըլլան վերադառնալու իրենց Հայրենիքը:

Հակառակ պարագային, երբ վերեւ յիշուած վճիռները ձախողին, պէտք է ճախատեսել երրորդ պարագայ մը, այն է՝ ստեղծել Ազգային Օճախ կիլիկիոյ մէջ, հին Փոքր Հայքի մէջ:

Ինչ ալ որ ըլլայ ընդունուած վճիռը, պէտք է միշտ ճախատեսել, որ խորհրդաժողովը, համաձայն 26 Մարտի 1922 թ. երեք ճախարարներու կայացուցած վճիռին, կը դիմէ Ազգերու Դաշնակցութեան օգնութեան: Թոյլ տուէք նկատել, որ այդ ժամանակ անհնար պիտի ըլլայ շահաւէտ գործ մը կատարել եւ մանաւանդ, խուսափիլ նոր յետագգումներէ: Խորհրդաժողովը իւրը կը դանդաղեցնէ Օճախի հողային սահմանագծման խնդիրը եւ անոր կազմակերպման սկզբունքը:

Հայաստանի Պատուիրակութիւնը միշտ պատրաստ է ներկայացնել խաղաղութեան խորհրդաժողովին բոլոր անհրաժեշտ լուսաբանութիւնները:

Մենք համոզուած ենք, որ Դաշնակից պետութիւնները Լօզանի խորհրդաժողովին մէջ վերջնականապէս կ'որոշեն տանկահայութեան բախտը, որովհետեւ անկարելի կը թուի մեզի, որ արդարութեան եւ իրաւունքի համար եղած պատերազմի պատմութեան վերջին էջը, որուն յաջողութեան համար հայ ժողովուրդը հսկայական զոհեր տրաւ, կրնայ գրուիլ առանց արդար հատուցման»:

***

Մեր պահանջները եւ յատուկ յուշագիրը ներկայացնելէ յետոյ, մեր աշխատանքները Փարիզի մէջ վերջացած էին արդէն:

Նոյեմբերի սկիզբներուն պիտի սկսէր խորհրդաժողովը: Մենք մեկնեցանք Լօզան Ա. Ահարոնեանը եւ ես Հ. Հ. Պատուիրակութեան, Պ. Գ. Նորատունկեան Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ:

Լօզանի մէջ մենք ունէինք մեր ընդհանուր գրասենեակը, որուն վարիչն էր Լեւան Բաշալեանը, որ հմուտ, լուրջ, պատրաստուած եւ լեզուագէտ միանգամայն, համապատասխան էր իր պաշտօնին: Մեր միւս խորհրդատուներու մասին արդէն խօսած եմ վերը:

Թուրքերը մատնոզուած էին մեր ներկայութեամբ: Անոնք կը ղժայլին, որ Հայկական Հարցը կրնայ քննութեան առարկայ դառնալ, ուստի վճռած էին, չհամաձայնիլ ոչ մէկ զիջումի: Անոնց թերթերը կը զիմէին անխմաստ սուտերու, ինչպէս, օրինակ, կը գրէին, թէ Ժընեւի մօտերը, վէյնտիմիլ կոչուած սահմանակից կայարանի մէջ, շարք մը Հայեր, ի թիւս որոնց եւ Ահարոնեանը, Զոպանեանը, Բաշալեանը վճռած են ահաբեկել Թուրք պատուիրակները:

Առաջին օրէն իսկ մենք միջոցներ ձեռք առինք հերքելու համար այդ առասպելը: Պարզ էր, որ այդ միջոցով անոնք կ'ուզէին վարկաբեկել մեզ Դաշնակիցներու աչքին:

Տաճկաստանի առաջին ներկայացուցիչը Իսմէթ փաշան էր, երկրորդը՝ Բիպա Նուրի բէյ: Անգլիոյ ներկայացուցիչներն էին Լորա Քըրզըն, Պալսոյ դլխաւոր կոմիսարը եւ Սըր Ռումբոլտը: Իտալիայինը՝ Գորանա Մոնտանա, Ցունաստանինը՝ Վենիզելոս: Պատուիրակութիւններու մէջ կային այնպիսիներ, որոնք լաւատեղեակ էին Հայկական Հնդրին, ինչպէս օրինակ, Բարժէտոնը, Նիկոլսոնը եւ Առամսը: Միացեալ Նահանգներու ներկայացուցիչներն էին, որպէս դիտողներ, Ծովակալ Պրիսթոլը եւ Պեռնի դեսպան Պ. Զայլոզը:

Այս բոլորի հետ մենք տեսնուեցանք: Առաւելն մինչեւ իրիկուն մենք տեսակցութիւններ կ'ունենայինք պատուիրակներուն հետ եւ կը յայտնէինք մեր պահանջները: Տեսակցութիւններու համար կազմեր էինք որոշ ծրագիր, եւ այդ ծրագրով ալ կ'ընթանայինք՝ ջանալով, որ դուրսը ոչ ոք մնայ անծանօթ մեր պահանջներուն:

Միեւնոյն ժամանակ Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը հրատարակեց երկու հատորներ — «Հայաստանը տնտեսական տեսակէտով» եւ «Հայկական Հարցը»: Այդ երկու հատորները զոր լայնօրէն կը տարածէինք պատգամաւորներուն մէջ, կը պարունակէին Հայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական կեանքի վերաբերեալ բոլոր գլխաւոր փաստերը:

Խորհրդաժողովի աշխատանքները սկսան: Անոր աշխատանքներու ամբողջ տեւողութեան ընթացքին, մեզի կ'օգնէին Ջուիցերիացի կրաֆիք Բոնարը, Նաւիլը, Ամերիկացի Բերըին եւ Մոնդոմերին, Անգլիացի Օլիվըը Բոլսվինը, Բրքսարնը, Հարիսը, Մըլոնը — Լորա Սեսիլի քարտուղարը, Ռուս Մանտելչտամը եւ ուրիշ շատ շատեր:

Անոնք կ'աշխատէին մեծ եռանդով, առանց շահախնդրութեան, ամբողջ հոգիով նուիրուած մեր գործին: Խորհրդաժողովի տեւողութեան ընթացքին, հինգ ամիս չարունակ, այս անձինք ցոյց տուին մեզի ջերմ աջակցութիւն, կը խորհրդակցէին մեզի հետ մեր ընելիքներու մասին, անվերջ դիմումներ կ'ընէին իրենց կեդրոններու պատուիրակութիւններուն եւ իրագեկ կը պահէին անոնց արամադրութիւններուն:

Հայասէրներու Միութիւնը չարունակ նիստեր կ'ունենար եւ իր կողմէ դիմումներ կ'ընէր բոլոր պատուիրակներուն, մինչեւ իսկ ռուսականին: Այդ անձնուէր աշխատանքը լաւագոյն ապացոյցն է այն տաք բարեկամութեան, որ կը տածէին դէպի մեզ Եւրոպայի մտաւորականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչները:

Մեր բարեկամները հանդէս կու գային, որպէս մեր գաղի պաշտպաններ, հաղորդակիցներ եւ մեր պահանջները առաջադրողներ:

*
**

Մեր առաջին քայլերէն մէկը եղաւ երթալ տեսակցութեան Բրքական պատուիրակութեան նախագահ Խամէթ փաշային: Այդ վերին աստիճանի յատկանշական տեսակցութիւնը, զոր առանձնած էին Թուրքիոյ նախկին նախարար եւ Ազգային Պատուիրակութեան անդամ Պ. Սինապեանը եւ Լեւոն Բաշալեանը, մանրամասնօրէն նկարագրուած է վերջինիս կողմէ, իբրեւ գրական կտոր մը, եւ երեւի օր մը կը յանձնուի հրատարակութեան:

Հետաքրքրականը այն էր, որ Խամէթ փաշան, էնկիւրիի կառավարութեան այսօրուան նախագահը, այնպիսի դիրք էր ընդունած, որ իբր թէ իրեն բոլորովին ծանօթ չէ Հայկական Հարցը, որ Տաճկաստանի մէջ Հայերը կ'ապրին գոհ ու երջանիկ եւ որ դժգոհ տարրն է միայն, որ թողեր է հայրենիքը եւ մեկներ է արտասահման:

Մերոնց այն յայտարարութեան, թէ Հայերը իրենց բնակավայրէն բռնի կը քշուին եւ անոնց ստացուածքը կ'ենթարկուի գրաւման, Խամէթ կը պատասխանէ.

— Դուք գիտէք, որ Հայերը կը սիրեն ճամբորդել· պատճառը այդ է որ յաճախ կը թողուն Թուրքիոյ կեդրոնները եւ կը մեկնին Պոլիս:

Օգտուելով իր ծանր լռութենէն՝ ան ցոյց կու տայ, իբր թէ, չի լսեր բոլոր այն հարցերը, որոնց համար պատասխան չունէր, կամ անյարմար կը դանէր պատասխանել: Իսկէթ անտեղեակ կը ձեւանար անցեալ Հայերու հոգային պահանջներու գոյութեան մասին: Չէ՞ որ հայկական տեմանններու վերաբերող բոլոր խնդիրները արդէն կարգադրուած էին Թուրքիոյ կողմէ յատուկ դաշնագրերով:

Ասիկա մեր եւ Թուրքերու վերջին տեսակցութիւնը եղաւ:

Բացի զուտ քաղաքական խնդիրներէն Լօզանի մէջ, առաջին օրերէն սկսած, մենք կը պահանջէինք նաեւ զգրեցումը Հայերու վաստման Թուրքիոյ տեմաններէն: Մեր ձեռքը կային անհերքելի փաստեր, որոնք կ'ապացուցանէին, թէ ինչպէս Թուրքերը ամենատարբեր ձեւերով կը վտարէին Հայերը իրենց բնակավայրերէն եւ կը գրաւէին անոնց ունեցուածքը: Այդ փաստաթուղթերն ալ ներկայացուցինք խորհրդաժողովին: Արդիւնքը նոյնպէս եղաւ ոչինչ:

*
**

Մենք կը չարունակէինք մեր տեսակցութիւնները այն բոլորի հետ, որոնք այսպէս թէ այնպէս կրնային օգտակար ըլլալ մեզի եւ կը յայտնէինք անոնց մեր պահանջները՝ տալով մեր մանրամասն յուշագիրը: Տեսնուեցանք Նորվեկիացի յայտնի գործիչ Նանսէնի հետ, որ հանդիպեր էր Խամէթ փաշային եւ անկէ ստացեր էր բացատական տպաւորութիւն: Տեսնուեցանք նաեւ Ամերիկացի ներկայացուցիչներ՝ Ջայլտի եւ Կրիյի հետ: Անոնք մեզի ըսին, թէ, հակառակ որ իրենք խորհրդաժողովին կը մասնակցին կիսապաշտօն կերպով, լոկ իբրեւ դիտողներ, բայց եւ այնպէս հրահանգ ունին նպաստել Հայկական Հարցի լուծումին:

Ես այցելեցի Ամերիկայի Պոլսոյ բարձր քամիսար Ծովակալ Պրիստոլին: Ան եւս ոչ մէկ յոյս ունէր Տաճիկներու դիջողական քաղաքականութեան վրայ, բայց խոստացաւ չջափել անոնց կարծիքը: Եղանք «Թանինի»ի նախկին խմբագրապետ եւ Ժորհրդարանի նախագահ՝ Հիւսէյն Ճահիտի մօտ, որ մեզի ըսաւ, թէ ինք ո՛չ մէկ հեղինակութիւն ունի տաճիկ պատուիրակութեան մէջ եւ Լօզան կը գրտնըւի սոսկ լրագրողի հանգամանքով: Այցելեցինք Ֆրանսական ներկայացուցիչ Պ. Բոնարին, Անգլիացի Ռումբոլտին, Իտալացի Գարրոնիին: Ամէնքն ալ միաբերան կը կրկնէին գրեթէ նոյնը, թէ՝ Տաճիկները չեն ուզեր զիջիլ ոչ միայն Հայկական Ինդրի, այլ եւ Դաշնակիցներու անմիջական չահագրգռութեան առարկայ եղող միւս բո-

լոր խնդիրներու մէջ, ինչպէս, օրինակ, պարտքերու, մենաշնորհներու, եւրոպական պատասխաններու, նեղուցներու հարցը, սահմանի որոշումը Մուսուլի ուղղութեամբ եւայլն:

Եւ յիրաւի, բոլոր այս խնդիրներու մէջ Եւրոպացիները ստիպուած էին դիմել Թուրքերուն, եւ մխայն Մուսուլի խնդիրն էր որ անցաւ Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին եւ վճռուեցաւ յօդուտ Անգլիոյ եւ Իրաքի:

Ինչ կը վերաբերի մանր պետութիւններու ներկայացուցիչներուն, անոնք որեւէ արժէք չունէին խորհրդաժողովի աչքին: Պարոյտուած Յոյները որ տակաւին չէին ճանչնար իրենց նախարարական գահկիճը, Սերբերն ու Չալքանեան միւս մանր պետութիւնները, որ կը վախնային բոլշեւիկներէն եւ չէին ուզեր անոնց հոգատարութեան յանձնել որեւէ հողամաս, անկարող էին ազդեցութիւն գործել: Մինչդեռ, կարօտ եւ տաճկական վիլայէթներու մեր պահանջը, անոնց աչքին այդ կը նշանակէր:

Հայոց Ազգային Օճախ հիմնելու խնդիրն ալ հանդիպեցաւ Թուրքերու լուրջ ընդդիմութեան: Մեր պահանջներուն ուեւէ ոյժ տալու նպատակով հայասէր բարեկամները լօզան ուղարկեցին ամէն կողմէ հարուստ նիւթեր: Դիմումներ ըրին Հայասէրներու Միջազգային Միութիւնը, Ֆրանսացի մտաւորականները, դեմոկրատական քաղաքական գործիչներն ու մտաւորականները, Զուիցերիոյ, Պելճիքայի, Հոլանտայի, Ֆրանսայի, Ֆինլանտայի բազմաթիւ համալսարաններ ու դիտական հաստատութիւններ, հայկական ազգային եւ քաղաքական կազմակերպութիւններ:

Ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը առքի ելաւ պահանջելու համար լօզանի խորհրդաժողովէն բաւարարութիւն տալ հայկական բազձանքներուն: Եւ իրաւունք ունէր Լորտ Քըրզըն Խորհրդաժողովին մէջ դիմելու Թուրքերուն ըսելով.

«Ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը մեզի կը նայի եւ կը սպասէ, որ դուք բաւարարութիւն տաք Հայերուն»:

Սակայն Իսմէթ փաշան պատասխանեց.

«Քաղաքակիրթ աշխարհը աւելի շատ մեզի կը նայի, որովհետեւ դուք էք, որ անվերջ խոստումներ տուած էք Հայերուն, իսկ մենք որեւէ խոստում տուած չենք»:

Բացի մեզմէ, մեր բարեկամներն ալ դիմումներ կ'ընէին պատշաճ ուղղութեամբ, եւ անոնց ազատութիւնն ալ նոյն էր, ինչ որ եւ մերը: Ամէնուրեք կը լսէինք համակրական խօսքեր, բայց չէինք տեսներ Թուրքերուն վրայ ազդելու որեւէ գործնական միջոց:

Խորհրդաժողովը նախ անցաւ աշխատանքներու բաժանման. ընտրուեցան քաղաքական, տնտեսական եւ իրաւաբանական յանձնաժողովներ: Հայկական Հարցը կը պտնուէր քաղաքական յանձնաժողովի յատուկ մասնաբաժնի մէջ, որուն նախագահն էր Իտալացի Մոնտանան, Իտալիոյ, Աթէնքի, ապա եւ Լինկիւրիի դեսպանը: Թուրքերը խորհրդաժողովին մէջ բոներ էին անանկ դիրք մը, որ, իրր թէ իրենց բոլորովին ծանօթ չէ Հայկական Հարցի գոյութիւնը: Այնոնք կ'ըսէին որ Հայաստանի եւ Տաճկաստանի սահմանները որոշուած են կարսի եւ Մոսկուայի դաշնագրերով, իսկ Թուրքիոյ մէջ բնակող Հայերու հարցը իրենց ներքին խնդիրն է: Այս տեսակէտի վրայ ալ մնացին մինչեւ այն աստիճան, որ երբ խորհրդաժողովի մէջ կրկին առիթ եղաւ Հայկական Հարցի մասին, Թուրք պատուիրակ Ռիզա Նուրը ուժգնօրէն զարնելով դուռը՝ դուրս ելաւ ժողովասրահէն: Պարզ էր, որ մեր բոլոր ջանքերը դուռ էին Թուրքերու վրայ ազդեցութիւն գործելու տեսակէտով: Ուստի մենք որոշեցինք Ազգերու Դաշնակցութեան քարտուղարութեան միջոցով յիշեցնել լօզանի Խորհրդաժողովին Ազգերու Դաշնակցութեան որոշումները մեր հարցի մասին: Եւ Դեկտեմբեր 2ին դիմեցինք Ժնեւհուրդի քարտուղար Պ. Տրումոնդին, որը երկու օրէն պատասխանեց, որ պիտի փութայ յիշեցնել Դաշնակից կառավարութիւններուն, որոնք մասն ունին 1921ի Սեպտեմբեր 21ի որոշումներու մէջ եւ այսօր ներկայ են խորհրդաժողովին, այն բանաձեւերը որոնք ընդունուած են Ազգերու Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովներու կողմէ, Հայկական Հարցի վերաբերեալ:

Ժնեւհուրդի ազդեցութիւնը խորհրդաժողովի վրայ ուժեղացնելու նպատակով նոյնանման դիմում ըրինք եւ անոր հերթական նախագահին, որ այդ ժամանակ Պրազիլիոյ ներկայացուցիչ Դը Գաման էր:

Հետզհետէ սկսան հասնիլ մեր դիմումներուն պատասխանները, շատ յաճախ անոնց մէջ խոստումներ չկային: Կը կարդայինք համակրանքի խօսքեր եւ կ'իմանայինք, որ մեր առաջարկները «առնուած են ի դիտութիւն»: Շատերն ալ կը դիմէին ուղղակի խորհրդաժողովին, յանուն արդարութեան պահանջելով մեր գործի պաշտպանութիւնը:

Դեկտեմբերի սկիզբներուն լուր առացանք որ քաղաքական յանձնաժողովը քննութեան պիտի դնէ տաճկական սահմաններու խընդիրը, ապա ուրեմն եւ Հայկական Հարցը: Դեկտեմբեր 16ին դիմեցինք խորհրդաժողովին՝ խնդրելով որ թոյլ արուի մեզի անձամբ պարզելու մեր տեսակէտները: Ճիշդ է, մենք խորհրդաժողովի անդամներ չէինք, բայց կը համարուէինք հայ ժողովուրդի օրինական եւ լիազօր ներկայացուցիչները:

Համաձայն մեր դիմումին՝ մենք հրաւիրուեցանք մասնակցելու ենթաժողովի Դեկտեմբեր 26ի նիստին:

Նախ քան մեր առաջարկներու պաշտպանութեան անցնիլը պիտի պատմեմ թէ ինչ կը կատարուէր խորհրդաժողովի ներսը Հայերու հրաւիրման առթիւ: Որովհետեւ հրաւիրագիրը մեզ ուղարկուած էր պաշտօնական ճանապարհով եւ պաշտօնական նիստի համար, այդ պատճառով չէինք նիստին հրաւիրուած էին խորհրդաժողովի բոլոր անդամները, ի թիւս որոնց Յոյներն ու Թուրքերը: Բայց երբ Թուրքերը ծանուցապրէն կ'իմանան, որ այդ նիստին մէջ քննութեան պիտի առնուի Հայկական Հարցը եւ պիտի ներկայ ըլլան Հայերու ներկայացուցիչները, կը հրաժարին մասնակցելէ նիստին՝ պատճառաբանելով, թէ Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ վիճելի խնդիրներ դեռ չունին, թէ այդ խնդիրները չատոնց արդէն կարգադրուած են, թէ մենք Հայերու ներկայացուցիչները չենք կրնար ըլլալ եւ որ Խորհրդային Հայաստանն ունի արդէն իր իսկական ներկայացուցիչները: Ասոր վրայ խորհրդաժողովը առաջին դիջումը ըրաւ Թուրքերուն Հայկական Հարցի վերաբերեալ. ան պաշտօնական ժողովի փոխարէն դումարեց մասնաւոր նիստ մը, որուն նորէն հրաւիրուեցանք բերելու մեր մասնակցութիւնը:

Այդ օրը անձրեւոտ էր եւ ցուրտ. լարուած տրամադրութեան մէջ էինք եւ պատրաստ էինք խօսելու ամենայն մանրամասնութեամբ: Կը դիտակցէինք, որ մեր ազգային կեանքի պատմական մեծ վայրկեաններէն մէկը կ'ապրէինք: Միւնոյն կառքի մէջ տեղաւորուած էինք հինգ հոգի՝ Ահարոնեան, Նորատունկեան, Բաչալեան, Օլիվըր Բոլտուին եւ ես: Բոլտուինը յուզուած էր: Ան ամբողջ երեք ժամ ապատեց մեզ խորհրդաժողովի դրան առջեւ՝ ըսելով, թէ այդ վայրկեանին չի կրնար ֆիզիքապէս հեռու ըլլալ մեզմէ:

Ներս մտնելու առեն պատահեցանք Վենիզելոսին, որ յուզուած դուրս կու գար սրահէն: Վենիզելոսը 1920 թ. Մայիսի Խորհրդաժողովի ամենաազդեցիկ անդամներէն մէկն էր: Երբ քննութեան պիտի առնուէր Հայկական Հարցը, պատասխանեց թէ «Թուրքերու հրաժարելէն յետոյ որոշուած է մասնաւոր նիստ գումարել, որուն պիտի մասնակցին միայն Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ ներկայացուցիչները, եւ ինձ առաջարկեցին թողուլ սրահը»: Իր դէմքին վրայ կը կարդայինք խորունկ վիրաւորանք եւ յուզում:

Սրահին մէջ հրաւիրուածներու շարքին կը գտնուէին Պուլկարներու ներկայացուցիչներ Թոդորովը եւ Դաստալով, որոնք եկած էին Թրակիոյ Պուլկար գաղթականներու բախտը անօրինելու եւ Ադրիանուպոլսոյ ներկայացուցիչ Ազա Պետրոսը: Հետաքրքրական հանդիպում: Ամենք բոլորը Թուրքերու կողմէ ճնշուած ազգերու ներկայացուցիչներն էին:

Շուտով մեզ կանչեցին ժողովասրահ: Այնտեղ նստած էին Անգլիոյ ներկայացուցիչներ՝ Ռումբոլոը և Ռամսէյը, առաջինը Անգլիոյ դեսպանը Սպանիոյ մէջ, եւ երկրորդը Պոլսոյ խորհրդականը. Ֆրանսայի ներկայացուցիչներ՝ դը Լա Քրուան եւ Լապորէտը, Իտալիայինը՝ Մոնտանան: Կը նախագահէր Ռումբոլոը:

Ժողովի պատկերը ամբողջութեամբ ներկայացնելու համար, առաջ պիտի բերեմ այն մանրամասն արձանագրութիւնը, զոր մենք կազմեցինք նիստէն անմիջապէս յետոյ: Այդ արձանագրութենէն ընթերցողը կը տեսնէ — եւ այդ կը չեշտեմ այստեղ — թէ ինչպէս Անգլիացիք կը պնդէին յամառօրէն, որ Ազգային Օճախը կազմուի Կիլիկիոյ մէջ, Միջերկրականի ափերուն, մինչդեռ Ֆրանսացիք կ'առաջարկէին Հայկական Օճախը հիմնել Արեւելեան վիլայէթներու մէջ, Կովկասահայաստանի մօտ:

Երկու պետութիւններու տեսակէտներու տարբերութիւնը ունէր իր պատճառը: Անգլիան կ'ուզէր Պաղտատի երկաթուղագծի սկզբնաւորման եւ Մուրիոյ սահմանագիծին մօտ ստեղծել իրեն համար յենարան մը: Նոյն այդ պատճառով Ֆրանսացիք չէին ուզեր Հայկական Օճախի ստեղծումը իրենց հովանաւորութեան ներքեւ գտնուող երկրին սահմանակից: Քիչ դեր չէր խաղար այդ խնդրին մէջ եւ ռուսական ազդեցութիւնը, որ կը տարածուէր մեր արեւելեան նահանգներուն վրայ:

Ահա մեր արձանագրութիւնը.—

Ա Ր Ձ Ա Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

(26 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1922 ՆԻՍՏԻ)

Հայկական Միացեալ Պատուիրակութիւնը, յանձինս պարոնայք Գ. Նորատունկեանի, Ա. Ահարոնեանի, Ալ. Պատմեանի եւ Լ.

Բաշխեանի, 26 Դեկտեմբեր ժամը 16ին ներկայացաւ ենթաժողովին։

Նախագահի առաջարկութեամբ՝ Պ. Պ. Նորատունկեան եւ Ա-հարոնեան ներկայացուցին Հայերու պահանջները։ Նորատունկեանի ընթերցումէն եւ Ահարոնեանի զեկոյցէն յետոյ տեղի ունեցաւ հետեւեալ հարց ու պատասխանը։—

Սըր Հորաս Ռումբոլտ.— Ի՞նչպէս կը պատկերացնէք Հայկական Օճախի եւ Տաճկաստանի յարաբերութիւնները։

Ա. Ահարոնեան.— Մեր ցանկացած Օճախը Տաճկաստանէն միանգամայն անկախ պէտք է ըլլայ, բայց Դաշնակիցներուն դիւրութիւն տալու համար, մենք պատրաստ ենք այն բոլոր ձեւաւորումներուն, որոնք կը պաշտպանեն Տաճիկներու շահերը, օրինակ բրիտանական գաղթավայրերու ոէժիմը։ Ես կը կարծեմ, որ Պ. Նորատունկեանը միանգամայն համաձայն է ինձ հետ։

Նորատունկեան.— Այդ մասին ես կարդացի ֆիչ առաջ։

Սըր Հ. Ռումբոլտ.— Ի՞նչ կը կարծէք դուք երեւանեան սահմաններու ընդլայնման եւ Օճախի մասին. չէ՞ որ այդ պարագային կ'ըլլայ երկու Հայաստան։

Ա. Ահարոնեան.— Քանի որ երեւանեան Հանրապետութեան սահմաններու ընդլայնման խնդիրը անոր խորհրդային ըլլալու պատճառով դժուար է, եւ մենք չենք կրնար արծարծել այդ հարցը, քանի որ խորհուրդդ ատով չի զբաղիր, ուրեմն եւ ոչինչ կրնայ խանգարել նոր օճախի մը կազմութեան Տաճկաստանի կողմէ գրաւուած Ռուսահայաստանի հողերուն վրայ։ Մենք չենք ուզեր այն սահմանները որ գծած է Մ. Նահանգներու նախագահը, մենք կը բաւականանանք նաեւ մէկ մասով։ Իսկ ինչ կը վերաբերի երկու Հայաստան ունենալու հարցին, այդ տեսակէտով Զեզի օրինակ կրնայ ծառայել Գուլկարիան եւ արեւելեան Ռումանիան։

Սըր Հ. Ռումբոլտ.— Ո՞րն է այդ հողամասը որ ձեզ կը բաւարարէ, կարո՞ղ էք ցոյց տալ քարտէսի վրայ։

Ա. Ահարոնեան.— Գծեց քարտէսի վրայ սահմանագիծ մը, որ անցնելով Ռիզէէն ու Հասան Կալայէն՝ ղուրս թողլով Էրզրումը, կը հասնէր մինչեւ Մուշ եւ մէջը առնելով Վանայ ծովը՝ կը միանար Պարսկաստանի սահմաններուն։

Սըր Հ. Ռումբոլտ.— 700,000 գաղթականները կը տեղաւորուի՞ն այդ սահմաններուն մէջ։ Անոնք բոլո՞րը Տաճկահայեր են։

Ա. Ահարոնեան.— Այո՛, Տաճկահայեր են եւ պիտի երթան բնակիլ այդ հողամասերուն վրայ։

Սըր Հ. Ռումբոլտ.— Ուրեմն Տաճկահայաստանի մէջ այլեւս Հայ չի՞ մնար։

Ա. Ահարոնեան.— Երբ անգամ մը հիմնուի Հայկական Օճախը, Հայերու եւ Տաճիկներու միջեւ խաղաղութիւն հաստատուի, Տաճկաստանի մէջ մնալ փափաքողները կ'ըլլան լաւ հաղաքացիներ։

Սըր Հ. Ռումբոլտ.— Որո՞նք են այժմ այդ հողամասերու բնակիչները։

Ա. Ահարոնեան.— Գլխաւորապէս Քիւրտերը։ Տակաւին պատերազմէն առաջ անոնք մեծ թիւ կը կազմէին. իսկ Տաճիկները ֆիչ տոկոս կը ներկայացնէին։ Այնպէս որ մեծամասնութիւնը Հայեր ու Քիւրտեր էին. այս վերջիններն արիական ցեղին կը պատկանին եւ շատ դժուարութեամբ են իսլամացած։

Տը Լա Բրուա.— Ձեր վստահութիւնը Քիւրտերու վերաբերմամբ վիճելի է. բոլոր Քիւրտերը ձեզ հետ չեն եւ շատերը մասնակցած են հայկական ջարդին։ Քիւրտ Համիտիէի կատարած դերը լաւ յայտնի է։

Ա. Ահարոնեան.— Քիւրտերը աւելի շատ թալանողներ են քան ջարդող։ Շատ Քիւրտեր կան որ մեզի հետ են։ Հայաստանի մէջ մենք երկու բրտական զօրագունդեր ունէինք, որոնք միւնչեւ վերջ կռուեցան Տաճիկներու դէմ։

Տը Լա Բրուա.— Ես կը ցանկայի այդ մասին իմանալ նաեւ Պ. Նորատունկեանի կարծիքը։

Նորատունկեան.— Քիւրտերու մասին խօսելու առեն պէտք է նկատի ունենալ նաեւ անոնց ցեղերը, որ 200էն աւելի են։ Եզիտիներն ու Կլպպաշները Հայերու բարեկամներ են։ Պէտք է յիշատակել, որ անոնք 1915ին 20,000 Հայեր պահեցին։ Բայց, օրինակ, Զելալենը հակահայ են։ Համիտիէի խումբը կազմուած էր անոնցմէ, որոնք տաճկական հագուստներ հագած կը շարունակէին իրենց աւազակութիւնները։ Երբ ցանկացին փոխադրել — այդ զօրախումբերը — երկրորդ գունդի զօրապետ Զրնկի փաշան դէմ ելաւ, առարկելով, որ այդ խումբը ուր ալ որ երթայ նոյն կեանքը պիտի վարէ, քանի որ սովոր է ատոր։

Տը Լա Բրուա.— Այն 350,000 Հայերը, որոնց մասին դուք կը խօսիք, ամէնքն ալ Տաճկահայե՞ր են, թէ անոնց մէջ կան ե՛ւ Ռուսահայեր։

Ա. Ահարոնեան.— Ամէնքն ալ Տաճկահայեր են եւ միայն ցաւանի կը սպասեն, որպէսզի վերադառնան։

Տը Լա Բրուա.— Ի՞նչ տեղեկութիւններ ունիք այն 130,000ի մասին,

որոնք կը մնան Տաճկաստանի գաւառներուն մէջ: Անոնք կը բղխ-ուի՞ն այնտեղէն, թէ իրենց կամքով է որ կը հեռանան:

Նորատունկեան.— Ահաւասիկ իրողութիւնը· փողոցի պատերուն վրայ յայտարարութիւններ փակցուցեր են որոնց մէջ Հայերուն որոշ ժամանակ մը տրուած է հեռանալու: Յետոյ, տաճիկ բնակիչները իրենց հերթին կ'ըսէին Հայերուն, թէ չես գիտեր ինչ կը պատահի մնացողներուն: Եւ չնայած ձիւն ու ձմրան ու այնքան դժուարութիւններուն մէջ ծով անցնելու համար, Հայերը հեռացան զանազան կողմեր, մանաւանդ դէպի Սուրիա, ուր գաղթականութեան թիւը 140,000էն աւելի է: Ինչ խօսք որ արաբ ժողովուրդը գոհ չէր այդպիսի զանգուածային գաղթականութենէ:

Լա Փորթ.— Ի հարկէ, ատիկա տնտեսական խնդիր է· Հայերուն գալով աշխատող ձեռքերու արժէքը ինկաւ, բան մը, որ շատ ալ հաճելի պիտի չըլլայ Արաբներուն:

Գ. Նորատունկեան.— Ալեքսանտրէթի շրջանը, ուր կ'ապրին Ալաուիթները, Հայերու վիճակը աւելի լաւ է:

Լա Փորթ.— Ես նոյն կարծիքէն եմ:

Սըր Հ. Ռումբոլտ.— Որքա՞ն է ներկայիս Երեւանի Հանրապետութեան բնակչութեան թիւը եւ ի՞նչ տարրերէ է բաղկացած:

Ա. Ահարոնեան.— Պաշտօնակիցս՝ խստիսեան լաւ ծանօթ է մեր երկրին, երկու տարի շարունակ վարչապետ եղած է, կրնայ Ձեզի տեղեկութիւնները տալ:

Ա. Խաչիսեան.— Երեւանեան Հանրապետութեան բնակիչներու թիւը ներկայիս 1,400,000 է, որոնց 1,200,000 Հայեր են, 60,000 մահմետական: Այս բնակչութիւնը կ'ապրի 26,000 քառ· ֆիլ· հողամասի վրայ, որմէ միայն 9·000 քառ· ֆիլմ·ն է մշակելի: Երբ վերջերս խօսք եղաւ նոր գաղթականութիւն մտցնելու երկիր, խորհրդային կառավարութիւնը մերժեց: Մեծ ջանքեր պէտք եղան տեղաւորելու համար 10,000 հոգի գաղթականութիւն, որ եկած է Միջագետքէն: Մեր ամենաբերրի հողամասերը, որոնք կը կերակրեն ոչ միայն Հայաստանը, այլ եւ Կովկասի մէկ մասը, Կարս, Սուրմալու, Նախիջեւան, գրաւուած են Տաճիկներէն:

Սըր Հ. Ռումբոլտ.— Ի՞նչ եղաւ այն մահմետականն բնակչութիւնը, որ կ'ապրէր Հայաստանի մէջ:

Ա. Խաչիսեան.— Տեղափոխուեցան մաս մը Տաճկաստան, մաս մը Կարսի շրջանը եւ մաս մըն ալ Ատրպէյճան:

Սըր Հ. Ռումբոլտ.— Խնդրեմ ցոյց տուէք քարտէսի վրայ, թէ դուք կիլիկիոյ ո՞ր մասին մէջ կը պատկերացնէք ձեր Օճախը:

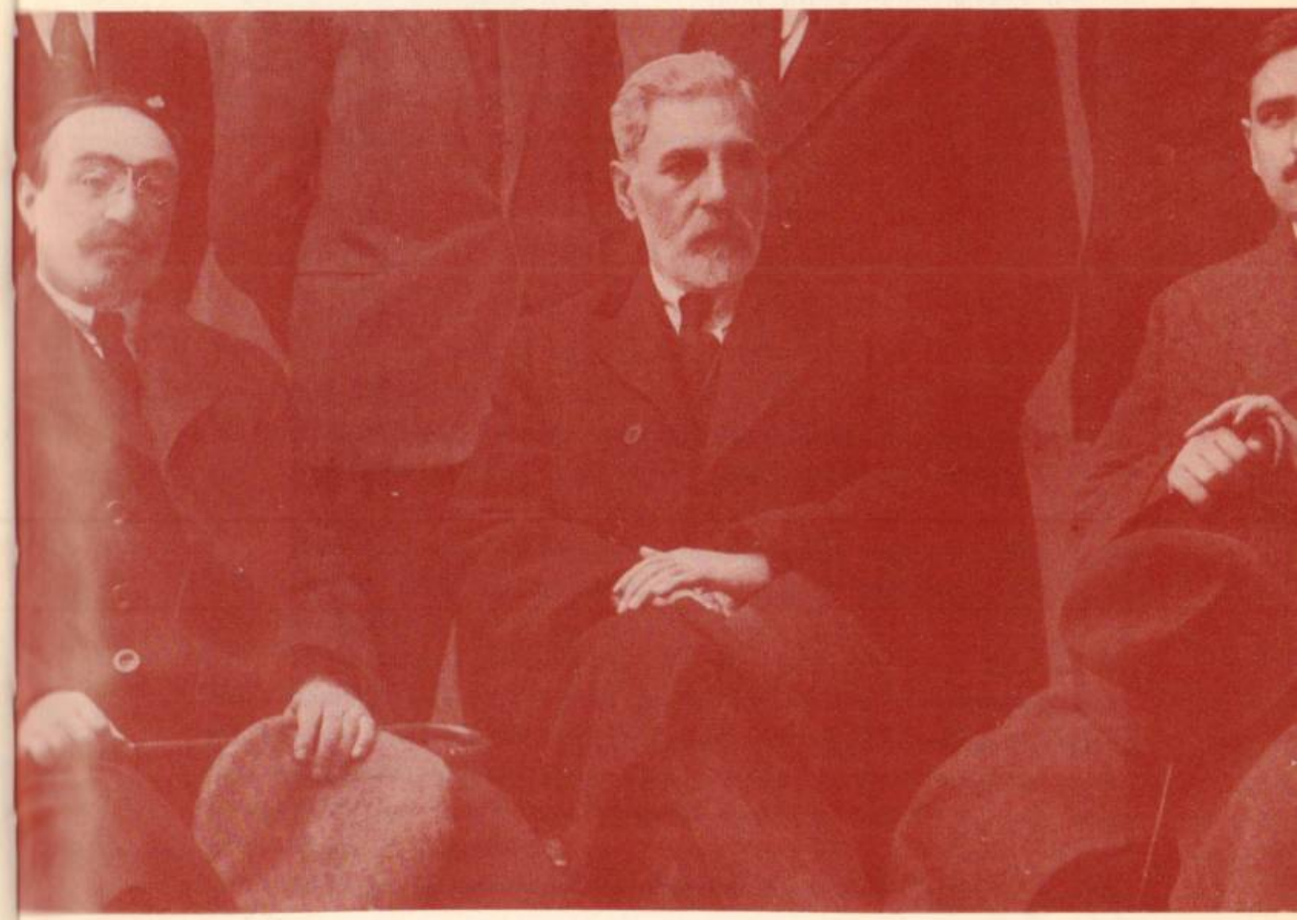

Գ. *Նորատունկեան*.— (Ցոյց տալով) Օճախը կը գծուի Ճիհուճի, Սուրիոյ սահմաններու եւ Եփրատի միջեւ ու կ'երկարի դէպի հիւսիս՝ առնելով իր մէջ Սիսը եւ Մարաշը:

Սըր Հ. Թոմբըլա.— Ի՞նչէհան բնակչութիւն կրնաք տեղաւորել այդ հողամասին վրայ:

Գ. *Նորատունկեան*.— 5—6 հարիւր հազար:

Նախագահ.— Պարոնայք, ձեր տեղեկութիւնները բոլորը գրի առնուեցան: Մենք կը խորհրդակցինք եւ հարկ եղած պարագային նորէն կը հրաւիրենք ձեզ նոր բացատրութիւններու համար:

Գ. *Նորատունկեան*.— Ես շատ ուրախ եմ, որ այս օրուան օրակարգին մէջ չկայ Տաճկաստանի Փոքրամասնութեան հարցը· թոյլ տուէք ինձ հրաւիրել Ձեր ուշադրութիւնը երկու գլխաւոր կէտերու վրայ· ա) ազատ ըլլալ զօրակոչէ, բ) Պատրիարքարանի ազատութիւնը: Իւրաքանչիւր Հայ ազատ պիտի ըլլայ հրաժարելու զինուորական ծառայութենէ:

Նախագահ.— Ցոյն պատուիրակութիւնը արդէն արծարծած է այդ հարցը, բայց Տաճիկները դէմ են: Ամէն պարագայի տակ մենք նկատի կ'առնենք ձեր յայտարարութիւնը:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

(26 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1922 Թ· ԿԱՐԴԱՑՈՒԱԾ ԼՕԶԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻՆ ՄԷՋ, Գ· Գ· ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ ԿՈՂՄԷ)

Հայերուս համար այսքան վճռական մէկ ժամուն, մենք սրտի կսկիծով կու գանք զրադեցնելու Ձեր յարգելի յանձնախումբը Հայկական Օճախի խնդրով:

Դուք գիտէք, Պարոնայք, որ մեր խնդիրը շատ համեստ է: Դուք գիտէք նաեւ թէ ինչէհան Հայեր կը տեսնէ խաղաղութեան եւ թէ ինչէհան երջանիկ պիտի ըլլան երբ այս խորհրդաժողովի բարի նպատակը իրագործուի: Բայց մեզ կը թուի, թէ կան հարցեր, որոնց մասին մենք պէտք է մեր լուսաբանութիւնները տանք եւ որոնց վրայ մենք պէտք է պնդենք:

1915 թ· դէպքերը մեծ անդունդ մը բացին Հայերու եւ Տա-

Ջախէճ աջ
Լ. Եանք, Ե. Գալֆայեան, Ս. Վրացեան

ճիկներու միջեւ: Երիտասարդ Տաճիկներու դեկավարները այդ ժամանակ ոչ միայն ցանկութիւն ունէին ազօրինակ կերպով գործել, Հայերու, տաճիկ կառավարութեան հաւատարիմ հպատակներու դէմ, այլ եւ կ'անգիտանային իրենց երկրի շահերու տարրական ըմբռնումները:

Չնայած որ, համաձայն գերմանական դեսպանի եւ ուրիշներու վկայութեան, Տաճկահայերը ենթակայ եղան զինակոչի եւ կատարեցին իրենց զինուորական ծառայութիւնները, ազոնք ենթարկուեցան տեղահանութեան, ջարդի եւ կոտորցուցին իրենց բնակչութեան մեծագոյն մասը:

Ցամենայն դէպս, որքան եւ ողբերգական է եղած տաճկական այդ բաղաքականութիւնը, մենք չենք ուզեր անդրադառնալ ներէն այդ խնդիրներուն, այլ կը գերադասենք յառել մեր աչքերը ներկայի եւ ապագայի վրայ:

Ներկայիս դժբախտաբար, փոխադարձ անբարեացակամութիւն կ'իշխէ Հայերու եւ Տաճիկներու միջեւ եւ ոչինչ կը կատարուի Տաճկաստանի մէջ մեղմելու համար սուր հանգամանք կրող երեւոյթները: Նորին Գերազանցութիւն Իսմէթ փաշան բոլորովին անհրաժեշտ չի նկատեր մեր Ազգային Օճախի կազմումը, այլ բաւական կը համարէ այն լուծումը, որով օտար տեղեր գտնուող մեր գաղթականութեան ջոյլ պիտի տրուի վերադառնալ Տաճկաստան: Մենք, դրժբախտաբար, չենք կրնար բաւարարուիլ միայն ատով, նկատի առնելով այն վիճակը, որ կրնայ ստեղծուիլ, բոլոր եղած դէպքերէն եւ պարագաներէն:

Ահա, օրինակ, Պալբէէրի, Պրուսայի եւ Պիզայի մէջ ապրող Հայերը որոնք վստահելով հայրենակից Տաճիկներու խօսքերուն, մնացին իրենց տուները, ի վերջոյ ապաննուեցան եւ ոչնչացան վերջին դէպքերու ժամանակ: Միւս կողմէ, այն սակաւաթիւ կենդանի մնացածները, որոնք Մուտրոսի զինադադարէն յետոյ հաւարձակեցան մինչեւ Անատոլու երթալ, ստիպուած եղան նորէն բռնել գաղթի ճամբան: Եւ մինչդեռ կիները, երախաները ու ծերերը, կոտսնցուցած ամէն ինչ, ձմեռուան սառնամանիքներուն բռնեցին Սեւ Ծովի ու Սուրիոյ ճամբան, առոյգ եւ առողջ տարրը պահուեցաւ կեդրոնական արգելարաններու մէջ:

Այսօր, մօտաւորապէս 700,000 տաճկահայութիւն կայ, որ վերջին տեղեկութիւններու համաձայն ցրուած է հետեւեալ կեդրոնները.—

345,000 կովկասի զանազան կողմերը, 140,000՝ Սուրիա, 120,000՝ Միւնաստան եւ եգէական Ծովի կղզիները, 40,000՝ Պուլկարիա, 50,000՝ Պարսկաստան, մնացածները՝ զանազան կողմեր, չհաշուած 110,000 որբերը, որ կը գտնուին Նպաստամատոյցի հովանաւորութեան տակ: Այս բոլոր գաղթականները մեծ զրկանքներ են կրած, անթիւ զոհեր են տուած եւ այժմ անհամբերութեամբ կը սպասեն այն օրուան, որ պիտի գայ վերջ տալու իրենց ողբալի վիճակին: Աշխատող եւ արտադրող տարրը, ներկայիս զբաղած է բարեգործական հիմնարկութիւններով, բայց հասկնալի է որ այդպիսի անորոշ վիճակ չի կրնար անվերջ տեւել:

Այսպէս է ահա, դժբախտաբար, իրերու դրութիւնը: Դուք կը խոստովանիք, ի հարկէ Պարոններ, որ անբնական կ'ըլլայ վերադարձընել այս ընտանիքները իրենց նախկին տեղերը ուր անոնք բոլոր են սոսկալի յիշատակներ, եւ ուր պիտի վերսկսին անվերջանալի վէճերը: Ոչ մէկ բոյլտուութիւն, ո՛չ մէկ հրաման, ո՛չ մէկ խոստում չի կրնար վստահութիւն տալ, միայն Ազգային Օճախի ստեղծումն է որ ջոյ պիտի իջեցնէ սոսկալի անցեալին վրայ, պիտի ոչընչացնէ ատելութեան զգացումները եւ ստեղծէ փոխադարձ վստահութիւն:

Դաշնակիցները առաջուընէ արդէն որոշումներ ունէին Ազգային Օճախի մասին, որ յետոյ վերանորոգեցին Լոնտոնի, Փարիզի խորհրդաժողովներուն մէջ 1921 եւ 1922 թ.ին:

Մենք չենք կրնար հասկնալ, թէ ինչո՞ւ Տաճիկներ, որ կռուեր են իրենց անկախութեան համար, եւ որ երբեմն ճանչցեր են իրենց կայսրութեան մաս կազմող ուրիշ մահմետական ազգերու անկախութիւնը, կրնան մերժել իրենց ուրիշ հայրենակիցներու այնքան հաստատ պահանջը: Թէ տաճիկ կառավարութիւնը եւ թէ մասնաւոր մարդիկ տիրացեր են բոլոր այն շարժուն եւ անշարժ գոյքերուն, որոնք կը պատկանին, շիտակի մէջ անհետացած, անժառանգ Հայերուն:

Մեր կարծիքով, Էնկիւրիի Ազգային Սահմանադրութիւնը չի նախատեսեր ոչ մէկ պարագայ, որ արգելք ըլլայ Տաճկաստանին այն տեսակէտով որ ան դժուարանայ անկողմնակալ ու հովանաւորող ըլլալ Հայկական Օճախի ստեղծման, հետեւելով այն ձեւին, որ, օրինակ, գոյութիւն ունի Բրիտանական իշխանութեան տակ գտնուող գաղթավայրերուն մէջ:

Ինչ կը վերաբերի որոշուող հողամասին, մեր Պատուիրակութիւնը արդէն պատիւ է ունեցած ներկայացնելու խորհրդաժողովին՝ բողոք անոր ընտրութեան, ստեղծել Օճախ Հիւսիսային վիլայէթ-

ներու մէջ կամ կիլիկիոյ մէջ ուր հազար տարիներէ ի վեր կ'ապրէին Հայերը եւ ուր իսլամ ազգաբնակութեան բիւրը, մեծ պատերազմի պատճառով, շատ նուազած է:

Թոյլ տուէք նաեւ յիշել, որ աշխարհիս բոլոր ազգութիւնները կ'ընդունին մեր հարցի արդարութիւնը՝ Օճախի ստեղծման անհրաժեշտութիւնը: Ահա ձեր սեղանին վրայ դրուած են աղաղակող կոչեր, որոնք ստորագրուած են հազարաւոր ամերիկեան եւ եւրոպական բրիստոնեայ եկեղեցիներու, համայնքներու, նաեւ շատ ակնառուր անձնաւորութիւններու կողմէ: Եւ թոյլ տուէք դիտել տալ, որ միայն բրիստոնեաները չեն այդպէս մտածողները, այլ եւ կան հազարաւոր մահմետականներ, Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Արաբական երկիրներու, նաեւ Տաճկաստանի մէջ որոնք կը գտնեն օրինական եւ օգտակար Հայկական Օճախի մը կազմութիւնը:

Վերջապէս, խնդիրը տաճկական եւ համամարդկային տեսակէտով ճնշելէ յետոյ, յարգելի Պարոններ, թոյլ տուէք հանի մը բառ ալ ըսել զուտ իրաւունքի տեսակէտով:

Զօրաւոր Դաշնակիցները, որ մղեցին Մեծ պատերազմը յանուն իրաւունքի, հազար անգամներ խոստացան ազատութիւն տալ Տաճկահայաստանին: 1915 թ· ողբերգական տեղահանութենէն յետոյ, Ամերիկայի եւ ուրիշ երկիրներու հայութիւնը կազմեց Արեւելեան Բանակ Ցրանցացիներու հովանաւորութեան տակ: Իրենց երկրին ազատութեան պաշտպանութեան համար, զինակոչի ենթրները ստորագրելէ յետոյ, անոնք յաջողութեամբ կռուեցան նաեւ Պաղեստինի եւ Սուրիոյ սահմաններուն վրայ, զօրապետ Ալէնպիի հրամանատարութեան տակ:

1920 թ· Սեւրի դաշնագիրը, Մ· Նահանգներու նախագահի իրաւարարութիւնը՝ որոշելու համար հայկական սահմանները, նաեւ Ազգերու Դաշնակցութեան 22րդ յօդուածը, այնքա՜ն խոշոր փաստեր են, որ ցոյց կու տան Դաշնակիցներու բարեացակամութիւնը հայ ժողովուրդի հանդէպ: Եթէ ներկայիս քաղաքական պայմանները այնպէս փոխուեցան, որ դուք պէտք է խաղաղութեան նոր դաշնագիր կազմէք, որով պիտի որոշուի Մերձաւոր Արեւելքի նակատագիրը, մենք վստահ ենք որ Տաճկաստանի պահանջներու առջեւ, դուք չէք մոռնար օրինականութիւնը եւ արդարութիւնը նաեւ Հայկական Դատին:

Այսպէս է իրերու դրութիւնը, չնայած որ Դաշնակից պետութիւնները կը ներկայացնեն հեղինակաւոր ոյժ: Բազմաթիւ առիթներով, անգամ Սեւրի դաշնագրի ընթացքին, թոյլ է տրուած հայ

պատուիրակութեան իրենց տեղն ունենալ ձեր կողքին, սակայն մենք լիայոյս ենք, թէ ոչինչ պիտի խուսափի ձեր ուշադրութենէն լաւագոյն կերպով պաշտպանելու համար ձեր սկզբունքներն ու ձեր խոստումները:

Եզրակացնելով ըսածներս, յոյս ունիմ որ Տաճիկները աւելի լաւ պարզաբանուելէ եւ տրամադրուելէ յետոյ, պիտի փոխեն իրենց տեսակէտը Հայկական Օճախի նկատմամբ, որովհետեւ ատիկա կ'ըլլայ ո՛չ միայն պատիւ ճորակազմ Տաճկաստանի համար, այլ եւ անոնք շատ իմաստուն քայլ առած կ'ըլլան ամէն տեսակէտով՝ ձեռք բերելով վստահութիւնը աշխատասէր ու գործունեայ տարրի մը, որ ապագային շատ օգտակար կ'ըլլայ իրենց, նաեւ հաւատարիմ:

Մենք աւելի քան վստահ ենք որ Մերձաւոր Արեւելքի խաղաղութեան հարցը միայն այդ պարագային հաստատ հիմերու վրայ կը դրուի:

Ա· ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ՃԱՌԸ

(ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ ԼՕԶԱՆԻ ՃՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻ ԵՆԹԱՑԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ ՆԻՍՏԻՆ, 26 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)

Եթէ իմ պաշտօնակից Նորին Գերազանցութիւն Պ· Նորատունկեանի զեկոյցէն յետոյ ես խօսք կ'առնեմ, ատիկա միայն անոր համար է, որ ապացուցանեմ, թէ հայ ժողովուրդը իր ամբողջութեամբ, իր կուսակցութիւններով եւ գաղութներով, միանգամայն համամիտ է այն պահանջներուն, որ մենք ձեզ կը ներկայացնենք ահա:

Ցետոյ, կ'ուզեմ ըսել, թէ որքան մեծ է Թուրքերու տածած անարդարութիւնը դէպի մեզ, Թուրքերու, որոնք եկած են այստեղ իրենց համար արդարութիւն հայցելու նպատակով:

Անոնք բռնագրաւած են այսօր ոչ միայն տաճկահայկական գաւառները այլ եւ երեւանի Հանրապետութեան մեծագոյն մասը: Ես մտադիր չեմ շօշափելու այնպիսի հարցեր, որոնք կը վերաբերին Ռուսաստանի եւ կրնան անել վիճակի մէջ դնել Դաշնակիցները, բայց պէտք է ըսեմ, որ 1920ի վերջերուն, երբ Հայաստանի Հանրապետութիւնը իրաւապէս ճանչցուած էր Դաշնակիցներու կողմէ, Քեմալի բանակը յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ եւ գրաւեց Կարսի նահանգը, Արտահանը, Սուրմալուն եւ Նախիջեւանը:

Այս գրաւումով Թուրքերը առնի եւս ծանրացուցին Կովկասահայերու կացութիւնը, որովհետեւ գրաւուած վայրերէն 180 հազար Հայեր փախչելով բռնական յառաջխաղացումէն, ապաստանեցան Հանրապետութեան մնացած մասերուն մէջ: Եւ երէ առնցնենք այս թիւին վրայ պատերազմի ընթացքին տանկական արեւելեան նահանգներէն փախած 350,000 Հայերը, որոնք ցոյցերէ ապաստաններ էին այստեղ, այն ժամանակ հասկնալի կ'ըլլայ միանգամայն սոսկումն ու համաճարակը, որոնք իշխեցին այս երկրի վրայ: Միայն Ամերիկայի եւ Եւրոպայի օգնութեամբ էր որ կարելի եղաւ մեղմացնել անոնց առաջ հանած:

Տաճիկները այդ սոսկալի եղելութիւնը կ'արդարացնեն այն դաշնագրով, որ ստորագրուեցաւ Կարսի մէջ 1921 թ· Հոկտեմբեր 13ին: Իրապէս այդ մէկ դաշնագիրը չէ միայն, այլ չորս դաշնագրեր — Բրեստ–Լիտովսկի (1918), Բաթումի (1918), Ալեքսանդրապոլի (1920) եւ Կարսի (1921) դաշնագրերը: Վերջին երեքը Բրեստ–Լիտովսկի կրկնութիւններն են, որոնք բոլորն ալ մեզմէ պիտի խլէին վերջոյին հողամասերը: Մուտրոսի զինադադարով Բրեստ–Լիտովսկի եւ Բաթումի դաշնագրերը ոչնչացան, Ալեքսանդրապոլինը՝ 1921 թ· Լոնտոնի մէջ կայացած Դաշնակիցներու խորհրդաժողովը չեղեալ համարեց: Իսկ ինչ կը վերաբերի Կարսի դաշնագրին, ոչ ոք մեծ պետութիւններէն չկամեցաւ նանչնալ անոր գոյութիւնը:

Տաճիկները կ'ըսեն նաեւ որ այդ բոլոր գաւառները իրենց կը պատկանէին դեռ ռուս–բրիական պատերազմէն առաջ (1877)· բայց երէ այդպէս դատենք, այն ժամանակ այդ շրջանին Պուլկարիան ալ Տանկաստանին կը պատկանէր· եւ երէ անոնք այդպէս հեռու երթան, ո՞ւր պիտի հասցնեն արդեօք իրենց տիրապետութեան իրաւունքները:

Պէտք է նկատել, որ երէ իրենց Ազգային Ուխտին մէջ, որով Տաճիկները շատ կը պարծենան, կը պահանջէին Կարսը, Արտահանը եւ Բաթումը, պէտք է յիշեցնեմ որ Սուրմալուն եւ Նախիջեւանը չեն պատկանած երբեք Տաճիկներուն: Ռուսերը գրաւեցին զանոնք Պարսիկներէն: Բայց Տաճիկները տիրեցին այս երկուքին ալ, որոնցմէ Սուրմալուն իրենց պահեցին իսկ Նախիջեւանը տուին Ատրպէյճանին:

Այժմ, անցնելով Հայ Ազգային Օճախի խնդրին, թոյլ տուէք ինձ նկատել, որ հարցը յաճախ վատ ձեւով կը դրուի եւ վատ կը հասկցուի: Մեր խնդրածը ապաւէն մը չէ եւ ոչ ալ գաղթավայր մը, այլ մեր դարաւոր հայրենիքի մէջ Ազգային Օճախ է որ կ'ուզենք ունենալ:

Դուք գիտէք արդէն, Պարոնեներ, որ հայ ժողովուրդի մարտիրոսութեան ցաւոտ խնդրի հետ զուգընթաց գոյութիւն ունին նաեւ քաղաքական եւ դիւանագիտական հարցեր: Արդէն 1856 թ· Փարիզի եւ 1878ին Պերլինի խորհրդաժողովներու մէջ ծեծուած է Հայկական Հարցը: Աբտիւլ Համիդի թագաւորութեան օրով եղած ջարդերէն յետոյ, 1895 թ·, ծրագրուեցաւ բարեւորոգումներու հարցը եւ, վերջապէս, 7 վիլայէթներու համար կայացան որոշումներ, որոնք վերջացան անով, որ Հայաստան ուղարկուեցան երկու բարձր կոմիսարներ Պ· Պ· Վէսթինհիկ եւ Հոֆ՝ մէկը Հոլանտացի եւ միւսը Նորվեկիացի: Վրայ հասաւ մեծ պատերազմը· Տաճիկները նամբու դրին երկուքն ալ եւ սկսան ջնջել Հայկական Հարցը ոչնչացնելով Հայերը: Այս ողբերգական պատմութիւնը հաջ ծանօթ է բոլորիս եւ կարիք չկայ անդրադառնալու անոր: Դաշնակիցներու յաղթանակը, ինչ արդար հատուցում մեր դարաւոր տանջանքներուն եւ այն բոլոր զոհողութիւններուն, մեզի միշտ ընդունած ենք, պէտք է տայ մեզ Տաճկաստանէն եւ Ռուսաստանէն անջատուած՝ անկախ ու ազատ Հայաստան մը:

Այսօր մեզ խորհուրդ կու տան մէկ կողմ թողուլ Կովկասեան Հայաստանը, ձգել նաեւ Միացեալ Նահանգաց նախագահի գծած սահմանները, ինչքան ալ անոնք պակասաւոր էին ընդգրկելու համար ողջ Հայաստանը, եւ ամենատարրական արդարութիւն չըլլա՞ր արդեօք ստանալ գոնէ Ազգային Օճախ մը ծովային ելքով: Մեր ժողովուրդը 25 դար շարունակ ապրած է այդ երկրի մէջ եւ Տաճիկները երբեք առաւելութիւն չեն կազմած այդտեղ:

Այս պահանջներու դէմ, որ ինչքան համեստ, նոյնքան եւ արդար են, խմէք փաշան՝ թիւով 700,000 մեր գաղթականներուն ցոյց կու տար Գանատայի եւ Աւստրալիայի նամբան:

Մենք շատ ենք տանջուեր ու շատ արիւն թափեր մեր հայրենիքի համար, մինչեւ որ հասեր ենք այս կէտին: Գանատա կամ Աւրստրալիա երթալու համար չէր, որ մեր ազգը մէկ սիրտ ու հոգի դարձած՝ նետուեցաւ ընդհանուր շփոթի մէջ եւ մէջտեղ դրաւ ոչ միայն իր ներկան ու ապագան, այլ եւ իր անցեալը, որովհետեւ ամբողջ սերունդի մը ոչնչացումը կը նշանակէ խզել բնախօսական կապը մեր նախնիքներու եւ գալիք սերունդի միջեւ: Ոչ մէկ մեծ կամ փոքր դաշնակից պետութիւն որ մասնակցած է համաշխարհային մեծ պատերազմին, չէ ունեցած այնքա՞ն ծանր տառապանքի օրեր, որքան փոքրիկ հայ ժողովուրդը: Ու այդ տառապանքներէն ալ կը բխի իր անբաժան իրաւունքը պահանջելու սեփական հայրենիք մը որքան ալ ան ըլլայ համեստ:

Մեզի կ'ըսեն, որ հայ ազատագրական շարժումը խարդախօրէն ներշնչուած է դուրսի ազդեցութիւններէ, որոնք կու գան եղեր ցարական Ռուսաստանէն եւ Բրիտանիայէն: Ես պիտի յայտարարեմ այստեղ, որ ցարական կառավարութիւնը եւ սուլթանը համամիտ էին միանգամայն՝ ոչնչացնելու համար բոլոր այն շարժումները, որոնք ուղղուած էին Տաճկահայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող բռնութիւններու դէմ: Կովկասեան բոլոր խումբերը, որոնք կը կազմըէին իրենց Տաճկահայ եղբայրներուն օգնութեան հասնելու համար, կ'ոչնչացուէին սահմանազլուխի վրայ, ռուսական բանակին կողմէ, որովհետեւ ցարական կառավարութիւնը չէր ուզեր Պուլկարիա մը ստեղծել իր սահմաններուն հարաւային մասին վրայ:

Անգլիոյ բաջալերումը ուրիշ առասպել մըն է: Մեր ազատագրական շարժումը առաջ է եկած այն խոր պատճառներէն, որոնք առաջ բերին եւ պալքանեան ժողովուրդներու ազատութիւնները: Թուրքերու եւ անոնցմէ բաժնուած ազգերու պարզ համեմատութիւնը լաւագոյն ապացոյցը կ'ըլլայ՝ տեսնելու համար, թէ որքա՞ն իրաւացի էր պատմութիւնը եւ թէ որքա՞ն այդ ազատագրումները համապատասխան են մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան շահերուն:

Այո՛, մենք միշտ ցգներ ենք մեր հայրենիքի ազատութեան, եւ Միացեալ Հայաստանը պիտի ըլլայ մեր իտէալը: Բայց երէ կան ներկայիս մեծ դժուարութիւններ, որոնք թոյլ կու տան Դաշնակիցներուն գծել միայն փոքր Հայաստան մը մեծի փոխարէն, այսինքն՝ Ազգային Օճախը հիմնուի կիլիկիոյ մէջ, մենք պիտի ընդունինք այդ առաջարկը Դաշնակիցներու կամքը յարգած ըլլալու եւ անոնց աշխատանքը թեթեւցնելու համար:

Մենք համոզուած ենք որ պիտի հասնինք արդարութեան, որովհետեւ մենք ունինք Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ հանդիսաւոր խոստումները: Այն Անգլիան, որ մէկ օրուան մէջ ոտքի ելաւ ապացուցանելու ամբողջ աշխարհին, որ միջազգային համաձայնագրերը թուղթի կտորներ չեն միայն, այն մեծ Ֆրանսան որ իր ամբողջ գոյութեամբ ապաստէզ նետուեցաւ Դաշնակիցներու հաւատարիմ մնալու եւ թոյլ չտալու համար, որ մարդկային մեծ սկզբունքները ոտնահարուին, այն Իտալիան որ կը ճանչնայ օտար լուծը, եւ այդ լուծը թօթափելու համար նետուեցաւ ռազմադաշտ, պէտք չէ մեզ լքեն: Մենք հանգիստ ենք այդ տեսակէտէն: Մենք համոզուած ենք որ այս խորհրդաժողովը պիտի չցրուի, մինչեւ որ արդարօրէն չլուծուի մեր դատը: Մենք գիտենք գործին ծանրութիւնը, սակայն, համոզուած ենք որ Դաշնակիցներու միակամ ոգին բաւական է որ արդարութիւնը ըլլայ լրիւ եւ իրական:

***

Մեր խնդիրը մանաւանդ մէջ դարձաւ լուրջ ուշադրութեան առարկայ:

Ինչպէս դուրսը մենք չարունակեցինք մեր դիմումները բոլոր այն ուժերուն, որոնք կրնային օգտակարութիւն ներկայացնել մեր դատի համար: Մ. Վարանդեանը դիմում ըրաւ Ընկերվարական Միջազգայինին, եւ այս վերջինը փորձեց ազդել Թուրքերու վրայ: Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչները աշխատեցան հրաւիրել Ֆրանսական խորհրդարանի արեւելեան գործերու յանձնախումբի միջամտութիւնը եւ յաջողցուցին յատուկ բանաձեւ մը ի նպաստ Հայկական Օճախի:

Օլիվըը Բոյտուինը մեկնեցաւ Անգլիա ազդելու համար բանուորական կուսակցութեան վրայ, նոյն խնդասիրով: Ուշադիրներ ներկայացուցին Ամերիկայի Բողոքական Միացեալ եկեղեցիներու խորհուրդը, «Արմենիա–Ամերիկա Միութիւնը» եւայլն: Անուղղակի միջամտութիւն ըրին եւ ամերիկեան «դիտողները»: Առանձին դրութեամբ մը որ պատրաստուած էր մամուլի համար, անոնք յայտնեցին իրենց տեսակէտը Հայկական Հարցի վերաբերմամբ:

«Ամերիկեան պատուիրակութիւնը, *բռնած էր այդ դրութեան մէջ*, չմասնակցելով հանդերձ խաղաղութեան բանակցութիւններուն, չառաջարկելով հանդերձ ոչ մէկ ծրագիր, քանի որ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը պիտի չկրնայ վաւերացնել զայն, իր հաւանութիւնը տուաւ Լորտ Քըրզընի եւ Դաշնակիցներու բոլոր այն գործնական առաջարկներուն, որոնք կը նախատեսէին հայկական անկախ Օճախի մը ստեղծումը: Ամերիկեան Պատուիրակութիւնը հաւնելով Միացեալ Նահանգներու բարենպաստ կարծիքը այդ Օճախը հիմնելու մասին՝ կը ներկայանայ այսօր ձեր առաջ որպէս պաշտպանը այդ կարծիքի: Ա'լ աւելին: Ի պաշտպանութիւն հայ ժողովուրդի եւ շահագրգռուած Ամերիկացիներու մենք հաւաստիացումներ ըրած ենք, որ Հայկական Օճախի հարցը պէտք է դրուի եւ քննութեան առնուի Լօզանի խորհրդաժողովին մէջ: Մենք աշխատած ենք եւ պիտի աշխատինք համոզել Թուրքերը, որ լուրջ ուշադրութեան առնեն այս խնդրի վերաբերեալ բոլոր այն ծրագիրները, որոնք պիտի առաջարկուին ապագային»:

Մխիթարեան Ամերիկեան Պատուիրակութիւնը ներկայացուց փոքրամասնութեանց յանձնախումբին հետեւեալ յայտագիրը.

Լոզան 30 Դեկտեմբեր 1922

Հայկական ազգային Օճախի հաստատման առաջարկը առաջ է բերած Միացեալ Նահանգներու մեծագոյն մասի խորունկ հետաքրքրութիւնը եւ համակրանքը: Պէտք չէ մոռնալ եւ այն հանգամանքը որ Դաշնակից պետութիւնները բազմաթիւ առիթներով յայտնաբանած են, թէ Ազգային Օճախը միակ բանաւոր միջոցն է Հայկական Հարցի լուծման տեսակէտով:

Ամերիկեան պատուիրակութիւնը այս առթիւ ըրած է շարք մը մարդասիրական առաջարկներ, որոնք մեզի համար միեւնոյն ժամանակ ե՛ւ իրաւական են: Ներկայիս, յանձնախումբիդ առջեւ կը դնենք հարց մը, որով մեծապէս հետաքրքրուած է Ամերիկայի հանրային կարծիքը: Մենք դիմած ենք ամերիկեան միութիւններուն եւ կազմակերպութիւններուն, որպէսզի անոնք որոշեն, նախ, երկրամասի խնդիրը, որ պիտի Հայոց Ազգային Օճախի սահմանը կազմէ, երկրորդ, եւրմտական երաշխիքի խնդիրը, երրորդ, երկու շահագրգռուած պետութիւններու միջեւ հաստատել դրամական փոխառութեան արդար միջոց մը, յետոյ լուծելու հովանաւորութեան խնդիրը եւ թէ ինչպէս ապահովել բոլորովին նոր երկրամաս մը արտաքին յարձակումներէ եւ ներխուժումներէ:

Կը խնդրենք նոյնպէս՝ պարզել թիւը այն Հայերու, որոնք կը ցանկային հաստատուիլ նոր հայրենիքի մէջ եւ վերջապէս, ներկայացնել նոր գործնական առաջարկներ այս խնդրի վերաբերեալ:

Այս բոլոր տուեալները կը դնենք յանձնախումբիդ տրամադրութեան տակ՝ խնդրելով որ անոնք առնուին ամենալուրջ ուշադրութեան»:

Ամերիկեան հանրային կարծիքի ներկայացուցիչներն ալ կ'աշխատէին Հայկական Ինդրի նպաստաւոր լուծման եւ այդ մասին կ'առաջարկէին դանազան լուծումներ: Այսպէս, Եկեղեցիներու Խորհուրդի ներկայացուցիչ Ճ. Բարթընը Դեկտեմբեր 14ին հետեւեալ դիմումը ըրաւ Ամերիկայի պատուիրակ Ջայլսոնին.

«Թուրքերու եւ միւս պատուիրակութիւններու հետ ունեցած երկար ժողովներէն յետոյ եւ հարցը մանրամասն քննութեան առնե-

լով՝ մենք եկած ենք այն եզրակացութեան, որ հայկական փոքրամասնութեան խնդրի լաւագոյն լուծումը կ'ըլլայ յատկացնել երկրամաս մը, ուր կարենային հաստատուիլ փախստական Հայերն ու որբերը:

Մեզի կը թուի թէ՝

1· Օգնութեան գործը այդպէսով լուծուած կ'ըլլայ շուտափոյթ կերպով եւ միանգամայն տնտեսօրէն: Այդ գործը ամենամեծ կարեւորութիւնը ունի ամերիկեան օգնութեան կոմիտէներու համար·

2· Հայերը այդպէս ապահովուած կ'ըլլան աւելի լաւ, քան ցրուած ամբողջ Թուրքիոյ բոլոր բնակչութեան մէջ·

3· Թուրքերը ի վերջոյ գոհ պիտի մնան·

4· Հայերու համար ընդունելի պիտի ըլլայ այդ վճիռը, եւ անոնք հանոյքով պիտի երթան հաստատուելու Ազգային Օճախի մէջ, մինչդեռ անոնք կը վախնան վերադառնալ իրենց բնակավայրը՝ թուրք ազգաբնակութեան մէջ·

5· Մենք կը գտնենք որ խնդրի նման լուծումը հնարաւոր եւ գործնական է, մինչդեռ Հայերը իրենց նախկին բնակավայրը վերադարձնելու փորձը առաջ պիտի բերէ կասկած եւ անվստահութիւն·

6· Դուք լաւագոյն դատաւորն էք ընտրելու յարմար րոպէն ընթացք տալու համար այս առաջարկներուն»:

«Արմենիա-Ամերիկա» միութիւնը յուշագրով մը կու տայ Ազգային Օճախի մանրամասն ծրագիրը եւ նիւթական միջոցներու աղբիւրը:

«Ա· ՕՃԱԽԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՎԱՅՐԸ

1· Հայկական Օճախի հաստատման վայրը կրնայ նշդել յանձնախումբը որ աւելի լաւ ծանօթ է խնդրին, քան ոեւէ մէկը· սակայն օգտակար կը համարենք առաջ բերել որոշ առաւելութիւններ յօգուտ

Սուրիոյ հիւսիսային մասի, որպէս Հայկական Օճախի հաստատման լաւագոյն վայրի:

2· Սուրիոյ հիւսիսամասին մէջ գտնուող այդ վայրը, որ որոշուած էր Ազգերու Դաշնակցութեան կողմէ երբ Սուրիոյ հոգատարութիւնը կը յանձնուէր Ֆրանսային եւ որուն սահմանները գծուած են Թուրքերու եւ Ֆրանսայի մասնաւոր համաձայնութեամբ, կարելի է ըսել, թէ դեռ այսօր կը հանդիսանայ բանակցութիւններու նիւթ: Անոր վերջնական լուծումը պիտի տայ Լօզանի խորհրդաժողովը, որուն քալտը պաշտօնապէս իր ձեռքն է այսօր:

3· Այդ ամբողջ շրջանի ապահովութեան տեսակէտով անգամ, անհրաժեշտ է չէզոք գօտիի մը ստեղծումը Թուրքիոյ եւ Սուրիոյ միջեւ:

4· Դիւրին պիտի ըլլայ համոզել հայ փախստականները տեղաւորուելու այդ գօտիին մէջ:

5· Ան ունի ելք դէպի ծով:

6· Եթէ Եփրատի արեւմտեան մասը գտնուող այդ հողամասը կարելի ըլլայ լայնցնել Սիսի եւ Ալբիստանի ուղղութեամբ, որպէս հատուցում արեւելեան մասի, կը ստացուի երկիր մը չէզոք սահմաններով, 18 հազար քառակուսի մղոն մեծութեամբ, որուն անջատումը Թուրքիայէն, պիտի չվտանգարէ անոր ներքին զարգացման:

7· Ամերիկայի մէջ կը կարծեն թէ այդ երկիրը պիտի ըլլայ անկախ՝ Ազգերու Դաշնակցութեան հովանաւորութեան ներքեւ:

Բ· ԵԼԵՒՄՏԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Նման երկրամասի վարչական կազմի առաջին քայլը պիտի ըլլայ սկզբնական գումարի մը պահանջը: Այդ գումարը կը տրուի առանց որպէս պարտք եւ անհաւանական չէ, որ քանի մը տարուան մէջ կարելի ըլլայ դարձնել այդ գումարը: Անկասկած դժուար է ապահովել այդպիսի գումարի մը հայթայթումը· սակայն պէտք է ըսել, թէ այս առաւօտ իսկ Ամերիկայէն ստացուած հեռագրի մը համաձայն, Հայկական խնդիրը մտցուած է Քոնկրէս բանաձեւով մը, որ կ'ապահովէ 20 միլիոն տոլարի փոխառութիւն մը: Այս այն գումարն է, որ հաւաքուած էր առաջ առաջելներու օգտին: Վստահ չեմ, որ ծրագրի այս կէտը անպատճառ պիտի անցնի, սակայն, պիտի շեշտեմ, որ մեծ համակրանք կայ ի նպաստ այս ծրագրին:

Հնարաւորութիւն կը ստեղծուի փոխառութիւն կնքել Ամերիկայի այն շրջանակներու մէջ, որոնք շահագրգռուած են Հայկական Հարցով:

Բնական կը գտնեմ կարծել, որ Ազգերու Դաշնակցութիւնը պէտք է նկատի առած ըլլայ խնդրի ելեւմտական կարելիութիւնները, երբ կը հաւաքուի բանաձեւեր յօգուտ Հայոց Ազգային անկախ Օճախի:

Բնական է կարծել նոյնպէս, որ Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Իտալիոյ ներկայացուցիչները ի նկատի են ունեցած խնդրի փիլիսոփայական մասը, երբ յայտարարեցին իրենց Մարտ 26ի որոշումները՝ Ազգային Օճախի վերաբերմամբ:

Գ· ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Կ'ենթադրեմ, որ Ազգային Օճախի չէզոքութիւնը պէտք է ճանչցուի Լօզանի դաշնագիրը ստորագրող բոլոր պետութիւններուն կողմէ: Անոր ապահովութեան տեսակէտէն կարիք չկայ պահելու մեծ բանակութեամբ զօրամասեր: Արդէն իսկ ճանչցուած չէզոքութիւնը եւ Օճախին յարակից պետութիւններու մասնակցութիւնը Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ՝ ենթադրել կու տան պզտիկ բանակի մը գոյութիւնը միայն, որ կոչուած պիտի ըլլայ ապահովել հանրային կարգը:

Դ· ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՏԵՂԱՒՈՐՈՒՄԸ

Մենք չենք կարծեր, որ Պոլսոյ Հայերը կը թողուն իրենց բնակավայրը Ազգային Օճախի մէջ հաստատուելու համար· սակայն, գիտենք, որ հոն կան 15 հազար Հայեր, հողագործ փախստականներ, որոնք հանդերձ պիտի ցանկան տեղափոխուիլ այնտեղ:

Զմիւռնիոյ եւ Փոքր Ասիոյ վերջին տարագրեալները թիւով 110 հազար հոգի, իրենց իսկ շահերու տեսակէտով, նոյնպէս պիտի

փափաքին տեղատորուիլ նոր հայրենիքի մէջ, երէ կարենան իրենց կեանքը վաստկիլ այնտեղ:

Սուրիոյ մէջ դեռ վերջին դէպքերէն առաջ, կային 75 հազար Հայեր, որոնց մեծագոյն մասը տնտեսապէս դեռ չեն հաստատուած այդ երկրի մէջ:

Ռուսաստանի եւ Կովկասի մէջ կան 4 հարիւր հազար փախստականներ, որոնք իրենց մեծամասնութեամբ պիտի վերադառնան այդպիսի ապահով երկիր մը, ուր անոնք պիտի կարենան յայտնագործել իրենց շինարարական ոգին:

Եւ վերջապէս, այն որբանոցներու դեկավարները, ուր կան 50 հազարէ աւելի հայ մանուկներ, ուրախութեամբ պիտի փոխադրեն իրենց գործը այդպիսի երկիր մը, երբ անոր ստեղծումը իրագործուի:

Մենք չենք կասկածիր, որ Ազգային Օճախի մէջ հաստատուիլ փափաքող հայութիւնը կ'անցնի 2—3 հարիւր հազարը:

Ամերիկայէն նոր առաջարկ մը կը հաղորդէ, որ Քոնկրէսին առաջարկուած է հետեւեալ նախագիծը.—

«Ցոյլ կը տրուի Նախագահին Հայկական Օճախի համար փոխարինաբար յատկացնել գանձէն 20 միլիոն տոլար, այն պարագային, երբ Լօզանի խորհրդաժողովը կը ստանձնէ անոր կատարեալ հովանաւորութիւնը»:

Ի դէպ, այս ծրագիրը մեր հաւանութիւնը չունէր:

***

Պէտք է ըսել, որ դեռ սկիզբէն Ամերիկացիները բարենպաստ դիրք էին բռնած Հայերուս նկատմամբ, սակայն այդ դիրքը մեղմ օդուտ չբերաւ, որովհետեւ անոնք ազդու միջոցներէ կը խուսափէին:

Ինչ կը վերաբերի Մերձդրաչին Ռուսաստանի, որ առաջին անդամն էր որ հանդէս կու գար միջազգային քաաեբարեմի վրայ, ըստ մեր բարեկամներու կարծիքին, կարող ազդակ մըն էր իր ձայնը լսել տալու համար: Պէտք էր այդ ձայնէն եւս օգտուիլ:

Հայասէրներու Միութեան ներկայացուցիչները տեսնուելով Զիլէրինի հետ՝ ներկայացուցեր էին հետեւեալ յուշագիրը.—

«Ինչ որ ալ ըլլայ Լօզանի խորհրդաժողովի արդիւնքը, պէտք չէ կիջուի պատուաւոր դաշինք, երէ Հայկական Հարցը վերջնական-

նապէս իր լուծումը չստանայ: Բաղաքակիրթ աշխարհի հանրային միտքը, որ կը պահանջէ այսօր միլիոնաւոր ստորագրութիւններով Հայոց Ազգային Օճախի ստեղծումը, պէտք չէ ընդունի խաղաղութիւն մը, որ վերջ պիտի դնէ տանկահայ ժողովուրդի գոյութեան:

Հայասէրներու Միութիւնը եւ անոր Լօզանի ներկայացուցիչները գիտեն, որ խորհրդային Ռուսաստանը փրկեր է Կովկասի Հայկական Հանրապետութիւնը, որ դուրս է այսօր տանկական վտանգէն, սակայն, ան այնքան փոքր է, որ անկարող է ընդունիլ իր մէջ Օճախին սպասող 800,000 հայ փախստականները: Ռուսերը կարող են փրկել տանկահայութիւնը, Թուրքերու հետ մասնաւոր համաձայնութեամբ մը, որով կարելի ըլլայ ընդարձակել Կովկասահայաստանի սահմանները՝ վան, Բիւրլիս ուղղութեամբ: Այսպէսով, Ռուսերը լուծած կ'ըլլան Հայկական Հարցը, բան մը, որ կը դժուարանան ընել դաշնակից պետութիւնները, շնորհիւ Թուրքերու դիմադրութեան, որ կ'արգիլէ իր սահմաններուն մէջ ստեղծել այսպիսի անկախ պետութիւն մը»:

Զիւլերինը Նոյեմբեր 26ին այս նամակին պատասխանեց հետեւեալ գրութեամբ.—

«Ձեզ եւ ձեզ ընկերացող Հայաստանի Միջազգային Միութեան անդամներու հետ ունեցած տեսակցութիւններուս ընթացքին, ես առիթ ունեցայ իմանալու, որ Լօզանի խորհրդաժողովին մէջ Ռուսաստան, Ուկրայինան եւ Վրաստանը անմասն են եղած Հայկական Հարցի ճնշուելեն, չնայած՝ որ մեր մասնակցութիւնը պիտի իսկապէս ապահովէր այս հարցի լուծումը դրական իմաստով: Այժմ պատիւ ունիմ յայտնելու ձեզ, որ Ռուսաստանի եւ Ուկրայինայի կառավարութիւնները կ'առաջարկեն իրենց սահմաններուն մէջ տեղաւորել հայ փախստականները, որոնց թիւը դեռ պիտի ճշդուի: Մանրամասնութիւնները ճնշուելեն կ'առնուին կառավարութեանս եւ Հայերու ներկայացուցիչներուն կողմէ: Կը խնդրեմ բարեհաճեցէք յայտարարել այս առաջարկս շահագրգիռ կողմերուն: Ընդունեցէք խորին յարգանքներուս հաւաստիքը:

ԶԻՉԵՐԻՆ»

Այսպէսով, Զիչերին հրապարակ կու գար ամբացնելու Թուրքերու անհաշտութիւնը եւ Հայկական Օճախը Ռուսաստան տանելով՝ ընդմիշտ սպաննելու Թրքահայաստանի դառը:

Այսուհետ ալ մեր ազգային ձգտումներու համար ճակատագրական դեր խաղաց Ռուսաստան եւ Թուրքերու չհաշտուիլը միմեանց:

Այս պարագան կը չեզոքացնէ՞ արդեօք լաւ ըմբռնելու համար, թէ որքան անհիմն էր այն յոյսը, թէ Ռուսները ի վիճակի կ'ըլլան ազդել Թուրքերու վրայ այն ուղղութեամբ, որ օգտակար ըլլար Հայերուս համար: Անոնց քաղաքականութիւնը, որ կը բխէր բոլշեւիզմի էութենէն, թոյլ չէր տար իրենց որեւէ քայլ ընել յօդուտ Հայերու: Մղիմանին պարզ խոստովանեցաւ այդ: Կարճատես են անոնք, որոնք չեն կրնար ըմբռնել ազգային եւ բոլշեւիկեան գաղափարներու տարբերութիւնը:

Առնք էին, ընդհանուր առմամբ, Ենթաժողովի չորքը մեր կատարած աշխատանքները: Իսկ Ենթաժողովին մէջ, Դեկտեմբեր 20ի նիստէն յետոյ, մեր գործերը այնքան ալ լաւ չէին ընթանար: Մեր բարեկամները այդ ժամանակները տեսնուեր էին Մոնտանայի հետ: Իմացանք, որ ան վճռեր է անպատճառ յանգիլ այնպիսի ելքի մը, որ ընդունելի ըլլար Թուրքերուն համար: Բայց այդ ելքը չզբաւար, որովհետեւ Թուրքերը մերժեցին ընդունիլ այդ ուղղութեամբ որեւէ առաջարկ: Անոնք լաւ կ'ըմբռնէին Դաշնակիցներու հոգեբանութիւնը՝ հաշտութիւն կնքել, ամենամեծ զիջումներու գնով: Եւ բոլորի դիւանագէտ մը, որուն անունը չեմ կրնար յիշատակել, իմացաւ, որ Թուրքերու ձեռքն է անցած մեծ պետութեան մը տեսակէտը՝ ուղղուած Լօզանի իր ներկայացուցիչին, այն մասին, թէ անհրաժեշտ է բոլոր զիջումներու գնով Թուրքերու հետ կնքել հաշտութիւն: Եւ այս տեսակէտով Ենթաժողովի անդամներու դրութիւնը միանգամայն ողբերգական էր: Մոնտանան տեսնելով, որ իր անվերջ զիջումները ուշադրութեան չէն արժանանար Թուրքերու կողմէ, անցաւ ամենանուազագոյն առաջարկներու: Ազգային Օճախի գաղափարէն ան հասաւ՝ կայսրութեան որեւէ անկիւնի մը մէջ Հայերու կեղրոնացման մասին: Աւելի եղաւ իր վերջին, խղճուկ եւ ծիծաղելի առաջարկը:

Այդ ժամանակները Լօզան հասաւ Ռոբերտ Սեսիլի անձնական քարտուղար Մելոնը, որ յատուկ յանձնարարութիւն ունէր՝ խնդրելու Քըրզընի ալոկոյութիւնը Հայկական Հարցին մէջ դիմելու Թուրքերուն, համոզելու զանոնք, որ զիջին մեր նկատմամբ, եւ համոզելու մեզ, որ մենք ալ եւս կենանք մեր «առաւելագոյն» պահանջներէն: Մէկ խօսքով, ան եկած էր գտնելու անհրաժեշտ ելք մը: Ջնայած, որ մենք առիթը մեր համաձայնութիւնը այն մասին, թէ մեզի համար ընդունելի է Հայկական Օճախի մը առեղծումը անգլիական

դաղութներու ձեւով, այնու ամենայնիւ ան ոչ մէկ արդիւնքի հասաւ, որովհետեւ Թուրքերը չտրամադրեցին մնալ իրենց բռնած դիրքին վրայ: Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը, սակայն, չմիացաւ մեր այդ, ինչպէս փորձը ցոյց տուաւ, անիմաստ առաջարկին:

*
**

Ցունուար 6ին նշանակուած էր Ենթաժողովի նիստը, որ վերջնականօրէն պիտի բանաձեւէր Հայկական Հարցը եւ ներկայացնէր քաղաքական յանձնախումբին, որուն նիստը նշանակուած էր երկօր յետոյ, Ցունուար 9ին: Այդ նիստին Մոնտանան ճառով մը դիմեց Թուրքերուն՝ խնդրելով յատկացնել «վայր» մը Հայերը կեդրոնացնելու համար եւ յայտնելով, թէ այդ վայրը եւ անոր վարչական ձեւը կ'որոշուի Ազգերու Դաշնակցութեան միջամտութեամբ: Այս էր այն վերջին պահանջը որ ներկայացուեցաւ Թուրքերուն, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի փոխարէն:

Նայն խմաստով խօսեցան եւ Անգլիացի Ռումբոլը և Ֆրանսացի ալ Լա Քրուան, բայց դեռ վերջին խօսքը չվերջացած, Ռիզա Նուր բէյ, Թուրքիոյ երկրորդ պատուիրակը, ուզի ելլելով կտրականապէս յայտարարեց, թէ ինքը պիտի չմասնակցի այնպիսի նիստի մը, ուր խօսք ըլլայ Հայկական Հարցի մասին, քանի որ Դաշնակիցները կը շարունակեն մնալ Հայերու պաշտպանի դերին մէջ, հակառակ անոր որ հէնց իրենք են Հայերը մատնած կորստեան, զրգռելով զանոնք Թուրքերուն դէմ: Այսպէս ըսելով Ռիզա Նուր դուրս եկաւ ժողովասրահէն, իր խորհրդատուներուն հետ միասին՝ ուժգին զարնելով դուռը:

Այս միջադէպէն յետոյ Հայկական Հարցի քննութիւնը դարձեալ քաղաքական տեսակէտով: Ուրիշ պարագաներու մէջ նման քայլ մը բաւական էր որպէսզի խորհրդաժողովը պայթի: Բայց Լօզանի մէջ տիրող մատնութեան համար, երբ Թուրքերը յաղթական առաջ կ'ընթանային, իսկ Դաշնակիցները կը նահանջէին բոլոր ճակատներու վրայ, միանգամայն հասկնալի երեւոյթ էր:

Այսպէսով, խորհրդաժողովը իր օրակարգէն հանեց Հայկական Հարցը: Քաղաքական յանձնախումբին Մոնտանան յանձնեց մեր Հարցը՝ մտցնելու համար «չլուծուած հարցերու» շարքը: Այդտեղ Լորտ Քըրզըն փորձեց վերջին անգամ համոզել Թուրքերը, սակայն անոնք մնացին անդրդուելի իրենց վճիռին մէջ: Եւ Հայկական Հար-

ցը պաշտօնապէս մէկ կողմ դրուեցաւ։ Լօզանի արձանագրութեան մէջ չկայ Հայերու մասին պզտիկ յիշատակութիւն մ'անգամ։

Երբ տեղեկացանք Ցունուար 6ի եւ 9ի նիստերու մասին, մեր առաջին հարցը եղաւ «այժմ ի՞նչ ընենք»։ Երկու տեսակէտ կար մեր շարքերուն մէջ. ոմանք կը պահանջէին խիստ կերպով բողոքել եւ անմիջապէս հեռանալ Լօզանէն։ Ուրիշներ կը դանէին, որ բողոքելով հանդերձ, անհրաժեշտ է ցոյց տալ խորհրդաժողովին, որ մեզի համար Հայկական Հարցը յետադիմած է միայն, որ Լօզանը ի վիճակի չեղաւ լուծելու, բայց Դաշնակիցները պարտաւոր են նորէն զառնալ անոր, ուրիշ պատեհ առիթներով։

Երկրորդ տեսակէտը յաղթանակեց։ Որոշուեցաւ չարունակել մեր քաղաքական հետապնդումները, չխզել մեր երկարամեայ կապերը Դաշնակիցներու հետ, որովհետեւ մենք համոզուած էինք, որ քաղաքական կացութիւնը օր մը պիտի փոխուի։ Քաղաքականութեան մէջ յաթարերութիւններու խղումին անմիջապէս կը յաջորդէ դէնքի միջամտութիւնը, բան մը, որ մենք անկարող էինք ընել։ Ուստի վճռեցինք բռնել դիւանագիտական ճամբան, գործադրել անոր բոլոր ձեւերն ու լծուն՝ փնտռելու համար նոր ուղիներ։

**

Այն օրէն, երբ Հայկական Հարցը յանձնեցաւ իր տխուր վախճանին, մենք աշխատեցանք յայտնել դաշնակից բոլոր պատուիրակներուն, որ Հայկական Հարցը էականապէս մեզի համար կը մնայ նոյնը եւ որ Լօզանը, չնորհիւ Դաշնակիցներու թուլութեան, դարձաւ Հայկական Դատի ողբերգական փուլերէն մէկը, բայց երբեք անոր վախճանը։

Այդ ուղղութեամբ մենք աշխատեցանք Փարիզի, Լոնտոնի, Լօզանի եւ, որ գլխաւորն է, հայ ժողովուրդի մէջ՝ անոր քաղաքական եւ հանրային կազմակերպութիւններուն միջոցով։ Մենք խնդրեցինք բոլոր պատուիրակութիւններէն, որ մեր բողոքը յանձնեն իրենց կառավարութիւններուն։ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը չրջաբերականով մը դիմեց իր բոլոր անդամներուն՝ արծարծելով նոյն տեսակէտները։

Հ. Հ. Պատուիրակութիւնն ալ հանդէս եկաւ իր պաշտօնական յայտարարութեամբ։ Եւ մեր հարցը այսօր ալ կը մնայ իր ուժին մէջ։ Գուցէ միջոցներն են փոխուած բայց նպատակը կը մնայ նոյնը։

Մենք չարունակեցինք մեր աշխատանքը։ Ցունիս 20ին մենք ուղեկցինք հետեւեալ հեռագիրը Ֆրանսական կառավարութեան.—

«Նախարարներու Խորհուրդի Պ. Նախագահին։

«Լօզանի խորհրդաժողովը որոշեր է խաղաղութեան դաշնագրի մէջէն հանել Հայկական Օճախի հարցը։ Թուրքիայէն փախած 700 հազար Հայեր, որոնք կը թափառին օտարութեան մէջ, իրենց հայեացքները ուղղեր են խորհրդաժողովին։ Որպէս պատասխանատուներ հայ ժողովուրդի առջեւ, որուն յայտներ ենք Ձեր բազմաթիւ անգամներ ըրած խոստումները, մենք չենք կրնար համակերպիլ որ Հայկական Հարցը լուծուի այս ձեւով։ Ցանուն Դաշնակիցներու համար զոհուած մէկ ու կէս միլիոն հայութեան, յանուն բանի մը հարիւր հազար տառապեալ հայ փախստականներուն, կոչ կ'ընենք Ձեզ՝ երբ հանգիստ Ձեր ներկայացուցիչներուն Լօզանի մէջ՝ չստորագրել դաշինք մը, որ չի լուծեր Հայկական Հարցը՝ անապահով վիճակի մատնելով արեւելքի խաղաղութիւնը, եւ որ կը հանդիսանայ մեծ անարդարութիւն մը Դաշնակիցներուն հաւատարիմ մնալու պատճառով զոհուած մարտիրոս ժողովուրդի մը հանդէպ»։

Միացեալ հայկական պատուիրակութիւններու նախագահներ՝
Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ, Գ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ

Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ Հայկական Օճախի գաղափարը վառ պահելու նպատակով նոյնանման հեռագիր ուղեկցինք եւ Մուսոլինիին։

Հռոմ, 19 Փետրուար 1923

Ձերդ Գերազանցութիւն,

«Որպէս հետեւանք մեր այս առաւօտեան խօսակցութեան, պատիւ ունիմ հաղորդելու Ձերդ Գերազանցութեան հետեւեալ առաջարկները, որոնք կրնան դիւրացնել Հայկական Օճախի ստեղծման խնդիրը։ Երէ Դաշնակիցները անկարող են որոշակի վճիռ մը տալու Հայոց Ազգային Օճախին համար, չնայած իրենց անվերջ հանդիսաւոր խոստումներուն, անոնք պիտի կարենան գէթ՝

1. Լօզանի դաշնագրին մէջ մտցնել յօդուած մը, որով Դաշնակից պետութիւնները կ'ընդունին սկզբունքով Հայոց Ազգային Օճախի ստեղծումը, թողլով անոր գործադրութիւնը Ազգերու Դաշնակցութեան։

կամ թէ՝

2· Հաստատելով Հայոց Ազգային Օճախի անհրաժեշտութիւնը եւ ակզբունքով ընդունելով այդ հարցը՝ անոր գործադրութիւնը կը յանձնեն դեսպանախորհուրդին կամ թէ այս առթիւ կազմուած յատուկ յանձնախումբի մը:

Յայտնելով Ձերդ Գերազանցութեան մեր խորին շնորհակալութիւնները այն ընդունելութեան համար, որ Դուք ցոյց տուիք մեր հարցի նկատմամբ՝ կը խնդրեմ Ձեզմէ անկեղծօրէն հաւատալ, որ Ձերդ Գերազանցութեան միջամտութիւնը Դաշնակիցներու առջեւ լաւագոյն կերպով կը գնահատուի համաշխարհային խղճի եւ տառապեալ ժողովուրդի մը կողմէ:

Հանեցէք, Ձերդ Գերազանցութիւն, ընդունիլ մեր խորին յարգանքները հաւաստիքը»:

ՀԱՅԿ· ՄԻԱՑԵԱԼ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նոյնանման դիմում եղաւ եւ անգլիական պատուիրակութեան Հայասէր Լիկայի կողմէ, յանձին վերջին ծերունազարդ նախագահ էդ· Նաւիլի, 1924ին: Եւ ի պատասխան առացուցաւ հետեւեալ նամակը·

«25 Յունուար, 1923

Բրիտանական պատուիրակութիւն, Լօզան

Սիրելի Պ· Նաւիլ,

Բրիտանական պատուիրակութիւնը լուրջ ուշադրութեան է առած Հայասէրներու Լիկայի գործադիր կոմիտէի այն երկու առաջարկները, զոր Դուք յանձնեցիք ինձի Յունուար 20ին՝ Ձեր ինձ տրուած այցելութեան ժամանակ:

Այդ առաջարկները հետեւեալներն են·—

1· Որ Դաշնակիցները, նախ քան խորհրդաժողովի գրուիլը, պարտաւոր են յայտարարելու, թէ ինչո՞ւ Հայկական Հարցը չստացաւ իր վերջնական լուծումը:

2· Որ պիտի հաստատուի միջազգային յանձնախումբ մը՝ գրաղելու համար զանազան երկիրներու մէջ գրուած հայ փախստականներու անցագրային եւ նիւթական խնդիրներով:

Բրիտանական պատուիրակութիւնը կը գտնէ, որ եթէ ինք ընդունի եւ ընթացք տայ այդ խնդիրներէն մէկն ու մէկին, կամ երկուքին միասին, իր առաքելութեան գլխաւոր նպատակէն դուրս գործ մը ըրած պիտի ըլլայ խորհրդաժողովի մը մէջ, որ կոչուած է խաղաղութիւն հաստատելու Դաշնակիցներու եւ Թուրքիոյ միջեւ:

Հայկական շահերը պաշտպանելու եւ փոքր Ասիոյ մէկ հողամասին մէջ Ազգային Օճախ հիմնելու համար, բրիտանական պատուիրակութիւնը հանդէս եկաւ որոշ առաջարկներով, կշտամբեց Թուրքերը, սակայն, իր բոլոր ջանքերը անցան ապարդիւն: Հետեւաբար բրիտանական պատուիրակութիւնը կը գտնէ, որ խորհրդաժողովի երեք նախարարներն ալ պիտի չկարենան ընթացք տալ, Ձեր նոր առաջարկներուն: Այս մասին ես խօսած եմ եւ Պ· Խատիսեանին հետ, որ երէկ ինձ մօտ էր այս առթիւ:

Անկեղծօրէն Ձերդ՝
ՀՈՐԱՍ ՌՈՒՄԲՈԼՏ

Բայց Լօզանը ձգելէ առաջ որոշեցինք բողոք-դիմում մը ներկայացնել բոլոր պատուիրակներուն՝ իրենց կառավարութիւններուն յանձնելու համար:

Այդ բողոքի ընթերցման ժամանակ պէտք է նկատի ունենալ երկու հանգամանք· առաջինը՝ որ ան խառնուրդ է երկու պատուիրակութիւններու կողմէ ներկայացուած տարբեր մտքերու եւ արտայայտութեան եղանակներու, եւ երկրորդը, որ Հ· Հ· Պատուիրակութիւնը որոշեր էր խորհրդաժողովի վերջնանալէն յետոյ հանդէս գալ, առանձին բողոքով մը:

Այդ բողոքը մենք ներկայացուցինք Փետրուար 2ին: Բողոքի մէջ արտայայտուած են այն մտքերը, որոնցմով համակուած էր հայ ժողովուրդը Լօզանի օրերուն: Ահա այդ բողոքը·—

ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐ

(ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ ՄԻԱՑԵԱԼ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ)

Լօզան, 2 Փետրուար, 1923

Լօզանի խորհրդաժողովի յանձնախումբերու յայտարարութիւններէն եւ նորերս մամուլի մէջ լոյս տեսած խաղաղութեան դաշ-

նագրի ծրագրէն Պատուիրակութիւնս իմացաւ որ Հայկական Հարցը լքուած է Դաշնակիցներու կողմէ:

Ներկայ պայմաններուն մէջ հայ Պատուիրակութիւնները չեն ուզեր փնտռել կամ վիճիլ այդ հարցի լման պատճառներու մասին, որ շատ ցաւալի է, ինչպէս Դաշնակիցներու, Հայերու, նոյնպէս և իրենց՝ Տաճիկներու համար:

Բայց հայ Պատուիրակութիւնները պարտք կը համարին նկատել տալ, որ Հայկական Հարցը դարձեալ մնաց չլուծուած եւ որ դժբախտ ազգի մը վիճակը աւելի ու աւելի ողբերգական կերպարանք ստացաւ:

Մեծ պետութիւնները կը յիշեն անշուշտ, իրենց խոստումը, երբ ստանձնեցին Տաճկահայերու ազատութեան հարցը՝ տալով անոնց այդ իրաւունքը ոչ միայն քաղաքական եւ մարդասիրական տեսակէտով, այլ եւ այն պատճառով, որ Հայերը մասնակցած են մեծ պատերազմին եւ անթիւ ծառայութիւններ մատուցած Դաշնակիցներուն:

Դաշնակիցներու կոչն էր պատճառը, որ հայ կամաւորներ խումբ խումբ հաւաքուեցան անոնց դրօշին տակ: Այդ հայ կամաւորները, երբ ստորագրուեցաւ այն պայմանաթուղթը, որուն մէջ իրենց հայրենիքին ազատութիւն է խոստացուած, դարձան կորիզը Ա-րեւելեան բանակի, որ այնքան հռչակուեցաւ Պաղեստինի եւ Կիլիկիոյ մէջ: Հայկական զօրամասն էր, որ միանակ կռուեցաւ Կովկասեան սահմանազլուխին, 1918ին, եւ արգիլեց Տաճիկներու յառաջխաղացումը դէպի բրիտանական բանակը, դէպի Միջագետք: Եւ վերջապէս, Հայերն էին, որ Բաքուի մէջ իրենց հերոսական դիմադրութեամբ արգիլեցին, որ Բարիւղը հասնի արեւմտեան սահմանի գերման բանակին, — գրկանք մը, որ արագացուց պատերազմի աւարտումը՝ ըստ գերմանական զօրապետներու վկայութեան:

Այս գնահատելի գործերը շատ թանկ արժեցին հայ ժողովուրդին, որուն զոհողութիւնները անհամեմատելի են, որովհետեւ եթէ հայեացք մը նետենք անոր նիւթական եւ ֆիզիքական կորուստներուն վրայ, կը տեսնենք, որ 1,500,000 փնացեր են ջարդերէ եւ տեղահանութիւններէ, որ 700,000 դեռ կը թափառին անապատաև, որ 100,000 որբեր բեռ են դարձած բարեգործական ընկերութիւններու վրայ եւ որ Տաճկաստանի մէջ աւելի քան տասը միլիառ ֆրանկի կորուստ ենք ունեցեր: Այսպէսով, հայ ժողովուրդը կորսնցուցած է խոշոր թիւ մը իր զաւակներէն, ու զրկուած է եկեղեցիներէ, դպրոցներէ, նաեւ հայրենիքէ:

Առանց կանգ առնելու Պերլինի դաշնագրին վրայ (1878), որուն յաջորդեցին միջազգային ախտեր եւ որ մեծ պետութիւններն իրենց ձեռքն առին Հայկական Հարցը, թող թոյլ տրուի մեզի յիշեցնել, որ մեծ պետութիւնները, պատերազմի ընթացքին, յայտարարեցին թէ խաղաղութեան շրջանին շատ բարեփոխութիւններ պիտի ըլլան եւ թէ մեծ պատերազմի նպատակներէն մին ալ՝ արդարութեան իրաւունքն է:

1919 թ· վերսայլի մէջ կնքուած դաշնագրի 22րդ յօդուածի հիման վրայ, Դաշնակիցները յանձն առին ազատել Օսմանեան կայսրութեան մէջ գտնուող ֆանի մը համայնքներ, որոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէին Հայերը: Սեւրի դաշնագրով, 1920ին, Դաշնակիցները ընդգծեցին ազատ Հայաստանի հողամասի սահմանները· 1921ին Լոնտոնի խորհրդաժողովի մէջ վճռեցին Հայկական Օճախի ստեղծման հարցը եւ 1922ին Փարիզի ժողովին մէջ յայտարարեցին, թէ «Հայերու վիճակին վրայ պէտք է յատուկ ուշադրութիւն դարձնել· մեծ պատերազմի ընթացքին Դաշնակիցները այնքան պարտաւորութիւններ ունեցան անոնց հանդէպ: Ի վերջոյ Ազգերու Դաշնակցութեան օժանդակութեամբ, բաւարարելու համար Հայերու աւանդական ձգտումները եւ որպէս պաշտպանութիւն փոքր ազգերու՝ ստեղծելու Հայկական Օճախ»:

Թոյլ կը տրուի անշուշտ, մեզի նկատելու, որ Լօզանի մէջ 1923 թ· Դաշնակիցները ոչինչ որոշեցին որ նպաստէր իրենց խոստումներու իրականացման հայ ժողովուրդի հանդէպ, որ, սակայն, ճանչցուած է իբրեւ ռազմիկ տարր մը պատերազմի ընթացքին եւ իբր դաշնակից պատերազմէն յետոյ:

Այս պայմաններուն մէջ կազմուեցաւ ներքոյ ստորագրեալ պատուիրակութիւնը, որ յանուն մարտիրոսուած ազգի, աւելորդ անգամ մը եւս կը խնդրէ մեծ պետութիւններէն՝ որոշել յանուն արդարութեան եւ ճշմարտութեան, բախտը հայ ժողովուրդին, որուն տառապանքները չի կրնար տանիլ քաղաքակիրթ աշխարհը: Նաեւ կը մնայ մեզի ըսել, որ այսպիսի խաղաղութիւն մը չի կրնար ըլլալ հաստատուն՝ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ:

Ներքոյ ստորագրող պատուիրակութիւնը կը խնդրէ Ձերդ Գերազանցութենէն բարի ըլլալ ընդառաջելու եւ լուրջ ուշադրութիւն դարձնելու իր ներկայացուցած ախտին վրայ, որուն պատասխանին կը սպասէ հասկնալի անհանգստութեամբ»:

*
* *

Փետրուար 5ին մենք Ժողուինք Լօզանը եւ անցանք Փարիզ: Լօզանի մէջ այլեւս ընելիք չունէինք: Խորհրդաժողովը կը շարունակէր իր աշխատանքները: Դաշնակիցները պրեթէ բոլոր խնդիրներու մէջ կը գտնէին Տաճիկներուն եւ 1923ին Յուլիս 24ին, վերջապէս, կնքուեցաւ դաշնագիրը:

Այդ դաշնագրի մէջ ոչ միայն չկայ որեւէ յիշատակութիւն Հայաստանի եւ Հայկական Հարցի, այլ եւ ընդհանրապէս Հայերու մասին:

Փարիզի մէջ Պատուիրակութիւնը կ'ապրէր չատ ծանր օրեր: Հայ ժողովուրդի գայրոյթը անսահման էր. ոռնացող էին եղած Դաշնակիցներու բոլոր խոստումները: Գաղութահայութիւնը, Հընդկաստանէն մինչեւ Ամերիկա ինքզինք կը գտար ծուղակի մը մէջ, որմէ դուրս գալու համար ո՛չ ելք եւ ո՛չ ալ ուղի կար: Հայ ժողովուրդը, հասարակական խմաստով կ'ապրէր տեսակ մը չմաճութիւն եւ կարծես ընդհանուր անհրաժեշտութիւն էր այդ ապրումները արտայայտելու: Կամաց կամաց մեր մտքերը սկսան կեդրոնանալ Ազգերու Դաշնակցութեան վրայ, որ ամէն տարի բանաձեւեր էր քուէարկած Հայկական Հարցի վերաբերմամբ: Օգոստոս 9ին մենք հետեւեալ դրութիւնը ուղղեցինք Ազգերու Դաշնակցութեան նախագահին.—

«Պարոն Նախագահ,

Հայկական Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, լիազօրուած հայ ժողովուրդի կողմէ, չի կրնար լռութեամբ անցնիլ այն դաշնագրի վրայէն, որ կնքուեցաւ 24 Յուլիս 1924 թ·, Դաշնակիցներու եւ Տաճիկներու միջեւ: Այդ դաշինքը որ կու գայ գրաւելու Սեւրի դաշնագրին տեղը, ոչ միայն հաշուի չ'առներ Հայուն իրաւունքները՝ ստացուած Սեւրի դաշնագրի եւ անոր յաջորդող խորհրդաժողովներու, ինչպէս եւ Դաշնակիցներու խոստումներու հիման վրայ, պատերազմի ընթացքին եւ անկէ յետոյ, այլ եւ պարզապէս կը մերժէ Հայերու գոյութիւնը: Սոյն գրութեամբ Հայկական Հ· Պատուիրակութիւնը կը դիմէ մեծ պետութիւններու կառավարութեանց պետերուն յարգալիր խնդրանքով հրաւիրելու Ազգերու Դաշնակցութեան ամենալուրջ ուշադրութիւնը:

Հայկական Հարցի վերաբերեալ բոլոր խնդիրները ներկայիս կը մնան առկախ վիճակի մէջ: Համակուած խորին երախտագիտութեան զգացմունքով այն հետաքրքրութեան համար, զոր ցոյց տուած

է ցարդ Ազգերու Դաշնակցութիւնը հայ ժողովուրդի հանդէպ իր միաձայն վճիռներով և միջամտութիւններով դաշնակից պետութիւններու առջեւ, Հայկական Հ· Պատուիրակութիւնը խոնարհաբար կը խնդրէ Ձեզմէ՝ բարեհաճիլ գրութեանս մէջ յիշուած հարցերը մտցնել Ընդհանուր Ժողովի օրակարգի մէջ:

Հանեցէք ընդունիլ, Պր· Նախագահ, խորին յարգանքներուս հաւաստիքը:

Հ· Հ· Պատուիրակութեան նախագահ՝
Ա· Ահարոնեան

Դաշնակից պետութիւններու ներկայացուցիչներուն եւս ուղարկեցինք պատճառաբանուած բողոք մը, որ մինչեւ այսօր ալ կը պահէ իր այժմէութիւնը: Այդ բողոքն է·

Փարիզ, 8 Օգոստոս 1923

Պարոն Նախարար,

Լօզանի խորհրդաժողովէն յետոյ, Սեւրի դաշնագրի փոխարէն, ստորագրուեցաւ նոր վաւերաթուղթ մը, որուն մէջ չկայ Հայկական Հարցին վերաբերող եւ ո՛չ մէկ խօսք:

Պատերազմող ժողովուրդներէն ամէնէն շատ տուժողը, ան, որ վստահելով Դաշնակիցներու առաջադրած մեծ սկզբունքներուն՝ իր ազատութիւնը ձեռք բերելու համար նետուեցաւ պայքարի մէջ՝ կորսընցնելով իր բիւրն ի բիւր մէկ երրորդը, այսօր կը զգայ ինքզինք մեկուսացած ու մոռացութեան մատնուած:

Դաշնակիցներու հանդիսաւոր խոստումներու շնորհիւ, եւ որպէս վարձատրութիւն անհամար զոհերու, Սեւրի դաշնագրին մէջ մտցուեցան կէտեր, որոնք պիտի ապահովեն Հայաստանի գոյութիւնը, որովհետեւ ազատութեան եւ արդարութեան համար կռուող ժողովուրդներէն եւ ո՛չ մէկը, համեմատական չափով, այնքան թանկ չէ վճարած ձեռք բերելու համար իր անկախ ապրելու իրաւունքը, ինչպէս Հայերը:

Երէ ճիշդ է, որ ընդհանուր խաղաղութիւնը կրցաւ լուծել պատերազմէն առաջ եկած բոլոր խնդիրները, ճիշդ է ե՛ւ այն, որ հայ ժողովուրդն է միայն, որուն կացութիւնը աներեւակայելիօրէն ծանրացաւ, հայ ժողովուրդն է միայն որ զրկուեցաւ յաղթութեան պտուղներէն եւ անմիջապէս ճաշակեց դառն լքումի բոլոր հետեւանքները:

Ջանդրադառնալով Տաճկաստանի մէջ եւ բոլշեւիկեան ռեժիմին տակ ապրող երկու միլիոնէն աւելի Հայերու վրայ, պէտք է ը-

սեմ, որ դեռ կան միլիոնէ մը աւելի Հայեր՝ ցրուած ամբողջ աշխարհի երեսին, որոնք կ'ապրին գաղթականական մէջ՝ ենթարկուած ծանր զրկանքներու եւ հիւանդութիւններու: Անոնցմէ մէկ տասներորդը կ'ապրի միայն իր աշխատանքով եւ ունի հիչ թէ շատ բարեկեցիկ վիճակ· մնացածները զրկուած են օրէնքի պաշտպանութենէն, գաղթականի ցուպն ի ձեռին:

Տանկահայերը արտօնուած չեն իրենց բնակավայրերը վերադառնալու կամ օգտուելու իրենց ունեցուածքի հասոյթէն: Տասը հազարէն աւելի որբեր զրկուած են իրենց ժառանգական իրաւունքներէն, դիմողը եթէ հայ է ծագումով, արդէն բաւական է որ օրէնքէ դուրս համարուի: Ո՛չ հատուցում, ո՛չ վերահաստատում:

Ինչ կը վերաբերի հայրենիքի մէջ լճուած կալուածներուն, եկեղեցիներուն, վանքերուն, դպրոցներուն, գրադարաններուն, թանգարաններուն, որոնց վնասները միլիառներու կը հասնին, անոնք բոլորն ալ այրուած, ոչնչացուած են: Իսկ եթէ մնացեր են, գրաւուած են թուրք կառավարութեան ձեռքով:

Այս ամէնը անհրաժեշտ է այսպէս թռուցիկ կերպով յիշել, որպէսզի ըմբռնելի ըլլայ այդքան շուտ մոռացութեան տրուած հայ ժողովուրդի ողբերգութիւնը: Բոլոր այս խնդիրները եւ անոնցմէ բխած բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք պակաս գործնական արժէք չեն ներկայացներ, մինչեւ հիմա կը մնան անլոյծ: Պարզ է, որ Հայկական Հարցի վերաբերեալ Լօզանի դաշնագիրը դարձաւ պատրանք մը· ան կնքուեցաւ անտես առնելով հայ ժողովուրդը, կարծես թէ ան գոյութիւն չունենար: Լօզանի դաշնագիրը, արեւելեան ժողովուրդի մը բախտը թողլով անորոշութեան մէջ, չի կրնար ծառայել ո՛չ խաղաղութեան եւ ո՛չ արդարութեան:

Այս պարագաներու մէջ Պատուիրակութիւնս, որպէս դաշնագիրը ստորագրող կողմ, թոյլ կու տայ ընել վերապահում բոլոր այն խնդիրներու մասին, որոնք կը վերաբերին իր իրաւունքներու պաշտպանութեան, զոր դաշնակից պետութիւնները խոստացած էին մեզի պատերազմէն առաջ եւ պատերազմի ընթացքին եւ որ վաւերացուցած է Սեւրի դաշնագրով եւ անոր յաջորդող խորհրդաժողովներով:

Ինչպիսի վերաբերմունքի ալ արժանանալու ըլլայ այժմ մեր հանդիսաւոր բողոքը, Հ· Հ· Պատուիրակութիւնը՝ յարգելով հայ ժողովուրդի կողմէ իրեն տրուած լիազօրութիւնը՝ իր բովանդակ ուժով կը ծառանայ Լօզանի դաշնագրի դէմ:

Լիայոյս ենք, որ պատմութիւնը կ'ըլլայ լաւագոյն դատաւորը:

Հ· Հ· Պատուիրակութեան Նախագահ՝

Ա· ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Ի· ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԼՕԶԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻՆ ՅԵՏՈՑ

ՄԻՆՉԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Հայկական պատուիրակութիւններու Փարիզ վերադառնալէն ետք, բովանդակ հայ ժողովուրդը, ուր որ ալ ըլլար, մամուլէն եւ զեկուցումներէն խմացաւ լիակատար ճշմարտութիւնը Լօզանի խորհրդաժողովի մասին: Հայ ժողովուրդը հասկցաւ, որ եւրոպական պետութիւնները Լօզանի մէջ դաւաճանեցին իրեն: Տասնեակ տարիներ չարունակ փայփայուած երազները, թէ Հայկական Հարցը պիտի լուծուի եւրոպայի միջոցով, խորտակուեցան: Տեսակ մը քմրութիւն տիրեց ամէնքին, ինչպէս կը պատահի մեծ աղէտներէ յետոյ:

Բայց հայ ժողովուրդի կենսական զօրութիւնն ու անքառամ եռանդը հետզհետէ նորէն արթնցան: Եւ այդ արթնացումը զարգացաւ դէպի սեփական ուժերը ուղղուելու ճանապարհով: Հայերը կարծես զգացին, թէ հասած է վայրկեանը, երբ պէտք է բացառապէս սեփական ուժերու վրայ յենուիլ: Ժողովուրդը գիտակցեցաւ և ինքզինքը նկատեց ազգ մը, որ պէտք է իր ներսը փնտռէ սեփական վէրքերը բուժելու հնարաւորութիւնները եւ իր բոլոր կենսական ուժերը հաւաքելով՝ չարունակէ պատմական ճանապարհը: Եւ այս ուղղութեամբ սկսաւ զարգանալ հայկական միտքը, ա՛յս ուղղութեամբ ընթացաւ հայ ժողովուրդի ճակատագիրը:

Արդ, ինչո՞վ արտայայտուեցաւ այդ զարգացումը:

Այս հարցին հանգամանօրէն պատասխան տալու համար անհրաժեշտ է կանգ առնել մէկ զգացումի վրայ եւս, որ նոյնպէս մասնաւոր ուժգնութեամբ արտայայտուեցաւ, դլխաւորապէս, Թրքահայկական որոշ քաղքենի խաւերու մէջ: Թուրքիոյ մէջ ամէն ինչ՝ հող, առացուածք եւ բոլոր յոյսերը կորսնցնելէ ետք՝ անոնց հայեացքները սկսան նորէն դառնալ դէպի Ռուսաստան: Անոնց համար բոլշեւիկութիւնը այն դործօնը չէր, որուն ոյժն ու նշանակութիւնը տեսած ըլլային սեփական աչքերով: Անոնցմէ շատեր վազուց հաստատուած Եւրոպայի մէջ, փորձով իսկ ծանօթ էին Թուրքիոյ վայրենի իշխանութեան եւ այդ պատճառով աւելի ներողամիտ վերաբերում ունէին ռուս բոլշեւիկներու նկատմամբ: Իսկ անոնք, որ տեղեակ էին բոլշեւիկեան ռէժիմի բացասական կողմերուն, սովորաբար կը համեմատէին Թրքական ռէժիմին հետ եւ կ'եդրակացնէին, թէ երկու չարիքներէն փոքրագոյնը բոլշեւիկն է: Եթէ աւելցնենք նաեւ ռուս-Թրքական դարաւոր Թշնամութիւնը եւ միշտ Թուրքերու հանդէպ Թշնամաբար տրամադրուած ռուս ազգային դգացումի վերակենդանութեան սպասումը, հասկնալի կ'ըլլայ, թէ ինչու Եւրոպայէն ի սպառ հիասթափուած մարդիկ հետզհետէ իրենց հայեացքը դարձուցին Ռուսաստանի կողմը, թէկուզ եւ Խորհրդային Ռուսաստանի: Անոնք կը կարծէին, թէ ինչ Ռուսաստան ալ որ ըլլայ, անկախ մէջը տիրող ռէժիմէն, պիտի հովանաւորէ Հայերուն, իրրեւ օգտակար տարրի մը:

Լօզանի խորհրդաժողովէն յետոյ այս զգացումը կարգ մը հայ շրջանակներու մէջ սկսաւ նկատուիլ քաղաքական դաղափարաբանութեան մը ձեւով: Հոն, ուր քաղաքական միտքը ի վիճակի էր արտայայտուիլ ազատօրէն, այսինքն Խորհրդային Հայաստանի եւ Ռուսաստանէն դուրս, մենք կրնանք տեսնել, թէ ի՞նչ թիւ կը կազմեն այս կամ այն քաղաքական հոսանքին պատկանողները, եւ անվիճելի տեղեկութիւններու վրայ յենուած՝ կրնանք վճռականօրէն պնդել, որ Խորհրդային դաղափարաբանութեան կուսակիցներու թիւը անհունօրէն քիչ է: Տեղ-տեղ անոնք սոսկ անհատներ են եւ ոչ մէկ տեղ կրնան ցոյց տալ իրենց հետեւող դանդուածներ կամ մամուլի կարեւոր օրգաններ: Ամբողջ ժողովուրդը կ'ընթանայ այն հաւատքին եւ տեւէն, որ իր ձեռքին անխախտ պահած է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի դրօշակը, որուն մարմնացումն է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Լօզանի ազէտը անկարող եղաւ հայ ժողովուրդի հոգիէն արմատախիլ ընել այն ոյժը, այն արմատները, այն հիւթը, որով կը սնանի այս խոպապէս ժողովրդական կուսակցութեան գաղափարաբանութիւնը:

Գալով հայ ժողովուրդի այն մասին, որուն չրթունքները դոցուած են եւ ձայնը խեղդուած, այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչութեան, մենք պէտք է յենուինք այն տեղեկութիւններուն վրայ, որոնք կը ստացուին գաղտնի աղբիւրներէ եւ չեն կրնար հրատարակութեան տրուիլ: Եւ այդ տեղեկութիւններու հիման վրայ կը պնդենք, որ Հայաստանի ազգաբնակչութեան ահաւոր մեծ կը բաժնէ Դաշնակցութեան քաղաքական խէմքները: Եւ այդ հասկնալի է. չէ՞ որ անյայտութիւնները կը փոխեն միայն զործելակերպը, բայց ոչ երբեք նպատակներն ու խէմքները:

Այսպէսով, հայ ժողովուրդի դանազան հոսանքներու քաղաքական ձգտումներուն ծանօթանալէ յետոյ, այժմ կրնանք թանձրացընել այն ձեւերը, որոնց մէջ այդ ձգտումները արտայայտութիւն դտան վերջին չորս տարիներու ընթացքին: Հայ ազգային միտքը, Լօզանէն ետք, իր առջեւ դրաւ չորս խնդիրներ:

Առաջին՝ ամէն կերպ ամրացնել Հայաստանի Հանրապետութեան հիմքերը թէ՛ տնտեսապէս, թէ՛ մշակութային տեսակէտով, թէ՛ ֆիզիքապէս՝ բոլորովին անկախ անոր մէջ տիրող ռէժիմէն:

Երկրորդ՝ պահպանել ի սիրտս աշխարհի ցրուած հայ զանգուածներուն մէջ ազգային ոգին, լեզուն, մշակոյթն ու ազգային-քաղաքական խէմքները:

Երրորդ՝ պահպանել, յաչս եւրոպական կառավարութիւններու, քաղաքական կուսակցութիւններու եւ Ազգերու Դաշնակցութեան՝ հայ ժողովուրդի հիմնական պահանջները եւ հող պատրաստել անոնց իրագործման համար:

Չորրորդ՝ ամէն դնով ապահովել մարդասիրական եւ բարեգործական կազմակերպութիւններու նիւթական օժանդակութիւնը թէ՛ Հայաստանի ազգաբնակչութեան եւ թէ՛ գաղթականներուն:

Այս խնդիրներու իրականացումը կը հետապնդեն բոլոր այն տարրերը, որոնք կ'ընդունին այդ ծրագիրը: Անոնց իրականացման համար կը գործեն Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ազատամիտ մամուլը, Բարեգործական Միութիւնը եւ ուրիշ, աւելի մանր կազմակերպութիւններ եւ առանձին անհատներ: Օտար կազմակերպութիւններէն առաջին տեղը պէտք է դնել Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Կոմիտէներու Դաշնակցութիւնը, որուն մէջ կը մտնեն 23 հայանպաստ մարմիններ եւ անոնց գլուխը՝ Ամերիկեան Նպաստամատոյցը:

Բոլոր այս կազմակերպութիւններու աշխատանքի ընդհանուր ղեկավար գաղափարը, հարկաւ, հայ ժողովուրդի հոգեւոր ու ֆիզիքական գոյութեան եւ զարգացման ապահովութիւնն է: Գործունէութեան ձեւերն են՝ ժողովուրդի եւ, ի մասնաւորի, որբերու դաստիարակութիւնը, անոնց նախապատրաստութիւնը ինքնուրոյն կեանքի, կարօտեալ Հայերու նպաստելը, հիւանդներու դարմանումը եւայլն: Եւրոպայի մէջ ապրող հայ զանգուածներու մէջ յղացուած է իրենց ազգային–մշակութային գործերը վարելու ստեղծման միտքը: Պահպանողական խաւերը կը վախնան, որ ընդհանուր ընտրութեան ժամանակ մեծամասնութիւնը կը չափի Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը եւ իր ձեռքը կ'առնէ գործերու ղեկավարութիւնը: Նման կազմակերպութեան մը բացը, մասամբ, կը լեցնեն Թեմական Խորհուրդները զանազան երկիրներու մէջ: Տեղ–տեղ, ինչպէս Թուրքիոյ, Եգիպտոս եւ այլուր, այդ Խորհուրդները ստացած են որոշ արժէք: Ասոնք առանձին հոգ կը տանին նոր սերունդի կրթութեան ու դաստիարակութեան մասին: Սկսան հիմնուիլ մասուններ, չինուիլ եկեղեցիներ: Հանրային ինքնագործունէութեան մէջ առանձնապէս յիշատակութեան արժանի են մարմնակրթական կազմակերպութիւնները, գրադարան–ընթերցարանները եւ հրապարակային ժողովներն ու դասախօսութիւնները (Ամերիկա, Ֆրանսա):

***

Քաղաքական քայլերէն վերջին տարիներու ընթացքին պէտք է յիշել երեքը.—

Առաջինը՝ Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ, ուր աշխատանք թափուեցաւ, որ Հայաստանի մէջ ոռոգուին որոշ հողամասեր արտասահմանէն գաղթականներ տեղափոխելու համար՝ այսպէս կոչուած, Սարդարապատի ոռոգման ծրագիրը: Միաժամանակեան ուժգնօրէն կ'արծարծուէր այն միտքը, որ այս ծրագիրը միայն ժամանակաւոր դարման մըն է, կիսամիջոց մը եւ որ հայ ժողովուրդի հիմնական պահանջը կայ ու կը մնայ Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը:

Երկրորդ՝ դիմում հանրային կարծիքին — երկրորդ Միջազգայնականին, Մարդու եւ Քաղաքացիի Իրաւունքի Դաշնակցութեան, Ազգերու Դաշնակցութեան Ընկերակցութիւններու Միջազգային Միութեան, առանձին քաղաքական կուսակցութիւններու եւ դործիչներուն բողոքելու համար, Հայաստանի մէջ բռնութիւններու, անվերջ հալածանքներու, անձնական ազատութեան ոտնահարման բոլշեւիկեան իշխանութեան գործած անհաչիւ կամայականութիւններու դէմ եւ պահանջելով վերականգնել ժողովրդապետական կարգերը Հայաստանի մէջ:

Եւ երրորդ՝ դիմում Ֆրանսական կառավարութեան՝ պահանջելով, որ Հայերը նկատուին իրրեւ քաղաքացիներ պետութեան մը, որ ճանչցուած է տեւականօրէն (տէ ժիւրէ) եւ ժամանակաւոր կերպով դրկուած է իր պետական անկախութենէն:

Ազգերու Դաշնակցութեան ուղղուած դիմումներու հետեւանքն եղան կարգ մը լաւագոյն վճիռներ Ազգերու Դաշնակցութեան կողմէ, որոնք, սակայն, գործնական արդիւնքներ չին տուած դեռ, որովհետեւ ոռոգման համար պահանջուած դումարը՝ մօտ մէկ միլիոն անգլիական ոսկի՝ դրամատէրերն ու դրամատուները կը մերժեն տալ՝ չվստահելով Խորհրդային իշխանութեան, որ չի կրնար ներկայացնել լուրջ երաշխիքներ:

Ազգերու Դաշնակցութեան ելեմտական յանձնախումբի նախագահը՝ Տիւպուա՝ Սարդարապատի ոռոգման համար պահանջուած փոխառութեան առթիւ ըսաւ ինծի, Փարիզի Հոկի ներկայացուցիչ Մ. Պապաջանեանի և Բարեգործականի ներկայացուցիչ Լ. Բաշալեանի ներկայութեան.

«Եթէ Հայաստանի մէջ իշխանութեան գլուխ կեցած ըլլար ո՛չ Խորհրդային իշխանութիւնը, պահանջուած գումարը կը հայթայթուէր մէկ օրուան մէջ: Բայց ինչպէ՞ս կ'ուզէք որ դրամատէրերը դրամ տան կառավարութեան մը, որ չի վճարեր իր հին պարտքերը: Խորհրդային իշխանութեան հանդէպ չկայ ո՛չ մէկ հաւատք»:

Եւ, յիրաւի, հակառակ Ազգերու Դաշնակցութեան միաձայնութեամբ հանած որոշումին, հակառակ անպայման անկեղծ ցանկութեան եւ Նանսէնի պէս համաշխարհային համբաւ վայելող եւ ծրագրի բուռն պաշտպան գործիչի մը հեղինակութեան, հակառակ Հայկական Հարցի ունեցած ժողովրդականութեան եւ, որ ամէնէն աւելի կարեւորն է, հակառակ ծրագրի լաւ մշակուած եւ ըստ ամենայնի չհաւատալ ըլլալուն, ոչ ոք տուաւ դրամ անոր գործադրութեան համար:

Կարելի՞ է յոյժ տալ աւելի պերճախօս ապացոյց այն փաստին, որ Խորհրդային ոչ–ժիմը արգելք է Հայաստանի աճումին ու բարգա-

ւաճման: Չէ՞ որ նախկին ռուսական կայսրութեան ծայր աստիճանի աղքատացման պատճառով անկարելի է երեւակայել անոր յառաջդիմութիւնը առանց եւրոպական զրամագլուխի օժանդակութեան, այդ չեն հերքեր եւ իրենք՝ կոմունիստները: Միւս կողմէ՝ իրենց իշխանութեան գլուխ մնալը վստահութիւն չի ներշնչեր զրամատէրերուն:

Այսպէսով կը ստեղծուի կախարդական շղթայ մը, որուն մէջ Խորհրդային իշխանութիւնը մինչեւ այսօր ալ կը պտրտի ու ելք չի գտներ...:

*
**

Իսկ ինչ կը վերաբերի Հայկական Հարցին դուռ քաղաքական կողմին, Ազգերու Դաշնակցութիւնը ուժ չունի բանաձեւերէն անդին անցնելու: Եւ որովհետեւ Հայկական Հարցի ոյժը հէնց հայ ժողովուրդի կամքի եւ հանրային կազմակերպուած ու գործօն կարծիքի զօրութեան մէջ է, ուստի եւ հասկնալի է Հայերու ձգտումը վար պահել այդ հարցի կրակը միջազգային բնոյթ կրող հաստատութիւններու մէջ: Այս չորս տարուան ընթացքին զեկուցումներու, բանաձեւերու, յուշագրերու ամբողջ շարք մը ներկայացուած է այդ հաստատութիւններուն, անոնց մասին իրենց խօսքը ըսած են երկրորդ Միջազգայնականը, Մարզու եւ Քաղաքացիի Իրաւունքներու Պաշտպան Միութիւնը, Ազգերու Դաշնակցութեան Ընկերութիւններու Միութիւնը եւայլն:

Բոլոր այդ բանաձեւերը կը պահանջեն Հայաստանի անկախութեան եւ ամփոփար կարգերու վերականգնումը եւ Հանրապետութեան սահմաններու ընդարձակումը: Ճիշդ է, Լօզանի դաշնագրի վաւերացումը Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Իտալիոյ կողմէ հարուած էր մեր Հարցին, բայց տպաւորութիւնը չատ ուժեղ եղաւ, երբ 1927 թ. Յունուարին Միացեալ Նահանգներու Վերակոյտը մերժեց վաւերացընել Լօզանի Թուրք-ամերիկեան դաշնագիրը: Անտարակոյս, այս որոշումը անմիջական գործնական հետեւանքներ չ'ունենար, բայց եւ այնպէս անիկա խիստ կարեւոր է եւ կը բանայ նոր հորիզոններ: Եւ աշխատանքը Ամերիկայի մէջ, որ Հայերու համար միշտ եղած է կարեւոր, թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ տնտեսական նկատումներով, այժմ կը դառնայ ա՛լ աւելի անհրաժեշտ:

Քաղաքական գործունէութեան երրորդ ճեւը այն աշխատանքն է, որ կատարուած է դլխաւորապէս Ֆրանսայի մէջ, նպատակ ունենալով Հայաստանի եւ հայ դաղթականներու քաղաքական կացութեան

կարգաւորումը: Բոլշեւիկեան իշխանութեան ճանաչումէն ետք՝ Ցըբանասի եւ Անգլիոյ մէջ բնական կերպով հարց առաջ եկաւ, թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ Հայաստանի եւ Վրաստանի անկախութեան (տէ ժիւրէ) ճանաչումը: Եւ Հ. Հ. Պատուիրակութեան թափած ջանքերուն չնորհիւ, Խորհրդային իշխանութեան ճանաչման բանաձեւի առաջին կէտի մէջ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ կառավարութիւնները վերապահում մը ըրին այն իմաստով, որ «Խորհրդային իշխանութիւնը կը ճանչցուի Խորհրդային Ռուսաստանի այն հողերուն համար, որոնց ազգաբնակութիւնը իսկը ճանչցած է այդ իշխանութիւնը»:

Առով կ'ուզեն ըսել, որ Հայաստանի եւ Վրաստանի ազգաբնակութիւնը անհրաժեշտ պայմաններու մէջ: այսինքն՝ ապատօրէն յայտնած չէ իր կամքը Խորհրդային իշխանութեան ճանաչման մասին: Եւ այդ պատճառով Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը եթէ ոչ լիակատար կերպով, դէթ հնարաւոր չափով պահպանեց իր իրաւական դրութիւնը: Հայերու քաղաքացիական թուղթերու վրայ առաջ կը մակագրուէր. «Հպատակութիւն — հայկական»: Ապա, Ֆրանսայի մէջ փորձ ըրին դրելու «ռուս» կամ «թուրք», նայելով ուրտեղացի էր թուղթին տէրը, իսկ այժմ, Պատուիրակութեան թափած ջանքերէն յետոյ, հաստատուած է առանձին արտայայտութիւն մը՝ «ծագումով հայ»: Սակայն, տակաւին այսօր ալ կը տրուին դանազան վկայականներ յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան՝ անկախ Խորհրդային ներկայացուցչութենէն:

Եթէ այս ամէնուն վրայ աւելցնենք եւ հայ գործիչներու մշտական մտահոգութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Ընկերութիւններու Միջազգային Դաշնակցութեան տարեկան համագումարներուն, ընդհանուր առմամբ պարզ կ'ըլլայ այն աշխատանքը, որ կը թափէ արտասահմանի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան դաղափարի ամրապնդման եւ անոր հետ կապուած գործնական խնդիրներու լուծման համար: Այդ աշխատանքը, յաճախ չի նկատուիր կամ ժպտոյն կ'երեւի, բայց անոր պտուղները կը վայելեն դաղթական զանգուածները իրենց առօրեայ կեանքին մէջ: Իսկ քաղաքական արդիւնքներ կը յուսանք տեսնել ապագային՝ պայծառ օր մը, երբ մեր ժողովուրդը կը ստանայ իր անվիճելի իրաւունքները:

*
**

Իմ յուշերը ահա կը հասնին իրենց բնական վախճանին: Հայկական Հարցը մենք բաժնեցինք երկու մասի՝ մէկը Հայաստանի մէջ,

հոն, ուր առեղծուեցաւ Հանրապետութիւնը, միւսը՝ զաղութներու եւ տարագրութեան մէջ, ուր կ'ապրի հայ ժողովուրդի համարեա մէկ երրորդը, եթէ չհաշուենք Վրաստանը, Ադրբէջանը, Հիւսիսային Կովկասն ու Ռուսաստանը:

Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքական զարգացման կռիմը մենք թողուցինք պատմական այն վայրկեանին, երբ 1920 թ. Դեկտեմբեր 2ին Խորհրդային իշխանութիւնը իր ձեռքը առաւ Հայաստանի կառավարութեան գլխին եւ 1921 թ. Մարտ 16ի պաշնագրով ամրապընդեց հայ-թրքական սահմանը: Այդ օրէն ի վեր անցեր է վեց տարի: Քաղաքական տեսակէտով ոչինչ փոխուած է Հայաստանի մէջ. ան այսօր ալ Խորհրդային Սահմանադրութեան, ապառ է, բայց փաստօրէն, նախ՝ մէկ անդամն է Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան, երկրորդ՝ վերջինիս միջոցով մը մտնէ Խորհրդային Միութեան մէջ: Ան չունի ո՛չ սեփական արտաքին քաղաքականութիւն, ո՛չ սեփական բանակ, ո՛չ ուրոյն քաղաքական դէմք: Փաստօրէն՝ Ռուսաստանի մէկ մասնիկն է՝ որոշ տեղական իրաւունքներով՝ դպրոցի, լեզուի եւ գաւառագրութեան բնագաւառի մէջ, այսինքն՝ կը վայելէ մաս մը մշակութային իրաւունքներ: Անոր պզտրնակութիւնը դուրկ է քաղաքական բոլոր ապառութիւններէ — չի կրնար ո՛չ ապառ կերպով յայտնել իր կամքը, ո՛չ մտնել քաղաքական կուսակցութիւններու մէջ, որոնց գոյութիւնը, առհասարակ, արգիլուած է, չունի սեփական բարոյական հանրային դիմագիծ: Վիճակ մը, որ քաղաքական ինքնուրոյն կեանքի տապարէզը ոտք կոխող ժողովուրդի մը համար ծայր աստիճանի կորստաբեր է:

Այսպիսի պայմաններու մէջ գոյութիւն չունի պաշտօնական ճանապարհ կամ հանրային մարմին՝ իմանալու համար Հայաստանի ժողովուրդի ներքին ապրումներն ու մտքերը: Բայց կան անպաշտօն միջոցներ: Եւ ես կարող եմ անսխալ կերպով պնդել, որ Հայաստանի ազգաբնակութեան մէկ խոշոր մասը կը ձգտի ապառուիլ չդիմացող կապանքներէն եւ կը տենչայ ազառութեան: Ան հաստատ կեցած է համակեցութեան եւ պետական կազմակերպութեան ժողովրդավար ձեւերու պաշտպանութեան վրայ, բայց ատիպուած է համբերել ու ապասել ազառութեան: Շղթայակապ, իր հողերէն զրկուած, չնչահեղձ սակաւահողութեան եւ անիրաւութեան ճիրաններուն մէջ՝ Հայաստան, այնուամենայնիւ, միակ պետական դանձն է բոլոր Հայերու: Հայկական հայեացքներն ու մտքերը ուղղուած են իր կողմը: Իր ուրախութիւններով ու վշաերով կ'ապրի ամբողջ հայութիւնը:

Այս փաստը կարելի չէ հերքել: Այս զգացմունքը պէտք է

պահպանել եւ զօրացնել բոլոր միջոցներով: Այս իրողութեան փայլուն ապացոյց կը հանդիսանայ յաւէ այն կսկիծեցուցիչ զգացումը, որով համակուեցան հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերը, երբ հասաւ Շիրակի երկրաշարժի գոյժը: Այդ աղէտին արձագանգ տուին ամէնքը, աշխարհի բոլոր կողմերը ապրող Հայերը, պատասխանեցին իրենց պետական աղէտի: Ամէնքը զգացին որ «հայրենիքը վտանգի մէջ է»: Դարերու իրաւազուրկ եւ անպետական կեանքէ, յետոյ ամէնքը զգացին, որ ունին հայրենիք, ունին պետութիւն, կայ բան մը, որ հաւասարապէս հարազատ է թէ՛ վանեցիի, թէ՛ երեւանցիի եւ թէ՛ Իզմիրցիի համար: Ահաւիկ մեծագոյն յաղթանակն է հայ ազգային զաղափարի:

Ի հարկէ, տասը տարուան ընթացքին Հայաստանը Խորհրդային իշխանութեան տակ ալ որոշ աշխատանք կատարած է տնտեսական եւ մշակութային կեանքի զարգացման համար. ոռոգումը, հիւանդանոցները, դպրոցները եւայլն — մասամբ նոր բացուած, մասամբ առաջ գոյութիւն ունեցող — որոշ չափով աւելցան թիւով ու որակով: Բայց Հայու պէս աշխատասէր ու եռանդուն ժողովուրդի համար այդ ամէնը չատ քիչ է: Եւ ես, յաճախ կը լիշեմ Խորհրդային Հայաստանի գործավարներէն մէկուն խօսքը, թէ՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւնը Խորհրդային իշխանութեան աւետութեան ընթացքին կը զարգանայ բնական կերպով, ճիշդ այնպէս, ինչպէս հակառակ բոլոր խոչընդոտներու, կը զարգանայ նոր տնկուած ծառը: Կենսական հիմն ու աճեցման կարողութիւնը իր իսկ մէջ է: Իշխանութիւնը յաճախ ոեւէ դեր չունի»:

Բայց երկրի սակաւահողութիւնն ու նեղուածքութիւնը սպանիչ են. այդ պատճառով արտագաղթը Հայաստանէն անընդհատ կը կատարուի, իսկ արտասահմանէն ներգաղթող Հայերու թիւը խիստ սահմանափակ է:

Ահա թէ ինչու, բոլորովին առարկայական կերպով եւ առանց որեւէ յետին մտքի, մենք կը դտնենք, որ այն արտաքին խաղաղութիւնը, որ կը վայելէ Հայաստանը, աչքի առջեւ ունենալով այդ խաղաղութեան համար բերուած զոհերը, պէտք է տար աւելի արժէքներ եւ առատ հետեւանքներ: Իսկ եթէ աւելցնենք նաեւ, որ Ախալքալաքը, Ղարաքաղը, Նախիջեւանը, — զուտ հայկական հողեր, որ խլուած են Հայաստանէն — կը չարունակեն մնալ Հայաստանէն դուրս, սպասած կ'ըլլանք եզրակացնել, որ վեց տարուան ընթացքին Հայաստանի Հանրապետութիւնը կանգնած մնացեր է մեռեալ կէտի վրայ՝ քաղաքականապէս շղթայակապ, հոգեպէս՝ ճնշուած, տնտեսապէս՝ ողորմելի վիճակի մէջ:

Ահա այս է այսօրուան Մերձդպային Հայաստանը:

«Բայց ձիւնի տակ ալ երբեմն եռացող ջուր կը հոսի», կ'ըսէ բանաստեղծը: Արտաքին պայմանները թոյլ չեն տար, որ եռացող ջուրը դուրս ժայթքէ եւ փրփրուն հոսանքով հոսի ու կենդանացնէ երկիրը: Բայց հայ ժողովուրդը տասնեակ տարիներ չարունակ ջարդից բռնութեան չղթաները ոչ այն նպատակով, որ նոր չղթաներ դնէ իր վրայ: Միայն թէ անոր ազատութիւնը կապուած է ռուսական դէպքերու զարգացման հետ, որովհետեւ Հայաստանը զրաւուած է այն կոմունիստական ուժերով, որոնք կ'իշխեն եւ Ռուսաստանի մէջ:

Փաստերն ալ ցոյց տուին, որ Հայաստանի ազատագրումը կոմունիստական ոէժիմէն զերազանցապէս կախուած է այն բանէն, թէ ի՞նչ կ'անցնի կը զառնայ կամ ի՞նչ պիտի կատարուի Ռուսաստանի մէջ: Հայաստանը ինքն ալ զեռ զրաղուած է իր ծանր վէրքերու դարմանումով: Ան չափէն աւելի չատ արիւն թափեց վերջին 15 տարիներու ընթացքին: Անոր անհրաժեշտ է անդորրութիւն եւ ուժերու հաւաքում:

Այս ամէնը կը թելադրէ ըլլալ զգաստ, ուշադիր կերպով եւ մեծ լարուածութեամբ հետեւիլ քաղաքական դրութեան եւ ապահովել հայ ժողովուրդի համար ուժերու եւ եռանդի խնայողութիւն: Այս դիտակցութենէն կը բղխի եւ համապատասխան քաղաքականութիւն, որուն կը հետեւին հայ գործօն տարրերը: Ուժի ու համակրանքի ուժեզացման քաղաքականութիւն է անոնց վարածը:

Ահա ներկայ արամադրութիւնները Հայաստանի մէջ եւ Հայաստանէն դուրս: Այդ արամադրութիւններն արդիւնք են այսօրուան քաղաքական պայմաններու դասաւորութեան: Արտաքին փայլէ զուրկ են անոնք, բայց լեցուն են ներքին բովանդակութեամբ: Անոնք կը թելադրեն վառ պահել այն արբազան կրակը, որով պէտք է ոգեւորուի զաղութներու մէջ ցրուած հայ երիտասարդութիւնը: Ուսոի եւ չափէն աւելի անհրաժեշտ են ազգային վարժարանները նոր սերունդի համար, դասախօսութիւնները ու մամուլը, ժողովուրդի ու մտաւորականութեան կենդանի փոխյարաբերութիւնը: Հարկաւոր է անդադրում աշխատանք հանրային դաստիարակութեան համար: Եւ այդ պատճառով ան, որ ժողովուրդի մէջ կը վառէ սուրբ ոգեւորութեան կրակը, մեծապէս նպաստած կ'ըլլայ այն բանին, որ վաղը վառուի ազատութեան ջահը՝ լուսաւորելու համար Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի յաղթական թափօրին ճանապարհը, որուն վրայ ինկան սերունդներ ամբողջ եւ գեռերով արիւն թափուեցաւ:

Ժողովուրդներու եւ պետութիւններու կեանքը կը տեւէ դարեր, հազարաւոր տարիներ: Իմ յուշերու մէջ առնուած է պզտիկ ժամանակաշրջան մը, պատմական տեսակէտով, վայրկեան մը միայն, բայց անհունօրէն կարեւոր վայրկեան: Ասիկա այն վայրկեանն է, երբ մեր ազգը՝ մեզմէ մէկ խանդավառութեան մը մէջ՝ նորէն առեղծեց իրեն համար անկախ ազգային կեանք:

Ես ջանացի ցոյց տալ ծագումը այդ կեանքին եւ անոր զարգացման էլեւէյնները, մանաւանդ այն վայրկեաններուը, երբ ես ինքս եղայ դէպքերու ականատեսը: Բայց կեանքը կանգ չ'առներ: Եւ միշտ կը չարժի առաջ: Եւ կեանքի մէջ ամէն բան կը փոխուի: Պիտի փոխուին ի հարկէ, եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կեանքի զարգացման ապագայ պայմանները: Ան չատ ուրախութիւն ու վիշտ պիտի տեսնէ դեռ: Բայց թո՛ղ անոր համար ալ հարազատ զգացում նշանաբանը այն քաղաքի, որուն մէջ կը գրուին սոյն տողերը.

«Կը տառապի բայց չի սուզուիր»:

ВНЕШНЯЯ

Լօզանի խորհրդաժողովը հայ նորագոյն պատմութեան վերջին կարեւոր հանգրուանն է: Սակայն շատ չէ գրուած այդ մասին, դժբախտաբար: Ա. Խատիսեան, որպէս փոխ նախագահ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան, օրը օրին գեկուցումներ պատրաստած է, խղճամիտ եւ պարտաճանաչ աշխատանքով: Որպէս ամբողջացուցիչ մաս այս «Լօզանի խորհրդաժողովը» գլուխին, յարմար եւ շահեկան դատուեցաւ հետագայ էջերուն մէջ որպէս ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ տալ այդ գեկուցումները, առնելով վահան Փափազեանի «ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԸ» շարքի Գ. հատորէն, լեզուն պահելով անփոփոխ:

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԼՕԶԱՆԻ ԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ՄԵՐ ԵՐԿՈՒ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՋԱՆՓԵՐԸ

(1922 Նոյեմբեր — 1923 Փետրուար)

Այս վերջին ամառուան ընթացքին նախատեսելով Լօզանի կոնֆերանսը, Պատուիրակութիւնը թափեց շատ մեծ աշխատանք չորս ուղղութիւններով: Նախ· 1) Կատարեալ համաձայնութեան գալ Ազգ· Պատուիրակութեան հետ կոնֆերանսին ներկայացուելիք մեմորանդումի մասին, որ եւ յաջողուեց· 2) Աշխատիլ, որ մեծ պետութիւնները դնեն մեր հարցը եւ մեր ցանկացած ձեւով եւ լայն ծաւալով· 3) Ջանքեր գործ դնել, որ Թուրքերը պաշտպանեն մեր դաւը Թիւրքերի առաջ եւ 4) Մեր կողմից էլ աշխատիլ ընդհանուր լեզու գտնել Թիւրքերի հետ:

Այս նպատակներով երկու Պատուիրակութիւնների ներկայացուցիչները՝ Ահարոնեան, Նորատունկեան, Խատիսեան, Փափազեան (Պարիզում, Լոնդոնում եւ Բերլինում) արել են մի շարք քայլեր եւ դիմումներ: Ամսոյս 18ին Ահարոնեան, Սիմոպեան եւ Բաշալեան դնացին Լօզան, Նորատունկեան եւ Խատիսեան առայժմ մնացել են աշխատելու այստեղ, իսկ Պապաջանեանը մի չորեքշաբթի առաջ դնացել է Մոսկուա Թուրքերի հետ խօսելու համար· նրա հետ դնացել է եւ Սաֆրաստեանը:

Մեր բոլոր դիմումների ու դրութիւնների հետեւանքը եղել է այն թուղթը, որ գրեթէ բառացի, նոյն բովանդակութեամբ, առաջուանք նախ լորդ Գըրըլլի կողմից երեք դաշնակից պետութիւնների անունից ամսոյս 13ի թուակրով եւ ապա պ. Պուանկարէից ամսոյս 17ին, որտեղ առաջին անգամ մի պաշտօնական թղթի մէջ հաղորդւում է Հայաստանի անկախութեան de jure արդէն ճանաչուած լինելը: Հայկական Հարցը (Ազգային Տուն եւ փոքրամասնութիւնների խնդիր) գրուած է ժողովի օրակարգի մէջ եւ խոստացուում է պէտք եղած դէպքում լսել երկու պատուիրակութիւններին: Թիւրքերի հետ մեր Շուեցարացի բարեկամները ամսոյս 18ին պէտք է տեսակցութիւն ունենային եւ եթէ հողը նպաստաւոր լինի, խօսակցութիւնը կը շարունակուի երկու պատուիրակութիւնների անդամներով միջոցով: Երեւի կոնֆերանսը պիտի երկարի. կարծում են որ նա կը տեւի առնուազն մի ամիս: Մենք հրահանգեցինք ամէն տեղ, որ կոնֆերանսի ընթացքին բոլոր գաղութները հեռագրով դիմեն՝ խնդրելով կարգադրել Հայկական Հարցը: Ի հարկէ եթէ ամենաչոր հարցերի շուրջը (Կապիտուլասիոններ եւ Նեղուցների ազատութիւն) համաձայնութիւն չկայանայ, մեր հարցն էլ կը մնայ չլուծուած: Նոյեմբերի 16ին պ. պ. Նորատունկեան եւ Ահարոնեան եղան Պուանկարէի մօտ. Պ. Խատիսեանն էլ ամսոյս սկիզբներին եղել է Լոնդոն, ուր տեսել է Վանսիտարին եւ Օսբորնին. վարդապետից տեղեկութիւն ունենք որ նա էլ Հռոմում տեսնուել է Արտ. Գործ. Նախարարի օգնականի հետ եւ ամէն տեղ էլ հաւատացրել են մեզ որ մենք մեծ համակրանք ենք վայելում, որ պետութիւնների դիտաւորութիւնները մնում են անխախտ, բայց որ կան երկու մեծ դժուարութիւններ մեզ դոհացնելու համար. 1. Տաճկաստանի անհաշտ դիրքը, եւ 2. Ռուսաստանի բացակայութիւնը բանակցութիւնների ժամանակ: Ռուսաստանի կողմից մեզ ոչ մի տեղեկութիւն չունենք, ո՛չ երեւան, ո՛չ էլ Մոսկուա ձայն չի հանում: Պապաջանեանի միսիան մի կողմից, ինչպէս եւ մեր Բերլինի աշխատանքները միւս կողմից՝ դեռ ոչ մի արդիւնք չեն տուել: Ոմանք այստեղ կարծում են որ դեռ ժամանակը չի հասել վերջնականապէս վճռելու Արեւելեան Հարցը: Եւ ահա թէ ինչու 1. Թիւրքիան պիտի հանդստանայ իր յաջողութիւններից եւ հասկանայ, որ յաղթելով Ցոյներին, նա չի յաղթել Դաշնակիցներին. 2. Բալկանեան Միութիւնը պէտք է ուժեղանայ եւ հակակշիռ ներկայացնէ հանդէպ Թիւրքիայի եւ 3. Ռուսաստանը պէտք է փշացնի իր յարաբերութիւնները Թիւրքիայի հետ: Ահա այն

ժամանակ կարելի կը լինի գլուխ բերել իսկական գաշնագիր: Ցայսնի չէ թէ ինչ ուղղութեամբ կը զարգանան դէպքերը. բայց վենիզելոսի հետ եղած վերջին տեսակցութիւնից երեւաց, որ նա էլ նոյն տեսակէտն ունի: Այսօրուայ նրա մտահոգութիւնն է ազատել Արեւմտեան Թրակիան որ նա չանցնի Թիւրքերի ձեռքը: Բայց եւ այնպէս մենք աշխատում ենք որ մեր հարցը դրուի այս Կոնֆերանսում: Կայ էլի մի հարց. առաջիկայ Դեկտեմբերին Մոսկուայի վճիռը(*) պէտք է քննութեան առնի այն բանաձեւը, որով Սովետներին Դաշնակից Պետութիւնները պէտք է աւելի սերտ կերպով կապուեն Ռուսաստանի հետ՝ կորցնելով իրենց ինքնուրոյնութիւնը դիւանագիտական, արտաքին քաղաքականութեան եւ ֆինանս. գործերի մէջ: Մենք խնդրեցինք ձեզ կարգադրել, որ ամէն կողմերից դիմումներ անեն Մոսկուա, որ Հայաստանի կատարեալ անկախութիւնը պահպանուի:

Մի քանի օր առաջ մեր Պատուիրակութեան մէջ կայացաւ մի լայն ժողով, որին ներկայ էին 100ից աւելի անձինք գաղութից, թէ՛ Թիւրքահայեր եւ թէ՛ Ռուսահայեր: Պ. պ. Նորատունկեան, Ահարոնեան եւ Խատիսեան զեկուցումներ տուին ժողովին մեր հարցի դրութեան մասին: Այդ հատարակ երկու Պատուիրակութիւնների գործունէութիւնը համերաշխ է:

Մի շարք նախապատերազմեան խորհրդակցութիւններից յետոյ, թէ՛ մեր Պատուիրակութեան մէջ եւ թէ Ազգային Պատուիրակութեան հետ Նոյեմբեր 18ին Լօզան ուղեւորուեց պ. Ահարոնեանը. միաժամանակ Ազգային Պատուիրակութեան կողմից գնացին պ. պ. Սինապեան եւ Բաչալեան: Մի չարաթ յետոյ այնտեղ գնացին նաեւ պ. պ. Խատիսեան եւ Նորատունկեան: Պատուիրակութիւնները այնտեղ գործում են համերաշխ եւ ձեռք ձեռքի տուած:

Պ. պ. Ահարոնեան եւ Խատիսեան ունեցել են բազմաթիւ տեսակցութիւններ, որոնց ընթացքում առացած տեղեկութիւնների եւ տպաւորութիւնների ամփոփումը կը տանք սրանով:

Ամէն կողմից էլ նրանք տեսել են համակրական վերաբերմունք, բոլորն էլ ուզում են տեսնել Ազգային Օճախը. բայց գրտնում են, որ Թիւրքերի վրայ ազդելու միջոցները չատ քիչ են: Մի կարեւոր բան, որ նկատում է, դա Դաշնակիցների միութիւնն է, որ ներկայ դէպքում գոյութիւն ունի եւ մեզ համար չատ նպաստաւոր է: Թիւրքերի տրամադրութիւնը դէպի մեր խնդիրը առայժմ

(*) Համառուսական կեդրոնական գործադիր կոմիտէ:

անհաշտ է: Թէ՛ Սինապեանի տեսակցութիւնը Իմէթի հետ, թէ մերոնց ունեցած խօսակցութիւնը Հիւսէին Ջահիդի(*) հետ ցոյց են տալիս որ թիւրքերը այժմ այնքան արբեցած են, որ չեն ուզում որեւէ զիջում անել: Մերոնք մանրամասն բացատրութիւններ են տուել Հիւսէին Ջահիդին մեր արդի պահանջների մասին, որ նա բոլորը ուշադրութեան է առել եւ խոստացել է ներկայացնել Իմէթին. նա ասել է, որ ապաւում է Ջաւիտ բէյին(**) Իմէթի հրաւէրով. նա աւելի չափաւոր է, եւ նրա հետ միասին նրանք կը յաջողցնեն մերոնց տեսակցութիւնը Իմէթի հետ: Պէտք է ասել որ դրեթէ բոլորն էլ մերոնց խորհուրդ են տալիս աշխատել՝ խօսել եւ համաձայնութեան գալ թիւրքերի հետ:

Լօզանում են այժմ Ամերիկայի հայասէրներից, դոկտոր Բարսոնը, Նիքր Իսթ Բըլիքփի նախագահը, եւ Մոնդոմերին, քարտուղարը «Հայաստան–Ամերիկա» ընկերութեան եւ ներկայացուցիչ Ամերիկայի բոլոր եկեղեցիների. դրանք ամէն կերպ օգնում են մերոնց, մանաւանդ վերջինս, որ մշտական եւ կանոնաւոր կապ է պահում Ամերիկայի ներկայացուցիչների հետ: Մերոնք տեսակցութիւն են ունեցել Ամերիկայի ներկայացուցիչների, այն է Զայլղի եւ կրկի հետ: Պարզուել է, որ նրանք հրահանգ ունեն կառավարութիւնից «պաշտպանել Ազգային Օճախը»: Մերոնք տուել են բոլոր բացատրութիւնները. նրանք իրենք էլ ունեն բազմաթիւ նիւթեր մեր հարցի մասին: Զայլղը ասել է, որ նա արդէն տեսնուել է Իմէթի հետ, պնդել է մեր դատի վրայ, որ Իմէթը ինքն էլ ընդունում է որ Ռուսահայաստանի մէջ չեն կարող տեղաւորուել բոլոր Հայերը, բայց որոշ դազափար չի տուել թէ ինչպէս պէտք է լուծել Հայերի տեղաւորման խնդիրը. Զայլղը ասել է. «Թողէք մեզ ընտրել այն միջոցները, որոնց օգնութեամբ կարելի կը լինի անցկացնել ձեր հարցը»: — Պ. Խատիսեանին ազմիրալ Բրիստոլը ասել է. «Հայերը եւ Թիւրքերը այլեւս չեն կարող կողք կողքի ապրել. հարկաւոր է նրանց բաժանել եւ տեղեակ հոմը (օճախ): Թուրքերը չեն ուզում զիջել իրենց հողերը, բայց ես յոյս ունեմ կարելի կը լինի մի բան անել. նրանք վախենում են որ Հայերը Ռուսների ձեռքին գործիք կը դառնան»: Նա խոստացաւ իր կողմից ազդել Թուրքերի վրայ: Նա ասաց, ինչպէս տեղեկատուներ էլ լօզանում նոյնը ասել են. «Հարցը չպէտք է դնել Ռուսահայաստանի ընդարձակման ձեւով, քա-

(*) «Թանին» թերթի խմբագիր եւ Իթթիհատի շատ ազդեցիկ մէկ անդամը:

(**) Ֆինանսների նախկին նախարար եւ Իթթիհատի շատ ազդեցիկ անդամ:

նի որ դրանով ուժեղանում է մի բոլշեւիկ պետութիւն. այլ պէտք է աշխատել տեղծել մի Ազգային Տուն հէնց Թուրքիայի հովանաւորութեան տակ»: Հետեւեալ օրը նորից հանդիպում պիտի ունենային պ.պ. Նորատունկեանը, Ահարոնեանը եւ Խատիսեանը: Մոնդոմերին յայտնել է մերոնց, որ Զայլղը որոշ հրահանգներ ունի կառավարութիւնից Հայկական հոմի մասին — նա պատրաստւում է կոնֆերանսում յայտարարութիւն անել Ամերիկեան տեսակէտի մասին հոմի վերաբերմամբ. դրա համար նա ունի բոլոր նիւթերը: Անգլիական բարձր կոմիսար Ռըմբոլդը հարցրել է Մոնդոմերիից, արդեօք Ամերիկացիք կը պաշտպանե՞ն հոմը եթէ Անգլիացիք դնեն այդ պահանջը, եւ ստացել է դրական պատասխան Զայլղից:

Գալով Թիւրքերի արամադրութեան պէտք է ասել, որ Նանսէնը տեսնուել է Մուսթաֆա Քեմալի հետ եւ այն տպաւորութիւնն է ստացել, որ եթէ Թիւրքերը ստիպուած լինեն զիջելու, դա կը լինի Ալաշկերտը եւ ոչ Կարսի բերդը: Իմէթ փաշա հետաքրքրել էր Նանսէնի հետ տեսակցութեան մասին եւ ինչպէս այսօր իմացանք, Իմէթ փաշան ասել է այն անձին(*), որի միջոցով մերոնք նրանից տեսակցութիւն էին խնդրել, թէ նա ի պատասխան իր հետաքրքրին ստացել է Անգորայից մի հեռագիր, որով յայտնում են, որ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ արդէն կնքուած է դաշինք, որի մէջ արդէն ստէմանների հարցը վճռուած է. իսկ ինչ վերաբերում է ստեփհայերին, նրանք կարող են ամէն տեղ ազատ ապրել Տաճկահայաստանում. ուրեմն ոչ մի կարիք չկայ հոմի մասին որեւէ կարգադրութիւն անել. ուստի, աւելացրել է նա «ես ի՞նչ նոր բան կարող եմ ասել Հայերին»...:

Տաճկական պատուիրակութեան խորհրդականը(**) ասել է, որ Տաճիկները պէտք է պահպանեն տերիտորիալ կապը Կովկասի Մահմեդականների հետ, այս տեսակէտից նրանց անհրաժեշտ է Վանը, որպէս ճանապարհ Պարսկաստանի վրայով՝ Բաքու: Բոլորի տպաւորութիւնը այն է, որ Տաճիկների բարձր արամադրութիւնը վերջին 10 օրուայ մէջ ընկել է Դաշնակիցների միացեալ ֆրոնտի առաջ: Փոքր Ասիանի դերը մեր հարցում դեռ ոչ մի եղանակով չի արտայայտւում. Ցունաստանի դրութիւնն էլ բաւական թուլացել է,

(*) Էէր–Նեթսէնաթ, Ջահի՞տ, Նաո՞ւմ էր.— չենք գիտեր:

(**) Միւնիր պէյ:

մանաւանդ վերջին մահապատիժներից յետոյ(*), եւ նա մեզ ոչընչով չի կարող օգնել: Ընդհանուր կարծիքն է Լօզանում խզում չի առաջ գալ, եւ ամէն ինչ կը վերջանայ խաղաղութեամբ: — Ֆրանսիական ներկայացուցիչները (Բարրեր եւ Բոմպար) նոյնպէս յայտնել են որ համակրում են մեր պահանջներին եւ կ'անեն ինչ որ կարող են մեր գործի համար — խոստանում են դնել հոմի (օճախ) հարցը — միայն պէտք է իմանալ որ «Թուրքերը դէմ են եւ դժուար է ազդել նրանց վրայ». ահա նրանց խօսքերը: — Քանի որ այժմ մըթնոլորտը բաւականին պարզուել է, մերոնք խնդրել են տեսակցութիւն լորդ Քըրզընից, եւ սպասում են պատասխանի: Ինչ վերաբերում է Ռուսներին, Նորատունկեանը եւ Բաշալեանը խնդրել են տեսակցութիւն Զիչերինից: Այդ երկու տեսակցութիւններից յետոյ, (Լորդ Քըրզընի եւ Զիչերինի հետ) եւ Իսմէթին տեսնելուց յետոյ, որին մերոնք խնդրել են այդ մասին ասելի պարզ կարելի կը լինի ներկայացնել մեր խնդրի վիճակը:

Բրկստոնը եւ անգլիացի հայասէրները նոյնպէս աշխատում են, սակայն նրանք հետապնդում են այն տեսակէտը, որ դեռ անցեալ տարի պաշտպանում էր Բրկստոնը, այսինքն որոշ հողամասեր կցել ռուսական Հայաստանին. բայց նրանք ամէն կողմից լսում են թղթեր, թէ ի՞նչպէս կարելի է լայնացնել մի սովետական պետութեան սահմանները, որը իսկապէս ռուսական մի կոլոնիա է եւ այլն: Յայտնի է որ Թուրքիան նպատակ ունի առայժմ Լօզանում օգտագործել Ռուսներին, իսկ հաշտութիւնից յետոյ Դաշնակիցների հետ դնալ Ռուսաստանի դէմ. Հաստատ աղբիւրից մերոնք լսել են, որ Իսմէթը ասել է անգլիացի եւ ֆրանսիացի ներկայացուցիչներին, թէ «Ռուսաստանն է իրենց իսկական թշնամին», բայց նա վախենում է դրդռել Ռուսներին առանց երաշխիքներ ունենալու Դաշնակիցներից: Նորատունկեանը պէտք է միջնորդութիւն եւ բարոյական աջակցութիւն խնդրի Զիչերինից, եւ ոչ թէ ճնշում Թուրքերի վրայ (?):

Ամսոյս 4ին մերոնք տեսել են Բարրերին. Նա ասել է, որ նա վաղը կը խօսի լորդ Քըրզընի հետ հոմի մասին. որ մեր հարցը կը դրուի սեղանի վրայ երեւի 7—8 օրից յետոյ. որ Թուրքերը ոչ մի հարցում դեռ չեն զիջել. եւ ինքը չգիտէ, թէ ինչպէս կարելի կը լինի ստիպել նրանց. գոնում է ասելի լաւ որ մեր հարցը դրուած է միւնրիքէի բաժնում, քան տերրիտորիալ, որովհետեւ այդ ձեւով նա

(*) Գնդակահարուած յոյն կառավարութեան կողմէ՝ Գուճարիս, Պալթաճիս, Հաճի Ադէաթիս նախարարներ:

այնքան ազդուն չի հանի Անգորայում. խոստացել է լորդ Քըրզընին տեսնելուց յետոյ նորից տեսնուելու մերոնց հետ:

Նոյեմբեր 30ին Հռոմում Վարանդեանը ունեցել է տեսակցութիւն Մուսոլինիի հետ. վերաբերմունքը շատ սիրելի է եղել եւ ուշադիր. խոստացել է Լոնդոնից վերադարձից յետոյ նորից նրան խնդրել իր մօտ: Մանրամասնութիւնները յաջորդ համարով:

Դեկտեմբեր 5ին մերոնք տեսակցութիւններ ունեցան մի քանի կարեւոր թիւրք գործիչների հետ, որոնց հետ առաջ էլ տեսնուել էին եւ որոնք, դրանից յետոյ, տեսնուելով Իսմէթի հետ՝ կարող էին տալ որոշ պատասխաններ: Նախ Իսմէթը կրկնել է թէ իրենց տեսակէտը արդէն յայտնի է Հայկական Պատուիրակութեան. այն է — թէ 1) Հ. Հանրապետութիւնը արդէն դոյութիւն ունի եւ իրենց հետ դաշինք է կապած. Թիւրքահայերը կարող են հանդիսատ ապրել երկրի մէջ, իսկ մնացածները կարող են հանդիսատ վերադառնալ: Ուրեմն առայժմ նա նիւթ չունի նոր տեսակցութեան համար: 2) Տաճիկները անհաշտ են Ցոյների հանդէպ, կ'ուզեն որ նրանք հեռանան մինչեւ վերջին մարդը Թիւրքիայից. իսկ Հայերը կարող են մնալ եւ կը գրաւեն պաշտպանութիւն ամենայն կերպով. 3) Ցոյների հեռանալով Հայերը կարող են օգտուել եւ վերցնել նրանց տեղը առեւտրի մէջ եւ Թիւրքերը կ'աջակցեն դրան. 4) առայժմ Հայկական Հարցը դրուած չի, իսկ երբ կը դրուի, Թիւրքերը կը տան բոլոր բացատրութիւնները եւ լաւ իմանալով որ երկու Պատուիրակութիւնները ներկայացնում են ամբողջ Հայութիւնը, կը խօսեն մեզ հետ: 5) Անատոլիոյ գործակալութեան յայտնի հեռագիրը շատ է դրդռել Թիւրքերին եւ նրանք կարծում են, որ այնուամենայնիւ «մի բան կայ»: Մանաւանդ խօսակցութեան մէջ, Նաւում էֆէնդին ասել է Խատիսեանին, որ այս 3–4 օրուայ ընթացքում նեղուցների խնդրի առթիւ Թիւրքերի դիրքը պիտի պարզուի. նրանք պիտի թեքուն կամ Դաշնակիցների կողմը կամ Ռուսների. եւ դա մեծ նշանակութիւն կ'ունենայ ամբողջ քաղաքականութեան համար. եւ հէնց Հայկական Հարցի վերաբերմամբ էլ. այդ պատճառով առայժմ նրանք վերապահ են մնում: — Նոյն Նաւումը ասել է որ եթէ Թիւրքերը համաձայն են հոմը տալ, դա յամենայն դէպս ոչ մի դէպքում չի լինի Կիլիկիայում, եւ ոչ էլ իբրեւ մի անկախ հողամաս Թիւրքիոյ հովանաւորութեան տակ, որովհետեւ ամէն մի ինքնավարութիւն վերջանում է անկախութեամբ. Հայաստանի սահմանների լայնացումով: Թիւրքերի հովանաւորութիւնը պրոբլեմատիք է եւ ոչ մի արժէք չունի: Դարձեալ նոյն Նաւումը, որ եղել է Ամերիկա, ասել է Իսմէթին, որ առանց Հայկական Հարցը

հարթելու չի կարելի փոխառութիւն կնքել Ամերիկայում:

Դեկտեմբեր 6ին Նորատունկեան և Ահարոնեան եղել են Գարրոնի մօտ: Նրանք նպատակ ունէին նախ իմանալ, թէ 1) թէ ե՞րբ է դրուելու մեր հարցը, որ մեզ լսեն. 2) յայտնել որ մեզ հետաքրքրում է միայն հոմի հարցը, եւ ոչ թէ փոքրամասնութիւնների. եւ 3) որ մենք կը լինենք Թիւրքերի լոյալ բարեկամները: Գարրոնի պատասխանել է. 1) Որ նա ինչպէս եւ ամբողջ Իտալիան մեծ համակրութիւն ունի դէպի Հայաստանը. 2) Իտալիան իր կողմից կ'ամբացնի Անգլիայի դիրքը Հայերի վերաբերմամբ. բայց չի կարող իր վրայ ինիցիատիւ վերցնել. 3) Հայերը այս պատերազմի միջոցին դիւանագիտական աշխատել են Անգլիոյ համար եւ ուստի Անգլիան է պարտաւոր առաջին ձայնը ունենալ Հայկական Հարցում. 4) Որ ամենալաւ ձեւն է Հայերի համար մի բան առանալ, — ուղղակի համաձայնութեան գալ Թիւրքերի հետ. 5) Որ ամէնից կարեւորն է, որ լորդ Քըրզընը անցնալ օրը խնդրել է Գարրոնիից, որ միսիոներների հարցը անցնի առաջին Ցանճնաժողովին, այսինքն իր նախագահութեան տակ գտնուղ տերրիտորիալ յանճնաժողովին. եւ Գարրոնին յայտնել է որ ինքը դէմ չէ. այդ հանդամանքը մեզ համար նպաստաւոր է, քանի որ Գարրոնին չատ Թոյլ է եւ միեւնոյն ժամանակ չատ տաճկասէր: — Մնում է պարզել թէ ի՞նչ կ'անեն մեզ համար Անգլիացիք եւ լորդ Քըրզընը: Այսօր Հարոլդ Բրկսոնը նամակով յայտնել է Նորատունկեանին որ Անգլ. կառավարութիւնը պիտի պաշտպանի հոմը, բայց թէ ինչ չափով, դա կախուած է հետեւեալ հարցերից. 1) Արդեօք միւս հարցերի կարգի՞ն կը դրուի հայկ. հոմի առաջարկը. 2) Ի՞նչ դիրք կը բռնեն Իտալիան եւ Ֆրանսիան մեր հարցում. 3) Ի՞նչ չափով Ամերիկան կ'օգնի հոմի խնդրում. 4) Արդեօք մինչեւ մեր հարցին գալը, լորդ Քըրզընին կը յաջողուի՞ դրաւել իր կողմը Թիւրքիան, քանի որ այժմ ամէն մի առաջարկ որ գալիս է Անգլիայից, Թուրքերը ընդունում են իբրեւ Քշնամական քայլ. 5) Պէտք է աշխատել հայ-Թուրքական յարաբերութիւնները հարթել եւ Հայերը իրենք եւս մօտենան Թիւրքերին եւ դրանով դիւրացնեն Անգլիոյ աշխատանքը: Այդ բոլորը Ռումբոլտի եւ Տիրրելի խօսքերն են: Այդ տեղեկութիւնները մերոնց վրայ լաւ տպաւորութիւն չեն Թողել, մանաւանդ Նորատունկեանի վրայ, որը ասել է որ պէտք է դրսից ճնշում անել Քըրզընի վրայ, այդ պատճառով նամակներ են գրում լորդ Ր. Սեսիլին եւ Կենտրբըրիի Արքեպիսկոպոսին, որ նրանք ազդեն Քըրզընի վրայ: — Վերջին օրը մի մանաւոր աղբիւրից մերոնք լսել են որ Թիւրքերը համաձայն կը լինեն մի յանճնաժողով կազմել Ազգերի Լիգայի հովանաւորութեան տակ Հայերից, Ռուսներից եւ Թիւրքերից սահմանների որոշումն անելու համար, բայց դա դեռ չի առուգուած: Ռումբոլտը ասել է որ եթէ ոչինչ դուրս չգայ այս Կոնֆերանսում, կարելի է Դաշնագրի մէջ ասել, որ Հայ-Թիւրքական սահմանների հարցը մնում է առկախ:

Ցոյս կայ, որ եթէ նեղուցների հարցը մինչեւ ամսի 10 վերջանայ, մեր հարցը կը դրուի 12ին կամ 13ին:

Ժրնեւում Դրումմոնդը(*) ոչ մի կերպ չի համաձայնուել ուղարկել բանաձեւերը Կոնֆերանսին, ասելով որ նա լիազօրուած չէ այդպիսի քայլ անելու. որ նա արդէն ուղարկել է բանաձեւերը Պարիզի, Լոնդոնի եւ Հռոմի կառավարութիւններին, իսկ Ջայլդի համար կարող է ուղարկել Վաշինգտոն: Նա խորհուրդ է տուել որ մենք հետապրենք Ֆորհրդի նախագահին (Տէ Գամա, Բրազիլիոյ դեսպանը Լոնդոն) խնդրելով որ նա հրահանգէ Դրումմոնդին կատարելու մեր խնդիրը: Մերոնք Նորատունկեանի հետ կազմել են այդպիսի հեռագիր եւ ուղարկել են Լոնդոն: Ամսոյս 9ին երեկոյեան ժամի 9 ու կէսին պաշտօնապէս նշանակուած է Նորատունկեանի առնակցութիւնը Իսմէթի հետ: Ֆօսակցութեան ծրագիրը մշակում են երկու պատուիրակութիւնները միասին:

Այդ օրը անգլիական դեսպանի անդամ Նիկոլսընը ասել է Մոնդոմերիին, որ Լորդ Քըրզընը իր սկզբնական հարցազրուցակում (Կոնֆերանսից առաջ) որոշապէս նշանակած է եղել հոմի համար Կիլիկիոյ մէջ, բայց Ֆրանսական կառավարութիւնը չի համաձայնուել Կիլիկիոյ... եւ հարցը մնացել է անորոշ: Կասկածից դուրս է որ Անգլիացիք չեն ուզում յայնացնել Ռուսաստանի իշխանութիւնը. նոյնպէս որոշ է որ Թիւրքերը չեն ուզում ուժեղացնել Ռուսներին. պարզ է նոյնպէս որ Ռուսները ուզում են ունենալ կարս, Ալաշկերտ իրենց եւ ոչ Հայկ. անկախութեանը համար: Ահա այս խառնաչփոթ դրութիւնից միայն կարող է օգտուել Թիւրքիան: Նորատունկեանը ինքը կոմմանակից է երեւում Արեւելեան նահանգներին(**): Միաժամանակ Նորատունկեանը պիտի դնայ Բարբերի (Ֆրանս. պատուիրակ) մօտ, խնդրելու համար նրա հրահանգները վայրի մասին:

Այդ օրը Մոնդոմերին եղել է Զիչերինի մօտ. խնդրել է նրա-

(*) Ազգերու Լիկայի Ընդհ. գործավարը:

(**) Նախապէս պաշտպան Կիլիկիոյ հոմին:

նից որ նա ազդի Թիւրքերի վրայ. ցոյց է տուել մեր քարտէզը եւ պաշտպանել է մեր թէզը (Միացեալ Հայաստան)։ Չիչերինը ասել է որ Սովիետները ուզում են օգնել Հայերին, որ նրանք ցանկանում են լայնացնել Ռուսահայաստանի սահմանները, բայց որ Հայերը չատ են զինել իրենց դէմ Թիւրքերին, ծառայելով իբրեւ գործիք Անտանտի ձեռքում։ Ասել է որ չատ դժուար է համոզել Թիւրքերին, բայց Մոնթոմերին խնդրել է այնուամենայնիւ օգնել այդ գործում։ Նա այն տպաւորութիւնն է ստացել որ Ռուսները պիտի ուզեն օգնել. այդ ուղղութեամբ Մոսկուայից, Դրօյից, տեղեկութիւն է ստացուել, որ Չիչերինը հրահանգ ունի պաշտպանել Ռուսահայաստանի սահմանները (1914ի սահմանները Վան եւ Ալաշկերտ) եւ որ Ռուսները այսօր հնարաւորութիւն ունեն զէնքի կանչելու 2½ միլիոն զինուորի։ Դիմում եղած է յայտնի կապիտան Բալդվինին, (որի հայրը այժմեան անգլիական կաբինետի անդամ է), որից Յատիսեանը խնդրել էր հօր միջոցով տեսակցութիւն յաջողցնել Բոնար Լօուի մօտ, պատասխանել է՝ բերելով հօր նամակից մէջբերում անելով. Բոնար Լօու խնդրում է աչքի առաջ ունենալ, որ նա պիտի չչարունակի լոյա ձորճի սիստեմը խառնուելով անմամբ արտաքին քաղաքականութեան մէջ, ուստի նա չի կարող ընդունել պ. Յատիսեանին, բայց լորդ Քըրզընը հնարաւորութիւն ունի անձամբ անցկացնել կաբինետի քաղաքականութիւնը։ Միեւնոյն ժամանակ որդի Բոլդվինը անձնական բարեկամ լինելով Նիկոլսոնի (Քըրզընի քարտուղարը) պատրաստակամութիւն է յայտնել իր հաշուոյն անձամբ գալու Լոնդան մեզ օգնելու համար։ Յայտնի հրապարակագիր Պայարէսը մեծ նշանակութիւն է տալիս ամերիկեան ազդեցութեան. եւ այս տեսակէտից Մոնթոմերին մեծ աշխատանք է կատարում, ամէն տեղ խօսելով, որ Թիւրքիան չի կարող «իր քիթը գոյց տալ Ամերիկայում», եթէ Հայերին չբաւարարի։

Ամառ 7ին մերոնք տեսել են Բրիտանուին։ Նա խոստացել է նորից խօսել Թիւրքերի հետ եւ խորհուրդ է տուել որ մենք էլ խօսենք։ Ասել է թէ իր կարծիքով Թիւրքերը ինչպէս եւ Անգլիացիք եւ Ֆրանսացիք կողմնակից չեն Կիլիկիայում համ տեղծելուն։ Մերոնք նրան տուել են տեղեկութիւններ զպիտականների դրութեան մասին Ցունաստանում (Դուրհանի հետազիրը) եւ հրաւիրել են նրա ուշադրութիւնը Պոլսոյ Հայութեան վրայ։ Ընդունելութիւնը եղել է չատ բարեկամական, բայց ոչ մի դրական հետեւանք չի տուել։ — Նոյն օրը ժամը 5ին եղել է մերոնց մօտ Թիւրքասէր պրոֆ. Մուս, որին մերոնք 2 օր առաջ հրաւիրել էին ճաշի եւ խնդրել էին տեսնուել Խ-

մէթի հետ եւ պատրաստել տեսակցութիւն մերոնց համար։ Նա պատմել է որ իր բարեկամ պնդապետ Ֆորժելա (Լօզանի Թերթի գինուորական թղթակիցը) իր խնդրանօք տեսնուել է Խամէթի հետ եւ լաւ ներկայացրել է նրան Հայկական Դատը Թիւրքական չահերի տեսակէտից. եւ խօսակցութեան վերջում խնդրել է որ Խամէթը տեսնուի պրոֆեսորի հետ։ Այդ օրը առաւօտեան այդ տեսակցութիւնը տեղի է ունեցել. ներկայ են եղել նաեւ դնպ. Ֆորժելան եւ Թիւրքական քաղաքական բիւրոյի չէֆը Ռուշտի բէյ իրրեւ թարգման։ Խամէթը ըստ երեւոյթին լաւ տրամադրութիւն է ցոյց տուել Հայերի հանդէպ; բայց միեւնոյն ժամանակ արել է մի չարք առարկութիւններ։ Նախ նա ասել է որ Ռուսահայաստանում կան Թուրքեր – Թաթարներ, որոնց կարելի է տեղափոխել Թիւրքիա (ժողովուրդների փոխանակութիւն), թէ Ռուսահայաստանի մէջ 800·000ից աւելի Հայ չկայ, ուստի տեղ կայ նոր եկուների համար։ Ցետոյ ասել է որ պաղութիւնների մէջ ոչ թէ 700·000 Հայ կայ, այլ ոչ աւելի քան 3—400·000 եւ նրանք էլ այլեւս ոչ մի տրամադրութիւն չունեն վերադառնալ հոմը կամ Թիւրքիա եւ կը մնան այն երկրներում, ուր այժմ կան, համեմատելով Հայերին Հրեաների հետ այն հիման վրայ, որ Հայերը ամէն տեղ տեղաւորուում են սկսելով առեւտուր։ Ցետոյ, ասել է նա, 3 տարուց յետոյ Թիւրքիան այնքան կը փոխուի եւ կը դառնայ եւրոպական պետութիւն իր օրէնքներով եւ արտաքինով, որ այլեւս ոչ մի հոմի մասին ոչ ոք չի մտածի։ Տեսէք, ասել է, մեռած հրէական հոմը պաղեստինում ոչ ոք չի դնում։ Մի խօսքով հոմը հարիւրաւոր չէ. Երեւանի չուրջը տեղ կայ. Հայերը կը տեղաւորուեն եւ մենք նրանց հետ չատ լաւ կը լինենք ապագայում։ Իսկ ինչ վերաբերում է հայ ներկայացուցիչների ընդունելուն, ասել է թէ «միչտ պատրաստ է ընդունելու նրանց», բայց աւելացրել է. թէ «Պ. Նորատունկեանը ներկայացնում է Թիւրքիայից դուրս գտնուող Հայութիւնը, որովհետեւ երկրի մէջ մնացածները մեր հպատակներն են եւ ես իմիջ եմ նրանց ներկայացնում. իսկ Պ. Պ. Ահարոնեանը եւ Յատիսեանը ներկայացնում են Հ. Հանրապետութիւնը, որը ունի սեփական կառավարութիւնը, որի հետ Թիւրքիան ունի դաշնագիր եւ որը չի ճանաչում այս պարոններին». այնուամենայնիւ ցանկանալով ընդ առաջ գնալ պարոնների ցանկութիւնը, նա կը տեսնուի նրանց հետ ա թիքրը փրիվէ (անպաչտօն կերպով)։

Երեկոյեան մերոնք տեսնուել են եւ Բրկսոնի հետ, որից հասկացել են որ լորդ Քըրզընը կարծես թէ քաչում է ընդունել այստեղ Հ. Հ. ներկայացուցչին, Պ. Ահարոնեանին եւ կ'ընդունի աւելի հե-

առաքեամբ Պ. Նորատունկեանին։ Բնորոշ էր որ այսօր լորդ Քըրզընը իր ճաշի մէջ դիմելով Չիչերինին ասել է. «Դուք կարող էք խօսել Թուրքիայի անունից...» Երեւի նա չի ուզում զրգռել թուրքերին։ Մեռոնք թէ՛ Իմէթի եւ թէ լորդ Քըրզընի այցելութեան վերաբերմամբ, աչքի առաջ ունենալով խնդրի փափուկ դրութիւնը, որոշեցին առաջարկել Նորատունկեանին որ նա առաջի այցելութիւնը Իմէթին մենակ անի. նա չատ էր պնդում դրա վրայ, եւ ամսի 8ին նա պիտի մենակ գնայ, եւ այդ առաջին այցելութեան մէջոցին պիտի ասի որ երկրորդ այցելութիւնը նա կ'անի Ահարոնեանի եւ Խաւխանեանի հետ։ Նա ուզում էր մենակ գնայ որպէս զի լինի աւելի մտերիմ եւ բաց, խօսի թիւրքերէն, իրրեւ նախկին արտաքին գործերի նախարար ներկայացնի Տաճկահայերին։ Մեռոնք նրան բացատրել են որ Իմէթի համար առանձին նշանակութիւն կ'ունենայ մեռոնց այցելութիւնը կուսակցական տեսակէտից. նա համաձայն էր դրա հետ եւ ասել է որ երկրորդ տեսակցութիւնը միասին կ'անեմ, իսկ այս անգամ ինքը կը բացատրի Իմէթին մեռոնց բացակայութիւնը՝ վերցնելով իր վրայ ամբողջ պատասխանատուութիւնը։ — Լորդ Քըրզընի վերաբերմամբ էլ աչքի առաջ ունենալով եւ Բրկուտանի վերջին ակնարկը, Ահարոնեանը խնդրել է Նորատունկեանից որ նա մենակ իր համար խնդրի տեսակցութիւն։ Եւ այդ մտքով էլ այդ օրը եղել է դիմում։

Այդ օրը նամակ է ստացուել Թիւրքիայից՝ Պապաջանեանից։ Նա Չիչերինին չի հանդիպել. տեսնուել է այնտեղ Ա. Բեզդոդեանի եւ Ա. Փիրումեանի հետ, որոնք անցել են Պերլին։ Նրանք ասել են որ «Չիչերինը Մոսկուայից հրահանգ ունի չյարուցանել Հայկական Հարց, բայց եթէ ուրիշները բարձրացնեն, պաշտպանութիւն ցոյց տայ»։ Ինքնայոյս Թուրաց դեսպան Իւրենեւ քաջալերել է Պապաջանեանին գնալ Մոսկուա, եւ Դեկտեմբեր 4ին նա գնացել է Մոսկուա։ Աչքի առաջ ունենալով այս բոլորը, Նորատունկեանը ամսի 8ին դիմել է Չիչերինին տեսակցութիւն խնդրելու. գնալու է մենակ։

Բացի դրանից, նոյն օրերը մեռոնք մի շարք լուրեր են ստեղ լրագրներին եւ ժամանակներին։ Նրանց ընդհանուր տպաւորութիւնը այն է որ համաձայնութիւնը կը կայանայ. որ երեւի կոնֆերանսը մինչեւ 25ը բոլոր հարցերը կը քննի, կարծիքների տարբերութիւնները կ'ուրուագծուեն, եւ կը լինի ընդմիջում։ Իմէթը կ'երթայ Անգորա եւ կը վերադառնայ վերջնական պատասխանով։ Բայց դա միայն ենթադրութիւն է։

Ամսի 8ին մեռոնք տեսնուել են Մոնդամերիի եւ Բրկուտանի հետ։ Հեռախօսով խօսել են Դրումմունդի(*) հետ Ժընեւ, յետոյ Ահարոնեանը ինքը գնացել է այնտեղ։ Ինդիրը այն է, որ Ազգերի Լիկան կոնֆերանսին չի ուղարկել պաշտօնապէս օճախի մասին բանաձեւերը։ Նա հեռախօսով յայտնել է թէ առանց խորհրդի (Ազգերի Լիկայի) նա չի կարող անձամբ դիմել կոնֆերանսին. իսկ ցանկալի էր որ Թիւրքիան, Ամերիկացիք եւ Ռուսները պաշտօնապէս առանան այդ բանաձեւերը (Զայլըը յատկապէս խնդրել է այդ մասին)։ Քանի որ Դրումմունդը ձեւական պատճառներով չի ուզարկում, Ահարոնեանը գնացել է նրան համոզելու որ գոնէ ուղարկի կոնֆերանսի ընդհանուր քարտուղարին։ Բայց մինչ այն, մեռոնք (Délégations Arméniennes Réunies) այդ բանաձեւերը ուղարկել են ընդհանուր քարտուղարին եւ խնդրել են տպագրել։ Մոնդամերի եւ Բրկուտան կարծում են որ գոնէ առայժմ անգլիական եւ ամերիկեան պատուիրակութիւնների կողմից լաւ տրամադրութիւններ կան հայի համար. բայց Թիւրքերի դիրքը մնում է անհաստատ։ Մեզ լսելու տեղիս ասում են որ Անգլիացիք երեւի կը կանչեն պաշտօնապէս Նորատունկեանին, որպէս զի Թիւրքերը չառարկեն թէ մենք լիազօրութիւն չունենք ներկայացնելու Հ. Հանրապետութիւնը։ Եթէ հարկ լինի գործի անցկէտից, Խաւխանեանը պատրաստ է մասնակցելու այդ դէպքում խորհրդականի կամ էքսպերտի անուան տակ. իսկ Ահարոնեանի համար մեռոնք գտնում են, որ նա իրրեւ Սեւրի Դաշնագրի առարարող կամ պիտի լինի ինչպէս հաւասար Նորատունկեանի հետ կամ բոլորովին չներկայանայ։ — Պարզում է որ Ռուսները հրահանգ ունեն պաշտպանել Ռուսահայաստանը (1914 թուի սահմաններով) եւ մի փոքր մաս Թիւրքահայաստանից։ Չիչերինի հետ տեսակցութիւնը մեռոնք որոշել են մի օրով յետաձգել, որպէս զի Նորատունկեանը նախ տեսնուի Թիւրքերի հետ։

Դեկտեմբերի 10ին Խաւխանեանը տեսնուել է Պ. Բարժրոնի հետ, որից տեղեկացել է որ լորդ Քըրզընը յանձն է առել զեկուցել (փոքրամասնութիւնների) եւ Հայկական Հարցի մասին։ Նա ասել է նոյնպէս, թէ Ֆրանսական պատուիրակութիւնը կը պաշտպանի լորդ Քըրզընին։

Ամսոյս 11ին եկել է Լօզան Բոլդվինը(**) ծանօթանալով մեր

(*) Ազգերու Լիկայի ընդհանուր գործավարը։

(**) Երիտասարդ Օլիվըր Բոլդվին. անգլ. նախկին վարչապետի որդին. եղեր է Հայաստանի բանակին մէջ ու մասնակցեր է հայ-թուրքական կռիւներուն։

գործերի հետ՝ նա զնացել է տեսակցելու Նիկոլսոնի եւ Տաունսենդի հետ: Պատմել է վերջինին, թէ ինչպէս Հայերը կռուել են իրենց անկախութեան համար բոլորի դէմ, թէ՛ Թիւրքերի եւ թէ՛ Ռուսների: — Նոյն օրը Խաթիսեանը առիթ է ունեցել պատահելու Պ. Պ. Ռոշտարթային (վրացի մեծահարուստ գործարարատէր), գնդապետ Հանբերլին (զօրավար Բարատովի չտարի պետ Պարսկաստանում) եւ վրաստանի վարչապետ Մդիվանիին (որի հետ նա դեռ շատ առաջ ծանօթ է եղել եւ ազատել է շատ ծանր դրութիւնից): Մդիվանին խնդրել է նրան հանդիպել իրեն: Ինչպէս իմացանք, Ռոշտարթան եկել է Լօզան պայմանաւորուելու Մդիվանիի հետ, որ ինքը գնայ Թաւրիզ-Թեհրան իր հին կոնցեսիան նորոգելու համար: Զեներկելին օգտւում է Ռոշտարթայից իր գաղտնի յարաբերութիւնների համար Մդիվանու հետ: Այդ երեք անձանց հետ էլ Խաթիսեանը խօսելու է որոշ նպատակներով. ա) Ռոշտարթայի հետ, որ գործ ուայ մեր ընկերներին Պարսկաստանում իր ազգայ գործերով բ) Մդիվանիի հետ մեր ընկերների դրութեան մասին Պարսկաստանում եւ Ջեմալ փաշայի գործի մասին եւ Թիւրքերի վրայ ազդելու եղանակների մասին նրա կարծիքը: գ) Հանբերլիի հետ, որ օգնի Հայերին Պարսկաստանում, որովհետեւ նա, ինչպէս Բարատովը միշտ հայասէր էին: Այսօր Թիւրքերը մի անգլիական թղթակցի ասել են, որ Հայերին կարող են տալ «ուրախ»ալի վերադարձ Թիւրքիայի մէջ. առանց օճախի ամբողջ Թիւրքիան նրանց օճախն է, ասել է Խամէթը:

Այդ օրը մի նամակ է ստացուել Լօզանում Պոլսից, որով հաղորդում են, որ Բէֆիէթ փաշան կանչել է Ջաւէն Պատրիարքին եւ ասել է նրան. «Եթէ Դուք լոյալ էք, դո էք մեզնից եւ Անգորայից, ինչո՞ւ էք պահում Պատուիրակութիւնը եւ պահանջում էք օճախ: Հեռագրեցէք Լօզան, որ Դուք ոչինչ չէք պահանջում désapprouvez Նորատունկեան եւ լուծեցէք զելեզասխոնը»: Պատրիարքը ասել է, որ Նորատունկեանը շատ «զգոյշ» մարդ է: Բէֆիէթ պատասխանել է, թէ «զգոյշ» բաւական չէ, հարկաւոր է «լուծել զելեզասխոնը»: Ռոշտակցութիւնը դրանով վերջացել է: Միւս օրը Բէֆիէթը կանչել է մի Հայ՝ Քեւեսթէկեան անունով եւ խորհուրդ է տուել փոխել Պատրիարքին եւ ընտրել մի ուրիշին (տուել է եւ անուն), որ կարողանայ լուծել զելեզասխոնը: Միեւնոյն ժամանակ Հայերը Թոքաթլեան հիւրանոցում մի ճաշ են տուել ի պատիւ Անգորայի այն 15 պատուիրակներին, որոնք եկել են Խալիֆայի օծման հանդէսին:

Ամսի 15ին երեկոյեան ժամը 9ին Հարբիսը եկել է Նորատունկեանի մօտ եւ ասել է հետեւեալը. «Ես ուղարկուած եմ երկու Հայ

պատուիրակութիւնների մօտ լորդ Քըրզընի կողմից ասելու, որ «նա ամէն ջանք գործ է դնում hոմի համար: Ասել է երկու ուժեղ պատնէշից ճառեր, յետոյ կանչել է Խամէթին եւ ասել է, որ եթէ Թիւրքերը օգնեն hոմը կազմելու, նա պիտի աջակցի փոխադարձութեան Թիւրքիային: Բայց միաժամանակ Հայերն էլ պիտի օգնեն Քըրզընին, ընդունելով suzeraineté(*) Թիւրքիայի կողմից՝ բաւականանալով օրինակ Իրլանդիայի ահմանադրութեամբ: Հայ ներկայացուցիչները պիտի լուռն ենթայանձնախոհմբի մէջ. նրանք պիտի խօսեն մօտ կէս ժամ եւ ցանկալի է, որ պաշտօնական նիստից առաջ, նրանք մօտենան Թիւրքերին»: Այս բոլորը նրան ասել է երկրորդ պատուիրակ Տիրրելը լորդ Քըրզընի անունից:

Մերոնք խորհրդակցել են եւ եկել են այն եզրակացութեան, որ մի բան ազատելու եւ առանալու համար մենք առիպուած կը լինենք ընդունել Իրլանդիայի ահմանադրութիւնը: Նորատունկեանը նոյն կարծիքի է: Հարբիսը յայտնել է որ հետեւեալ օրը առաւօտեան ժամը 11ին պատրաստ առանալու համար:

Հետեւեալ առաւօտ Հարբիսը եկել է, եւ մերոնք պատասխանել են նրան, որ կարող են ընդունել Թիւրքիայի suzeraineté՝ն Իրլանդիայի նման. եւ նա այդ պատասխանը հաղորդել է Քըրզընին: Պարզուել է, որ նոյնպիսի յանձնաբարութեամբ Պ. Մելլոնի, Լ. Ռոբերտ Սեսիլի քարտուղարը եղել է Խամէթի մօտ եւ ասել է նրան, թէ Անգլիայից դրամ առանալու համար եւ Ազդերի Լիկայի մէջ մտնելու համար հարկաւոր է տալ Հայերին hոմը: Խամէթը տուել է խուսափողական պատասխան. Հարբիսը եւ Մելլոնին այդ օրը մեկնել են Լոնդոն:

Դեկտեմբեր 16ին Նորատունկեանը, Ահարոնեանը եւ Խաթիսեանը եղել են Ռումբոլդի մօտ, չնորհակալութիւն են յայտնել լորդ Քըրզընի ճառի համար, յոյս են յայտնել որ նա իր դիրքը չի փոխի. ասել են, մենք պատրաստ ենք Իրլանդիայի ահմանադրութիւնը ընդունել, եւ ներկայացրել են նրան ծրագիրը այն ճառի որ մերոնք պիտի արտասանեն ենթայանձնախմբի մէջ: Նա պատասխանել է որ լորդ Քըրզընը եւ Բարբերը շատ ամուր են, որ Թիւրքերը դեռ զիջողութեան ոչ մի նշան ցոյց չեն տալիս, որ մենք պէտք է կանչունք. եւ որ չպէտք է յուսահատուել, որովհետեւ Թիւրքերը «ձգձգելու վարպետներ են» եւ դեռ կարող են փոխել իրենց դիրքը: — Մոնդոմերին Ամերիկայից հեռագիր ստացել է, որ Relief՝ը կազմակերպել

(*) Նամատարական գերիշխանութիւնը:

է ժառանգելու, թէ պիտի գրաւուի նրանով որ անցկացնի կոնգրեսում Հայկական Օճախի համար 20 միլիոն դոլլար:

Շաբաթ, Դեկտեմբեր 9ին, Նորատունկեանը տեսակցութիւն մը ունեցաւ Իսմէթի հետ: Տեսակցութիւնը տեւել է 2 ժամ: Նա ոչնչով չի փոխել իր դիրքը եւ ոչ մի նոր յոյս չի տալիս: Իսմէթը նորից կրկնել է այն բոլորը ինչ որ ասել էր Սինապեանին եւ ուրիշներին, այսինքն, օճախ չենք կարող տալ, որ կայ արդէն Հ. Հանրապետութիւն, որ Հայերը կարող են հանդիստ վերադառնալ եւ գրաւել Ցոյների թողած տեղերը եւ դիւղերը, որ Հայերը շատ լաւ կարող են տարբել Թիւրքերի հետ, եթէ մոռանան անցեալը, որ հարկաւոր է մոռանալ անցեալը, որ Հայերը կարող են օգտուել Թիւրքիայի բոլոր տեղերից: Նորատունկեանը առարկութիւններ է արել, բայց ապարդիւն: Վերջին պահուն Իսմէթը ասել է. «Իսկ եթէ Հայերը կը շարունակեն անվերջ իրենց պրոպագանդը, դա կը դրդռի մեր ժողովուրդը Թիւրքիայում մնացած Հայերի դէմ, եւ դրանից կարող են տուժել թէ՛ Հայերը եւ թէ Հանրապետութիւնը»: Աւելացրել է նոյնպէս թէ եւրոպացիները, որոնք դեռ են տարուած, լաւ են պահում, եւ որ նրանց մասին կարելի է նորէն խօսել: Մի խօսքով նրա ծրագիրը հետեւեալն է. «Թող Հայերը վերադառնան, գրաւելով Ցոյների տեղերը եւ տանեն նրանց դիրքը ու Թիւրքիան կը նպաստի նրանց, — պայմանով որ օճախի հարցը վերացուի: Ինչ վերաբերում է Ահարոնեանին եւ Խատիսեանին ընդունելուն, նա ասել է. «Ինձ ինչ կարող են ասել եւ ես ի՞նչ կարող եմ նրանց ասել, ես բոլորը գիտեմ, կարծում եմ, ամէն ինչ ասուած է, բայց եթէ անպատճառ ուզեն, տեսնուենք»:

Մոնդամերին երէկ տեսել է Գարրոնիին, (Իտալիա) որ յայտնել է, թէ «օճախ» Թիւրքերը չեն ուզ: «Թող Ամերիկացիք պնդեն համը Հայերի համար տեղաւորելու Պրագիլի կամ Արժանտինի մէջ»: Մոնդամերիի խիստ առարկութեան վրայ նա աւելցրել է. «Զէ՛, ես կողմնակից եմ Հայերի բաղձանքներին, բայց բարեկամաբար կ'ասեմ Ձեզ, որ միջոց չեմ տեսնում ազդելու Թիւրքերի վրայ»: Մոնդամերին շատ վշտացած՝ այս խօսակցութիւնը հաղորդել է Զայլդին:

Մայիս 10ին, Ահարոնեանը եւ Խատիսեանը տեսել են Ֆորրա Ադամսին (անգլ. պատուիրակ. դվխաւոր քարտուղար): Պատմել են նրան Իսմէթի հետ իրենց տեսակցութիւնը: Ադամսին յայտնել է թէ «ամենայն հաւանականութեամբ փոքրամասնութիւնների հարցը եւ ձեր հարցը կը դան կոնֆերանս երեքշաբթի օրը, Դեկտեմբեր 13ին: Լորդ Քըրզընը լաւ է տրամադրուած այս հարցերի հանդէպ: Ձեր

վախը որ Իտալացիք կարող են փճացնել, ինձ չի վախեցնում, որովհետեւ նրանց ազդեցութիւնը շատ քիչ արժէք ունի. Ֆրանսացիք լաւ են: Ամէնից կարեւորն է Ամերիկացւոց խօսքը. եթէ դուք համոզուած էք որ նրանց կողմից կը լինի ուժեղ պաշտպանութիւն, — ես յոյս չեմ կորցնում». Նա ասել է. «Թիւրքերը մեծ յոյս են դրել Լանդոնի «հաւանական տարաձայնութիւնների վրայ» եւ կարծում են, որ նրանք պիտի օգտագործեն»:

Նոյն երեկոյեան մերոնք տեսել են Ռուսաստանի նախկին դեսպան եւ Արտ. Գործ. Մինիստրութեան բարձր պաշտօնեայ Գուլկեվիչին(*), Մանզելշտամին, Պայարեսին, — բոլորի արտայայտութիւնն այն է, որ դեռ չի կարելի ասել, թէ ինչով կը վերջանայ Կոնֆերանսը: Լաւում է, որ Իսմէթը ծանօթանալով բոլոր պահանջներին Դեկտեմբեր 23–24ին կ'երթայ Անգորա, այնտեղ կը դեկուցանէ, կ'իմանայ արտայայտութիւնը, եւ Յունուարի 10ին կը վերադառնայ վերջնական պատասխաններով: Նա շատ է վախենում Անգորայի կողմից անվստահութեան հանդիպել:

Տեղեկացել ենք, որ պիշեռը ժամը 12ից մինչեւ 3·30 Քըրզընը պատրաստում էր իր այդ օրուայ ճառը: Ժամի 7ին երեկոյեան Նորատունկեան, Ահարոնեան եւ Խատիսեան ընդունուել են Անգլիացի բարձր կոմիսար Ռումբոլդի կողմից: Տեսակցութիւնը տեւել է 1 ժամ: Ինչպէս Լ. Քըրզընի ճառից երեւում է, նա լիովին օգտագործել է մերոնց տուած յուշագիրը. բոլոր միւս խօսողներն էլ նիստում միաբերան պաշտպանել են մեր դաւը: Զայլդի խօսածը լիովին չի բաւարարել Մոնդամերիին: Իսմէթի պատասխանը եղել է լիրը եւ պէտք է ասել, որ նա այս նիստում թողել է շատ ծանր ապատուութիւն բոլորի վրայ:

Մերոնք մանրամասնօրէն ծանօթացրել են Ռումբոլդին Հայերի նեղբին դրութեան հետ, Պոլսոյ վիճակի, պատրիարքական խնդրի եւայլն: Նա պատասխանել է, որ Պատրիարքը այդ օրը անգլիական պաշտպանութեան տակ նաւ է նստել եւ հեռացել Պոլսից: Ցետոյ նա ասել է, թէ նոյն օրը լորդ Քըրզընից նամակ է ստացուել (son excellence Mr. A. Aharonian, président de la Délégation de la République Arménienne) որտեղ նա գրում է որ «Հայերի գրութիւնը գրաւել է նրա առանձին ուշադրութիւնը»: Նիստին ներկայ եղողները պատմում են, որ Իսմէթը շատ վրդովուած էր եւ ջղայնացած միաձայն արտայայտութիւններով:

(*) Պոլսոյ ռուս. դեսպանատան առաջին խորհրդական, որ 1913ին ստորագրած էր հայկական բարենորոգումներու ծրագիրը:

Այսօր Ահարոնեանը տեսնուել է Ժըննեի պրոֆ. Պիատաբի հետ, որը նոյնպէս պիտի խօսի Իամէթի հետ: Եզրակացութիւնը այն է, որ Քըրզընի եւ Կանֆերանսի վերաբերմամբ կարելի է դոհ մնալ. իսկ ինչ զուրա կը պայ դրանից, դեռ յայտնի չէ: Բնորոշ է, որ երբ Ահարոնեանը խիստ պահանջել է Ռումբոլդից, որ Հայկական Հարցը պէտք է դրուի եւ նկատուի իբրեւ կենսական Անգլիայի համար, նա պատասխանել է. «Դուք ցանկանում էք, որ մենք պատերա՞զմ յայտարարենք Թուրքիային»: Ահարոնեանը ասել է. «Ո՛չ, այլ դուք նոյն միջոցներով պիտի պաշտպանէք մեր հարցը, ինչպէս Նեղուցների խնդիրը եւ նման խնդիրներ»:

Ամսոյս 10ին Նիկոլսոնը ասել է Բալֆուրին, որ Անգլիան աւելի արժանապիր է Հոմը կապել Կիլիկիայում Ռուսաստանից աւելի հեռու, աչքի առաջ ունենալով ներկայ դրութիւնը: Ինչ վերաբերում է որ Քըրզընը չէ ընդունել մերինները, նա ասել է, թէ սկզբունքով այսպէս աչ մի առաջին պատուիրակ չի ընդունում, այդ դերը կը կատարէ երկրորդ պատուիրակը:

Նոյն օրը մերոնք ճաշի են հրաւիրել Ֆիլարմէնների՝ Նաւել, կրաֆտ Բոննար, Դը Մորգիէ, Տ. Նալբանդեան, Մոնդոմերի, Ռակուէլեր, Բոլդվին: Ճաշից յետոյ Ֆիլարմէնները գնացել են Բարրեի մօտ. ընդունել է նրանց Իամպերը: Պարզուել է որ առաւօտեան բարբերը եղել է Իամէթի մօտ եւ խօսել Օճախի մասին. առացել է բացատական բացատրական պատասխան: Իամպերը չատ անբաւական կարծիք է յայտնել Օճախի կարելիութեան մասին: «Թիւրքերը չեն ասէ, ասել է նա, չեն ուզում. Թողէք այդ պրոպագանդը, որով միայն զրգռում էք Թիւրքերին»: Եւ յետոյ աւելացրել է. «Հայերը թէև չատ դժուարահամ ժողովուրդ են (c'est un peuple très dur), բայց յետոյ ընդունել են բոլշեւիզմ»: Յօսակցութեան վերջում ասել է. «Գնացէք աւելի լաւ է Ամերիկացիների մօտ, Թող նրանք աշխատեն. նրանք աւելին կարող են անել»: Գրեթէ նոյնը ասել էր երէկ Նորատունկեանին Գաբրանին:

Նոյն օրը Ֆաիսեան, Զեւենկելի եւ Թոփչիբաշեւը ունեցել են չատ մտերմական եւ բարեկամական խօսակցութիւն, որ տեւել է մօտ երկու ժամ: Թոփչիբաշեւը ասել է. «Ես տեսնուել եմ թէ՛ Իամէթի եւ թէ՛ բոլոր Թիւրքերի հետ: Նրանց մտայնութիւնը այժմ աւելի մեղմ է քան թէ երկու չաբաթ առաջ: Ուզում են գտնել ճանապարհ հաշտուելու Անգլիոյ եւ Ամերիկայի հետ, լաւ յարաբերութիւն ունենալ նրանց հետ ու յոյս ունեն, թէ մի տարուց յետոյ երբ նրանք Արեւմուտքի կռիւից հանգիստ կը լինեն, իրենց ուշադրութիւնը կը դարձնեն Արեւելքի վրայ: Այսօր ուզում են խաւտափել Կովկասեան սահմանների եւ Մուսուլի մասին խօսելուց: Իսկ մինչ այդ, նրանք ուզում են հաշտ ապրել Հայերի հետ, գնահատում են չատ ձեր պրոպագանդի եղանակը, ոչ միայն օրատորական նրանց համար, այլ ուզում են բազմաթիւ կոչերից, որ գալիս են Կանֆերանսին, գնատում են հաշտութեան ճանապարհներ. դոհ են Նորատունկեանից եւ Ձեզանից եւ Ահարոնեանից: Մի խօսքով կարծես թէ առեղծուած է համաձայնութեան հոգեբանութիւնն: Բայց չպէտք է մոռնալ, որ Իամէթի յետեւից կան անհաշտ տարրեր, որոնք ոչինչ չեն ուզում զիջել եւ ատում են. Թող Հայերը գնան նահանջների տեղը եւ հարցը կը լուծուի: Միեւժամանակ Իամէթը իրաւունք չունի իրեն զիջումներ անելու: Նա պէտք է բոլորը լսի եւ գնայ դեկուցանի Անգորա, որտեղ եւ հարցերը կը սառանան վերջնական լուծումը: Դուք պէտք է այդ չրջանի համար ունենաք միջոցներ ազդելու Անգորայի վրայ, այնտեղի հոգեբանութեան վրայ. այս գործը չատ կարեւոր է: Միւս կողմից Անգլիացիք եւ Ամերիկացիք ճնշում են անում նրանց վրայ, համոզելով ինքնաբերաբար զիջումներ անել Հայերին՝ Կիլիկիայում: Նրանք առաջարկում են եւ համոզում են յայտարարութիւն անել յօգուտ Հայերի եւ դրանով պատուաւոր կերպով հարցը լուծել: Իսկ Թուրքերը աշխատում են պահել կովկասեան հանրապետութիւնների անկախութիւնը և նորերս այնտեղ ուղարկեցին դեսպան: Շարունակեցէք ունենալ յարաբերութիւններ Թուրքերի հետ, Թող Նորատունկեանը նորից գնայ նրանց մօտ. նա նրանց դուր է եկել»: Թոփչիբաշեւի առաջարկի մէջ մի կարեւոր կէտ կայ, որի մասին պէտք է լուրջ մտածել. այն է Անգորա մարդ ուղարկելու խնդիրը:

Ամսոյս 12ին ժամը 3ին կայացել է Առաջին յանձնախմբի նիստը, որտեղ լորդ Քըրզընը արտասանել է մի ընդարձակ եւ չատ ուժեղ ճառ՝ փոքրամասնութիւնների խնդրի եւ յատկապէս Հայկական Ազգային Տան մասին: Ճառի կարեւոր կտորները տպուած են բոլոր թերթերում, իսկ անգլիական թերթերը տուել են այն գրեթէ բառացի: Հայատառանին վերաբերեալ նրա ճառի մի մասը տալիս ենք «Հայատառանի Ձայն»ի մէջ: Նրանից յետոյ խօսել են բոլոր Դաշնակիցների ներկայացուցիչները, միանալով նրա առաջարկին: Ապա առանձին չեշտով խօսել է ամերիկեան ներկայացուցիչ Զայլդը: Թուրքերը իրենց պատասխանը վերապահել են հետեւեալ օրուան: Ամսի 13ին առաւօտեան ժամը 11ին նրանք տուել են իրենց մերժողական պատասխանը, որից յետոյ լորդ Քըրզընը երկրորդ անգամ խօսել է եւ մի քանի կտորներում բոլորովին ապառնալից չեշտով: Վերջացնելով

խօսքը, լորդ Քըրզընը առաջարկել է խնդիրը յանձնել ենթայանձնախմբի, որուն եւ հրաւիրում է Թուրքերին տալ իրենց վերջնական պատասխանը:

Ամսի 13ին հասել են Լօզան Չաըրխ եւ Մելլոն, որոնք ուղարկուած են լորդ Ռ. Սեսիլի կողմից: Նրանք էլ պիտի աշխատեն hոմի համար: Մոնդոմերի, Պիտա, Բարոըն դոհ չեն Զայլդի ճառից, դրանելով որ նա 1) Եղել է մի քիչ անորոշ իր ճառի մէջ, ասելով չըՋան և ոչ hոմ, եւ 2) Խօսանում էր զրամ ոչ թէ կառավարութեան կողմից, այլ ժողովրդի կողմից: Նրանք ասում են որ ապասում էին, թէ դեսպանը պետական զրամ պիտի խօսանար: Մոնդոմերին ասել է մերոնց որ նա հիմք ունի կարծելու, թէ մի չարաթ առաջ Զայլդը աւելի ուժեղ ձեւով պիտի միջամտէր, քան թէ այժմ: Ստացե՞լ է արդեօք նա աւելի մեզմ հրահանգներ Ամերիկայից, յայտնի չէ: Ամսի 13ի նիսանից յետոյ նա 1½ ժամ անց է կացրել Իսմէթի մօտ, համոզելով նրան ընդունել Դաշնակիցների առաջարկը՝ նկարագրելով այն վատ ազդեցութիւնը, որ նրանց դիրքը կ'ունենայ Ամերիկայում: Նրան ուղեկցում էր եւ ծովակալ Բրիտօլը: Ասում են, որ իբր թէ Զայլդը դոհ էր իր ունեցած խօսակցութիւնից:

Վերոյիշեալ Մելլոնը բերել է մի յատուկ նամակ Ռ. Սեսիլից լորդ Քըրզընի անունով, որով նա ազաչում է նրան թափել ամենայն ջանք hոմը յաջողեցնելու համար: Նամակը արդէն յանձնուած է, եւ լորդ Քըրզընը ասել է այդ առթիւ, որ նա իր դիրքից չի հեռանայ: Միաժամանակ Հարրիսը եւ Մելլոնը պաշտօն ունեն ասելու Զայլդին, որ նա պէտք է չատ ուժեղ պաշտպանի լորդ Քըրզընի դիրքը:

Աչքի առաջ ունենալով որ Թուրքերը չատ են զբաղուած եւ փոխառութիւն կնքելու հարցով, մերոնք յարմար են գտել որ Բոլդվինը, Անգլիայի ելմտեան նախարարի որդին, տեսնուի Իսմէթի հետ: Իրօք նա այդ մտքով մի նամակով դիմել է Իսմէթին, ուղեկցելով նամակի մէջ որ նախարարի որդին է: Անմիջապէս Իսմէթը պատասխանել է, եւ ընդունել Բոլդվինին 13ին առաւօտեան: Նա բացատրել է, որ անգլիական հասարակական կարծիքը չափազանց հետաքրքրուած է Հայկական Հարցով, որ առանց Հայերին բաւարարութիւն տալու դրամ չեն տայ Անգլիայում. եւ որ նա ինքը վկայ է, թէ ինչպէս Հայերը կարող են պաշտպանել իրենց անկախութիւնը եւ երբեք չեն զազարի կռուել այդ զազափարի համար: Նա ասել է որ իր կարծիքով, Կիլիկիան չատ յարմար է hոմի համար, եւ որ Անգլիայի հասարակական կարծիքը կը դնահատի Թուրքերի բարեկամութիւնը հանդէպ Հայերի: Իսմէթը առարկել է որ Հայերը ունեն իրենց hոմը

երեւանեան Հանրապետութեան մէջ, եւ որ նոր օրէնքները կ'ապահովեն Հայերին: Խօսակցութիւնը, Բոլդվինի կարծիքով թողել է որոշ ազդեցութիւն:

Մալկոլմ հեռագրել է Լոնդոնից, որ նա տեսել է Դէ Գամային, որը ասել է, թէ ամէն ինչ կ'անի, ինչ որ ցանկանում են Հայերը, եւ որ Ազդերի Լիկայի Խորհուրդը կը հաւաքուի Յունուարի 12ին եւ Հայկական Հարցը այն ժողովին կը ներուի. Զաւիտ բէյը արդէն եկել է Լօզան. նրա հետ տեսակցութիւն է լինելու:

Ամսոյս 14ին պարզուել է, որ Թուրքիան որոշ կերպով թեքւում է դէպի Դաշնակիցները եւ հեռանում է Ռուսաստանից: Ահա փաստերը:

Ժամի 12ին Ա. Խատիսեանը եղել է Մդիվանիի մօտ: Անցեալից նրա հետ ծանօթ լինելով եւ որոշ ծառայութիւն ցոյց տուած լինելով նրան եւ ընկերներին, նա իրեն իրաւունք է համարել չօչափել չատ էական հարցեր. 1) Ի՞նչ դեր կարող է ունենալ Ռուսաստանը մեր հարցի վերաբերմամբ եւ ի՞նչ յարաբերութիւններ կան Թիւրքիայի եւ Ռուսաստանի մէջ. 2) Ի՞նչ է Կովկասեան Հանրապետութիւնների այժմեան իրաւական դրութիւնը եւ ի՞նչ է ապասում Կովկասեան Հանրապետութիւնների անկախութեան տեսակէտից Դեկտեմբեր 20ին լինելիք Համաժուս Ա. Գործադիր Կոմիտէի ժողովից: 3) Ի՞նչ է վերաբերում եւ Հայաստանի ներքին դրութիւնը:

Առաջին հարցի առթիւ Մդիվանի պատասխանից, որ ռուսական պատուիրակութիւնը որամադրութիւն ունի աշխատելու, որ Հայաստանը ստանայ իր սահմանները, ուր պիտի մտնի ամբողջ Ռուսահայաստանը մինչեւ 1914 թ. սահմանները, Վան, Մուշ, Բիթլիս եւ Բիւրէ, — առանց Տրապիզոնի եւ Էրզրումի: Բայց ամբողջ հարցը նրա մէջն է թէ ի՞նչ միջոցներով կարող է Ռուսաստանը ձեռք բերել այդպիսի վճիռ: Ռուսաստանը այս սահմանները ձեռք բերելու համար պէտք է խզի Թիւրքիայի հետ, որովհետեւ Թիւրքիան բարեկամական խորհուրդներին չի հետեւի, իսկ այժմ զործելու համար Ռուսաստանը պատրաստ չէ քաղաքականապէս, որովհետեւ նա դաշնակից է Թիւրքիային իր յեղափոխական ծրագիրների համար Միջագետքում, Հնդկաստանում եւ այլն: Հայկական Հարցը մինչեւ այժմ Ռուսերը չեն դրել իրենց օրակարգի մէջ, որովհետեւ իրենց չեն թոյլ տայ Կոնֆերանսում դրազուելու այդ հարցով, իսկ անպաշտօն խօսակցութիւնների մէջ, նկատել են որ Թիւրքիան չի ուզում լայնացնել Ռուսահայաստանի սահմանները: Մեր խօսակցութիւնից յետոյ նա այսօր կը զնուցի Զիչերինին եւ քննութեան կ'առնեն այդ հար-

ցը, թէ ի՞նչպէս պէտք է օգնել մեր հարցի լուծման: Նա խնդրել է ուղարկել նրան մեր յուշագիրը: Մղիմանին աւելացրել է թէ իրենք շատ լաւ գիտեն, որ Թիւրքերը ամէն յարմար րոպէ պատրաստ են յարձակուելՙ բաքուն ձեռք բերելու համար, եւ դրա համար Կովկասում պահում են զօրքեր: «Դուք յիշո՞ւմ էք — հարցրել է նա Ֆաթխեանին, որ ես ձգտում էի պահել կարսը, բայց չյաջողուեց. մենք շատ թոյլ էինք այն ժամանակ, իսկ դա չի նշանակում որ մենք մի րոպէ մոռանում ենք նրա գոյութեան մասին: Անցնելով երկրորդ հարցին, նա ասաց, որ ի հարկէ Կովկասեան Հանրապետութիւնները բոլորովին անկախ չեն, — որովհետեւ դա անհնարին է, աչքի առաջ ունենալով Կովկասի աշխարհագրական դրութիւնը եւ տեղական հարբուսաւթիւնները ու նաւահանգիստները (Բաթում), որոնք անհրաժեշտ են ամէն ռէժիմի Ռուսաստանին էլ: Ընդ միշտ պէտք է համաձայնել այն տեսակէտի հետ, որ մենք պէտք է որոշ կախում ունենանք Ռուսաստանից: Հարցը նրանում է թէՙ մինչեւ ո՞ր աստիճան կարող ենք պահել կամ պաշտպանել մեր անկախութիւնը: Ահա այս հարցի վերաբերմամբ ասում է Մղիմանի. պէտք է խոստովանել, որ հայ կոմունիստները ամէնից քիչ են կողմնակից իրենց անկախութեան. վախենալով Թիւրքերից՝ իրենք չարունակ ռուսական զօրք, ռուսական ապրանքներ են պահանջում: Ի հարկէ դա անդրադառնում է ամբողջ Կովկասի դրութեան վրայ: Ես, աւելացնում է նա — չեմ մերդարձում հայ կոմունիստներին, բայց Ձեզ իրրեւ հայ անկախութեան պաշտպաններին, պիտի ասեմ, որ Հայերն են, որ աշխատում են պահել ռուսական ապրանքները Կովկասում: — Դեկտեմբեր 20ին պիտի քննուի նոր սդաղիւ հանրապետութիւնների եւ նրանց յարաբերութիւնների համար: Կովկասը աւելի ուժեղ պաշտպանելու համար: Ռուսաստանը վճռել է միացնել զօրքը, արտաքին քաղաքականութիւնը եւ ֆինանսները: Եւ դուք նորից տեսէք, որ հայ բոլշեւիկներն են, որ պաշտպանում են այս ծրագիրը, որը անկասկած կ'անցնի: Մենք, վրաց բոլշեւիկները, աշխատում ենք աւելի իրաւունքներ պահել մեզ համար, բայց Հայերը այդ աշխատանքը չեն անում: Ընդհակառակը նրանք աջակցում են այդ ծրագրին: Միայն կը պահուի լեզուն զօրքի մէջ, դպրոց եւ անուն կ'ունենան հայկական, վրացական զօրաբաժին, իսկ հրամանատարութիւնը կը լինի Մոսկուայից»: Անցնելով երրորդ հարցին, նա ասաց, թէ «ներքին կեանքը շատ հանդիստ է Հայաստանում. որ դաշնակցականների 95o/o ռուսաստանի միջոցով ուզում է վճռել Հայկական Հարցը Թիւրքիայում, եւ որ Վրացիք դանդաղում են, թէ Հայերին չեն հալածում, իսկ իրենք հալածում

են: Ձեմալ փաշայի սպանութեան առթիւ, որը կազմակերպութեան գործ չէ, այլ մասնաւոր անձանց, բանտարկել են շատ մարդկանց, իսկ այժմ միայն երկու հոգի են մնում բանտում, որոնք իսկական մեղաւորներն են, եւ դրանց էլ պահում են Անգորան հանդստացնելու համար. բայց հասատատ կարելի է ասել, որ նրանք մահապատժի չեն ենթարկուի: Նա ասաց, որ այսօր վճռական օրն է Թիւրքերի օրինաւսխոնի համար եւ որ նրանք վիճաւում են Դաշնակիցների բարեկամութիւնը ի վնաս Ռուսաստանի»: Մղիմանին խնդրել է Ֆաթխեանին թէ, երբ ուզէ կրնան հանդիպել իրար՝ ասելով թէ «այս կոնֆերանսը շատ կարեւոր է Կովկասի ներքին կեանքի համար, որովհետեւ Թիւրքերի օրինաւսխոնը չափազանց ազդում է Կովկասի վարչական ձեւերի վրայ հասկնալի պատճառներով»:

Ամսոյս 13ին Ֆաթխեանը տեսակցութիւն էր խնդրել Նիհատ Ռիչադ բէյից, որը Անգորայի դեսպանն է Լոնդոնում, 1½ ժամ տեսակցութիւն է ունեցել Ֆաթխեանի եւ Ահարոնեանի հետ: Մերոնց տուած երկար բացատրութիւններից յետոյ նա պատասխանել է. «Այս վերջին երկու չաբաթուայ ընթացքում շատ բան է փոխուել. Թիւրքերը տեսան, որ Դաշնակիցները տալիս են նրանց աւելի, քան թէ նրանք սպասում էին. որ Անգլիացիք ահագին նշանակութիւն են տալիս Հայկական Հարցին, որ Ռուսաստանը աշխատում է ծառայեցնել Թիւրքիան իր շահերի համար. որ հասել է ժամանակը վերահաստատել մեր վարկը Եւրոպայի առաջ: Ուստի այն ինչ որ անհնարին էր երկու չաբաթ առաջ, այժմ դառնում է հնարաւոր: Մենք տեսնում ենք, որ ձեր պրոպագանդը աՓրիքուրf չէ այլ փրօ–արմեՓիէՓ, եւ մենք դա դնահատում ենք: Մենք վախենում ենք Ռուսներից: Ուստի դուք պէտք է չարունակէք ձեր ընթացքը, որը շատ կարեւոր է եւ խելացի, ազդել ձեր այդ ձեւի պրոպագանդով եւ մօտենալ միաժամանակ մեզ եւ Անգորայի դործիչներին. Լօզանը եւ Անգորան բոլորովին տարբեր մթնոլորտ են ներկայացնում: Ինչ որ այստեղ պարզ է, այնտեղ մութն է այնտեղի դործիչների համար, որոնք նստած լեռների մէջ ոչինչ չեն տեսնում եւ չդիտեն իսկական դրութիւնը: Ինձ պէս մտածողների թիւը ամէն օր աւելանում է: Միւս կողմից մենք տեսնում ենք, որ այն մարդիկ, որոնք չէին ուզում լսել հոմի մասին, այժմ սկսում են հասկանալ, որ Հայերին պէտք է դոհացնել, որպէսզի Լօզանը ո՛չ միայն նիւթական վարձատրութիւն տայ մեզ, այլ եւ բարոյական: Այսօր մենք ամբողջ դիշեր խմբագրում էինք մեր պատասխանը լորդ Քըրզընի ծանր եւ վիրաւորական ճառին, որտեղ նա ասաց, թէ «մեր ձեռքերը արիւնի մէջ են...»: Մենք այսօր տեսնք

մի կարեւոր քայլ՝ յայտարարելով, թէ մենք ուզում ենք մտնել Ազդերի Լիկայի մէջ, — այդ նշանակում է օրիանտասիոն դէպի Դաշնակիցները: Դուք, իմ կարծիքով, պիտի տեսնուէք Իսմէթի հետ եւ Բիլա Նուրի հետ, որը ճանաչում է անձամբ Պ. Խատիսեանին, որովհետեւ եղել է Ալեքսանդրապոլում: Դուք պէտք է մտածէք միաժամանակ մարդիկ ուղարկել Անդորա Մուսթաֆա Քեմալի վրայ ապրելու համար, լաւ է, որ լինի մէկ Թիւրքահայ (ոչ Նորատուներէեանը, որին կարող են մեղադրել, որ նա զաւաճանել է Թիւրքիային) եւ մէկը ձեզանից, Պ. Ահարոնեան կամ Պ. Խատիսեան: Երեւի այժմ գործերը աւելի արագ կ'երթան: Այս օրերս դուք կը տեսնէք մի վտանգ, որ ձեզ պարզ ցոյց կը տայ, թէ ուր ենք գնում մենք մեր քաղաքականութեան մէջ: Միայն մենք պէտք է հաւատացած լինենք, որ Հայերը, Վրացիք եւ Ադրպէջանցիք համերաշխ են միմեանց հետ: Ես — վերջացրեց նա — այսօր մեր տեսակցութեան մասին մանրամասն զեկուցում կու տամ Իսմէթին եւ մեր չրջապատի ազդեցիկ մարդկանց հետ կ'աշխատանք համոզել նրան, որ անհրաժեշտ է տալ Հայերին հոմը: Բայց մի՛ շտապէք: Նախ ստեղծեցէք մերձեցումը ձեր մէջ եւ համաձայնութիւնը կը գայ հետզհետէ: Անդորան էլ պէտք է համոզուի: Դեկտեմբեր 23ին երեւի կը սկսրագրուեն հաշտութեան նախնական պայմանները: Այս պայմանների հետ Իսմէթը կը գնայ Անդորա, ես կը գնամ նրա հետ եւ մի չարք մարդիկ· այնտեղ երբ այս պայմանները ընդունուեն, մնացածը հեշտ կը լինի վերջացնել»:

Ահա այս երկու կարեւոր տեսակցութիւնները, որ միմեանց լրացնում են եւ միեւնոյն ժամանակ մեզ տեղեկացնում են. 1) Անդորայի մասին մտածելու, մարդ փնտռելու, 2) կովկասում պատրաստ լինել հնարաւոր բարդութիւնների համար, 3) հոմը շատ դղրդ կերպով կապել այն Հայաստանի հետ, որ իրրեւ պետութիւն համարեա թէ անհետանում է, 4) կապուել մեր հարեւանների հետ ամենայն կարելիութիւնների համար եւ 5) կարծես թէ հոմի հեռանկարը երեւում է կապուած Ադրպէի Լիկայի հետ եւ դառնում է եթէ ոչ իրականութիւն, գէթ հասնելիք մի նպատակ, որի համար աշխատել:

Մոնդոմերին յայտնել է, որ դր. Բարանը եւ Պիատը այդ օրը Զայլղին յանձնել են մի բանաձեւ, հոմի մասին: Բանաձեւը պիտի յայտարարի, շատ պարզ եւ որոշակի: Նա այնտեղ յիշեցնում է այն բոլոր իրաւունքները, որոնք պարտաւորեցնում են Դաշնակիցներին տալ Հայերին անկախութիւն եւ հոմ, սկսած Սեւրի Դաշնագրից եւ վերջացնելով Մարտ 23ի բանաձեւով:

Ռ. ԳԱԼՈՒԽ

ՄԵՐԻՆՆԵՐԸ ԴԵՌ ԼՕՋԱՆ ԿՐ ՍՊԱՍԵՆ...

Դեկտեմբեր 15ին հոմի հարցը քննւում է ենթայանձնախմբի մէջ: Նախագահը իտալական պատուիրակ Մոնտանան է, իտալական դեսպանը Ռուննատանում: Ֆրանսայի կողմից Լարոշն է, Անգլիայի կողմից Ռումբոլդը: Կազմը ուժեղ է: Թիւրքիայի կողմից դր. Բիլա Նուր, երկրորդ պատուիրակ, որ եղել է Մոսկուայում, Ալեքսանդրապոլում, շատ ուժեղ կերպով մաքառող հոմի դէմ: Նա բժիշկ է: Այդ օրը կայացել է ենթայանձնախմբի երկու նիստ: Պայքարը եղել է օրակարգի շուրջ, — մտցնե՞լ հոմի հարցը օրակարգի մէջ թէ ոչ: Նախագահը շատ զեղեցիկ ճառ է ասել յանուն մարդկութեան, համաշխարհային խղճի· Ռումբոլդ եւ Լարոշ միացրել են իրենց ձայները: Բիլա Նուր պահանջել է որ հարցը հանեն: Վերջ ի վերջոյ հարցը մնացել է օրակարգի մէջ, բայց չի քննուել ըստ էութեան: Այդ օրը երեկոյեան դր· Բիլա Նուր պիտի դնար Նախագահի մօտ մասնաւոր պրոյեկտի համար: Հետեւեալ նիստը լինելու է Դեկտեմբեր 18ին:

ա· Նորատուներեան տեսնուել է Բակուինու եւ Մդիվանիի(*)

(*) Բոլշեւիկեան պատուիրակներ· առաջինը ծագումով Ռումէն, միւսը Վրացի:

հետ, եւ յետոյ Բարբերի հետ. ք. Ահարոնեան եւ Ֆատիսեան — Նիկոլսոնի եւ դր. Նիհատ Բիշատ բէյի հետ(**), եւ յետոյ գ. Հարբինի եւ Մոնզոմերիի, ապա Ռումբոլդի հետ. դ. Ահարոնեանը՝ Մոնտանայի (Ենթայանճնախումբի նախագահ) հետ. ե. պրոֆ. Պիատտըը՝ Իսմէթի հետ. զ. դը Մորգիէն՝ ռուս Պատուիրակութեան քարտուղար Ադամակու հետ: Բոլղվինը՝ Ազմիրալ Կրուի եւ Նիկոլսոնի հետ:

Այս բոլոր տեսակցութիւնների նպատակը մէկ էր. ազդել Թիւրքերի վրայ, որպէսզի նրանք Ենթայանճնախմբի մէջ լինեն հաշտարար եւ դիջող, որովհետեւ Դաշնակիցների տրամադրութիւնը նպաստաւոր է, բայց մեր հարցի համար նրանք պատերազմ չեն յայտարարի: Թիւրքերը այդ դիտեն: Ազդելու համար հարկաւոր են ուրիշ միջոցներ. ահա դրանով է, որ զբաղուած են մեզնով: Զիչերինը նեղոզութիւն էր խնդրել, որ ինքը շատ զբաղուած է եւ նրա փոխարէն Բակովսկի եւ Մդիվանի են ընդունել Նորաստանկեանին: Նրանք բառացի ասել են նոյնը, ինչ որ Մդիվանին ասել էր Ֆատիսեանին. այն է, որ Ռուսները պէտք է բարեկամաբար խորհուրդ տան Թիւրքերին դիջել մեզ, բայց դժուար է ստասել որ նրանք դիջեն. խոստացել են ազատ յայտարարել մեր օգտին եւ այլն: Մի խօսքով այսօր ոչ մի զրական հետեւանք նրանց բարեկամութիւնը մեզ չի կարող տալ: Ընդունել են շատ սիրալիր եւ խնդրել են ուղարկել իրենց մեր քարտէզը եւ մեմորանդումը: — Բարբերը ասել է Նորաստանկեանին, որ նա պիտի պաշտպանի հայը մինչեւ վերջին ատիճան, բայց առանց պատերազմի սպառնալիքի Նորաստանկեանը խնդրել է նայել Հայկական Հարցին ոչ հումանիտէր տեսակէտից, այլ իբրեւ մի յանձնաժողովի Դաշնակիցների կողմից: Նիկոլսոնին մերոնք բացատրել են, որ Թիւրքերին պէտք է հասկացնել, որ Անգլիան ոչ մի դէպքում չի թողնի հայի հարցը, որ մենք կը լինենք ընդդէմ բարեկամներ, որ Թիւրքերը կը դիջեն, եթէ խիստ պահանջ դրնեն, եւ որ արդէն յայտնի է, որ Անգլիան ուզում է լուծել բոլոր հարցերը մինչեւ 25 Դեկտեմբեր եւ այս մտքով այդ օրը հետապիր է սահմանել: Նա բոլորը պիտի զեկուցէր լորդ Քըրզընին: Նոյնը ասել է նրան եւ Բոլղվինը: Դր. Նիհատ Բէյին մերոնք տուել են փոխ-այցելութիւն: Այսօր Անգորայից հետապիր եկաւ, պահանջում են, որ մինչեւ 25 Դեկտեմբեր վերջացնենք Կոնֆերանսի գործը, որովհետեւ բանակը չի կարելի երկար պահել առանց գործի. յետոյ

(**) Թիւրք պատուիրակութեան խորհրդական:

շատ թանդ է նստում բանակը իրենց վրայ: «Մենք կարծում ենք — ասել է նա — որ կարող ենք վերջացնել, որովհետեւ դալիս ենք համաձայնութեան բոլոր հարցերում, բացի Հայկական Հարցից: Գալով Հայկական Հարցին, այստեղ մեծ դեր է կատարում հոգեբանական վիճակը, — Հայերը այնքան սաեւլի են շատ Տաճիկների համար, որ հարկաւոր է ժամանակ՝ մոքերը եւ կրքերը հանդստացնելու համար: Դուք դիտէք որ մեր պատուիրակութեան հետ եկել են մօտ 40 հոգի եւ նրանք մեծ դեր են խաղում Իսմէթի շուրջը, քուէարկում են ամէն մի հարց: Այդ մի նախադասութիւն, եւ նրանք ամենապահանջկոտ մարդիկ են: Բայց պէտք է խօսել, տեսակցել, ազդել: Տեսէք ում որ կարող էք, առեղծեցէք մերձեցումը:

Մոնզոմերին ասել է Ֆորբս Ադամսին, որը ասել է, որ պէտք է ունենալ կատեգորիէ համաձայնութիւն Բարբերի կողմից կիլիկիայի համար, որպէսզի տեղի չունենայ կոնֆլիկտ: Ֆորբս Ադամսին մերոնք պատմել են բոլորը, ինչ լսել են դր. Նիհատ Բիշատից եւ խնդրել են որ նա այդ բոլորը յայտնի լորդ Քըրզընին: Ֆորբս Ադամսը ասել է որ նայն օրը եւ նէթ կը յայտնի լորդին, աւելացրել է, որ Մուսուլից Թիւրքերը ոչինչ չեն ուզում դիջել, որ հոմը իրենց աչքում, աւելի փոքր արժէք ունի քան Մուսուլը, բայց որ կ'օգտուեն ամէն մի առիթից, խնդրել է, որ մերոնք տատպեն, արդեօք Ֆրանսացիք դէմ չե՞ն կիլիկիային: Մոնտանան ասել է Ահարոնեանին, որ նա իր համար պարտք եւ պատիւ է համարում յաջողցնել Հայկական հոմը, որ նա պիտի աշխատի եւ համարում է գործը շատ դժուար, բայց յոյս ունի փոխադարձ դիջումներով յաջողցնել: Ասել է, որ այդ օրուայ նիստում Բիլա Նեւր շատ է հակառակել, բայց նա նրան հրաւիրել է իր մօտ մասնաւոր պրոյեկտ: Ասել է նոյնպէս որ որոշ սուզրէնիթէ Թիւրքերի կարող է գործը հեշտացնել, որ այժմ հարկաւոր է փնտռել մի բանաձեւ հաշտեցնելու համար մեր պահանջները Թիւրքական Ուխտի հետ, թէ հետաքրքրական է որ մեզ լսեն Ենթայանճնախմբի մէջ: Մերոնք արդէն տուել են մի զրութիւն, որով խնդրում են, որ իրենց հրաւիրեն իրրեւ Հայկական Միացեալ Պատուիրակութիւն:

Զիչերինի քարտուղար Ադամակի ասել է դը Մորգիէին, որ Բոլշեւիկները Հայերի վրայ շատ լաւ աչքով են նայում եւ որ ապագայում Հայկական Հանրապետութիւնը կը լինի բոլորովին ազատ: Նա խնդրել է տեսակցութիւն Զիչերինի հետ: Պատասխանը եղել է անորոշ:

Փոքրամասնութիւնների Ենթայանճնախմբի նիստերը ամսոյս 18ից սկսուել են եւ մերոնք սպասում են որ իրենց այս օրերս պիտի հրաւիրեն լսելու համար:

Լսում է որ Թրքական Ազգային Ուխտի մէջ ընդունուած էնդէկրիթէ տը թէրրիթուար թիւրք սկզբունքը պահպանելու համար նոր բանաձեւ են հնարել «չէզոք գօտի» անուան տակ, որ իր մէջ պիտի ամփոփի Կիլիկիայի այն շրջանը (Ամանոս–Այնթապ), որը ունի 17,000 քառ. կիլ. տարածութիւն: Այդ մասին լսել են միաժամանակ դր. Բարտընը, Մոնդոմէրին և Բոլդվինը: Լապտրտը (նախկին Ֆրանսական հիւպատոսը Կիլիկիայում) ասել է Նորաստանկեանին որ հարկաւոր է մի բանաձեւ գտնել որով խնայուէր Ուխտի սկզբունքը եւ միաժամանակ Հայերին արուէր ապրելու վայր միջազգային կոնտրոլի տակ: Այստեղից է բխում «չէզոք գօտի»ի գաղափարը:

Դեկտեմբեր 17ին, Կիբակի, Լօզանում մի հիւրանոցում եղել է մի թրքօ–համակրական ցոյց. խօսուած են ճառեր ի պատիւ Իսմէթի: Ի պատասխան, մերոնք վճռել են ամսի 19ին Լօզանի մեծ եկեղեցում եւ կազմակերպել են հայասիրական մի ցոյց պրոֆ. Շաւանի նախագահութեամբ, որ անցել է մեծ յաջողութեամբ. խօսել են պրոֆ. Շաւան, դը Մորգիէ, Ահարոնեան եւ Կրաֆտ Բոննար: Ամսի 19ին Նորաստանկեան տեսնուել է Դուկայի եւ Դիամանտի (Ռումէն) հետ եւ խնդրել է նրանց անձամբ պաշտպանել օճախը Էնթեանձնախմբի մէջ: Այդ օրը լուր է առացուել ամերիկեան պատուիրակութեան մէջ, որ Հուվերը նշանակուած է Փոքր Ասիայի փախստականների հոգատար եւ որ գնդապետ Հասկելը պաշտօն է ստացել օգնութիւն կազմակերպելու գաղթականներին Աթէնք եւ Բալկաններում:

Ամսոյս 20ին Նորաստանկեան, կիսմիւչկերդան եղել են ճապոնական դեսպան բարոն Հայաշիի մօտ. մանրամասն ծանօթացրել են մեր հարցի դրութեան հետ, ցոյց են տուել քարտէզը եւ խնդրել են որ նա խօսք վերցնի Իսմը պաշտպանելու համար: Նա խնդրել է թողնել իրեն քարտէզը եւ խոստացել է խօսել յանձնախմբի մէջ: Ցետոյ Նորաստանկեան տեսնուել է Ջաւիդ բէյի հետ: Վերջինս ցոյց տալով անձնական համակրութիւն մեր Դատին, ասել է որ ներկայ զօրծիչները կ'ուզենան ունենալ Հայերին Անատոլիայում իրրեւ օգտակար տարր, բայց ոչ հայկական շրջաններում: Նա ոչ մի յոյս չունի որ ներկայ պայմաններում կարելի լինէր առանձնացնել օճախ: Ահարոնեան եւ Նորաստանկեան տեսել են Սպալայկովիչին, սերբիական առաջին պատուիրակին, որը շատ լաւ պիտէ մեր Դատը, համակրում է եւ արդէն Ազգերի Լիգայի մէջ պաշտպանել է մեզ: Նա պիտի խօսի յանձնախմբի մէջ մեր հարցի համար: Ցետոյ նրանք տեսել են Լաբոյէին (Ֆրանսիայի կողմից էնթեանձնախումբերի անդամ): Նա ասել է որ մինչեւ չարաթուայ վերջը փոքրամասնութիւնների հարցը պիտի վերջանայ: Նա խնդրել է որ մինչեւ առաւօտ մերոնք իրեն ներկայացնեն այն բաղձանքները որ մենք ունենք փոքրամասնութիւնների մասին: Մերոնք խորհրդակցութիւն ունենալով պատրաստել են մի պատասխան, որ յանձնելու էին յաջորդ օրը նրան, առաջարկում չհետեւելով, որ միայն օճախը կարող է լուծել Հայկական Հարցը: Լաբոյէը պնդապատուել է որ Թիւրքերը անհաշտ են եւ ոչինչ չեն տայ օճախի համար, բայց կրկնել է որ իրենք կը պաշտպանեն մեր Դատը: Ասել է, որ շատ հատանական է, որ Ուրբաթ Դեկտեմբեր 22ին, մենք կը հրաւիրուենք Էնթեանձնախմբի առաջ մեր հարցը պաշտպանելու համար: — Զիչերինը յայտնել է թէ Նորաստանկեանին պիտի ընդունի ամսի 21ին երեկոյեան ժամի 9ին: Այդ առթիւ մերոնք ունեցել են խորհրդակցութիւն, ուր որոշուել է Զիչերինին ներկայացնել յուշագիր, որուն մէջ պիտի յիշատակուի, թէ Ռուսահայաստանի պրաւումը խանգարում է մեզ Միացեալ Հայաստանի իրագործմանը եւ որ Ռուսները կարող են պատմական գործ կատարել՝ յայտարարելով, թէ նրանք ապահովում են Ռուսահայաստանի կատարեալ ազատութիւնը և կ'աջակցեն մեզ միացնել Թիւրքահայաստանի իրենց համար ընդունելի եւ մատչելի միջոցներով, որ այդ Հայաստանը ընդմիշտ կը լինի իրենց բարեկամ եւ դաշնակից: Նորաստանկեան բաժանում է այդ տեսակէտը եւ այդ մտքով պիտի խօսէր նրա հետ: Այս հարցի յաջողութեան մէջ ահագին դեր կարող է խաղալ այն լարուած դրութիւնը, որ այս օրերս առեղծուել է Թիւրքերի եւ Ռուսների մէջ՝ Նեղուցների խնդրի առիթով: Լսում է որ Ռուսները պատանացել են Թիւրքերին խղել նրանց հետ յարաբերութիւնները, եթէ նրանք ընդունեն Դաշնակիցների առաջարկը: Սպասենք հետեւանքներին: Թիւրքերի մօտ մարդիկ ասում են մերոնց. «Ներանց համոզել չի կարելի. նրանք ապրում են սուր խելագարութեան շրջան եւ անմատչելի են արդար մտքերը ըմբռնելու համար»: — Մոնդոմէրին այդ օրը եղել է մերոնց մօտ եւ տուել այն մեմորանդումը, որ նա պատրաստել է իրենց պատուիրակութեան համար օճախի մասին. այնտեղ ամէն ինչ նախատեսուած է և՛ տարածութիւնը, և՛ ֆինանսները և՛ ժանդարմները, և՛ ապագրնակութիւնը. մերոնք տուել են իրենց հատանութիւնը:

Դեկտեմբեր 21ին մերոնք տեսել են Լապտրտին (կիլիկիոյ նախկին ֆրանսական հիւպատոսին): Նա շատ յուսահատական տրամադրութիւն է ցոյց տուել: Մոնդոմէրին տեսել է Ֆորբս Ադամսին, որը «չէզոք գօտիի» մասին պէտք է տեսնուի Բարրերի հետ՝ իմանալու նրանց կարծիքը այդ մասին, թէեւ Նորաստանկեան եւ Մոնդոմէրի

արդէն գիտեն որ Ֆրանսացիք դէմ չեն։ — Անհասարակ պէտք է ա-ռնել որ բացի Նեղուցներէ խնդրէն, ոչ մի հարցի մասին դեռևս Թիւրքերը հետ համաձայնութիւն չի կայացել։ Մերոնց հրաւիրելու մասին էլ դեռ լուր չկայ։ Այսօր արդէն գրում են թերթերը որ Թիւրքերը հանձնակատարել են պաշտօնական նիստում հրաւիրելուն փոքրամասնութիւններէ ներկայացուցիչներին. եւ Դաշնակիցները նրանց կը լսեն առանձին։

Դեկտեմբեր 22ին փոքրամասնութիւններէ ենթայանձնախումբը վերջացնելով իր ընդհրներէ առաջին քննութիւնը, լսել է նախագահ Մոնտանայի առաջարկը Հայերին եւ Պուլկարներին հրաւիրելու։ Մանրամասնութիւնները այդ մասին ինքը Մոնտանան պատմել է նոյն երեկոյեան պրոֆ. Նաւիլին, Մորգիէին, Կրաֆտին եւ Տ. Ինկա Նալբանդեանին, որոնք գնացել էին նրան տեսնելու։ Թիւրքերը չատ պզտատած ասել են, որ Հայերը ոչինչ չունեն ասելու, ուստի նրանց լսելու ոչ մի կարիք կայ։ Նախագահը հարցրել է բոլոր անդամներին, ամէնքը միաձայն համաձայնուել են. յետոյ նախագահը նորից դիմել է Թիւրքերին՝ համոզելով նրանց «գոնէ լսել եթէ ոչ վիճել։ Նրանք մնացել են անհաչա եւ յայտարարել են որ նրանք «չեն ուզում լսել եւ ժողովին չեն դայ»։ Այդպէս էլ վերջանում է ժողովը։ Ժողովից առաջ նախագահը չատ է համոզել Ռիզա Նուրին, բայց առանց հետեւանքի։ Մոնտանան յայտնել է մեր բարեկամներին, որ մենք կանչուենք հաւանօրէն 26ին կամ 27ին։ Նա աւելացրել է. «Ես կ'անեմ միջնէ վերջը օգտին համար ամէն բան ինչ որ կարող եմ, բայց մեծ յոյսեր չունեմ։ Թիւրքերը կը դիջեն երկու միջոցների առաջ. գնդի եւ դրամի։ Աչխատեցէք Ամերիկայում. Թող Զայլդը խիստ լեզու գործ ածի»։ Մոնդոմերին նոյն օրը նորից տեսնուել է Զայլդի հետ, որը ինքը ներկայ կը լինի այն ժողովին, ուր մեզանք խօսելու են, եւ կ'անի յայտարարութիւն։ Մոնդոմերին հետագրիր է առացել, որ 20 միլիոն դոլլարի օրինագիծը արդէն մտցրած է կոնգրեսի մէջ, եւ որ գնդապետ Հաուկելը Յունուարի 2ին դուրս կը գայ Ամերիկայից գալու համար Աթէնք։ 23ին առաւօտը դը Մորգիէն տեսնուել է վենիզելոսի հետ, որ ասել է թէ հաւատ չունի թէ մենք կը առանանք օգտին, եւ որ ինքը անկարող է որ եւ է բանով օգնել մեզ։

Ամսոյ 23ին առաւօտեան ժամը 12ից մինչեւ 1ը պրոֆ. Նաւիլ, դը Մորգիէ, Կրաֆտ Բոննար եւ պրոֆ. Մորիս եղել են Զիչերինի մօտ։ Ծանօթացրել են նրան մեր հարցի արդի դրութեան հետ եւ խնդրել են եթէ կարելի է «ազատել Ռուսահայաստանը եւ դրա-

նով հնարաւորութիւն տալ միացնել Թիւրքահայաստանը, կամ ազդել Թիւրքերի վրայ օգնելու Վան-Բիթլիս չրջաններէ մէջ»։ Զիչերինը պատասխանել է, թէ չի կարող ազդել Թիւրքերի վրայ, որովհետեւ նրանք անհաչա են եւ չեն ուզում հոդ դիջել. որ Ռուսները չմասնակցելով Կոնֆերանսի մէջ, չեն կարող դիջումներով դոհացնել Թիւրքերին, հոդ առանձին Հայերի համար, թէ հարկաւոր է ուրիչ միջոցներով օգնել հայ դաղթականներին մարդասիրաբար։ Այս առաջարկից, ասում է նա, մենք կարող ենք մօտ կէս միլիոն Հայեր ընդունել Կուբանի չրջանում, որ չատ հարուստ երկիր է եւ չատ ազատ հողեր կան քազաքացիական կռիւներից յետոյ, որ այնտեղ Հայերը կարող են ինքնաչխատ գաղութ կազմել՝ պահելով լեզուն, կրօնը, դպրոցները. միւս մասը, ասում է, կարելի է փոխադրել Սուրիա եւ Թողնել Պուլկարիայում։ Նա բացատրել է մեր բարեկամներին, որ անպատճառ հարկաւոր չէ, որ Հայերը բոլորը միատեղ լինեն, օրինակ, Իրլանդացիք աւելի մեծ թուով ապրում են Ամերիկայում, քան իրենց երկրի մէջ։ Գանգատուել է «Դաշնակիներից», որոնք ծառայում են իրեւ դէնք Անգլիացիների ձեռքում եւ նրանց դրամով եւ դէնքով այսօր էլ կռւում են Պարսկաստանում բոլշեւիկների դէմ. մեղադրում էր Դաշնակցականներին «իմպերիալիզմի» մէջ։ Կրաֆտը, որ լաւ ծանօթ է իրականութեան հետ, հակաճառել է, թէ Հայերը ցանկանում են ձեռք բերել իրենց պատմական հողերը, որ նրանք ուզում են միացնել հայրենիք եւ որ Պարսկաստանում միմիայն 60–70 ինտելիգենտներ ապրում են խաղաղ եւ նեղութեան մէջ։ Զիչերինը պատասխանել է որ դոնէ ասկէ առաջ Դաշնակիները Պարսկաստանում կը կռուէին բոլշեւիկների դէմ, իսկ այժմ նոր «տեղեկութիւն չունի»։ Ինչ վերաբերում է Միացեալ Հայաստանին, Զիչերինը ասել է անկարող է — թիւրքերի այսօրուայ պայմանների մէջ — ազդել նրանց վրայ։ Ներկայացող օտար բարեկամները ասել են թէ Կուբանի ծրագրին նրանք լիազօրուած չեն պատասխանելու, աւելացնելով, թէ օգնելով Հայկական Հարցի լուծումին, Ռուսները ամբողջ աչխարհի յարգանքը կը վաստակեն։ Յունի 2ին նոյն օրը, Զիչերինը ընդունել է Նորտաունկհեանին։ Զիչերինը յանձնել է Նորտաունկհեանին մի նամակ, որ Պապաջանեանը գրել է նրան Մոսկուայից։ Գրում է (ընդհանուր բառերով) այնտեղ զրել է լաւ ընդունելութիւն եւ տրամադրութիւն մեր գործի հանդէպ։

Այդ օրը Նորտաունկհեանը իր որդուց (Հոմից առացել է հետեւեալ հեռագիրը· longuement vu Mussolini, il a envoyé une dépêche Lausanne pour Foyer»։ Վարանդեանը երկրորդ անգամ չի

տեսնուել Մուսոլինիի հետ եւ միայն յանձնել է նրան ժեմորանդումը: Այդ օրը մերոնք նորից ճաշ են տուել մեր Շվէյցարացի բարեկամներին, որոնք ներկայացրել են կոչերի երկրորդ թերթը: Ճաշի ժամանակ վճռել են որ մեր մօ տ'օրտրը այժմ պիտի լինի. «Խնդրել պետութիւններից, որ առանց Հայկական Հարցի, դաշնագիրը չի կարող առարագրուել»: Եւ այդ միտքը պէտք է ներչնչեն բոլոր լինելիք տեսակցութիւնների ժամանակ:

Ամսի 23ի երեկոյեան մերոնք առացան Կոնֆերանսի ընդհանուր քարտուղարից մի զրուխիւն, որով յայտնւում է որ ենթայանձնախումբը որոշել է լսել Հայկական Պատուիրակութիւնը, որը տեղի կ'ունենայ երեքշաբթի, Դեկտեմբեր 26ին, ժամի 3·30ին: «Պիտի ներկայանան Նորատունկեանը եւ Ահարոնեանը Հայկական Միացեալ պատուիրակութիւն»ի կողմից: Երեկոյեան Նորատունկեան տեսնուել է Զիչերինի եւ Մոնտանայի հետ երկուսն էլ նրան բառացի նոյնն են ասել, ինչ որ հայասէրներին: Զիչերինը ասել է, թէ այժմ չենք կարող ազդել Թիւրքերի վրայ, իսկ բարեկամական խօսակցութիւնը նախ չի օգնի, եւ երկրորդ կասկածելի կը թուայ Թիւրքերին, որոնք կարող են ենթադրել թէ իբր մեզ համար ենք աշխատում հողեր գրաւելու: Դա ձեզ օգուտ չի տայ: Առաջարկել է, որ եթէ Լօզանում բան չենք առանայ, ուղարկել դաշնակիցներին Կուրանի շրջանը: Խօսել է Դաշնակների գործունէութեան մասին Պարսկաստանում եւ որ միշտ Անգլիացիների ձեռքում գործիք են: Նորատունկեանը մանրամասն կերպով առարկել է, ասելով որ 1) Հայերը վնասում են ոչ թէ ապստամբ եւ պատսպարան, այլ իրենց հայրենիքը եւ պատմական հողերը, 2) Որ պարսկաստանում ոչ մի ապստամբութիւն չկայ եւ մի քանի տասնեակ մարդիկ խաղաղ ապրում են եւ 3) Որ Դաշնակները միեւնոյն զազափարներն ունեն Ռուսների դերի վրայ, ինչ որ եւ ինքը. եւ որ նա, Նորատունկեանը, Դաշնակցական չէֆերի հետ բոլորովին համերաշխ գործում է Փարիզում եւ այստեղ: Զիչերինը ասել է, որ ուրախ է լսել այդ, բայց կրկնել է, որ դժուար է Թիւրքերից հող առանալ ներկայ պարագաների մէջ: Խնդրել է նորից տեսնուել մի քանի օրից յետոյ: — Մոնտանան ասել է Նորատունկեանին որ Մուսոլինիից հեռագիր է առացուել օճախի մասին, որ Թիւրքերը անհաշտ են եւ որ նա ինքը կ'աշխատի մինչեւ վերջը: — Մերոնք այդ օրը իմացել են Ջորջ Ադամսից եւ Նիկոլսոնից, որ տեղեկագրուած է Լոնդոն կացութեան մասին, եւ սպասում են հրահանգներ առհասարակ բոնելիք դիրքի մասին:

Ամսոյս 26ին առաւօտեան Մոնդոմերին Ամերիկայից հեռագիր

է առացել, որ 20 միլիոն դոլլարի փոխառութեան օրինագիծը շատ լաւ ընդունելութիւն է գտել գանազան շրջաններում եւ Հիւսի կողմից: Բայց աւելացնում են թէ օրինագիծը կը մացնեն կոնգրես. «եթէ Լօզանի կոնֆերանսը կը հաստատի մի Ազգային Տուն Հայերի համար»: Այնպէս որ նրանք ուզում են որ նախ Foyerի խնդիրը որոշեն, եւ յետոյ նրանք կը տան դրամը: Այդպիսով գործը աւելի կը հեչտանայ:

Նոյն օրը ուղիղ ժամի 4ին Պ. Պ. Նորատունկեան, Ահարոնեան եւ Խատիսեան, իրրեւ Հայկական Միացեալ Պատուիրակութեանց անդամներ եւ Պ. Բաչալեան, իրրեւ քարտուղար ներկայացնում են ենթայանձնախումբի նիստին: Յանձնաժողովի նախագահ Մոնտանա, անգլիացի ներկայացուցիչներ Ռումբոլդ եւ Ջորջ Ադամս, Ֆրանսիական ներկայացուցիչներ — դը Լակրուա եւ Լամպորա յունական եւ սերբիական ներկայացուցիչները, որոնք կանդնելով՝ սիրալիր ողջունում են նրանց: Բաչալեանը բաժանում է մեր ճառի օրինակները (անգլերէն եւ ֆրանսերէն) բոլորի մէջ, նոյնպէս եւ մեր քարէզը: Նախագահի հրաւէրով Նորատունկեանը կարդում է մեր զեկուցումը, որ տեւում է 13 րոպէ: Վերջացնելով իր զեկուցումը, Նորատունկեանը ասում է, որ Պ. Ահարոնեանը լրացումներ կ'անի եւ կը լուսաբանի մեմորանդումի մի քանի կէտերը: Ահարոնեանը խօսք վերցնելով խօսել է 19 րոպէ: Ահարոնեանը բացատրում է եղած դաշնագրերի պատմութիւնը. Ռուսահայաստանի դրութիւնը. մեր յոյսերը Foyerի քաղաքական խմասը, մեր վստահութիւնը զէպի Դաշնակիցները եւ մեր սրբազան իրաւունքը՝ լինել ազատ: Երբ նա վերջացընում է, Նորատունկեանը ասում է որ իրենք պատրաստ են տալ պատասխաններ, եթէ հարցեր տրուելու լինեն: Բազմաթիւ հարցեր նախ եւ առաջ տալիս է անգլիական ներկայացուցիչ Ռումբոլդը: 1) Ի՞նչ փոխ-յարաբերութիւններ կարող են լինել Թիւրքիայի եւ Foyerի մէջ: Պատասխան. «Ուզում ենք լինել բոլորովին անկախ, — բայց կ'ընդունենք, եթէ դա անհրաժեշտ է, Տամինիոնների Սահմանումը: — 2) Ձէ՞ք ուզում լայնացնել Ռուսահայաստանը կամ նրա կողքին ունենալ Foyer: Պատասխան. Համաձայն ենք ունենալ Foyer: Ռուսահայաստանի կողքին: 3) Եթէ լինի Foyer, որքա՞ն Հայեր կ'երթան այնտեղ: Պատասխան. Մօտ կէս միլիոն: — 4) Ցոյց տուէք քարտէզի վրայ ձեր ցանկացած սահմանները: Պատասխան. Բիւզէ, Վան, Ալաշկերտ առանց էրզրումի: — 5) Նկարագրեցէք ներկայ Ռուսահայաստանի սահմանները, ազգաբնակութիւնը եւ Հայերի եւ Թիւրքերի թիւը: Պատասխանը տրւում է Թուերով: — Նրանից յետոյ հար-

ցեք է տալիս Լակրուան. 1) Բացատրեցէք Ձեր պահանջած հողամասերի ամբողջ դրութիւնը, թէ՛ ազգաբնակութեան քանակը, եւ թէ՛ գիւղերի վերաբերմունքը դէպի Հայերը անցեալում եւ ներկայում:

Ա. Ազարոնեան եւ Գ. Նորատունկեան, մանուանդ վերջինս շատ մանրամասն պատասխանել են այս հարցին, աշխատելով ցոյց տալ, որ գիւղերը մեր բարեկամները կարող են լինել: Նորատունկեանը բերել է հետաքրքիր տեղեկութիւններ Արդիւլ Համիդի ժամանակից, Համիդիէ գնդերի պատմութիւնը եւ այլն: — Լակրուան առարկում է ասելով. «Quand même il y a une certaine animosité chez les Kurdes contre les Arméniens»: Նորատունկեան բացատրել է որ դա Թիւրքերի ազիտասիոնի արդիւնք է և ոչ թէ բնազդային տեսութիւն: — Մոնտանա եւ Լակրուա հարցեր են տուել թէ արդեօք, ինչ յարաբերութիւն կայ Foyerի կազմութեան եւ երեւան Հանրապետութեան մէջ այն տեսակէտից, թէ արդեօք ո՛րքան Հայեր կրնայ են մտնել այդ Հանրապետութիւնը եւ որքան կը մրանեն Foyer: Այս հարցի մանրամասն պատասխան է տուել Պատրիարքը, իրրեւ նախկին նախարար կառավարութեան, ցոյց տալով որ ոչ մի մարզ այլեւս չի կարող մտնել Ռուսահայաստան տեղի պակասութեան պատճառով: Ցետոյ նախարարը խնդրում է բացատրել գաղթականների ներկայ դրութիւնը, որ եւ արել են նրանք: Դրանից յետոյ Նորատունկեանը տուել է բացատրութիւններ Կիլիկիայի մասին: Այսպիսով մերոնք տուել են ազատիչ բացատրութիւններ, ասել են բոլորը, ինչ որ ուզում էին եւ կարող էին: — Նախարարը յետոյ հարցրել է. «Ունէ՞ք էլի մի բան ասելու»: Պատասխանել են. «Ոչ, ամէն բան ասացինք»: — Այն ժամանակ Մոնտանան ասում է. «Ցանձնառժողովը շատ չնորհակալ է Ձեզ՝ Ձեր բացատրութիւնների համար. մենք կ'ունենք մեր հնարաւորը եւ յոյս ունենք նորից Ձեզ լսելու, երբ կը վերադառնանք այս հարցի քննութեան»: Հետանալով, Նորատունկեան եւ Ահարոնեան միաձայն պնդեցին, որ Դելեգատիոնը ներկայացնում է «ամբողջ Հայութեան դժգոհութիւնը եւ միաբը՝ առանց կուսակցութեան, ծագումի, դաւանութիւնների խորութեան»: — Նիստը տեւում է 1 ժամ 10 րոպէ:

Թիւրք պատուիրակութեան ներկայացուցիչը խիստ բողոք է ներկայացրել այս նիստի դէմ:

Դեկտեմբեր 27ին երեկոյեան պրոֆ. Նաւիլը, դը Մորգիէն եւ ամերիկեան նպաստից Վարչութեան ներկայացուցիչ Րոկֆելերը տեսել են Իամէթ փաշային: Նրանք ներկայացրել են նրան բոլոր կո-

չերը (7 միլիոն ատորագրութիւններով). պնդել են Foyerի անհրաժեշտութեան վրայ, նկարագրել են գաղթականների դրութիւնը եւ ցոյց են տուել Ամերիկայի եւ ամբողջ աշխարհի համակրութիւնը այդ խնդրին: Իամէթի պատասխանը եղել է բացարձակ բացասական: Նա մի առ մի քննադատել է բոլոր փաստարկութիւնները եւ ասել է հետեւեալը. «Հայ ազգը ունի Foyer, երեւանի Հանրապետութիւնը, որի հետ մենք դաշինք ունենք: Եթէ դաշնակիցները ուզում են երկրորդ Foyer, կարող են ստեղծել Միջագետքում կամ Սիրիայում: Հայերը հետանում են Թիւրքիայից իրենց կոմիտէների ճնշման տակ: Հայերը կարող են միշտ վերադառնալ Թիւրքիա: Միլիոնաւոր կոչեր մեզ վրայ չեն կարող ազդել, որովհետեւ նրանց հեղինակները տեսնում են հարցի մի կողմը, մոռանալով մեր տանջանքները, յաղթութիւնները եւ իրաւունքները: Ազգերի Լիկայի մէջ մենք կարող ենք եւ չմտնել: Թող Հայերը դատարկեն իրենց պրոպագանդը եւ հաշտուեն առեղծուած դրութեան հետ: Մենք բացարձակապէս մերժում ենք Foyerի մասին խօսել եւ մտածել անգամ»: — Պրոֆ. Նաւիլը ստացել է այն տպաւորութիւնը, որ դա ստուած է կալրրիի համար իսկ Մորգիէ, որ առաջ տեսել էր դը. Բիզա Նուբին, ասում էր որ այժմ Թիւրքերի ոճը տելի անհաչա է քան թէ 3 չարաթ առաջ: — Պարզուել է, որ մերոնց լսելով, եղել են մի չարք խօսակցութիւններ, բանակցութիւններ. եւ կայացել է կոմպրոմիս. եւ մեզ լսել են հրաւիրող պետութիւնները (Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա), ուրիշների ներկայութեամբ: — Ընդհանուր դրութիւնը այժմ հետեւեալն է: Հրաւիրող Պետութիւնները 27 Դեկտեմբերին վճռել են արագացնել եւ տելի արդիւնաւէտ դարձնել կոնֆերանսի գործունէութիւնը: Դրա համար որոշել են կազմել մի ցուցակ «խաղադութեան էական պայմաններ»ու: Այժմ մերոնց ամբողջ աշխատանքը կենտրոնացուել է այն հարցի շուրջը, թէ ի՞նչպէս Foyerի հարցը մտցնել այդ «էական» պայմանների մէջ: Յորհրդակցութիւն են ունեցել մեր բարեկամների հետ եւ որոշել են մի չարք քայլեր եւ նոր տեսակցութիւններ կատարել: Ցատկապէս որոշել են պարզել թէ ո՞ր ծրագրին է որ վերջնականապէս թեքուում են Ֆրանսիան եւ Իտալիան — Կիլիկիայի՞ կողմը, թէ Արեւելեան Նահանգների, որպէս զի այդ հարցի շուրջը կարծիքները չցրուին: Բոլշեվիկը լսել է Անգլիական պատուիրակութեան մէջ, որ «ի դուր է պ. Ահարոնեանը այնպէս չեշտում Արեւելեան Նահանգների վրայ, — թող աւելի խօսի Կիլիկիոյ մասին»: — Ենթայանձնախումբի քարտուղար Լափարդա ասել է Ահարոնեանին. Ձեր պատուիրակութիւնը մեծ տպաւորութիւն է թողել

բոլորի մէջ, բայց ոչ ոք հնար չի գտնում ազդելու Թիւրքերի վրայ:

Ամսոյս 28ին ժամը 3ին Նորատունկեանը տեսնուել է Մոնտանայի եւ Գարրոնիի հետ: Առաջինը ասել է որ Ցանձնախումբը կ'ուզենայ էլի մի նիստ, որուն կը կազմուի զեկուցում առաջին կոմմիսարի համար թէ այն հարցերի մասին, ուր կայացել է համաձայնութիւն եւ թէ նրանց մասին, որոնց չի կայացել (այդ թւում եւ հայկական Foyer): Երեկոյեան Բոլզվինը եղել է Անգլիական Պատուիրակութեան մէջ եւ իմացել է որ պատրաստւում են հիմնական պայմանները. եւ դրա համար բոլոր ենթայանձնախմբերը մի շաբաթուայ մէջ պէտք է իրենց զեկուցումները տան, եւ դրանցից կը կազմուն այդ պայմանների ցուցակը: Նրա հարցին թէ Հայկական Հարցը (Foyer) կը մտնի՞ արդեօք այդ պայմանների մէջ, նրան ասել են, որ «հաւանական է որ մտնի»: Եւ դրա համար է ահա որ մեբոնք պիտի այժմ աշխատուն:

Դեկտեմբեր 29ի տեսակցութիւնները ցոյց են տուել որ մեծ վտանգ է ներկայացնում այժմ Foyerի վարչի հարցը. Անգլիացիք ուզում են այն տեղաւորել Կիլիկիայում, իսկ Ֆրանսացիք՝ Արեւելեան Նահանգների մէջ: — Այդ օրը երեկոյեան ժամը 6ին Մոնտմերին բացառիկ կերպով ընդունուել է լորդ Քըրզընի կողմից (մինչեւ օրս Լօզանում նա բացի պաշտօնական անձերից ոչ ոքի չէ ընդունել): Զրոյցը տեւել է կէս ժամ: Նա ցոյց է տուել որ նա շատ լաւ գիտէ մեր գործը, կարիքները եւ պահանջները: Ներկայ դրութեան գալով նա ասել է Մոնտմերիին. Թիւրքերը բացարձակապէս մերժում են բանաւարարութիւն տալ Foyerի հարցում. բայց ես անձամբ պիտի աշխատեմ մինչեւ վերջին րոպէն: Ի՞նչ դուրս կը գայ վերջ ի վերջոյ — չգիտեմ: Բայց ես պէտք է նշեմ երեք հանդամանք, որոնք մեծ դեր են խաղում ներկայ պարագաներում. 1) Ենթայանձնախումբը պէտք է անպայման ներկայացնի իր զեկուցումը Առաջի Ցանձնախումբին մի նպաստաւոր առաջարկութեամբ Foyerի մասին իր կողմից, եւ դա նախապատ Մոնտանայի գործը պիտի լինի: Աչքառեցէք որ նա մի չոր զեկուցում չներկայացնի ասելով, որ Թիւրքերը դէմ են Foyerին եւ ուրիշ ոչինչ: Թող նա գոնէ ցոյց տայ որ Foyer-ն մի անհրաժեշտութիւն է, թող պատճառաբանի այդ եզրակացութիւնը, եւ այն ժամանակ ինձ համար կոմխոնում աւելի հեշտ կը լինի պաշտպանել Foyer-ն: Թող Մուսուլինի հեռագիրները արձագանգ գտնեն նրա վարմունքի մէջ, եւ ոչ միայն բարեկամական խօսակցութեան մէջ: Թող Թիւրքերը տեսնեն որ Իտալացիք Հայերի կողմն են: — 2) Երբ հարցը հասնի կոմմիսարներին, թող Բարրերը ճառ

առի Foyerի օգտին, եւ ոչ միայն իր լուռթեամբ մասնակցի իմ խօսքերին: Ֆրանսացիք առհասարակ թողնում են որ ես նախ յարձակուեմ, իսկ իրենք յետոյ իրենց անորոշ ճառերով թուլացնում են իմ ճառերի տպաւորութիւնը: — 3) Մեր համակրանքը աւելի Կիլիկիայի կողմն է, որովհետեւ Արեւելեան Նահանգներում առեղծուած դրութիւնը չատ խառն է: Բայց մենք Անգլիացիք չենք կարող բաց դուրս գալ Կիլիկիայի առաջարկով, որովհետեւ դա մեր պատկերութեան շերջանը չէ, այլ Ֆրանսիական. նրանք պէտք է առաջինը Կիլիկիա խօսքը արտասանեն. եւ Հայերը նոյնպէս չափազանց չատ կանգ են առնում Արեւելեան Նահանգների վրայ: — Վերցրէք 26 Դեկտեմբերի նրանց ճառերի եւ մեմորանդումի արձանագրութիւնը. նրանք հարեւանցի կերպով են խօսում Կիլիկիայի մասին եւ դրանով ժխտարարգելում են մեր գործը: Դուք տեսնում էք որ մեր եւ Ֆրանսացիների մէջ կարող է կարծիքների տարբերութիւն առաջ գալ, որ ցանկալի չէ»: — Մոնտմերին նրան ցոյց է տուել այն մեծ հետաքրքրութիւնը որ ունի Ամերիկան դէպի Հայերի վիճակը եւ դէպի հոմի հարցը: — Լորդ Քըրզընի մօտ գնալուց առաջ Մոնտմերին եղել է մերոնց մօտ եւ ունեցել է երկար խօսակցութիւն բոլոր հարցերի մասին եւ կարող էր պատասխանել նրա երեք կէտերին: Նա ասել է. 1) Մոնտանայի մօտ արդէն եղել են հայասէրները, Նորատունկեան և Ահարոնեան, նա դժուարանում է յանձնարարել, գտնելով, որ դա ենթայանձնախումբի գործը չէ. 2) Բարրերը խօսք է տուել պաշտպանել Foyer-ն, նրան նորից տեսնելու են: 3) Գալով Կիլիկիային, հայ երկու պատուիրակութիւնները չատ ուրախ կը լինեն տանել Կիլիկիան, եւ նա լիազօրուած է երկու Պատուիրակութիւնների կողմից ասել այդ: Լորդ Քըրզընը պատասխանել է. «Ուրախ եմ լսել այդ. բայց հարկաւոր է, որ նրանք բաց ասեն այդ եւ չեշտեն Կիլիկիայի վրայ, որպէս դի իմ պաշտպանութիւնը դուրս գայ աւելի հեշտ եւ տրամաբանական: Նոյն օրը երեկոյեան Փարիզից տացուում է մի նամակ, որով յայտնում են, որ Դեկտ. 26ին եղել է Ֆրանսիական Ծորհրդարանի արտաքին գործերի Ցանձնախմբի Արեւելեան ենթայանձնախմբի նիստը Լընայլի նախագահութեամբ, որը ընդունել է մի բանաձեւ, որի մէջ ասուած է. «Հայերի համար Ազգային Foyer-ն անհրաժեշտութիւն է. այդ Foyerն պէտք է կազմուի կա՛մ երեւանի Հանրապետութեան ընդարձակման ձեւով կա՛մ առեղծելով Կարսի շրջանում»: Լընայլը ասել է թիւ 1 ենթայանձնախմբի մէջ, թէ դա Փռանգարէի եւ Ֆրանսիական Կառավարութեան տեսակէտն է: եղել է քուէարկութիւն, եւ փոքրամասնութիւնը եղել է Կիլիկիայի կող-

մը, իսկ մեծամասնութիւնը կարսի: — Այդ խմանալուց յետոյ ժամի 10½ին երեկոյեան կրաֆթա Բոննարը գնացել է Իտալական Պատուիրակութեան մօտ եւ տեսել է Գալլիէնի, որին բացատրել է ամբողջ դործը: Գալլիէն ասել է. «Դեռ մենք պէտք է չարունակենք. Foyerի հարցը կը դայ մի օրից յետոյ. մենք առիթ կ'ունենանք խօսելու այդ մասին. բայց խմացէք, որ առհասարակ մենք բանակցում ենք իբր պարտուած եւ ոչ թէ յաղթական, եւ որ Թիւրքերը դրամ են առնում ամերիկեան ազգիւրներից կոնցեսիաների փոխարէն: — Իսկ մեր ապառնալիքները անդօր են դառնում քանի որ նիւթականը նրանք առնում են բանկերներից»: — Այդ հանդամանքներում մերոնք դէշերը վճռում են, որ հետեւեալ օրը տեսակցութիւն ունենան Բարրեի հետ, եւ նոյնպէս Ռումբոլդի հետ, եւ ամէն կերպ աշխատել համաձայնութիւն առաջ բերել անդլիական եւ ֆրանսիական տեսակէտների միջեւ: Նոյն գիշերը Բոլշևիկները եղել է Անդլիական Պատուիրակութեան մէջ, եւ Նիկոլսոնը ասել է նրան. «Ինչո՞ւ Ամերոնեանը այնքան երկար կանգ է առել վիլայէթների վրայ, դա լաւ չէ, դա դժուարացնում է մեր դործը»:

Ամսի 30ի կարեւոր դէպքը Զայլդի նիստն է Foyerի մասին: Դրա պատճէնը այս օրերս կը առանանք եւ կ'ուղարկենք Ձեզ: Մոնդամերին ինքը մասնակցել է այն ժողովին որը վճռել է այս նոտը ներկայացնել: Թիւրքերը ուզում են նեմացնել դրա նշանակութիւնը, ասելով թէ Ամերիկան կոնֆերանսի անդամ չէ, եւ նրա նոտաները պաշտօնական բնոյթ չունեն: Ցամենայն դէպս դա դրական եւ ուրախալի քայլ է, որը անպայման կ'ունենայ իր հետեւանքները:

Զիշերինի մեմորանդումը, որը ներկայացուած էր ամսի 30ին, պահանջում էր մի ընդհանուր կոնֆերանս ամբողջ աշխարհի փոքրամասնութիւնների համար եւ պնդում էր կարսի դաշնադրի վրայ: Զիշերինի եւ ընկերների բռնած դիրքի առթիւ, մերոնք հաղորդել են Պերլին Պ. Վ. Փափազեանին. եւ նա այդ մասին ունեցել է խօսակցութիւն, այնտեղ ներկայումս գտնուղ Ա. Բեդրոսեանի եւ Ա. Փրոմեանի հետ եւ մի շարք նկատողութիւններ է արել նրանց Մոսկուայի վրայ ազդելու նկատմամբ. 1) Որ աչքի առաջ ունենալով Թիւրքերի թեքումը դէպի Դաշնակիցները, Ռուսները կարուկ պահանջ դնեն Թիւրքահայաստանի կցման մասին, կամ դոնէ պահանջեն 1914 թ. սահմանները: 2) Կուրանի պատուիրը համարել անհեթեթութիւն: 3) Որ եթէ նրանք այժմ վախենան պահանջներ դնել Թիւրքիայի առջեւ, մօտ ապագայում կովկասը կորած կը լինի նրանց համար: Պ. Փափազեանի խօսակցութեան առթիւ նրանք խորհրդակցութիւն են

ունեցել իրենց ընկերների հետ, այդ թւում նաեւ Մղիվանու, որը եղել է Պերլինում եւ մի քանի օրը պէտք էր Մոսկուա, եւ որոշել են հետեւեալ քայլերը անել: Մի նամակ դրել են Բակովսկուն Լօզանն, նոյնպէս դրել են Համամասնական Կենտրոնական Կոմիտէին եւ Ս. Տէր Գաբրիէլեանին, այն մտքով, որ իրենք հասնում տեղեկութիւնների հիման վրայ համոզուած են թէ Ռուսների կողմից աւելի ուժեղ եւ վճռական դիմումներ լինին մի կողմից Լօզանում միւս կողմից ուղղակի Լենինին, վերջինները կը դիջեն հայկական պահանջների մէջ: Նրանք քննադատում են Զիշերինին որ նա հարցերը եւ պահանջները դնում է մեր յայն ձեւական կերպով եւ տալիս է դեկլարատիւ ձեւ, որ անշուշտ պիտի չունենայ իր ազդեցութիւնը: Ասում են թէ կուրանի առաջարկը՝ հարցին միջամտելու խստասիրտական մի ձեւ է եւ եթէ ներկայ մոմենտում Ռուսերը վճռական չլինեն այս հարցում, հայ աշխատաւորութիւնը եւ նրա դատը կորած է: Այդ նպատակով պատրաստեանը տեսնուելու է եւ խօսելու է Ռագեկի հետ: Նրանք դրել են Մոսկուա, թէ իրենք տեղեակ լինելով Լօզանի անցուդարձին, եթէ անձամբ դեկուցելու պէտք լինի, իրենցից մէկը կարող է դալ: Նամակները ուղարկել են օդային թղթատարով եւ այս երկու օրը սպասում են պատասխանի:

Ժրնեւ է եկել Ներ Իսթ Բըլիֆի ընդհ. քարտուղար Վիքըրին: Կրաֆթա Բոննարը լսել է նրանից, որ Բըլիֆը տրամադրութիւն ունի 10·000 որբեր բերել ասլ Շեվէյցարիա՝ այնտեղ պահելու համար, եթէ Foyerն չյաջողուի առանալ: Տարուայ բիւդջէն կը լինի 7·000–000 չվ. ֆրանկ: Նա դնում է Աթէնք՝ օդնութիւնը կազմակերպելու համար:

3 Յունուարի երեկոյեան Նորատունկեան եւ Պատրեան եղել են Վենիզելոսի մօտ եւ խնդրել պաշտպանել Ենթայանձնախմբի մէջ Foyerի մասին նպաստաւոր կարծիք ներկայացնելու առաջարկը: Նա ասել է մօտաւորապէս հետեւեալը. «Գրութիւնը չատ անորոշ է. չատ բան կախուած է Փարիզի Կոնֆերանսի ընթացքից. Թուրքերը օգտւում են եղած տարաձայնութիւններից: Նրանք զգում են, որ իրենց դէմ կռուել չեն ուզում եւ չարունակում են իրենց անհաչտ դիրքը: Ինձ թւում է որ կարող է պատահել մի խզում, բայց առանց պատերազմի. կոնֆերանսը կը գրուի մի համաձայնութեամբ՝ որ 4—6 ամիս չարունակեն պահել դիւանագործերը միմիանց մէջ, եւ յետոյ նորից հաւաքուեն նոր կոնֆերանսի: Գալով Foyerին, ես չեմ հաւատում որ Թուրքերը դիջեն: Մինչեւ անգամ երբ դուք դեկուցում էիք, ինձ խնդրեցին դուրս դալ, որովհետեւ նիստը պաշ-

ասնական չէր: Իսկ իմ խօսքը, իմ ձայնը այժմ կարող է մխայն վնասել ձեզ: Ես այլեւս ազդեցութիւն չունեմ: Անցել են այն օրերը, երբ ես ունէի 200·000 զօրք, յաղթող, Դաշնակիցների մանդատար, այսօր ես ջարդուած Ցունաստանի ներկայացուցիչն եմ, որին Թուրքերը ատում են եւ չեն վախենում: Իմ ճառը ձեր օգտին կարող է միայն վնասել ձեզ: Մենք ունենք 9 զօրաբաժին լաւ կազմակերպուած զօրք, բայց մեզ թոյլ չեն տալիս կռուելու...»:

Նոյն երեկոյեան Նորտումպերլեան եւ Խաթիսեան հանդիպել են Ռամբոլդին, որը նշանակել է նրանց ընդունելու յաջորդ օրը ժամը 6ին: Տեսել են Մոնտանային. Մոնտանան ասել է, թէ նա առաջիկայ նիստի համար պատրաստել է մի լաւ զեկուցում Foyerի մասին եւ յոյս ունի որ իր զեկուցումը կ'ընդունուի Ցանձնախմբի կողմից: — Բալֆիները տեսնուել է Նիկոլսոնի հետ, որը ասել է. «Ես յոյս չունեմ, որ մենք գանք համաձայնութեան Թուրքերի հետ, բայց միեւնոյն ժամանակ լորդ Քըրզընը ուզում է խուսափիլ պատերազմից. պէտք է գտնել մի միջոց»:

Ցունուար 4ին ժամը 4ին մերոնք տեսել են Բարրերին եւ խընդրել են նրան չհակառակիլ Անգլիացիներին, երբ նրանք առաջարկեն Կիլիկիան, իր ճառով պաշտպանել Foyerն եւ նպաստաւոր կարծիք տան: Բարրերը խոստացել է անել այդ բոլորը իր ներկայացուցչների միջոցով, որոնք մասնակցում են Ցանձնախմբի մէջ: Նա ասել է, որ ինք ոչ մի առանձին հրահանգ չունի Foyerի տեղի մասին եւ որ նա չի առարկի Կիլիկիայի մասին առաջարկի դէմ: Տեսակցութիւնը տեւել է մի ժամ: Ժամի 7ին Նորտումպերլեան եւ Խաթիսեան եղել են Ռամբոլդի մօտ. խնդրել են նրան յաջորդ օրուայ նիստին անձամբ ներկայ լինել, պաշտպանել Foyerն եւ անկախ Թուրքերի դիրքից՝ նպաստաւոր կարծիք տալ: Ռամբոլդն ասել է որ ինքը անպատճառ ներկայ պիտի լինի եւ իր կողմից իրրեւ անգլիացի ներկայացուցիչ պիտի պաշտպանի Foyerն Կիլիկիայում: Նա հարցրել է, թէ արդեօք չ՞ուն կան Հայերի մէջ տարրեր, որոնք ուզում են, որ Foyerն լինի Արեւելեան Վիլայէթների մէջ: Մերոնք նրան մանրամասն բացատրել են այդ խնդրի ծագումը եւ այժմեան դրութիւնը: Պարզել են երկու կողմերի դրական եւ բացասական կէտերը եւ ասել են, որ եթէ անդլիական եւ ամերիկական տեսակէտից անպատճառ առաւելութիւնը տրւում է Կիլիկիային, եւ նրանք կարող են ձեռք բերել Ֆրանսիայ համաձայնութիւնը, բոլոր Հայերը չատ ուրախ կը լինեն ունենալ Foyerն Կիլիկիայի մէջ, որը այսօր ունի այն առաւելութիւնը, որ ծովի մօտ է, հեռու է ռուսական ազդեցութիւնից, որից ուզում են

խուսափել որոշ պետութիւններ: Մերոնք ասել են, որ եթէ հարկաւոր է, իրենք կարող են այս բոլորը կրկնել եւ լորդ Քըրզընի առաջ: Ռամբոլդ խոստացել է այդ բոլորը զեկուցել լորդ Քըրզընին եւ առաջարկել անձամբ լսել մերոնց վայրի մասին, եւ թէ ինքը լրացուցիչ տեղեկութիւնների կարիք ունի: — Նա հարցրել է մերոնց. «Իսկ դուք համաձա՞յն էք Մոնդոմերիի առաջարկների հետ: Մերոնք դրական պատասխան են տուել: Գալով առաջիկայ նիստին, մերոնք երկու ցանկութիւն են յայտնել. 1) որ այդ նիստում չխօսուի անգլօ-ֆրանսիական վէճը տեղի մասին, որ վաղօրօք համաձայնութեան գան Ֆրանսացիների հետ. եւ 2) բոլոր հանդամանքներում Foyerի հարցը պահեն կենսական հարցերի չարքում: Նա ասել է, որ կարող է վստահացնել որ այս հարցը նրանք չեն լքի: Վերջում նա հարցրել է մերոնց կարծիքը կոնֆերանսի մասին, Թուրքերի մասին եւ առհասարակ դրութեան մասին: Նորտումպերլեանը պատասխանել է, որ Դաշնակիցները սխալւում են Թրքական այժերի մասին, որ հարկաւոր է փոխել բանակցելու ձեւը եւ որ Թուրքական «ոչ»ը երբեմն «այո» է նշանակում: — Յետոյ մերոնք տեսել են Զայլդին եւ շնորհակալութիւն են յայտնել նրա քայլի համար եւ յոյս յայտնել, որ նա պիտի չարունակի իր պաշտպանութիւնը: — Այդ օր Ամերիկայից պ. Մալկոլմից ստացուել է մի մանրամասն եւ ուշադրութեան արժանի զեկուցում Հայկական Հարցի մասին: Պարզւում է, որ ամերիկեան կառավարութիւնը ոչ մի հրահանգ չի տուել Զայլդին Foyerի մասին. նրա քայլը եղել է Լօզանում անձնական նախաձեռնութիւն՝ հիմնուած ընդհանուր հրահանգների վրայ: Իսկ ընդհանուր հրահանգները — փոքրամասնութիւնների պաշտպանութիւն եւ ազատ ընդպատրութիւն Թուրքիոյ մէջ: Դա Մալկոլմը լսել է վաչինգտոնի արտաքին պաշտօնատան մէջ կարեւոր պաշտօնեայից, որի ձեռքում է Հայկական Հարցը:

Թերթերից արդէն պիտէք այն միջադէպի մասին, որը տեղի ունեցաւ Ցունուարի 6ին Ենթայանձնախմբի նիստին, երբ Թուրքիայի ներկայացուցիչ Բիքա Նուր չկամեցաւ լսել Ֆրանսիական ներկայացուցչի ճառը եւ հեռացաւ ժողովից:

Ամսոյս 6ին առիկ. Ինկա Նալբանդեանը եղել է Զիչերինի մօտ. խոսել է նրա հետ աքսորուած Հայ մտաւորականների մասին եւ խնդրել է, նրանց ուղարկեն կա՛մ Հարաւային Ռուսաստան կա՛մ արտասահման, Գերմանիա: Նա պատասխանել է. «Ես այսօր եւ եթ կը գրեմ Մոսկուա. ձեր խնդիրը կը կատարեմ. կարող էք հանգիստ լինել: Մենք չատ ենք ցանկանում Դանիայում բարեկամներ ունե-

նալ»: Տիկինը տուած էր իր ծագման ազգանունը, եւ ոչ հայկականը:

Ամսի 7ին Պ. Ահարոնեան տեսել է Մոնտանային եւ երեկոյեան ժամի 11ին Բարժըռոնին. Մոնզոմերին տեսել է Բելլենին, որը Ամերիկայի ներկայացուցիչն է Ենթայանձնախմբի մէջ: Իւրորը միաբերան ասում են, որ Թուրքերը ոչ մի դէպքում չեն համաձայնում Foyerի հարցը մացնել Դաշնագրի մէջ եւ գործը հասցնում են սկանդալի ամէն անգամ, երբ հարցը հանում է Foyerին: Տեսնելով այդ բանը եւ միեւնոյն ժամանակ ցանկալով տեսնել Foyerն իրագործուած, Դաշնակիցները դիմել են նոր միջոցի՝ այսինքն յայտարարել Թուրքերին, որ նրանք նախընդրում են խորհիլ որ Թուրքիան ինքը իր յօժար կամքով բաւարարութիւն տայ Հայերին Foyerի հարցում: Մոնտանա գտնում էր որ դա ամենագործնական միջոցն է հասնելու նպատակին: Նա ասել է. «Ձեզ համար կարեւոր է փաստը, Foyerն, եւ ոչ միջոցները: Թողէք որ մենք այդ ճանապարհով հասնենք նպատակին»: — Բարժըռոնը ասել է Ահարոնեանին. «Դուք տեսնում էք որ երեք պետութիւն բաց եւ որոշ խնդրում են Foyer ձեզ համար. դա մի մեծ քայլ է ձեր գաղի համար: Դուք գիտէք Թուրքերի պատասխանը — բացարձակ մերժում»: — Մոնտանայի յառաջարութիւնից դուք կը տեսնէք որ Դաշնակիցները պահանջում են որոշ հողամաս Թուրքիայի մէջ տեղական համայնքային եւ քաղաքական ինքնավարութեամբ, Ազգերի Լիկայի հովանու տակ եւ Թուրքիայի գերիշխանութեան տակ: Տեղը որոշելու է ինքը Ազգերի Լիկան: Իսկ Ռումբոլդի յայտարարութիւնը աւելի պարզ եւ որոշ է. Կիլիկիա, 18·000 քառակուսի կիլոմետր, ինքնավարութիւն եւ Ազգերու Լիկայի հովանաւորութիւն: Ֆրանսիան պահանջել է «Foyer dans le Nord»: Ամսի 8ին Մոնտանան ամբողջ եղած նիւթը իր նպատակաւոր եղրակացութեամբ ուղարկել է Առաջին Ցանձնախմբին, թէ ի՞նչ պիտի անի Ցանձնախումբը և յորդ Ք.ըղըքնը, դեռ յայտնի չէ: Մերոնք մի չարք տեսակցութիւններ են ունենալու այդ ուղղութեամբ ազդելու համար: Մոնզոմերին հեռագրել է Ամերիկա տեղեկութեան մասին: Բալֆուրը գնում է Լոնդոն այնտեղ աշխատելու համար մեր գաղի օգտին: Պիտի փորձի տեսնել Բոնար Լօուին:

Ենթայանձնախմբի նիստում արտասանած ճառերի առթիւ, Նորտաունկհեան, Ահարոնեան եւ Պատիսեան, մասնակցութեամբ մի քանի մօտ բարեկամների, ունեցել են խորհրդակցութիւն եւ որոշել են միաձայն, որ հարկաւոր է առանձնապէս բողոքել աչքի առաջ ունենալով դիտաւորապէս հետեւեալ երեք կէտերը. 1) Foyerի հարցը պէտք է մտնի դաշնագրի մէջ. 2) Foyerի ներքին «ստատուս»ը պի-

տի լինի դոմինիոնների պէս եւ 3) Մեր հարցը քաղաքական է, եւ ոչ թէ հիւմանիտէր: Իսկ թէ ի՞նչ ճանապարհներով եւ ո՞ւմ դիմել, — այդ հարցը դեռ յետաձգուած է, մինչեւ որ պարզուեն մի քանի հանգամանքներ. գլխաւորապէս այն, թէ ի՞նչ կ'անի Առաջին Ցանձնախումբը: — Այդ առթիւ նոյն օրը, ամսի 8ին երեկոյեան Պ. Նորտաունկհեանը տեսել է Ռումբոլդին եւ գանգատուել է առաջ բերելով բոլոր վերոյիշեալ տեսակէտները: Ռումբոլդը պատասխանել է, որ նրանք ունեն երկու նպատակ. ա) Ունենալ հաշտութեան Դաշնագիր, եւ բ) Ստեղծել Foyer: Պարզ է, ասել է նա, որ Թուրքերը ոչ մի դէպքում չեն ստորագրի Դաշնագիր, եթէ Foyer կը լինի մէջը, եւ եթէ մենք կը մացնենք Foyerն Դաշնագրի մէջ, մենք չենք ունենար ոչ հաշտութիւն, եւ ոչ Foyer: Ուստի հարկաւոր է գտնել մի ուրիշ ճանապարհ»: «Ես, ասել է նա, կարող եմ ասել Ձեզ, que nous maintiendrons le foyer, mais nous ne pouvons insérer le foyer dans le Traité»(*). Իսկ թէ ի՞նչ ձեւով նրանք կ'անեն այդ, —այդ հարցը Պ. Նորտաունկհեանը ոչ մի կերպ չի կարողացել հասկանալ նրա խօսակցութիւնից: Նորտաունկհեանը ասել է, որ մենք պատրաստում ենք մի բողոք բոլոր պետութիւններին, որ հայ ազգը չի տանի այդպիսի ծաղրանք իր բոլոր զոհաբերութիւններից յետոյ: Ռումբոլդը նորից կրկնել է, որ Դաշնակիցները ստիպուած են ընտրել մի ճանապարհ, որով կարելի կը լինի ստանալ մի բան, թէ չէ ամենահեշտ բանն է խմբագրել մի projet de Traité et provoquer la rupture (**) բայց Դաշնակիցները ամէն գնով պէտք է խուսափեն խզումից»:

Նոյն օրը Ահարոնեանը տեսնուել է Վենիզելոսի հետ: Նա նորից ասել է. «Ես ոչինչ չեմ ապատում, դուք Foyer չէք ստանայ»:

Դեկտեմբեր 9ին Կրաֆթ Բոննարը երեկոյեան ժամը 5ին ունեցել է չատ հետաքրքիր խօսակցութիւն Բիլա Նուրի հետ: Բիլա Նուր ասել է. «Ո՛չ մի դէպքում մենք Foyerի համար ո՛չ մի պիջում չենք անի: Մենք պատրաստ ենք խզումի՝ այս հարցի առթիւ: Հայերը ի զուր են աշխատում: Թող նրանք հասկանան որ Դաշնակիցները եւս Foyerի համար չեն գնայ խզումի, մենք այդ պիտենք: Շատերի օրը եւս դուրս եկայ ժողովից, որովհետեւ Մոնտանա ինձ խօսք էր տուել, որ նա միայն հասարակական կարծիքի համար մի քանի խօսք պէտք է ասէր Foyerի օգտին. բայց ես տեսայ որ նրանք չատ հեռու են գնում, մա-

(*) Մենք պնդենք Հայկական Օճախի կազմութեան վրայ, բայց չենք կրնար օճախի պահանջը դնել դաշնագրին մէջ...:

(**) Չենք կրնար խմբագրել դաշնագիր մը, որ կը տանի դէպի խզում:

նաւանդ Ռումբոլդը… : — Ու ես դուրս եկայ : Թող Դաշնագիրը սատարուի, Թող կրքերը հանգստանան, Թող ժամանակ անցնի, մենք կը սկսենք ապրել ընդհանուր կեանքով (դեղարուեստի, դիւանագիտական, արդիւնաբերական, բարեգործական ընկերութիւններ եւայլն) եւ կը ստեղծենք modus vivendi. Ուրիշ ճար և ճանապարհ չկայ» : — Երբ կրաֆթը ասել է, թէ ժողովուրդը տանջւում է եւ կարող է յուսահատական քայլերի դնալ, — Բիլա Նուր ցաւով պատասխանել է· «Բայց հասկացէք որ եթէ մենք այստեղ տանք Foyer, մենք չենք կարող վերադառնալ Անգորա· մեզ այնտեղ կը սպաննեն : Այո, հայ ժողովուրդը տանջւում է, մայց մենք էլ ենք տանջւում, — եւ Թող Դաշնակիցները պատասխան տան ստեղծուած այս դժոխքի համար» :

Ամսոյ 10ին մերոնք պատրաստել են հեռագիրներ Բոննար Լօուին, Փուանդարկին, Մուսոլինիին եւ Հարդինգին, որոնց մէջ պահանջում են մտցնել Foyer Դաշնագրի մէջ : Մոնդամերին տեսնուել է Ֆորբս Ադամսի հետ, որը ասել է, թէ կոնֆերանսից Հայերը այլ եւ բան չունեն սպասելու, եւ պիտի դիմեն Ազգերի Լիկային, որին կ'անցնի մեր հարցը :

Նոյն օրը ժամը 2·30ին Ահարոնեան, Պատիսեան եւ Բալաքեան (Նորատունկեան հիւանդ էր) եղել են Զայլդի մօտ : Նախ շնորհակալութիւն են յայտնել նրա միջամտութեան համար եւ ապա բացատրել են նրան, որ աչքի առաջ ունենալով մեր հարցի ողբերգական դրութիւնը, խնդրում են նրան· ա) Տեսնուել լորդ Քըրզընի հետ եւ նոր ճնշում անել նրա վրայ, բ) Հեռագրել դրութեան մասին նախագահ Հարդինգին եւ գ) Նորից ճնշում անել Թիւրքերի վրայ : Ապա խնդրել են նրան ծանօթացնել իրենց օրուայ դրութեան հետ եւ խորհուրդ տալ իրենց յայտնելով որ իրենք կարող են բողոքել եւ հեռանալ Լօզանից : Զայլդը ասել է· «Լորդ Քըրզընին նա նորից կը տեսնի եւ կը խօսի նրանց հետ : Իմ կարծիքին էլ նորից կը տեսնի եւ կ'ասի, որ նրա միջոցութիւնը ահագին ապատրաստութիւն կը թողնի Ամերիկայում : Ինչ վերաբերում է Հարդինգին հեռագրելուն, նա արդէն ինքը դուրս է եկել տուած հրահանգներից, որ Հարդինգը տեղեակ է ստեղծուած դրութեան մասին, եւ նա ինքը չի կարող նոր հրահանգներ խնդրել, բայց խորհուրդ է տալիս, որ մերոնք իրենք հեռագրեն : Ինչ վերաբերում է ընդհանուր դրութեանը, նա կարծում է որ Դաշնակիցները եղել են ոչ միանական տեսակէտով եւ ի միջի այլոց նաեւ Հայկական խնդրում, որ նա ինքը արել է աւելի քան թէ իրաւունք ունէր, իսկ Դաշնակիցները տեսնելով Թիւրքերի անհաշտութիւնը, դիմել են եւ սկսել են «խնդրել» փոխանակ պատուելու : Այսօր, նրա կարծիքով,

մենք չպէտք է հեռանանք Լօզանից բողոքով, — «դա վատաժամ է, — որովհետեւ, տեսում է նա, ես դեռ յոյս ունեմ որ Անգորան տեսնելով որ իրենց պահանջները համարեա թէ լիովին բաւարարուած են թերեւս պատրան աւելի դիմով՝ Foyerի հարցում» : Նա խորհուրդ է տուել մի քանի օրից յետոյ դերպատրն կոչ անել Կոնֆերանսին, եւ ինքն էլ կ'աշխատի լորդ Քըրզընի եւ Իսմէթի մօտ : Իր խօսակցութիւնների հետեւանքը մերոնց պիտի հաղորդի· «Ձեր հարցը չի մեռնի, նա մնում է, եւ մենք պէտք է աշխատենք այս կամ այն կերպով մտցնել Դաշնագրի մէջ» : — Յետոյ մերոնք տեսել են Մոնտանային : Նա ասել է, որ իր կարծիքով Foyerի հարցը այս Կոնֆերանսում սպասուած է, որ այլ եւս ոչ մի յոյս չկայ, որ նա մտնի Դաշնագրի մէջ : «Բայց ասել է, Թող ժամանակը անցնի, կրքերը կը հանգստանան եւ Ձեր հարցը կը լուծուի» : — Նոյն օրը ժամը 6ին մերոնք ուղարկել են հեռագիրները Փուանդարկին, Մուսոլինիին եւ Բոննար Լօուին : Հարդինգին ուղղած հեռագիրը քիչ փոփոխել են, խնդրելով օգնութիւն : Դաշնակիցներին ուղղելիք դիմումը պատրաստել են, բայց դրա ներկայացնելը յետաձգել են մի քանի օրով : Այդ միջոցին Ահարոնեանը պէտք է գնայ Հռոմ Մուսոլինիին տեսնելու, աչքի առաջ ունենալով որ նա իր միջամտութեամբ կարող է մեզ օգնել իրրեւ մի մարդ, որը ընդունակ է տրամադրութեան եւ պատմունքի պղնցութեան տակ կարեւոր քայլեր առնել : — Մալիսոմը գրել է Լոնդոնից, որ Ֆորէյն Օֆիսում նրան ասել են, թէ «Հայկական Հարցը կը լինի առանձին կարգադրութեան առարկայ» : Դա համապատասխանում է նաեւ Ռումբոլդի խօսքերին : Բայց ե՞րբ և ի՞նչ ձեւով, յայտնի չէ : Միջամտանակ արդէն Մոնդամերի եւ Եվէլեցիական մերբարեկամները սկսել են փնտռել նոր վայրեր մեր գաղթականներին տեղաւորելու համար՝ Թիւրքիայից դուրս — Կուբան, Ռումանիա եւ այլն, եւ նրանք պատրաստել են մի դիմում–բողոք Կոնֆերանսին որտեղ ասում են, որ Դաշնակիցները պարտաւոր են, — եթէ չեն կարող Foyer ստեղծել Թիւրքիայում, մտածել եւ կարգադրել Հայերի տեղաւորումը : Սակայն այս հարցը, որպէս դի չխանգարի մեր հարցի օրինաւոր լուծման, դեռ քննւում է մեր ներքին շրջաններում, եւ Ուրբաթ օրը ժրնեւում պիտի լինէր յատուկ խորհրդակցութիւն, որտեղ քննուելու էր այն հարցը, թէ ի՞նչ անել եթէ խնդրագիս Լօզանի Կոնֆերանսում մենք ոչինչ չենք ստանայ :

Մեր հարցի դրութիւնը հետեւեալն է· Դաշնակիցները ուզում են որ Թիւրքերը Դաշնագրից դուրս՝ վերցնեն իրենց վրայ պարտաւորութիւն Ազգերի Լիկայի աջակցութեամբ իրագործել Foyer : Ահա

այս ցանկութեան չուրջն է որ այժմ պտրտում են մաքերը: Իսկէքը առաջին անգամ մի յայտարարութիւն է արել նիստի մէջ, որ Մոնտանայի կարծիքով, առաջին անգամ «ցոյց է տալիս մի ճեղքուածք նրանց անհաչտ ռեժիմատրութեան մէջ»:

Ամսի 12ին մեզանք յատուկ խորհրդակցութիւն էին նշանակել մանաւանդ Մոնդոմերիի, «Ֆիլարմէն»ների եւ Ըլիֆի ներկայացուցիչների՝ դաղթականների վիճակի մասին, յատկապէս այն մասին, թէ ո՞ւր տեղաւորել նրանց, որպէս զի չցրուեն: Թէ՛ Նորատունկեանի, թէ՛ Մոնդոմերիի, եւ թէ՛ մերոնց կարծիքը Ռուսաստանի կողմն է — Կուբանի եւ Երեւանի: Այս առթիւ նոյն օրը արդէն Մոնդոմերին առաջարկութիւն է խնդրել Զիլբերինից այս հարցի մասին լուրջ խօսելու համար: Հաւանական է որ Նորատունկեանը եւս տեսնուի նրա հետ այս հարցի համար: Մեր թեզը հետեւեալն է. ռուսական հող եւ ամերիկեան դրամ: — Բացի Foyerի հարցից մեր պատուիրակութիւնները չարունակում են աշխատել ուրիշ կենսական հարցերի համար (քնդհանուր ներում, դոյքերի իրաւունք, անցագիրեր, մանելու իրաւունք, քաղաքացիութիւն եւայլն): Այս բոլորի համար պատրաստուած նիւթերը եւ յօդուածները յանձնուած են Պ. Բարբերին, որի նախագահութեան տակ աշխատում է առանձին յանձնաժողով: Ինչ որ կարելի է լինում ահագին ջժուարութիւններով անցնում է, քանի որ Դաշնակիցները պիջում են ոչ միայն Foyerի հարցում, այլ գրեթէ բոլոր հարցերում: — Ամսի 11ին Պատիսեան եւ Բաչալեան նորից տեսնուել են Ֆարբս Ադամսի հետ, բացատրել են նրան, թէ ինչ տարատիպի տպաւորութիւն կը թողնի Լօզանի կոնֆերանսը Հայերի վրայ, եւ որ անհրաժեշտ է վերջապէս տեսնել լորդ Քըրզընին: Նա պատասխանել է. «Ես կը բացատրեմ լորդ Քըրզընին ձեր ցանկութիւնը եւ կ'աշխատեմ, որ նա ընդունի, բայց չեմ կարող երաշխաւորել, որ յաջողուի, որովհետեւ նա ոչ ոքի չի ընդունում»: Ինչ վերաբերում է ձեր հարցին, նա թազուած չէ. նա կ'անցնի Ազգերի Լիկային, որը կը հաւաքուի դարնանը արտակարգ նիստի Թիւրքիան ընդունելու համար:

Ամսի 11ին առաւօտ ժամի 9ին Ահարոնեան, Նորատունկեան, Պատիսեան մտանակցութեամբ Մոնդոմերիի եւ Մանդելչտամի կարեւոր խորհրդակցութիւն ունեցան: Ահարոնեան եւ Պատիսեան այն կարծիքի էին, թէ հարկաւոր է անմիջապէս ներկայացնել դրաւոր բողոքը որ արդէն պատրաստուած էր: Նորատունկեան որ նախընթաց օրը համաձայն էր թուղթ տալուն ասել է հետեւեալը. «Քանի որ ես այժմ համոզուեցայ որ Դաշնակիցները վճռել են մեր հարցը չմտցնել Դաշնագրի մէջ, եւ Ազգային Պատուիրակութեան կողմից չեմ կարող այսօր թուղթ ներկայացնել: Ես պէտք է անձամբ տեսնեմ լորդ Քըրզընին, Բարբերին, Գարրոնիին եւ Հայաչիին, իմանամ իրենց տրամադրութիւնները, հարցնեմ իրենց խորհուրդները եւ մի քանի օրից յետոյ կը վճռեմ, թէ ի՞նչ տեսակ թուղթ պիտի ներկայացնել: Իսկ դուք իրրեւ Սեւրի Դաշնագրի ստորագրողներ, իրրեւ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչներ, տուէք ձեր գրաւոր բողոքը այսօր ձեր անունից: Ես պէտ չեմ գրան: Դա իմ վերջնական կարծիքն է այսօրուայ համար»: Մերոնց եւ միւս բոլորի կարծիքը այն է եղել, որ տալ առանձին բողոք միմիայն մեր անունից կը լինէր մեծ սխալ, որովհետեւ 1) Թիւրքերը եւ Դաշնակիցները կարող են ասել, որ Թիւրքահայերը վրդովուած չեն, որ միայն ռուսահայերն են որ բողոքում են 2) Որ երկու պատուիրակութիւնների մէջ սկսուել են տարաձայնութիւններ: Մանդելչտամն էլ նոյն կարծիքի էր եւ խնդրում էր առանձին բողոք չներկայացնել: Լսելով այս բոլորը Նորատունկեանը ասել է, որ «պէտք է ապատել, որ Դաշնակիցների ապագայ ծրագիրները պարզուեն, իսկ մինչեւ այն, մենք կ'անենք բանաւոր բողոքներ որ արել ենք եւ անում ենք»: — Աչքի առաջ ունենալով նրա կարծիքը եւ գանելով առանձին մեր բողոքը վերնասակար ընդհանուր տեսակէտից մերոնք էլ վճռել են գրաւոր բողոքի յանձնումը յետաձգել մի քանի օրով:

Լոնդոնից Բոլդվինը գրել է Պ. Պատիսեանին, թէ Աշխատաւորական կուսակցութեան անդամ Նոէլ Բըքստոնը եղել է Լօզանում Իսմէքի մօտ եւ ասել է նրան, թէ նա ցանկանում է հաչտութիւն, պաշտպանութիւն փոքրամասնութիւնների, մանաւանդ Հայերի»: Բոլդվինին ասել են Աշխատաւորական կուսակցութեան մէջ հետեւեալը. «Անգործութեան հարցով զրաղուած է Աշխատաւորական կուսակցութիւնը, որ պիտի օգնի Հայ Դատին, ինչքան որ կրնայ, բայց ոչ ի գին պատերազմի»: Ասել են նոյնպէս որ նրանք բացարձակապէս զէմ են պատերազմին Թիւրքիայի հետ:

Երկրորդ նամակով, Բոլդվինը գրել է Պատիսեանին թէ՝ լորդ Ռոբերտ Սեսիլի քարտուղարը հաւաստիացրել է իրեն թէ Ազգերի Լիկան «կարող է կարգադրել մեր գործը, եւ դա կը լինի Լիկայի համար մի ուժեղ ապացոյց նրա կարողութեան»: Գրում է նաեւ, որ «Բոննար Լօուն (վարչապետ) միշտ համակրում է մեզ, շատ վախենում է պատերազմից եւ վստահութիւն ունի լորդ Քըրզընի վրայ»:

Ամսոյս 13ին Նորատունկեանի մօտ եղել է գր. Նիհատ Բեյը: Նա ասել է, որ ներկայ անյաջողութիւնը չպէտք է յուսահատե-

ցընի ո՛չ Հայերին եւ ո՛չ Թիւրքիայի այն գործիչներին որոնք չեն բաժանում այսօրուայ Անգորայի վարիչների բոլոր տեսակէտները, որովհետեւ ա) չուտով կը լինեն նոր ընտրութիւններ եւ Անգորան կ'ապաւէ խոջաներից եւ ծայրայեղներից որոնք տապալեցին այս անգամ Հայկական Հարցը: բ) Թիւրքերը սառցել են Լօզանում այնպիսի տեսակէտներ, որոնք բոլորովին անապատեալի էին, եւ դա տալիս է հնարաւորութիւն զիջել Հայերին որոշ հողամաս, որովհետեւ Թիւրքիայում չատ քիչ մարդ է մնացել: գ) Թիւրքիան պարզ թեքւում է դէպի Անգլիան, որ չի լքել Հայկական Հարցը, այլ միայն յետաձգել է, եւ Անգլիայից է որ Թիւրքերը դրամ են ապաւում, ուստի Հայերը պէտք է աշխատեն Անգլիայում, որովհետեւ հասկացող Թիւրքերի համար Լօզանի անյաջողութիւնը չի պչնչացրել հայկական արդար պահանջները:

Ֆրանսական պատուիրակութեան մօտ անձերից մէկը ասել է Պատիսեանին. «Մենք Յունուարի 2ից յետոյ ամէն օր առանում ենք Փարիզից հեռագիրներ, որոնք հրամայում են մեզ ո՛չ մի դէպքում ո՛չ մի հարցի համար չկարել յարաբերութիւնները եւ ամէն գնով առաջադրել գաշնագիրը: Թիւրքերը գիտեն այդ եւ չահագործում են մեր դժուար դրութիւնը. հետեւանքն այն է, որ մենք ամաչում ենք վերադառնալ Փարիզ ո՛չ միայն ձեր հարցի համար, այլ եւ պարտքերու, ֆափիրիւլասիոնների եւ օտարականներու անձնական վիճակին համար: Նահանջած ենք բոլոր հարցերուն մէջ»:

Թէ ո՞ր առիթան յանդուգն են դարձել Թիւրքերը, ցոյց է տալիս այն խօսակցութիւնը որ ունեցել է 15 Յունուարին Պ. Տէր Ներսէսեանը (համբաւիր «Վերջին Լուր»ի) դր. Բիլա Նուրի հետ: Նրա հարցին, արդի դրութեան մասին եւ թէ արդեօք ի՞նչպէս կարելի է հասկանալ ապագայում հայ-թուրքական յարաբերութիւնները Անգորայի տեսակէտից, Բիլա Նուր պատասխանել է. «Այլ եւս Թիւրքիայի մէջ Հայկական Հարց գոյութիւն չունի. նա վերջացած է ընդմիշտ: Թէ ի՛նչ պիտի ասեն Թիւրքիայից դուրս ապրող Հայերը, դա նրանց գործն է եւ այն 7 միլիոն հայասէրների, որոնք կոչեր են անում նրանց օգտին: Թող նրանք գործով ապացուցանեն, որ նրանք Հայերով իսկապէս հետաքրքրուում են: Թիւրքիայում մնացող Հայերը պէտք է ապրեն իրրեւ հաւատարիմ քաղաքացիներ: Իսկ ով որ ուզում է նորից մտնել Թիւրքիա, նա պիտի ընդունի Թիւրքիայի ընդհանուր օրէնքները: Բայց ո՛վ գիտէ, կարելի է Հայերը դեռ բաւական չեն համոզուել, որ Դաշնակիցները լքել են նրանց ամենախայտառակ կերպով, ճառեր արտասանելով միայն pour la galerie

(Թատրոնի «վերնատան» համար, այսինքն ամբոխի) եւ մեզանից գիջումներ ստանալու՝ իրենց սեփական օգտին նաֆթայինի հարցերում: Եթէ ուզում էք, նորից գործէք խաղալիք Անգլիայի ձեռքում եւ նորից կը տանջուէք: Իսկ եթէ մեր մարդկանց ապաննելու լինեն Հայերը, մենք մի մարդու համար կ'ոչնչացնենք հազարներ, ինչպէս դա պատահել է անցեալում: Իսկ եթէ ուզում էք իսկապէս մեզ հետ հաշտուել, — նախ եւ առաջ պաշտօնապէս յայտարարեցէք, որ դուք հրաժարուում էք հոմից եւ առհասարակ ամէն տեսակ առանձին պահանջներից. ցրեցէք ձեր պատուիրակութիւնները եւ եկէք առանց մի որեւէ յետին մտքի Թիւրքիայի մէջ ապրելու համար: Միայն խօսքով չի կարելի բաւականանալ: Դուք չէք հաւատում Թիւրքերին ոչ մի հարցում, միշտ պահանջում էք երաշխաւորութիւններ. եւ մենք էլ Հայերին մեզ մօտ թողնելու համար ոչ ձեւականօրէն, այլ արտով եւ բարեկամաբար, վերցիշեալ երաշխաւորութիւնները կ'ուզենանք, եւ առաջին քայլը ապատում ենք Հայերից: Իսկ դրա փոխարէն մենք ի՞նչ ենք տեսնում: Հայ պատուիրակութիւնները ամէն տեղ ասում են եւ յայտարարում, որ նրանք չեն թողնում իրենց դաղափարը եւ պիտի չարունակեն իրենց պահանջների պրոպագանդը, եւ յոյսեր են գնում ապագայի վրայ: Միւս կողմից Թորդոմը Թրակիայում նորից դունդեր է կազմում Հայերից Յոյների օգտին: Դա նշանակում է, որ մեր մէջ հաշտութիւն չկայ եւ այդ հանգամանքներում մենք չենք հաւատում ձեզ. եւ այդպէս էլ կարող էք դրել ձեր թերթի մէջ: Բայց քանի որ ես, իրրեւ պատուիրակ, իրաւունք չունեմ մինչեւ անգամ խօսել Հայկական Հարցի մասին, որովհետեւ նա չկայ այլ եւս, դրեցէք որ դուք առաջ ունեցաք տեսնուել մի լաւատեղեակ Թիւրքի հետ»: — երկու օր առաջ կրաֆիա Բոննար առիթ է ունեցել տեսնել դր. Բիլա Նուրին, եւ բառացի նոյն յայտարարութիւններն է լսել նրանից: — Պ. Տէր Ներսէսեանը առիթ է ունեցել խօսելու Թիւրք Պատուիրակութեան Մամուլի բիւրոյի պետի հետ. նա նոյնն է ասել աւելացնելով. «Հայերը խելօք ժողովուրդ են, տանջուած ի հարկէ. եւ մենք գտնում ենք, որ նրանք կարող են մի որեւէ վստահութիւն ունենալ այն Դաշնակիցների վրայ, որոնց երեսին դր. Բիլա Նուրը թքել է Հայկական Հարցի համար, դուրս դալով նիստից, խփելով դուռը եւ չուզենալով անգամ խօսել նրանց հետ, եւ նրանք... հանդիսատեսները կերպով կերել են ապտակը եւ չտապել են յայտարարել, որ դա Թիւրքիայի գործն է եւ որ նրանք բնաւ չեն պահանջում հոմ, այլ միայն խնդրում են աչքի առաջ ունենալ Հայերի ծանր դրութիւնը»:

Ամսի 16ին Պատիսեանը տեսնուել է Վենիզելոսի հետ: Նա ա-

անել է։ Ձեր հարցի դրութիւնը եւ Ցունաստանի կառավարել քաղաքական դարտուքիւնը, ինչպէս պիտէք, ես նախատեսում էի դեռ Փարիզում, եւ այստեղ էլ, դեռ Նոյեմբերին, նոյնը ասում էի Ձեզ։ Մեզ լքեցին Դաշնակիցները կառավարելապէս։ Այժմ խօսենք ապագայի մասին։ Ձեր առաջ կայ երկք ճանապարհ, եւ այս երկք ճանապարհով պէտք է գնաք։ ա) Բոլոր միջոցներով ուժեղացնել Ռուսահայաստանը, որը եղել է եւ մնալու է այժմ է Հայաստանի կորիզը, ամբողջ յոյսը։ բ) Աշխատել եւ միշտ աշխատել Ամերիկայում թէ՛ դրամական, թէ՛ բարոյական եւ թէ՛ քաղաքական օգնութեան համար թէ՛ այսօր եւ թէ՛ ապագայում Հայերի եւ Հայաստանի օգնութեան համար։ Մանաւանդ որ Թիւրքերը այնտեղ պէտք է դրամ վնասուն փոխադրութեան համար, եւ միւս կողմից դա ամենաուժեղ եւ ապագայի երկիրն է։ գ) Աշխատեցէք Լոնդոնում եւ Փարիզում քաղաքականապէս վառ պահել ձեր դաւը։ Մի՛ փակէք ձեր աշխատանքը, ունեցէք ամէն տեղ քաղաքական ներկայացուցչութեան ցանցը եւ միշտ պատրաստ եղէք օգտուել ամէն հաւանականութիւնից, որով այնքան հարուստ է այժմեան անկայուն դրութիւնը։ Բայց յենուեցէք ոչ թէ թղթերի վրայ, այլ իրական փաստերի վրայ, որոնք են՝ ռուսական Հայաստանը, 3 միլիոն ժողովուրդ եւ ժողովրդական կամք եւ ոգի։ Եւ բոլոր հանդամանքներում պահեցէք սերտ կապ ձեր բոլոր բարեկամների հետ, որոնց մէջ մի մռռանաք առաջին տեղը դնել Ցունաստանը եւ մասնաւորապէս ինձ։

Ամսոյս 17ին Բոմպարը գնացել է Փարիզ Փուանգարէի հետ տեսնուելու համար։ Դրանից առաջ Նորաւունկեանը նրան նամակ է գրել խնդրելով ներկայացնել Փուանգարէին մեր հարցը եւ զաղթականների դրութիւնը եւ մեր յոյսերի խորտակումը չնորհիւ կոնֆերանսի ընթացքին։ Բոմպարը պատասխանել է նամակով. «Ձեր ցանկութիւնը կը կատարեմ եւ վերադարձիս ձեզ անձամբ կը տեսնեմ»։

Նոյն օրը Խաչիկեանը տեսնուել է Ջիւենկելիի հետ։ Նա մնում է Լօզանում մի նպատակով՝ խանդարել Ջիչերինին տորպեդել Վենուցելոսի համաձայնութիւնը Վրաստանի անունից։ Նրա բոլոր դիմումները կովկասի սահմանների մասին մնացել են առանց հետեւանքի։ Նրան ամէն տեղ ասում էին. «Դա ռուս-Թիւրքական բանակցութիւնների խնդիր է։ Կոնֆերանսը դրանով չի պրաղուի»։

Ստացուել է Լօզանում Մ. Պապաջանեանից մի նամակ՝ Մոսկուայից Ցունուար 6ից, որով տալիս է իր խօսակցութիւնը Կարախանի հետ։ Նամակը գրուած է Նորաւունկեանին։ Պապաջանեանին գրած հարցերին Կարախանը պատասխանել է. ա) Foyerի մասին

Թիւրքիայի հետ անկարելի է խօսել այժմ, որովհետեւ նրանք լսել անգամ չեն ուզում այդ մասին, եւ Ռուսաստանը չի կարող նրանց համոզել, իսկ այժմ դիմել անկարելի է։ 2) Որքերին Ռուսաստանը սերտ կ'ընդունի՝ զանազան քաղաքների մէջ, տեղաւորելով ամէն մի քաղաքում մօտ 500 հոգի, բայց ծախսը պէտք է վերցնի իր վրայ որեւէ հիմնարկութիւն (Բրլիֆը)։ գ) Գաղթականներին Ուկրաինա ընդունել (ինչպէս առաջարկում էր Բակովսկին) անկարելի է, որովհետեւ այնտեղ պակասում է սնունդը. չի կարելի նոյնպէս Սեւ Ծովի վրայ գտնուող քաղաքների մէջ. բայց սկզբունքով ռուս կառավարութիւնը համաձայն է ընդունել Հայերին եւ տեղի մասին պատասխան կը տայ մի չաբաթից յետոյ։ դ) Ամենայարմար տեղը գաղթականներին ընդունելու համար Ռուսահայաստանն է։ Թէեւ այսօր նրա սահմանները նեղ են, բայց հարկաւոր է բարձրացնել մշակոյթը՝ արդիւնաբերութիւն, երկրագործութիւն, գործարաններ եւայլն, եւ տեղաւորել մօտ 100·000 Հայ։ ե) Պապաջանեանը Ցունուար 25ին կը լինի Փարիզ։

Վ. Փափազեանը գրում է Բերլինից, որ Միասնիկեանը եւ Լուկաչինը գտնուում են Մոսկուայում, նրանք դեռ չեն Զիչերինի գործունէութիւնից յոգուտ Հայերի Լօզանում եւ Բոլշեւիկները այժմ ազդում են Անդորայի վրայ Արալովի միջոցով, եւ յոյսեր են կապում Մակինցեանի հետ Պոլսում։ Տեղեկութիւն կայ, որ Անդորայի կառավարութիւնը պատասխանել է Արալովին, թէ բոլոր հայ տգամարդիկ, որոնք վերցրած էին Թուրքերի կողմից (18–45 տարեկան) զօրաւոած են, եւ որ Հայերը վերադառնում են Թուրքիա։ Դա պատասխան է Մոսկուայի դիմումին։ Թախթաճեանը Պոլսից գրում է, որ Մակինցեանը եւ Թերզիբաշեանը գործում են Պոլսում համերաշխ, չխուում են Անդորայի մարդկանց հետ եւ որ Մակինցեանը ինչ որ առանձին միասնա ունի, որի մասին Փափազեանը խոստանում է գրել, երբ իմանայ։

Ամսի 18ին Խաչիկեանը տեսել է Լապտրաին (Կիլիկիայի հիւպատոս), որի հետ երկար խօսակցութիւն է ունեցել։ Նա անգամ է Փոքրամասնութիւնների եւ Կապիտուլասիոնների Յանձնախմբի։ Մանրամասն բացատրել է նրան այն հարցերի մանրամասնութիւնները, որոնք կապուած են մեր փախստականների իրաւական, նիւթական եւ պետական դրութեան հետ։ Նա խոստացել է բոլորը տեղեկացնել Յանձնախմբին եւ Բարբերին, բայց ասել է. «Մենք այնքան ընկել ենք մեր սեփական աչքում, որ խորհուրդ ենք տալիս Ցբրանախագիներին (ո՛ւր մնաց Հայերին) հեռանալ Թուրքիայից եւ Պոլ-

սից, որովհետեւ ամբողջ Դաշնագիրը հիմնուած է միայն Թուրքիոյ նկատմամբ եղած վստահութեան վրայ, թէ նրանք փնտռում են մի ձեւ, Հայկական Հարցը յանձնելու մի որեւէ հիմնարկութեան՝ փախստականներին պահելու համար»:

Յունուարի 18ին Լօզանում կայացել է մի խորհրդակցութիւն, որքանոցների դրութեան եւ տեղափոխութեան մասին: Ներկայ են եղել Վիքըի, Բերըի, Մոնդոմերի, Նորտաունկեան, Ֆաութեան եւ Բաչալեան: Վիքըին պաշտպանել է այն կարծիքը, որ այս ձմեռ, առ այժմ չպէտք է շարժել տեղից որքանոցները, պէտք է նրանց թողնել այնտեղ, որտեղ այժմ գտնւում են (Յունաստան եւ Սիբիա): Խորհրդակցութեանը ներկայ էր եւ Կունտուէը, որ նոր եկել է Սիբիայից եւ որը ինքը բերել է Թուրքիայի խորքերից 8000 որբ: Դա մի Շվէյցարացի է, որը 23 տարի ապրում է Ուրֆայում իբրեւ բժիշկ գերմանական մի հիւանդանոցի: Նրա կարծիքով արտագաղթը Թուրքիայից լաւ հետեւանքներ կ'ունենայ Հայերի համար, որովհետեւ Թուրքերը այնքան լարուած են Հայերի դէմ, որ միեւնոյն է հետզհետէ բոլորին էլ կոտորեն: Արաբները, նրա ասելով լաւ են վերաբերում Հայերին եւ ամէն օր բերում են նոր երեխաներ, որ պահել էին իրենց մօտ: Այնպէս որ որբանոցները առայժմ կը մնան իրենց տեղերը: Ինչ վերաբերում է նրանց Ամերիկա փոխադրութեան, Վիքըին յայտնել է, թէ այժմ նոյնպէս դէմ է դրան: — Լօզան է եկել դոկտոր Լեպսիուսի կողմից՝ Բերլինից մի պարոն՝ դոկտոր Շեֆեր, որը բերել է ծրագիր 400 երեխայ տեղափոխել Բերլինի մօտ: Այնտեղ կայ մի կալուածատուն 60 սենեակով, որը արժէ 6000 դոլլար, իսկ տարեկան պահելու ծախքը կը նստի 16·000 դոլլար: Դոկտոր Լեպսիուսը խնդրում է, որ Հայերը տան միանուագ 6000 դոլլար, իսկ տարեկան 16·000 դոլլարը նա յոյս ունի առանալ Ամերիկայի Գերմանացիներից: Գաղթականների դրութեան մասին Վիքըի ասել է, որ ներքանց դրութիւնը լաւանում է եւ նա խոստանում է մօտ ապագայում դարձնել այդ դրութիւնը բոլորովին բաւարար: — Նիր Խթ Բրիֆը իր վրայ է վերցրել գաղթականների տեղափոխութիւնը Թուրքիայից դուրս:

Լեպսիուսի ներկայացուցիչ դոկտոր Շեֆերը նոյն օրը երեկոյեան նորից տեսակցութիւն է ունեցել Նորտաունկեանի հետ: Պ. Նորտաունկեան իրրեւ Սանտարեան Հոգաբարձութեան նախագահ, ունի հոգաբարձութեան տրամադրութեան տակ մօտ 700·000 ֆրանկ եւ տրամադիր է այդ դրամով հիմնել Գերմանիայում մի որբանոց-դրպրոց 400 տղաների համար դոկտոր Լեպսիուսի աշակցութեամբ: Համապատասխան կալուածը կայ եւ արժէ 5000 դոլլար: Դոկտոր Շեֆեր արդէն վերադարձել է Բերլին, եւ այժմ պէտք է սկսեն մանրամասն բանակցութիւններ այս գործի համար:

Աչքի առաջ ունենալով որ Foyerի խնդիրը տապալուեց, այն ինչ փախստականներին տեղաւորելու տիպարական հողը մեր առջեւ է, մերոնց խորհրդով, Մոնդոմերին այս օրերս Լօզանից ուղղակի դնում է Մոսիուա եւ Երեւան՝ այդ խնդրով զբաղուելու համար: Նա վերցրել է Վիքըից լիազօրութեան թուղթ բոլշեւիկների հետ բանակցելու համար: Գնալուց առաջ նա նորից կը տեսնի Զիչերինին, որը ինչպէս յայտնի է, առաջարկել էր հայ փախստականներին տեղաւորել Կուբանի շրջանում եւ Հայաստանում:

Անցած 19ին «Ֆիլարմէն»ները ներկայացրել են Դաշնակիցներին իրենց բազոքագիրը Foyerի վերաբերմամբ Կոնֆերանսի բռնած դիրքի դէմ, որի մէջ միաժամանակ խնդրում են հայ փախստականների հարցը յանձնել մի յատուկ մարմնի:

Յունուար 20ին Կրաֆթ Բոննար, պրոֆ. Նաւիլ եւ տիկին Նալբանդեան Ֆիլարմէնների Լիկայի կողմից եղել են Ռումբոլդի մօտ, նպատակ ունենալով պարզել, թէ ի՞նչ են մտածում անել Դաշնակիցները այժմ Հայկական Հարցի հետ, քանի որ այժմ նա չի մտնում Դաշնագրի մէջ: Ռումբոլդ պատասխանել է, որ մինչեւ այժմ Դաշնակիցները ոչինչ չեն վճռել եւ ոչինչ չեն գտել, թէ ինչ կարող են անել: «Մենք, ասել է նա, չենք ուզում Հայերին ներշնչել նոր զուր յոյսեր, մենք այստեղ Լօզանում այնքան ծանր րոպէներ ենք ապրել, այնպիսի յուսահատութիւններ ենք տեսել, որ դուք չէք կարող երեւակայել, թէ մինչեւ ո՛ր աստիճան անզլիական ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած է եղել: Մենք չատ լաւ ըմբռնում ենք, թէ անասելի ծանր դրութեան մէջ են գտնւում Հայերը եւ չատ ենք խօսել մեր մէջ թէ ինչ կարող ենք անել, բայց ոչ մի ելք չենք գտել»: Կրաֆթը ասել է նրան, որ ո՛չ Հայերը եւ ո՛չ էլ նրանց բարեկամները չեն զազարի կռուել իրենց գաղափարի համար եւ իրենց ազատութեան համար, եւ որ այսօր հարկաւոր է գոնէ ապահովել երկու բան. ա) Հայկական Հարցի իրաւական դրութիւնը եւ բ) միջազգային ընտրը ճանաչել մի առանձին միջդաշնակցային յատկութեամբ, եւ գ) բարւոքել փախստականների դրութիւնը՝ առնդելով մի առանձին մարմին:

Այդ բոլոր նպատակներով դրութիւնը արդէն ներկայացած է նախընթաց օրը: Ռումբոլդը պատասխանել է, որ այդ երկու խնդիրների մասին նա կը խորհրդակցի միւս պատուիրակների հետ: Ընդհանուր դրութեան մասին նա ասել է, թէ այս կոն-

Ֆերանի ձախողանքի (յատկապէս Հայկական Հարցի) պատճառը եղել է այն, որ ո՛չ մի պետութիւն չի ուզեցել պատերազմ յայտարարել Հայերի համար, իսկ առանց պատերազմի չէր կարելի ոչինչ ըստանալ Թուրքերից: Ինչ վերաբերում է առհասարակ դաշնագրի ստորագրութեան, նա դեռ չգիտէ թէ Թուրքերը կը ստորագրե՞ն Դաշնագիրը թէ ոչ: Վերջում նա ասել է. «Իմ յոյսը Հայկական Հարցի վերաբերմամբ Ազգերի Լիկան է: Իսկ ինչ վերաբերում է փոխառութեան, ի հարկէ ո՛չ Անգլիա եւ ո՛չ Ամերիկա նեղկայ հանգամանքներում ո՛չ թէ Հայերի համար, այլ առհասարակ Թուրքերի տրամադրութեան չնորհիւ օտարականների վերաբերմամբ՝ գրամ չեն տայ, եւ նրանք մի քանի ժամանակից յետոյ ստիպուած կը լինեն իրենց ամբողջ ընթացքը փոխել»:

Ամսի 21ին Ահարոնեան վերադարձել է Հռոմից Լօզան: Նա տեսել է Մուսոլինիին Ութսուն Ցունուար 19ին: Ներկայացնելուց յետոյ խնդրի դրութիւնը, նա խնդրել է, որ Մուսոլինին դիմէ Դաշնակիցներին առաջարկելով որ Foyerի կազմութիւնը վճռեն սկզբունքով, իսկ իրագործումը տան կա՛մ Ազգերի Լիկային կա՛մ դեսպանախորհուրդին: Տուել է գրաւոր յուշագիր: Մուսոլինին, ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ՝ զգացուած ասել է. «Ես ամէն ինչ արդէն արել եմ, բայց նորից կը փորձեմ»: Մուսոլինի տեսնուել է նաև Լոյդ Ճորճի հետ, որի մօտ եղել է երեք անգամ Ահարոնեանը վարդանեանի եւ Տ. Նորատունկեանի որդիի հետ: Մուսոլինի ասել է Լոյդ Ճորճին, որ Անգլիան չատ թոյլ է Հայկական Հարցի հանդէպ, եւ որ Իտալիայի դրութիւնը դժուար է:

Աչքի առաջ ունենալով որ Ցունուար 29ին Փարիզում հաւաքւում է Ազգերի Լիկայի Խորհուրդը, մերոնք երկու Պատուիրակութիւնների կողմից պատրաստել են մի դիմում եւ տուել են Լիկայի ընդհանուր քարտուղարութեանը՝ ներկայացնելու համար խորհրդին:

Ամսոյս 25ին պ. Խատիսեանը վերադարձաւ Լօզանից Փարիզ: Մնացել են դեռ նա Լօզանում պ. պ. Ահարոնեան, Նորատունկեան եւ Բաչալեան: Այս օրերս պատրաստւում է այն բոլոր յայտարարութիւնը, որ Հայ Պատուիրակութիւնը պիտի ներկայացնի Կոնֆերանսին Հայկական Հարցում նրա ունեցած ընթացքի դէմ: Բոլորը ներկայացնելուց յետոյ պատուիրակները կը վերադառնան Փարիզ:

Վերադառնալով Փարիզ, պ. Խատիսեանը երկու Պատուիրակութիւնների խառն նիստում մանրամասն զեկուցում տուեց Լօզանի վերջին օրերի անց ու դարձի մասին, միեւնոյն ժամանակ տուեց ընդհանուր պատկերը Կոնֆերանսի ընթացքի: Ինչպէս պարզուել է,

Իտալիայի վերադառնալով Փարիզից, բերել է նոր դիմումների մի չարք՝ Թուրքերին, դրեթէ բոլոր հարցերում: Դա այն ատիճանի վրդովեցրել է Բարրերին, որ նա ասել է. «Իմ կարիերի վերջում ես չեմ ուզում կեղտոտել իմ ձեռքերը ստորագրելով մի այդպիսի դաշնագիր»: — Իր ճանապարհուելու նախընթաց օրը պ. Խատիսեանը ունեցել է երկար տեսակցութիւն Ռումբոլդի հետ, որ եղել է չատ մտերմական: Խատիսեանը յայտնել է նրան Հայերի հիասթափութիւնը Դաշնակիցներից եւ միաժամանակ բուռն բողոքը ամբողջ Ներքին ընթացքի դէմ:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՖԻԼԱՐՄԷՆՆԵՐՈՒ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ

ԼՕՋԱՆ ՄԷՋ

Շաբաթ 29ի առաւօտեան Ֆիլարմէնների Լիկայի անդամները պ·պ· Կրաֆթ Բոննար, դր Մորղիէ եւ Բերրի ժընեւից եկան Փարիզ եւ Հայկական Պատուիրակութիւնների հետ խորհրդակցութիւն ունենալուց յետոյ, Ազգերի Լիկայի Խորհրդի առաջիկայ նիստի առթով անասկցութիւններ ունեցան Շաբաթ 30ին եւ 31ին Խորհրդի հետեւեալ անդամների հետ· Նախագահ Վիվիանի, անդամներ Հիմանս, Բրանտինդ, և բացի դրանցից պ·պ· Ֆրանկլին Բուլյոնի, Վիքտոր Բերաբի եւ Կլոզելի հետ: Բոլշեւիզը չի ընդունել՝ ասելով թէ ժամանակ չունի:

Վիվիանի ասել է, թէ ինքը հասկանում է որ Միջազգային Յանձնաժողովը կարող է շատ օգտակար լինել հայ գաղթականների համար, որ ինքը կը պաշտպանի այդ առաջարկը, իբրեւ մի թելադրութիւն կառավարութիւնների առաջ, բայց ո՞ր մէկը պիտի մտցնի այս առաջարկը Խորհրդի մէջ: Հիմանս (Բելժիք) խոստացել է այս կամ այն ձեւով բարձրացնել Խորհրդի մէջ Յանձնաժողովի խնդիրը, թէեւ Հայկական Հարցը օրակարգի մէջ չի մտած: Բրանտինդը ասել

է որ ինքը Ցանձնաժողովի հարցը բարձրացնել չի կարող, բայց կը պաշտպանի եթէ ուրիշները բարձրացնեն։ — Վիքտոր Բևբարը նորից չեշտել է որ իր կարծիքով այսօր կարելի է միայն ապահել, որ հաշտութիւնը կնքուի, և Հայերին տեղաւորել Սիբիրայում, Ալեքսանդրեպի չուրջը։ Միւս կողմից նա պահում էր բոլորովին անհրաժեշտ որ երկու Պատուիրակութիւնների կողմից արտաքին յարաբերութիւնների համար կազմուի մի մարմին, որ չափազանց անհրաժեշտ է մանաւանդ այժմեան ծանր պայմանների մէջ։ Կլօդել (Ֆրանսիայի Ներկայացուցիչ Ապզերի Լիկայի մէջ) ասել է, որ Փառանդարէն շատ լաւ գիտէ որ Ֆրանսան իր յանձնառութիւնները չի իրագործել, և միշտ փնտռում է միջոցներ Հայերին գոհացնելու՝ հնարաւոր միջոցներով։ Ֆրանկլին Բուայոնը աչքի առաջ ունենալով որ Foyerն Թիւրքիայում այսօր անհնարին է դարձել, խորհուրդ է տալիս օգտուել Կուրանի առաջարկով, իբրեւ ժամանակաւոր ապաստարան, նկատի ունենալով որ ռուսահայութիւն յարաբերութիւնները պէտք է միանան, եւ Ռուսաստանը, պիտի լինայնի Հայաստանի սահմանները, եւ այն ժամանակ Հայերը, որոնք կը տեղաւորուին Կուրանում, կ'իջնեն Հայաստան։ Բայց, աւելացրել է, հարկաւոր է նախօրօք տեղեկանալ Կոզակների տրամադրութիւնները, որպէսզի Հայերի եւ Կոզակների մէջ չլինի որեւէ ընդհարում։ — Ահա բոլոր տեղեկութիւններից յետոյ Ֆիլարմէնները եւ Պ. Բեբրին (Ներ Իսթ Բըլիֆի ներկայացուցիչը) պ.պ. Պատիսեանի եւ Սինապեանի հետ խորհրդակցելուց յետոյ վճռեցին. 1) անմիջապէս հեռագրով դիմել Լօզանի ամերիկեան դեսպան Ջայլդին, որ դրէ Վաշինգտոն, որպէսզի ամերիկեան կառավարութիւնը դիմի երեք Դաշնակից կառավարութիւններին, ասելով՝ թէ Ամերիկան պատրաստ է մանդատ ընդունել Ցանձնաժողովին։ 2) Երեքը դնացել են Փարիզի ամերիկեան դեսպանին մօտ՝ նրան իրազեկ դարձնելու ամբողջ անցուդարձին եւ խնդրելու նրա աջակցութիւնը։ Դեսպան Միրոն Հերրիկը պատասխանել է, թէ եթէ իր կառավարութիւնից հրահանգ ստանայ, նա մեծ ուրախութեամբ կը նպաստի Ֆրանսական կառավարութեան Ցանձնաժողովի անհրաժեշտութիւնը։ Փետրուար 1ին Ֆիլարմէնները վերադարձան Լօզան։

23 Յունուարի ժամը 5ին Պ. Ալեքսանդր Պատիսեանը Միացեալ Պատուիրակութիւնների կողմից (Ներատունկեանը հիւանդ էր, պ. Ահարոնեանը Ժընեւ էր գործով) տեսակցութիւն է ունեցել Անգլիացի երկրորդ պատուիրակ Ռամբոլդի հետ։ Նախ եւ առաջ նա յայտնել է Ռամբոլդին, որ նա գալիս է Միացեալ Պատուիրակութեան կողմից։ Պ. Պատիսեանի խօսքերը — «Կան հանգամանքներ,

երբ ազնիւ մարդիկ պէտք է առանց դիւանագիտական ասեն ամբողջ ճշմարտութիւնը, նա մանաւանդ երբ նրանք խօսում են ամբողջ մի ժողովրդի անունից պատմական մի րոպէում։ Ահա այս րոպէն հասել է։ Դաշնակիցները պատրաստ է, եւ նրա մէջ չկայ ո՛չ մի խօսք Հայերի մասին, եւ ո՛չ մի խոստում, ո՛չ մի յայտարարութիւն ապագայի համար։ Այդպիսի վերաբերմունք ո՛չ միայն լքում է Հայերին, ո՛չ միայն պատասպարում է հարիւր հազարաւոր զաղթականներին մնալ անտուն, անհաց, — այլ եւ ցոյց է տալիս, որ Դաշնակիցները չեն կատարել իրենց ազնիւ խօսքը եւ զանցանել են իրենց խոստումները»։ — Ռամբոլդը պատասխանել է, թէ Անգլիական Պատուիրակութիւնը առաջուց վճռել էր պաշտպանել Հայկական Հարցը բոլոր խաղաղ միջոցներով, եւ իր որոշումը իրագործել է, բայց գործական հետեւանքի չի հասել։ Լորդ Քըրզընը ապտռնացել է, խնդրել է, համոզել է, բայց ո՛չ մի արդիւնքի չի հասել։ Դա ճիշտ է։ Պարզ էր որ առանց պատերազմի Թուրքերը չեն պիղում Հայերին, իսկ պատերազմ յայտարարել Հայերի համար ո՛չ ոք (եւ ո՛չ Անգլիա) չի ուզում։ Անել նոր յայտարարութիւններ, անել նոր խոստումներ Հայերին, Անգլիան չի կարող, որովհետեւ նա չի ուզում առանձնել նոր յանձնարարութիւններ, ներշնչել նոր խարուսիկ յոյսեր, չգիտենալով թէ ե՞րբ եւ ի՞նչպէս նա պիտի իրագործի դրանց։ Միաժամանակ առում է թէ իրենք կոնֆերանսի մէջ այլ եւս չեն կարող դրազուել Հայկական Հարցով, որովհետեւ այժմ տեղահան վրայ դրուած է զաղթականներին տեղաւորելու հարց, այսինքն մի մարդասիրական հարց, որ պիտի անցնի կա՛մ կառավարութիւններին, կա՛մ Ապզերի Լիկային։ «Դիմեցէք Լիկային կամ կառավարութիւններին, վերջացրեց Ռամբոլդը, — Լիկայի մէջ դուք չատ բարեկամներ ունէք»։ — «Ես լաւ գիտեմ, պատասխանել է Պ. Պատիսեան, թէ ա՛ւր պիտի դիմել Կոնֆերանսից յետոյ, խօսքը այսօր Կոնֆերանսի մասին է։ Չեմ կարող թագնել Ձեզանից, որ երբ Թուրքերը ջարդում էին միլիոնաւոր Հայերին, մենք վրդովում էինք, սարսափում էինք, բայց այնպիսի դառն եւ ծանր զգացմունք չունէինք, ինչպէս այսօր ունենք. Թուրքերը բարբարոս էին եւ նրանց գործելակերպը զղուելի էր, ինչպէս բարբարոսական մի ակտ, բայց ասել, որ Եւրոպան, անգլիական կառավարութիւնը, օգտագործել է Հայերին, որ տուել է ազնիւ խօսք, որ այնքան ճառեր է արտասանել, այսօր դաւաճանում է իր խօսքին, դա մի չատ ծանր երեւոյթ է որ կարող է առաջ բերել կատարեալ արհամարհանք եւ ատելութիւն դէպի եւրոպական խօսքը, խոստումը եւ քաղաքակրթութիւնը»։ — «Դուք կատարեալ իրաւունք

ունէք այդպէս ասելու, ես հասկանում եմ Ձեզ, եւ կարող էք հասկանալ եւ իմ արամադրութիւնը, ինչպէս Անգլիոյ ներկայացուցչի, որ չի կարողացել իրագործել իր խոստումը: Բայց մի կորանցնէք ձեր կորովը, — Հայ ժողովուրդը չատ քաջ է (courageux)...»: — Պ. Ֆաթխեան պատասխանել է. «Քաջութիւնը այս դէպքում, ինչպէս եւ միշտ, Հայերին չի պակսի, մենք կը դանենք մեր ճանապարհը, բայց դուք ինձ յիշեցնում էք այն բժշկին, որ թողնելով տանը մի ծանր հիւանդի, որին նա չի կարող բժշկել, ծնողներին խնդրում է քաջ լինել: Մենք կ'ունենանք քաջութիւն, — դա մեր դործն է. բայց մենք կ'ուզէինք իմանալ, թէ Դուք ի՞նչ պիտի անէք այն ծանր հիւանդի համար, որի բժշկութիւնը դուք վերցրել էիք ձեզ վրայ»: «Մենք Լօզանում այլ եւս ոչինչ չենք կարող անել: Բայց դա չի նշանակի, որ մենք Լօզանից դուրս չենք հետաքրքրուում Հայերով: Լորդ Քըրզընը, որը իրրեւ Լօզանի Կոնֆերանսի Բրիտանական Պատուիրակութեան պետ, այսօր ձեզ ասում է «ոչինչ չեմ կարող անել», — վաղը իրրեւ կառավարութեան արտաքին դործերի նախարար, կարող է դանել միջոցներ զբաղուելու ձեր հարցով, եթէ հանդամանքները թոյլ կը տան: — Տեսնելով որ նիւթը սպառուած էր, պ. Ֆաթխեանը ասաց. «Մենք բաժանուում ենք եւ տեսնուում ենք վերջին անդամ, Ձեր անձնական վերաբերմունքը եղել է միշտ բարեացակամ, բայց իմացէք, որ մենք մեզ զգում ենք չափազանց վիրաւորուած, որ լորդ Քըրզընը անձամբ մեզ ոչ մի անդամ չի ընդունել, որ դուք Մոսուլի եւ Արաբների չահերի համար պատրաստ էք պատերազմել, իսկ Հայերի չահերը լքեցիք Թուրքերի պահանջների առաջ, — եւ դա Հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանայ: Դուք լքեցիք այն դաշը, որ դուք ինքներդ դանում էիք այնքան արդար, որ մինչեւ անդամ ձեր դինուորական դատարանը արդարացնել է այն Հային Պոլսում, որը սպանել էր մի նախկին ջարդարար նախարար, որ չատ հաղուագիւտ է անգլիական դատարանի համար, եւ դուք ինքներդ կը հասկանաք այն բուռն եւ ծանր արամադրութիւնը եւ բողոքը, որ մեր ժողովուրդը զգում է»: — «Այո՛, պատասխանել է Ռամբոլդը, ես զգում եմ այդ, եւ հաւատացէք, որ մեր ամբողջ Պատուիրակութիւնը դանում է բոլորովին արդար Ձեր բոլոր նկատողութիւնները»: — «Ցտեսութիւն», ասել է Ֆաթխեան: Ռամբոլդը հարցրել է. «Մ՛ւր էք դնում, եւ ի՞նչ պիտի անէք»: Ֆաթխեան պատասխանել է. «Գընում եմ Փարիզ, նորից աշխատելու մեր դատի համար Ազգերի Լիկայի մէջ»: — «Ցտեսութիւն եւ յաջողութիւն. հաւատացէք, որ մենք եւս չատ ծանր դրութեան մէջ ենք դտնուում Լօզանում»:

Դուրս գալով պանդոկ Պօ Բիվաժի սրահը, պ. Ֆաթխեանը հանդիպել է պ. Զիւնկիզիին, որը նոր դուրս էր եկել պ. Ֆորբս Ադամսի (Լորդ Քըրզընի քարտուղարի) սենեակից: Նա դնացել էր իմանալու, թէ հնարաւո՞ր է սպասել խզում եւ պատերազմ Անգլիայի եւ Թիւրքիայի մէջ: Ֆորբս Ադամս պատասխանել է. «Այո, կարող է պատահել, որ պատերազմը վերսկսուի, եւ այդ դէպքում մենք կ'ունենանք երկու պատրաստ դաշնակիցներ՝ Յոյները եւ Հայերը...»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նեքրածական — ՇԱԻԱՐՇ ԹՈՐԻԿԵԱՆ 5

Ա· Խատիսեան — Ս· ՎՐԱՑԵԱՆ 11

Յառաջաբանի տեղ 15

Ա· ԳԼՈՒԽ 17
Ռուսաստանի ժամանակաւոր կառավարութիւնը եւ Հայերը

Բ· ԳԼՈՒԽ 25
Անդրկովկասեան կոմիսարիատը եւ
բանակցութիւնները Թուրքիոյ հետ

Գ· ԳԼՈՒԽ 41
Տրապիզոնի խորհրդաժողովը (1918 Փետրուար 23—Ապրիլ 1)

Դ· ԳԼՈՒԽ 51
Թուրք–Անդրկովկասեան պատերազմը եւ Պաթումի
բանակցութիւնները (1918 Ապրիլ 1—Մայիս 28)

Ե· ԳԼՈՒԽ 83
Անդրկովկասի միութեան հայհայումը եւ
Հայաստանի Անկախութեան հռչակումը

Զ· ԳԼՈՒԽ 97
Զորս ամիս Կ· Պոլսոյ մէջ (1918 Յունիս 15—Նոյեմբեր 1)

Է· ԳԼՈՒԽ 115
Իմ մասնակցութիւնը Փաթազունիի դահլիճին

Ը· ԳԼՈՒԽ 133
Իմ վարչապետութեան շրջանը

Թ· ԳԼՈՒԽ 149
Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը
եւ 1919 Մայիս 28ի ոտքը

Ժ· ԳԼՈՒԽ 171
«Դաշնակիցները» Կովկասի եւ Հայաստանի մէջ

ԺԱ· ԳԼՈՒԽ 195
1920 թ· գարունը եւ Մայիսեան Ապստամբութիւնը

ԺԲ· ԳԼՈՒԽ 223
Ուղեւորութիւն Եւրոպա, Եգիպտոս եւ Իզմիր
(19 Յունիս—23 Հոկտեմբեր 1920 թ·)

ԺԳ· ԳԼՈՒԽ 249
Պատերազմ Թուրքիոյ հետ, բոլշեւիկեան յարձակումը եւ
Հայաստանի Հանրապետութեան Անկախութեան անկումը
(1920 թ· Աշունը մինչեւ 2 Դեկտեմբեր)

ԺԴ· ԳԼՈՒԽ 299
Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնը եւ դաշնագրի կնքումը

ԺԵ· ԳԼՈՒԽ 315
Խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանի մէջ
(2 Դեկտեմբեր 1920— 16 Փետրուար 1921)

ԺԶ· ԳԼՈՒԽ 327
Ուղեւորութիւն Փարիզ եւ Լոնտոն

ԺԷ· ԳԼՈՒԽ 337
Լոնտոնի խորհրդաժողովը (21 Փետրուար—13 Մարտ 1921 թ·)
եւ Մոսկուայի թուրք–բոլշեւիկեան դաշնագիրը
(16 Մարտ 1921 թ·)

ԺԸ· ԳԼՈՒԽ 347
Լենկիրիի Դաշնագիրը (20 Հոկտեմբեր 1921 թ·)
Փարիզի խորհրդաժողովը (Մարտ 1922 թ·) եւ
Ցոյներու խորտակումը (25 Օգոստոս—9 Սեպտեմբեր 1922 թ·)

ԺԹ· ԳԼՈՒԽ 355
Լօզանի խորհրդաժողովը (Նոյեմբեր 1922—24 Յուլիս 1923)

Ի· ԳԼՈՒԽ 411
Հայկական հարցը Լօզանի խորհրդաժողովէն յետոյ
մինչեւ մեր օրերը

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ա· ԳԼՈՒԽ 425
Լօզանի ժողովը եւ մեր երկու պատուիրակութիւններու ջանքերը

Բ· ԳԼՈՒԽ 449
Մերինները դեռ Լօզան կը սպասեն···

Գ· ԳԼՈՒԽ 481
Ֆիլմմէնիներու աշխատանքը Լօզանի մէջ

Գեղարուեստական ձեւաւորում
ԳՈՒՐԳԷՆ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

ՀԱՄԱԶԳԱՑԻՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
Ընդհանուր կարգաթիւ 303

Տպարան ՀԱՄԱԶԳԱՑԻՆ

Պատուէր	305
Տպաքանակ	2000
Պրակ	30½
Աւարտում	2/12/68

կազմատուն ՖԵՆԻՍԻԿ

Printed in Lebanon HAMASKAINE Press

ԳԻՆ

Լիբանան 10 լ· ոսկի

Արտասահման 4 տոլար

կեդրոնատեղի

LIBRAIRIE HAMASKAÏNE
10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth — LIBAN

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

1·— ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ, Ց· Իրագիկ, 1956:

2·— ՀԱՑՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Հրանդ Պատրմաճեաճ, Ա· հատոր, 1954:

3·— ՀԱՑՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Հրանդ Պատրմաճեաճ, Բ· հատոր, 1958:

4·— ԿՏԱԿՆ ԷՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ, Արշաւիր Շիրակեաճ, 1965:

5·— ՑԵՏ ՄԱՀՈՒ, Ցովհաննէս Քաջազնունի, 1965:

6·— ՑԵՂԱՍՊԱՆ ԹՈՒՐՔԸ, Հայկազ Գ· Ղազարեաճ, 1968:

7·— ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ, Ա· Խատիսեաճ, 1968: